

SIMON SCHAMA

YAHUDİLERİN TARİHİ

MÖ 1000 - MS 1492

KELİMELERİ BULMAK

Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı

ALFA | TARİH

3621 | ALFA | TARİH | 130

YAHUDİLERİN TARİHİ
Kelimeleri Bulmak
MÖ 1000 - MS 1492

SIMON SCHAMA

New York, Columbia Üniversitesinde Sanat Tarihi ve Tarih Kürsüsünda Üniversite Profesörüdür. Kitaplarıyla sayısız ödül kazanmıştır: *Dead Certainties (Unwarranted Speculations)*, *Landscape and Memory*, *Rembrandt's Eyes*, *A History of Britain* (3 cilt), *Yurttaşlar* (Alfa, 2014). BBC için tarih ve sanat tarihi belgeselleri hazırlayıp sunmuştur. Günümüz siyasetine dair aykırı görüşler ileri sürmekten çekinmemesiyle bilinmektedir. Eşi ve çocuklarıyla New York dışında yaşamaktadır.

LEYLA TONGUÇ BASMACI

İstanbul'da doğdu. İtalyan Lisesi'nde okuduktan sonra, Boğaziçi Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Pennsylvania State University'de karşılaştırmalı İngiliz ve İtalyan edebiyatları alanında yüksek lisans derecesi aldı. İstanbul İtalyan Kültür Heyetinde İtalyanca öğretmenliği, Dünya Yayınevinde metin yazarlığı ve çevirmenlik yaptıktan sonra, uzun süre British Council İstanbul ofisinde Sanat Etkinlikleri Sorumlusu olarak görev yaptı. Halen İtalyanca ve İngilizceden çeviriler yapıyor.

Yahudilerin Tarihi
Kelimeleri Bulmak MÖ 1000 - MS 1492
© 2015, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

The Story of The Jews
Finding the Words 1000 BCE - 1492 CE
© 2014, Simon Schama

Kitabın Türkçe yayın hakları AnatoliaLit Ajans aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Çeviren Leyla Tonguç Basmacı
Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Muzaffer Aysu

ISBN 978-605-171-948-1
1. Basım: Mart 2019

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika No: 10905

SIMON SCHAMA

YAHUDİLERİN TARİHİ

MÖ 1000 - MS 1492

KELİMELERİ BULMAK

Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı

ALFA

Chaya ve Avraham Osea'nın anısına

Bütün ırmaklar denize akar;
yine de deniz dolmaz;
ırmaklar hep çıktıkları yere döner.
Vaiz 1:7

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9

BİRİNCİ KISIM
Papirüs, Çömlek Kırığı, Parşömen

1. Mısır 17
2. Kelimeler 49
3. Kazılar, Kehanetler 86
4. Klasik Yahudiler mi? 129

İKİNCİ KISIM
Mozaik, Parşömen, Kâğıt

5. Menora ve Haç 241
6. Müminler Arasında 317
7. Aşkenaz Kadınları 399
8. Çile 446
9. Sürgünden Sürülme 506

HARİTALAR

MÖ X. Yüzyıl ile MS 70 Arası Kitab-ı Mukaddes Toprakları 570
Geç Antikçağda Sinagoglar 571
Arabistan'da Yahudi Şehirleri 572

Kahire Geniza'sında Ortaya Çıkan Yahudi Dünyası ... 573
Hıristiyan İberya'da Yahudiler, y. 1390 574
Ortaçağ Hıristiyan Dünyasında
Katliamlar ve Sürgünler..... 575

Kronoloji..... 576
Kaynakça 580
Teşekkürler 593
İbranice Terimler..... 597
Dizin 602

ÖNSÖZ

Beni uyarmadılar değil. "Evladım," der Vaiz kitabının bilge vaizi, "çok kitap yazmanın sonu yoktur, fazla araştırma da bedeni yıpratır." Yahudi tarihiyle ilgilenmeyi göze alanlar, arkasında devasa dağlar gibi yükselen araştırmaların bilincinde olmak zorundadır ve bundan gözlerinin korkmaması zordur. Ancak bundan kırk yıl önce, o araştırmacılardan biri olan ve hayatını bu konuya adamış Cecil Roth'un ölümüyle yarıda kalan bir Yahudi tarihini tamamlamayı kabul ettim. O dönemde Rotschild ailesi ve Filistin konulu bir kitap üzerinde çalışıyordum. Cambridge Üniversitesinden meslektaşım ve arkadaşım, geç antikçağda Yahudi felsefesi araştırmacısı ve Amos Oz'un çevirmeni Nicholas de Lange'la birlikte, Christ College'daki dairemde düzenlenen gayri resmi bir seminere katılan öğrenciler sayesinde Kitab-ı Mukaddes sonrası tarih konusunda kendimizi eğitiyorduk. Akşam yemeğinden sonra birkaç saatliğine bilgeler, sahte mesihler, şairler ve ortalığı karıştıran tipler bize katılırdı ve hep beraber ceviz kırar, şakalar yapar, şarap içerdik ve bardaklarımız Yahudiliğin kelimeleriyle dolup taşardı.

Ama Nicholas'la ben bu toplantıları ciddi bir amaçla düzenliyorduk. Hahamlar dışında tarih veya edebiyat öğrencilerinin bir araya gelip Yahudi kültürünü konuşabileceği hiçbir yer yoktu, bu da konunun akademik ana akımın ne kadar dışında kaldığını gösteriyordu. Roth'un kitabını tamamla-

mam istendiği zaman Yahudilerin tarihi ile diğer herkes arasında bir bağlantı kurmak istememin başka önemli nedenleri de vardı. Yıl 1973'tü. *Yom Kippur* Arap-İsrail Savaşı yeni bitmişti. İsrail askeri alanda yine başarı elde etmiş olmasına rağmen herkes kasvetli bir ruh hali içindeydi, halbuki yedi yıl önceki Altı Gün Savaşı sonunda aşırı mutlu olmuştuk. Bu son savaş, özellikle Mısırlıların cüretkâr bir şekilde Süveyş Kanalını geçip Sina yarımadasına girişiyle zorlukla kazanılmıştı. Kumullar yer değiştiriyordu; daha önce kesin görünen şeyler artık öyle değildi. Sonraki yıllarda Yahudi tarihi binlerce yıllık kronolojisinin her iki ucunda zaferleriyle övünme konusunda hararetle kendini eleştirir oldu. Kitab-ı Mukaddes temelli arkeoloji tamamıyla kuşkucu bir hal aldı. 1948'de Yahudilerle Filistinliler arasında tam olarak neler yaşandığı konusunda acı verici hakikatlerden söz edilmeye başlandı. Önce uzatmalı işgalin, sonra da ilk intifadanın gerçekleri daha derinlemesine anlaşıldı. Yahudi olmayanlarla Yahudi tarihinden söz ederken İsrail-Filistin çatışması gibi bir bataklığa saplanmamak imkânsız hale geldi. Ve tabii krematoryumların dumanının her şeyin üzerinde trajik bir şekilde tütmeye devam etmesi de anlaşılabilir bir şeydi. O felaketin tarihte eşi görülmemiş boyutları karşısında hem Yahudilerin hem de Yahudi olmayanların sessiz kalması bekleniyordu.

Ancak sessizliği bozmanın bedeli ne olursa olsun, sessizlik bir tarihçinin karşısındaki seçeneklerden biri değildir. Genel bir okur kitlesi için, tamamı zulüm ve katliamdan ibaret olmayan, ortak deneyime gereken önemi veren bir ortaçağ sonrası tarihi yazmakla aracı görevi görebileceğimi, okurları (ve tarih müfredatlarını yazanları), odak noktası ne olursa olsun hiçbir tarihin Yahudi tarihi olmadan eksiksiz olamayacağına ve Yahudi tarihinin soykırımlarla hahamlardan çok fazlasını içerdiğine, kadim kurbanlarla ve modern fatihlerle dolu bir vakayiname olduğuna ikna edebileceğimi düşündüm.

Ben bu içgüdüyle yetiştim. Babam için Yahudi tarihi de Britanya tarihi de aynı derecede bir saplantı teşkil ederdi ve

babam ikisi arasındaki ortak noktaları bulurdu. Yanına bir sepet içinde çilek, çörek ve bir kavanoz reçel alıp küçük bir teknenin dümenine geçerdi ve Thames nehri üzerinde, Datchet ile Old Windsor arasında yol alırken önce Disraeli'den onunla şahsen tanışmış gibi ("Vaftiz edildiyse ne olacak?"), hemen ardından XVII. yüzyılda yaşamış sahte mesih Sabetay Sevi'den söz ederdi, çünkü babam da ataları da onun ne mal olduğunu anlamıştı (Nasıl bir alçakmış o!). Veya Yahudileri kimin en doğru tasvir ettiğini ele alırdı. Walter Scott mu, George Eliot mu, *Oliver Twist*'in karikatürlerini yaratan Dickens mi, yoksa *Müşterek Dostumuz*'un duygusal Dickens'ı mı? Söğüt ağaçlarının altında demir atıp Shylock'un ıstırabıyla boğuşurduk. Eski Ahit'in yazılmış ilk tarih olduğu, mucizelere dair tüm şiirsel abartılarına rağmen köleliğin ve kurtuluşun, kralların kibrinin ve oğullarının isyanının, kuşatmaların ve yok olmaların, yasaların verilmesinin ve yasaların ihlalinin tomarı olduğu ve ondan sonraki tüm tarihler yazılırken ondan ilham alınacağı duygusunu da annemle babamdan devraldım. Bu tarihi babam yazsaydı ona "Musa'dan *Magna Carta*'ya" adını verirdi. Ama yazmadı.

Ben de yazmadım, en azından 1973'te yazmadım. Cecil Roth'un anlatımının izini sürerek yazmaya çalıştım, ama bir nedenle aşı tutmadı. Sonra da kırk yıl boyunca tam olarak ıssız diyarlarda gezmesem de Hollanda ve Güney Carolina, Skara Brae ve Jakoben dönemi Paris'i gibi Yahudi geçmişime uzak olan yerlerde dolandım. Ama bu sürenin tamamı boyunca anlatıyor olabileceğim tarihin satırları, ailemizin nikâhlarında ve cenaze törenlerinde kolumu ısrarla çekiştiren akrabalar gibi (böyle yapanlar gerçekten olmuştur) düşüncelerimde ve hafızamda kendini hissettirdi. Yahudi bir teyzenin, hele hele bir annenin sessiz, sabırlı serzenişinin gücü asla hafife alınmamalıdır.

Dolayısıyla 2009'da BBC'den Adam Kemp "ya seveceğim ya da nefret edeceğim" bir belgesel dizisinden söz etmek için benimle görüştüğünde, o daha ayrıntılarını açıklamadan

neyi planladığını hissettim. Çok kısa bir an kendimi Yunus gibi hissettiğimi itiraf etmeliyim. İçimden bir ses, "Yafa'ya kaç, Tarşiş'e [Tarsus] gidecek ilk gemide bir kamara rezerve et" dedi. Peki ama kaçmak Yunus'un ne işine yaramıştı ki? Dolayısıyla on yıllar önce vazgeçtiğim o projeyi büyük bir minnettarlık ve heyecanla yeniden ele aldım. Bu sefer tarihin ardında televizyonun ikna edici gücü olacaktı ve aralarında organik bağlar bulunan, ama birbirinin aynı olmayan yazı ve film gibi iki araç yoluyla Yahudi ve Yahudi olmayan izleyici kitleleri arasında kırk yıl önce elde edemediğim o köprüyü kurmanın mümkün olacağını düşündüm.

Tahmin edilemeyecek boyutlardaki zorluklara rağmen (üç bin yüzyıllık bir tarihi beş saatlik bir televizyon programına ve iki kitaba sığdırmak) bu çok zevkli bir iş oldu ve hâlâ da öyle. Bu tarihi anlatma görevi için yetersiz olsam da onu anlatmaktan büyük zevk alıyorum, bunun nedenlerinden biri de, son birkaç onyıl içinde hem görsel hem de metinsel kaynakların büyük bir dönüşüm geçirmiş olmasıdır. Kitab-ı Mukaddes döneminden yazıtlar başta olmak üzere arkeolojik buluntular, dünyanın büyük kısmının mirasını teşkil edecek olan o metnin nasıl oluştuğu konusunda yeni izlenimler yaratmıştır. Yahudi dünyasının dört bir tarafında ortaya çıkarılan mozaikler sinagogun ve Yahudi ibadetinin ne anlama geldiği, hem de o dinin ne kadarının putperestlikle ve Erken Hıristiyanlıkla ortak olduğu konusundaki bilgilerimizi kökünden değiştirmiştir. Anlatımı insana kendini iyi hissettirecek bir inanca zorla dönüştürmeden ve bu hikâyeyi gözyaşlarıyla ıslatan sayısız acıyı önemsiz gibi göstermeye çalışmadan ortaya çıkan tarih, hem büyük trajedilerin hem de gündelik hayatın kahramanlığının tarihidir. Bu kitap da, televizyon filmleri de bir kültürü oluşturan şiirsel ve sıradan, küçük aydınlanmalarla doludur: Ortaçağ Kahire'sinden bir çocuğun İbranice alıştırma sayfasından bir karalama; İspanya'dan, muhteşem bir şekilde resimlendirilmiş bir Kitab-ı Mukaddes'te mücadele eden kedilerle fareler; MÖ V.

yüzyılda Yahudi bir tapınak görevlisiyle evlenen Mısırlı bir köle kızın hazin, cılız çeyizi; Babilliler yaklaşırken bir kalede büyük zorluklara katlanan bir astsubayın öfkesi; Kral Yoşiya'nın döneminden küçücük, gümüş bir tılsım üzerine yontulmuş, rahiplere özgü, arkaik İbranice bir kutsamanın hüzünlü satırları…

Ortak deneyimi oluşturan küçük şeyler bunlardır işte. Ama Yahudi tarihi sıradan olmaktan çok uzaktır. Yahudilerin başından geçenler ve hayatta kalanların anlattıkları, insanlık tarihinde ulusların yaşamak zorunda kaldığı zorlukların; yok edilmeye sürekli olarak direnen bir kültürün, bir yandan bir dizi sürgün ve saldırı yaşarken evleri ve habitatları baştan yaratmanın, hayatın hem şiirini hem de sıradanlığını yazmanın en zorlu versiyonu olmuştur. Bu tarihi hem tikel hem evrensel kılan, Yahudilerin ve Yahudi olmayanların ortak mirası haline getiren, ortak insanlığın anlatımını teşkil eden bunlardır. Bu sayfalarda anlatılan hikâye bütün ihtişamı ve sefaletiyle, sürekli tekrarlanan felaketleri ve sonsuz yaratıcılığıyla birçok açıdan dünyanın en büyük harikalarından biridir.

BİRİNCİ KISIM

papirüs, çömlek kırığı, parşömen

1

MISIR

Başlangıçta –kavim liderleriyle peygamberlerin hayali başlangıcı değil, hele evrenin tamamının başlangıcı hiç değil, sadece sıradan Yahudilerin belgelenmiş başlangıcı– *o* başlangıçta bir baba ile bir anne oğullarından dolayı endişeliydiler.

Asker olan bu oğulun adı, benim İbranice adım Şelomo'nun Arami versiyonu olan Şelomam'dı. Babasının adı da, kendi *aba*'mın [baba] orta adı olan Osea'ydı.[1] Yıl MÖ 475, başka bir deyişle günümüzden iki bin beş yüz yıl öncesi, yani Yunanistan'da çok kan kaybetmiş olmasına rağmen Şelomam ile Osea'nın yaşadığı Mısır'a hâlâ hâkim olan Perslerin Ahamenis kralı Kserkses'in kraliyetinin onuncu yılı. Kserkses, en güvendiği subayı olan ve bir hadımla işbirliği

---

[1] Bezalel Porten, J. J. Farber, C. J. Martin, G. Vittmann ve diğerleri, *The Elephantine Papyri in English: Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change* (Leiden, New York ve Cologne 1996), B8, 107-9. Porten'in yürüttüğü araştırma, Elefantin arşivleri konusunda yürütülen en kapsamlı ve titiz çalışmadır ve benim anlatımım ona çok şey borçludur. Ayrıca bkz. yine Porten'in *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Military Colony* (Berkeley, 1996) eseri.

yapan Hirkanyalı Artabanus tarafından öldürülene kadar tahtta bir on yıl daha geçirecekti. Nasıralı İsa'nın doğmasına da daha beş yüz yıl vardı. Yahudi Kitab-ı Mukaddes'in yazarlarına inanacak olursak, Musa zincire vurulmuş İsrailllileri Mısır'dan, sıklıkla putperestlikle cilveleşmelerine ve başka birçok tanrıya özlem duymalarına rağmen doğrudan Yahweh'ten aldıkları –hatta onun kendi parmağıyla yazdığı– yasalarla, Yahudilere benzer bir şeye dönüşecekleri çorak dağlara götüreli de sekiz yüz yıl geçmiştir.

Yabancı diyarlarda köleliğin sonu anlamına gelen Nil nehrinin taşkın vadisinden göç, Kitab-ı Mukaddes yazarları tarafından tamamıyla İsrailli olmanın koşulları şeklinde sunulmuştur ve yolculuk hem topografik hem de ahlaki açıdan bir yükseliş olarak algılanmıştır. Cennete giden yolda mola yerleri olan yüksek kayalık yerlerde Kendini (daha doğrusu Sırtını) gösteren YHWH'ten –Yahweh'in yazılı şekli– yayılan ışıkla Musa'nın yüzü terleyip parladı. Yahudiler en başından itibaren (Kitab-ı Mukaddes başlangıcı olsun, arkeolojik başlangıç olsun) tepelerde oluşmuştur. İbranicede İsrail'e göç hâlâ *aliyah*, yani "Yükselmek" olarak bilinir. Kudüs alçak taşkın ovasında var olamazdı. Nehirleri günah bulandırıyordu, deniz daha da kötüydü, pul kaplı canavarlarla doluydu. Deniz kıyısında yaşayanlar veya dalgaları üzerinde ticari faaliyetler yürütenlerden (örneğin Fenikeliler veya Yunanlar) kaypak, putperest ve kirli oldukları için nefret edilirdi. Mısır'dan çıkışı Yahudilikle ilgili her şeyin asıl başlangıcı sayanların gözünde Mısır'a dönüş apaçık bir şekilde putperestliğe inişti, düşüştü. Peygamberlerden Hezekiel ile Mısır'a gitmiş olmasına rağmen Yeremya, bu düşüşe, Yahudilikten uzaklaşmaya karşı halkı uyarmıştı. Yeremya'ya göre tamamıyla teslim olanlar "lanetlenecek, dehşet konusu olacak, aşağılanacak, yerilecekler"dir.

Ancak İsrailliler ne ilk ne de son defa bu uyarılara kulak asıp sürüler halinde Mısır'a geri döndüler. Hem madem ki Kuzey İsrail Krallığı MÖ 721'de Asurlular tarafından yı-

kılmıştı ve bir yüzyıl sonra da Yehuda Krallığı da Babilliler tarafından yerle bir edilmişti, neden olmasın? Bütün bu felaketler Kitab-ı Mukaddes yazarları tarafından YHWH'in kötü yola sapmayı cezalandırma şekli olarak yorumlanabilirdi ve yorumlandı da. Ama bu felaketlere maruz kalanlar, onun bize pek de yararı olmadı diye düşünmekte haksız sayılmazlardı. Kral Yoşiya'nın Tapınağında *Pesah* Bayramında 30.000 kadar koç ve koyun kurban edilmişti; sahte tanrılarla kırıştırdıkları için toplu pişmanlık göstergesi olarak müminler topluca giysilerini yırtmıştı; ama lüle lüle saçları, panterleri ve sayısız okçuları ve mızrakçılarıyla Mezopotamya'dan çıkıp gelen şeytani istilacılar savuşturulurken de en ufak bir yardım gelmemişti.

Dolayısıyla İsrailliler Yehuda'nın aslan postu rengindeki tepelerinden inip Mısır'ın taşkın bölgesine, Nil nehrinin deltasındaki Tahpanhes'e, güneye inerken yarı yolda bulunan Memphis'e ve özellikle güneydeki Pathros'a gittiler. MÖ 525'te Persler geldiğinde İsraillilere köle değil de köle sahipleriymiş ve en önemlisi, Perslere başkaldıran Mısırlıları bastırmak için Aramiler, Hazarlar ve Batı Anadolu kıyılarından Karyalı Yunanlar gibi, dayanıklı ve güvenilir askerlermiş gibi davrandılar. İsrailliler ayrıca ötesinde Nubya Afrika'sının yer aldığı sorunlu güney sınırını da denetleyebilirlerdi.

Oṣea'nın oğlu Şelomam bu genç askerlerden biriydi, paralı bir askerdi, hayatını böyle kazanıyordu ve güneyde Hayla Hayahudaya garnizonuna, Nil nehrinin ilk kataraktından sonraki Elefantin adasındaki Yehuda Birliğine tahsis edilmişti. Belki de kervanına, yani Nubya'dan eskiden firavuna, şimdi ise onun yerini alan Pers valisine gönderilen ve fildişleri, abanoz ve Etiyopyalı oğlanlardan oluşan haracın muhafızlığına atanmıştı.

Baba Osea, muhtemelen Nil deltasının doğu yakısında yer alan ve Şelomam'ın daha önce tayin edildiği Migdol'dan yazmıştı ona. Asker oğlunun Elefantin'e vardığı zaman bulması için beş yüz mil güneye gönderdiği mektubu, ezilmiş

sazlardan oluşan bir papirüsün yüzeyine, bölgenin ve imparatorluğun tamamının gündelik dili olan Aramice yazmıştı. Bu numune bayağı onarım görmüşse de, papirüs çok yavaş aşınan bir malzemedir. Işıktan uzak tutulduğu sürece mürekkebi koyu renkli ve net kalır. İkinci Tapınak döneminden günümüze kadar İbranice metinlerin de yazılmasında kullanılan zarif, köşeli yazı hâlâ tamamıyla okunaklıdır. Yahudilerin hafızasında Osea daha dün yazmış gibidir. Endişeli bir babayı herkes anlar. Mektubun en başından itibaren oğluna duygularını belli etmeden duramaz: "Sana sağlık ve güç diliyorum, ama gittiğin günden beri kalbim o kadar iyi değil." Sonra da kaçınılmaz bir düğüm noktası olarak Şelomam'ın, Osea onları yazmasa bile duyacağını bildiği o üç kelimeyi, tüm Yahudi oğulların bir ara duyduğu, tarihin tamamının kaynağı olan cümle gelir: "Annen de öyle."

Şiddetli bir tepkiyi önlemeye yönelik klasik bir hareket. Benim babam Arthur Osea'nın da, Mısırlı Osea gibi, hemen sonrasında vereceği haberin oğlunu mutlu etmeyeceğinden endişe edip köşeye sıkıştığı zaman, utanıp sıkılmadan bu yönteme başvurduğu olmuştur. "Endişelenme… annen biraz üzüldü ama…" Peki Osea'nın gurur ve mutluluk kaynağı Osea'nın bu kadar kıvranmasına neden olan neydi? Onu telaşlandıran, para ve giysi konusunda sorunlar olabilir miydi? "Sözünü ettiğin o tünik ve giysi hazır, tamam mı? Memphis'e (güneye yolculuğun için) zamanında yetiştiremedim diye bana kızma. Dönüş yolculuğunda giyesin diye sana o giysiyi getireceğim." Peki para? Evet, o açıdan da bir sorun var, oğlum. "Sen Migdol'dan ayrıldığında bize senin paranı göndermediler." Daha da kötüsü, Osea gecikmiş ödemeler konusunu sorguladığında imparatorluk yardakçılarını baştan savmak için reva görülen otomatik tavırla karşılaşmış. Çok üzgünüm, aslında benim alanıma girmiyor, anlıyor musunuz, ama şikâyetinizi ilgili memurlara iletin lütfen. "Mısır'a geldiğin zaman canlarına okursun, onlar da sana ödemeni yaparlar." Dinle oğlum, diye devam eder Osea, giyecek gibi

önemli bir konuda oğlunu yüzüstü bıraktığı meselesini bir yana bırakarak, "ağlama. Erkek gibi davran... Annen, çocuklar, herkes iyi."

Şelomam'ın Elefantin adasındaki Yahudi askerlerinin sınır dünyası konusunda daha ayrıntılı bilgi sahibi olmak güzel olurdu, ama mektup orada kalmış, dolayısıyla Şelomam muhtemelen Elefantin'e gidememiş, tüniğini ve parasını da alamamış. Veya belki de onları almış ama mektubu orada bırakmış. Her halükârda mektup, Amerikalı amatör Mısır bilimci ve *New York Herald Tribune*'un eski gazetecisi Charles Edwin Wilbour, 1893'te adada *sebagh* gübresi için toprağı kazan kadınlardan kil testiler dolusu papirüsler alana kadar, iki bin beş yüz yıl boyunca orada kalmış. Wilbour günlüğüne şöyle yazar: "Kom'da aldığım bütün bu papirüsleri bana farklı zamanlarda üç ayrı kadın gösterdi." Ama papirüslerin Arami dilinde yazıldığını ve yirmi yedinci hanedana ait olduklarını görünce onlara ilgisini kaybetti. Onun ilgi alanına girenler, asıl firavunlar çağına ait daha muhteşem, daha eski eserlerdi.

Wilbour yirmi yıl önce, kendi kâğıt şirketi için de kârlı antlaşmalar sağlayan yakın arkadaşı, rüşvet kralı Boss Tweed şehirden kovulduğu zaman Manhattan'dan aceleyle ayrılmıştı. Paris'te saygın araştırmacı Gaston Maspero'dan Mısır'ın görkemli tarihini öğrenen Wilbour yeni bir hayata adım attı. Kadınların oy hakkının ateşli savunucusu olan karısı Charlotte Beebee'yle birlikte Nil nehrinde yol almak ve Karnak ile Luxor'da durup kazılara yardımcı olmak için bir *dahabiyeh*'i her tür konforla donattı. Entelektüel Alman, Fransız ve İngiliz Mısır bilimciler Wilbour'un Amerikalılara özgü coşkusunu eğlenceli, hatta bazen faydalı bile bulurlardı. Wilbour bazen Flinders Petrie'yi kaba saba çadırında ziyaret eder ve Araplar gibi kamp kuran bu İngiliz arkeoloğun abartılı bir sadelik içinde yaşadığını düşünürdü.

Peygamberlerinkini andıran sakalıyla Wilbour neredeyse yirmi yıl boyunca Nil nehri üzerinde kendi evindeymiş

gibi yaşadı. O dönemin sonuna doğru Elefantin'in tepelerinde, kök ayıklayan kadınların arasında dolaşırken ekinleri için aradıkları *sebagh*'ın, aslında azot etkisi yaratacak kadar saman ve anız içeren eski kil tuğlaların un ufak olmuş kalıntıları olduğunu biliyordu. Ama ayaklarının altında bir yerlerde bir Yahudi şehrinin kalıntılarının olduğunu bilmediği kesindi; bu şehir gündelik hayatının patırtısı, gürültüsü, odalar ve evler, girişler ve çıkışlar konusundaki mülk sınırı tartışmaları, evlilikleri ve boşanmaları, vasiyetnameleri ve evlilik öncesi sözleşmeleri, yemekleri ve giysileri, yeminleri ve kutsamaları ile rekonstrüksiyonunu yapabildiğimiz ilk Yahudi şehridir. Bunların hiçbirinin farkında olmayan Wilbour özenli bir şekilde katlanıp bağlanmış, MÖ V ve IV. yüzyıllarda yapıldığı üzere, dış yüzeylerinde alıcıları yazan papirüsleri alıp 1896 yılında öleceği Paris'teki evine götürdü.

On yıl sonra daha da büyük miktarda papirüsler bulan Alman keşif ekipleri bu papirüslerin içeriğini inceleyip onları Berlin'e ve Paris'e götürdüler ve haklarında yazılar yayımladılar. Bu arada Mısır'ı safari şapkalı sömürgeleri haline getiren İngilizlerin de diğerlerinin çok gerisinde olmadığını söylemeye gerek yoktur herhalde. Papirüsler ve kilden çömlek kırıkları olan *ostrakon*'lar, Oxford ve British Museum olmak üzere her zamanki yerleri boyladı veya arkeoloji tutkunu valiler cömert olmaya karar verdiğinde, Kahire'ye gönderildi. XX. yüzyıl başlarında bazı papirüslerin içeriği yayımlandı, ama papirüs hazinesi asıl Brooklyn Museum'un eline geçtiğinde Yahudi Elefantin'in nasıl bir harika olduğu gerçek anlamda anlaşıldı.

Günümüze ulaşan çömlek kırıkları üzerine klasik, lineer İbraniceyle yazılmış (Elefantin Papirüslerinden iki ila üç yüzyıl öncesine ait) mektup ve yazıt fragmanları, zamanın rüzgârında kaybolup gitmiş Yehudalıların bağırışları ve çığlıkları: giysilerine zalim bir alacaklı tarafından el konmuş bir çiftlik çalışanı; yaklaşmakta olan Babil hordası karşısında acilen zeytinyağı ve buğdaya ihtiyaç duyan, kuşatma

altındaki bir levazım subayı; başka bir kalede, tepelerdeki komşu kalelerde uyarı ateşlerinin yakılıp yakılmadığını görmeye çalışan bir subay.

Peki ya Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i? Tanrı'nın Musa'ya ve peygamberlere doğrudan dikte ettiği kelam olduğuna inanmadığımız takdirde (ultra-Ortodoks Yahudiler ve Hıristiyanlarla birlikte), kutsal metinlerin harika şiirsel anlatısının büyük kısmı, başka bir arkeoloğun deyimiyle tarihi hakikatin "yankısı"ndan başka bir şey değildir. Hatta bazen, gerçekleştiği varsayılan tarihten neredeyse beş yüz yıl sonra yazılan, hiçbir şekilde belgelenmemiş olan Mısır'dan Çıkış hikâyesinde olduğu gibi, hakikatin yankısı bile değildir. Destanın bir yerinde hikâyenin konusu ile Yahudi tarihinin hakikatleri gerçekten örtüşür, ama Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i Yahudi zihniyetinin izidir, hayali kökenlerinin ve atalarının imgesidir; YHWH'in İsrail'le antlaşma-ahdinin, tarih boyunca hareket eden tek ve biçimden yoksun Tanrı'nın destanı ve ruhsal hayal gücünün özgün hazinesidir.

Üzerinde kâtiplerin derli toplu ve siyah yazılarıyla Elefantin'in açık kahverengi papirüsleri bize bambaşka, daha dünyevi ve insani bir şey, aynı mahallede yaşıyormuşçasına, doğal olarak beraber takılabileceğimiz gurbetçi Yehudalıların ve İsraillilerin, kabadayıların, endişeli annelerin, köle kadınların, meraklı izleyicilerin ve safsatacıların, mülk sınırı konusunda pazarlık yapanların, evlilik öncesi antlaşma hazırlayanların, kâtiplerin, tapınak sorumlularının, tuzağa düşürüldükleri için öfkelenen reşit olmayan kızların, kodamanların ve önemsiz kişilerin hayatına dair günlük kayıtlar sunarlar. Teoforik[2] "ya" ekleriyle YHWH'i kimliklerine dahil eden ve onun korumasını elde eden, Yahudi olduğunu ilan etmekten pişmanlık duymayan isimlerini biliriz; Berekya, Ananiya, Delaya, Mahseya, Şemaya, Gedaliya, Yedanya, Mibtahya, Pelalya, Malkiya, Urya, Jezanya, Gemarya, Azarya, Zekeriya.

[2] Tanrı'nın adını içeren –çn.

YHWH'in halkı orada, Nil nehri üzerindeki bu küçük, cop biçimli adada dip dibe yaşıyordu. Burası lotus yiyenler için bir yuva olmayabilirdi, ama her şey göz önüne alındığında o kadar kötü bir yer de değildi: kavurucu sıcaklıkta gölge sağlıyordu; yaprak dökmeyen incir ağaçlarıyla Nil nehrinin sadece güneyinde bulunan, yaprakları ağacın tepesinden fışkıran karakteristik dum palmiyeleriyle ün salmıştı; kıyıları sazlarla çevriliydi; nehrin batı kıyısındaki işlenebilir taşkın ovasının, altın renkli kumullarının altında incecik bir şerit haline geldiği yerde akasyalar, sinamekiler ve dutlar sık bir bitki örtüsü oluşturuyordu. Daha da çorak olan doğu kıyısında ise Syene taş ocakları ve altında hem asker hem de taş işçisi Aramilerin kampı vardı. Gül pembesi veya kan kırmızı lekeli gri granit levhaları teknelere ve mavnalara zorlukla yüklenir ve akıntı yönüne gönderilir, sanki Mısır'ın soyluları MÖ VI. yüzyıl sonlarında Kambises'in fethinden sonra Perslere boyun eğmemişler de hâlâ firavunlarmış gibi, inşaat ustalarının tapınaklarında ve anıt mezarlarında kullanılırlardı. Bu levhalardan biri o kadar büyüktü ki, bir kraliyet mezarının tamamına yetebilirdi – veya en azından Herodotos (ki abartmaya eğilimli biriydi) böyle der. Herodotos'a göre o levha o kadar görkemli bir şeydi ki, akıntı yönünde deltanın batı tarafındaki Sais'e ulaşması üç yıl sürmüş ve iki bin işçinin emeğini gerektirmişti.

Halk arasında, "fillerin yeri" anlamındaki Egyptian *Iebw* kelimesinden türeyen adıyla "Yeb" olarak bilinen Elefantin adası (Herodot bile bu ismin neden verildiğini bilmez, ama nehirdeki çıplak, yuvarlak açık gri kayalar gerçekten de suyun içinde duran filleri andırır), bu noktadan itibaren Nubya'nın kumları ve kayaları arasında buharlaşacak olan hakiki Mısır'a ve uygarlığına ait son yer olarak ün salmıştır. Uyuşuk uyuşuk akan nehir, gübre niteliğindeki çamur yüküyle birlikte burada aniden köklü bir karakter değişikliğine uğrayarak granit kayaların arasından çılgınlar gibi akıp tekneleri katarakta doğru gönderir. Nehrin kızgın tan-

rıçalarını bir tek Yahudilerin komşuları olan ve tavırları köpüren nehir kadar kaba olan "Dalgalı Su Kayıkçıları" terbiye edebiliyordu ve kıyıdaki kayaların yanlarına takılan iplerin yardımıyla köpüklü sularda akıntıya karşı seyredebiliyorlardı. Coğrafyacı Strabon'a göre –işinin hakkını veren tüm Yunan seyyahlar MÖ V. yüzyılda Elefantin'i ziyaret etmiştir– bu kayıkçılar, turistleri etkilemek için su üzerinde çeşitli gösteriler yaparlar. Köpüklü nehrin ardında büyük bir gizem, Mısır'ın hayatının en önemli unsuru barınırdı. Çünkü Herodotos'un Mısırlı bir rahipten öğrendiğini iddia ettiği üzere, kıyıda yükselen Crophi ve Mophi adlı ikiz tepelerin arasında Nil nehrinin kaynağı vardı ve o kadar derindi ki kimse derinliğini ölçememişti. Firavun I. Psamtik kısa bir süre önce bin kulaç uzunluğunda bir iple derinliğini ölçtürmeye çalışmış, ama o girdap halindeki suların dibine ulaşamamıştı. Yüzeyin altındaki çekiş gücü, nehri bölen, yarısını güneye, ateşler içindeki Nubya'ya; yarısını da kuzeye, taşkın ovasını beslemeye gönderen kapak sisteminden kaynaklanıyordu. Elefantin'de koç başlı tanrı Khnum'a tapılırdı, çünkü yıllık taşkının gerçekleşmesini temin eden oydu ve o taşkın olmazsa yerel çiftçiler açlığa mahkûmdu. Khnum'un kutsal koçlarının adada kendi özel anıt mezarı vardır, heykeltraşların kireçtaşı üzerinde şişman ve yünlü hayvanlar yontarak zaman geçirdikleri yerde mumyaları yatar. Kıyıya inen basamaklarda yer alan bir Nilometre, Khnum'un cömertliğinin istikrarını ölçerdi.

Nehir, mitlerle ritüellerin yanı sıra adadaki kaleye insan, para ve silah da ulaştırırdı. Elefantin, Syene'yle birlikte güneyin bekçisi, klasik dönem Mısır'ının basınç vanasıydı. İdame ettirilmesi, kontrol altında tutulması, güvenliğinin sağlanması gerekliydi – ama bu, Yehudalılara uygun bir iş miydi? Yehudalılar orada ne arıyordu? Yeremya'nın uyarılarını dikkate almamışlar mıydı? Ama Filistin'in kuzeyinden ve güneyinden İsraillilerle Yehudalılar muhtemelen MÖ VII. yüzyıl sonlarında bir kez daha Nil vadisine indiklerinde pey-

gamberlerin kitaplarının çoğu henüz yazılmamıştı, olanlar da henüz yaygınlaşmamıştı.

Yahudi kimliği sonuçta Nil nehri ile Fırat nehri gibi iki kültürel kutup arasında bir yerlerde oluşacaktır, ama manyetik çekiş ve itiş iğnesi düzensiz bir şekilde salınır. Kitab-ı Mukaddes Mısır'da değil, Yehuda'da ve Babil'de yazılmıştır. MÖ VII. ile V. yüzyıllar arasında zamanla kanonik Kitab-ı Mukaddes haline gelecek olan anıları, sözlü gelenekleri, örf ve âdetleri, yazıları düzenleyip derleyen Yahudi bilgelerin, kâtiplerin ve peygamberlerin zihinlerinde ve yazılarında iki tür göç vardı: biri iyi (Mezopotamya), diğeri kötüdür (Mısır). Her ikisi de sulak toprakların despotizminden kaynaklanan esaretlerdi: her ikisi de taşan nehirlerin suladığı ovalarda büyük kentsel nüfuslara destek sağlardı; her ikisinde de alüvyon sayesinde buğday ve meyve yetişirdi. Her iki şehir devleti hiyerogliflerle harflere dayalı yazı, yasalar ve destanlar, piramitler ve zigguratlar sayesinde zengindi ve düzenliydi. Her ne kadar ikisi de kurban törenlerini temel alan kültlerin (Marduk ve Ra) ve açgözlü putperestliğin kontrolünde acımasız yok ediciler idiyse de, Dicle ile Fırat arasındaki topraklar proto-Yahudi zihniyetinde hiçbir zaman Nil vadisi kadar şeytani bir şekilde algılanmamıştır. Mısırlı tarih yazarları ile Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i yazarlarının hemfikir olduğu bir konu varsa o da Yahudi olarak Mısır'da yaşamanın zorluklarıydı.

Mısır'da yaşamak, saf olmayan bir hayat sürmek veya esaret altında yaşamak demekti – Yaratılış ile Mısır'dan Çıkış kitaplarının yazarları durumu böyle sunarlar. Yahudi hafızasının yükümlülüklerini diğer kitaplara göre daha iyi tanımlayan Tesniye kitabında Tanrı, Mısır'dan Çıkış'ta olduğu üzere, "güçlü eliyle sizi oradan çıkaran" olarak tanımlanmıştır. Tesniye muhtemelen MÖ VII. veya VI. yüzyıl civarında, yani Yahudilerin Mısır'a döndüğü dönemde yazılmıştır. Bu dönüş, aynı zamanda Hakimler ve Krallar kitaplarının anlatımına sözlü tarih de katan Tesniye yazarları açısından ahdin utanç verici ihlali demekti.

Öte yandan Kudüs'ün MÖ VI. yüzyılda yağmalanmasından sonra Babil'e sürgün, onu emreden Tanrı tarafından, gizemli ve cezalandırıcı bir şekilde, ahit ihtiyacının kaynağı olan kuyu başına *dönüş* olarak tanımlandı. Yaratılış kitabının yazarları İbrahim'in YHWH'le düşsel bir birleşmeye yolculuğunu ve onun rehberliği ve himayesi altında ayrı bir ulus fikrinin nasıl doğduğunu anlatırken İbrahim'in doğum yerini Mezopotamya'da Kalde olarak belirlerler. Bu durumda tektanrıcılığın *ur*-beşiği, şehir devleti Ur'dur. Kirlenmiş Kudüs Tapınağının MÖ 587'de Nabukadnezar'ın liderliğindeki Babilliler tarafından yıkılmasının özel anlamı buradan kaynaklanır. İsraillilerin tarihte kendi seyirlerini izlemek üzere yollarını ayırdıkları ulus, şimdi YHWH'in onları asıl ahit yoluyla yeniden bir araya getirmek için başvurduğu araç haline gelmişti. Babil Tapınağı yok etti. Pers kralı Kyros yarım yüzyıl süren sürgünlerinden sonra Yehudalıların Kudüs'e dönmelerine izin verdiğinde Tapınağın arındırılarak yeniden inşa edilmesi de Babil –veya onun yerini alan Pers İmparatorluğu– sayesinde olacaktı.

Kitab-ı Mukaddes'i yazan zihniyette Babil-Pers İmparatorluğu, Tanrısal iradenin aracı olarak görülür. Mısır daima YHWH'in tarih konusundaki planlarının müzmin düşmanıydı. Bu daimi uzlaşmazlık duygusu karşılıklı olabilirdi. "İsrail" teriminin ilk olarak üzerinde yer aldığı tarihi eser, MÖ XIII. yüzyıl sonlarına ait, geleneksel olarak sürgünün "dik kafalı" firavunu olarak tanımlanan II. Ramses'in oğlu Firavun Merneptah'ın ünlü zafer yazıtıdır. Burada "İsrail yerle bir edildi" diye yazar, "tohumu artık yok": bu hiyerogliflerden İsrail ile bir yerin değil, bir ulusun kastedildiğine şüphe yoktur. Rahip-gramer bilimci Manetho'nun yazdığı Mısır tarihinde (MÖ III. veya II. yüzyılda yazılmış olup bize MS I. yüzyılda yaşamış Romalı-Yahudi tarihçi Flavius Josephus'un eserleri yoluyla ulaşmıştır) İsraillilerin Mısır'dan gidişi, YHWH'in himayesi altındaki Tanrı'nın Çocuklarının muzaffer ayrılışı değil; saf olmayan, parya bir köle, hatta yasadışı bir ulusun sürülmesi şeklinde anlatılır.

Tevrat'taki (Kitab-ı Mukaddes'in başında yer alan Musa'nın beş kitabı) kurtuluş destanı bu anlamda o onur kırıcı durumun tersine çevrilmesidir; İsrail'in kimliği sadece Mısır'ın esaretinden kurtuluş değil, Mısır'ın kendini İsrail'in muzaffer efendisi olarak sunduğu anlatımın da tersine çevrilmesi olarak tesis edilmiştir. Babil, Kudüs'ü ve Tapınağı yok etmiş olabilirdi, ama inancı yok edemezdi; Tanrısal sürgün planı inancı ayakta tutabilirdi. Mısır ise bambaşka bir meseleydi – Yeremya'nın oraya götürüldüğü zaman uyardığı gibi, geri gitmek hem ruhsal hem de fiziksel lanetlenmeye kucak açmak demekti. Nil nehrine asla dönülmemeliydi.

Ama Yahudiler aynen öyle yaptılar, hem de tekrar tekrar, o kadar sıklıkla ve o kadar uslanmaz bir şekilde yaptılar ki Yahudi tarihini Mısır'dan ayrı düşünmek zordur. Mısır Onlar'dı; ama Mısır aynı zamanda kuşaklar boyunca şüphe götürmez bir şekilde Biz'di. İsimlerin en Yahudisi olan ve destanında ulusun ilk olarak tanımlandığı kurtarıcı Musa muhtemelen Mısırlıydı. Kral Süleyman'ın karılarından birinin bir firavun kızı olduğunu da unutmayalım. Yeşaya, Yehuda kralı Hezekiya'ya "atlar için Mısır'a gitmeyin" şeklinde bir uyarıda bulunur, çünkü İsrailliler ile Yehudalıların yüzyıllardır aynen böyle yaptığını, Filistin'in kuzeyindeki büyük ahırlar için damızlık at aldıklarını bilir.

Asurlular MÖ VIII. yüzyılda Mezopotamya'dan çıkıp korkunç saldırılarını gerçekleştirmeye başladıklarında, söz konusu riskler ne olursa olsun, Mısır'la bağlantı hem İsrail'in hem de Yehuda'nın krallarının ve halklarının hayatta kalması için elzem hale geldi. Başkentleri Samiriye olan İsrail'in o dönemdeki son kralları Mısır'la ittifak kurarak taktik geliştirdiler (ama sonuçta yok edilmelerini engelleyemediler, hatta muhtemelen tam tersi oldu). MÖ VIII. yüzyılın son yıllarında Sanherib liderliğindeki Asur ordusu tarafından Kudüs'te kuşatılan Kral Hezekiya yeraltında, teslim olma ile hayatta kalma arasında seçim yapılmasını sağlayacak su tünelleri kazdırdı, ama yine de Mısır'ın yardımına ihtiyacı vardı.

MÖ 715'te Sanherib'in dev ordusu Kudüs'ü kuşattığında olanlar büyük bir muamma teşkil eder. Kitab-ı Mukaddes'e ve Herodotos'a göre Asur ordusunda ne olduğu belli olmayan bir salgın baş gösterdi (Herodotos sürüyle farenin okçuların yay iplerini nasıl kemirdiğini bir tabloyu tasvir eder gibi anlatır). Sanherib'in kendi zafer yazıtında, Yehuda kasabalarının tamamının ordusu tarafından yıkılıp yağmalandığı ve Hezekiya'nın hisar içerisinde "kafesteki kuş" gibi hapsedildiği ilan edilir, ama onun yenilgiye uğratılamadığı kabul edilir. Asıl şaşırtıcı olan –ama tarihi açıdan akla yatkın olan– Mısır kaynaklarında 25. hanedandan bir Nubya firavunu liderliğindeki bir ordunun Asur kuşatmasını kırdığına ve hem Yehuda Krallığını hem de başkenti Kudüs'ü kurtardığına dair iddiadır. Böylece Mısır, Yehuda'nın kurtarıcısı haline gelmişti.

Bundan sonraki iki yüzyılda –Kitab-ı Mukaddes'in yazıldığı dönem– Yehuda, Mezopotamyalılarla Mısırlıları birbirine düşürmeye çalıştı. Yahudilerin Mısır'a yeniden yerleşmesinin dönüm noktası, Nabukadnezar'ın MÖ 597'de Kudüs'ü ilk defa kuşatmasından sonradır, çünkü Yehuda'nın rahipleri, soyluları ve kâtipleri gibi seçkin sınıflarının büyük kısmı Fırat bölgesine sürüldü ve geriye kalan çiftçiler, çobanlar ve zanaatkârlar gibi sıradan halk, başının çaresine bakmak zorunda kaldı. On yıl sonra Babilliler ölümcül bir darbe indirerek Kudüs ile Süleyman'ın Tapınağını yok edip Yehuda'nın kırsal bölgelerine korkunç düzeyde zarar verdiler. Yıkıntılarla küllerin arasında kalmamaya karar verenlerin büyük kısmı güneye, Yahudilerin köklü kolonilerinin bulunduğu Tahpanhes, Memphis ve Yeremya'nın Pathros adını verdiği, başkenti Elefantin olan güney eyaletine göç etti.

Yahudilerin Yehuda'nın içinden geçtiği zorluk, açlık ve dehşet döneminden kaçmak için Mısır'a döndüklerinin bilincinde olan Yeremya, onları bir sığınak bulduklarına dair sahte bir umuda karşı uyarmak için Mısır'a gitti: "Eğer Mısır'a gidip orada yerleşmeye kesin kararlıysanız, korktuğu-

nuz kılıç size orada yetişecek, tasalandığınız kıtlık Mısır'da yakanıza yapışacak, orada öleceksiniz." Öfkeden çılgına dönen peygamber Hezekiel de Babillilerin Kevar kanalı kıyısındaki çalışma kampında yazdıklarında daha da vahşi uyarılarda bulunarak YHWH'in sesi olarak doğrudan firavuna hitap etti:

> 'Kendi kanallarının içinde yatan Büyük canavar firavun, işte, sana karşıyım. Sen ki, Nil benimdir, onu kendim için yaptım dersin. Çenelerine çengeller takacak, kanallarındaki balıkları senin pullarına yapıştıracağım. Pullarına yapışmış balıklarla birlikte seni kanallarından çıkaracağım. Seni de... çöle atacağım... Seni yem olarak yabanıl hayvanlara ve yırtıcı kuşlara vereceğim... Mısır'ı Migdol'dan Asvan'a, Kuş sınırına dek kimsesiz bırakacak, viraneye çevireceğim. İçinden insan ayağı da hayvan ayağı da geçmeyecek. Kırk yıl orada kimse yaşamayacak.'

Hezekiel, Babil'de ikamet etmesine rağmen Kudüs'ün yok edilmesinden sonra Yahudilerin nereye yerleştiğini Yeremya'dan daha iyi biliyor gibiydi: bu yer Pathros'tu ve Hezekiel'in yine YHWH'in ağzından duyurduğu uyarıyla "güçsüz bir krallık" olacaktı. Ama güneye giden Yahudiler kırk yıl boyunca sefalete mahkûm bir bölgede sefalet içinde yaşamadılar, tam tersine, refaha erdiler. Dolayısıyla Pers kralı Kyros'un oğlu Kambises MÖ 515'te saldırıya geçtiğinde Elefantin'deki Yahudi askerleri olağanüstü bir şey yapacak durumdaydılar: bir tapınak inşa ettiler, YHWH'in, daha doğrusu Arami dilinde Gökyüzünün Tanrısı anlamında "Yahu"nun evini inşa ettiler. Bunu, Kudüs dışında hiçbir tapınağın olmaması gerektiğine dair apaçık ve katı bir yasaklamaya rağmen yaptılar (Krallar ve Tarihler kitaplarında yer alan bu yasak biri Hezekiya'nın döneminde, diğeri MÖ VII. yüzyıl sonlarında, Yoşiya'nın reform döneminde olmak üzere iki defa getirilmiştir).

Üstelik Yahudi askerleriyle aileleri ve çevrelerindeki dinamik toplum için yapılan Elefantin Tapınağı ücra bir yer-

de bir taşra meselesi de değildi. Kitab-ı Mukaddes'te Birinci Tapınakla ilgili yazılı olanlardan ilham alınan bu tapınağın beş taş kapısı, ortasında Ahit Sandığı ve Tevrat için kutsal bir yer olan geniş bir avluya açılıyordu. En kutsal yerinin kapısının menteşeleri bronzdu, üstü sedir tahtasından bir çatı ile kaplıydı ve içinde altın ve gümüş kâseler vardı.[3] Daha da kötüsü burada, Kitab-ı Mukaddes'in yasakları apaçık bir şekilde ihlal edilerek, tahıl ve tütsü adaklarının yanı sıra hayvan da kurban ediliyordu, çünkü burası YHWH'in eviydi ve (yerel tanrılardan biriymiş gibi) ihtiyaçlarının karşılanması gerekiyordu.[4] Dolayısıyla çok miktarda kan dökülürdü, "yakılmış adaklar"dan dolayı duman tüterdi ve söz konusu kurbanlar genelde koyun ve kuzuydu, ama "Krallar Caddesinin karşı tarafındaki Mısır Tapınağında koç tanrı Khnum'un kültünün ne kadar önemli olduğu göz önüne alınırsa, bu durum son derece düşüncesizceydi ve Kudüs'teki yetkililer, yani rahipler, kâtipler ve kehanet kitaplarının yazarları için büyük bir ayıp teşkil etmesi gerekirdi. Ama Elefantin'in Yahudileri kendi tapınaklarıyla gurur duymaktan utanmıyorlardı ve onun çok önemli olduğunu, hatta Kambises Mısırlıların tapınağını yıktığında YHWH'in Evi'ni muhafaza ettiğini söylerlerdi.

Yukarı Mısır'da YHWH'in bir tapınağının var olmasının, Yahudilerin toplu varlıklarının bu ilk safhasında nasıl bir hayat sürdüklerini anlamamız açısından iki anlamı olabilir.

---

[3] Bütün bu bilgiler, Kudüs'e gönderilen ve MÖ 407'deki saldırıda yok edilenlerin ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı bir mektuptan anlaşılabilir. Porten, B19, 241.

[4] Bu konuda bkz. Herbert Niehr, "In Search of YHWH's Cult Statue in the First Temple," Karel van der Toorn (ed.), *The Image and the Book: Iconic Cults, Aniconism and the Rise of Book Religion in Israel and the Ancient Near East* (Leuven, 1997) içinde, 81 (ama bence fazlasıyla düz anlamı temelinde ele alınmıştır). Niehr, Birinci Tapınakta bir kült heykeli olmuş olabileceğini (ama İkinci Tapınakta olmadığını), dolayısıyla ekmek ve hayvan adaklarının YHWH'in ulusu için Sami Yakındoğunun başka yerlerinde antropomorfik tanrılara sunulanlardan pek de farklı olmadığını savunur.

Ya Kitab-ı Mukaddes öncesinde Tevrat'ın sadece bazı kanunnamelerinin ve kuruluş destanının sadece bazı unsurlarının bilincindeydiler, ama iki yüzyıl önce yazılmış, 120 yaşına ulaşmış, ölümün eşiğindeki Musa'nın İsraillilere sözlü vasiyetnamesi olan ve Levililerin daha serbest ve bazen çelişkili olan emirlerinin daha katı kanunlar haline getirildiği Tesniye'yi henüz bilmiyorlardı. Ya da Elefantin'in Yahudileri Tesniye'nin Musa'ya özgü yasaklarının gerçekten bilincindeydiler, hatta belki de Kral Hezekiya ile oğlunun torunu Yoşiya'nın reformlarından ve Kudüs Tapınağını kurban ritüellerinin tek yeri ve tek hac merkezi haline getirdiklerinden haberdardılar, ama bu tekele teslim olmaya niyetleri yoktu. Elefantin'in *Yahudim*'leri [Yah'ın müritleri, Yahudiler], Kudüslülerin koyduğu kurallara itaat etmeyecek Yahweh'cilerdi; günümüzde de, kendince dinlerine bağlı olduklarına inanan Yahudilerin çok büyük kısmı Yahudiliğin ne olduğunu (veya daha da kötüsü, kimin Yahudi olup kimin olmadığını) ultra-Ortodoksların belirlemesine izin vermezler.

Hatta Elefantin Tapınağıyla ilgilenen ve adanın seçkin sınıfını oluşturan rahipler, ihtiyarlar heyeti ve resmi görevliler tapınaklarının, Kudüs'te yeniden inşa edilen (ve tamamlanması MÖ 515'i bulan) mütevazı yapıya kıyasla Süleyman'ın Tapınağına *daha* sadık olduğuna inanmış olabilir. Bazıları Mısır'a MÖ VII. yüzyılda, Kral Menaşe'nin çoktanrıcılığa dönüşüne tepki olarak gelmiş ve onun için Kitab-ı Mukaddes'te tasvir edilen Çadır Tapınağın stilinde ve boyutlarında bir yapı inşa etmiş olabilir.[5] Filistin'de olduğu üzere sinagoglar ve ibadet etmek için toplanılan yerler burada bilinmezdi. Tapınak, toplumun tek anıtsal odak noktasıydı, halkın kendisine özgü dininin yapı şeklindeki ifadesiydi. Yapının merkezine dikilmiş bir kült sütunu, Necef Çölünün kuzey ucundaki bir başka kale-tapınak Arad'da olduğu gibi bir *massebah*

[5] Stephen G. Rosenberg, "The Jewish Temple at Elephantine," *Journal of the American Schools of Oriental Research*, cilt 67 (Mart 2004).

[kutsal direk] bulunmuş olabilir. Kudüs dışındaki tapınaklarda standart olan, kurban törenleri için boynuzlu taş masa da olmuş olabilir.

Ancak Yahudi bir annenin, birkaç yıl önce Brooklyn Museum'da yer alan Wilbour papirüsleri sergisinin küratörü olan oğluna gayet mantıklı bir şekilde sorduğu gibi, Kitab-ı Mukaddes öncesi dönemde yaşamış ve çok yolculuk yapmış bu Mısırlı Yahudiler "gerçekten Yahudi miydi?" İsimleri –Zakaryalar, Gemaryalar, Jedanyalar, Haggaisler, Mahseyalar ve Mibtahyalar– *Yahudim* olduklarını şüphe götürmeyecek şekilde gösteriyordu ve antikçağda isim verme hiç de önemsiz bir mesele değildi. Atalarının ay takvimini ve o güzel isimleri (Markheşvan, Kislev, Tişri, Nissan) kullanıyorlardı ve yıl, aradan iki buçuk binyıl geçtikten sonra Yahudiler için nasıl bölünüyorsa aynen öyle bölünüyordu. Oğullarını sünnet ettirdikleri anlaşılıyor, ama o dönemde Mısır'da herkes, bebekken veya doğumlarından sekiz gün sonra olmasa da oğullarını sünnet ettirirdi.[6] Birbirlerini kutsarlardı, bazen lanet yağdırırlardı ve heybetli yeminler ederlerdi, yasal sözleşmeler imzalarlardı ve mektuplarının başında ve sonunda "Gökyüzünün ve Yeryüzünün Tanrısı"na yakarırlardı: "Seni YHWH'le kutsuyorum," "YHWH seni kutsasın," "YHWH her gün hayırlı haberler almanı sağlasın," "YHWH sana güzel bir gün versin." Gerçi bazen Arami, Fenike, hatta muhtemelen formalite icabı kendilerinden beklendiği üzere, Mısır tanrılarına da yakarırlardı, ama Yehuda'da YHWH'e ve genelde onunla bağdaştırılan eşi Aşera'ya ibadet etmek uzun bir süredir sorun teşkil etmiyordu. Diğer kültleri en çok dışlayan peygamberlerin kuralları –örneğin "ikinci Yeşaya" olarak bilinen peygamber kitaba, muhtemelen iki yüzyıl sonrasında, yirmi küsur bölüm eklemiş ve "yalnız Yahweh'e" ibadet edilmesini talep etmiştir– göçebe ataları Mısır'a geldiğinde İsraillilerin

[6] Mısır'da sünnet olgusunun kanıtları Eski Krallıktan (bce 2500) itibaren mezarlarda ve yontma eserlerde kolaylıkla görülebilir.

halka özgü dini geleneklerinin ve büyülerinin tesiri altındaki Elefantin Yahudileri üzerinde fazla etki yaratmamış olabilir.

Tesniye'de Şabat'tan (veya Kefaret Gününden) söz edilmese de Elefantin Yahudilerinin bu geleneğe uyduklarını biliyoruz (veya günümüz Yahudilerinin büyük kısmı gibi, uymaları gerektiğini biliyorlardı). Kolonide çok sayıda Sabetayist vardı –gerçi bazıları Arami olabilirdi ve dinlenme günü, iş hayatı ve hayatın konforları konusunda, Yahudi olmayan Tyreli tüccarların Şabat günü şehir surları içinde ve dışında satış yapmasına izin veren Kudüslülerle aynı karışık duyguları paylaşıyor olabilirlerdi. Günümüzde Şabat'ta neye izin verilip verilmeyeceği konusunda Tel Aviv ile Kudüs arasında nasıl büyük farklılıklar söz konusuysa, Elefantin de muhtemelen daha çok Tel Aviv'e benzerdi. Ama bir çömlek kırığı üzerine, Elefantin'de yaşayan İslah adlı birine yazılmış bir mektup Şabat günü işe ara verene kadar yapılması gerekenler konusunda ne kadar gerildiklerini apaçık şekilde gösterir: "Bak şimdi, sebzeleri sana yarın gönderiyorum. Yarın tekne gelmeden oraya [rıhtıma] git ki Şabat'tan [Arami dilinde *bsbh*] dolayı sebzeler çürümesin. Eğer gitmezsen, YHWH üzerine yemin ederim ki seni öldürürüm! Meşullemet'in veya Şemaya'nın [yine iki teoforik Yahudi adı] bu işlerle ilgileneceğini sanma sakın. Sen de karşılığında benim için arpayı sat." Olur da İslah henüz anlamadıysa, "YHWH'in hayatı üzerine yemin ederim, bu işi yapmazsan bedelini sen ödersin" şeklindeki tehdit tekrar edilmişti.

Aslında Yahudileri Yahudi yapan, Şabat ritüelinden çok *Pesah* Bayramı için bir araya gelmekti (ve hâlâ da öyledir). Elefantin'de *Pesah* biraz sıra dışı olmalıydı, çünkü YHWH'i onları Mısır'dan kurtaran tanrı, sürgünü de hakiki ayrılış, dini ve ulusal doğum anı, Yahudileri başkalarından farklı kılan Yasanın verilmesi için elzem koşul olarak görürlerdi. Ama Elefantin Yahudileri tabii ki başkalarından apayrı değillerdi ve en azından kendi rızalarıyla hiçbir yere gitmiyorlardı. *Pesah* Bayramının başındaki *Seder* ritüelinin düzenini

anlatan en eski *Haggadah*, MS IX. yüzyıla aittir, dolayısıyla Mısırlı Yahudilerin Tahpanhes'te, Memphis'te ve de Elefantin'de *Pesah* arifesinde ne okuduklarını bilmiyoruz (resmi *Seder* "düzen"inin kendi de, kadim sayılan başka birçok şey gibi, hahamların en erken MS III. yüzyılda, muhtemelen Hıristiyanlığın Paskalya komünyonuna cevaben tesis ettiği ve ona kaynak oluşturmayan bir gelenektir).

MÖ V. yüzyılda "yabancı" kültürlerin neden olabileceği kirlenmelerden dolayı çok endişelenen Kudüs İhtiyarlar Heyeti ülke dışında yaşayan Yahudilerin tutarsız uygulamalarını kendi kontrolleri altına almak istiyorlardı. "Gökyüzü Tanrısının Kâtibi" Ezra, Tapınağın yağmalanmasından sonra Filistin'de yaşamaya devam edenlerin ve Babilliler tarafından saf olmayan davranışlarla, putperest âdetlere dönmekle ve "yabancılarla" evlenmekle suçlanan aşırı gevşek geleneklerini düzeltmesi için Kral Artakserkses tarafından batıya gönderilir. MÖ 419'da, Yehuda'ya geri gelen Vali Nehemya'nın muhtemelen kardeşi veya bir akrabası olan Hananiya adlı birisi, Elefantin'deki Yahudi toplumunun lideri Yedanya bar Gemarya'ya bir mektup yazarak standart *Pesah* Bayramının kurallarını koyar.[7] Hananiya bu mektubu kendi şahsen Mısır'a getirmiş olabilir; her halükârda bir ara Elefantin'e gelir ve beraberinde sorunlar getirir.

Yahudi tarihinin bu gibi anlarında bir Yahudinin başka bir Yahudiye işlerin nasıl yapılması gerektiğini anlattığı olur. Hananiya, Yahudilerin bu lanetli ülkeden ayrılmasını talep eden Hezekiel ile Yeremya'nın tehditkâr tonuna başvurma hatasını yapmaz, böyle bir şey yapmak saçma olurdu, ama Hananiya'nın önerdiği düzeltmelerin ayrıntıları, Elefantin Yahudilerinin Mısır'dan çıkış bayramını kutlarken ki serbestliklerine ne kadar olumsuz baktığını gösterir. Daha erken bir tarihe ait bir çömlek kırığının üzerinde yazan birinin başkasına, "*Pesah* Bayramını ne zaman kutlayacağını

[7] Porten, B13, 125-6.

bana haber ver" demesi, bu bayramın tarihlerinin gerekli olduğu zaman değiştirildiğine işaret eder. Böylece Hananiya, Yedanya'ya bayramın Nissan ayının hangi gününde (on beşinci günü) başladığını, ne kadar sürdüğünü ve sadece mayasız ekmek, yani *matzo* yemenin önemli olduğunu öğretir. Bu dönemde Mısırlılar çok ekmek yediklerinden, bu durum evdeki rutinlerinde büyük bir fark yaratmış olmalıdır. Beslenme rejimlerinin diğer bir önemli unsuru olan biraya gelince, *Pesah* sırasında "fermente içecekler"den uzak durmaları gerekliydi. Günümüzde geçerli olan gelenekler doğrultusunda alkol yasağı *Seder*'de dört kadeh şarap ile telafi edilmiştir. "Nissan'ın yirmi birinci gününde çalışmayın" ve "saf olun." Yahudi geleneğine göre cinsellik, saflıktan uzak değildi (regl sırasında yer almadığı sürece), dolayısıyla bu son talimat ya Kudüs Tapınağının arınma ritüelleri doğrultusunda hayvan kurban edilmesi veya ölülerle temastan tamamıyla kaçınma konusunda bir emirdi, ki bu, mumyalamanın yaygın olduğu Mısır'da kolay bir şey değildi. Peki *çametz*, yani günümüzde *Pesah* Bayramı yaklaşırken Ortodoks Yahudi evlerinden titizlikle yok edilen ekmek somunları, kabukları, kırıntıları veya onlarla temas eden herhangi bir şey konusunda ne yapmalı? Hananiya, yasanın modern savunucularını şaşırtacak şekilde, *çametz*'in Yahudi evlerine getirilmesini, kaplarda ve kâselerde depolanmasını ve bayram boyunca sımsıkı kapalı tutulmasını emnreder. Bu âdet Talmud'un kurallarını yerine getiren ve önemli olanın mayalı yiyeceklerin "görünmezliği" olmadığına inanan günümüz Yahudilerini dehşete düşürürdü, ama Mişna (Sözlü Tevrat'ın ilk yazılı versiyonu) ve Talmud'da (Mişna dahil devasa bir yorum antolojisi), mayalı yiyeceklerin Yahudi olmayan komşulara geçici olarak "satılmasına" izin verilir.

Yedanya bar Gemarya'nın kendisine söylenenleri uygulayıp Elefantin Yahudilerini *Pesah* Bayramının kurallarına daha katı bir şekilde uymaya rehberlik edip etmediğini bilemeyiz, ama Hananiya'nın uyum dayatma misyonu, Kudüslü-

lerin Mısırlı Yahudilerin asi âdetleri konusunda ne kadar endişeli olduklarını gösterir. Şüphelenmekte o kadar haksız da değillerdi. Çünkü Yahudi olmanın anlamı açısından büyük önem taşıyan, Yahudilerin hangi şartlarda Yahudi olmayanlarla evlenebileceği meselesinde askeri birlikler ve onlara eşlik edenler oldukça esnek görüşlere sahiptiler. Pers efendileri onları aile kurmaya teşvik ederdi. Ama zaten askerlerin, zamanlarını dünyanın öteki ucundaki tozlu kışlalarda, pislik içinde, içki içerek ve sıkılarak zaman geçirdiklerini düşünmememiz gerekir. Elefantin (Hadrianus'un Surundaki kozmopolit garnizonlar gibi) bir aile kasabasıydı ve Yehudalı askerlerin, büyüdüklerinde ileride bu sınır alayına hizmet edecek oğullar yapması gerekiyordu. Garnizonun dışındaki Yahudiler –tapınak görevlileri, kâtipler, tüccarlar, zanaatkârlar– genelde iki katlı, gri renkte, toprak tuğlalı evlerde yaşarlardı; bu evlerin alt katında yemek pişirilen ocak ve ahırlar, üst katında da şaşırtıcı derecede geniş yaşam alanları vardı. Kapıları, "Kralın Sokağı" gibi muhteşem isimlere rağmen oldukça dar sokaklara açılırdı, ama 1990'lardan beri yürütülen kazılar sonucunda, farklı düzeyler arasındaki döşeme taşından basamaklarıyla, yüksek surlarıyla, uzun ve düz caddeleri ve kıvrılan sokaklarıyla gerçek anlamda bir kasaba ortaya çıkarılmıştır. Elefantin'in sokaklarında dolaşmak, dedikoduları duymak ve tencerelerde pişen yemeklerin kokusunu almak için zengin bir hayal gücüne gerek yoktur. Burası kapalı bir Yahudi mahallesi değildi. Komşuları arasında Persler, Hazarlar ve tabii ki Mısırlılar vardı. Papirüs üzerine yapılan sözleşmelerden anladığımız üzere, Yahudiler bazen onlarla da evlenirlerdi. Yabancılar YHWH'in toplumuna dahil edilirse daha iyiydi, ama buna rağmen Mısır'dan Çıkış ve Tesniye kitapları bu uygulamaya iyi gözle bakmazdı ("Kız alıp vermeyeceksiniz," Tesniye 7:3), daha sonra Kitab-ı Mukaddes ve Talmud da aynı görüşte olacaktı.

Ama Yehuda saldırılara hedef olup yerle bir olurken, halkının büyük kısmı Babil'e veya Mısır'a göç etmişken ve Fi-

listin'in kendi de paralı askerlerin tören alanı haline gelirken, "Gökyüzünün ve Yeryüzünün" tek Tanrısının dinini muhafaza etme ve yeniden tesis etme sorumluluğunu üstlenmiş olanların savunma durumuna geçmeleri anlaşılır bir şeydi. Kâtiplerle peygamberler, Filistin'in tepelerinde ve vadilerinde yaşamaya devam eden Yehudalıların ve İsraillilerin yeniden putperestliğe yanaşmaya çok açık olduklarına inanırdı. "Edomlular" veya başka kuşku uyandıran putperestlerle evlenenler, kocalarının veya karılarının o "zillete" bağlılığından dolayı Yasanın emirlerine itaat etme konusunda gerektiği kadar kararlı olmayabilirlerdi. Domuz eti yiyebilirlerdi; Mısırlıların veya Fenikelilerin etkisi YHWH'i hilal tanrısına dönüştürebilirdi; evlerinde ve mezar mağaralarında üç sütun yer almaya başlayabilirdi. Bu durumda putperest uluslardan hiçbir farkları olmayacaktı. Elefantin'in gelişiminin zirveye ulaştığı MÖ V. yüzyıl ortalarında yazılan ve tasvir ettiği olayların aşağı yukarı çağdaşı olan Ezra kitabının büyük kısmı, Tapınağın yıkılmış olmasına rağmen yerlerinde kalan ve yerli halkla evlenen Kudüslülere ve Yehudalılara yabancı karılarını "bir kenara bırakmaları" etmeleri gerektiğini emreder.

Halbuki Elefantin Yahudileri YHWH'in iyi müritleri olmanın bambaşka bir yolunu uyguluyorlardı. Yahu Tapınağının görevlilerinden Ananiya bar Azarya, Kudüslülere dayatılan katı yasaklara o kadar az önem verirmiş ki –veya muhtemelen bu konuda o kadar az bilgi sahibiymiş ki– Tapemet adında ama Tamet olarak bilinen genç bir Mısırlı köleyle evlenmiş.[8] Ancak Tamet kocasının kölesi değilmiş. Sol kolunda,

[8] Tamet-Ananiya evliliğinin kronolojisi konusunda Porten, 208-51'e uydum. Boulos Ayad Ayad, "From the Archive of Ananiah Son of Azariah: a Jew from Elephantine," JNES, 56, 1 (1997) bu konuya farklı bir yorum getirerek Tamet ile Ananiya'nın ayrıldığını ve sonra yeniden evlendiğini, kızları Jehoişima ile adı yine Ananiya olan kocasının da aynı şekilde ayrılıp sonra yeniden evlendiğini öne sürer. Profesör Porten benimle bir görüşmesinde bu farklı yorumun, Ayad'ın, belgelerin Arami tarihlendirmesini yorumlarken yaptığı bir hatadan kaynaklandığını söylemiştir. Ayrıca bkz. Emil G. Kraeling, *The*

Elefantin'in kalabalık dünyasının bir başka ileri geleni olan sahibi Meşullam'ın mührünün dövmesi varmış. Meşullam'ın Tamet'i, Jehohen adlı bir Yahudi kadına ödünç verdiği gümüş karşısında teminat olarak alması muhtemeldir. Teminatın bir insan olması son derece yaygın bir uygulamaydı; verdiği krediye yüzde beş uygulayan ve kredi sözleşmesinde ödemelerin ertesi yıla ertelenmesi durumunda kadının mülkleri arasından istediklerine el koyacağını belirten Meşullam istediğini elde etmişti.

Ananiya bar Azarya'nın müstakbel karısıyla nasıl tanıştığı konusunda ancak tahminler yürütebileceğimize göre, ben de bir tane yürüteceğim. Belki de Ananiya, Meşullam'ın evini ziyaret ettiği zaman tanıştılar, çünkü iki adam yakın arkadaştı. Köle sahibi açısından, Ananiya'nın Mısırlı kızı cariyesi mi yapacağı, hatta ondan çocuk mu isteyeceği –ki öyle olmuş ve köle kız Pilti adlı bir oğlan doğurmuş– ona kalmış bir şeydi. Ananiya isteseydi kızla çocuğu sadece ara sıra ziyaret etmeye gelebilirdi, ama öyle yapmamış ve MÖ 449'da Mısırlı Tamet'le evlenmiş. Yasal "karılık belgesi"nde şöyle yazar: "Bugünden itibaren ebediyen o benim karım, ben de onun kocasıyım." Özgür Ananiya'yı köle kızla evlenmeye iten duygu ne olursa olsun, ticari bir yönü olmadığı kesindi. Tamet'in evliliğe çeyiz olarak getirdiği şeyler sadece "bir yün giysi," ucuz bir ayna (burası ne de olsa Mısır'dı), bir çift sandalet ve birkaç avuç dolusu pelesenk yağı (değerli bir yağ) ve hintyağından (o kadar değerli değil, ama horgörülecek bir şey de değil) ibaretmiş ve toplam değeri sadece yedi şekelmiş. Köle kızın bir aşk beraberliği olduğu belli olan bu evliliğe katabilecekleri bu kadarmış ve sahibi Meşullam'ın duruma kayıtsız kaldığı belliydi. Tamet'in eş olarak yeni statüsü, ko-

Brooklyn Museum Aramaic Papyri (New Haven, 1953); ve Edward Bleiberg, *Jewish Life in Ancient Egypt: A Family Archive from the Nile Valley* (Brooklyn, 2002). Bu projenin başlarında Brooklyn papirüslerini incelememe izin veren ve bana müthiş bir deneyim yaşatan Edward Blaiberg'e müteşekkirim.

casıyla yaşasa bile, özgürlüğünü kazanacağı anlamına gelmiyordu. Ama Meşullam, Ananiya ile Tamet boşandığı takdirde çocukları Pilti üzerinde de hak iddia ederek pazarlık şartlarını daha da zorlaştırmış (çünkü pratik bir insandı). Karı-kocadan biri öldüğü takdirde, beraberce sahip oldukları mülklerinin yarısını alacaktı. Yeni evliler bu koşulları kabul etmedikleri için yetkililere başvurup sözleşmelerini baştan yazdırmışlar. Meşullam, Pilti üzerinde hak iddia ettiği takdirde yüksek bir ceza ödeyecekti ve karı-kocadan biri öldüğü takdirde mülklerinin yarısı üzerindeki hakkından da yoksun bırakılmış, dolayısıyla Tamet ile Ananiya bu sonuçtan memnun kalmış olmalı.

Nerede yaşadıklarını, hatta başlangıçtan itibaren beraber yaşayıp yaşamadıklarını bilmiyoruz. Elimizdekiler evlilik günlüğü değil, yasal belgelerdir. Ama Ananiya Tamet'le evlendikten on iki yıl sonra Hazarlı Bagazuşta ile Whyl'e ait harabe bir evi, on dört şekel gibi son derece düşük bir fiyata satın almış. Ev çok parlak değilmiş, Tapınağa yakın yerde bir yıkıntıymış. Çamurlu bir avlusu ve pencere çerçeveleri varmış, çatı kirişleri yokmuş, ama çift için biraz geç de olsa, bir miktar onarımla bir ev haline gelmiş. Üç yıl sonra, Ananiya yapıyı içinde yaşanır hale getirdiğinde, bir "daire"sini –aslında bir odasını– Tamet'e vermiş. Böyle şeyler köle kızlara, hatta *koşer*'leştirilenlere bile pek olmazdı. Nedeni büyük ihtimalle bir başka çocuğun, yani kızları Jehoişima'nın doğumuydu.

Yüksek duvarlı sokaklardan oluşan bu kale içinde köle sahibi, sabık köle kız, Tapınak görevlisi ve çocukları bir şekilde büyük bir aile haline gelmiş. 427'de, Jehoişima yedi yaşındayken yasal sahibi, sıkı pazarlıkçı Meşullam, muhtemelen bir miktar kışkırtma sonucunda ve koşulsuz olmasa da küçük kızı ve annesi Tamet'i azat etmiş – veya Mısırlılara özgü harika bir deyişle "gölgeden güneşe geçmelerine" izin vermiş. Ama işin içinde bir bit yeniği vardı tabii. Küçük kız, Meşullam'ın ailesinin bir parçası olacaktı ve aile isterse çocukları ondan hizmet talep edebilirdi. Ama gördüğümüz kadarıyla

üvey kardeşlerinin en azından biri, yani Meşullam'ın oğlu Zakkur, üvey kız kardeşine gerçek bir ağabey gibi davranmış. Yedi yıl sonra, on dört yaşına geldiğinde, babası Ananiya'yla aynı adı taşıyan bir adamla evlendiğinde annesininkinden daha muhteşem bir törenle evlenmesini sağlayan Zakkur olmuş. Bir kere tüm genç gelinlerin ihtiyacı olan şey, yani doğru dürüst bir çeyiz hazırlanmış: yepyeni, çizgili, yün bir elbise, uzun bir şal, keten bir cüppe, "püsküllü bir giysi," içine bütün bu giysileri koymak için "palmiye yaprağından bir sandık," papirüs sazlarından ikinci bir sandık, takıları, bronz kapları ve aletleri, zarif Pers sandaletleri için üçüncü bir sandık ve kokulu olarak tarif edilen, her zamanki yağlar için bir sandık daha. Genç gelin, ağabeyi sayesinde güzel bir çeyiz sahibi olmuş. Ayrıca yaşayacağı bir yer de varmış, çünkü o evlenmeden önce babası ona ağabeyi Pilti'nin de yaşadığı evin diğer yarısının yasal hakkını vermiş.

On altı yıl sonra, 404 yılında, yani köle kız ile tapınak görevlisi evlendikten kırk beş yıl sonra Ananiya, artık büyük bir aile evi haline gelmiş olan mülkünü, ölümünden sonra, kısmen ilerlemiş yaşında kendisine verdiği "destek"ten dolayı kızına bırakmış. Jehoişima iyi bir evlatmış. Mülkün ayrıntılı tasvirinden sonra bu yalın belgede şöyle yazar: "Kızım Jehoişima'ya sevgimden vereceğim evin ölçüleri şöyledir." Ama kızının babasının cenaze törenini beklemesine gerek kalmamış. Bir buçuk yıl sonra Ananiya mülkün tapusunu hemen geçerli olacak şekilde değiştirmiş. "Sen, kızım Jehoişima, şu andan itibaren ebediyen bu ev üzerinde hakkın var ve senden sonra çocuklarının hakkı var."[9] Belki de yaşlı Meşullam artık adanın mezarlığında yerini almıştı ve köle kadın ile kızı gerçekten "gölgeden güneşe geçebilmişti."

Elefantin bir asker şehri olabilirdi, ama kadınları hem yasal hem de sosyal açıdan, Kudüs'teki veya Yehuda'daki hemcinslerine göre çok daha güçlüydü. Mahseya bar Jezanya'nın

[9] Porten, *Elephantine Papyri*, 242.

kızı Mibtahya "Hanım," Tamet'e göre toplumsal skalanın diğer ucunda yer alıyordu.[10] Mibtahya'nın ailesi toplumun ve Tapınağın ileri gelenleri arasındaydı. Ancak bu durum kadının üç kocasından ikisini yerel Mısır halkı arasından seçmesine engel olmamış (ikisi de inşaat ustasıymış). Eşor adındaki bir tanesi (sonradan Nathan adını almıştır) "kralın inşaat ustası" olarak tanımlanmıştır. Mibtahya uzun ve Tamet'in mütevazı ve iddiasız hayatının tersine cüretli ve muhteşem hayatı boyunca ilk olarak komşusu olan Jezanya ile evlenip toplam üç koca ve üç ev edinecektir. Evlendiği zaman kendisine gösterişli armağanların yanı sıra mücevherler, sandıklar ve papirüs kamışından bir yatak verilmiştir. Ama Mibtahya evlendiğinde zaten mülk sahibiydi, çünkü varlıklı babası bazı mülklerinin hakkını ona vermişti. Devir belgesinde şöyle yazar: "Onu sevdiklerine verebilirsin ve senden sonra çocukların da verebilir." Öte yandan kocası, olur da yerini bilmiyorsa, evlilikleri boyunca evin sadece kullanım hakkına sahipmiş. Yedanya erken yaşta öldüğünden bu hakka pek uzun zaman sahip olmamış.

İki numaralı koca olan Peu adında bir Mısırlı, uygun bir koca değilmiş; boşanma belgelerinden, Tevrat'ta izin verilenin tersine (o zaman da şimdi de), kadınların boşanmayı başlatmaya hakkı olduğu görülür. Tesniye 24:1-4'te kocalara, sırf karılarında "yakışıksız bir şey" bulduklarına dair beyanları sonucunda tek taraflı boşanma hakkı tanınır. Bir adam karısından "hoşlanmadığına" karar verirse yine bu boşanma yasası doğrultusunda evlilik sona erer ve koca, karısını "evinden kovar." Ama Elefantin'de âdet böyle değildi, hele Mibtahya Hanım için hiç öyle değildi ve hatırı sayılır değerdeki çeyizinin iade edilmesi gerekliydi. Mibtahya ile Peu mülklerin bölüşümü için mahkemeye başvurmuşlar ve davayı, Kudüs'teki Tevrat savunucularını dehşete düşürecek, ama Nil nehri Yahudileri için formalite icabı olan yerel Mısır

[10] 'Mibtahya' arşivi konusunda bkz. Porten, 152-201.

tanrıçası Satis'in üzerine yemin eden Mibtahya kazanmış.

Dolayısıyla hakkında bir şeyler bildiğimiz bu ilk Yahudi toplumunda askerlerin aileleri kendilerine özgü bir şekilde Yahudiydi, kendi inançlarından, isimlerinden veya kimliklerinden tamamıyla vazgeçmiyorlardı, ama Mısırlıların geleneklerine de açıktılar. Hananiya'nın –Mısır Yahudilerini peygamberlerin istediği şekilde Mısır'dan ayrılmaya zorlayamadığı veya zorlamak istemediği için– başvurduğu uyum dayatma misyonu, Elefantin papirüslerinin de belgelediği gibi, kuşaklar boyunca devam eden ve bu gibi talimatlara direnç gösteren geleneklerle çakışıyordu. Ne de olsa bu toplum Tevrat yasaları sertleşmeden önce şekillenmişti ve kendi âdetleri ile yasalarının ortak miras haline gelmesi için Kudüs'le aralarında yeterince uzak bir mesafe söz konusuydu.

Başka bir deyişle, Yukarı Mısır'ın Nil sınırındaki bir garnizon kenti, Yahudi tarihinin bundan sonraki seyri açısından bir örnek gibi görünmese de aslında aynen öyleydi. Yahudi olmayanlar arasında ortaya çıkan başka birçok Yahudi toplumu gibi Elefantin Yahudiliği dünyeviydi ve kozmopolitti, İbranice değil yerel dili (Aramice) konuşurdu, yasalar ve mülk konusunda saplantılıydı, para odaklıydı ve moda konusunda bilinçliydi, evliliklerin oluşumuna ve son bulmasına, çocukların ihtiyaçlarını sağlamaya, sosyal hiyerarşinin inceliklerine ve Yahudi ritüel takviminin hem zevkli yönlerine hem de sorumluluklarına çok önem verirdi. Bu toplumun kitaplara pek bağlı olmadığı da anlaşılıyor. Arşivde sadece "Bilgelik Kitabı," yani Ahikar'ın Sözleri bulunmuştur. Toplumun odak noktası, Yahudilerin Arami, Hazar ve Mısırlı komşularıyla paylaştıkları kalabalık sokakların arasında bir anıt gibi yükselen, biraz fazla gösterişli bir şekilde süslenmiş, ama tamamıyla onlara ait olan küçük tapınaklarıydı.

Burada anlatılan bu banliyö sıradanlığı bir anlığına müthiş görünür, şehitleri, bilgeleri, felsefi eziyeti olmayan, asık yüzlü Yüce Tanrı'nın de fazla öne çıkmadığı bir Yahudi tarihi gibi durur; mutluluğun sıradan olduğu, mülk üzerine tar-

tışmaların, giyinip süslenmenin, evliliklerin ve bayramların önem taşıdığı, bıçkın askerlerin o dalgalı suların daha da bıçkın, Yahudi olmayan kayıkçılarıyla komşu olduğu yerdir; merhem dükkânlarıyla dar sokakların yeriydi, burada nehre taş atılır, palmiyelerin altında yatılırdı; ıstırabın romantizmini bilmeyen bir dönem ve bir dünyaydı. Ama gelin görün ki felaket buraya da geldi.

Sonraki yüzyıllarda ve binyıllarda Filistin dışında kök salacak birçok benzer Yahudi toplumu gibi Elefantin Yahudileri de komşularıyla ilişkilerinin beklenenden daha iyi olduğuna ve iyi niyetli Pers iktidarı onları yerel halkın yakışıksız kıskançlıklarına karşı koruduğu sürece huzurlu hayatlarına devam edeceklerine inanmakta hata ediyorlardı. Ama asıl sorun burada yatıyordu. İmparatorluklar güçlerini yitirmeye başladığı zaman, o ana kadar güvenilir gibi görünen etnik gruplar, belirli bir bölgeye ne kadar uzun bir süredir yerleşmiş olurlarsa olsunlar, aniden yerli değil de yabancı görülmeye başlanır. MÖ 486 ile 464-454 arasında ve yüzyıl sonlarında apaçık isyanların yaşandığı Mısır'da aynen böyle oldu ve aşırı derecede büyümüş olan Pers hâkimiyetine karşı daha saldırgan bir huzursuzluk yaşanmaya başladı. Elefantin Yahudileri aniden (3500 yıl sonra, XX. yüzyılda Mısır'da yeniden olacağı üzere) sömürgeci olarak, Pers istilacılarının araçları olarak damgalandılar; toplumsal âdetleri bir anomali olarak, dinleri de kutsallığa saygısızlık eden davetsiz bir misafir olarak görülmeye başlandı. Perslerin hoşgörüsü onların imparatorluk yardakçıları rolünü oynayıp, gelişip serpilmesine izin verirken, Mısırlıların isyanı da istilacı olarak damgalayacak, onları dışlayıp korkutacak, yerel kültürden koparıp çıkarılmalarını sağlayacaktı.

Papirüslerde ayaklanmalardan ve yağmalamalardan, yani proto-soykırımın kadim biçimlerinden söz edilir. Thebes şehrinin kapılarında kocalarını bekleyen –hepsi Yahudilerle evli ama bazıları, Elefantin'de sıklıkla rastlandığı üzere İsireşwet gibi Mısırlı adlara sahip olan– altı kadın herhangi bir

açıklama yapılmadan göz altına alınmış. Mauzya Yedanya'ya tüccarların elinde bulunan çalıntı bir mücevheri satmakla suçlanıp hapse atıldığını, bu adaletsizlik sonucunda kopan velvele karşısında da serbest bırakıldığını yazmış. Ama anlatım tarzı gergin ve kaygılıdır. Hapisten çıkması için kendisine yapılan yardımdan dolayı minnettarlığını nasıl ifade edeceğini şaşırmış halde, Yedanya'ya kurtarıcılarına iyi bakmasını söyler: "Onlara ne istiyorlarsa ver!"

MÖ V. yüzyılın son on yılında sağlam görünen her şey aniden sallantıda görünür. Mısır'ın *Yahudim*'leri, onların yaşam tarzlarını anlamadan müdahale etmek isteyen Yehudalı yabancıları suçlarlar. Mauzya Kudüs'ün *Pesah* Bayramı elçisi, Hananiya'yı Khnum rahiplerini, Yahudi garnizonuna karşı bile saldırgan olmaya kışkırtmakla suçlamış. Birlikler seferber edilip kaleye çağrıldığında kullanılan kuyu kapatılmış. Garnizon alanını bölen bir duvar aniden ve gizemli bir şekilde ortadan kaybolmuş. Bunlar basit birer provokasyondu, asıl felaket daha sonra gerçekleşti.

Felaketten üç yıl sonra Yahudi topluluğun lideri Yedanya ile "Elefantin'de bulunan rahipler" Yehuda'nın Pers valisi Bagavahya'ya MÖ 410 yılında YHWH'in Tapınağının nasıl yıkıldığının hüzünlü hikâyesini anlatmış. Anlatımın tonu, kutsal metinlerinki gibidir, öfkeyle ve yakınmalarla doludur. Topluluk hâlâ olayın şokunu yaşıyordu ve yas tuttuğu için çuval bezinden elbiseler giymeye devam ediyordu. "Oruç tutuyoruz, karılarımız dulmuş gibi yaşıyor [Yani evlilik içi cinsellikten riyazet ediyorlar]. Kendimizi yağla kutsamıyoruz ve şarap içmiyoruz."

Yahu'nun Tapınağının yıkılmasıyla sonuçlanan karışıklık dönemi muhtemelen kaçınılmazdı. Tapınak ne de olsa hayvanların kurban törenlerinde uzmanlaşmıştı ve bu hayvanların çoğu büyük ihtimalle koyundu, ama koyun hemen yanı başlarında bulunan ve kapılarında koç başları yontulmuş olan Khnum Tapınağında ibadet edilen bir hayvandı. Yahudilerin ritüellerini görmezden gelmek o kadar kolay değildi

muhtemelen. Tapınak alanının içerisi duman, kan, dualar derken sürekli faaliyet halinde olmalıydı. Bu arada Khnum rahipleri de saygısız komşularını öfkeyle dürtüklercesine kendi alanlarını genişletiyorlardı ve iki ritüel mekânını birbirinden ayıran incecik duvara dayanmışlardı, hatta bazı yerlerde sınır duvarlarının ortak olduğu anlaşılmaktadır. Bir ara Khnum rahipleri Yahudilerin tapınağından, hatta askerlerden ve ailelerinden kurtulmak için onları Perslerin uşakları olarak gösterip halkı kışkırtmışlar ve adanın komutanı "hain Vidranga"yı (Yahudilerin şikâyet ve yakınma dilekçesinde adı böyle geçer) eyleme geçmeye ikna etmişler. Vidranga'nın Syene'deki Mısır-Arami garnizonunun komutanı olan oğlu Naphaina'ya bir mektup gönderilerek oradaki askerlerin saldırıya geçip YHWH'in Tapınağını yıkmaları sağlanmış.

"Tapınağa zorla girdiler, yerle bir ettiler, taş sütunları yıktılar... yontma taştan yapılmış beş giriş kapısı harap edildi; kapılar ve bronz menteşeleri, sedir ağacından çatısı, her şey yakıldı. Altın ve gümüş kâseleri ve buldukları diğer her şeyi yağmaladılar."

Perslerin duyarlılıklarını da göz önüne alan Yedanya, Mısır kralları zamanında inşa edilen ve ülkeyi fetheden Kral Kambises'in de saygı duyduğu Tapınağın kadim özelliğinden dokunaklı bir edayla bahsetmiş, Pers valisine Kudüs'e, Bagavahya'ya, başrahip Jehohanan'a ve "Yehuda şehrinin asilleri"ne hitaben zaten bir mektup gönderdiğini hatırlatmış, ama kendisine cevap vermeye tenezzül etmediklerini söylemiş (Acaba tapınak ibadetine dair tekelleri konusunda giderek daha ısrarcı olan Kudüslüler izinsiz inşa edilmiş, ortodoks olmayan Elefantin yapısının yıkılmasından pek de mutsuz değiller miydi?) Elefantin'deki ihtiyarlar heyeti, Samiriye valisi Sanballat'ın oğullarına gönderdikleri mektuba da cevap alamamışlardı.

Ancak yakarışları hiç karşılık almamış değildi. "Köpek Vidranga"dan başlayarak suçlular cezalandırılmış, Vidranga'nın ganimeti elinden alınmış ve "Tapınağa kötülük yapan

herkes öldürülürken biz de seyrettik." Ama Yahudileri asıl tatmin edecek şey intikam değil, Tanrı YHWH'in Tapınağının yeniden inşa edilmesiydi. Bu gerçekleştiği takdirde "Tanrı YHWH'in sunağında yiyecek adakları, tütsü ve yakılmış kurban etleri sizin adınıza sunulacak ve sizin için daima dua edeceğiz, biz, karılarımız ve çocuklarımız."

Derken nihayet cevap gelmiş ve izin aşağı yukarı verilmiş. Tapınak "daha önceki gibi ve eski yerinde" yeniden inşa edilecekti. Ama verilen bu iznin bir şartı vardı, o da bundan sonra adakların sadece tahıl ve tütsüden ibaret olması ve hayvanların kurban edilmemesiydi. Kudüs'te birileri valiye ulaşmıştı ya da belki de Elefantin Yahudileri davaları için Kudüslülerle uzlaşmak istiyordu. Her halükârda, yakılmış adakların sadece Kudüs Tapınağının kutsal alanı içerisinde yer alacağını kabul etmişler. Belki de, ibadet tekelini ihlal etmeye devam eden tapınağı inşa etme iznini koparabildiklerine sevindikleri için bu ikincil statüyü kabul etmişlerdi: Mauzi, Şemaya, iki Hosea ve Yedanya'nın kendinden oluşan "kurul" tarafından yazılan bir mektupta "koyun ve öküz ve keçi"lerin artık kurban edilmeyeceği taahhüt edilmiştir. Bu işi sağlama almak için de gümüş ve arpadan oluşan bir armağan gönderilmiş.

Elefantin'in ikinci Tapınağı gerçekten de inşa edildi, ama ömrü ancak Perslerin Mısır üzerindeki hâkimiyeti kadar sürdü. MÖ 400'de Mısır'ın tamamını kapsayan bir isyanla sarsıldı ve MÖ IV. yüzyıl ortalarında, Büyük İskender ile generalleri bu bölgeye ulaşmadan önce yıkıldı. Perslerin Mısır üzerindeki hâkimiyetinin sona ermesiyle Yahudi birlikleri ve askerler, köle kızlar, yağlar ve tütsü, mülk üzerine tartışmalar ve evlilik ittifaklarından oluşan dünyaları da ortadan kalktı; satıcıların, Tapınak ileri gelenlerinin ve kayıkçıların hepsi Nil nehrindeki bu adanın taşlarının altında, belgelenmiş bir karanlığın içinde kaybolup gitti.

Bu ilk, zengin Yahudi tarihinin, sınırlı bir araştırmacı grubunun dışında, Yahudi geleneğinin ortak hafızası üze-

rinde hemen hiç etkisi olmamıştır. Aslında bunun şaşırtıcı olmaması gerekir. Çünkü Yahudi tarihi en baştan itibaren net bir ayrım şeklinde sunulduysa, Elefantin'in iç içe geçmiş Yahudi-Mısırlı-Pers-Arami dünyası bir anomali, marjinal bir ilginçlik olarak görülecektir, saf ve kendine özgü Yahudi kültürünün yaratılışıyla hiçbir ilgisi yoktur. Elefantin'in en müreffeh olduğu dönemde İbranice kutsal metinlerinin iki temel kitabı olan Ezra ile Nehemya'nın kitaplarının Yahudi toplumunu "yabancı" unsurlarından arındırmak amacıyla Kudüs'te yazıldığı sanılır; uzun süredir Yehuda toplumunun gündelik hayatıyla iç içe geçmiş olmalarına rağmen yabancı kadınların, yabancı kültlerin, yabancı geleneklerin ayıklanması gerekliydi. O kitapların yazarları ve halefleri Mısır'daki olaylara –izinsiz, sapkın tapınağa; hayvanlar kurban edilirken yeltenilen cüretkârlığa; hatta o toplumun kendini *Yahudim* saymasına bile– dehşet içinde dönüp bakmış olabilir ve kendi kendilerine, olanların YHWH'in iradesi olduğunu, yoldan çıkanların böyle cezalandırıldığını söylemiş olabilirler.

Ama ya başka bir Yahudi tarihi daha varsa ve orada yabancı olanla saf olan arasındaki ayrım o kadar net değilse; orada Yahudi olmak beraberinde komşu kültürleri dışlama gereksinimini değil, bir dereceye kadar bir arada yaşamayı getirdiyse; sonradan nasıl Yahudi ve Hollandalı veya Yahudi ve Amerikalı olmak mümkün olduysa orada da Yahudi ve Mısırlı olmak ve iki hayatı dengeli bir şekilde yaşamak mümkün (kolay veya basit değil, mümkün) olduysa ve Mısırlı, Hollandalı, İngiliz veya Amerikalı olmak Yahudi olmaya engel teşkil etmiyorsa?

Bu ikinci tarihin birincisinin yerine geçmesi gerekli değildir. Bu iki yol –dışlayıcı ve kapsayıcı, Kudüs ve Elefantin– Yahudiler var olduğundan beri bir arada var olmuştur. Her ikisi de Yahudi tarihini algılamanın, onu anlatmanın meşru yollarıysa, Elefantin bir anomali olarak değil de bir öncü olarak görülebilir. Ve tabii Elefantin, Yahudilerin Mısır'daki tarihinin sonu değil, bir başka başlangıcıydı.

2

KELİMELER

Nehemya, kendi kitabına göre, ay ışığında ata biner.[11] Uyku tutmaz onu. Geri geldiği Kudüs'ün yıkılmış surları kalbinde büyük kasvete yol açar.

Yıl MÖ 445'tir, yani Nabukadnezar felaketinin ve İsrailli lerin Babil'deki esaretinin üzerinden neredeyse yüz elli yıl geçmiştir. Babilliler Kudüs'ten ayrılalı çok zaman olduysa

---

[11] Lester Grabbe gibi en saygın araştırmacılarla birlikte ben de Nehemya ile Ezra'nın tarihsel karakterler olduğunu ve onların adına yazılan kitapların anlattıkları olayların yaklaşık olarak çağdaşı olduğunu varsayıyorum. Ancak bu, itiraz edilemeyecek bir varsayım değilse de, belli başlı itirazları getiren araştırmacılar Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin hiçbir kısmının Pers ve Helenistik dönemlerinden önce yazılmadığını savunur ve bu dönemin, Yahudiler arasında bile bir azınlık dili olan "İbranice" ile Geç Yehuda monarşisinin "Klasik İbranice"si arasındaki apaçık farkı görmezden gelirler. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. William M. Schniedewind, *How the Bible Became a Book* (Cambridge, 2004). Ezra'nın kitabının gerçekliği ve kimin tarafından yazıldığıyla ilgili sorunlar konusunda bkz. Arvid S. Kapelrud, *The Question of Authorship in the Ezra-Narrative: A Lexical Investigation* (Oslo, 1944); ve daha yakın tarihte yazılmış Juha Pakkala, *Ezra the Scribe: The Development of Ezra 7-10 and Nehemiah 8* (Berlin ve New York, 2004); ve en önemlisi Sara Japhet'in çalışmaları, özellikle *From the Rivers of Babylon to the Highlands of Judah: Collected Studies on the Restoration Period* (Winona Lake, Indiana, 2006), özellikle 1-38 ve 367-98.

da, felaketin isi şehrin bal renkli kireçtaşlarına sinmiştir. Surların ardındaki Pers İmparatorluğunun Yahud eyaletinin nüfusu çok azdır; köyler ya terk edilmiş ya da ilkel geçim kaynaklarına dönmek zorunda kalmıştır.[12] Şehir çok pis ve yoksuldur, nüfusu Yehuda krallarının son yıllarına göre yirmide biri kadardır ve geriye kalanlar kısmen yıkılmış surların yanı başındaki derme çatma evlerde yaşar.

Pers kralı Kyros, Perslerin sürgünleri memleketlerine iade edip yerel kültleri yeniden tesis etme (ve bu iyilik yoluyla sadakatlerini elde etme) politikası doğrultusunda, Ezra'nın kitabına göre "krallığının ilk yılında" İsraillilerin Yehuda'ya dönüşüne bir buyruk ile izin verdiğinden beri on yıllar geçmiştir.[13] Davut'un kraliyet soyuyla akrabalık bağlarının olduğunu iddia eden küçük prens Zerubbabel, başrahip Yeşu'yla birlikte Kudüs'e dönen birkaç bin kişiye liderlik edecektir. Süleyman'ın YHWH'in Evinin olduğu yerde ikinci bir tapınağın inşasına başlanmıştır. "İnşaat ustaları Tanrı'nın Tapınağının temelini atınca… kâhinler Tanrı'yı övmek için tören giysilerini giymiş olarak ellerinde borazanlarla, Levili Asafoğulları da zillerle yerlerini aldılar. Tanrı'ya övgüler, şükranlar sunarak ilahi okudular."[14] Tapınak MÖ 515'te tamamlandığında orijinalinin mütevazı bir kopyası olduğu düşünülmüş, ama yine de hasat bayramlarında hacıların ibadet etmesi için Levililerin Kutsallık Yasalarının gerektirdiği şekilde kan dökülmüş ve kurban edilen hayvanların etleri yakılmış.

---

[12] İşin tuhafı, Kitab-ı Mukaddes'in sürgünden sonra yazılmaya başlandığını savunanlar, arkeolojik araştırmaların nüfusun en az ve en yoksul olduğunu tespit ettiği, bazılarına göre Geç Yehuda monarşisine göre küçülmenin yüzde 85'lere vardığı döneme işaret etmiş olurlar.

[13] British Museum'da bulunan, MÖ VI. yüzyıla ait "Kyros Silindiri"nde, Perslerin yerel kültleri yeniden tesis etme ve halkları memleketlerine iade etme politikaları teyit edilir, ama Tapınaktan veya Yahud'daki Yehudalılardan söz edilmez.

[14] Ezra 3:11.

Kyros'un buyruğu o kadar değerli bir izindir ki Ezra'nın kitabında kuşaklar sonra Darius'un krallığı döneminde kötü niyetli muhaliflere cevaben arşivde arama yapıldığı anlatılır.[15] Babil'de gerçekten de yeniden inşa edilen Tapınağın boyutlarının ve yüksekliğinin belirtildiği, maliyetinin kraliyet hazinesi tarafından karşılanacağına ve Nabukadnezar'ın yağmaladığı altın ve gümüş kâselerin iade edileceğine dair buyruğun bir nüshası bulunur. Daha da önemlisi, bu buyruk, bir kelimesini bile değiştirmeye kalkışacak olanları evlerinin kalaslarının devrilmesiyle, kendilerinin yıkıntıların üzerine inşa edilecek darağacında sallandırılmasıyla ve evlerinin birer çöp yığınına dönüştürülmesiyle tehdit eder. Kyros Silindirinin fragmanları başka bir çivi yazılı tablette de (1881'deki bir kazı sırasında bulunan bir tablet) bulunduğundan, Ezra ile çağdaşlarının izin buyruğunun ayrıntılarının yazılı olduğu bir nüshaya sahip olması mümkündür.[16]

Geri gelenlerin çocukları ve torunları, Kyros'un buyruğunun taahhüdüne ve güvencesine ihtiyaç duymuş olmalıdırlar, çünkü hayatlarını yıkımın kalıntıları arasında geçirmeye devam ediyorlardı. Sayıları da acınacak derecede azdı, muhtemelen iki bin kişiden fazla değillerdi. Nehemya yıkıntıların arasında at binerken büyük bir ıstırap duyar. Arkasından belli bir mesafede de yataklarından kaldırdığı birkaç kişi şaşkın halde gölgelerden çıkagelir. Kudüs'ün geri kalanı –rahipler, kâtipler, ileri gelenler, Pers sarayından elde ettiklerine inandıkları yetkiyle koltukları kabarıp hırpani Yahudileri horgören Edomlular ve benzerleri– her şeyden habersiz, horuldamaya devam eder. Nehemya Pers kralı Artakserkses'in Susa'daki sarayında sakisi, en güvenilir adamı, vekili ve valisidir. Babillilerin tahttan indirip alıp götürdüğü Yehuda kra-

[15] Ezra 6:1-12.

[16] John Curtis'in incelemesiyle Amelie Kuhrt, *The Persian Empire: A corpus of Sources from the Achaemenid Period*, 2 cilt (Londra ve New York, 2007), *Palestine Exploration Quarterly* içinde, cilt 144, 1 Mart 2012, 68-9.

lı Elyakin'in soyundan gelenler Davut'un soyundan geldikleri iddiasıyla hava atmaya devam ederler, ama işin gerçeği, Yehuda'da bir kral yoktur ve sürgündeki kukla, sarayın yağ istihkakı için bile Babilli bürokratlara bağlıdır.[17] Dolayısıyla elinde üzerinde Pers imparatorlarının isminin olduğu buyrukları tutan Nehemya kötünün iyisidir.

Atı kırık taşların arasından dikkatle kendine yol bulurken Nehemya da eyerin üzerinde dimdik oturur. Yehuda'nın yaz gecelerinin serinliğinde başının üzerinde yıldızlar, Nehemya, Gübre Kapısından geçer; halkın içinde bir ejderhanın yaşadığına ve ancak kanatlarını katlayıp, pençelerini de pul kaplı bedeninin altında toplayıp uyuduğunda suyun akmasına izin verdiğine inandığı derin kuyunun yanından geçer; Su Kapısının da yanından geçip Siloam'a ve Kidron deresine doğru yönelirken çöp yığınlarının ve yıkıntı karmaşasının arasından geçer, derken atının yürüyecek, hatta adım atacak yeri kalmaz. Nehemya da atını çöplerin arasından çıkarıp yeniden şehrin sokaklarına yöneltir. Nehemya artık dinlenebilirdi. Çünkü bundan sonra ne yapılması gerektiğini biliyordu.

Bu dönemde Elefantin'de Yehudalılar, Mısırlıların arasında bu şartlarda olabilecek en iyi şekilde yaşar. Komşuları yine Aramiler, Karyalılar, Hazarlar ve Yunanlardır. Kendi tapınakları vardır, kendi yaşam tarzlarını sürdürürler. Nehemya bütün bunları anlar, ama bu onun yaşam tarzı değildir ve "anılarında" (Kitab-ı Mukaddes'in en etkileyici bölümlerinden biridir) bize söylediği üzere, YHWH'in tarzının bu olmadığına inanır.

Nehemya ertesi günü rahipleri, liderleri ve kâtipleri toplantıya çağırır. "İçine düştüğümüz yıkımı görüyorsunuz, Ku-

[17] 1930'larda ortaya çıkarılan, MÖ VI. yüzyıl başlarına ait Yeni Babil çivi yazılı tabletlerde Elyakin ile "Yehuda Kralı" adı verilen "prenslere" verilen yağ istihkakının kayıtları yer alır. W. F. Albright,"King Jehoiachin in exile," BA (1942), 49-55. Ayrıca bkz. O. Pedersen, *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500-300 BCE* (Bethesda, 1998), 183-4.

düs yıkılmış, kapıları ateşe verilmiş. Gelin, Kudüs'ün surlarını onaralım, utancımıza son verelim." Diğerleri cesaret kazanıp bir kral edasıyla konuşan bu adamın liderliğini kabul etmeye karar verirler: "Haydi, onarmaya başlayalım." Yerel yöneticilerden Horonlu Sanballat ile Arap Geşem bu cüretkârlığı hor görünce Nehemya öfkelenir. "Göklerin Tanrı'sı bizi başarılı kılacaktır, ama sizin Kudüs üzerinde ne hakkınız ne de payınız olacak."

Kısa ama son derece hayat dolu olan Nehemya'nın kitabı en aklı başında araştırmacılar tarafından bile bir "anı kitabı" olarak adlandırılır. Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin diğer kitaplarının tersine (ve daima bir arada yer alındığı, hatta tek bir anlatım sayıldığı Ezra'nın kitabı gibi), anlattığı olayların dönemine yakın bir tarihte yazıldığı neredeyse kesindir.[18] Ezra'nın kitabında Pers kraliyet buyruklarından ve tüzüklerinden alıntılan uzun bölümler MÖ V. yüzyıl ortalarının Pers sarayının yasal stiline kayda değer derecede tekabül eder. Aslında doğrudan alıntılardır diyebiliriz. Kitap muazzam bir belgesel gerçeklik hissi uyandırır demir, taş ve ahşaptan oluşan maddi içeriğiyle fiziksel olarak o ana aittir.

MÖ V. yüzyıl ortalarının o anı, belirleyiciliği açıdan çok anlamlıdır. Bir şeyler inşa edilecektir ve sadece taşlardan ibaret değildir, ama Nehemya'nın kitabında fiili inşaat yer alır: ahşap kirişler hizalanır; taş plakalar temizlenir; arabalar dolusu çöp taşınır; perçinli kapılar yeniden devasa ve sağlam menteşelere takılır; çilingirler sürekli faaliyet halindedir. Nehemya harap haldeki şehrin her mahallesinde çalışan ekipleri, liderlerini ve ileri gelenleri titizlikle not eder: "Gübre Kapısını Beythakkerem bölgesini yöneten Re-

[18] Kyung-jin Min, *The Levitical Authorship of Ezra–Nehemiah*'ta (Londra ve New York, 2004) yazarın bireysel mi yoksa kolektif mi olduğu tartışması ele alınmıştır. Ayrıca bkz. James C. Van der Kam, 'Ezra–Nehemiah or Ezra and Nehemiah?' E. Ulrich (ed.), *Priests, Prophets and Scribes: Essays on the Formation and Heritage of Second Temple Judaism in Honour of Joseph Blenkinsop* (Sheffield, 1992) içinde, 55-76.

kav oğlu Malkiya onardı. Kapı kanatlarını yerine yerleştirip sürgülerle kapı kollarını taktılar. Pınar Kapısını Mispa bölgesini yöneten Kol-Hoze oğlu Şallun onardı. Üzerini bir saçakla kapadı… Ondan sonraki, büyük gözetleme kulesinden Ofel surlarına kadar uzanan bölümü Tekoalılar onardı." Sanki Nehemya'yla birlikte inşaat faaliyetlerini denetlemeye çıkmış gibiyizdir: sürekli çekiç sesleri gelir, vali günümüzde isimlerini müteşekkir duvarlarda görmeyi bekleyen bağış sahipleri gibi inşaattan ve süslemelerden sorumlu olan kimsenin atlanmaması için kâtibinin dikkatli bir şekilde not almasını temin eder.

İşler yerel halkın itirazlarına rağmen devam eder, hatta ihtilaf öyle bir düzeye ulaşmıştır ki ekipler saldırı olur düşüncesiyle yanlarında silahlarıyla çalışırlar. Nehemya'nın silahlandırmak zorunda kaldığı işçiler bir ellerinde mala diğer ellerinde, veya duvara dayalı, bir kılıçla çalışırlar. Nehemya çiftçilerle tüccarların bu ani erzak ihtiyacını suiistimal edip yiyecek için çok yüksek fiyatlar biçmemelerini temin etmek ve daha da kötüsü, yerel Yahudi seçkin sınıfının bu girişime katkıda bulunmak için zeytin bahçelerini ve otlaklarını ipotek edenlerden zorla ödeme almalarını engellemek zorundadır. Surların tamiratı elli iki günde tamamlanır.

Surların işlevi ayırmaktır; bazen dahil ederler, bazen de dışlarlar. Nehemya'nın Horonlu Sanballat ile Arap Geşem'e mesajı hasmaneyse de –Kudüs'te ne "pay"ları ne de "hak"ları olacaktır– onu sadece MÖ V. yüzyılın güvenlik duvarını inşa eden biri olarak görmemeliyiz; ama inşa ettirdiği surlar her türlü tehlikeye açık, yıkıntı halindeki şehrin sınırlarını oluşturması ve ona biçim kazandırması (ki halen öyleler), içinde yaşayan, hatta ötesinde ve Yehuda tepelerinde, koruluklarında ve vadilerinde kamp kurmuş insanlara bir toplum oldukları duygusunu vermesi gerekiyordu. Ancak o duygu sadece taş, ahşap, tuğla, demir ve harç yoluyla iletilemezdi. Ortak inanç evi –binlerce yıl boyunca olacağı üzere– aslında kelimeler üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla surların tadilatı-

nın tamamlanmasından bir ay sonra ikinci bir tören düzenlenmesine karar verildi.

Nehemya'nın olağanüstü dökümüne göre Tişri'nin ilk gününde tam olarak 42.360 Kudüslü Yahudi, kadın ve erkek hizmetkârları (onların da sayısı 7337'ydi) ve 245 kadın ve erkek şarkıcı (çünkü müzik olmazsa İsraillilerin dini olamazdı ve halen de olamaz) yeniden inşa edilen Su Kapısının önündeki açık sokağa çağrıldı. Sayıların abartıldığına şüphe yoksa da (o dönemde Yehuda ve Samiriye'nin tamamında yaşayan Yahudilerin sayısı 40.000'den az olmalıydı), büyük bir kalabalığın toplandığı bellidir.

Yahudilerin kendini tanımlaması için düzenlenen ikinci olayın merkezinde de, sıra dışı bir şekilde hem rahip hem de kâtip olan Ezra bulunur. Bu iki mesleği önemlidir, çünkü kutsanacak olan, kâtiplerin yazdıklarıydı. Ezra, "Tanrı'nın Musa aracılığıyla İsrail halkına verdiği buyrukları içeren Yasa Kitabını" getirir. Cemaat (Nehemya hem kadın hem erkeklerden oluştuğunu özellikle söyler ve bütün erken dönem kaynakları gibi ayrı durduklarından söz etmez) önemli bir olaya tanıklık etmek üzere olduğunu anlar. Ezra yeniden inşa edilen surların üzerinde, muhtemelen özel olarak hazırlanmış ahşap bir platformun üzerine çıkar. Sağında ve solunda, sessizce beklemekte olan kalabalığı inceleyen birçok rahip ve Levili kâtipler vardır. Ezra tomarı açar açmaz herkes ayağa kalkar. Ezra okumaya başlamadan önce "Yüce Tanrı'ya övgüler sundu. Bütün halk ellerini kaldırarak, Amin! Amin! diye karşılık verdi. Hep birlikte eğilip başlarını yere eğerek Tanrı'ya tapındılar." Sonra kâtip Ezra okumaya başladı. Duyamayanlar için okunanları tekrar eden Levililer vardı ve Nehemya onların da adlarını, sanki Tanrı'nın kelamının üretiminde rol almışlar gibi –ki öyleydiler– titizlikle sıralamıştır. Dinleyicilerin büyük kısmının anadili İbranice değil de Aramice olduğundan Levililer "herkesin anlamasını sağlayacak biçimde yorumladılar," yani söylenenleri hem tercüme ettiler hem de açıkladılar.

Okuma tam olarak soru-cevap şeklinde gerçekleşmediyse de yine de dinleyicilerin katılımı söz konusuydu. Halk Tanrı'nın kelamını pasif bir şekilde dinlemedi. Nehemya'nın kendisi (gerçi bu olayın resmi düzenleyicisi rolündeydi) insanların "tek vücut halinde toplanarak" Ezra'dan Musa'nın tomarını getirmesini istediklerini söyler. Dinleyiciler ile okuyucu arasındaki bu aktif bağlantı, antikçağda Yakındoğu'da görülmemiş bir şeydi, halk genelde meydanlara çağrılır ve kralın konuşmasının gücüne ve kutsal ihtişamının etkisine tabi tutulurdu, yargılamalara tanık olması ve geçit törenlerinde kült imgesine ibadet etmesi beklenirdi. Ama Yahudi dini törenlerinin odak noktası kelimelerle dolu tomarlardı (ama halk bir kült heykeline yaraşır şekilde karşılarında eğildi ve dua şalının saçaklarının arasından onları öptü). Ayrıca bu, kralın hazır olmadığı bir olaydı ve dinleyicilerin ihtiyacı ile hitabetin coşkusu, zaten birlik olan bir toplumu daha da birbirine bağladı. İsraillilerin dini ile komşularının örf ve âdetleri, gelenekleri ve imgeleri arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılmasına önem veren araştırmacılardan dolayı, Yahudilikte "halk" ile varlığı kutsal kelimelerle temsil edilen tek Tanrı arasındaki bu doğrudan ahdin bu kadar öne çıkarılmasının ne kadar önemli olduğunu göz ardı etmek kolaydır. İster hatalı, ister itaatkâr, ister pişman, ister aldırmaz olsun, halk rahipler, prensler ve kâtipler tarafından çağrılan veya gönderilen meçhul bir koro değil, kendi tarihinin oyuncuları arasındaydı. Yahudilik en baştan itibaren, o dönemde eşi görülmemiş bir şekilde, halkın diniydi.

Su Kapısının önündeki okuma, kadim sözlü anlatım âdetlerinin de devamı niteliğindeydi. Okuma amaçlı İbranice, dinleyicilerin karşısında seslendirme eylemini gerektirir: *qra*'nin kelime anlamı "bağırmak"tır ve ondan türeyen *miqra* okuyucularla dinleyicilerin oluşturduğu topluluğa verilen addır.[19] Okuma zorunluluğu, kurban töreninin mümin top-

[19] Seslendirme ile yazı arasındaki ilişki ve toplanan dinleyicilerin varsayımları konusunda bkz. Daniel Boyarin, "Placing Reading: Ancient Israel and Medieval Europe," Jonathan Boyarin (ed.), *The Et-*

luluğunun aidiyetini tanımladığı Tapınağın dışında Yahudi inancının kendine özgü bir uygulaması haline gelecektir. Tapınakta yapılan kurban töreni rahip sınıfının kontrolünde gerçekleştirilen hiyerarşik bir süreçken; yüksek sesli okuma, doğası itibariyle paylaşılan, ortak bir deneyimdi ve seslendirmenin etkili olması halkın okuryazar olmasını bile gerektirmiyordu. Daha önce okunanlar artık yazılı edebiyat haline geliyordu, ama yazılı biçimin paradoksal olarak, doğrudan Yüce Tanrı'nın yasaları dikte ettiği Musa'ya kadar uzanan uzun ve el üstünde tutulan dikte etme tarihini yüceltmesi ilginçtir. Tesniye kitabında Musa için şöyle bir durum hayal edilir: "Bütün İsrailliler [...] geldiğinde, bu yasayı onlara okuyacaksınız. Halkı –erkekleri, kadınları, çocukları ve kentlerinizde yaşayan yabancıları– toplayın. Öyle ki, herkes duyup öğrensin."[20] Ezra'nın kendinden geçmiş kalabalığın karşısında yücelttiği şeyler Musa'nın ilk yazıya döktüklerinin tekrarı olmakla kalmıyordu, aynı zamanda bilinçli bir yeniden canlandırmaydı. Nehemya bu olayı, bu kelimeleri ve anlamlarını kaybetmiş insanların onlarla yeniden tanışmasını amaçlıyormuş gibi anlatır: Yasa ve tarih taptaze aktarılmış gibi açıklanır, halka seslendirilmenin coşkusuyla hayat kazanır. Tomarın kendi de önemliydi: bu kompakt, taşınabilir hafıza tomarı, yangınlar ve felaketler olduğu takdirde bile taşınıp kurtulma imkânına sahipti.

Bu gösteriyi düzenleyen Nehemya ne yaptığını biliyordu. Mezopotamya yasaları kralı en üstün yargıç olarak tayin etmeye çok önem verirken, Babil ve Pers saraylarında genelde anıtsal heykellerin önünde yer alan ritüeller daha çok görsel açıdan hayret uyandırma amacı taşırdı. Ezra'ya tahsis edilen performans ağız ve kulak odaklıydı, kelimelerin canlı gücünü temel alıyordu, okumanın sessiz olmadığına dair Yahudi felsefesini en baştan itibaren belirledi. Bu, halk bilin-

hnography of Reading (Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1993) içinde, özellikle 11 vd.

[20] Tesniye 31:11.

cini kazanmaya başlarken Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i tarzı okuma sessizlik içinde, kendi başına yapılmazdı (bu tür okuma, Hıristiyanlıkta manastır kültürünün icadıdır), bilincin zenginleşmesi için de yapılmazdı (ama böyle bir şey ihtimal dışı değildir). Yahudilikte okuma yüksek sesle yapılır: sosyal bir etkinliktir, sohbet tarzında, hayat dolu, gösterişlidir, okuru dikkatini metne vermekten çok eyleme geçirme amaçlı, dikkat çekici bir umumi performanstır; insani açıdan gerekli, kısa vadede sonuç veren bir okumadır; tartışma, tefsir, sorgulama, ara verme ve yorumlama gerektiren ve hiçbir zaman bitmeyen bir okumadır. Yahudilikte okuma herhangi bir konunun nihai olarak çözüme kavuşturulmasını reddeder.

Ezra'nın performansı, Tevrat gibi bir kanunnamenin sadeliğini kolektif umumi tiyatro alanına taşır, kutsal bir gösteridir. Üç sahnelik bir yeniden kutsama ve yeniden uyanma dramının zirvesidir: önce Kudüs'ün surları tamir edilir; sonra birinci Tapınağın yerine ikincisi inşa edilir; en sonunda da diğer iki sahneye anlam kazandıran Musa'nın yasasının halka açık tezahürü yer alır. Bu olayların hiçbiri salt törensel bir anlama sahip değildi. Hepsi bir arada Yahudilerin gururlu eşsizliğini, YHWH'in farklılığını iddia etmeyi amaçlarlar. Yeniden inşa edilen surlar, Kudüs'ün Davut'un yukarı şehri olduğunun, Yehuda'da artık bir kralın olmamasına rağmen YHWH'in kraliyet kültünün yeniden doğduğunun mimarlık yoluyla ilanıydı. YHWH'in yeniden inşa edilen evi Yahudilerin tek hakiki Tapınağıydı, doğru ibadet ile doğru olmayan ibadetin hakemiydi, bu toprakların yetkili Yasası ve fiili olarak Yahudilerin anayasasıydı. Tevrat'ın insanlara sıra dışı özelliklerinin esasını veren kelimelerinin otorite sahibi olmak için bir krala, hele hele bir tanrı-krala hiç ihtiyacı yoktu. Arkalarında görünmez YHWH'e inanç vardı, üstelik Talmud âlimleri çok daha sonra YHWH'in evreni yaratmadan önce, zaten var olan Tevrat'a başvurduğunu savunacaktır![21]

[21] Midraş, Rabbah Genesis, 1/1.

XVII. yüzyılda bile Baruch Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'in, ilk beş kitabında anlatılan olaylardan çok sonra insanlar tarafından yazılmış tarihi bir belge olduğunu öne sürerek Kitab-ı Mukaddes eleştiri geleneğini başlattığı zaman, Ezra'yı en olası ana yazar olarak tespit etmiştir.[22]

Ezra ile Nehemya, kimlerin YHWH'in cemaatinin gerçek üyeleri olup olmadıklarını baştan tanımlamakta karşılaştıkları zorlukların tamamıyla farkında oldukları için lazımdı bütün bunlar. Kâtip de vali de, Nabukadnezar'ın MÖ 597'de topraklarından koparıp Babil'e götürdüğü, kraliyet hanedanının, hâkimlerle üst düzey yöneticilerin ve muhtemelen aydınların dahil olduğu seçkin sınıfa üyeydi. Yehuda halkının da bir kısmı (Asurluların MÖ 721'de İsrail Krallığını yok etmesi üzerine kuzeyden Kudüs'e inen binlerce İsraillinin soyundan gelenlerle sayıları iyice artmıştı) seçkin sınıfı izlemiş olabilir. MÖ 597, MÖ 587 ve MÖ 582 olmak üzere üst üste üç toplu tehcir yaşanmıştır. Arkeolojik kayıtlar MÖ VI. yüzyılda Yehuda platolarındaki köy sayısında büyük bir azalma olduğunu tartışmasız göstermiştir. Üzüm bağları, zeytinlikler ve otlaklar heba olmuştu. Yehuda'nın dağ eteklerindeki kaleleri birer birer düşmanın eline geçerken başlarının çaresine bakmak zorunda kalan askerler, Yeremya kitabında öne sürüldüğü gibi, Mısır'a, Nil nehri üzerindeki şehirlere ve daha güneye, ilk katarakt bölgesindeki Pathros'a göç ettiler.

Nüfus sayısında aşırı derecede azalma yaşandıysa da, Yehuda ve Samiriye bomboş kalmadılar. Birkaç bin kişi, savaşın yangın yerine döndürdüğü topraklarda küller soğuduktan sonra hayatlarını sürdürebilme umuduyla teraslara ve eski köylere tutunmaya çalışmıştır. Babil saldırısının travmatik şartlarında geride kalanların teselli ve umut kaynağı

[22] Baruch Spinoza, *Tractatus Theologicus-Philosophicus* (Amsterdam, 1670). Bkz. Richard Popkin, "Spinoza and Bible Scholarship," *The Cambridge Guide to Spinoza* (Cambridge, 1996) içinde, 383-407; Nancy Levene, *Spinoza's Revelation: Religion, Democracy and Reason* (Cambridge, 2004), 77-9.

bulmak için sadece YHWH'e değil, kadim geleneklerinin yerel tanrılarına ve kültlerine de başvurmuş olması son derece muhtemeldir. Bir önceki kuşaktan geriye, kâtiplerin yazdığı kitapların taviz vermeden tektanrıcılığı yaymak için ellerinden geleni yaptığı bir dönemde bile, kült sütunları, tılsımlar, hatta YHWH dışında başka tanrıların –örneğin YHWH'in eşi Aşera'nın– adlarının geçtiği yazıtlar kalmıştır. Özellikle Babil'in yangınından en çok etkilenenlerin bir kısmının sığındığı Samiriye'de halk, Nabukadnezar'a karşı onları korumada apaçık bir şekilde başarısız olandan farklı tanrılara daha açık olmalıydı.

Ezra ile Nehemya halka Tevrat'ın Yasasını okuduğu zaman hedefleri, tam da savaştan kurtulmayı başarıp "yabancı" eşler edinirken "yabancı" kült âdetlerini benimsediklerinden şüphelenen yerli halktı. Ama asıl yenilik atalardan kalma bir âdetle evde iri göğüslü küçük bir ocak tanrıçası heykelciği, daha büyük evlerde üzerinde yazıt olmayan küçük bir dikilitaş bulundurmak değil, tamamıyla Kitaba bağlı "yalnız Yahweh" tektanrıcılığıydı. Ama artık dindaşlarını daha katı bir standarda uymaya zorlayan Ezra-Nehemya'nın diğer kültleri dışlaması YHWH ibadetini, aslında öyle olmasa da, tarih boyunca daima talepkârmış gibi sunardı. "Kim Yahudidir" tartışması ilk defa ortaya atıldı (son olmayacağı belliydi) ve Ezra "yabancı" kültlerden etkilenip kirlendiklerine inanılanların kapsamlı ve acımasız bir şekilde elenmesini öne sürdü. Bu olaylar, yeni Yehuda püritanizminden haberdar olmayan Elefantin *Yahudim*'lerinin Mısırlılarla evlendiği ve dini yeminlerinde Arami komşularının putperest tanrılarına, hatta YHWH ile aynı nefeste yakardıkları dönemde, yani MÖ V. yüzyıl ortalarında gerçekleşti. Yahudi olmanın ne anlama geldiğinin dar ve geniş görüşleri arasındaki tartışma böyle başladı.

Ezra muhafazakârdı, "sürgünden dönenler"in "yabancı kadınlar"la evlenmiş olmasından ve "İsrail'in suçuna suç katmasından" dolayı kendini cezalandırmak amacıyla oruç

tutardı. Ezra'nın yabancılarla evlenenlerin işledikleri günahtan dolayı ayıplanması gerektiğine dair varsayımı doğrultusunda Ezra kitabının son, uzun, yirmi beş satırı, birçok rahip ve Levili dahil olmak üzere bu tür rezil insanların listesinden başka bir şey içermez. (Ama talihsiz karılarının adları geçmez). Suçlular "karılarını kovacaklarına söz verdiler. İşledikleri suç için suç adağı olarak sürüden bir koç sundular." Aslında böylelerinden binlerce vardı. Ezra'nın amacı heterodoksluğu ortadan kaldırmak ve Kudüs'ü hac bayramlarıyla kurban törenlerinin tek Tapınağı haline getirmek ve yeniden doğmuş, yeniden ahde bağlı bu ulusa kimlerin kabul edilip kimlerin kabul edilemeyeceği kararını Tapınak rahiplerine devretmekti.

Ortodoks inancının en yüce nesnesi olan tomar-kitap Ezra tarafından hem yasa hem de tarih olarak yüceltiliyordu. İsrailli̇lerin Yahweh dinini bu dönemin ve mekânın dinleri arasında eşsiz kılan, tek tanrı ibadetinden çok, Kitap'ın kurumsallaşmış kültü ve yüksek sesli ortak okuma zorunluluğuydu. XVIII. hanedan firavunu Akhenaten de Mısır'da tek güneş tanrısının ibadetini ilan etmiş ve güneş diski dışındaki tüm imgelerini sildirmişti. Mısır, Babil ve Zerdüşt kültleri hem münferit sunaklarda hem de tapınaklarda heykeller ve yontma eserler yoluyla temsil ediliyordu ve Tanrı'nın hükümleri ile bilgeliğinin ilan edildiği muhteşem epik yazıtlar da sabit, anıtsal taşlara çivi yazısıyla yontuluyordu. Asur ve Babil orduları savaşa gittikleri zaman yanlarında onları güçlü kılacak tanrıların ve tanrısallaştırılmış kralların imgelerini götürürlerdi. Öte yandan İsraillilere yanlarına kutsal tomarlarını almaları emredilirdi.[23]

İsrail-Yehuda rahip ve kâtip sınıfının (ve onlara eşlik eden gezgin, vizyoner peygamberlerin ve onları himaye eden, ama sıklıkla onlarla zıt görüşlere sahip krallarının) en dâhiyane yönü, standartlaşmış alfabetik İbranice'yle yazılmış, taşı-

[23] Bkz. Karel van der Toorn (ed.), *The Image and the Book*, a.g.e.

nabilir yazıyı YHWH'in halkı için yarattığı yasanın ve tarihi vizyonun özel aracı olarak kutsamaktı.[24] Bu şekilde kodlanıp yazılan ve okunan (ve ezberlenmiş) tomar, imparatorlukların anıtlarından ve askeri gücünden daha uzun ömürlü olabilirdi ve olacaktı. Siyasi ve bölgesel istikrarsızlığın inişli çıkışlı seyrine karşı hem seçkin sınıfın hem de sıradan halkın ortak mülkü olarak tasarlanmıştır. Başlangıçta Tevrat'ın muhafaza edildiği söylenen, dolayısıyla YHWH'in halkı arasındaki ikametgâhı sayılan çöldeki Çadır Tapınağı mütevazı boyutta, ama oldukça süslü bir çadırdan başka bir şey değildi; içinde bulunan Ahit Sandığı ise boyutlarından anlaşıldığı üzere günümüz mutfak dolaplarından küçüktü. Ama Tevrat'ın her yerde olmasını sağlamak, ondan kaçmayı imkânsız hale getirmek, sadece kutsal bir mekânda değil de minyatür şeklinde başka yerlerde yer almasını ve insanın kendi üzerinde taşımasını sağlamak, İsrail kitap dinini yaratanların saplantısıydı. İblisleri kaçırmak için bir kapı pervazına asılan ilahi bir varlığın veya insanın imgesi yerine, Yahudileri güvende tutacak olan şey, bir *mezuzah* üzerindeki Tevrat metniydi. *Tefillin* kutuları, Tevrat'ın kelimelerinin dua eden müminin başını ve kollarını bile saracağı şekilde tasarlanırdı. Boyuna veya göğse şans veya sağlık için takılan koruyucu tılsımlarda başka kültlerde bir tanrının imgesi varken, *tefillin* kutuları Tevrat'tan kelimeler içerirlerdi. Hayatın, ikâmet edilen yerin veya ikâmet edenin hiçbir yeri tomar-kitaptan yoksun kalmamalıydı.

Dolayısıyla Tevrat kompakt ve aktarılabilir tarih, yasa, bilgelik, şiirsel ilahiler, kehanet, teselli ve kendini güçlendirmeye yönelik tavsiyeler demekti. Çadır Tapınağı nasıl güvenli ortamlarda kurulup tehlikeli anlarda sökülürse, oku-

[24] Kitab-ı Mukaddes kanonunun nihai hale getirildiği ve günümüzde bile bütün sinagog, *yeşiva* ve çeder'lerde Kitab-ı Mukaddes'in yazıldığı yazının devamı ve hakiki İbranice sayılan, Mişna'daki sözlü geleneğin hahamlar tarafından yazıya dökülmete başlandığı CE III. yüzyıldan beri geçen iki binyılda kullanılan İbranicenin yazılı şeklinin köşeli Aramice olması ironiktir.

ma tomarı da yakılmayı bile atlatacak şekilde tasarlanmıştı, çünkü onu yazıp düzeltmiş olan kâtipler temel eğitimlerinin bir parçası olarak Tevrat'ın sözlü geleneğini ve metinlerini ezberlemişlerdi. Kitab-ı Mukaddes'in Kral James versiyonunda hatalı bir şekilde "haberci" şeklinde tercüme edilmiş *mazkr*'ın rolünün tam olarak ne olduğu konusunda tartışmalar sürmektedir. İsraillilerin habercileri yoktu. Bu kelimenin kökeni *zkr*, haham İbranicesinde da *zakhor*, yani hafızadır, dolayısıyla böyle bir kişi, ister dini ister dindışı olsun, olanları kayıt altına alan biri olurdu. Yazı ile insan hafızası bir arada kullanılınca YHWH'in halkı boyun eğmek zorunda kalsa veya katledilse bile kitapları yorulmak bilmeyecekti.

Dolayısıyla Yahudi Kitab-ı Mukaddes'in en etkileyici sahnelerinin bazılarında Kitabın kendinin fiziksel bir obje olarak yer almasına şaşırmamalı. Ama tabii bizim bildiğimiz türden modern bir kitap değildi bu, birbirini izleyen sayfalardan oluşmuyordu; ilk haliyle bir araya toplanmış katlı kâğıtlardan oluşan *codex* şeklindeki format Romalılar döneminde ortaya çıkacaktı. Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inde tomar-kitap çok güçlü, sihirli şekillerde yer alır. Olağanüstü rahip-peygamber Hezekiel (muhtemelen sürgünde yazarken, dolayısıyla tomara daha da güçlü bir şekilde tutunma ihtiyacı hissederek) bir düşünde uyarılarla ve yakınmalarla dolu bir tomar tutan bir el görür, ama düşünde yer alan dört yüzlü, dört kanatlı Canlı Yaratıktan biri ona tomarı okumamasını, yemesini, daha doğrusu çiğneyip yutmasını emreder. "Ey insanoğlu, sana verdiğim tomarı ye, mideni onunla doldur, dedi. Bunun üzerine tomarı yedim. Bal gibi tatlı geldi bana." Bir insanın peygamberlere özgü belagata sahip olması için, Kitab-ı Mukaddes'i çiğneyen adamın ağzını kitabın içeriğiyle doldurması ve onu gerçek anlamda sindirmesi gerekliydi.

Bu kadarla da kalmaz, aynı tomar-kitap çocuk kral Yoşiya'nın krallığında daha da dramatik bir şekilde tezahür eder. Yoşiya'nın hikâyesi, biri İkinci Krallar 22-3'te, daha ayrıntılı olan diğeri İkinci Tarihler 34-5'te olmak üzere Yahudi Kitab-ı

Mukaddes'inde iki defa anlatılmıştır. Her iki versiyon uzun süreli krizler döneminde yazılmıştır. Krallar kitabındaki ilk anlatım muhtemelen MÖ VIII. yüzyıl sonları veya VII. yüzyıl başlarında, Kuzey İsrail Krallığının MÖ 721'de Asurlular tarafından yıkılmasının anısı hâlâ tazeyken yazılmıştır. Ondan çok sonrasına ait olan Tarihler versiyonu ise MÖ V. yüzyıl ortalarında, dolayısıyla Ezra ve Nehemya ile aynı dönemde yazılmış olmalıdır ve Tevrat'ın Su Kapısındaki okuma performansına ne olduğunun bilincinde bir önsöz teşkil eder.

Yoşiya'nın hikâyesi geri kazanılmış masumiyetin masalıdır. Yoşiya, Yehuda tarihinin en kötü dönemlerinden birinden sonra, yani Kitab-ı Mukaddes yazarlarına göre Tapınağı putperest "zillet"le kirletmekte eşi görülmemiş bir istekle davranan büyükbabası Menaşe ile adını Mısır'daki güneş ibadetinden alan babası Amon'dan sonra, sekiz yaşında kral olur. Bu kuşaklar dindarlıkla dinsizlik arasında gidip gelir. Menaşe'nin babası, Kral Hezekiya, sadelik yanlısı bir reformcuydu, Krallar kitabının yazarları tarafından sonradan put kırıcı olarak tasvir edilmiş ve Kitab-ı Mukaddes'i oluşturacak kitapları yazan kâtiplerin hamisi Yeşaya'nın uyarılarına kulak verdiği söylenmiştir. Sonraki dönem tarih yazarları –kâtiplik mesleği babadan oğula geçerdi– Kudüs'ün Asurlu istilacılardan kıl payı kurtuluşunu (çünkü Asurlular salgın hastalığa yakalanmıştı) Hezekiya'nın Yahweh coşkusuna atfetmiştir.

Menaşe tam tersi yolu seçti. Mısır'la Asurlular arasında riskli bir hayat süren Menaşe, Yahweh inancının saflığına kayıtsız olmakla kalmadı, rahip-kâtiplerin horgörüyle söylediklerine göre ateşli bir çoktanrıcıydı. Fenike tanrısı Baal ve "gök cisimleri" (yıldız tanrıları) onuruna sunaklar, puta tapılan yerler yaptırdı, "büyücülük yaptı," "medyumlara, ruh çağıranlara" danıştı ve en kötüsü, çocuk kurban etti; dehşete kapılmış Kitab-ı Mukaddes yazarlarına göre kendi oğlunu bile "ateşte kurban etti." YHWH'in ardı ardına sıralanan bu kötülüklere (büyük kısmı Filistin'in tamamında halk dininin

repertuarına dahildi) cevabı, "Bir adam tabağını nasıl temizler, silip yüzüstü kapatırsa, Kudüs'ü de öyle silip süpüreceğim" şeklinde bir taahhüt olmuştur.

Ama bu tanrısal silip süpürme bir süreliğine askıya alınır. İkinci Krallar kitabı büyük ihtimalle "Tesniyeci" tarihçiler, yani YHWH'e hem en yüce tanrı hem de tek Tanrı olarak kimliğine kendini adamış MÖ VI ve V. yüzyıl rahipleri ve kâtipleri tarafından yazılmıştır (veya tekrar yazılmıştır). Tesniye kitabı Tevrat'ın ilk dört kitabına ölüm döşeğindeki Musa'nın veda öğütleri şeklinde eklenmiş olup Sina'da ona verilen yasanın (On Emir dahil) ayrıntılarını (yeniden düzenlenmiş haliyle) içerir, ayrıca kavimlere uluslararası politika konusunda tavsiyeler ("Edomluları savaşa kışkırtmayın," "Moavlılara düşman gözüyle bakmayın") sunar, Yakındoğu'da yaygın bir gelenek teşkil eden kutsamalara ve lanetlemelere resmiyet kazandırır ("Kaynanasıyla yatana lanet olsun!") ve yenilenmiş ahdi resmen ilan ederken sürgünün hikâyesini hatırlamayı ve okumayı (yüksek sesle) emreder. Tesniye ve İkinci Krallar kitaplarında hem halkın Musa'nın yasasına doğru dürüst şekilde uyma kabiliyeti hem de Menaşe'nin egzotik suçlarında ve ihlallerinde olduğu üzere, Davut'un soyundan gelen kralların doğru davranması açısından güvensizlik duygusu kendini hissettirir. Burada konu, Davut'un soyundan gelen Yehuda kralları arasında normu Hezekiya'nın mı yoksa Menaşe'nin mi temsil ettiğidir. Yoşiya'nın hikâyesi bu konuda nihai bir cevap sağlar.

Yoşiya küçükken dramatik olaylar gelişir ve çocuk, babası, adaletsiz Amon'un öldürülmesi üzerine tahta çıkar. Krallar kitabına göre Yoşiya için belirleyici olan bu olay o on sekiz yaşındayken gerçekleşir; Tarihler kitabı ise, tahta çıkışı ile ilahi görevini keşfedişi arasındaki on yıllık farkın tartışmalara yol açacağını tahmin ederek bu olayı onun on ikinci yaşına çeker. Ama hikâyenin özü temelde aynıdır. Menaşe tarafından ihmal edilmiş ve kutsallığı bozulmuş olan Tapınak, korkunç derecede bakımsızdır ve kirlenmiştir. Doğru yoldan

sapan büyükbabasının "zillet"ini reddedip İlahi Babanın kurallarını seçen çocuk kral, Tapınağa eski saf ve güzel halinin geri kazandırılması için Yehuda halkından gümüş para halinde vergi toplanmasını emreder. (Günümüze ulaşan çömlek kırıkları arasında bu ödemelerin emrini içerenler de vardır.) Tadilat çalışmaları, Yahweh ortodoksluğunu temsil eden Başrahip Hilkiya'nın denetiminde "marangozlar, yapılar ve duvarcılar"la başlar.

İnşaat faaliyetleri sürerken ne olsa beğenirsiniz? Hilkiya inşaat molozlarının arasında yarı gömülü halde "Tanrı'nın Kitabı"nı bulur. Onu kâtip-danışman Şafan'a verir, o da hiç zaman kaybetmeden onu genç krala okur. Yoşiya duydukları karşısında şaşkına döner ve içinde bir önsezi doğar, çünkü bu kitap (hayret!) Tesniye'dir ve geniş kapsamlı lanet listesini içerir. Musa'nın emirlerine uymayanlar için şöyle denir: "Kentte de tarlada da lanetli olacaksınız. Sepetiniz ve hamur tekneniz lanetli olacak. Tanrı sizi iyileşemeyeceğiniz Mısır çıbanıyla, urlarla, kaşıntıyla, uyuzla vuracak." Yoşiya'nın "Tanrı'nın bize karşı alevlenen öfkesi büyüktür. Çünkü atalarımız Tanrı'nın sözüne kulak asmadılar, bu kitapta yazılanlara uymadılar" demesine şaşmamalı.

Ama kral bu kadarla da kalmaz. Ezra'nın Kudüs'ün surları önündeki okuma performansının bir öncülü olarak rahipleri, Levilileri, "büyük küçük herkesle birlikte" toplar ve "Tanrı'nın Tapınağında bulunmuş olan Antlaşma Kitabını baştan sona kadar herkesin duyacağı biçimde okur." "Sütunun yanında durarak" toplanan kalabalığın huzurunda yenilenmiş ahde uyacağını taahhüt eder. Sonra MÖ 620 civarında ayrıntılı bir temizlik faaliyetine girişir ve Tapınakta bütün *Pesah* Bayramlarının sonunu getirecek *Pesah* Bayramını kutlar. Herkesin *Pesah*'ı doğru dürüst kutlaması için otuz bin kuzu ve oğlak, tamı tamına 2006 "küçük sığır" ve üç yüz öküz toplanır. Hayvanlar aralıksız olarak kurban edilir; toprağa çok kan dökülür; sonra da pişirilen etler halk arasında bölüşülür.

"Hiçbir İsrail kralı" denir, biraz isteksizce, Tarihler kitabında, "Yoşiya'nın [...] kutladığı gibi bir Fısıh Bayramı kutlamamıştı." Tapınağın da Menaşe'nin neden olduğu kirliliklerden arınmasıyla kral (veya rahipleri veya danışmanları) buranın, dini ritüel takvimini oluşturan kurban ritüelleri ve hac bayramları için tek mekân olduğunu ilan eder.

Yoşiya'nın rastlantı eseri yeniden keşfedilen kitaba dair hikâyesi, Tesniye kitabında Yahudi/İsrail kimliğinin tek Yahweh inancına uyarlanmasının en zekice yazılmış hikâyelerinden biridir. Bu kutsal kurgunun özünde kâtiplerin Tesniye'yi kendilerinin yazdıklarını inkâr etmeleri yatar. Çok eski zamanlardan beri ve tabii ki insan elinden bağımsız bir şekilde var olduğunu iddia ederler; Musa da sadece kendisine dikte edileni yazar. Dolayısıyla Kelimeler, Yazı ve Kitap, geçici muhafızları olan ama genelde tutarsız ve güvenilmez oldukları, yabancı âdetlerle ve –Süleyman'ın aralarında Mısırlı bir prenses de bulunan bin karısı örneğinde ki gibi– yabancı kadınlarla ilişki kurup yozlaştıkları ortaya çıkan krallardan apayrı bir hayata sahiptir. (Tesniye yazarlarının İzebel paranoyasından dolayı kadınlar sıklıkla insanları ayartan iblisler olarak tasvir edilir.) Genç Yoşiya kötü büyükbabasını reddederek Davut ile Süleyman'ın mirasını geri kazanmayı (ve onların da sayısız ihlalini göz ardı etmeyi) ve Davud'un soyuna Kitaba yaraşır muhafızlar olarak yeniden güvenilmesini sağlamayı başarır.

Ama asıl reform aracı, okunan kitaptır, Hilkiya tarafından "keşfedilmeyi" ve Yoşiya'nın hakiki anlamda rüştünü ispatlamasını, bir tür kraliyet *bar mitzvah*'ını, Musa'nın Yasasını ve vahyinin hikâyesini bilinçli olarak devralmasını bekler. Tanrı nasıl Musa yoluyla konuştuysa burada da Musa, Yoşiya yoluyla konuşuyordu. Dolayısıyla anlatımın merkezinde, inançsızlığın kalıntıları arasında yarı gömülü halde kalmış, yeniden dirilmeyi bekleyen o Kaybolan Kitabın ışıltılı esrarı vardır; kelimeleri gözlerin onları okumasını, ağızların onları söylemesini bekler. Bu hikâyenin dâhiyane tarafı, gizemin

tasarrufudur. Gücü zafer onuruna dikilen heykellere, değerli metal yataklarına veya devasa bir orduya değil, sadece kelimelerle dolu bir tomara bağlıdır: Tesniye için İbranicede "kelimeler" anlamına gelen *dvarim* adının Yunanca "Deuteronomion"dan (İkinci Yasa) çok daha uygun olması bundandır. Bu kültürün bilinçlenmesinin en başından itibaren, Yahudi olmak, Kitaba bağlı olmak demekti.

Ancak YHWH'in en güçlüleri ahde bağlı olanların ayaklarına kapanmasını sağlama taahhütlerine rağmen Kitap kimseye, onu yeniden keşfeden Yoşiya'ya bile dokunulmazlık temin etmedi. Kitap, hangi kuşların yenip hangilerinin yenmemesi gerektiği konusunda çok ayrıntılı bilgiler sunsa da (balık kartalı, sakallı akbaba, çaylak veya kartal olmaz; kızkuşu, yarasa ve baykuşu tamamıyla unutun), MÖ VII. yüzyıl sonlarında Yehuda'nın başı dertteki krallarına stratejik rehberlik sunmakta pek başarılı değildi. Asurlulardan kurtulmayı başaran, tepeler arasında sıkışmış küçük krallık, iki kuşak sonra da Nil ve Fırat nehirleri çevresinde kurulan iki saldırgan ve yayılmacı gücün arasında kaldı. Mezopotamya'da Babilliler Asurluları neredeyse tamamıyla ortadan kaldırmıştı ve tehlikenin farkında olan Firavun II. Neko (muhtemelen Yahudi paralı askerlerini Elefantin'de konuşlandırmıştı) MÖ 609'da kuşatma altındaki Asurlulara yardım etmeye ve Babil'in ordularının karşı konulmaz bir hâkimiyet elde etmesini engellemek imkânsız hale gelmeden düşmana karşı çıkmaya karar verdi. Yoşiya bu seçeneklerle karşı karşıya kalınca Babil üzerine oynadı, böylece ordusunu ve kendisini kuzeye doğru ilerleyen Mısırlıların önüne bir engel olarak koyabildi.

Felaketten sonra yazılan Tarihler kitaplarında Neko'nun Yoşiya'ya elçiler göndererek onun kenara çekilmesi için yalvardığı anlatılarak hikâye dramatize edilir: "Bugün sana değil, savaş açtığım ülkeye karşı savaşmaya geldim. Tanrı iyedi davranmamı buyurdu. Benden yana olan Tanrı'dan sakın. Yoksa seni yok eder!" Ama Yoşiya, Tanrı'nın, bir firavunun

ağzından çıkan sözlerine fazla güvenmemiş olabilir, çünkü ülkenin kuzeyindeki Megiddo'da Mısırlılarla savaştı. Ama Mısırlı okçuların bir oku hedefine ulaştı. Ölümcül bir yara alan Yoşiya Kudüs'e geri götürüldü, "öldü ve atalarının mezarlığına gömüldü. Bütün Yehuda ve Yeruşalim halkı onun için yas tuttu."

Yoşiya'nın dönemi, kutsallık ile gücün ittifakı açısından sahte bir şafaktı, çünkü bir felaketin girizgâhına dönüştü. Megiddo'dan sonra Yoşiya'nın yerini alan oğlu Yehoahaz, Neko tarafından zorla tahttan indirildi ve tutsak edilip Mısır'a götürüldü, yerine de Mısır'ın müttefik olarak güvenebileceği Elyakim getirildi. Dört yıl sonra, MÖ 605'te, Neko'nun orduları Karkamış'ta ve Hamath'ta Babilliler tarafından ağır bir yenilgiye uğratılınca Elyakim varlığını sürdürme stratejisini gözden geçirdi. Beş-altı yıl boyunca büyük güçleri birbirlerine karşı kullanmıştı, ama hiçbir zaman kesin kararını verememiş, genelde askeri açıdan en güçlü görünen kimse onun tarafında yer almıştı (bu da gayet anlaşılabilir bir şeydi). Elyakim MÖ 597'nin baharında ya bir suikast sonucu ya da Kudüs'ü savunurken öldüğünde, Babil'in oluşturduğu tehdidin büyük ölçüde sona erdiğini varsaymanın bedelini ödemiş oldu.

Nihai yıkımdan sonra Yeremya kitabında (yazarı muhtemelen Yeremya'nın kendi sekreteri-kâtibi Baruh'tu) Elyakim'in ölümünü, kulaklarını tıkamasını, konuşan Kitabı dinlemeyi inatla reddetmesini bir kâtip gibi anlatır. Yeremya'nın en etkili sahnelerinden birinin yer aldığı 36. bölümde peygamberin uyarılarını dikkate almayan kral "kışlık sarayında" ateşin önünde oturmuş, danışmanı Yehudi'nin ona tomardan en son ve kasvetli kısımları okumasına istemeye istemeye izin verir: "Yehudi tomardan üç dört sütun okur okumaz kral çakısıyla onları kesip mangaldaki ateşe attı. Tomarın tümü yanıp bitene dek bu işi sürdürdü." Ama tabii Yeremya YHWH'in emriyle Baruh'a yakılan tomarı –birkaç ilaveyle– baştan yazdırır ve Elyakim'in ölüsünün gün-

düzün sıcağında çürümeye, gecenin soğuğunda da donmaya bırakılacağını haber verir. Kulaklarınızı tıkayabilir, Kitabı yakabilir, onu görmezden gelebilir, onu ezip hamura dönüştürebilirsiniz. Ama Kitabı mesajını açık ve seçik bir şekilde iletmeye devam edecektir.

Yeni bir Hezekiya veya Yoşiya (Kitap konuştuğu zaman ona dikkat eden krallar) olmadan "Asur mucizesi" olamazdı. Elyakim'in oğlu, adı kafaları karıştıran Elyakin, tahtta ancak üç ay durduktan sonra Nabukadnezar tarafından taht-tan indirilir ve "prensler" ve "Yehuda halkı"yla birlikte tutsak edilip Babil'e götürülür. Onun yerine Yoşiya'nın son oğlu ve Yehuda'nın son kralı olacak amcası Sıdkiya getirilir.

Ama felaketler henüz bitmemiştir. Krallık Babillilerin kukla devletine dönüşmüştü, ama ne Sıdkiya ne de Yehuda halkı boyun eğmeyi kabullenebilmişti, bu da Babil'in YHWH'in cezasını uyguladığını vaaz eden Yeremya gibi peygamberleri rahatsız ediyordu. O peygamberler Sıdkiya'yı kötülemiş olabilirler, ama herkes onlarla aynı görüşte değildi. Sıdkiya'nın ve Kudüs'ün güneyi ile batısındaki tepelerde yaşayanların neredeyse on yıl boyunca sık sık ayaklandığına ve Babilliler için sürekli olarak sorun yarattıklarına dair belgelenmiş kanıtlara sahibiz. Bu on yıllık dönemin sonuna doğru, Davut'tan itibaren kralların tepelerde yaptırdığı sayısız kale, Şefela bölgesinin bereketi sayesinde bol miktarda erzağa sahip olup MÖ 588'de Kudüs'ün kendi bile kuşatıldığında direnmeyi başardılar. Bu kalelerin komutanları, Sıdkiya direnebilirse ve Hezekiya'nın su rezervleri dayanabilirse, yeni firavun Apries'in (belki de Nil nehrindeki Yahudi paralı askerleriyle birlikte) felaketi engellemeyi başaracağını umuyorlardı. Bu sefer Yehuda'nın umudu Mısır'dı.

Ama Apries'in asıl amacı Nubyalılara ve Etiyopyalılara karşı güney sınırını güvence altına almaktı, dolayısıyla Filistin ile Suriye'yi Babillilere bıraktı. Babil'in devasa askeri gücünün Yehuda Krallığından geri kalanlara saldırması an meselesiydi. Tam da o dönemden, MÖ 588-587'den, yani Ye-

huda bağımsızlığının son yıllarından günümüze, cephe hattında, kıyıdaki Aşkelon'dan tepelerdeki Hebron'a giden yol üzerindeki büyük Laçiş kalesindeki bir Yahudinin, Hoşayahu adlı bir subayın kil üzerine İbranice yazılmış mektuplarından fragmanlar kalmıştır.

MÖ 587 yılının o gergin yaz aylarında Yehuda'daki herkes gibi Hoşayahu da endişe içinde beklemededir. Kâtibin konuşma dilini kabalığıyla yansıtmayı başardığı sesi, başka bir yerdeki üst düzey bir subaya mesaj göndermeye çalışmak gibi zor bir durumda bekleneceği şekilde, asabidir. Sözünü sakınmaz ve YHWH'in adını boş yere olmasa da fazla meseleye yapmadan ağzına aldığı kesindir. Muhtemelen üst düzey bir subay olan "Yauş Bey"in birlik veya erzak konusundaki bir sorusuna cevaben Hoşayahu şöyle yazar: "Neden beni düşünesiniz ki? Ben (ne de olsa) bir köpekten başka bir şey değilim. YHWH istediğiniz bilgileri elde etmenize yardımcı olsun." Kritik önem taşıyan Kudüs yolu şimdilik açıktır, ama ufuk kararırken Hoşayahu'nun mektuplarında tutuklamalar, el koymalar, yazışmada kaygı verici boşluklar yer alır. Son mektuplarından birinde Hoşayahu Laçiş'ten, Kudüs'e daha yakın bir tepede yer alan Azekah yukarı şehrinin işaret ateşini göremediğini yazar. Bu durum romantik yorumlarda ateşin kaleyi ele geçiren Babilliler tarafından söndürüldüğü şekyinde okunmuştur, ama Hoşayahu'nun savunma amaçlı işaret zincirinin bir unsuru olan Azakah'nın ateşini iyi göremediği anlamına da gelebilir.[25]

Bu durumda aynı karışık döneme ait, paralel olarak yazılmış iki Yahudi hikâyesinden biri arkeolojik kayıtlardan elde edilmiştir, diğeri sonradan Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i haline gelecek olan, defalarca yazılmış, gözden geçirilmiş, derlenmiş bir eserdir. Biri şiirsel, diğeri sıradandır, ama Yahudi hayatının bir o kadar canlı bir kaydını teşkil eder. Biri YHWH'in

[25] Bu metinler için bkz. James M. Lindenberger, *Ancient Aramaic and Hebrew Letters* (Atlanta, 2003), 125-30.

adını yüceltir, diğeri yerel dilde konuşurken gelişigüzel kullanır (ama Elefantin Yahudilerinin tersine, başka yerel tanrıların adıyla bir arada kullanmaz). Birinin sesi duygusuz ve pratiktir; diğeri kâhin benzeri, şiirsel ve coşkuludur. Bir tanesinin ilgi alanı zeytinyağı, şarap, birlik konuşlanmaları ve savunma amaçlı işaret kuleleridir; diğerinin kendinden geçmiş bir halde YHWH'i övmek veya kurban törenleri için hayvanların kesilmesinin uygunluğu, ya da YHWH'in vasilerine Musa'nın veda emirlerindeki kurallara uyma zorunluluğunu kabul ettirmektir. Seslerden biri komşu tepedeki Yahudilere, diğeri ebediyet boyunca tüm Yahudilere ulaşmaya çalışır. Bir tanesi kıyametten sonraki geleceği hayal edemez, diğeri kıyametin yakınlığından dolayı deliler gibi titrer.

Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin kitaplarının ne kadarının (ve hangilerinin) MÖ 597'deki toplu sürgünden ve on yıl sonra Kudüs'ün yerle bir edilmesinden önce, ne kadarının sonrasında yazıldığını hiçbir zaman kesin olarak bilemeyeceğiz. Ama en eski unsurlarından bazıları (Mısır'dan Çıkış 15'teki "Deniz Şarkısı" gibi, İsraillileri takip eden firavun ile ordusunun boğulmasından dolayı bayram eden destansı zafer şiirleri) bazı araştırmacılar tarafından MÖ XI. yüzyıla, yani Davut'un krallığından öncesine tarihlendirilmiştir![26] Şarkının stili –"Ezgiler sunacağım Tanrı'ya, çünkü yüceldikçe yüceldi; atları da, binicileri de denize döktü"– tanrı Baal'ın denize meydan okuyarak onu büyük bir fırtınada yendiği mitik Kenan şiiriyle bağdaştırılmıştır. Dolayısıyla muhtemelen MÖ X. yüzyıldan itibaren anlatımlarını bir araya getiren ilk kâtiplerle kitapları düzenleyenler YHWH'i diğerlerinden ayrı, en yüce yerel tanrı olarak öne çıkarmak isterken bile, yazılarının en belirgin bölümlerinden bazılarını komşularının şiir geleneğine borçluydular. Daha yakın tarihlerde yer

[26] Frank Moore Cross Jr, *Canaanite Myth and Hebrew Epic* (Cambridge, MA, 1973), 123.

almış olayların tarihini yazdıklarında, kimlik oluşturma amaçlı yazılı anlatımlarına çok eskilerden devralınmış sözlü tarih duygusunu daha güçlü bir şekilde kazandırmak amacıyla koro ve nakarat gibi eski biçimleri dahil ettiler. Epik tarzlarının neredeyse aynı döneme ait olan İlyada'nın savaş şarkılarını andırması da tesadüf değildir. Ama bu şarkılar İbranice ve İsraillilер açısından ortak bir dinleyici kitlesi için ortak bir miras olarak sunulurlar. Coşkulu zafer şarkıları olsun ("Debora'nın Şarkısı," Hâkimler 5: "Ey semerleri pahalı boz eşeklere binenler, Ey yoldan yaya gidenler, dinleyin! Kuyu başında okçuların gürültüsünden kurtulanlar … Uyan, uyan Debora, uyan uyan! Söyle, ezgiler söyle"), İkinci Samuel 1'de, Saul ile Yonatan'ın ölümü üzerine Davut'un söylediği trajik "Ağıt" olsun ("Haberi ne Gat'a duyurun, Ne de Aşkelon sokaklarında yayın. Öyle ki, Filistliler'in kızları sevinmesin, Senin için üzgünüm, kardeşim Yonatan. Benim için çok değerliydin. Sevgin kadın sevgisinden daha üstündü. Güçlüler nasıl da yere serildi! Savaş silahları yok oldu!), gerçek anlamda arkaik ilahilerle ve ağıtlarla yankılanırlar.[27]

Epik şiirler ve şarkılar, kâtipler tarafından derlenen Kitab-ı Mukaddes anlatımına hakiki, kadim bir hava kazandırır ve Samuel'de anlatılan Davut'un daha yakın geçmişteki (bir buçuk yüzyıl öncesi) hikâyesinden Hâkimler kitabı ve Yeşu'nun fetihleri yoluyla Mısır'dan Çıkış kitabının büyük, çığır açıcı temellerine geriye dönmeye izin verirler; oradan da kavim liderlerinin başlangıcına, sınama ve ahit gibi dramatik aydınlanma anları yoluyla Mısır'dan dolambaçlı giriş çıkışlara; Sara'nın doksan yaşında hamile kalmasına; İshak'ın neredeyse kurban edilişine, Yakup'un aç Esav'ı suiistimal edişine; Yusuf'un rengârenk giysisine ve firavunun rüyalarının yorumlanmasına kadar geri dönülür. Bütün bu başlangıç masalları İsraillilere, kâtiplerle rahiplerin, acılı tarihi ger-

[27] Frank Moore Cross Jr ve David Noel Freedman, *Studies in Ancient Yahwistic Poetry* (Grand Rapids, Michigan, 1975), muhtelif yerlerde.

çekliğin tehdidi karşısında ortak kimlik fikrini canlı tutmak için gerekli olduğuna inandığı, tarihlerinin Tanrı tarafından emredildiği ve atalarının ortak olduğu hissini vermek için kuşaklar boyunca süslenip yeni ayrıntılarla zenginleştirilmeye ve tekrar edilmeye devam edilir.

XIX. yüzyıl sonlarında Alman Kitab-ı Mukaddes araştırmacıları dört ayrı anlatım dizisi tespit etmiştir: özellikle "Belgesel Hipotezi"nin müthiş savunucusu Julius Wellhausen, Kitab-ı Mukaddes'in ilk beş kitabının, her biri yüce tanrısını farklı biçimde şekillendirmiş, birbirinden bağımsız kültürlerden kaynaklandığını öne sürmüştür. Bu kitapların her biri, Yaratılış dahil, aynı olayların birbirinden farklı versiyonlarını sunar ve her birinin tonu her yazarın önem verdiği meseleye tanıklık eder.

Adını *Jahwist*'ten [Yahweh] alan ilk "J" metninde, İsrail Tanrı'sına YHWH adı verilir; bu adın bazı versiyonlarına Güney Kenan'da ve çölde rastlandığından, bu anlatımın ilk olarak güneyli kâtipler tarafından yazıldığı sanılır. Adını *Elohim*'den [Tanrı] alan "E" metninde Tanrı için kullanılan "El" adı, Fenikeli-Kenanlıların en yüce kralının adıyla aynı olup bu eserin daha kuzeydeki kültürden kaynaklandığını gösterir. Bu metinler MÖ VIII. yüzyılda, muhtemelen reformcu kral Hezekiya döneminde bir araya getirilmiştir. "E" metninden sorumlu olan kâtipler veya onların soyundan gelenler (hem meslek hem aile anlamında) İsrail Krallığının MÖ 721'de Asurlular tarafından yok edilmesinden sonra güneye, Kudüs'e inip anlatımlarını da orada Yehuda'nın "J" metnine katmışlardır. MÖ XVII. yüzyılda bir ara, muhtemelen Menaşe'nin aleni çoktanrıcılığına tepki olarak, *Priestly* [Rahiplere özgü] olduğunun bilincinde olan ve inancın, Tapınağın yapısına ve kavimlerle halkın kutsal hiyerarşisinin ayrıntılarına ve düzeltmelerine saplantılı bir önem veren "P" metni bir araya getirilmiştir. Yoşiya büyük büyükbabası Hezekiya'nın reformlarını yeniden canlandırırken bu yüzyılın sonunda yine Tesniye'nin gümbürtülü borazanı çalar ve Yeşu, Samuel,

Hâkimler ve Krallar hikâyeleri yeniden ele alınıp genişletilir ve ortaya *Deuteronomion* [Tesniye] veya "D" versiyonu çıkar.

Ancak daha sonraki peygamberlerle gelişen beşinci dizi, ara sıra Hezekiel'in hezeyanlı tarzında olsa da, kendinden önceki her şeyden daha şiirsel, coşkulu ve içgüdüsel olarak güzeldir. Bu dizi, kitabın son yirmi altı bölümünü teşkil eden "İkinci Yeşaya"dan her kim sorumluysa onunla zirveye ulaşır. Pers kralı Kyros'tan söz edilmesi, bu ilavenin MÖ VI., hatta V. yüzyıllara tarihlendiğini gösterir; zaten metnin büyük kısmının, putperestliğin devleriyle, kült imgeleriyle ve heykelleriyle dolu bir dünyada yaşamaya duyulan tepkiden doğduğu bellidir. İkinci Yeşaya, Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin hem YHWH'in üstünlüğünü hem de Onun gerçekliğinin diğer kültleri dışladığını yanlış anlamaya mahal vermeyecek şekilde vurgulayan ilk kitaptır. "Tanrı benim, başkası yok. Tanrı benim, benzerim yok," der kitaptaki tanrı; "İlk ve son benim, Benden başka Tanrı yoktur." Ama bu bölümler, yavan bir beyanda bulunmanın ve abesliği Bölüm 44'te tarif edilen putperestliğe karşı ikazda bulunmanın ötesine geçerler. İp, pergel ve raspasıyla faaliyet gösteren bir marangoz bir heykele "insan biçimi verir." Derken yazar, aynı marangozun ekmek pişirip eti kızartmak için kestiği selvilerden, sedir ve meşe ağaçlarından söz eder. "Odunun bir kısmını yakar, Ateşinde et kızartıp karnını doyurur. Isınınca bir oh çeker, 'Isındım, ateşin sıcaklığını duyuyorum' der. Artakalan odundan kendine bir ilah, Oyma put yapar; Önünde yere kapanıp ona tapınır, 'Beni kurtar, çünkü ilahım sensin' diye yakarır." Öte yandan YHWH "kendini gizleyen bir Tanrı"dır, insani veya başka bir biçimi olmayan bir tanrıdır, sesi ve kelimeleri olan bir tanrıdır. "Egemen Tanrı bana eğitilmişlerin dilini verdi."

İkinci Yeşaya, kelimelerinin yeni bir etki yarattığının farkındadır; Musa'ya itaat edilmesini teşvik etmek için kadim hafızayı yeniden çevrime sokmakla kalmaz,; teselli, beklenti ve sabırlı umut verecek bir ilahi sunar (Avutun halkımı… Avutun!). İmparatorlukların dünyevi gücü konusunda bu

kitabın mısralarında sergilenen horgörü ile Mısır, Asur ve Babil imparatorluklarının zafer yazıtları arasında bundan daha büyük bir tezat olamazdı: "RAB için uluslar kovada bir damla su, Terazideki toz zerreciği gibidir... RAB'bin önünde bütün uluslar bir hiç gibidir, Hiçten bile aşağı, değersiz sayılır." Bu gerçekten de güçsüzlerin, "tutsak"ların, yerinden olmuşların ihtiyaçlarını anlayan bir sestir. Söylediği "yeni ilahi" yerinden olmaya, sonu gelmez yolculuklara çıkmaya ve belirsizliklerle dolu bir hayata mahkûm insanlara yöneliktir sanki. Mezopotamya'nın suları dalgalanır, yangınları alevlenir: "Suların içinden geçerken seninle olacağım, Irmakların içinden geçerken su boyunu aşmayacak. Ateşin içinde yürürken yanmayacaksın, Alevler seni yakmayacak."

Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin en önemli yönlerinden biri, hatta en önemlisi, bir zirve anında değil, üç yüzyıllık bir karışıklık dönemi (MÖ VIII-V. yüzyıllar arası) boyunca yazılmış olmasıdır. Kitabın tamamına nüfuz eden ağırbaşlılık ve uyarı niteliğindeki şiirselliği bundan kaynaklanır ve kitap imparatorluk kültürlerinde görülen, muzaffer bir edayla kendini tebrik etme bayağılığını içermez. YHWH'le başka hiçbir ulusun sahip olmadığı bir ahit bağı olduğunu ilan ettiğinde bile, bu ulusun istisnai olduğuna dair herhangi bir iddia, kitabın sayfalarını dolduran bölünme, ihanet, karışıklık, aldatma, vahşet, felaket, ihlal ve yenilgi destanıyla çürütülür. Davut'un en sevdiği oğlu Absalom, babasına isyan ederken korkunç bir şekilde öldürülür. Süleyman'ın imparatorluk iddiasındaki krallığı onun ölümünden sonra bir kuşak bile sürmez. Kral Menaşe çocukların yakılarak kurban edilmesi gibi korkunç bir geleneği başlatır. Bir tarafta Mısır'ın, diğer tarafta da Mezopotamya İmparatorluğunun daimi tehdidi kendini hissettirir.

Ancak bu durum, Kitab-ı Mukaddes'in her şeyden önce bir teselli belgesi olarak hazırlandığı ve tomarın en baştan itibaren gözyaşlarıyla ıslandığı anlamına gelmez. Böyle düşünürsek metni geriye doğru okumuş ve Yahudi tarihinin en

baştan itibaren bu trajik öngörüyle bulandığı, kelimeleri yazılırken Babil, Roma, ortaçağ veya faşizm kaynaklı yok oluşun yaklaştığına dair bir önsezi içerdiği gibi anakronistik bir izlenimi pekiştirmiş oluruz. Bu durumda da feryat eden, saçını yolan, göğsünü döven Yahudi şeklindeki romantik geleneği desteklemiş oluruz. Gerçi bundan sonraki hikâye boyunca ağıt yakılacak pek bir şey olmadığı anlamına da gelmez, Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i ve ondan sonraki tarihin büyük kısmı gerçekten de ölüm vadisinin gölgesinde ilerler, ama bu metin ve Yahudiler binlerce yıl boyunca tarihi kemik tarlasından çıkıp daha iyi yerlere gider ve Yahudi sesleri sandığımızdan daha sık, ağıtlardan avazı çıktığı kadar söylenen şarkılara geçer.

Kitab-ı Mukaddes'in yazarları kuşaklar boyunca kitaplarını en kötü şartların gerçekleşeceğini varsayarak değil, bu ihtimale hazırlık olarak yazmışlardır. Bütün Yahudilerin teyit edeceği gibi, arada büyük bir fark vardır; daha doğrusu bu, yaşam ile ölüm arasındaki farktır. Konuşan kitabın büyük kısmı üzüntünün provası değil, kaçınılmazlığıyla mücadeledir, ki bu ikisi arasında da büyük bir fark vardır. Kitap kaderciliğe imkân veren değil, onun rakibidir.

Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin oluştuğu uzun yıllar, onu yaratan kâtiplerin hücrelerinin dışında sessizliğe gömülü değildir. Arkeoloji bir yüzyıldan uzun bir süredir, Kitab-ı Mukaddes'in kelimelerinin sesine paralel olarak gelişen şaşırtıcı İbranice konuşmaların sessizce unutulmasını engellemiştir. Bu cümleler kaçınılmaz olarak, üzerine yazıldıkları çömlek parçaları gibi kırıktır. Bazen bir İbranice *tweet*'in karşılığı olmaktan öteye gidemezler, şu veya bu şarap veya zeytinyağı küpünün şu kişiye ait olduğunu ilan ederler veya (sıklıkla) bir krala ait olduğunu göstermek için *lmlk* mührünün izini taşırlar. Ama bazen de (ve naçizane tarihçiler olarak bizler, bu sihrin gözler önüne serilmesini bu yazıları yazanların azmine borçluyuz) bu *tweet*'ler birer metne dönü-

şür ve üzüntülerin, endişelerin, kehanetlerin ve böbürlenmelerin hikâyesini anlatırlar. Bu seslerin bolluğu, kakofonisi ve karmaşası eski birleşik krallığın toprakları olan Yehuda'da ve Samiriye'de, Kitab-ı Mukaddes'in merkezi anlatımından ayrı ve onun hâkimiyetinde olamayan hayatların yaşandığını gösterir. Aradaki fark, parşömen ile çömlek kırığı arasındaki fark gibiydi: gerilip işlenen ve üzerine büyük bir dikkatle yazı kazılan hayvan derisi törensel hafızaya ve halk önünde okumaya yönelikti; diğeri, el altında bulunabilen herhangi bir kırık çömlek parçasına mürekkeple yazılırdı. Bu, ona ihtiyacı olan herkesin kullanabileceği sade, yoksul, kaba, ama işe yarar bir malzemeydi. Bir odanın veya avlunun bir köşesinde bunlardan yığınla olduğunu hayal edebilirsiniz. Üzeri yoğun bir şekilde, eldeki yere tıkış tıkış doldurulmuş, yaklaşık bir milimetre yüksekliğinde harflerle, eğimli yüzey üzerinde el kıvrılarak ve bölük pörçük de olsa her iki elle yazılmış bu metinlerin fiziksel varlığı bile konuşma arzusunun, İbranicenin ve Yahudi kültürünün eşsiz, bastırılamaz seslerinin kanıtıdır. Bazen çömlek kırıklarının üstü o kadar harika bir şekilde yazıyla doldurulmuştur ki, tanıdığımız Yahudileri birbirlerinin bir kelime bile söylemesine fırsat tanımadan konuştuğunu duyar gibi oluruz. Bu fragmanlarda o kelimeler bile ifade edilebilmiştir.

Bu heyecanlı sohbet, konuşulan veya yazılı klasik İbraniceden apayrı değildi. İkisinde de aynı standartlaştırılmış alfabe, aşağı yukarı aynı harf biçimleri, dilbilgisi ve sözdizimi kullanılırdı ve ya sağdan sola ya da diğer yönde yazılırdı. Ama Kenan-Fenike dilinden türemiş olan gündelik İbranicesi düzenli değildi, bölük pörçüktü, acemi ve şaşkın bir enerjiyle yüklüydü. Kitab-ı Mukaddes'in belagati şiirseldir, halbuki kil fragmanların ve papirüslerin belagati toplumsaldır. Ama dünyevi hayata dair şamatası, kutsal kitaplardaki tefekkürün duvarlarını aşıp Yahudilerin hikâyesine tektanrıcılık kitapları arasında eşsiz bir ses kazandırır. Kitab-ı Mukaddes İbraniceyi şekillendirmiş olabilir, ama onu

yaratmadı; Seth Sanders'in aydınlatıcı bir şekilde yazdığı gibi, MÖ VIII. yüzyıla gelindiğinde tarih, hukuk ve soykütükleri ile atalara yönelik olarak yeniden ele alınmaya ve "biz kimiz, bize neden bunlar oluyor?" gibi ebedi sorulara cevap aramaya uygun olan o erken dönem, hayat dolu dilin içinde ilerler.[28] Kutsal ile toplumsal dil, sözlü ve yazılı dil, sadece Yahudilere ve Yahweh'e inananlara özgü olan ile komşu kültürlere (Moablar, Fenikeliler hatta Mısırlılar) çok yakın olan arasındaki geçişler her iki yönde söz konusudur, kutsal metin ile toplumu karşılıklı beslerler. Kitab-ı Mukaddes nasıl o kadar düş ve gizem arasında sonsuz canlılığını ve dünyevi hayatın ritmini (Yakup'un hilekârlığı, Musa'nın asabiliği, Davut'un şehvetli karizması, Yunus'un korkaklığı ve arplarla trompetler, incirlerle bal, kumrularla eşekler) konuşulan ve yazılı İbranicenin hayat dolu formatından, kahraman olmaktan uzak, sevimli insanlık versiyonlarını ödünç almış olmasına borçluysa; Yehuda'nın gündelik hayatının da duaları ve mucizeleri, yasaları ve hükümleri yoluyla Kitab-ı Mukaddes üzerinde izini bıraktığı da doğrudur.

Kitab-ı Mukaddes metninin duygusal coşkusu, yazılı dilin yerine geçmeyip onunla bir arada yer alan ve kendi heyecanını ve canlılığını muhafaza eden bir yazıya çok şey borç-

[28] Seth L. Sanders, *The Invention of Hebrew* (Urbana, Illinois, 2009), 113. Sanders, iç bölgelerdeki İbranice yazıtların Süleyman-vari aydınlanmadan ziyade ülke içinde gelişen bir zanaatın ürünü olduğunu söyler ve s. 113'te şöyle yazar: "İbraniceyi tasarlayıp yayan, coğrafi açıdan geniş bir bölgeye yayılmış yetenekli zanaatkârlar onun üzerinde tekel kurmamıştı." Sanders, antikçağda Yakındoğu'da bu yayılma biçiminin eşinin görülmediğini vurgular. Christopher A. Rollston, *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel: Epigraphic Evidence from the Iron Age* (Atlanta, 2010) kitabında daha muhafazakâr bir yaklaşım benimser. Sözlü gelenek ile yazılı tarih arasındaki ilişki konusunda son derece ilginç bir tartışma için bkz. Robert S. Kawashima, *Biblical Narrative and the Death of the Rhapsode* (Bloomington, Indiana, 2004). Kawashima'nın eseri, Baruch Halpern'in klasik eseri *The First Historians: The Hebrew Bible and History*'a (University Park, PA, 1996) cevap niteliğindedir.

ludur. Tekrar tekrar Keşfedilen Kitabın belli başlı hikâyelerinin hem bir okur hem de kendilerine okunanlar içermesi, dinleyicilerin pasif bir itaat halinde olduğu anlamına gelmez (gerçi günümüzde *Pesah Haggadah* okumalarında da böyle değildir). Bazen dinleyiciler kendilerine okunması gerektiğini bir küstahlık olarak görüp alınırlar. Babil istilasının arifesinde kuşatma altındaki Laçiş kalesinde tıkılıp kalan Subay Hoşayahu, üstü Yauş Bey'in onun okur yazar olmadığını varsaymasına kızgın bir cevap verecek zamanı ve yeri bulur. Her zamanki kibar girişten sonra ("YHWH size iyi haberler göndersin") Hoşayahu, Yauş Bey'e karşı saldırıya geçer. "Bana dün akşam gönderdiğiniz mektupla ne kastettiğinizi açıklar mısınız lütfen? O mektubu aldığımdan beri şoktayım. Bana 'Mektup okumasını bilmiyor musun?' diye sordunuz. Tanrı şahidimdir ki kimsenin bana mektup okumasına gerek yok! Ve elime bir mektup geçtiği zaman... onu kelimesi kelimesine tekrar edebilirim!"[29] Laçiş 1930'larda kazıldığında anıtsal kapının yanı başındaki nöbetçi kulübesinde bulunan on altı mektuptan biri olan bu mektup, Yehuda'da okur yazarlığın kâtiplerin, rahiplerin ve saray seçkinlerinin dışında da yaygın olduğunu göstermekle kalmaz; Hoşayahu gibi eski askerlerin "benim gibi bir itoğlu it" tarzı konuşma dilini kullanan sıradan askerlerin de okur yazar olmalarıyla ne kadar gurur duyduklarına işaret eder. Bu mektup tek başına bile, Kitab-ı Mukaddes'in yazılı tomarları okunduğu zaman dinleyicilerinin kim olduğunun yanı sıra, o tomarları kimlerin okuduğu sorusuna cevap vermemize katkıda bulunur.

En basit haliyle okur yazarlık anlamındaki eğitim, asabi Hoşayahu'dan en azından üç yüzyıl öncesine dayanır. Aşkelon liman şehri yakınlarındaki, MÖ X. yüzyıla, yani Davut-Süleyman dönemine ait Tel Zayit'te ve Sina yarımadasının kuzeyindeki, MÖ VIII. yüzyıla ait Kuntillet Ajrud ileri karakolunda son zamanlarda, lineer alfabe ile Kenancadan

[29] Lindenberger, *Ancient Aramaic and Hebrew Letters*, 62, 125-6.

İbranice olduğu belli olan bir yazıya evrilen Batı Sami yazısını (Yunancanın ve tüm diğer alfabelerin temeli) içeren "alfabe alıştırmaları" ortaya çıkarılmıştır. Her iki yerdeki alfabe alıştırmalarında, güçlü komşularının yazı sistemlerinden – Asur ve Pers çivi yazısı ile Mısırlıların daha eski hiyerogliflerı– farklı olan İbrani alfabesinin yirmi iki harfi vardır (ama sıralamalarında bazı farklılıklar söz konusudur).[30]

Alıştırma ve eğitim amaçlı bu alfabeler kâtiplerin eğitiminin bir unsuru olabilirdi, zaten MÖ VIII. yüzyılda ülkenin dört bir yanında kâtip okullarının oluşturulduğunu savunanlar olmuştur (ama kanıtları biraz fazla zorluyor olabilirler). Ama burada asıl şaşırtıcı ve orijinal olan, bu alfabe alıştırmalarının resmi eğitim araçları değil de sıradan olduklarına, alıştırma tabletleri, taş not defterleri olduklarına dair verdikleri izlenim ve kelime yaratma yönünün hâlâ değişkenlik göstermesidir (soldan sağa veya günümüzde İbranicede olduğu üzere sağdan sola).

Tel Zayit (burada harfler kireçtaşına kazınmıştır) ve Kuntillet Ajrud, kültürel açıdan taşra merkezleri, ama aynı zamanda ticari yolların, askeri harekâtların ve yerel kültlerin kesişme noktaları olduklarından ilginçtirler. Dolayısıyla lineer alfabe sıklıkla işlevsel nesir metinlerde uygulansa da, çivi yazısına göre çok daha basit olması, okur yazarlığın seçkin sınıfların ötesinde ve altında da çok yayılmasına katkıda bulunmuş olması mümkündür. Kuntillet Ajrud'da bulunan kutsamalar, lanetlemeler, övgü ilahileri ve en önemlisi stilize çizimler (lir çalan kadınlar, buzağısını emziren bir inek, vesaire), kutsal alan ile gündelik hayat arasında gidip gelen, hayat dolu bir curcunaya işaret eder. Kudüs'ün yaklaşık otuz kilometre batısında, Şefela ovasındaki Gezer'de bulunan, MÖ IX. yüzyıla ait, aynı tarzda ünlü bir çiftçilik takvimi de rutin tarımsal faaliyetlere bölünmüş aylarıyla ("saman yapma ayı

[30] Ron E. Tappy ve P. Kyle McCarter Jr, *Literate Culture and Tenth-Century Canaan: The Tel Zayit Abecedary in Context* (Winona Lake, Indiana, 2008).

/ arpa biçme ayı / bağı budama ayı / yaz meyvesi ayı"), bölgenin başka yerlerinde devleti yönetenlerin tekellerine aldığı resmi kâtip-bürokrasi stilinden apayrı bir yazı tarzına tanıklık eder. Sanders bu olguyu inandırıcı bir şekilde "Süleyman-vari aydınlanma"nın bir ürününden ziyade ülke içinde gelişmiş bir zanaat yazısı olarak niteler.

Kitab-ı Mukaddes'in bir araya getirildiği MÖ VIII. ile V. yüzyıllar arasında, kâtiplerle Tapınak rahiplerine paralel gelişen dünyada büyük ölçekli bir şeyler meydana geldi ve yazı aracı anlamında İbranice, Fenike-Kenan dilinden Filistin'in her yerinde (ve doğuda, Ürdün nehrinin ötesinde) kullanılan dille aşağı yukarı aynı olan standart bir biçime evrildi: İsrail ve Yehuda krallıklarının ayrılmasına (İsrail örneğinde de ortadan kalkmasına) rağmen dil bir olmuştu. Bu dil Yahweh'in müridi krallıkların da ötesine yayıldı, çünkü Moab kralı Meşa'nın halkının İsrail'den kurtuluşunun kutlandığı, MÖ IX. yüzyıla ait bir kitabenin dili, düşmanın dili olan coşkulu, klasik İbranicedir.

Yehuda ve Samiriye'de aynı İbranice, halkın farklı sınıflarını bölmek yerine birleştirir. Dilekçe yazanlar ile dilekçeleri işleme sokanlar farklı dil dünyalarından dolayı bölünmüş değildir. Devamlılık dilekçe sahipleri adına yazan kâtiplerin kendilerini ifade şeklinden kısmen kaynaklanıyor olabilir, ama sosyal ve coğrafi açıdan farklı olan birçok yerde aynı İbranicenin var olduğuna şüphe yoktur. Bu dil Necef çölünün kuzeyindeki bir başka askeri garnizon şehri olan Arad'ın depolarında da bulunmuştur (ve kazılar açısından olağanüstü verimli geçen bu dönemde yeni keşifler yapılmaya devam edilmektedir): Babillilerin tehdidiyle karşı karşıya kalan levazım subayı Elyaşib ben Eşyahu, kendisinden eşek yüküyle zeytinyağı, şarap, buğday ve un talep edilen sayısız mektup alır.[31] Ondan yirmi yıl kadar önce, Yehudalılara ait bir kalenin, Yoşiya'ya karşı saldırıya geçen Mısırlılara diren-

[31] Lindenberger, *Ancient Aramaic and Hebrew Letters*, 55-60, 121-4.

diği Aşdod'a yakın bir kıyı sınır bölgesinde yaşayan bir çiftlik işçisi, garnizon yetkililerine yazarak, Kitab-ı Mukaddes'te bu tür hacizlerin yasaklanmasına rağmen aldığı borcun teminatı olarak elinden alınan bir gömlek veya ceketin iade edilmesini talep etmiştir.[32] "Birkaç gün önce hasadı bitirdiğimde, kölenizin [dilekçe sahibi kendinden böyle söz eder] giysisini aldı... Benimle birlikte güneşin altında hasada katılan herkes söylediklerimin doğru olduğuna tanıklık edebilir. Ben hiçbir suç işlemedim... Valiniz kölenizin giysisinin iade edilmesinin görevleri arasında yer aldığına inanmıyorsa bile merhametinden yapsın. Sessiz kalmamalısınız." Bu hüzünlü hikâye, sırtından çalındığını saydığı gömleğini geri almak isteyen bir işçinin çaresizliğini yansıtmanın yanı sıra, dilekçe sahibinin Kitab-ı Mukaddes'in yasası ve özellikle Levililer ve Tesniye'de yoksullara kötü davranma konusundaki emirler hakkında bilgi sahibi olduğunu gösterir. Sanki kutsal sayılıp Tevrat'a dahil edilen "toplumsal" emirlerden unsurlar hem yarı resmi ve yasal kurallar hem de Yahweh'e inanan kralın koruması altındaki halkın beklentilerinin bir parçası olarak içselleştirilmiştir.

Alfabetik yazı Tanrı ile insan arasında ortaktır. En geç MÖ VI. yüzyılda tek gerçek Tanrı olduğu kabul edilen YHWH'in bir yüzü ya da biçimi olmayabilir, ama bazen tek bir şekilde tezahür eder, o da yazı yazan parmaktır. YHWH'in Musa'ya tezahürünün anlatımlarından birinde o parmak, emirleri doğrudan taş tablete yazar; Daniel kitabında de Kral Belşazzar'ın şöleni sırasında duvara bir uyarı yazar. Tanrı parmaktır; Tanrı yazıdır; Tanrı her şeyden önce kelimelerdir. Ama onları kendine saklamaz. Tapınak rahiplerinin yazıyı dini itaate şart koşma girişimleri, yazının özgür çokyönlülüğüyle bertaraf edilir. Cin şişeden çıkmıştır artık. Aslında Kitab-ı Mukaddes onu şişeye sokmadan önce de dışarıdaydı ve dolaşımdaydı. Dolayısıyla İbranice yazı, bundan sonraki Yahudi

[32] *A.g.e.*, 50, 109-10.

hayatının büyük kısmı gibi, inançla bağlantılıdır, ama ona körü körüne bağlı değildir. Kendi başına harika, münakaşacı, ele avuca sığmaz, geveze bir hayat yaşar.

Kral Hezekiya'nın askeri mühendislerinin, Siloam'da Gihon'un kaynağından su alıp şehir surları içerisindeki büyük bir sarnıca aktarmak için kazdığı tünelin güney ucundaki duvara yontulmuş İbranice yazıt, bu bağımsız dinçliğin en dramatik örneklerinden birini teşkil eder. Bu su tünelinin yapımı, MÖ VIII. yüzyıl sonlarında Hezekiya'nın YHWH'e güvenmeye (YHWH'in Tapınağını putperest ritüel ve imgelerden arındırdıktan sonra) ve Asur kralı Sanherib'in insafsız haraç taleplerine meydan okumaya karar verdiği zaman, Asur ordusunun kuşatmasına direnme amacı taşıyan stratejik hazırlıklarının bir parçasıydı. Ama bu olağanüstü girişime rağmen –o dönemde dünyanın başka hiçbir yerinde görülmemiş bir hidrolik sistemin parçası olan, dikey hava veya ışık bacaları olmadan kireçtaşına kazılmış 643 metre uzunluğunda bir tünel– İkinci Krallar 20'de çok kısaca söz edilir ("bir havuz ve tünel yaparak suyu kente nasıl getirdiği Yehuda krallarının tarihinde yazılıdır"), çok daha sonrasına tarihlenen İkinci Tarihler 32'de de ona biraz daha ayrıntılı yer verilir ("Gihon pınarının yukarı ağzını kapayıp suyun Davut Kenti'nin batı yakasından aşağıya akmasını sağlayan da Hezekiya'dır). Ama bu projenin doruk noktasında olanları tasvir etmenin, daha doğrusu dramatize etmenin başka bir yolu daha vardır. Sıradan Yahudilerin bir işi nasıl yaptığının ilk anlatımı, gerçek hayattan bir öykü, minyatür bir tarih şeklinde karşımıza çıkar:

> bu, tünelin öyküsüdür [*dvr*]… herkes kazma vururken ve her adam karşısındakine doğru sallarken ve daha üç kübit[33] varken, bir adamın yanındakine sağdaki ve [soldaki] kayada bir çatlak olduğunu söylediği duyuldu. Geçişin sağlandığı gün, madenciler [kayaya] kazmalarını karşılarındakilere doğru

[33] Yaklaşık 45 santimetreye eşdeğer uzunluk ölçüsü –çn.

vurmaya, kazmaya karşı kazma sallamaya devam ettiler. Derken 1200 kübitlik sular kaynaktan sarnıca doğru aktı ve madencilerin başının üzerinde yüz kübit yüksekliğinde kayalar vardı…"

180 kelimelik bu metin, bildiğimiz en uzun, aralıksız antik klasik İbranice yazıtı oluşturur; konusu da Babil ve Asur, Mısır, hatta küçük Moab taşlarının tersine, kralın başarıları ve ünü veya tanrıların yenilmezliği değildir. Bu yazıtta sıradan Yahudilerin, işçilerin, kazma sallayanların başarısı yüceltilir. Herkesin göreceği bir anıt olarak değil, bir gün bu kaba saba suyolundan bata çıka ilerleyerek ona ulaşacak olanlar için tasarlanmıştır. Bir tür ön Kitab-ı Mukaddes karşıtıdır; grafiti çizen birinin gelişigüzel içtenliğiyle, ama grafitinin tersine kayaya büyük (neredeyse iki santimetre), mükemmel şekilli İbranice harflerle kazılarak gelecek kuşaklara bırakılmıştır. Bütün bunlardan dolayı bu da Yahudi tarihidir.

3

KAZILAR, KEHANETLER...

İki bin beş yüz yıl öncesine ait bu tünel kazıcılarının hikâyesini nasıl atlayabildiler? Pembe yüzlü bir alay dolusu İngiliz –yanlarına mezuralarını, mumlarını, not ve eskiz defterlerini ve kalemlerini almış, astsubaylar ve fellah-rehberleri eşliğinde mağara benzeri o tünelde suların içinde yürümeye çalışan, sürünen, bazen elleri ve ayakları üzerinde ilerlemek zorunda kalan Kitab-ı Mukaddes araştırmacıları, misyonerler, askeri mühendisler, haritacılar ve ölçümcüler– kayaya yontulmuş altı satır İbraniceyi görmemeyi nasıl başardılar? Ama belki de insanın çenesine kadar gelen suların içinde nefes almaya çalışarak ve mum tutan elini yukarıya uzatarak yılan gibi kıvrılan geçitte ilerlemeye çalışmak yeterince zordu, aynı anda yazıtlar aramak olacak şey değildi, zaten yazıtların yeraltının karanlığında ışıldaması değil de dışarıda, gün ışığında olması beklenir.

Ama bu zorlukların hiçbiri bir öğrenciyi ürkütmemiş.[34] 1880'de on altı yaşında olan Jacob Eliyahu, annesinin Ku-

[34] Bertha Spafford Vester, *Our Jerusalem: An American Family in the Holy City 1881-1949* (New York, 1950), 92-3. Bu hikâye Jacob tarafından 1883 yılında Spafford soyadını alarak Amerikan Protestan "Overcomers" kolonisinde yaşamaya başladıktan sonra, üvey ablası olan yazara anlatılmıştır.

düs'teki kolera salgınından kaçmak için gittiği Ramallah'ta doğmuş. Anne ile babası Türkiye'den Filistin'e gelmiş Sefarad Yahudileriydi, ama Londra Misyonu tarafından Hıristiyan yapılmışlardı. Çok dil bilen ve doğuştan meraklı bir çocuk olan Jacob, Tapınak Dağının altında, Bakire Çeşmesi olarak bilinen pınardan Siloam Havuzuna kadar altmış metre boyunca kıvrılarak uzanan su tüneli konusunda anlatılan hikâyelere eskiden beri ilgi duyarmış. Bu tünelin içinde bir hayaletin veya ejderhanın (Nehemya'nın at üstünde yanından geçtiği Ejderhanın Kuyusuna adını veren ejderha) saklandığına dair efsaneler merakını büsbütün körüklerdi. Ayrıca tünelin her iki taraftan kazarak ilerleyip ortada buluşan ekipler tarafından inşa edildiği söylenirdi. Dolayısıyla Samson adlı arkadaşı Bakire Çeşmesinden, Jacob da girişin neredeyse 1,5 metre yüksekliği bulduğu Siloam Havuzundan keşfe başlamışlar.

Girdiği yerin kısa sürede karanlık ve dar bir yere dönüşeceğinin bilincinde olan Jacob ona göre hazırlık yapmış, yanına suda yüzecek tahtaların üzerine diktiği mumlar almış ve bir miktar kibriti boynuna bağlamış. Ama giderek derinleşen suda ilerlerken kibritler ıslanmış, yüzen mumlar işe yaramamış ve Jacob, bacaklarına kadar yükselen çamurun arasından duvarları eliyle yoklayarak yavaş yavaş ilerlemiş. Bu geçidin neden kıvrımlı inşa edildiğini kimse bilmiyordu, ama amaç Tapınağın altında bir yerlerde gizlenmiş olan Yehuda krallarının mezarlarından kaçınmak olabilirdi.

Tünelin Siloam'daki girişinden otuz metre kadar sonra Jacob kayalık yüzeyde aniden bir değişiklik fark etmiş ve yüzeye göre birkaç santimetre içeride yontulmuş bir pano olduğunu hissetmiş. Burada harfler varmış, hem de satırlar dolusu harf. Satırlar su yüzeyine kadar, hatta altına kadar uzanıyor ve Jacob, kelimeler oluşturan harf gruplarını birbirinden ayıran, yontulmuş küçük noktaları hissedebiliyormuş.

On altı yaşlarındaki çocuklar daima gizli mesajlar arayışındadır. Bu mesajı gizemli bir alfabeyle kim yazmıştı

acaba? Bir casus mu? Bir tutsak mı? Bir asker mi? Jacob bu buluşun heyecanıyla okul arkadaşı Samson'a haber vermek için suların içinden heyecanla Bakire Çeşmesi'ne doğru gitmiş. Ama onun kadar cesur bir çocuk olmayan Samson çoktan tünelden geri çıkmıştı. Gözleri henüz ışığa alışmamış olan Jacob da arkadaşı olduğunu düşündüğü kişinin üzerine mutlulukla atlamış. Ve Arap bir kadın, tünelden çıkıp gelen bu sırılsıklam ruh karşısında çığlığı bastığı zaman Jacob hatasını anlamış, ama Bakire Çeşmesinde çamaşır yıkayan diğer kadınların saldırıya geçmesini engelleyememiş. Ama kadınların çığlıklarından ve darbelerinden kurtulmayı başarır başarmaz zaman kaybetmeden Misyonun Erkek Endüstri Okulundaki hocası Herr Conrad Schick'e haber vermiş.

Shick bu keşfin önemli olduğunu hissetmiş, ama Paleo-İbranice harfleri hemen deşifre edememiş. Onun için Oxfordlu Asur bilimci Profesör Archibald Sayce'ı beklemek lazımdı; Kıbrıs'tan Kudüs'e gelen Sayce suların içinde çömelerek duvarın dibindeki harfleri incelerken ve durumun rahatsızlığından yakınırken sabırlı yardımcısı John Slater da bir yandan mum tutuyor, bir yandan sivrisinekler tarafından canlı canlı yeniyordu. Sayce, tünelin suyuyla birlikte üzerlerinden sürekli akan kireç silikattan dolayı aşınan oyma harfleri okumadaki zorluklara rağmen, "konversif vav" –"v" harfinin üç çizgiden oluşması ve uzun dikey çizgiyi kısa bir çizginin kesmesi– ve "bet" harfinin tabanındaki uzun yatay çizgi gibi MÖ IX-VI. yüzyıl İbranicesine özgü özelliklerden, bu yazının krallığın çöküşünden öncesine ait bir Yehuda yazısı olduğunu anlamış. Sayce'ın bu sonucu yayımlarken işbirliği yaptığı Schick'in, bu yazının Hezekiya'nın tünel kazıcıları tarafından yontulduğuna hiçbir şüphesi yoktu. MÖ VIII. yüzyıl Yehuda'sının kaybolan sesini bulmuşlardı.

Kudüs tarihine ilgi duyan herkes gibi, Schick de Kitab-ı Mukaddes konusundaki modern araştırmaların babası sayılan ve 1838'de bilgin dostu Rahip Eli Smith'le birlikte

tünelde incelemeler yürüten Kuzey Amerikalı, Connecticutlı Dr. Edward Robinson'ın *Biblical Researches* [*Kitab-ı Mukaddes Üzerine Araştırmalar*] eserini okumuştu. 500 metre genişliğinde kayayı boydan boya geçmek için her iki taraftan iki ekibin çalışması gerektiği sonucuna ilk olarak varan Robinson'du. Bunun için tünelde iki keşif gezisi yapmışlar: "Ayakkabılarıyla çoraplarını çıkarıp pantolon paçalarını diz üstüne kadar sıvadıktan sonra" 250 metre kadar ilerlemişler, ama sonra kayalık tavan alçalmış ve sular o kadar korkutucu şekilde yükselmiş ki, dört ayak üzerinde sürünseler bile daha iyi hazırlık yapmadan ilerlemeleri imkânsız hale gelmiş. Böylece Robinson ile Smith "mumun isiyle adlarının baş harflerini çizip" geri çekilmişler ve üç gün sonra tünelin tamamını geçmeyi başarmışlar. Robinson çok titiz bir gözlemci olmasına rağmen yazıtı görmemiş, ama Hezekiya'nın tünelinin, Kitab-ı Mukaddes'in veya en azından tünelden söz edilen Krallar ve Tarihler kitaplarının kutsallığının yanı sıra deneysellikle doğrulanabilir tarihi gerçekler içerdiğinin kanıtı olduğuna ikna olmuş. Robinson, bu gibi keşifler sayesinde, "Antikçağın bir başka tarihi gerçeğini yüzyıllar boyunca unutulmuş olmaktan, daha doğrusu maruz kaldığı itibar kaybından kurtarmamız mümkün" diye yazar.[35]

Kitab-ı Mukaddes'in bir inanç meselesi olmanın yanı sıra tarihi açıdan gerçek olduğunu göstermek Conrad Schick'in de saplantısıymış. 1846'da Kudüs'te Württembergli genç ve oldukça yalnız bir hacı olarak şehrin surları boyunca kendi başına gezmiş, MÖ V. yüzyıl ortalarında Nehemya'nın bir gece at üstünde yaptığı gezinin nasıl bir güzergâhı olduğunu anlamaya çalışmıştı. Surların ve kapıların her santimetre karesini bilirmiş ve 1867-1870 arasında Haritacılık Bürosu için bölgenin haritasını çıkaran İngiliz askeri mühendisleri dahil hiç kimse Tapınak Dağı Harem ül-Şerif'in altındaki tünel ve geçit labi-

[35] Edward Robinson, *Biblical Researches in the Holy Land in the years 1838 and 1852* (Boston, 1852), 340-1.

rentine Schick kadar aşina değilmiş. Schick 1873-1875 yılları arasında, Endüstri Okulunun marangozluk bölümündeki eğitim sorumluluklarından boş kalan zamanlarında Harem'deki camilerin altında kıvrılıp giden kilometrelerce uzunluktaki tünellerle geçitleri ve milyonlarca galon su tutabilen depoları, sarnıçları ve rezervuar havuzlarını incelermiş.

Schick hem kutsal hem de dindışı olan bu mekânın yeraltını ve üstünü Basel'deki Chrischona Hac Misyonunda genç bir rahip olduğu günlerden beri hayal etmişti; bu rahip okulunun kurucusu olan Protestan banker C. F. Spittler, öğrencileri delikanlı öğrencilerin Kudüs ve Ölü Deniz'den Etiyopya'ya kadar Büyük Rift vadisi boyunca misyoner inziva yerlerinden oluşan büyük bir zincirinde görev alacağını hayal edermiş. Spittler'in bu amaçla Kudüs'e gönderdiği genç Schick burada bir başka genç ve mutsuz hacı olan Johannes Ferdinand Palmer'in yanına yerleşmiş; Arap yetim çocukları sokaklarda dilencilik yapmaktan kurtarmak için yanına alan Schick, zaman buldukça torna ve planyasıyla uğraşır, zeytin ağacından manastırlara satmayı umduğu heykelcikler ve ara sıra guguklu saatler yaparmış.

Schick'in asıl tutkusu Kitab-ı Mukaddes'i konu alan marangozluk işleriymiş. Ne de olsa Tanrı, Kurtarıcının bir marangoz atölyesinde yetişmesini uygun bulmamış mıydı? Dolayısıyla Conrad Schick de Kitab-ı Mukaddes'le ilgili model yapımlarıyla uğraşmaya karar vermiş. İlk eseri (şaşırtıcı bir şekilde günümüze kadar ulaşmıştır), Basel'de genç bir öğrenciyken yaptığı Harem ül-Şerif'ti, ardından başka birçok eser yaratmış. Ölçekli modelleri o kadar ayrıntılı ve zarifti ki, sefil, vahşi, yıkık dökük Kudüs'teki keten takım elbiseli sınıfların büyük hayranlığını uyandırırmış; böylece Schick, gerçek anlamda bir inşaat ustası olduğuna dair iddiası için de destek kazanmış ve bir Kudüs mimarına dönüşmüş. Yahudi ve Yahudi olmayan girişimci-ortaklarının bir İsviçre-Alman bankasından elde ettiği finansmanla Schick'ten yoksul Yahudiler için karşılıksız model (diğer anlamda) konutlar inşa

etmesi istendi – ama tabii bu paranın ardındaki misyonerlik ruhu, evlere kavuşan Yahudilerin arasında doğal ışıkla beraber İncil ışığının da kabul göreceğini ummuş olmalıdır. Ortodoks Yahudilerle dolan ve Mea Şearim olarak bilinen bu mahallenin koyu Hıristiyanların eseri olduğu bilinseydi günümüzdeki sakinleri çok şaşırırdı.

Schick'in modelleri Britanya, Almanya ve Avusturya konsolosları arasında o kadar bıktırıcı bir şekilde övgü almış ki Türk vali İzzet Paşa, Schick'e 1873'te Viyana'daki Uluslararası Fuarda sergilemek ve Osmanlı hükümetinin iddia ettiği gibi üç tektanrılı dinin kutsal mekânlarına ne kadar büyük bir ihtimamla yaklaştığını zarif ve dolaylı bir şekilde göstermek üzere Harem ül-Şerif'in yeni bir modelini yaptırmaya karar vermiş. Schick bu görevi kabul edince de kendisine bir ücretin yanı sıra, hem Harem ül-Şerif'in avlularına hem de 1870'lerde Kübbet-üs-Sahra temelleri üzerinde yürütülen tadilat çalışmaları sırasında kazılara son derece sıra dışı bir şekilde özel giriş sağlanmış. Böylece Schick inşaat bacalarından aşağıya inmiş, sonra doğrulmuş ve modellerin modelini, yapının sadece yüzeyini değil, bozuk İngilizcesiyle "*substructions*" [altyapılar] olarak adlandırdığı kısımlarını inşa etmesine izin vereceğini umduğu notlarını almış.

Ondan önce İngilizler –özellikle Filistin Keşif Fonu tarafından Kudüs'ün yeraltını ve yerüstünü incelemek için gönderilen mühendisler– oraya, *substruction*'lara inmiş, Shick'in santimetre karelik aşinalığına sahip olmadıklarından eksikliklerini askeri sağduyu ve mühendislik hassasiyeti ile telafi etmişlerdi. Bu mühendislerden Yüzbaşı Charles Warren kanalizasyon boyunca tahta bir kapıyı sal olarak kullanarak yol almıştı. Ama su çok yükselip tavan alçalınca saldan da vazgeçip suyun içinde yürümek zorunda kalmış, ama ona doğru akan pis sular yüzüne kadar geliyormuş. Hatta akıntının gücü bir ara Warren'in dişleri arasında tuttuğu kalemi yutmasına ve oracıkta öldürebilecek bir öksürük krizine tutulmasına neden

olmuş, ama sadık çavuşu Birtles onu tam zamanında kurtarmış. Warren *Underground Jerusalem* [*Yeraltı Kudüs*] adlı kitabında şöyle yazar: "Kanalizasyondaki fareler gibi yüzüstü ölmenin onurlu bir tarafı olabilir miydi?"

Yeraltındaki akıntıyla başa çıkmayı deneyen Victoria dönemi iriyarı beyleri, Kudüs'ün pis sularını temiz sularından ayırmanın mümkün olması gerektiğini düşündüler. Dr. Robinson da Kuzey Amerikalılara özgü cüretkârlığıyla suyun kalitesini şahsen deneyip hayatta kalmış ve o kadar da kötü olmadığını ilan etmiş. Bu su ne de olsa Kidron vadisindeki doğal Gihon pınarından geliyordu. Ama Kudüs halkının kullandığı bu su yerin üstündeyken hayvansal atıkların ve kanalizasyonun karışmasıyla korkunç derecede kirleniyordu ve kolera dostu bu karışım yıllar boyu çok insanın ölümüne neden olmuştu. Bir Ortadoğu ülkesi için Kudüs'te kışın ve baharda bol miktarda yağan yağmur suları, sistematik kanalların ve rezervuarların yokluğundan dolayı kayaların üzerinden akıp giderdi. Eski kentin hem yüzeyini hem de altyapısını tanıyanlar için bu, Yehuda'nın antikçağdaki krallık döneminden beri ne kadar gerilediğinin bir başka sarsıcı örneğiydi.

Bu dönemde Avrupalılara ve özellikle soluk tenli Kuzeylilere göre kamusal faydanın en önemli göstergesi sıhhi tesisattı. Victoria döneminde Britanya'da, Kudüs'ü gezen, Kutsal Topraklar konusunda romanlar yazan ve muhafazakârların lideri olan Disraeli, "insanlığın uygarlaştırıcı unsurlarının çoğunun" kaynağının sıhhi tesisat alandaki ilerlemeler olduğunu söylemişti ve "*sanitas sanitorum, omnia sanitas*"[36] şeklindeki kendi sloganının birçok hayat kurtardığından emindi. Bu tür ilerlemeler İngiliz kontrolündeki Kudüs'te sağlanabildiğine göre neden asıl Kudüs'te elde edilemesin? İlerlemeler yüzyılının ortalarında Kutsal Topraklar turizminde de patlama yaşanıyordu üstelik. Her yıl doymak bilmez bir piyasa için Nil ve Ürdün nehirlerinde yolculuk

[36] "Her şeyden önce sağlık"–çn.

konulu birçok kitap yayımlanıyordu. Bu durumun nedeni apaçıktı. Thomas Carlyle'ın "makine çağı"nın ruhu ezeceğine dair kehaneti gerçekleşmemekle kalmamış, tam tersi olmuştu. Avrupa toplumları ve özellikle öncü konumundaki Britanya endüstriyelleştikçe dini ve ruhsal coşku da giderek daha ateşli, daha şevkli yaşanır olmuştu. Makinelerin ruhu olmayabilirdi, ama asil ruhlu görüşlere göre onlar için para verenler ve onları çalıştıranların ruhlarının olduğu kesindi.

Hatta makineler Kitab-ı Mukaddes'in hakikatini eskiden olduğundan daha etkin şekilde iletebilirdi. 1850'lere gelindiğinde Kutsal Topraklar'ın devasa levhalardan basılan ilk fotoğrafları, litografi, resim ve çelik gravürler gibi geleneksel illüstrasyon araçlarının yerini aldı. Bu fotoğrafların kitapların içinde yayımlanması yarı tonların icat edildiği 1880'leri bulacaktı, ama bu arada bu fotoğraflar ticari sergilerde ve albümlerde yer alabiliyordu. Filistin'in, kalıntılarının, manzarasının, üç inançtan olan halkının görünümü, Victoria dönemi insanlarının zihninde iz bıraktı.[37] Galler Prensi 1862'de Westminster Başrahibi Arthur Stanley eşliğinde tövbekârlık ve ıslah amaçlı bir yolculuk için Kutsal Topraklar'a gönderildiğinde (annesi Bertie ile aynı odada bulunmakta bile zorlanıyordu ve onu ve çapkınlıklarını babası Albert'in ölümünden dolayı sorumlu tutuyordu), Britanya her şeyden haberdardı ve bazıları Francis Bedford'un bu yolculuk sırasında çekilen fotoğraflarını görme fırsatını da buldu.

Dolayısıyla Kitab-ı Mukaddes dönemi uygarlığını Modern çağın İlerlemeleriyle bağdaştırma ve ruhsal açıdan yeniden doğuş ile sağlık –ve siyaset– alanlarındaki reformları birleştirerek harap haldeki Filistin'i sağlıklı kılma fırsatı, Victoria dönemi Britanya'sının ileri gelenleri için karşı konulmaz bir

[37] Yeshayahu Nir, *The Bible and the Image: The History of Photography in the Holy Land 1839-1899* (Philadelphia, 1985); Nissan Perez, *Focus East: Early Photography in the Near East* (New York, 1988); Kathleen Stuart Howe, Nitza Rosovsky vd, *Revealing the Holy Land: The Photographic Exploration of Palestine* (Santa Barbara, 1997).

arzu haline geldi. En coşkulu olanlar Kitab-ı Mukaddes'in modern çağ için geri kazanımında (bu, çok kullandıkları bir kelimeydi) düz anlama en az önem veren, en az köktenci davrananlardı. Düz anlama en çok önem veren müminlere karşı Kitab-ı Mukaddes'in tamamıyla Tanrı tarafından dikte edildiğini savunan dönemin Alman (ve hatta Yahudi) araştırmacıları gibi, yeniden doğmuş mühendisler de çocuksu mucize iddialarıyla dalga geçerek, hem Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin hem de Yeni Ahit'in temelindeki tarihi gerçekler üzerinde duruyorlardı. Zaten Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i, Yeni Ahit'in zorunlu önkoşuluydu. İsa, rastlantı eseri değil, temelde bir Yahudiydi; Eski ile Yeni Ahit arasında organik bir bağ söz konusuydu. Yahudi tarihi, Hıristiyanlık tarihinin babasıydı.

İnsanlar, teolojik olduğu kadar bilimsel de olan bu anlayışla Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin doğrulanabilir bir hakikat içerip içermediğini bilmek istiyordu. İnancın ebesinin körü körüne batıl inanç değil, bilgi olması gerektiğine inanıyorlardı. Ve Kitab-ı Mukaddes yıllarında Yahudilerin neler yaşadıklarının hakiki, tartışmasız bilgileri ancak Kutsal Topraklar'la doğrudan temas yoluyla elde edilebilirdi. Edward Robinson'ın popüler eserine *Biblical Researches* başlığını vermekteki amacı buydu. Robinson, Samariye, Kudüs, Beytüllahim gibi isimler duyarak yetiştiğini, hepsinin onda "duyguların en kutsalını" uyandırdığını söyler, ama "bu isimler sonradan benim için bilimsel bir dürtü oluşturdular. Kitab-ı Mukaddes'in coğrafyası konusunda bir eser hazırlamayı uzun süredir düşünüyordum" der.

Kıtab-ı Mukaddes coğrafyasının en ateşli araştırmacıları için rehberlik işlevi gören iki kutsal kitap vardı: Eski Ahit ve David Scott'un yazdığı, Kitab-ı Mukaddes topraklarında keşiflerin ve kültür turizminin başladığı dönemde, 1853'te yayımlanan *The Engineers and Machinists' Assistant* [*Mühendislerin ve Makinistlerin Yardımcısı*]. Misyonerlerden ve Robinson gibi araştırmacılardan sonraki kuşak, Kitab-ı Mukaddes'i gerçek tarih olarak anlamak için gösterilen çabanın

arkasındaki en etkili isimler arkeolojiyle ilgilenmeye başlamadan önce mühendistiler.

George Grove, bu grubun en dinamik ve yorulmak bilmez üyelerinden biriydi. Grove günümüzde olağanüstü bir eser olan *Dictionary of Music and Musicians*'tan [*Müzik ve Müzisyenler Sözlüğü*] dolayı hatırlanır, ama müzik alanında sıra dışı faaliyetler göstermiş olmasına rağmen –o ana kadar pek değer verilmeyen Schubert'in tanıtımına katkıda bulundu, Sydenham'da Crystal Palace'ın müzik ve konser yönetmeniydi ve Kraliyet Müzik Kolejinin müdürüydü– aynı zamanda Kitab-ı Mukaddes konusunda araştırmacıydı ve bu alandaki faaliyetlerinin o kadar bilinmemesi onu rahatsız ederdi. "İnsanlar beni hep müzisyen olarak görüyor, ama kesinlikle öyle değilim" diye yakınırdı. "Filistin'in doğal özellikleri ve küçük kasabaları konusunda bir o kadar ilgiliyim ve Smith'in *Dictionary of the Bible* [*Kitab-ı Mukaddes Sözlüğü*] ile Arthur Stanley'nin *Sinai and Palestine* [*Sina ve Filistin*] eserlerinde yazılarım var… hatta bu konulara daha bile ilgi duyuyorum."

Olağanüstü bir sözlük bilimci olan William Smith yorulmak bilmez Grove'u, Kitab-ı Mukaddes'te yer alan İbranice isimlerin uyuşumu konusunda kendisine yardımcı olmakla görevlendirmişti; Grove Büyük Fuar'daki ve sonrasında Crystal Palace'taki müzik faaliyetlerini düzenlerken karısıyla birlikte bu isimlerin büyük kısmı konusundaki çalışmalarını tamamladı. Grove, Kitab-ı Mukaddes konusunda olsun, mekanik alanda olsun parçaları birleştirmeyi severdi. İnşaat mühendisliği (Victoria döneminde din adamlığı kadar yüceltilen tek meslek) eğitimi alan Grove, Batı Hint adalarında dökme demir deniz fenerleri konusunda uzmanlık kazanmış, Menai boğazını geçen Britannia Köprüsünde Robert Stephenson'la birlikte çalışmış, mühendislik alanının en yaratıcı dehalarıyla (Stephenson'ın yanı sıra Brunel ve Sir Charles Barry) meslektaş ve dost olmuştu, ayrıca Derby Kontu ve Devonshire Dükü, York Başpiskoposu ve araştırmacı William Thompson, yayıncı John Murray ve en önemlisi, Yahudi top-

lumuna yön veren büyük hayırsever Sir Moses Montefiore gibi Victoria dönemi Britanya'sının asilleriyle samimi ilişkileri vardı. Özellikle Montefiore, Filistinli Yahudilerin içinde bulunduklarına inandığı rehavet, yozlaşma ve talihsiz uzağı görmezlik halinden uyanıp modern dünyanın nimetlerine kavuşmaları için ne mümkünse yapmak konusunda kararlıydı; Montefiore bu nimetlerin İlerleme ile uyumlu olduğunu kendi şahsında gösterdiğine inanıyordu. Montefiore'nin şirketi ne de olsa dünyanın dört bir tarafında daha önceleri karanlıkta tökezleyen bölgelere gazlı aydınlatma götürmüştü. Montefiore kültürel ve teknik aydınlanmayı benzer şekilde ele alırdı. Dolayısıyla Montefiore ile Grove'un dost olması şaşırtıcı değildir. Grove 1859'da ve 1861'de olmak üzere, her ikisi de Filistin'i ziyaret etmişti.

Filistin'in modernleştirme projesi (Yafa limanının baştan inşası dahil) için öneriler hazırlamak amacıyla ülkeye gelen bir başka pratik zekâlı Kitab-ı Mukaddes turisti de inşaat mühendisi John Irwine Whitty'ydi; Whitty, Britanya konsolosu James Quinn ile oğlu Alexander'ın yardımları sayesinde tünellere girme ve "çok büyük bir yeraltı gölü" ve (Tacitus'u alıntılayarak) "suyu daimi akan bir çeşme" olarak tanımladığı yerleri görme iznini elde etti. Whitty 1862'de kraliyet Kutsal Topraklar turu sırasında Galler Prensine eşlik eden Başrahip Stanley'nin yakasına yapışarak, Yehuda Krallığının eski su sisteminin modern çağa uygun şekilde yenilendiği takdirde şehrin sağlıksız, hatta ölümcül şartlarının (etrafa yayılan kötü kokudan herkes şikâyetçiydi) geçmişte kalacağını savundu. Whitty Londra'ya döndüğünde Eski-Yeni Kudüs suyunu yorulmak bilmez bir şekilde savundu, 1864 başlarında Suriye-Mısır Derneğinde bu konuda konferanslar verdi ve *Journal of Sacred Literature and Biblical Record*'un [*Kutsal Edebiyat ve Kitab-ı Mukaddes Kayıtları Dergisi*] 1864 bahar sayısında "The Water Supply of Jerusalem, Ancient and Modern" [Eski ve Yeni Kudüs'ün Su İkmali] adlı yazıda ileriyi gö-

ren fikirlerini yayımladı.[38] Whitty'nin yazısı günümüzde bile, zaman geçse de önemini kaybetmeyen kamu sağlığının tarihi ve kaderi konularına ilgi duyanlar için heyecan vericidir. Eser, Whitty'nin örnek aldığı ünlü Romalı hidrolik mühendisi Frontinus tarzında, hidrolik açısından büyük bir hayal gücü ve yaratıcılık sergiler.

Whitty Kudüs'ün 20.000 sakininin su ihtiyaçlarını, yüksek nüfusa sahip Londra ve New York şehirlerinin su ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan girişimlerin bir uzantısı olarak yazmıştır. Kudüs'ü "Hıristiyan ve İbrani uluslarının metropolü" olarak tarif eden Whitty şaşırtıcı, ama tipik bir şekilde Müslümanların da El-Kudüs konusunda benzer düşüncelere sahip olabileceğini görmezden gelir. Whitty Kudüs'e Aralık-Mart arasında, Londra'ya yıl boyu yağdığından daha çok yağmur yağdığını (toprağı doygunluk noktasına getiren 1,65 metre) söyleyerek okurlarını şaşırtır. Ancak bu su, birçoğu açık kanalizasyonlu olan son derece pis sokaklardan akarken anında kirlenirdi ve şehrin tek su depolama aracı olan sarnıçlarda biriken su tehlikeli derecede mikroplu bir suydu. Kudüs Haritacılık Bürosuna göre bu su "ancak süzülüp içinde üreyen sayısız kurttan ve böcekten arındırıldığı zaman içilebilir." Öte yandan yaz başına gelindiğinde sarnıçlar genelde kurumuş olurdu. Kudüs halkından evlerinin altına depo yaptırmayanlar suyu ya Siloam Havuzundan (kadınlar çamaşırlarını burada yıkmaya devam ediyorlardı) alıp keçi tulumları içinde sokaklarda veya pazar yerlerinde satanlardan alırdı ya da kendileri gidip havuzdan alırdı.

Peki bu durum nasıl iyileştirilebilirdi? Whitty cevabın Kitab-ı Mukaddes'te ve özellikle Hezekiya'nın Tapınak Dağının

[38] *Journal of Sacred Literature and Biblical Record*, Nisan-Temmuz 1864, 133-57. Hıristiyanlık coşkusunun bilimsel araştırma ruhuna nasıl dönüştüğünü anlamak isteyenler bu dergiyi okumalıdır. Bu sayı, Caesarea'lı Eusebius hakkında yazılar ile "Mısır'dan Kaçış kitabının istatistikleri," yani Musa'yla birlikte Mısır'dan ayrıldığı söylenen iki milyon kişi (!) konusunda kuşkucu yorumlar içerir.

altında yaptırdığı, Haşmonayimler ve MÖ I. yüzyılda, Büyük Herod döneminde genişletilen tünellerde yattığını düşündü. O tüneller ve kanallar suyun akmasına engel olan çöpten ve çökeltiden kurtarıldığı ve içine düşebilecek sakatat ve kanalizasyon kirliliğinden korunduğu takdirde sular bu şehrin susuzluğunu giderebilirdi ve Kudüs, Romalılar tarafından yerle bir edildiğinden beri görülmemiş bir ihtişama erişebilirdi. Whitty şöyle yazar: "Kudüs'ün gerekli güç ve refah unsurlarına sahip olduğu ve herhangi bir mucizeye gerek olmadan halkının ihtiyaçlarının karşılanacağı ve şehrin eski halinden bile daha muhteşem olabileceği apaçıktır."

Victoria döneminin erdemli ileri gelenleri bu sözleri dikkate aldılar. Kutsal Topraklar konusunda yazdığı kitabı 200.000 baskı yapmış olan Başrahip Stanley, Whitty'nin planının "kutsal bir hale"ye sahip olduğunu söyler. Bu planın sadece 8.000 sterlinlik bir finansmanla gerçekleştirilebiliyor olması, Londra'daki Athenaeum Kulübü'nden *Jewish Chronicle* gazetesine kadar her yerde büyük övgü almasına neden oldu. Whitty'nin bu projenin Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından bir arada yapılacağına dair taahhüdü de çok beğeni kazandı. 1864'te hem Montefiore ile Rothschild aileleri hem de Britanya ruhban sınıfından ve soylularından bazılarının desteğiyle Kudüs Su Yardımı Derneği kuruldu.

Ertesi yıl, 12 Mayıs 1865'te Kitab-ı Mukaddes dönemi ile modern biliminin birleşmesinden en çok heyecan duyanlar Westminster Manastır Kilisesinde, tahtı zorla ele geçiren Kral IV. Henry'nin tövbekârlık amaçlı haçlı seferine gitmeyip öldüğü, duvarları ahşap panolarla kaplı Kudüs Salonunda buluştular (bundan daha uygun bir yer olabilir miydi?). Başrahip Stanley'nin yanı sıra, Stanley'nin kendi gibi Filistin'i iki defa ziyaret eden ve Kutsal Topraklar konusunda bir başka kitap yazan York'un kültürlü ve hevesli başpiskoposu William Thompson ve George Grove da vardı. Ayrıca İngiltere'nin ikinci en zengin kadını (Kraliçe Victoria'dan sonra), radikal görüşlü ünlü bir parlamento üyesinin kızı ve bir bankerin torunu olan

Angela Burdett-Coutts vardı; toplumsal konularla yakından ilgilenen Burdett-Coutts, Londra'nın Doğu tarafında gecekondularda yaşayan halk için model evler yaptırmıştı. Dickens'ın arkadaşı ve düşmüş kadınların dostuydu, Londra'nın yoksulları için gece kursları başlatmıştı (ayrıca Britanya Keçi Derneğinin hamisi, Britanya Arıcılarının ve yeni kurulan Saatçilik Derneğinin başkanıydı). Bu olağanüstü topluluğun bir araya gelmesini sağlayan iki tutku kaynağı vardı: Kitab-ı Mukaddes ve bilim. Victoria dönemi İngiltere'sinde ve özellikle böyle çevrelerde insanların her iki konuda hevesli olması mümkün olmakla kalmıyordu, beklenilen bir şeydi de.

Hepsinin temel aldığı topografileri hazırlayan Edward Robinson gibi, Filistin Keşif Fonu'nun kurucuları da Eski Ahit'te sunulan en olmayacak mucizeler konusunda (örneğin Yoşiya'nın askeri zaferi için güneşin Ai üzerinde durmuş olması veya Yunus'un balinanın karnında geçirdiği hafta sonu) bir miktar kuşkuculuğun sağlıklı olacağına, ama modern bilimin –özellikle hassas haritacılık ve ilmi arkeoloji– Kitab-ı Mukaddes'in temelde İsraillilerin gerçek tarihi olduğuna ve Kurtarıcının soyunu kanıtlayacağına inanıyordu. Fon kurulduğunda (ve tabii ki Kraliçe Victoria'nın onayını aldığında) önemi olan tek imparatorluğa, yani bilgi imparatorluğuna destek verecekti. Yorulmak bilmez Robinson'ın anısına saygısızlık etmeden Kutsal Topraklar'ın haritalandırılması adını verdikleri proje daha yeni başlamıştı, ama hâlâ çok büyük boşluklar ve özellikleri bilinmeyen ıssız alanlar söz konusuydu. Kitab-ı Mukaddes'in mekânları konusunda bilgi sunmayı amaçlayan William Smith'in *Dictionary of the Bible* eseri çok faydalıydı, ama sonuçta bir sözlük yazarının masa başı çalışmasıydı. Eserin editör yardımcısı Grove bile böyle olduğunu kabul ediyordu. Asıl ihtiyaç duyulan, ilk elden, katı ve kesin gözlemlerdi. Fon, bu müthiş haritalandırma, rölöve, tanımlama ve yayıncılık girişiminin hamisi olacaktı. Ortaya çıkacak olan Yahudilerin gerçek tarihi, Modern çağda kutsal Ahit'in yanında var olacaktı.

Dolayısıyla Lady Burdett-Coutts'un da cömertliği sayesinde Filistin Keşif Fonu kuruldu. Başkanı George Grove'du, ama müziğiyle başka yerde meşgul olduğu takdirde de sekreteri olacaktı.[39] Kudüs başta olmak üzere Kutsal Topraklar'ı incelemek üzere askeri mühendisler gönderilecekti, sonuçta Hermon dağından Necef çölünün güneyine, Ürdün nehrinden de Akdeniz'e kadar olan, "Batı Filistin" dedikleri bölgenin tamamı kapsanacaktı.

Daha sonra Tanrı'nın Musa'ya göründüğü ve ona Yasayı verdiği ve modern bilgi haritasında bomboş bir alan gibi görünen Sina çölü de aynı işleme tabi tutulacaktı. İbrahim'in ve kavim liderlerinin Kalde'den Kenan'a ve Mısır'a yaptığı yolculukları haritalandırmak pek mümkün olmayacaktı –Yaratılış kitabı, Beytel ve Mamre meşesi dışında güzergâhlar ve yer isimleri konusunda çok muğlaktı– ama Mısır'dan Çıkış kitabının geçtiği ve hakkında daha çok bilgi olan Sina'dan emindiler. Yahudileri, dolayısıyla da onların soyundan gelen daha saf Hıristiyanları teşkil eden her şey buradan kaynaklanmıştı. İstatistiksel bir inceleme, gerçekleri hayallerden ayırt edecek ve Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin hakikati ile İsraillilerin eski tarihini tam olarak tespit edilmesine izin verecekti. Topografik ölçümlere botanik ve zooloji, hidrolik incelemeler ve arkeoloji gibi bağlantılı alanlarda araştırmalar eşlik edecekti. Bu modern girişimin amacı en uzak ataların arayışı olduğundan atılan her adım kamerayla kayıt altına alınacaktı. Ama her şeyden önce haritalar hazırlanmalıydı.[40]

Fonun onursal sekreteri George Grove (Walter Besant fiili sekreteriydi) derhal faaliyete geçerek çalışmaları, rö-

[39] Nitekim öyle oldu ve hem matematikçi hem de amatör bir roman yazarı ve tarihçi olan Walter Besant 1868'de sağlık nedeniyle Mauritius'tan döndü ve sekreterlik işini 1885'e kadar sürdürdü.

[40] John James Moscrop, *Measuring Jerusalem: The Palestine Exploration Fund and British Interests in the Holy Land* (Leicester, 2000), 63-149. Rölöve projesinin çok ilginç bir anlatımı için de bkz. Claude Reignier Conder, *Tent Work in Palestine: A Record of Discovery and Adventure.* (Londra, 1887).

löve ve mühendislik başta olmak üzere pratik bilim dalları ile Kitab-ı Mukaddes tarihini birleştirecek şekilde yönlendirdi. Alanda daha çok personele ihtiyaç vardı: sağlık veya zengin olma düşüncesi olmadan Fon adına haritalandırma, tünel keşfi ve kazma işlerine gönüllü kahramanlar, kendi çıkarlarını düşünmeyecek genç adamlar lazımdı. Britanya'nın Haritacılık Bürosunun haritalarının hazırlanmasında zaten görev alan Woolwich'teki Kraliyet Askeri Akademisinin mezunlarından yardım istendi. Filistin Keşif Fonu bu genç adamların, bilgi imparatorluğunun öncülerinden beklenecek şekilde hem zeki ve dürüst hem de fiziksel cesaret ve azim sahibi olmalarını şart koştu. Gerçekten de bazıları sarı humma başta olmak üzere hastalıklardan öldü, bazıları çölde öldürüldü, bazıları da –örneğin 1870'lerde Batı Filistin Rölöve Projesi'nde Kitchener'e eşlik eden, Haritacılık Bürosundan genç ve parlak Claude Conder– o kadar kötü saldırılara maruz kaldılar ki hiçbir zaman tam olarak iyileşemediler.

Ama Woolwich istihkâmcıları yine de gönüllü oldular. Filistin'e ilk giden ve aralarında yaşı en büyük olan Liverpoollu Charles Wilson'ın görevi, Filistin Keşif Fonu resmen kurulmadan önce Kudüs'ün tünellerini, sarnıçlarını ve suyollarını incelemekti. Conrad Schick'in uzmanlığından da yardım alan Wilson'ın çalışmaları o kadar etkileyici bulundu ki kendisinden "Batı Filistin"in tamamının incelenmesi için acil bir "fizibilite" araştırması yapması da istendi.

Wilson ile küçük ekibi 1866 yılının kış ve bahar aylarını teodolitleri ve ölçüm zincirleriyle Lübnan ve Batı Suriye'de geçirdiler, Celile'ye geçtiklerinde de Wilson, İsa'nın dönemine veya hemen sonrasına ait sinagoglar tespit edip çok heyecanlandı. Bu sonuçlar sayesinde Wilson İskoçya'da Haritacılık Bürosunun baş mühendisi gibi çok iyi bir konuma getirildiğinden, Filistin'in rölöve projesi onu takip eden Charles Warren, Claude Conder ve genç Herbert Kitchener 'a kaldı.

Ama Wilson İskoçya'nın fundalıkları arasında mutsuz oldu ve sadece Filistin Keşif Fonu komitesinin bir üyesi ol-

maktan canı sıkıldı. 1868'de rölöve projesini güneye, Filistin'in ötesini, ıssız Sina bölgesini kapsayacak şekilde genişletmeye karar verildiğinde Wilson hemen gönüllü oldu. Bu, soruların en önemlisine –Mısır'dan Çıkış'ın güzergâhı neydi? (veya daha cesur zihinler için, gerçekten Kitab-ı Mukaddes'te anlatıldığı şekilde mi gerçekleşti?)– cevap bulmak isteyenler için en önemli keşif seferiydi. Kim bilir, belki de Çadır Tapınağının, eski İsrail kamplarının kalıntıları bulunabilirdi! Çöldeki dağlarda bir yerlerde İsraillilerin dünya tarihine nasıl farklı bir iz bıraktıklarının, Musa'nın (Filistin Keşif Fonu'nun tugayları arasında hiç kimse Musa'nın tarihi gerçekliğinden şüphe etmezdi) ilk tektanrılı dini yaratan ve İsraillileri Yahudi yapan yasaları doğrudan Tanrı'dan nasıl aldığının açıklamaları yatıyor olmalıydı.

Başrahip Stanley, Wilson'ın 1868-9 yıllarındaki keşif seferine rehberlik edecek soruyu sordu: "Sina ile Filistin'in peyzajı, özellikleri... durumu ile İsraillilerin tarihi arasında bir bağlantı kurulabilir mi?"[41] Keşif ekibinin bileşimi, Kitab-ı Mukaddes temelli inanç ile modern araştırma ruhunun karışımını yansıtıyordu: Edward Palmer olağanüstü bir dilbilimci ve Arap edebiyatı bilimcisiydi (ilk yabancı dili, yetiştiği Cambridge yakınlarındaki çingene kamplarından öğrendiği Roman diliydi); Kitab-ı Mukaddes araştırmacısı Rahip F. W. Holland; ceylanlarla ve dağ keçileriyle ilgilenen doğa bilimci Wyatt; yine mühendis subay olan H. S. Palmer (diğer Palmer'le akrabalığı yoktu); ve en önemlisi, ekibe fotoğrafçı olarak katılan ve ıslak kolodyum levhaları yoluyla ekibin Sina'daki keşif seferinden görüntüler elde eden Sancak Çavuşu James MacDonald.

Wilson'ın ekibi 1868 yılının sonlarına doğru Mısır'a ulaştığında, Musa'nın izini takip eden bu ekibine hizmet edecek küçük, ama giderek gelişen bir iş alanı oluşmuştu. Develer

[41] Edward Henry Palmer, *The Desert of the Exodus: Journeys on Foot in the Wilderness of the Forty Years Wandering* (Londra, 1872), Önsöz.

satın alındı, rehberler bulundu, hamsin rüzgârı estiği zaman oluşacak kavurucu sıcaklara ve kum fırtınalarına dayanacak erzaklar alındı. Kahire'de, çok elverişli bir şekilde Britanya konsolosluğu yakınlarında bulunan, Carlo Peni'ye ait bir dükkân, kahve, zeytinyağı, tütün, mercimek, hurma ve kuru kayısı, mum, lambalar, keçi kokusu çok keskin olmasın diye doğru dürüst şekilde kurutulmuş tulumlar ve yerel biraya veya şaraba tercih edilen, olmazsa olmaz brandy için gidilen yer haline geldi. Çenebaz rehberler haritalandırılmamış vadilerle vahalara, çöl manastırlarına ve konaklama imkânı sunan inziva yerlerine dair ilk elden, özel bilgiler sunmak ve en önemlisi, Musa'nın su elde etmek için vurduğu kayayı veya mucizevi besinin toplandığı vadiyi bulmayı sağlayacak Arap yer isimleriyle, töreleriyle ve efsaneleriyle aşinalıklarını (veya bu konudaki iddialarını) satmak için birbiriyle yarıştı.

Ama keşif ekibi de tamamıyla saf değildi tabii. Edward Robinson 1830'larda buralara geldiğinde bile yanında iki eski tüfeğin yanı sıra bu sözlü "gelenekler" konusundaki kuşkuculuğunu ve kendinden önceki araştırmacı-kâşiflerin bilgelik dağarcığını oluşturan küçük bir kütüphane getirmişti: bunların arasında Burckhardt'ın *Travels in Syria and the Holy Land* [*Suriye'de ve Kutsal Topraklar'da Yolculuklar*]; XVII. yüzyılda yaşamış Hollandalı Profesör Adriaan Reland'ın *Palaestina ex monumentis veteribus illustrata* [*Filistin'in Resimli Eski Anıtları*] ve Laborde'nin Sina'nın büyük, katlanır haritalarını içeren *Voyages de l'Arabie Petrée* [*Kayalık Arabistan'da Yolculuklar*] sayılabilir. 1840'lardaki iz sürücülerin diğer gözde eserleri arasında Üniteryen mezhebe üye Mısır bilimci Samuel Sharpe'nin eserleri ve Alman teolog Ernst Wilhelm Hengstenberg'in *Book of Moses Illustrated with Egyptian Monuments* [*Mısır'daki Anıtlarla Süslenmiş Musa'nın Kitabı*] vardı. Robinson ve Smith at sırtında, sade bir şekilde yolculuk yapardı, onlara katıra binmiş aşçıları ile bagaj kervanını oluşturan sekiz deveye binmiş Arap rehberler ve hizmetkârlar eşlik ederdi. Sanatçı R. H. Bartlett, so-

nunda *Forty Days in the Desert on the Track of the Israelites* [*İsraillilerin İzinde Çölde Kırk Gün*] adlı eseri hazırlayacağı bu yolculuğa katıldığında kervan ve erzak miktarı kayda değer düzeyde büyümüştü ve deve sırtında yaşanan (ve genelde pek de hoş olmayan) bu deneyimi memleketteki okurlar için yazıya dökmek artık zorunlu hale gelmişti. Wilson'ın Haritacılık Bürosu ekibi çöl boyunca ağır ağır ilerleyen yüz deveden oluşan gerçek anlamda bir kervandı.

Araştırmacılar olsun, sanatçı-amatörler olsun, "Kitab-ı Mukaddes coğrafyacıları" olsun, mühendisler olsun, güzergâhı belirleyen sorular hep aynıydı. "Goşen bölgesi" tam olarak neredeydi? Kızıldeniz'in geçildiği noktanın en olası yeri neresiydi? O mucizevi kaçış, doğu rüzgârlarının getirdiği fırtınalarla açıklanabilir miydi? (On salgının açıklamalarını modern çağa uyarlamak için kitaplar döşendi: Nil nehrinin kan rengine dönmesi aslında sıra dışı miktarda kırmızı alüvyonun sonucundan başka bir şey değildi; sığır hastalığı... sığır hastalığıydı; karanlık aslında tutulmadan ibaretti, vesaire). İsraillilerin ıssız diyarlara doğru yola çıkmadan önce yutmak zorunda kaldıkları Marah'nın "acı suları," acaba çeşitli kaynakların ve kuyuların hangisinden akmıştı? (Yolcular Ayn Musa, yani Musa'nın Kuyusunun sularının tadına daima bakar ve sakıncasız olduğunu bildirirlerdi). Sina dağının iki olası adayından hangisi hakiki olandı (Üstelik Tesniye kitabında adı Horeb dağıdır)? Bu dağların en yükseği ve ünlü Azize Katerina Manastırının bulunduğu Musa dağı mıydı, yoksa olağanüstü görünümlü derin yarıklarıyla ve birden fazla zirvesiyle Serbal dağı mıydı? Hangisinin altında, Kızıldeniz'in ötesinde toplandığı ve Musa'yı Yasa levhalarıyla dağdan inerken açıkça görebildiği anlatılan iki milyon İsrailli (Kitab-ı Mukaddes hesaplamaları doğrultusunda 600.000 erkek, karıları ve çocukları) ile sürülerinin bir arada bulunabileceği büyüklükte bir ova vardı?

Musa avcıları kendilerini modern insanlar olarak görürlerdi, ama Başrahip Stanley gibi İsraillilerle ve liderleriyle

özdeşleşme arzusuna yenilmeye çok hazırdılar. Başrahip Stanley 1852'de şöyle yazar: "İsraillilerin izinde yürüdüğümüze şüphe yok"; çölde yetişen dikenli akasyanın, Mısır'dan Çıkış kitabının 30. bölümünde Çadır Tapınağı için öngörülen, ama aynı zamanda Yanan Çalı olduğu sanılan akasya ağacı olduğuna inanıyordu. Bilge din adamlarının bir kısmı gülünç masallara karşı tetikte olmak istiyordu, ama İsraillilerin yola çıktığı yer olduğu iddia edilen Ayn Musa karşısında Arthur Stanley Victoria döneminde özgü romantik duygulara kendini doludizgin bıraktı. "Bu akşam hem günbatımında yıldızlar doğarken, hem de dolunay çıktığında üzerinde durduğum beyaz kumlu çölü, nehre benzeyen simsiyah denizi ve karşı tarafta Atakah'nın gümüşi dağlarını gördüm."[42]

Edward Palmer, eksantrik bir şair olmanın yanı sıra, Wilson rölöve ekibinin Bedeviler konusunda uzman etnografı ve Musa destanının Müslüman varyasyonlarının ve geleneklerinin araştırmacısıydı. Rehberlerle keşişlerin Sina'ya gelen hacılara ve turistlere anlattığı her zamanki saçmalıklar konusunda makul düzeyde kuşkucuydu, ama dağların ıssızlığında vecd haline geçip kendini hayallere kaptırdığı oluyordu: "Bu geleneklerin hakikati konusunda ne düşünürsek düşünelim, kendimizi büyük bir saygı duygusundan tamamıyla kurtaramıyoruz." Ras Sufsafeh'te, kayalarda yer alan bir yarık karşısında Palmer bilimsel bakış açısını zihninin arkalarına iterek Tanrı'nın tezahürüne teslim oldu, onu Ruskin benzeri dağların şiirinin coşkusuyla karşıladı: "Görkemli, korkunç görünümlü bir kütle, altındaki dünyayı horgörüyle izleyerek ovaya karşı devasa alnını kaldırmış gibi. İlksel yasaya tanıklık etmeye bu ak kayalardan daha uygun bir sahne olabilir mi?'[43] Ve Palmer birbiri ardına aydınlanmalar yaşar.

---

[42] Arthur Stanley, *Sinai and Palestine in Connection with Their History* (Londra, 1857), 66, ve xix, "Tarihi kayıtlarla hem Eski hem de Yeni Ahit'in doğal coğrafyası arasındaki sürekli uyum karşısında şaşırmamaya imkân yok."

[43] Palmer, *The Desert of the Exodus*, 54.

"Musa bu ıssız noktada ihtiyarlar heyetinden ayrılmış olabilir, çünkü On Emir'in kayalardaki bu yarıktan ilan edildiğine inanmak için fazla bir hayal gücüne gerek yok... Aç İsrail'in önümüzdeki bu kararmış toprakların üzerinde günah işlemediğini ve ölülerin adaklarını yemediğini kim söyleyebilir?"

O zaman verdikleri adla "kutsal coğrafya"nın iyimserliği bilimin yükümlülüklerine üstün gelmeye başladı. Sina bölgesinin Haritacılık Bürosu tarafından hazırlanan haritası 1870'te büyük mavi folyo ciltler şeklinde yayımlandığı zaman bile, yer isimlerinin üzerine Mısır'dan Kaçış kitabından ilgili bölümler ve satırlar kondu. Dolayısıyla Raha ovasının İsraillilerin hakiki, dumanı tüten Sina/Horeb dağının önünde toplandığı yer olduğunu göstermek için üzerine "Mısır'dan Kaçış XIX, 12" yazıldı. Palmer'in, çöldeki bir vahada bulunan taş temellerin bir İsrail kampının kalıntıları olması gerektiği iddiasına itiraz eden çıkmadı. Sina Rölöve Projesi'nin yürüttüğü çalışmalar ayrıca Mısır'dan Kaçışı hem onun izini süren arkeologların, rölöve sorumlularının ve askerlerin hem de James MacDonald'ın müthiş fotoğrafları sayesinde Avrupa ve Amerika'daki geniş okur kitlesinin gözünde daha "gerçek" kılmak gibi önemli bir görevi yerine getirdi.

Çölün kavurucu sıcaklığında ıslak kollodyum levhaları yapmanın, sonu gelmez ışıklama süreleri vermenin ve çadırda develope etmenin fiziksel zorluklarına rağmen, MacDonald'ın çektiği müthiş ve dramatik Sina dağı görüntüleri Musa'nın Tanrı'dan emirleri alırken nerede durduğunu zihinlerinde canlandırmak isteyenlerin hayal gücünde izlerini bıraktı. MacDonald aşağıdaki vadiye sırtlarını vermiş küçük, doğal amfiteatrlar ve gökyüzüne değecek gibi görünen, kale benzeri keskin zirvelere doğru yükselen dik kayaları seçerken ne yaptığını tam olarak biliyordu. Hatta sancak çavuşu da, Edward Palmer'ın kendi gibi bir şok geçirip mutlak inanca teslim olmuş olabilir. Ama üç yüz fotoğraf arasından seçilmiş yüz fotoğraf veya daha da muhteşem stereoskopik görüntüler içeren harikulade albümü satın alanların, Mu-

sa'nın hakiki tektanrıcılığı yarattığı yere baktıklarına inandıklarına şüphe yoktur.

Bu durumda sadece dolaylı bir şekilde İsraillilere ait, ama kutsal coğrafyacıların gözünde insanlığın tamamı için gerçekleşmiş olan tarihin bu belirleyici anının ardında kelime, imge, rölöve ve haritanın ittifakı yatıyordu. Anlamı apaçık olan bir anlatımdı bu. Çok eskilerden beri ara sıra peygamberler sayesinde Yehova'nın ahdiyle tanıştırılan, azat edilmiş bir köle ulusu MÖ XIII. yüzyılda, II. Ramses döneminde sürgünde Tanrı'nın tezahürü sayesinde putperestlikten kurtulup yeniden doğmuştu. Tesniye kitabında anlatıldığı üzere, Musa'ya verilen ve Musa'nın Nebo dağındaki ölümünden önce vasiyet edip aktardığı yasa, İsraillilere büyük fatih Yeşu'yla birlikte Kenan'a girerken ve Kudüs'ü merkez alan Davut'un devletini kurarken ahdi temel alan eşsizlik duygusunu vermiştir. Bu eşsizlik, çoktanrılı imparatorlukların arasında biçimi ve çehresi olmayan tek bir Tanrı'ya inanmaktan kaynaklanacak, Kitab-ı Mukaddes'te kelimelere dökülecek, Tapınakta fiziksel olarak tesis edilecek ve tüm dünyevi yıkımlara rağmen var olmaya devam edecekti.

Bu temel hakikatlerin modern bilimin diliyle aktarılmış olması, Kitab-ı Mukaddes'e tarihsel bir yön kazandırmıştır. En olmayacak mucizeler sırf etki yaratmak amacıyla yazılmış olarak görülebilirdi, ama filologlar Kitab-ı Mukaddes'in metnini oluşturan çeşitli dizileri tespit edip kabaca tarihlendirirken, XIX. yüzyıl sonlarının kuşağı da Kitab-ı Mukaddes'in tarihi açıdan yeniden keşfinin öncülüğünü yaptığına inanıyordu. Bu, Kitab-ı Mukaddes arkeolojisinin doğuş anıydı (ve bu durum bir tezat teşkil etmiyordu). Başrahip Stanley'nin Filistin Keşif Fonunun kurulduğu zaman elde etmeyi umduğu deneysel doğrulama, XX. yüzyıl başlarında Charles Flinders Petrie'den iki dünya savaşı arasında faaliyet gösteren misyonerin oğlu William Foxwell Albright'a ve Yigal Yadin gibi asker-arkeologlara kadar kuşaklar boyunca arkeologların hedefi olacaktı.

Ancak yüz elli yıl boyunca yürütülen araştırmalara rağmen, İsraillilerin Kenan'ı fethetmeden önce Mısır'dan ayrıldığına, kırk yıl, hatta kırk gün bile Sina bölgesinin ıssız bölgelerinde gezdiklerine dair kanıt bulma hayali hüsrana uğradı. Mısır tarihinde XVII. hanedan döneminde İsrailliler-den sadece yenilgiye uğratılıp dağılmak zorunda bırakıldıkları şeklinde söz edilmiştir. Öte yandan, Kitab-ı Mukaddes destekçilerinin en iyimserlerinin de belirttiği gibi, yok edilen Mısır ordusu idiyse, Mısırlılar öyle bir olayı yüceltmek isterler miydi?

Ancak Mısır'dan Çıkış'ın kurmaca bir destan olduğuna karar vermeden önce, spekülatif de olsa, cevap verilmesi gereken bir soru vardır. Hiçbir araştırmacı, Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin en erken unsurlarından Denizin Şarkısı'nın ve Musa'nın Şarkısı'nın arkaik döneme ait olduğunu tartışmaya açmaz. Bu metinlerin biçim açısından MÖ XII. yüzyılda geç bronz çağı Yakındoğu'nun benzer arkaik "şarkı" edebiyatı ile tutarlılık gösterdiği konusunda genel bir görüş birliği söz konusudur. Durum böyleyken, Denizin Şarkısı'nın Fenikelilerin fırtına tanrısı Baal'in denizi fetih destanıyla o kadar ortak noktası olmasına rağmen, neden erken dönem İsrailli şairleri, söz konusu olayın üzerinden sadece yüz yıl geçtikten sonra, halkın hafızasında herhangi bir şey yoksa, kölelik gibi alçaltıcı bir unsurun ve onu takip eden kurtuluşun başka arketiplerden apayrı olduğu kendi kimlik-destanlarını yaratmış olsunlar? En kuşkucu görüşe göre, Kenanlıların Yehuda tepelerine yerleşmiş yerel bir alt kolu ayrılış, göç ve fetihten ibaret ve olağanüstü derecede ayrıntılı bir topografiyi temel alan mitik bir tarih yoluyla diğer Kenanlı kavimlerden ve devletlerden ayrılmıştır. Peki ama neden böyle bir hikâye seçildi?

Dolayısıyla Yahudilerin hakiki hikâyesinde durum bu. Mısır'dan Çıkış'ın ve yasanın verilmesinin modern anlamda tarihi olaylar sayılması için Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin dışında hiçbir kanıt yoktur. Ama bu durum, bu hikâyenin en

azından bazı unsurlarının –köle işgücü, göç, hatta belki de fetih– bu veya başka şartlar altında gerçekleşmediği anlamına da gelmez, çünkü daha önce gördüğümüz gibi, Kitab-ı Mukaddes anlatımının Hezekiya'nın suyolunun derinliklerinde yatan bazı bölümleri yadsınamayacak derecede gerçektir.

Ancak tarih, eksiklikler veya olumsuz çıkarsamalar üzerine kurulamaz. 1973'te Kızıldeniz'in kuzey kolu olan Süveyş kanalının (Victoria döneminde firavunun ordularının burada yenilgiye uğradığına inanılırdı) geçilmesiyle birlikte, Filistin Keşif Fonu haritacılarından beri Kitab-ı Mukaddes arkeologlarının araştırmalarında temel aldığı önermeler konusunda hararetli bir akademik kuşkuculuk dalgası ortaya çıktı. *Yom Kippur* gününde Süveyş kanalını geçen Mısır orduları İsrail ordusunun kanaldaki gözetleme mevziilerine beklenmedik bir saldırı gerçekleştirdi. Devamında gelişen zor, amansız savaş sonucunda İsrail devleti ayakta kaldı, ama ülke bu tersine sürgünün şokuyla unutulmayacak bir ders aldı.[44]

İsrail'in antikçağ ile bağlarını güçlendirmek amacıyla 1950'lerde ve 60'larda yürütülen bazı arkeolojik kazılar, bu di-

[44] Arkeolojik anlatımdaki revizyonun tarihi için bkz. Israel Finkelstein ve Amihai Mazar (ed. Brian B. Schmidt), *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel* (Atlanta, 2007). Finkelstein, Süleyman'ın dönemine ait olan Megiddo Yadin gibi yerler konusundaki varsayımların gözden geçirilmesinde ve İsrail Krallığının Omri dönemine atfedilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bkz. Finkelstein ve Neil Asher Silberman: *David and Solomon* (New York, 2006) ve *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and its Sacred Texts* (New York, 2000). Bu tartışmanın diğer önemli ismi olan William G. Dever, şüpheci yaklaşımdan uzaklaşmıştır; örneğin bkz. *Who Were the Early Israelites and Where Did They Come From?* (Grand Rapids, MI 2006). Ultra-minimalist yaklaşımın en güçlü savunucusu için bkz. P. R. Davies, *In Search of 'Ancient Israel'* (Sheffield, 1992) ve T. L. Thompson, *Early History of the Israelite People from the Written and Archaeological Sources* (Leiden, 1992). Baruch Halpern'in cevabı için bkz. "Erasing History: The Minimalist Assault on Ancient Israel," *Bible Review*, 1995, 26-35.

siplini Kitab-ı Mukaddes'le bağlantılı iddiaların bir aracı haline getirdiği için eleştirilere hedef oldu. Filistin'de arkeolojinin Yeşu'nun fetihlerini, Davut'un kalesinin veya Süleyman'ın Tapınağının izlerini doğrulama saplantısından uzak durması gerektiği savunuldu; bağımsız arkeoloji Kitab-ı Mukaddes'le ilgili hayal kuranların istediklerini asla bulamazdı, çünkü duygusuz bilimsel gerçekler, Kitab-ı Mukaddes'in edebi kurgusu dışında bu hikâyenin böyle olmadığını gösteriyordu.

Serinkanlılıkla, tarafsızlıkla, objektif bakıldığında arkeolojik kayıtlar açısından, hataya mahal vermeden ne söylenebilirdi? Mısırlı bir firavunun anlattıklarına göre MÖ XIII. yüzyılda İsrail'e karşı yürüttüğü bir seferde İsrailliler değil, kendisi zafer kazanmış; aynı dönemde Hazor'da olduğu üzere Filistin'deki eski ve zengin Kenan şehirleri çok büyük ölçüde yerle bir edilmiş, ama bu yıkım tepelerden gelen gezgin İsrailliler değil de "Deniz kavimleri" tarafından gerçekleştirilmiş olmalıdır; MÖ XII. ve XI. yüzyılda Yehuda'nın tepelerinde yer alan yerleşim yerleri çobanlıkla uğraşan ilkel köylerden başka bir şey değildir; Yebusi yapıların kalıntıları üzerine inşa edilen Kudüs'ün kendi bu dönemde mütevazı, basit bir yerleşim yeriydi; Davut veya Süleyman dönemine ait imparatorluk yapılarına veya Mısır, Fenike veya Mezopotamya'dakine benzer aydın bir bürokratik sınıfı olan bir İsrail-Yehuda "devletine" dair en ufak bir ize rastlanmamıştır. Yadin'in Megiddo'da ve başka benzer yerlerde yürüttüğü kazılarda ortaya çıkarılan anıtsal sur kapıları, surlar, depolar ve sözde ahırlar, Süleyman döneminin ihtişamının kanıtları değil, MÖ IX. yüzyıl sonlarına tarihlenen eserlerdi – veya en azından "kısa kronoloji" eleştirmenlerinin öncüsü Israel Finkelstein böyle olduklarını savunuyordu. Bu durumda bu yapılar kuzeydeki İsrail Krallığının lideri Kral Omri'nin soyundan gelenler tarafından inşa edilmiş olmalıydı. En olası aday da, Krallar kitabında İlyas'ın saldırdığı Kral Ahab'dır ve Fenikeli karısı İzebel, kendi ülkesindeki putperest çoktanrıcılığın İsrail ibadetine yeniden dahil olmasına neden

olmuştur. Bu kuşkucu görüşe göre, Megiddo ve Hazor'daki büyük yapılar Kuzey Celile'den Beerşeba'ya kadar uzanan "Birleşik Monarşi"nin krallarının eseri olamazdı, çünkü böyle bir krallık hiçbir zaman var olmadı. İki ayrı mini krallık olan İsrail ve Yehuda yan yana gelişmiş olmalıdır; İsrail hem siyasi hem de mimari açıdan daha hırslıydı, Fenike putperestliği ile cilveleşmesi daha olasıydı ve tepelerdeki kaleleri inşa edecek kadar sofistikeydi.

"Olumsuz arkeoloji"nin tesviye edici eylemi araştırma dünyasında olduğu kadar tabii ki siyaset alanında da etkisini gösterdi. Yahudilerin eşsiz olduğu, sürgünden ve Sina dağında yasanın kendilerine verilmesinden, İbrahim'in ahdi doğrultusunda Kenan'ı fethetmiş olmalarından dolayı özellikle Mısırlılar ve Deniz kavimleri, yani Filistinliler gibi "uluslar"dan ayrı, "kendine özgü bir halk" oldukları anlatımı artık tamamıyla tarih dışı sayılıyordu. Bu görüşe göre kendini keşfetme ve başkalarından ayırt edilme (hatta eşsizlik) destanı, İsraillilerin hakiki hikâyesi değil, sürgünde yazılan Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin geçmişe dönük icadıydı. Asıl hikâyede ise yerli Kenanlıların bir alt kavmi, bronz çağının sonlarında kültürlerinin yıkılmasından sonra doğuya (Mavera-i Ürdün'ün batısına değil), Yehuda'nın daha güvenli ama daha ilkel tepelerine göç ettiler ve zaman içinde Yebusilerin eski Kudüs şehrini devraldılar. Ama "diğerlerinden farklı Kenanlılar" versiyonu, etnik köken mitlerinin gerektirdiği şekilde İsraillilerin eşsizliğini sivriltmek yerine sulandıracaktı. Yahudiler aslında Batı Samilerinin bir başka özelliksiz kolu haline gelecekti. Ve yüzyıllar boyunca sade bir kavim hayatı yaşadılar. Bu kuşkucu görüşe göre Kral Davut, Babil'de sürgün hayatı yaşayan Kitab-ı Mukaddes yazarlarının romantik hayal gücü dışında var olmadı ve kral olmadı.

Erken dönem İsrail dinini araştıran tarihçilerin getirdiği ilaveler, eşsizlik mitini daha da altüst etti. Filistin'de bulunan arkeolojik kanıtlar, Sina dağında yasanın verildiği dönemde biçimden ve suretten yoksun YHWH'e ibadete yönelik,

diğer kültleri dışlayıcı, dramatik, toplu din değiştirme yerine İsraillilerin dininin, özellikle MÖ XII. ila X. yüzyıllar arasındaki belirleyici döneminde, komşularının dinine ne kadar yakın olduğunu gösterdi.[45] Kitab-ı Mukaddes'in "E" metninde Tanrı'nın İbranice adı olan –ve o dönemden bu yana Yahudi dualarında kullanılan– "*El*" de, çoğul gibi görünen türevi "*Elohim*" de Fenikelilerin diniyle ortaktı. İsraillilere tüten bir volkanik bulut şeklinde görünen ve denizi ayıran fırtına tanrısı da Fenikelilerin Baal'ıyla neredeyse aynıydı. Hâkimler, Krallar ve Tarihler kitaplarında peygamberlerin putperestlik olduğunu ilan ettiği kült objelerine, imgelerine ve âdetlerine –stilize ağaçlar, iri ve ağır memeleri olan kadınlar şeklinde– "sütun" heykelciklerine (bereketle bağlantılı olmalıydılar) MÖ IX. yüzyıla kadar Filistin'in kuzeyinden güneyine, Kudüs ve Yehuda dahil her yerde rastlanır.[46]

Bu heykelcikler sıklıkla bu bölgede yaygın görülen, Tanrı'nın eşi Astarte veya "Aşera" kültüyle bağdaştırılmıştır.[47] Kuntillet Ajrud'da bulunmuş, MÖ VIII. yüzyıla ait ünlü bir yazıtta "Samiralı YHWH ile Aşera'sı"ndan söz edilirken Ta-

---

[45] Bkz. Morton Smith (ed. Shaye Cohen), *The Cult of Yahweh*, cilt 1, özellikle dikkatle ele alınmış "On the Common Theology of the Ancient Near East," 15-27. Ayrıca bkz. John Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan* (Sheffield, 2000 ve 2002); Mark S. Smith, *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel* (Grand Rapids, MI, 2002); Othmar Keel ve Christoph Uehlinger, *Gods, Goddesses and Images of God in Ancient Israel* (Minneapolis, 1998). Yehuda dininde "anikonizm"in yükselişi üzerine son yıllarda yürütülen tartışmaların en iyi özetlerinden biri için bkz. Karel van der Toorn (ed.), *The Image and the Book*, a.g.e., özellikle: Tryggve N. D. Mettinger, "Israelite Aniconism: Developments and Origins," 173-204; Ronald S. Hendel, "Aniconism and Anthropomorphism in Ancient Israel," 205-28; ve en önemlisi Karel van der Toorn, "The Iconic Book: Analogies between the Babylonian Cult of Images and the Veneration of the Torah," 229-48.

[46] Amihai Mazar, *Archaeology of the Land of the Bible*, cilt 1, MÖ 10,000-586 (New Haven ve Londra, 1990), 501-2.

[47] R. Kletter, *The Judaean Pillar Figurines and the Archaeology of Asherah* (Oxford, 1996).

pınak rahiplerinin dayattığı dinde değil de halkın dininde Aşera ile YHWH'in birbirini dışlayan tanrılar değil, tanrısal bir çift olarak görüldüğüne şüphe yoktur.[48] Kitab-ı Mukaddes peygamberleri dönek İsraillilerle İbranilerin sık sık sahte tanrılarla putlara ibadet etmeye dönmesini sürekli olarak eleştirirler. Kitab-ı Mukaddes, birçok tanrının kültü ile tek, diğer kültleri dışlayan YHWH kültü arasında sürekli gidilip gelindiği izlenimini yaratır. Ama YHWH'e tek Tanrı olarak değil de baş Tanrı olarak ibadet edildiği uzun bir dönem olabilir. İlk emirde "Karşımda başka ilahların olmayacak" denirken, başka tanrıların da olduğu, diğer kültlerin dışlanmasından çok kıdemliliğin söz konusu olduğu anlaşılır. "Yalnız Yahweh"ten açıkça söz edilmesi ancak MÖ V. yüzyıl sonlarına ait olan "İkinci Yeşaya"da yer alır. Tapınak rahiplerinin dayattığı kurallarla beraber yüzyıllar boyunca daha çoğulcu ve senkretik bir din, Filistin'in her tarafında bulunan ve *massebot* adı verilen, sade dikilitaşlardan oluşan kült sütunlarını da içeren, aile ocağının, çiftliğin ve kasabanın dininin yanında varlığını sürdürmüştür. Necef çölünün kuzeyindeki Arad kalesinde tespit edilen, MÖ X. yüzyıla ait küçük bir "tapınak" daha önceki bir kült mekânının yerine inşa edilmiştir ve hayvanlarla kuşların kurban edildiği, köşeleri boynuzlu taş bir sunak ile yüksek bir niş içerisinde biri kırmızıya boyanmış iki *massebot* içerir. Yakınlarda bulunan çömlek kırıklarında, Yeremya ve Ezra kitaplarında sözü edilen Kudüslü rahip ailelerinin adları yazılıdır. Arad'daki bu mini tapınak, Hezekiya ile Yoşiya'nın tasfiyelerle bastırmaya çalıştığı, ritüel objeleriyle dolu, kültler arası geçiş dönemine ait bir yerdi. Burası kazıldığında, bazı küçük sunakların baş aşağı çevrilip üzerlerinin sıvanmış olması, o andan itibaren izin verilmeyecek olan uydu tapınaklara resmi anlamda son verildiğini düşündürür.[49]

---

[48] William G. Dever, *Did God Have a Wife?: Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel* (Grand Rapids, MI, 2005).

[49] *A.g.e.*, 497-8.

Bütün bunlar ne anlama gelir? Aşırı revizyonistler, Kitab-ı Mukaddes'e eşsiz bir halkın "oluşum" miti ihtiyacını karşılayan, geriye dönük bir sürgün hayalinden başka bir şey olarak bakılmaması gerektiğini savunurlar. Buna göre Yahudilerin atalarına dair Kitab-ı Mukaddes'te sunulan destan, gelişimini tamamlamış bir ulusun tek Tanrı müminleri olarak ortaya çıkışının, Kenan'a göç ettikleri zaman o kültü yanlarında götürmelerinin ve Kudüs Tapınağını kurmalarının tarihidir. Ama tarihle karıştırılmamalıdır.

Ama devasa ölçekte bir düzeltme girişimi olan bu "minimalizm," son zamanlarda yürütülen arkeolojik kazılar ve Siloam'daki Hezekiya Tüneli yazıtı gibi daha önce ortaya çıkarılan buluntuların yeniden incelenmesi sonucunda çökmüştür. Kitab-ı Mukaddes'i tamamıyla kurgusal ve tarihsel gerçeklerden apayrı gören "minimalist" yaklaşımın Kitab-ı Mukaddes'e düz anlama dayalı yaklaşım kadar yanlış olabileceği artık bellidir. Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i, yüzyıllar boyu birçok kuşağın eseri olmasına rağmen Babil sürgününde başlamış olamazdı, ama büyük kısmı, aşırı revizyonistlerin iddia ettiği gibi Pers ve Haşmonayimler dönemlerinde de yazılmış olamazdı. 1979'da, Kudüs'ün güneydoğusunda, Ketef Hinnom'daki gömü mağaralarında arkeolog Gabriel Barkay tarafından değerli bir tılsım bulundu: çok küçük iki gümüş tomardan birinin üzerinde Çölde Sayım kitabında yer alan ve günümüzde de kutsal günlerde sinagog ayinlerinde kullanılan, rahiplere özgü bir kutsamanın İbranice mısraları yer alır. Bu tomarlar muhtemelen tılsım olarak bedenin üst kısmında taşınıyor, kötülüğe ve talihsizliğe karşı insanın Tanrı tarafından kutsanması için takılıyordu. Onları takan kişi, başka yerlerde olsa koruyucu bir ilahın imgesini içerecek bir tılsıma Tevrat'ın sözlerini yazmıştı. İşin asıl tuhaf tarafı, bu tomarların MÖ VII. yüzyıl sonlarına, yani Tapınağı temizleten ve Kitabı "keşfeden" reformcu Kral Yoşiya'nın dönemine kesin bir şekilde tarihlendirilmiş olmasıdır.

Dolayısıyla, Kitab-ı Mukaddes'in kitaplarının en eski eksiksiz metni, MÖ III. ve IV. yüzyıllara kesin olarak tarihlendirilen Ölü Deniz Kumran Tomarları ise de, Ketef Hinnom'daki gümüş tomarlar yazı tarihini Yehuda Krallığının sonlarına kadar geri götürür. MÖ IV. yüzyıla gelindiğinde Aramice hem konuşma hem de yazı dili olarak İbranicenin yerini aldığından, Kitab-ı Mukaddes'in büyük kısmının o tarihten önce yazılmış olması pek muhtemel görünmez. İbranicenin ruhban ve kâtip sınıfının dili olarak muhafaza edilmesine rağmen, Ölü Deniz Tomarları arasında bulunan, daha geç döneme ait apokrif kitaplardan ve bilgelik kitaplarından bildiğimiz üzere, Helenistik "modern" İbranice, Kitab-ı Mukaddes'in büyük kısmının yazıldığı "klasik" İbraniceden çok farklı bir karaktere ve stile sahiptir. Babil'in saldırısının neden olduğu yıkım ve göç sırasında, Kitab-ı Mukaddes'in bir araya getirilmesi için gerekli olan edebi coşkunun ve gücün MÖ VI. ve V. yüzyıllarda gösterilmiş olması ihtimal dışıydı. Kitab-ı Mukaddes metinlerinin MÖ VIII. yüzyıl sonlarında, Hezekiya'nın Yehuda Krallığında, halkın diline, rahiplerin şiirlerine ve kâtiplerin yeteneklerine ortak olan çalkantılı İbraniceden doğmuş olması çok daha mantıklıdır. Tesniye kitabının daha geç döneme ait, daha sıkı kuralları da –her türlü kült figüründen arındırılmış "boş taht" dinleri, üzerinde sadece Tevrat ile *kabod*'un (YHWH'in kelimelerle ifade edilemez şanı) yer aldığı kutsal sunakları– iki yüzyıl sonra, Babil felaketinden önce ve sonra Kitab-ı Mukaddes'e daha katı biçimini kazandırmıştır.

Her yeni keşifle birlikte Yahudilerin en erken dönem tarihinin daha ayrıntılı bir tablosu oluşmaktadır; bu tablo Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin anlatımıyla aynı değildir tabii, ama ondan tamamıyla kopuk da değildir. 1993'te İsrail'in en kuzeyindeki Tel Dan'da IX. yüzyıla ait taş bir stel ortaya çıkarılmıştır; üzerindeki Aramice yazıtta, Arami kralı Hazael'in İsrail kralına ve 31. satırda, "Dwt Soyu"na karşı kazandığı zafer yüceltilir. Bu durumda Davut ile hanedanının daha

sonraki kâtip kuşaklarının hayal gücünün ürünü olduğuna dair minimalist varsayım da pek gerçekçi değildir. İsrail devleti ile İbrani dilindeki kültürün ortaya çıkışının tarihinin, Kitab-ı Mukaddes yazarları tarafından, en başından beri bir öncekini tanımlıyormuş gibi –ama böyle olmadığı apaçıktır– bir araya getirilen Yahudi tektanrıcılığının hikâyesinden ayrılması gereklidir. Ama Yahudi tarihinin iki unsuru –devlet ve hikâye– kanonik Kitab-ı Mukaddes metninin sıkı örgüleri arasında kendine yer bulana kadar uzun bir süre boyunca bağlantılı olarak, iç içe gelişmiş, bazen aşınmış, bazen birbirinden tamamıyla kopmuştur.

Kudüs merkezli, Yoşiya ve Hezekiya döneminde sırf şehir nüfusu muhtemelen 40.000 civarında olan küçük bir devletin, ultra-minimalistlerin düşündüğü gibi halkı büyük ölçüde okuryazar olmayan bir "inek pazarı"ndan çok daha fazlası olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur. Gezer ve Hazor gibi taşradaki kale-şehirler müthiş yapılardı; altı odalı sur kapıları, yerel yetkililer için müstahkem konutları, taş döşeli yolları ve meydanları, büyük depoları ve ahırları vardı. Moloz taşından değil, bazıları çok büyük boyutlu, pahlanmış kesme taştan inşa edilmişlerdi. Böyle yerlerin kurulması için gereken organize işgücü ve mühendislik, hırslı bir askeri devletin ağırlığının ve hiyerarşik düzeninin söz konusu olduğunu düşündürür. Kudüs'ün güneyinde yer alan Ramat Rahel'de, Y. Aharoni ile Efraim Stern'in kesin bir dille "Yehuda'nın son kraliyet sarayı" diye tanımladığı, kesilip şekillendirilmiş kireçtaşından inşa edilmiş ve Asurlular tarafından yerle bir edilen bir yapı, proto-Aeolia düzeninde sütun başlıklarıyla harikulade tomar benzeri başlar ve "düşmüş yaprak" motifleri içeren oyma pencere parmaklıklarıyla süslenmiş bir avlu vardır.

Bu küçük, hatta minicik ayrıntılardan büyük bir resim ortaya çıkar. O küçük objeler, sert, yarı değerli taşlardan yapılmış mühürlerin kil veya balmumu üzerinde bıraktığı ve bir zamanlar yetkililer tarafından yazılan veya krala gönderilen belgelere iliştirilen izlerdir. Sırf Davut'un Şehrinde yürütü-

len kazılarda bile bunlardan elli bir tane bulunmuştur. Bazıları, Yehuda krallarının şahsi mühürleri oldukları anlaşılan yapraklı küçük güllerden ibarettir (ve sadelikleri kendinden güzeldir). Ama birçoğu da Yakındoğu'ya özgü şekilde hayvan, kuş, gökyüzü cisimleri, böcek, kanatlı güneş, Jeroboam'ın (muhtemelen İsrail kralı II. Jeroboam) hizmetkârı, Şema'nın kükreyen aslanı, bir maymun, bir zambak, bir eşek, kralın kızı, Prenses Ma'adana'ya işaret eden lir resmi içerir. Camın altındaki bu mühür izlerine baktığımızda, hem o dönemde kullanılan bürokratik bir ifadeyle "Evin Üstündeki" önemli insanlar –şehrin valisi *sar'ir*– hem de Evin altındaki sayısız insan yeniden dirilir. Bunların arasında bu mühürleri şekillendiren zanaatkârların yanı sıra, kâselerle testi kulplarına genelde kral için *lmlk*, ama bazen de Zerubbabel'in kızı Şalomit veya kralın hizmetkârı Avanyahu gibi mülkiyet gösteren harfler oyanlar gibi, resim ve yazı toplumunda bir araya gelenler de yer alır.

Bunlar başyapıtlar değildir, zaten önemli olan da odur. Bazı Mısır ve Mezopotamya sit alanlarının tersine çömlek kırığı belgelerinin, mühürlerin ve testi kulplarındaki yazıların bize anlattığı, Samiriye'den Yehuda tepelerine ve Necef çölüne kadar, İsrail ve Yehuda bölgelerinin tamamını kapsayan ve dini, askeri gücü, hukuk uygulamalarını, vergi tahsilatını, gıda ihtiyaçlarını, göz zevkini (hele proto-Aeolia düzenindeki o sütun başlıkları!), mülkiyet mühürlerini, kralın otoritesini, hatta tarım takvimini birbirine bağlayan büyük bir ağdır.

Bütün bunların Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inde anlatılan dünyayla ilgisi olduğuna inanmayanlar için, Babillilerin Kudüs'ün yerle bir edilmesinden sonra vali atadığı "Evin Üstündeki Gedaliya" veya Yeremya kitabında adı geçen Şafan'ın oğlu Gemaryahu şeklindeki yazıtlar bile Kitab-ı Mukaddes'in sürgün konusunda geriye dönük bir hayal ürünü olduğu inancını yıkmaya yetmeyecektir.[50]

[50] Nili Sacher Fox, *In the Service of the King: Officialdom in Ancient Israel and Judah* (New York, 2000), muhtelif yerlerde; Robert Deutsch, *Masrim min Ha'Avar (Messages from the Past, Hebrew bullae*

Öte yandan Khirbet Qeiyafa'dan görülen manzara vardır. Ben bu manzarayı ilk olarak 2011 yılında, bahar başlarında, burada kazılar yürüten Kudüs'teki İbrani Üniversitesinden arkeolog Yossi Garfinkel'le birlikte gördüm.[51] Bu alçak tepe, Kudüs'ün otuz kilometre güneybatısında, Filistilerin hâkim olduğu ova ile Yehuda Krallığına bağlı Kudüs tepe devleti arasındaki sınır bölgesi olduğu varsayılan Şefela'da bulunur. Nisan başlarında kırsal kesimin bereketi nefes kesicidir, o kadar yeşildir ki, Victoria dönemi seyyahlarının burayı sürekli olarak Kent ve Yorkshire bölgelerine benzetmeleri anlaşılabilir bir şeydir. Kış yağmurları derelerle göletleri doldurmuştur; yaşlı meşeler taze yapraklarla kaplanmıştır; çayırların üzeri yabani çiçeklerle doludur. Bu çiçeklerden biri, bu tepelerden birine özgü yabani bir acı baklanın rengi o kadar yoğun bir mavidir ki İsrail'in dört bir yanından botanik meraklısı hacılar bu çiçeğin yoğun olarak yetiştiği kısa dönemde buraya gelirler. Birkaç gün sonra tanıştığım ve her zamanki gibi ülkenin çeşitli sıkıntılarıyla uğraşan bazı Kudüslü yazarlar bu sefer acı bakla çiçeğinden başka bir şey konuşmuyorlardı.

Ama Khirbet Qeiyafa, geçmişte de günümüzde de çiçekli olmaktan uzak bir çatışma bölgesinde yer alır. Yeşu 15:35'te adı geçen komşu Sokoh ve Azekah tepeleri gibi bu tepe de Hebron ve Kudüs tepe şehirleri ile Filist kıyı ovası arasındaki eski yola hâkimdir. Batıda Filistin'in Gath kalesi (günümüzde Tel Safi sit alanında) vardı. Qeiyafa'nın altındaki Elah vadisi, Samuel kitabına göre çoban çocuk Davut'un Filistili savaşçı dev Golyat 'ı öldürdüğü yer olduğu için, Kitab-ı Mukaddes'in izini süren Victoria dönemi seyyahlar buradan

from the time of Isaiah to the end of the First Temple) (Jaffa, Tel-Aviv, 1997); *Biblical Period Hebrew Bullae: The Joseph Chaim Kaufman Collection*.

[51] En son kazılarla ve çalışmaların tarihiyle ilgili bilgiler için bkz. Yosef Garfinkel, Saar Ganor ve Michael Hasel, *In the Footsteps of King David* (Tel Aviv, 2012). Ayrıca bkz. Y. Garfinkel ve S. Ganor, *Khirbet Qeiyafa Excavation Report*, cilt 1 (Kudüs, 2008).

mutlaka geçerlerdi, ama yemyeşil otlağa sürülerini getiren (günümüzde bile) Bedevilerin kampına bakan yamaçtaki alçak duvara fazla dikkat etmezlerdi. Khirbet ne de olsa Arapçada "harabe" anlamına gelir ve Victoria dönemi haritacıları ömürleri boyunca yetecek kadar harabe görmüştü. Conder, kayıtsız bir edayla, "sadece bir taş yığını" diye yazar.

Khirbet Qeiyafa'nın bundan çok daha fazlası olduğunu anlamak biraz zaman aldı. Önemli bir yer olduğu, tepede bulunan yerleşim yerinin 2 hektarlık alanını çevreleyen 700 metre uzunluğundaki surlardan belliydi. Ama duvarı oluşturan taşların göreceli olarak ufak olmasından dolayı, yapı Helenistik döneme, yani MÖ IV. ila II. yüzyıllar arasına ait gibi görünüyordu. Garfinkel'in 2003'te bu sit alanını inceleyen öğrencilerinden Saar Ganor üst yapının taşları ile altında, sazların oluşturduğu bir perdenin ardında kısmen gizlenen daha büyük taşlar arasındaki dikkat çekici farkı tespit ettiği zaman, yapının temelinde çok daha eski bir yerin olabileceği anlaşıldı. Çalılıklar temizlenince de bu taşların megalitik olduğu, bazılarının uzunluğunun üç metreye, ağırlığının da beş tona vardığı ortaya çıktı. Bu taşlar, tenha bir çiftçi köyünün altından kalkamayacağı devasa bir işgücü seferberliği gerektirmiş olmalıydı. İşin daha da ilginç tarafı, arkeologların "kyklop-vari" (yani devasa) adını verdiği taşların hemen altı ana kayaydı. Dolayısıyla iskân ve yıkım dönemleri yaşamış birçok sit alanının tersine burası inşa edilmiş, iskân edilmiş, sonra aniden terk edilmişti ve yeniden iskân edilmesi Helenistik dönemi bulmuştu. Bu durumda kronolojiyi karıştıracak, insan yapımı bir eser karmaşası olmayacaktı.

2007'de başlanan kazılar sonucunda, aşağı şehir ile tepede akropol olmak üzere iki kısımdan oluşan, beş ila altı yüz kişinin yaşadığı, yoğun nüfuslu bir kale-yerleşim yeri gün yüzüne çıkarılmıştır. Surları kazamat duvarlarından ibaretti: iç ve dış surlar arasında depolar, muhafızlar, hatta ilkel iskân yerleri için bile yeterli yer vardı. Kazamat duvarları bu tür yerlerde MÖ X. yüzyıldan itibaren kayboldukları için bu durum da

buranın bölünmüş değil, tek krallık dönemine ait daha eski bir tarihe ait olduğunu gösterir. Surlara bitişik halde, bazıları dört odalı sayısız konut vardı. Batıya bakan surların ortasında, taşları bu sit alanının en büyüklerinden olan geniş bir anıtsal kapının olduğu apaçıktır. Daha sonra yürütülen kazılar sonucunda kalenin diğer ucunda Garfinkel'in ikinci bir anıtsal giriş olduğuna inandığı bir yapı ortaya çıkarılmıştır (ama bu konuda farklı görüşler de söz konusudur); dolayısıyla Garfinkel, Khirbet Qeiyafa'nın (veya İsraillilerin kullandığı adla "Elah Kalesi") aslında Samuel kitabında sözü edilen iki kapılı Şa'arayim olduğuna karar verdi.

Yossi Garfinkel, Kitab-ı Mukaddes konusunda hayaller kuran biri değildir. Bir tarafta kutsal kitapların tarihselliği konusunda ısrarcı olan muhafazakâr Zelotların, diğer tarafta özellikle hayal ürünü Davut tarafından yönetilen, Kudüs merkezli bir krallığın tasviri dahil, kitapların tamamıyla edebi kurgu olduğuna inananlar arasında gelişen Kitab-ı Mukaddes savaşlarında kendini taraf olarak görmez. Bir yıl sonra onu ziyaret ettiğimde, "Ben dindar değilim!" dedi, kelimeleri vurgulayarak. "Karım domuz yetiştirilen tek *kibbutz*'ta yetişti. Kitab-ı Mukaddes'in hakiki olup olmaması benim için önemli değil. Ben sadece önümde duranları görürüm." Ama Garfinkel özellikle Khirbet'i kazmaya başlamadan önce uzmanlık alanı Paleolitik ve Neolitik tarih olduğu için, hoşuna gitsin veya gitmesin, iki ateş arasında kaldı; Elah vadisi konusunda kendini içinde bulduğu savaşları anlatırken öyle bir iç geçiriyordu ki, bazen onun daha önceki ve daha huzurlu o çağa dönmek isteyebileceğini düşündüğüm oldu. Ama Qeiyafa'da takılıp kaldı, çünkü ortaya çıkan şeylerin son derece tartışmalı sonuçları var.

Kalenin ne kadar eski olduğu tartışma götürmez (ama tabii ki o da tartışma konusu oldu). Burada bulunan ve uzaklarda, Oxford'da karbon tarih saptama incelemelerine tabi tutulan yanmış zeytin çekirdekleri MÖ XII. yüzyıl sonları veya XI. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir. Bu durumda

Qeiyafa tartışmasız bir demir çağı kalesidir, ama kimin kalesidir? Stratejik önem taşıdığı besbellidir, ama ovadaki Filistin gücü ile tepelerdeki Yehuda yerleşim yerlerinin arasındaki hareketli sınırın tam üzerindedir; bir tarafında Gath, diğer tarafında Kudüs vardır.

Kişisel bir çıkarı olmayan Garfinkel, buranın Filist'e değil de İsrailli Yehuda'ya ait olduğuna karar verdi. Konutların ön duvarları olarak işlev gören arka kazamat duvarlarının Kenan sit alanlarında bilinmediğini vurgulayan Garfinkel, bu yapının Arad, Gezer ve Beerşeba gibi Yehuda'ya ait olduğu kesin olan başka kalelerdeki konfigürasyonların öncülüğünü yaptığını belirtiyor. Geç Kenan kültüründe yeni yerleşim yerlerinin ve kalelerin genelde eskiden beri iskân edilen yerlerin kalıntılarının üzerine inşa edildiği de doğrudur. Öte yandan Khirbet Qeiyafa, demir çağında stratejik açıdan önemli, taptaze bir tepeye inşa edildiğinden, yeni ortaya çıkmakta olan savaşçı ve kült temelli bir devletin ileri karakolu olması kuvvetle muhtemeldir.

Bir de Khirbet Qeiyafa'da nelerin –yani domuz kemiklerinin– bulunmadığı meselesi var. Keçi, koyun, eşek ve at gibi bilinen tüm diğer evcil hayvandan binlerce ortaya çıkarılmış olmasına rağmen, Levililer ve Tesniye kitaplarının beslenme kuralları doğrultusunda yasaklanan domuzların tek bir kemiği bulunamadı. Kuşkucuların hemen belirttiği gibi bölgenin tamamında domuz eti yemekten kaçınıldığından, domuz kemiklerinin yokluğu buranın bir Yehuda yerleşim yeri olduğuna dair kendinden bir kanıt değildir. Ama domuzlara bulaşan yuvarlak solucan larvalarından kaynaklanan trişinoza bağlı geliştiği sanılan domuz eti tiksintisi genelde Qeiyafa zeytin çekirdeklerinden iki yüzyıl sonrasında tarihlendirilir. Ve domuz eti yemekte direnen tek yerel kültür, tepedeki kalenin doğrudan karşısında yer alan Filistilerdi.

Ayrıca, her yıl yaz aylarında yürütülen kazılardan birinde gönüllü öğrencilerden biri, bir su kanalında, Tel Zayit'teki alfabe alıştırması veya Siloam'daki tünel hikâyesi kadar bü-

yük önem taşıyan bir keşifte bulundu ve üzerinde mürekkeple yazılı alfabetik kelimelerin olduğu kilden bir çömlek kırığı buldu. Çömlek kırığının üzerindeki altı satırı oluşturan kelimelerin ve harflerin çoğu, ya mürekkebin solmuş olmasından ya da hangi dile ait oldukları henüz tam anlamıyla tespit edilemediğinden merak uyandırmış ama deşifre edilememiştir. Harfler, "eski" İbranicenin temelinde yatan proto-Fenikeceye veya minimalistlerin varlığına inanmadığı Yehuda Krallığının kontrolü altındaki Şefela'da okuryazarlığın yayılması doğrultusunda İbranicenin ilk safhasına ait olabilir. Ama yine erken döneme ait olan Tel Zayit alfabe alıştırmasıyla bir arada ele alındığında, Kudüs'ün batısındaki iç bölgelerde kâtiplerin kullandığı alfabetik yazının şu ana kadar düşünülenden daha erken yayıldığına dair giderek daha çok kanıt söz konusudur.

Ancak bütün bunlar, buranın Davut'un devletinin bir ileri karakolu olmanın yanı sıra MÖ VIII. yüzyıldan önce yazılmış olması gereken Kitab-ı Mukaddes'in bilincinde bir yer olduğunu aceleyle ilan edenler için yeterli değildir.[52] Hayfa Üniversitesinden tarihçi Gershon Galil, bir çömlek kırığının üzerindeki "dul kadın ile yetim çocuğu yargıla… kralın eliyle yoksulu refaha erdir; yoksulu ve yabancıyı koru" şeklindeki metin için önerdiği okuma, Mısır'dan Çıkış, Yeşaya ve Mezmurlar kitaplarında bulunanlara esrarengiz şekilde benzeyen etik öğretilerin bir provası gibi gelir. Galil ayrıca "*asah*" ("yapıldı") gibi sadece İbraniceye özgü kelimelere de dikkat eder. Galil'in okumasını aşırı derecede yaratıcı olarak görüp şiddetle karşı çıkanlar bu kelimeleri görmezden gelir, gördükleri kelimelerin ise İbranice olmayan başka metinlerde de yer aldığını savunurlar. Garfinkel'in çömlek kırığındaki yazıyı incelemesini istediği yazıt bilimci Haggai Misgav kelimelerin çok azını deşifre edebildiyse de aralarından bir tanesinin İbranice "hâkim" olduğunu tespit edebildi. Ama fark-

[52] G. Bearman ve W. A. Christens-Barry, "Imaging the Ostracon," Garfinkel ve Ganor, *Excavation Report* içinde, 261-70.

lı okumalarda bu mesajın üstü örtülü intikam imaları, hatta bazı kişilerin adlarını bile içerdiği görülür.

Ancak burada kesin olan bir şey varsa, o da Qeiyafa'daki yazının keyfi bir şekilde bir araya getirilmiş bağlantısız kelimelerden çok daha fazlası olduğu, kesintisiz bir metin ve muhtemelen birileri arasında bir iletişim teşkil ettiğidir. Bu kadarı yeterli değil mi? Ama Şa'arayim'in, daha sonra Arad'ın olacağı gibi stratejik bir ileri karakol olması, yazı yazılıp gönderilecek, askerler, eşleri ve çocukları, kâtipler, çiftçiler ve tüccarlardan oluşan bir nüfusun yaşadığı bir yer ve demir çağı standartlarında küçük bir kasaba olması için yeterli. Şefela'nın tatlı bahar havasında benim hayal gücümü harekete geçiren de o dünyadan, gündelik hayatından geriye kalanlardır: bir odada, Garfinkel'in muhtemelen küçük bir ahırda koşum hayvanlarının bağlandığı kazıklar olduğuna inandığı dikili taşlar var. Sit alanının başka yerlerinde demir çağına ait mutfak eşyaları görüyoruz: bir değirmentaşı; eğeleme veya rendeleme amaçlı çıkıntıları olan başka bir değirmen taşı. Kazılardan birinde ev içi kullanıma yönelik, parlak kırmızı renkte her türden seramik ürün, testilerle amforaların yanı sıra çok güzel bir yemek pişirme tepsisi de bulunmuş. Bu mutfakta kendimi evimde hissettim, zeytinyağına uzanıp yemek yapabilirim.

Yossi doğruluyor ve elleri belinde etrafına bakınıyor, o yaz gerçekleşecek kazı mevsimini düşünüyor, bu "taş yığını"nı İsrail'in dört bir tarafından gelecek okul çocukları için eğitici bir arkeoloji parkı olarak hayal ediyor. Yossi bir yobaz değil, özellikle bir elde kürek, bir elde Kitab-ı Mukaddes Kutsal Topraklar'a giden Palmer gibi bir arkeolog hiç değil. Kendi de dediği gibi, tek istediği şey, hakikat. Bir baykuşu andıran dostane yüzünde gülümseme ile somurtma arası bir ifade beliriyor. "Böyle bir yeri, basamakları, sokakları, kazamat duvarlarını inşa etmek için gerçek anlamda inşaat ustaları lazımdı; bu, bir grup çobanın yapabileceği veya yapacağı bir şey değil. Bu kadar büyük taşları –bazıları beş tondan

ağır– buraya taşıyacak işgücünü işe almak için devlet benzeri bir yapı lazım. Vergiler lazım, yazılı bir kültür lazım. Bu, Filisti versiyonu da değil."

Garfinkel antikçağda savaş alanı olan sınır bölgesine bakıyor. O savaşlarını başka yerlerde, ilmi yayınların sayfalarında, konferanslarda ve müzelerin koruma laboratuvarlarında verecek. Bağrışıp çağrışacaklar, birbirlerinin görüşlerini çürütmeye çalışacaklar, neredeyse birbirlerine hakaret edecekler. Garfinkel zaten sırf Khirbet Qeiyafa'nın "Davut dönemi"ne ait olduğunu söylemekle sanki hayali birisinin gayri meşru bir şekilde gerçek kılmış gibi, yeniden dirilen "maksimalistlerin" ortağı olmakla suçlanmış.

Ama her yeni kazı sezonuyla, buranın İlk Tapınak İsrailli-lerinin askeri bir ileri karakolu olduğuna dair kanıtlar giderek artmakta ve daha inandırıcı hale gelmektedir. Kazılarda kılıçlar, mızrak uçları ve sapları ve oklar gibi binlerce silah ortaya çıkarıldı. Ancak Khirbet Qeiyafa'da hiç tarım aleti yok, bu da Garfinkel'e göre kalenin aşağıdaki tarlalarda faaliyet gösteren çiftçilerden ve çobanlardan vergi ve haraç topladığını gösterir, ki bu da bir beyin buralara hâkim olduğunun bir başka işaretidir. Garfinkel'e göre buranın İlk Tapınağa tarihlendirilmesinin Kitab-ı Mukaddes'te hayal edilen Davut'un ve Süleyman'ın "sarayları"nı da benimsemek anlamına geldiğini düşünmek, asıl meselenin göz ardı edilmesine neden olur. "Burayı inşa eden İsrail devletinin bir imparatorluk, hatta büyük bir krallık bile olduğunu savunmuyorum. Hayır, burayı inşa eden Kudüs –Moab gibi ve diğer komşuları gibi– küçük bir devletti, ama yine de gerçek bir devletti, okuryazarlığı belirli bir derecedeydi, işgücünü seferber edecek, vergi toplayacak, surlar ve sur kapıları inşa edecek, savunma planları yapacak durumdaydı."

Bütün bunlar, demir çağına ait Khirbet Qeiyafa'nın İsrail'e ait olması için yeterli değildir. Ama en son kazılarda ortaya çıkarılan buluntular buraya inkâr edilemez, sapasağlam bir kimlik sağlayabilir: biri çömlekten, diğeri kireçta-

şından iki küçük, taşınabilir tapınak maketi. Bunlar bu sit alanında *massebot* taşlarının da bulunduğu üç kült odasından birinde ortaya çıkarılmıştır. Bu odaların bazıları normal konut odalarından biraz daha büyüktür ve ibadete ayrılmış gibi görünür; bu tapınakların bulunduğu oda, küçük bir çeşmenin içinden geçtiğinden arındırma ritüeli için kullanıldığı anlaşılan basamaklar ve surların yanından ve içinden geçerek dışarıya akan bir drenaj kanalı içerir.

Bütün bunlar size aşina, hatta biraz *koşer* gelmeye başladı mı? İnatçı kuşkucular olarak Kitab-ı Mukaddes'le bağdaştırmalara karşı ne kadar mücadele edersek edelim, kil olanı yirmi beş santimetre, taş olanı da otuz beş santimetre yüksekliğinde ki bu küçük, taşınabilir tapınaklar bütün diğer kanıtlarla bir araya getirildiğinde kaçınılmaz bir yöne işaret ettikleri görülür. Her şeyden önce kült odalarının kendileri, yakın komşularla ortaklaşa kullanılmış olmaları mümkün olsa da, konutların birer parçasıdır. Ama bu mini tapınaklar, İsrail dininde kutsal olanın her yerde olduğu –yerel olanın kutsanması– vurgusu doğrultusunda Çadır Tapınağın, hatta Tapınağın fiziksel bir versiyonunu ibadetin odak noktası olarak o evlerin içine getirmiş olmalıdır. Aslında evlere uyarlanmış, şahsi kült objeleri Sami Yakındoğu'nun hemen her yerinde bulunur, ama putperest çoktanrıcılıktan beklendiği üzere, genelde ilahların veya ilahi kralların veya aldıkları hayvan şekillerinin imgelerinden ibarettirler. Kenanların bir ucu açık tapınak maketleri de vardır, ama onlar da hemen hemen daima kült heykelcikleri içerirler. Khirbet Qeiyafa'da bu tapınaklarda minyatür, herhangi bir özellikten yoksun taş dışında herhangi bir şey bulunmuş olduğuna dair hiçbir iz yoktur. Bunların Yahudiliğin ana özelliği haline gelecek, sadece vahiy edilen kelimelerin olduğu bir tomarın yer aldığı kutsal boşluğun tasvirleri olması da bir o kadar mümkündür. Çömlekten yapılmış mini tapınakların stilize revakı şaşırtıcı derecede ayrıntılıdır: iki yanında birer sütun, önlerinde birer muhafız aslan, çatının üzerinde de kumrular var-

dır. En sıra dışı unsur, çömlekçinin feston izlenimi verecek şekilde parmaklarıyla şekillendirdiği, bağlı duran bir kumaş perdedir, çünkü Krallar kitabında Kutsalların Kutsalına girişi örttüğü anlatılan, her iki Kudüs Tapınağının tasvirlerinin ünlü bir özelliği olan *parokhet*'yi, yani tül perdeyi çağrıştırır. *Parokhet*'in yırtılması, Tapınağı yerle bir edenlerin kutsallığa karşı en korkunç eylemi olarak tarif edilir ve Titus mızrağıyla perdeyi yırttığı zaman kumaştan kan aktığı anlatılır.

Biraz daha büyük boyutta olan ve kırmızı boyası hâlâ yer yer görünen kireçtaşından mini tapınak da diğeri kadar anlamlıdır. Perdesi veya muhafız hayvanları olmamasına rağmen, Tapınağın girişinin tasvir edildiği şekilde girintili bir girişi ve daha da önemlisi, bölgedeki başka tapınakların mimarisine özgü şekilde, karşıdan bakıldığında üç kalaslı yedi kirişli "triglif" çatısı vardır. Kült odalarında ayrıca, sonradan norm haline gelecek içi oyuk ve boynuzlu, siyah bazalt mini sunaklar da bulunmuştur. Burada taşınabilir, yerel hale getirilmiş, Yahudilik haline gelecek olan özünü derinden soluyan bir din, her zamanki putperest ilahların bedenleri ve yüzleri olmadan, fiziksel boşluk ve kavramsal dolulukta ibaret bir din apaçık şekilde söz konusudur. Böylece Khirbet Qeiyafa'da bu dinin varlığını inkâr etmek aniden aptalca bir dogmatizm gibi görünür.

Yossi Garfinkel tapınakların Khirbet Qeiyafa'nın Kudüs'te Süleyman'ın Tapınağı varken inşa edilip iskân edildiğini kanıtladığını değil, sadece tapınakları Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inde tasvir edilene çok benzer bir dini kültürün ifadeleri şeklinde görmemenin imkânsız olduğunu, bu ihtimali göz önüne almamanın saçma olduğunu söylemektedir. Garfinkel'in eleştirmenlerinden biri, çaresiz bir edayla arkeolojinin "kitaplardan bağımsız," yani Kitab-ı Mukaddes'ten bağımsız olmasını istediğini söylemiştir; böyle bir arkeoloji kutsal metinlerden tamamıyla uzak olmalı ve Victoria dönemi araştırmacıları, William Foxwell Albright, Yigal Yadin, Benjamin Mazar ve onların soyundan gelip bu tartışmala-

rı sürdürenlerin tersine, Kitab-ı Mukaddes hiç yazılmamış gibi, sadece önündekini görmeli ve incelemelidir. Ama bence bu ülkede Kitab-ı Mukaddes'ten tamamıyla kopuk bir arkeoloji, ülkeyi haritalandırıp kazarken aklında Kitab-ı Mukaddes'ten başka bir şey olmayan "kutsal coğrafya" kadar kendini kandırırmış görünüyor.

Bu hikâyede kelimelerden, yazıdan kaçış yoktur. Bir gün İsrail Müzesinin bir vitrininde, Ketef Hinnom'daki gömü mağarasında bulunmuş, daha iyi görülmesi için aydınlatılıp büyütülmüş minicik gümüş tomarları buldum. Bu olağanüstü güzel objelerin üzerindeki uzun dikey hatlı oyma harflerin İbranice olduğunu günümüzde hiçbir Yahudi anlayamaz, ama onlar yine de İbranicedir. Mikro ölçekteki yazı (başka bir çağda Yahudilere özgü hale gelecektir) doğrudan Kitab-ı Mukaddes'ten alınmamıştır, ama onun ibadet temelli şiirselliğini içerdiği kesindir. "Onu sevenlere ve emirlerine uyanlara lütuf olsun… O bizim kurtarıcımız ve kayamızdır" diye yazar birinde, ama içimde asıl bir şeyler uyandıran, KH2 adı verilen diğeri: "Kötülüğü kovan… kutlu… olsun… yüzüyle seni aydınlatsın ve sana huzur versin." O bir şey, Yahudi tarihiyle ilgilenmeyi göze alan herkesin karşılaştığı mesleki bir risk olan hafızanın yerçekimi, kadim Dün ile gelip geçici Bugünün bir arada yuvarlanıp gitmesidir.

Dokuz yaşıma dönüyorum, sinagogumdayım. Ayin sırasında Tevrat yukarı kaldırıldı ve okumaya geçilmeden önce cemaat arasında dolaştırıldı. Yahudilikten önce tanrıların imgeleri dolaştırılıp onlara saygı gösterilirdi, şimdi ise ibadetimizin hedefi Kitap, yanımızdan geçerken *tallitim*'leri, yani dua şallarını ona dokunmak için uzatıyoruz. Tevrat ve kelimeleri o kadar kutsal, o kadar saftır ki elle doğrudan dokunulmasına izin yoktur. O sözleri yazan kâtipler yazıya oturmadan önce ellerini yıkamalıdır; onları seslendiren okur tomara sadece *yad*'la, yani gümüş parmakla dokunmalıdır. *Sefer Tora*'ya da doğrudan değil sadece öpme ibadeti için dudaklarımıza götürdüğümüz *tallit*'imizin ucuyla dokunmalıyız.

Kitabın gezdirilmesi, okumadan önce ve sonra olmak üzere iki defa yapılır. Ama şimdi *Kohanim*, yani rahipler, dua şalları başlarının üzerinde ve bir sayvan oluşturacak şekilde birleştirilmiş, Ahit Sandığının önündeki halı kaplı basamakların üzerinde, cemaate göre yukarıda dururlar. Onlar bizi kutsarken bizlerin, yani ayaktakımının, onlara bakması yasaktır, ama tabii ben göz ucuyla bakmadan edemem. Altındaki adamlar ilahi söyleyip bazıları eğilirken üzerlerindeki siyah çizgili, açık krem renkli örtü de dalgalanıyor. Yoşiya'nın krallığında yeniden keşfedilmiş bir tomarı okur gibi, "Tanrı sizi kutsasın ve korusun" diyorlar, "Tanrı aydın yüzünü size göstersin ve size lütfetsin; Tanrı yüzünü size çevirsin ve size esenlik versin. *Omayn*." *Omayn* –yani Amin– duvarları ahşap panolarla kaplı sinagog boyunca yankılanıyor ve ben, yok edici savaşın üzerinden on yıl bile geçmemiş olmasına rağmen kendimi güvende hissediyorum.

4

KLASİK YAHUDİLER Mİ?

I. Musa da Platon da Olmasın mı?

Hangisi olacaktı: çıplaklık mı, kelime mi? Güzellik anlamında Tanrı mı, yazı anlamında Tanrı mı? Bölünmez bir Tanrı mı, mükemmel bir beden mi? Matthew Arnold'a göre Eski Yunanlar ile Yahudiler su ile yağ gibiydi.[53] Her ikisi de "yüce"ydi ve kendilerince "takdire değer"di, ama birbirine karışamazdı. Yunanlar kendilerini gerçekleştirme peşindeydi; Yahudiler kendilerini fethetmekle uğraşıyordu. Yahudiliğin en önemli emri, "İtaat et" idi; Yunanlar için en önemli şey, "mizacına sadık ol" idi. Ama Arnold'un tarafsızlık iddiası inandırıcı değildi. Hoşgörü ve ışık aramak varken kim bir sonraki cehennem azabını bekleyerek yaşamak ister?

Klasik gelenekle yetişirseniz Avrupa'nın Herodotos'un anlattığı gibi istilacı Perslerin yenilgiye uğratılmasıyla baş-

---

[53] Matthew Arnold, *Culture and Anarchy* (Londra, 1869), Bölüm IV, muhtelif yerler. Arnold en baştan itibaren hem "İbraniliğin" hem de "Helenizmin" "yüce ve takdire değer" olduğunu kabul eder ve beklentilerin tersine dönmesinin örneği olarak Heine'yi gösterir – ama kültürel ifadenin bu iki kutbunu sadece apayrı değil, uzlaşması imkânsız olarak da görür.

ladığına inanırsınız. Yahudi olarak yetişirseniz ise biraz da Perslerin kazanmış olmasını isterdiniz. Ne de olsa Kudüs'ü yeniden inşa edenler Perslerdi; Esther kraliçeleri oldu – ne kadar kötü olabilirlerdi ki? Kudüsleri yok etmek isteyen zalim Haman, Pers kralının elinden ettiğini bulacak olan ucube bir canavardan başka bir şey olamazdı. Öte yandan sünnetli çocuklarla annelerini Kudüs'ün surlarından aşağı attıran Yunan Seleukid kralı IV. Antiokhos Epiphanes, Birinci Makabeler kitabına göre ait olduğu kültürü tamamıyla yansıtıyordu. Düşman sadece deli kral değil, aynı zamanda Helenizmdi. İkinci Makabeler kitabında Yunan vahşetine dair sunulan örnekler daha da sansasyoneldir. Şabat gününe gizli gizli uyanlar mağaralarında canlı canlı yakılır. Yahudi tarihçi Flavius Josephus daha da korkunç sadizm örnekleri anlatır. Ona göre dini kurallara uymakta ısrarcı olanlar, "sırıklarla kırbaçlandı, bedenleri parçalara ayrıldı ve henüz sağken ve nefes alırken çarmıha gerildiler."[54]

Yunanların en çok nefret ettiği şey (bu görüşe göre) Yahudilerin farklı olma inadıydı, erkeklik organlarına attıkları kesikti, haftanın içinde ortaya çıkardıkları molaydı, gıda rejimlerine getirdikleri sınırlamalardı, çehresi olmayan, sürekli kızgın olan tanrıları konusundaki teklik iddiaları ve başkalarına benzemeyi insanı çileden çıkaracak şekilde reddetmeleriydi. Yunan felsefesi keşfedilebilir, evrensel hakikatlerin varlığına inanırdı; Yahudi bilgeliği ise kilit altındaki bir kültürün özel hazinesi gibiydi. Kozmik uyum ilkeleri doğrultusunda inşa edilen Yunan tapınakları, içlerine insanların girmesini sağlayacak şekilde tasarlanırdı; Kudüs Tapınağı ise "yabancılara" kapalıydı. Yunan heykelleri ve anıtları, onları inşa eden devletlerden daha uzun ömürlü olacak şekilde yapılırdı. Tevrat'ın ise mimarlıktan daha uzun ömürlü olacağına inanılıyordu. Yunanlara göre doğa ve özellikle vahşi doğa kültü, vecd haline ulaşmanın yoluydu. Halbuki

[54] Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 11, 5, 256.

Yahudilere göre kutsal koruluklar, insanın putperest zilletler arasında yolunu kaybedeceği yerlerdi. Dionysios kültünün temelinde duyuların vecd yoluyla çıldırması yatardı. Yahudi geleneğine göre sert içki kötü olaylara yol açardı: nitekim Nuh, kendisini seyreden oğlu Ham'ın karşısında kendinden geçmiş, çıplak halde yatar; itaat etmeyen İsrailliler de Altın Buzağının etrafında dans ederler. Ağaçların arasında sarhoş olmak en kötüsüydü, dolayısıyla İkinci Makabeler kitabının yazarının anlattığı üzere, Antiokhos Yahudileri "sarmaşıklarla süslü" geçit törenlerinde Bakkhos'u yüceltmeye mecbur ettiği zaman, Yunanların vahşi doğa kültü Yahudilerin doğaya hâkim olma zorunluluğunun yerini aldı.

Bu durumda Helenleşmiş bir Yahudi bir tezat teşkil ediyordu. Ama öyle değildi, çünkü Libya'daki Kyrenaia'dan İskenderiye metropolüne, Yehuda'ya, Celile'ye ve Doğu Akdeniz'in adalarına kadar olan bölgede yaşayan sayısız Yahudi için durum böyleydi. MÖ IV. yüzyılda Büyük İskender'in fetihleri ile Romalıların hâkimiyeti arasında geçen yaklaşık iki yüzyıl boyunca Yunan ve Yahudi kültürünün bir arada yer alamayacağı kavramı insanlara çok şaşırtıcı, hatta saçma gelebilirdi. O halklar için Helenizm ve Yahudilik birbiriyle bağdaşmayacak şeyler değildi. Yaşam tarzları tam tersinin, zorunlu olmayan bir kesişmenin, tamamıyla sorunsuz olmasa da kendiliğinden bir arada yaşamayı başarmanın örneğiydi. 1947'de Ölü Deniz Tomarlarının, 1979'da Ketef Hinnom'daki gümüş tılsımın ortaya çıkarılmasına kadar en eski (1898'de keşfedilmiş) aralıksız İbranice metin Nil nehrinin orta bölgesindeki Helenleştirilmiş Fayyum bölgesine aitti ve MÖ II. yüzyıl ortalarına kesin olarak tarihlendirilmiştir. Bu metin, bir papirüs üzerine yazılmış On Emir (sıralaması Yahudilerin ve Hıristiyanların sıralamasından biraz farklı) ile gündelik inanç beyanı *şema*'dan ibarettir. Talmud'dan bir zamanlar *şema*'dan önce On Emir'in okunduğu anlaşılmaktadır, dolayısıyla bu papirüsün üzerinde bir şekilde yoğun olarak Helenleştirilmiş bir dünyada yaşamasına rağmen

dini kimliğinin tanımlayıcı âdetlerini zorlanmadan yerine getirebilen dindar bir Mısırlı Yahudinin gündelik rutini mucizevi bir şekilde muhafaza edilmiştir.

Fayyum bölgesindeki kasabalarda hem Yunan-Mısır yasası hem de Tevrat'ın öngördüğü yasa (genelde Yunanca çevirisi *Septuagint*) doğrultusunda yaşanan hayat, hem *Ioudaioi* [Yahudi] hem de Yahudi olmayan komşuları açısından hiçbir sorun içermezdi. Kahire'nin güneyinde yer alan ve başka yerlerde olduğu üzere Yahudilerin kendi kendini yöneten özerk bir *politeuma* [toplum] teşkil ettiği Herakleopolis'te bulunmuş zengin bir papirüs arşivi evlenme, boşanma veya borç sözleşmeleri konusunda Tevrat'ın yasasını kullanma hakları varken sadece kendi lehlerine olduğu durumlarda böyle yaptıklarını göstermiştir. Genelde gündelik işlerini yerel Yunan-Roma-Mısır yasaları doğrultusunda yürütürlerdi. Bu yasalara göre kadınlar mülk sahibi olabilir ve evlilikleri sona erdiğinde (Elefantin'de olduğu üzere) çeyizlerini geri alabilirlerdi, para ödünç verenler de Nil boyunca her yerde geçerli olduğu üzere, yüzde 20'ye varan yüksek faiz oranlarından yararlanabilirdi.

Ama Mısırlı Yahudiler Tevrat'ı kendi durumları açısından daha elverişli buldukları zaman da ondan yararlanırlardı. Örneğin Philoxenes adlı bir Yahudinin oğlu olan Peton, kraliyetten kiralanmış topraklardan çift kira alma girişimine maruz kaldığı iddiasıyla yerel polis şefi Ktesias'a başvurmuş. Yerel dini yetkililerin huzurunda derdini anlatırken ödeme konusunda teminat olarak belirli mülklere (örneğin sırtındaki gömleğe) el konmasına itiraz etmek için Tevrat'ın tam olarak hangi bölümünü alıntılayacağını biliyormuş.[55]

[55] J. M. Cowey ve K. Maresch (ed.), *Urkunden des Politeuma der Juden von Herakleopolis* (Wiesbaden, 2001); ayrıca bkz. A. Kasher, *The Jews in Hellenistic Egypt* (Brill, 1985); ayrıca bkz. Robert Kugler, "Uncovering a New Dimension of Early Judaean Interpretations and the Greek Torah: Ptolemaic Law Interpreted by its own rhetoric," Hanna von Weissenber, Juha Pakkala ve Marko Mattilla (ed.), *Rewriting and Interpreting Authoritative Traditions in the Second*

Bu Yahudiler gündelik hayatlarında ortak dil (*koine*) olarak Yunanca konuşurlardı ve Demetrios, Arsinoe (Ptolemaiosların kraliçesi gibi), Herakleides ve Aristobulos gibi adları vardı. Yakov'lar Yakoubis oldu, Yehoşua'lar Yason'lar oldu, hatta birçok Yahudi Apollonios vardır. Bazılarının Yunan adları, örneğin Dorotheos tek ve yüce Tanrı'yı çağrıştırırdı. Tarihteki en geniş topraklara sahip Yahudi devletini yöneten Haşmonayim kralının adı Alexander'dı. Yahudiler Yunan imparatorluklarının diğer yurttaşları gibi giyinir ve örneğin Antiokheia ve İskenderiye gibi şehirlerde nüfusun üçte birini oluşturdukları anlatılırdı.

O dönemde hemen her zaman *proseukhe* olarak bilindiyse de, sinagogu icat eden de Helenistik-Yahudi dünyasıydı. Başlangıçta toplantı (dua etme değil, Tevrat okuma amaçlı toplantı) anlamına gelen *proseukhe* zamanla Kudüs'ten uzak yaşayan Yahudilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yaratılmış binalar için kullanılır oldu. Kyrenaia, Krokodopolis, Skhedia, Mısır'da İskenderiye, Sparta, Lidya'nın büyük ticaret merkezi Sardes, Kıbrıs, Kos ve Rodos adalarında *proseukhe*'ler vardı. Delos'taki en eski sinagoglardan biri bir villayı o kadar andırıyordu ki uzun zaman boyunca öyle olduğu sanıldı ve sonradan sinagoga dönüştürülmüş de olabilir.

Proseukhe'ler hemen her zaman klasik Yunan tapınak tarzı olarak bildiğimiz tarzda inşa edilirler; alınlıklı revaklar, saçaklıklar, sütunlu koridorlar ve zengin süslemeli mozaik zeminler içerirlerdi. Talmud dahil olmak üzere bazı Yahudi anlatımlarında bazen bazilika olarak adlandırılırlar ve bazı cephelerindeki yazıtlarda İbranice *El Elyon*, yani En Yüce Tanrı'nın doğrudan tercümesi olan *theos hypsistos*'a adandıkları ilan edilir.[56] Sinagoglarda ihtişamlı giysiler giyen

Temple Period (Berlin ve New York, 2011) içinde, 165 vd. *Politeuma*'ların statüsü ve idaresi konusunda bkz. G. Ludertz, "What is the politeuma?" J. W. Henten ve P. W. van der Horst, *Studies in Early Jewish Epigraphy* (Leiden, 1994) içinde, 204-8.

[56] Lee I. Levine, *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years* (New Haven, 2005), 81 vd.

ileri gelenler (*arkhsynagogos*'lar), kilise görevlileri (henüz *kantor* değil, *hazan*), bakım görevlileri, hatta bazen kötülük yapmak isteyenlere karşı nöbetçiler olurdu. İskenderiye'de Yahudi dünyasının dört bir tarafına dağılmış Yahudiler *proseukhe*'lerde ağırlanırdı ve bu yapıların çoğuna sığınma yeri sağlama gibi sıra dışı ve değerli bir hak tanınmıştı. Bazı *proseukhe*'lerde toplantılarda kullanmak üzere ilave odalar olurdu. Hepsinde hem arındırma ritüeline hem de burada yaşayan misafirlerin kullanımına yönelik akar su vardı. Mısır'daki Yahudi mezarlıklarından anlaşıldığı üzere, cenazelerde de rol oynamış olmaları muhtemeldir. Yahudi-Yunan sinagogları, hiçbirinde kadın ve erkeklerin ayrı tutulmaması ve mozaik zeminlere büyük rağbet gösterilmesi gibi bazı istisnalar dışında birçok açıdan günümüz sinagoglarının prototipi sayılabilir. (Bir tarihçi, İskenderiye'deki Büyük Sinagog'da cemaatin meslekleri doğrultusunda gruplandıklarına dair bir tasvir temelinde bu yapıların kutsal bir yapıdan çok bir pazar yeri gibi olduğu sonucuna varmıştır, ama bu ayrım da modern şul kavramına, masum bir şekilde de olsa ne kadar yabancı olduğunu gösterir.)

Bu, Yahudilerin şiir, felsefe ve tiyatro eserleri yazabildiği ve yazdığı bir kültürdü (Hezekiel'in Mısır'dan Çıkış'ın *Exagoge* versiyonunda Tanrı'nın ilahi tahtının şaşırtıcı bir şekilde Musa için boşaltıldığı bir rüya içerir). Yahudiler tarih eserleri ve bazı araştırmacıların ilk Yunan "romanları" olarak nitelendirdiği kurgusal anlatımlar yazarlardı. Bütün bu edebi faaliyetler, onları Yahudi yapan kendilerine özgü ritüellere ve yasalara inançlarında herhangi bir eksikliğe yol açmadan gerçekleştirilirdi, daha doğrusu bu Yunan edebi biçimleri, Yahudiliklerini ifade etmenin bir aracı haline gelir. Kanonik Kitab-ı Mukaddes'e dahil edilen son kitaplar da bu melez karakteri yansıtır. Vaiz kitabı, Pers-Babil mesel edebiyatının etkisini yansıtan, ama bazen de, Yeşu ben Sirak'ın Bilgeliği gibi apokrif kitaplara benzer şekilde, Epikourosçu bir filozof tarafından yazılmış gibi duran bir "Bilgelik Kitabı"dır (Ne çok

doğru ol ne de çok bilge. Niçin kendini yok edesin?). Her iki kitap, dünyevi âlemin en adi konularından aşkınlığı öğretirlerken bile, Yunan yazılarının tarzını yansıtırlar.

Ptolemaios'ların Helenik-Mısır dünyasında ve Suriye'nin kuzeydoğusundaki Seleukid imparatorluğunda bu geçiş kültürünün mümkün olmasının nedeni, her iki krallığın hükümdarlarının Perslerin yerel dinleri hoş görme ve destekleme politikasını sürdürüyor olmasıydı. Aslında diyadoklar –Büyük İskender'in haleflerine karşı çıkan Ptolemaioslarla Seleukidler– arasındaki amansız ihtilaflar, krallıkları arasında stratejik bir yer kaplayan Yehudalı halkın desteği için mücadele etmelerine neden olurdu. IV. Antiokhos Epiphanes, Makabeler kitabında ve iki yüzyıl sonra Josephus'un *Antiquitates Judaicae* [*Yahudilerin Eski Eserleri*] eserinde anlattığı alçaklıkları gerçekleştirmiş olabilir, ama o ve Ptolemaios soyundan kim İskenderiyeli Yahudilerin hipodromda sarhoş savaş fillerinin ayakları altında ezilmesini emrettiyse, birer istisnaydı. Filistin'i yöneten ilk Seleukid olan III. Antiokhos'un zulüm uyguladığına, hatta hoşgörü göstermediğine dair hiçbir kanıt yoktur. Hatta İkinci Makabeler kitabının yazarına göre IV. Antiokhos'un kendi bile, yenilgiye uğradıktan sonra Anadolu'nun ıssız bir yerinde ölüm döşeğinde pişman olduğu ve Yahudi Tapınağına himayesinin ve vergi desteğinin iade edilmesi için emir verdiği anlatılır. Yahudilerle Yunanlar arasındaki en şiddetli çarpışmalar sona erince eski ortak yaşamın yeniden tesis edilmesi tamamıyla mümkündü. Yunan yönetici yine Yahudi yasalarının ve dini geleneklerinin özerkliğini kabul edecekti; Yahudi lider, yani Haşmonayim hanedanından Yonatan da resmi bir boyun eğme hareketiyle Seleukid kralının eliyle başrahipliğe getirilecekti.

Yahudi ve Klasik dünyalar (hem Yunan hem Roma) sonuçta son derece öldürücü, korkunç bir ihtilafa girecek ve bu mücadele Roma'nın Kudüs'ü yok etmesiyle sonuçlanacak idiyse de, Yahudiler bu iki kültürün birbirlerine bu kadar düşman olduğunu ve kıyametin yakında gerçekleşeceği-

ni düşünmüyorlardı. Tam tersi bir durum söz konusuydu. Yunanların hâkim olduğu dünyadaki deneyimlerinin neredeyse en başından itibaren Yahudiler diğerleriyle birçok ortak noktaları olduğuna inanmak isterlerdi. Yahudilik birçok yazarın ve filozofun zihninde en eski köktü ve Helenizm de genç bir fidandı. Zeus, Yüce YHWH'in putperest bir versiyonundan başka bir şey değildi, Musa da tüm etik yasaların kaynağı olan ahlaki yasa koyucuydu. MÖ II. yüzyıl ortalarında yazan Yahudi Paneaslı Aristobulos okurlarının Platon'un Tevrat'ı ayrıntılı bir şekilde okuduğuna ve Pythagoras'ın teoremini eski Yahudi öğretilerine borçlu olduğuna inanmasını isterdi. Bu ortak bilgelik temeli göz önüne alındığında bu iki dünyanın birbirini anlaması tamamıyla mümkün görünmüş olmalıydı.

Ama bu büyük ölçüde tek yönlü bir tutkuydu. Büyük İskender'in fetihlerinden önce Yunanlar Elefantin'de Yahudi paralı askerlerle, MÖ VII. yüzyılda, Yoşiya'nın krallığının sonlarında da Mazad Haşavyahu gibi kıyı kalelerinde Yehudalı subayların altında görev alan Yahudi askerlerle tanışmıştı. Günümüzde bu durum bize içgüdüsel olarak şaşırtıcı gelse de, Babil'in batısında kalan antikçağ dünyasının büyük kısmı Yahudileri daha çok kiralık mızraklar olarak tanıyordu. Ama bu gibi örnekler, antikçağ edebiyatında Yunanların Yahudileri eski doğu bilgeliğini benimseyip aktaranlar olarak gördüğü döneme aittir. XIX. yüzyılda, Hamburg'un ünlü bir hahamının oğlu ve Sigmund Freud'un karısı Martha'nın amcası, araştırmacı Jacob Bernays, Aristoteles'in gözde öğrencisi ve ondan sonra Peripatetik Akademinin başı haline gelecek olan Eresoslu Theophrastos'un Yahudilere hayranlık beslediğini ve onları "Suriyelilerin" bir kolu olarak nitelendirdiğini fark etmiştir. Theophrastos *Dindarlık Üzerine* adlı kitabında Yahudilerden "doğuştan filozof" olarak söz eder (bu cümle Jacob Bernays'i çok mutlu etmiş olmalı), "aralarında sürekli olarak Tanrı'dan söz ettiklerini ve o gece kimin yıldızları izleyip gözlem yapacağını ve Tanrı'ya dua edeceğini

konuştuklarını" aktarır.[57] Theophrastos'un hayal gücünden yararlanıp Yahudilerin hayvanları kurban ettiğini ve etleri bal ve şarapla pişirdiklerini öne sürmesine rağmen, Yahudiler kadim kozmoloji ve kehanetin muhafızları olarak şöhretlerinden kaçınmaya çalışmadılar. Bu nam onları doğunun ezoterik bilgeliğinin (gerçi bazı Yunanlar bu bilgeliğin kaynağının Hindistan olduğu konusunda ısrarcıydı) muhafızları yapıyordu. Ama klasik dünyada Yahudi yazarlar dinlerini genelde aynı anda hem etik hem tarih hem de kehanet olarak sunuyorlardı ve putperest imparatorlukların, kendileri için neyin en doğru olanını biliyorlarsa, bu dini seçeceğine inanıyorlardı.

Josephus kendi kendini yücelten bu anlayışla Büyük İskender'in, Filistin ve Mısır seferlerini gerçekleştirdiği MÖ 332'de Kudüs rahiplerinin ve halkının dindar tevazusunun etkisinde kalıp Tanrı'nın tek olduğunu ilan ettiğine dair efsaneyi anlatır.[58] İskender'in Tyre'ye uzun süreli bir kuşatma altına aldığı o yıl Kudüs'e gitmediğine dair kesin kanıtlarımız yoksa da, gitmiş olması pek muhtemel değildir. Ancak Josephus'un anlatımı, uzun bir geleneğin etkisini yansıtmış olmalı ve yazar belgelenmiş hakikatten uzaklaştığı zaman genelde olduğu üzere, hayat doludur.

Josephus Kudüs Yahudilerinin çökmekte olan Pers İmparatorluğuna müteşekkir ve sadık olduğunu, Makedonyalıla-

---

[57] Arnaldo Momigliano, *Alien Wisdom: The Limits of Hellenism* (Cambridge, 1971); Victor Tcherikover'in klasik *Hellenistic Civilization and the Jews* (Grand Rapids, MI, 1959) eseri; Erich Gruen, *Diaspora: Jews Amidst Greeks and Romans* (Cambridge, MA, 2002); John J. Collins, *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora* (New York, 1983); Lester L. Grabbe, *A History of the Jews and Judaism in the Second Temple Period*, cilt 2: *The Coming of the Greeks* (Londra, 2008); Joseph Meleze Modrzejewski, *The Jews of Egypt from Rameses II to Emperor Hadrian* (çev. Robert Cornman), (Princeton, 1995), 49.

[58] Bu gibi "romantik yorumlar" konusunda bkz. Sara Raup Johnson, *Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity: Third Maccabees in its Cultural Context* (Berkeley ve Los Angeles, 2004), 113-120.

rın alacağı intikam karşısında titrediklerini yazar. Ama Başrahip Jaddua 'ya rüyasında "cesaretini toplaması, şehri süslemesi ve şehir kapılarını açması" söylenir. Halk tevazunun rengi olan beyaz giyinerek Yunan fatihin karşısına çıkacaktı, Jaddua ile Tapınak rahipleri de kutsal makamlarına yakışır şekilde muhteşem bir şekilde giyinecekti. İskender'in zafer geçidi "beklenti" anlamına gelen Safa adlı bir yerin önünde durduğu zaman Yunanlar bu saflık ve ihtişam karışımı karşısında nasıl etkilenmesin? Dolayısıyla muzaffer general, önünde kulelerin, surların ve tepedeki Tapınağın manzarası, beyaza bürünmüş kalabalıkla karşılaşır, başlarında da "kırmızı ve mor giysileri içinde, başında üzerinde Tanrı'nın *Tetraggrammaton*'unun [dört harfli adı] yontulduğu altın bir panonun dikili olduğu tacı, başrahipleri vardır." Birbirlerini selamlarlar. İskender pek de muhtemel olmayan bir şekilde bu Tanrı'ya "taptığını" söyler, şaşkın yaverine rüyasında aynı şekilde giyinmiş olan başrahibin Perslere karşı kazandığı zaferi kutsadığını anlatır. Sonra İskender "rahibe sağ elini uzatarak" Tapınakta "başrahibin yönlendirmeleri doğrultusunda" YHWH'e kurban adar. Ertesi gün, kendisine zaferinin önceden haber verildiği Daniel kitabı gösterildikten sonra (bu da biraz zor, çünkü MÖ 332'de bu kitap henüz yazılmamıştı) İskender kendisine gösterilen güven karşılığında, tüm iyi kalpli Yunan hükümdarlarının yaptığı gibi, "atalarının yasalarını" muhafaza edebileceklerinin teminatını verir. İskender Şabat yılında Yahudileri haraçtan muaf tutar ve (Yahudiler askerlikte bu kadar başarılı olduğuna göre) ordusuna katılanların kendi geleneklerine uyabileceğini, rahatsız edilmeyeceklerini taahhüt eder.[59]

Ama Yahudilerin üstün bilgeliğine yönelik bu kompliman, bir Yunan hükümdarın Yahudiliğe hayran kalıp muhafızlarına akla gelebilecek her şekilde onurlandırdığı başka bir hikâyenin yanında solda sıfır kalır. *Aristeas'ın Mektubu*,

[59] Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 11, 8, 329-40.

bir kitap, daha doğrusu Kitap konusunda bir dramdır. MÖ II. yüzyılda yazılan bu eserin, II. Ptolemaios Philadelphos'un baş muhafızı ve baş danışmanı olan kişinin Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin İskenderiye'de Yunancaya nasıl çevrildiğinin anlatımı olduğu iddia edilir. Josephus *Antiquitates Judaicae* eserine bu masalın kısaltılmış bir versiyonunu dahil eder, ama asıl elyazması o kadar önemliydi ki, Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin *Septuagint* olarak bilinen Yunan çevirisine "Eski Ahit" olarak bilinmeye başlayan nihai metin gözüyle bakıldığı Erken Hıristiyanlık dönemine en az yirmi nüshası ulaşmıştır.

Yüzyıllar sonra Mişna ile Talmud'u yaratan hahamlar *Aristeas'ın Mektubu*'nu göz önüne almamak için hiçbir sebep görmediler. *Septuagint* Hıristiyanların Kitab-ı Mukaddes'iydi, kendilerinki ise İbraniceye geri kazandırılmıştı. Yunanlarla Yahudilerin Kitab-ı Mukaddes'in bilgeliği üzerine fikir yorduğu *Aristeas'ın Mektubu*, hahamların Tevrat'ın sadece Yahudilere ait olduğuna dair varsayımıyla çelişirdi. Günümüz araştırmacıları, kültürler arası ideal bir uyum içeren *Mektup*'un zaman zaman İskenderiye'deki cemaat için büyük tehlike yaratan Mısırlıların iftiralarına karşı Yahudiliği savunma ihtiyacından kaynaklanmış olabileceğini düşünmüşlerdir. Kral, Kudüs rahiplerine ve kâtiplerine İskenderiye'ye gidip çeviriyi üstlenmeleri için yalvarırken pek de muhtemel olmayan bir duyarlılık gösterir: "Güruhun hırsından dolayı halkınıza herhangi bir zarar verildiyse onları telafi ettim." *Mektup*'un büyük kısmı Yunanlarla Yahudilerin birbirini anlaması ve bazı meselelere aynı gözden bakması dünyanın en normal şeyiymiş gibi yazılmıştır. Bu girişimin ardında yer alan, İskenderiye'deki kraliyet kütüphanecisi Phaleronlu Demetrios, Ptolemaios'a şöyle der: "Çabalarım sonucunda onlara yasayı veren Tanrı'nın krallığınızı muhafaza eden Tanrı'yla aynı olduğunu keşfettim… onlar da [Yahudiler] aynı Tanrı'ya, Evrenin Efendisi ve Yaratıcısına ibadet ediyorlar, ama biz ona Zeus gibi farklı adlar veriyoruz… O, her şeye hayat bahşeden Tanrı." Gerçi Yahudileri diğerlerinden ayı-

ran bazı unsurlar olmasına rağmen –her ikisi de tek Tanrı'yı öven günlük duayı ve Tevrat'ın yasalarından bölümler içeren, biri kapı eşiğine takılan minyatür tomar *mezuzah*, diğeri ele takılan *tefillin* kutusu (bu objeler kaynaklarda ilk olarak burada geçer)– bunlar YHWH'in müminlerine Tanrı'nın varlığından ve öğretilerinden uzaklaşmamalarını hatırlatan ipuçlarından başka bir şey değildi.[60]

Gerçek Aristeas'ın tabii ki bu kurgusal mektupla hiçbir bağlantısı yoktu, ama Yahudi yazar, Yunan ileri gelenlerinin ve âlimlerin seslerini büyük bir başarıyla taklit edebiliyordu, bu da Yunanca konuşan İskenderiyeli Yahudileri, Tevrat ile Yunan felsefesi arasında gerçekten uyum olduğuna inandırabiliyordu. Büyük İskender'in fetihlerinden sonra bir yüzyıldan uzun bir süre boyunca Ptolemaiosların hem Mısır'a hem de Yehuda'ya hâkim olması da bu inancın yayılmasına yardımcı oldu ve kralın, başrahibi bir çevirmen ordusuyla birlikte İskenderiye'ye gelmeye ikna etmek için Kudüs'e bir keşif ekibi gönderdiği fikri mantıklı karşılandı.

Yunan elçilere Yahudi Kudüs'ün harikalarının öğretilmesi neredeyse şehre vardıkları anda başlar. Şehrin hidrolik yapılarını gezdikten sonra Demetrios ile Aristeas Tapınakta kesilen kurbanların kanını toplarken halk için kirlenmemiş içme suyunu da ayrı olarak içeren "yeraltındaki harika ve tarif edilemez sarnıçlar" karşısında şaşkınlıklarını ifade ederler. Şehrin su tesisatı yoluyla klasik tarihinin büyük kısmı yazılabilir.

Yahudilerin ilginç giysileri de Yunanları etkilemiş olmalıdır. Başrahip Eleazar bir hükümdarınki gibi ihtişamlı giysiler giyer: elbisesine asılı olan küçük altın çanlar o hareket ettikçe narin sesler çıkarır. Giysisine narlar işlenmiştir (narın 613 tohumunun Tevrat'ın emirlerini temsil ettiği söylenirdi), altından yapılma göğüs kısmında da mücevherlerle süslenmiş halde "Tanrı'nın Kâhini" yazar. Tacı ise Tanrı'nın dört harfli adını içerir. Tapınakta yedi yüz rahip büyük bir sessizlik içinde,

[60] *Mektup*, 158-9.

ağırbaşlılıkla işlerini yaparlar. Ptolemaios da gayet isabetli bir kararla, Yahudileri kazanmak için Tapınağa Yunan-Yahudi stili karışımının bir başyapıtı olan süslü bir üçgen masa göndermiştir. "Harikulade bir şekilde işlenmiş, ip motifleriyle yontulmuş dalgalı çelenkler" içeren bu masada ayrıca Kudüs'e getirilen Yunan özünü temsilen yakutlar, zümrütler, oniks, kristal ve kehribarlar işlenmiş bir labirent vardır. Masanın ayakları da sarkmış zambaklar ve akantuslar şeklinde oyulmuştur.

Bu kraliyet davetini nasıl reddedebilirlerdi ki? Eleazar, İsrail'in kavimlerinden altışar kişi olmak üzere yetmiş iki kâtiple birlikte İskenderiye'ye gider ve huşu içindeki kral tarafından övgülerle ve armağanlarla karşılanır, şehre bir geçitle bağlanan Pharos adasında zarif bir ikametgâhta ağırlanırlar. Havadar mekânlarda tercüme işine koyulmadan önce bir hafta süren ve *koşer* yemeklerle olsa da Yunan tarzı bir *symposion*'a dönüşen bir şölen verilir. Kral büyük bir saygıyla ülkenin nasıl yönetilmesi gerektiği, hatta nasıl bir hayat sürülmesi gerektiği konusunda sorular sorar ve kendisine Yahudiliğe özgü cevaplar verilir:

KRAL: İyi bir hayat nasıl yaşanır?

ELEAZAR: Tanrı'yı bilerek.

KRAL: Sorunlarla nasıl metanetle başa çıkılır?

ELEAZAR (söylediklerinin Vaiz ve Yeşu ben Sirak kitaplarına benzerliği dikkat çekicidir): Bütün insanların Tanrı tarafından hem en büyük kötülüğü hem de en büyük iyiliği paylaşmakla görevlendirildiği düşüncesine sıkıca sarılarak.

KRAL: İnsan korkudan nasıl kurtulur?

ELEAZAR: Zihin bilinçliyse kötülük yapmaz.

KRAL: İhmalkârlığın en kötüsü hangisidir?

ELEAZAR: Bir insanın çocuklarıyla ilgilenmemesi, eğitimleri için elinden gelen çabayı göstermemesidir.

Standart siyasi danışmanlık repertuarından alınma sorular ise (Aristoteles'in İskender'i eğitirken başvurdukları gibi) pseudo-Aristeas'ın Yunan Stoacı-Epikourosçuların malumu ilamlarını sular seller gibi bildiği konusunda şüpheye yer bırakmaz:

KRAL: Krallığın özü nedir?

ELEAZAR: Kendini iyi yönetmek, zenginlik veya şöhret yoluyla ölçüsüz arzulara teslim olmamak.

KRAL: Bir hükümdarın sahip olduğu en değerli şey nedir?

ELEAZAR: Tebaasının sevgisi.

Sonra da beraberce Platon'un zihin konusundaki sorgulamalarının âlemine geçerler:

KRAL: İnsan rahatsız edici düşünceler olmadan nasıl uyuyabilir?

ELEAZAR: Bana zor bir soru sordunuz, çünkü uyku saatlerinde gerçek benliğimizi ortaya çıkaramayız, aklın kontrolüne alamadığı hayal gücümüzün etkisinde oluruz. Ruhumuz, uyku sırasında bilincimize giren şeyleri gerçekten gördüğüne inanır. Ama gerçekten teknelerle yol aldığımıza veya havada uçtuğumuza inanırsak hata etmiş oluruz.

Bunlar, pseudo-Aristeas'ın İskenderiye'deki okurlarının duymak istediği şeylerdi: hem Yahudilerin Yunanlarla entelektüel açıdan aynı düzeyde olduklarına hem de Yahudi olmayanların onların muhterem bilgelik dağarcığından bir şeyler öğrenebileceğine inanmak istiyorlardı. *Mektup*, Helenleşmiş Mısırlı Yahudilerin gizemli ibadete dair ünlerini aşıp soyut "Yüce Tanrı"ya ulaşmak ve Kitab-ı Mukaddes'in bilgelik edebiyatı olarak akılcılığını kanıtlama isteklerini yansıtır. Dolayısıyla örneğin gıda rejimleri gibi en hayret verici ayrıntıların keyfi yasaklamalar veya "gelincikler ve fareler"le bağlantılı zararlılarla mücadelenin amiyane şekilleri olmadığı vurgulanır. Tam tersine, çaylak ve kartal gibi yırtıcı ve leş yiyen hayvanların yenmesini yasaklamakla insanın başka hayvanları yemiş hayvanları yemek konusundaki doğal iğrenme duygusunu temel almış olurlar. Tahıl yiyen "temiz" kuşlardan "güvercin, kumru, keklik, kaz ve… [Leviticus'a göre] çekirge" tüketmek çok daha sağlıklıydı.[61] "O, bu

[61] Ama daha katı olan Tesniye kitabına göre çekirgeler üşüşen, sürünen şeylerdir, dolayısıyla zillettirler.

hayvanlar ve kuşlar konusunda nelerin yenmesine izin verildiğine dair kuralları bize bir ahlak dersi vermek amacıyla belirlemiştir." Ama ardından, şaşırtıcı bir şekilde, "pençe ve toynakların sınıflandırılmasının ardındaki kuralların amacı bize bireysel eylemlerimizi ayırt etmeyi öğretmektir." Eleazar yine Tevrat'ın doğal etik bilgeliğini göstermek amacıyla başka ulusların, kendi annelerinin ve kızlarının bile ırzına geçmesi mümkünken, Yahudiler için böyle iğrenç âdetlerin –ve eşcinsel birleşmelerin– yasak olduğunu belirtir.[62] (Eleazar'ın bu söylediği Helenlerin o kadar hoşuna gitmemiş olabilir). İskenderiyeli Yahudi bir tarihçi sayılabilecek olan "Numerolog Demetrios" da Kitab-ı Mukaddes'i anlama dürtüsüyle içerdiği olağanüstü soyağaçları ile kronolojileri mantıksal incelemelere tabi tutmuştur. Yakup'un yetmiş yedi yaşından itibaren yedi yıl içinde on iki çocuğunun olması inanılabilir bir şey miydi? Demetrios'un hesaplamalarına bakılırsa, evet, tabii ki!

Atadan kalma bilgelik ile akılcı eleştiri karışımı sonuç vermiş. Her sabah işe koyulmadan önce Ptolemaios tarafından selamlanan tercüman topluluğu yetmiş iki gün içinde (altı kere on iki kavim – tercüman sayısıyla aynı sayıda gün) görevlerini tamamlarlar ve onları onurlandıran kral, Kitab-ı Mukaddes'in önünde yedi kez diz çökerek tek kelimesinin değiştirilmesinin imkânsız (ve muhtemelen yasadışı) olduğunu ilan eder. Ama bu hayali edebi eserlerde Mısırlı hükümdarlar sürekli olarak Zeki Yahudilerin ahlaki dürüstlüğüne, siyasi kurnazlığına ve bilge otoritesine boyun eğerler. Yaratılış kitabına göre Musa'dan önce firavunun yönetiminde Yusuf yöneticilik düzeyine yükselmişti. (Hatta *Ioudaikon* adlı eserin Yahudi yazarı, muhtemelen İsraillileri sefil ve cüzzamlı gösteren rahip-gramer âlimi Manetho'nunki gibi Mısır tarihlerine cevaben kendini kaptırarak Mısır'ın kanal ve sulama sistemini Yusuf'a atfeder.

[62] *Mektup*, 152.

Yusuf ile Asenat hikâyesinde (bazen "ilk Yunan romanı" olarak nitelendirilir, ama en azından ilk aşk hikâyesi olduğu kesindir) yaşadığı bölgenin ileri gelenlerinden olan ve toplum içinde yükselen genç İsrailli, firavunun danışmanı Poti-Far'ın veya Pentefres'in on sekiz yaşındaki kızı Asenat ile evlenecektir. Erkeklere nefretiyle tanınan, münzevi bir hayat süren peçeli Asenat başlangıçta bu işe pek gönüllü değildir, ama sonra bilge olduğu kadar yakışıklı olan Yahudiyi gördüğü anda aşkından kendinden geçer. O zaman da tabii Yahudi kendini ağırdan satmaya başlar ve evlenmek için kızın Yahudiliği tamamıyla kabul etmesini şart koşar. İkilemde kalan Asenat, tam zamanında ortaya çıkarak firavunun oğlunun ona tecavüz etme, babasını öldürme ve tahtı ele geçirme planını bozan iki melekten yardım alır. Böylece sorun çözümündeki yeterliliklerini kanıtlayan melekler Kitab-ı Mukaddes'i Asenat'a kutsal bir bal peteği şeklinde yedirirler, ama petekten çok uygunsuz bir şekilde bir arı sürüsü çıkar. Derken melekler yeniden ortaya çıkarak arıları Asenat'ın mutlu evliliğinin ve dini aydınlanmasının iğnesiz destekçilerine dönüştürür. Nasıl bir mucize ama! Yahudi Yusuf ile melekleri sayesinde sağ salim kurtulan Firavun, kızını Yusuf'a verir ve mutlu Yahudi çifte en iyi dileklerini sunar. *Mazel tov* [İyi Şanslar], içelim.

Yahudilik ile Helenizm arasındaki İskenderiye'de yaşanan bu balayı uzun ömürlü olmayacaktı, ama iki yüz elli yıl boyunca, sonradan gelişen tüm diğer diaspora kültürleri kadar enerjik, faal ve yaratıcı olacaktı. Yusuf kadar yükselmek mümkündü ve bu kadar kurgusal olmasına gerek yoktu. Filozof Philon'un kardeşi, Ptolemaioslar için vergi tahsildarı olur, yeğeni Julius Tiberius Alexander da MS I. yüzyılda, mürted de olsa, İskenderiye'nin Roma valisi olacaktır. Yine Yahudi cemaatinin sınırında dolanan Drimylos'un oğlu Dositheos da saray içerisinde yükselerek kraliyet arşivcisi olmuştur.

Bu başarı hikâyelerinden epey önce, MÖ III. yüzyıl ortalarında Skhedia'da, İskenderiye'nin güneydoğusunda, Nil

nehrinin yukarılarında, antik Krokodopolis şehrinde, Herakleopolis'te, Kerkeosiris, Hephaistias ve Trikomia semtlerinde, Thebes'te ve Leontopolis'te (Kudüs'ten kaçan rahip Onias Kudüs'e meydan okumak amacıyla burada Elefantin'deki gibi, ama daha önce, rakip bir Tapınak kurmuştur) yerleşik Yahudi toplumları vardı. Yahudiler genelde uzmanlıklarına, yani askeri ve bürokratik mesleklerine ihtiyaç hissedilen yerlere yerleşirlerdi: dolayısıyla süvariler Thebes'te (MÖ II. yüzyıl ortalarından günümüze ulaşan bir papirüste "Şabat günü doğan" anlamına gelen Sabbathaios gibi mükemmel bir ad yer alır); sınır muhafızları Schedia'd, piyadeler Leontopolis'te yaşardı. Âdet olduğu üzere hizmetlerinin karşılığı toprak hibesiyle verilirdi, onlar da bu toprakları çiftçilere kiraya verirlerdi. Krokodopolis'in hemen dışındaki mahalleleri yemyeşil yapan çiçekli bahçelerde ve bostanlarda kiracıları emek verirken Yahudilerin tehditkâr bir azametle dolaştığı anlatılır. Yahudiler, III. Ptolemaios 'a adadıkları bir sinagogu inşa edecek kadar varlıklı ve kalabalıktı.

Ama Krokodopolis, Yahudi tarihinin en büyük şehirlerinden biri olan ve neredeyse 200.000 Yahudinin nüfusun üçte birini (ama tüm Mısırlıların da sadece yüzde 4'ünü) teşkil ettiği İskenderiye değildi.[63] Resmi olarak sınırlanmasalar da, büyük kısmı rıhtımın doğusundaki Yahudi mahallelerinde ve özellikle onlara düşman gramer âlimi Apion'un deyimiyle "limansız kıyıda" yer alan, ama kraliyet sarayından da uzak olmayan Delta mahallesinde yaşardı. Bu mahallelerde sinagoglar olduğu gibi, Ptolemaioslar dahil çeşitli hamilere adanmış, Yahudi toplumlarının diaspora tarihlerinin tamamı boyunca yerel güçlerle kurdukları bağlara tanıklık eden yazıtlar da günümüze ulaşmıştır.

---

[63] Bkz. Christopher Haas, *Alexandria in Late Antiquity, Topography and Social Conflict* (Baltimore ve Londra, 1997); ayrıca (Roma hâkimiyetindeki Mısır konusunda da), John M. G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora from Alexander to Trajan (323 BCE–117 CE)*, (Berkeley ve Los Angeles, 1996).

Ancak bu sinagogların hiçbiri, MS II. yüzyılda Yahudi toplumun yok edilmesinden sonra bile efsanevi olmaya devam eden Büyük Sinagog'la kıyaslanamazdı, Haham Judah ben Ilai gibi bir Talmud bilgesi "onu görmeyen ihtişamı görmemiştir" der. Hahamın bir miktar hayal gücü de içeren anlatımında İskenderiye sinagogunda sıra sıra çift sütunlar, ihtiyarlar heyetinin her üyesi için olmak üzere (ve *Septuagint* onuruna) incilerle süslenmiş yetmiş altın koltuk, ayrıca şehrin Yahudi zanaatkâr ve esnaf gruplarının her biri için –kuyumcular, dokumacılar, bakırcılar– oturma bölmeleri varmış. Cemaat de, yapı da o kadar büyükmüş ki Tevrat'ın okunduğu platform olan *bima*'daki okuyucunun sesi duyulmazmış; dolayısıyla okumanın her bölümü tamamlandığında cemaatin amin diyebilmesi için *hazan* kürsüye çıkıp beyaz ipekten büyük bir bayrağı sallarmış.

Elefantin'de olduğu üzere, bir ayağı Yahudi *politeuma*'da, bir ayağı da daha geniş dünyada olan Yahudi toplumu günümüze ulaşan papirüslerde, Ptolemaios yönetiminin MÖ III. yüzyıl ortalarında Filistin'e giden bir vergi tahsildarının Zenon arşivinde, hatta Fayyum bölgesinden kaynaklanan daha da zengin Herakleopolis papirüslerinde capcanlı bir şekilde yansımıştır. Dorotheus adlı bir cemaat üyesinin *arkhon*'a [yönetici] veya idareciye başvurusu tipik bir örnek oluşturur: Dorotheus iyi kalpliliğinden (ve Tevrat emirleri doğrultusunda) hasta kayınbiraderi Seuthes'i evine almış, "imkânlarının büyük kısmını harcayarak" hastalığı boyunca ona bakmış. Dorotheus bununla kalmamış, yeğeni Philippa'yı borçlarından dolayı düştüğü hapishaneden çıkarmış ve onu eve getirerek babasıyla bir araya gelmesini sağlamış. Gerçek bir *mensch* mi yani? Hayır, der Dorotheus, sırf Tevrat'ın şartlarını yerine getiriyormuş. Karşılığında, hasta kayınbirader ölmeden önce Philippa Dorotheus'un ailesi tarafından resmen evlat edinilip ailenin bir bireyi olmuş ve burada dört yıl kalmış. Ancak bu mutlu aile tablosu, Philippa'nın annesi Iona 'nın aniden çıkıp gelmesiyle bozulmuş, kadın kızını alıp tey-

zesinin evine götürmüş, böylece söz konusu hayırsever Dorotheus da ailesinin işe yarar bir üyesini kaybetmiş. Dorotheus kızın kendisine iade edilmesi gerektiği iddiasını desteklemek için Philippa'nın birilerine hizmetçilik yapmasındansa (Tanrı korusun) vasisine sevgi dolu ve sevilen bir öksüz olarak dönmesi gerektiği konusunda ısrarcı olmuş. Dorotheus *arkhon*'a yazdığı dilekçede Levililer 25:35'teki "Bir kardeşin yoksullaşır, muhtaç duruma düşerse, ona yardım etmelisin. Aranızda kalan bir yabancı ya da konuk gibi yaşayacak," şeklindeki kurala bağlı kaldığını belirtmiş (ama Tevrat'ta yeğeni iade etme zorunluluğu konusunda bir şey yazmaz). *Arkhon*'un, muhtemelen Yahudi ve Yunan vasilik ilkeleri arasındaki uyumsuzluğun klasik bir örneği söz konusu olduğu için, Dorotheus'un tarafını tuttuğu anlaşılmaktadır.[64]

Yahudi hiyerarşisinin daha alt düzeylerinde kayıtlar daha bölük pörçüktür. Tüccar Ahibi'yi arpa ve buğday sevkiyatı konusunda ortağı Yonatan'a yazdığı bir papirüs tomarından, Hananiya'nın kızı Tasa'yı (ikisi de isimlerini Helenleştirmemiş), kendisine tecavüz eden Yunan adama yönelttiği suçlamanın kaydından, birbirinden çok uzak diaspora toplumlarından gelen yeni evli bir çifti de –"Temnoslu [Batı Anadolu kıyısında] bir genç" ile "Koslu genç kız"– evlilik antlaşmalarından dolayı tanırız. Bu yerleri ve sakinlerini hissedebilmek için çömlek kırıklarını, sinagoglardaki kitabeleri ve özellikle Yahudi mezarlarındaki yazıtları bir araya getirmek gereklidir. Yeraltı mezarlarının ortak mezarlıklardan aileler için ayrı ayrı nişler içeren odalara dönüştürülmeye başlanması ve bazı bireylerin başları taş veya toprak yastıklara gelecek şekilde, uzanmış olarak gömülmesi bu döneme denk gelir. Bazı mezar yazıtları MÖ III. yüzyıla kadar uzanırsa da en anlamlı olanları Roma hâkimiyetindeki İskenderiye'ye aittir.

---

[64] Rob Kugler, "Dorotheus petitions for the return of Philippa: A Case Study in Jewish Law in Ptolemaic Egypt," *Proceedings of the 25th Meeting of the Institute of Papyrology* (Ann Arbor, MI, 2007) içinde, 387-96.

Arsinoe, yolcu: Burada durup onun için ağlayın... çünkü kaderi zordu, korkunçtu. Küçük bir kızken ve serpilen gençliğim beni bir damat için hazırladığında annemi kaybettim. Babam onayını verdi ve ilk çocuğum doğduğunda Phoebus ile Kader hayatımın sonuna eşlik ettiler.

Rachelis: Herkesin iffetli dostu, otuz yaşlarındaki Rachelis için ağlayın; ama benim için boşuna ağlamayın.

Güzel Horna için gözyaşı dökün; burada üç kişiyiz, kocam, kızım Eirene ve ben.

Bu, klasik mezar tarzıdır ve mezarlar süslendiği zaman üzerlerine Yunan komşularından ayırt edilemeyecek, sütunlar başta olmak üzere mimari motifler yontulmuştur. Yahudi mezarlıklarına özgü bir özellik haline gelecek olan İbranice yazıtlar, Kitab-ı Mukaddes'ten alıntılar burada yoktur. Dolayısıyla ölümde bile *Ioudaioi*'lerin sürgünde olduğuna dair hiçbir emare yoktur. Kudüs ve Yehuda ile sürekli bağlantı halindedirler; onları Yahudi yapan kurallar apaçıktır, ama Helenik Mısır'ın kurallarıyla ihtilaf halinde değildirler. Ancak aralarında yaşadıkları ev sahibi kültürlerin hepsi tarafından çok sevildiklerine inanacak kadar saf değillerdi. Rahip-gramer âlimi Manetho'nun MÖ III. yüzyılda yazacağı tarih eserinden haberdar olsalardı, sadece toplumdan dışlanmış cüzzamlılar değil, Mısır halkını amansız bir şekilde istismar etmekle ün salmış *Hyksos*'larla, yani yabancı kral-larla da bağdaştırıldıklarını bilirlerdi. Yerleşik hayatlarına rağmen, daha önce Elefantin Yahudilerinin başlarına gelenler gibi, onlar için de felaketin köşe başında bekliyor olması mümkündü.

Bunları savaş filleri yoluyla ölümden kıl payı kurtulduklarına dair ibretlik hikâyeden biliyoruz. Apokrif Kitaplar'a dahil edilemeyecek kadar apokrif olan (ama daha da az kanonik sahte yazılara dahil olan) Üçüncü Makabeler Kitabı olarak bilinen kitapta anlatılan bu hikâye Mısırlı Yahudiler

arasında o kadar iyi bilinirdi ki, *Purim* nasıl Pers İmparatorluğunun Yahudi halkını katletme komplosunun bayramı, *Hanuka* da Seleukidlerin zulmünden kurtuluşun bayramı haline geldiyse, bu da İskenderiye'nin yerel kurtuluş bayramının temelini oluşturdu. Bu paralel, çağdaş hikâyelere benzer şekilde, Mısır hikâyesi de Yahudilerden nefret eden bir deli, bir toplu katliam tehdidi ve Susa'ya veya Kudüs'e göre meleklerin daha da harika, son anda müdahalesini içerir.

Üçüncü Makabeler kitabı ile Josephus, Ptolemaios hanedanının hangi üyesinin bu olayda rol aldığı, dolayısıyla da olayın ne zaman gerçekleştiği konusunda hemfikir değildir, ama tarihçi Joseph Modrzejewski söz konusu kralın MÖ III. yüzyılda yaşamış IV. Ptolemaios Philopator olduğunu mantıklı bir şekilde savunmuştur. Filistin'deki Seleukidlere karşı seferler yürüten ve kısa bir süre boyunca galip gelen bu kral Tapınağa zorla girerek kutsallığını ihlal etmeye cüret eder. Ama tabii eşiği aştığı anda felç olur, tek uzvunu hareket ettiremez hale gelir. Ptolemaios, kendisini aşağılayan Yahudilere beslediği nefretten dolayı, Mısır'a döndüğünde bütün Yahudilerin İskenderiye'de kapatılmasını emreder. Yahudiler orada kırk gün boyunca korkunç bir sıcağa ve zorlu işlere maruz bırakılırlar (bu olay 1942'de Vélodrome d'Hiver'in bisiklet stadyumunda Paris'teki Yahudilerin başına gelecekleri meşum ve hayret verici bir öngörüsü gibidir).

Ancak bu durum kralın intikam arzusunu yatıştırmaya yetmez ve Ptolemaios korkunç bir zalimden (adı, *Purim*'in hikâyesindeki Haman'a fazlasıyla benzeyen Harmon adında biri) ilham alarak, beş yüz savaş filinin tütsülerle ve sert içkilerle kışkırtılıp Yahudilerin üzerine salınmasını emreder. Kısa bir süreliğine araya bir fars girer. Kafası karışan kral planını ancak ertesi gün hatırlar. Katliama devam! Yalpalayan filleri getirin! Eğlenceyi seyretmek için hipodroma kalabalıklar üşüşür. İçkiden kendilerini kaybetmiş, dumandan uyuşmuş filler, peşlerinde kahkahalarla gülen askerler, borazan çalarak sokakları ezip geçerler. Son anda (âdetleri

olduğu üzere) iki melek ortaya çıkar, biraz kanat çırparlar ve filler bir anda geri vitese takarlar, yüzlerindeki sırıtışları silinen askerlerle ayak takımı da o kargaşada ezilirler. Beklendiği üzere pişman olan sadist kral, Yahudilere hayatlarını ve evlerini iade eder.

Bu müthiş bir sondur, ama Üçüncü Makabeler kitabının yazarı bu hikâyenin uyarı niteliğinde olduğunu biliyordu. Yahudiler ne kadar yerleşirse yerleşsin, rüzgâr her an uzaklardan kızgın kodamanların borazan sesini taşıyabilir ve insanların rahat yaşamı bir anda kaybolabilir. Ne de olsa Kudüs'te de böyle olmuştu.

II. Rahiplerin Kavgası

Kudüs'e batıdan yaklaşınca şehri görmeden önce kokusunu alabilirdiniz, çünkü yanan etin kokusunu taşıyan odun dumanı çatılarla surların üzerinde bir tabaka oluştururdu. Tevrat'ın öngördüğü şekilde her gün sabah akşam YHWH onuruna hayvan kurban etmek gerektiği için Tapınağın sunağındaki ateşlerin gece gündüz canlı tutulması lazımdı.[65] Bu aralıksız kavurma işlemine, İbranice "sürekli" anlamına gelen *tamid* denirdi, ama hayvanların bütün halinde kremasyon ritüeli için Yunancada da bir kelime vardı, o da *holokaustos*'tu. Bu da iki toplumun ortak noktalarından biriydi. Mısır'dan Mezopotamya ve Pers İmparatorluğuna kadar olan bölgedeki kültürlerde bir tek Yunanlar ile Yahudiler hayvanları bütün halinde ateşte kurban ederlerdi. Dolayısıyla şehrin çevresindeki tepelerde yer alan otlaklardan ve çiftlikler-

[65] Kurban kesiminin kuralları ve âdetleri konusunda bkz. (ama daha çok Pers dönemi konulu) Melody D. Knowles, *Centrality Practiced: Jerusalem in the Religious Practice of Yehud and the Diaspora in the Persian Period* (Leiden, 2006), özellikle 19-23 ve 77-103. Yahudi dualarının reform sonrası bazı versiyonlarında (özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki muhafazakâr sinagoglarda) Tapınakta sürekli yapılan kurban törenlerine göndermeler gündelik dua sıralamasından, muhtemelen tiksintiye yol açmaması için kaldırılmıştır.

den binlerce keçi, koyun, sığır ve öküz şehre sürülürdü. Sırf yeniay onuruna Çölde Sayım 28:11-15'e göre iki genç boğa, bir koç, yedi kuzu ve bir oğlakın Tapınakta törenle kurban edilmesi gerekliydi (ayrıca tahıl, zeytinyağı ve şaraptan oluşan bir adak sunulacaktı). Tapınakta yapılan kurban törenlerinin hepsi eti yakma (*olim*) şeklinde gerçekleşmiyordu, bazılarında hayvanlar kesilirdi (*korban*), hayvanın gövdesi tüketilmek üzere parçalara ayrılır, yağı ve kanı Yüce Tanrı onuruna ayrılıp toplanır ve belirli kâselerde yakılırdı. Ama MÖ II. yüzyıl başlarında kurban törenlerinin büyük kısmı hayvanların bütün halinde pişirilmesinden ibaretti. Etler kavrulurken Levililer ilahiler söylerdi, ama o dönemde henüz dua okunmadığı anlaşılmaktadır.

Tamid ritüeli karmaşıktı, zahmetliydi. Bu kadar çok hayvan kanının akıtılması ilk bakışta bu etin yenmesi konusundaki katı yasakla çelişkili gibi görünebilir, ama bu iki uygulama aslında bağlantılıydı. Hayvanların bu kadar çok kurban edilmesinin sebebi, kanlı et yeme tiksintisinden kaynaklanıyordu.[66] David Biale'in öne sürdüğü gibi, hayvanların kanlı kurban törenleri ile kansız gıda rejiminin birleşimi, çevrelerindeki insanların daha kanlı gıda rejimlerine karşı bir kültür oluşturma amacı taşımış olabilir. Kitab-ı Mukaddes'te varlıkların kanında *nefesh*'lerinin, yani "nefs" olarak da tercüme edilen yaşamsal özlerinin olduğu vurgulanır. Dolayısıyla gözünüzün önüne Tapınak avlusunun kanlar içinde olduğu gelmesin. Hayvan genelde bir rahip tarafından öldürüldükten sonra kanı titizlikle bir leğende toplanırdı. Adak için lazım olmayan kan kanallar yoluyla dışarı akıtılırdı

[66] Burada savunduğum argümanın kaynağı için bkz. David Biale, *Blood and Belief: The Circulation of a Symbol between Jews and Christians* (Berkeley ve Los Angeles, 2007), özellikle 26-7: Biale burada kan damlalarının dikkatle serpiştirildiği ritüel kurban törenlerinin ve rahiplerin saflığa verdiği büyük önemin Yahudilerin uygulamalarını Yunanların hayvanları (özellikle keçileri) kurban ettiği törenlerden ayırt etme arzusundan kaynaklanmış olabileceği ihtimalini savunur.

ve kurban töreni alanı temiz kalırdı. Sonra hayvanın derisi yüzülür, gövdesi ateşe atılırdı ve geriye ancak kemikleri ve birkaç keçi sakalı kalana kadar yanardı. Deri büyük rağbet gördüğünden genelde başrahibe verilirdi, o da deriyi altındaki rahiplere verebilirdi, ama her halükârda deri büyük rekabete konu olurdu.

Hac bayramlarında hem kurban kesiminde hem de törenler ve kutlamalar için Kudüs'e gelen izleyici ve katılımcı sayısında büyük artış olurdu. MÖ 200 civarında, Yunan hâkimiyetindeki Kudüs'ün fiziksel boyut anlamında olmasa da nüfus olarak hızla büyüdüğü anlaşılır. Abderalı Hekataios'un verdiği 120.000 rakamı tamamıyla hayal ürünüdür, ama nüfus birkaç on bin civarında olabilirdi ve şehrin boyu da yaklaşık sekiz kilometre kareye ulaşmıştı. Gıda ihtiyacındaki artış, Babillilerin neden olduğu yıkımdan toparlanması yıllar süren kırsal bölgelerin gelişmesini sağlamıştı. Güneybatıda yer alan ve kış ile bahar aylarında bol miktarda yağmur alan Şefela tepelerinde bir kez daha buğday yetişiyordu, daha çorak olan yamaçlarda ise zeytin ağaçları, bağlar ve otlaklar vardı. Surlara yakın tezgâhlarda ürünlerini satan Yehuda çiftlikleri, kalabalık sayıdaki hacıları besleyebilmek için daha uzaklardaki satıcılardan destek alırlardı: Tyreliler balık getirirdi; kıyıdaki Aşkelon, Ptolemaios ve Gazze şehirlerinden tüccarlar giderek daha çok rağbet gören seramik ürünler satardı; kuzeyliler de Fenike kaynaklı cam satardı.

Şehrin içinde ve çevresinde hem konaklama merkezleri hem de okuma ve dua yerleri olarak işlev gören sinagoglar olmasına rağmen, Kudüs demek Tapınak demekti; sonu gelmeyen kutsal kurban törenleri, bayram günleri ile kutsal hac ve kefaret günleri takvimi, Şabat molası (antikçağ için bir yenilik) ve Ezra'nın iki yüz elli yıl önce başlattığı Tevrat okumaları demekti. Şehrin bir kralı yoktu, ama Mezmurlar kitabının yazarı olduğu iddia edilen Davut'un ve şehvetli Şarkı ile apokrif "Bilgelik Kitapları"nın yazarı Süleyman'ın edebi hayaletleri hâlâ canlıydı ve yetkinin tamamı, etrafında şeh-

rin ritminin, toplumsal anlamının döndüğü, görkemli görüntüsüyle başrahipte toplanmıştı.

Kraliyet hanedanının kesintiye uğramış olmasından dolayı başrahibin, Davut'un yanında yer alan ve Süleyman'a tacını giydiren Zadok'un soyundan gelmesi en azından bir süreliğine önemliydi. Zadok'un Harun'un iki çocuğundan büyüğü olan Eleazar'ın soyundan gelmiş olması da önemliydi, zaten Eleazar adının başrahipler arasında büyük rağbet görmesi de bundandı. Hatta Zadok'un soyunu Yakup ile Leah'nın oğlu Levi'ye kadar dayandırmak mümkündü. Dolayısıyla başrahip Tapınakta halkın karşısına çıktığı veya nadiren de olsa Kutsalların Kutsalına girdiği zaman bilinçli bir şekilde sembolizm yüklü, görkemli olaylar olarak düzenlenirdi. (Muhteşem giysileri içindeki başrahibin görünmesi, Yahudiler için neredeyse Tanrı'nın insan biçiminde tezahürü gibiydi.)

Ancak başrahiplerin sıralaması günümüze ulaştıysa da ve öne en çok çıkan isimlerin Simon ile Onias olduğu görülüyorsa da, münferit başrahipler hakkında, hatta Kitab-ı Mukaddes'te öngörülenler (ki o konuda da çok bilgi sahibi değiliz) dışındaki görevleri ve törenler konusunda neredeyse hiçbir şey bilinmez. Haham geleneğinin ideali, "Adil Simon" olarak bilinen muğlak biridir ve her zamanki gibi MÖ III. yüzyılda yaşadığı ve bireysel dindarlığı, Yahudi adaletini ve törensel yetkiyi kendinde birleştirdiği dışında hiçbir konuda fikir birliği yoktur. (Örneğin aslında çok kapsamlı olan *Encyclopedia of Early Judaism*'de [*Erken Dönem Yahudiliği Ansiklopedisi*] ondan söz edilmez.)

Bildiğimiz bir şey varsa, başrahibin ihtişam, zenginlik ve güç sahibi tek rahip olmadığıydı, çünkü o, sülaleleri, mülkleri, çalışanları ve asalaklarıyla büyük bir hanedan yapısının ve ruhban aristokrasisinin merkezinde yer alırdı. Josephus Kudüs'te, İskenderiye'dekine benzer bir *gerousia*, yani bir ihtiyarlar heyeti olduğundan söz eder; bu konsey muhtemelen eskiden beri süregelen çok önemli vergi ve Tapınağın bakımı için yardım toplama konularını (bu konu da Pers döne-

minden miras kalmıştı) Yunan yöneticilerle müzakere ederdi. Ruhani olduğu kadar da dünyevi olan bu Kudüs-Yehuda seçkin sınıfı, Yahudiliğin hızla dönüştüğü bu kendine özgü toplumsal kültürü ayakta tutmakla sorumlu yönetici topluluğunu oluştururdu.

Bütün bu varsayımların arasında, kayıtlarda (en azından Josephus'un eserinde) öne çıkan şaşırtıcı bir olgu, Tapınak aristokrasisinin pragmatik gerçekliği konusunda çok şey anlatır. MÖ III. yüzyıl sonlarına doğru yine Zadok'un ve Adil Simon'un soyundan gelen (ve Josephus'a göre para söz konusu olunca avuçları kaşınan) Başrahip Onias, kızını Ürdün nehrinin karşı tarafında yaşayan saldırgan bir adamla evlendirmiş. Tobiya adlı bu adam, Josephus'un kitabında uzun uzun yer verdiği güçlü bir klanın lideri haline gelmiş; bu dramatik hikâye sıradan bir tarihi masal muamelesi görebilecekken, Zenon arşivinde bulunan, Ürdün nehrinin doğu yakasından "Tubias" adlı bir kale komutanının mektupları sayesinde durum farklıdır. Ptolemaiosların hazinesine yazılan bu mektupların, Josephus'un anlattığı silahlı ileri gelen ve damat adayına çok benzeyen vergi tahsildarı kodamandan geldiği anlaşılmaktadır. Aslında Ammon olan, dolayısıyla Yehuda soyundan gelmeyen Tobiya'nın, zenginliğinden ve gücünden dolayı ruhban aristokrasisinin en yüksek makamındaki kişinin kızıyla evlenecek kadar Yahudi sayıldığı anlaşılıyor. Tobiya'nın servetini, muhtemelen askeri işlevini, Seleukidlerle olan bitmek bilmez savaşları finanse etmekte giderek zorlanan Ptolemaiosların yönetimi namına vergi tahsildarlığına dönüştürerek edinmiş olması muhtemeldir. Tobiya, maliye bakanı Apollonius'a önden para verip sonra –kendi için yüklü bir kâr payıyla birlikte– yerel halktan topluyordu. Başka bir deyişle Tobiya, savaş zamanı işleri daima büyüyüp gelişen o bildik simalardan biriydi: yarı savaş beyi, yarı soyguncu baron, yarı da devlete çalışan bir müteahhit olmasına rağmen, başrahibin kızı için uygun bir damat adayı olacak kadar zengin ve Yahudiydi.

Josephus, Tobiya ile babasının servetinin pürüzlerini tesviye eden, Ptolemaioslarla Seleukidler arasında zorlu müzakereler yürüterek sağ kolu haline gelen oğlu Yosef'i uzun uzun işler. Ama MÖ II. yüzyıl başlarında bu Helenleşmiş klanın nasıl bir hayat yaşadığına dair en muhteşem mimari kanıtları bırakan, Zenon mektuplarında yerel bir kale olarak görünen yeri Ürdün nehrinin doğusundaki en görkemli kireçtaşından saraylardan birine dönüştüren, Tobiya'nın torunu Hyrkanos'tur.

Ürdün'ün bereketli ovasında yer alan Kasr El-Abd (günümüzdeki adıyla Irak el-Amir) Helenistik âlemin en cazibeli kalıntılarından biridir. İki katlı yapının ön cephesinde zarif sütunlar bulunur; geniş avlu boyunca da sütunlar sıralanmıştır; kireçtaşından ön cephede aslanlar ve panterler etrafı kollar. Heykeltıraşlardan biri hayal gücünün yaratıcılığının zooloji konusundaki bilgilerine baskın çıkmasına izin vermiş olmalıdır, çünkü sarayın çatısındaki eserler arasında yavrularını emziren yeleli bir aslan vardır. Eskiden saray bir süs göletiyle çevrili olduğundan yapının zarif hatları bu gölete yansıyor olmalıydı. Ama hem o gölet hem de üzerinde sarayın yükseldiği platform, yapının zarafetinin ardında güçlü birinin kalesi olduğunu gösterir. Her halükârda, burası aynı zamanda kâtipler, görevliler ve vergi tahsildarlarıyla Tobiya hanedanının mikro-devletinin idari merkeziydi. Başrahip Jason'ın (Seleukidlerin yeni kralı IV. Antiokhos'a Ptolemaioslara karşı yürüteceği sefer için gerekli hazineyi ve haracı sunarak ağabeyi III. Onias'ın yerini almıştı) yerini daha da sinsi bir yaltakçı olan Menelaus aldığında Jason, Hyrkanos'un Ammon'daki sarayına kaçmıştır. Jason burada, zamanı geldiğinde Kudüs'e saldırmak için özel bir orduyu seferber edeceği güne kadar dişlerini gıcırdatarak uygun zamanın gelmesini bekledi.

Hyrkanos'un Yehuda'nın merkezinden uzak, muhteşem sarayı, Tobiya'ın iddialı hanedanının ve acımasız gücünün tipik bir göstergesinden başka bir şey olmaması mümkün-

dür, ama Kudüs'e rakip bir güç merkezi olarak, Yehuda'da yer almak üzere olan büyük değişimin tetiklenmesinde rol almıştır. Saray en azından Yahudi kimliği (çünkü Tobiya soyu bu kimlikle özdeşleşiyordu) ile Tevrat'ta öngörülen ritüellerin Yunan zevkleri ve kültürü ile bir arada yer aldığı, iki kültürün birbirini dışlamadığı bir ortamı yansıtır. Babil'in istilasından sonraki ilk Yahudi devletini kuran ve tüm İbranice öğrencilerinin Helenlerin tam zıddı olduğuna inandığı Haşmonayimlerin de Tobiya hanedanını taklit ettiği anlaşılıyor.

Helenistik ve Yahudi kültürü daha çok kentlerin ve içindeki konutların görünümü başta olmak üzere incelikli, maddi şekillerde giderek birleşiyordu. Son yıllarda Kudüs ve çevresinde yürütülen kazılarda duvarları fresklerle boyanmış, geniş odaları olan, şaşırtıcı boyutlarda ve muhteşemlikte evler ve villalar ortaya çıkarılmıştır. Asma filizleri kıvrılır, zambaklar açılır, yaprakların arasından narlar görünür. Kalıntılarla molozların arasında Yunanistan'ın Megara şehrinde imal edilmiş, çiçeklerle ve şirinliklerle süslenmiş kan kırmızısı seramik ürün örnekleri, Rodos'tan gelme küpler ve amforalar ve Fenikelilerin uzun boyunlu cam eşyaları da bulunmuştur. Kudüs ve civarında yerel sarı kireçtaşı ilk defa içecek kupaları için kullanılmaya başlandı, çünkü taşın (seramiğin tersine) ritüel anlamda kirliliğe dayanıklı olduğuna inanılıyordu. Yerel çömlekçilik de gelişti ve özellikle derin olmayan tabak ve kâselerde serbest çizim çiçek resimleri şeklinde kendini gösteren şirin bir süsleme tarzı ortaya çıktı. Odalar daha büyük olunca şamdan ve mumluklar da büyüdü ve kırmızı renkli disklerin veya küçük altlıkların üzerinde giderek daha çok mum yer almaya başladı.

Bu, Yahudilerin uzun alışveriş tarihinin başlangıç safhasıydı. Akdeniz kıyısında Ege bölgesinden gelen ürünlere olan yeni talep Gazze, Dor ve Aşkelon gibi eski kasabaların faal limanlara dönüşmesine ve Celile'nin kıyı bölgesinde yeni bir limanın, Ptolemais'in (daha sonraki adıyla Akka) doğmasına neden oldu. Jezreel vadisi ile Aşağı Celile'nin kesiştiği

noktada, eski bir Kenan kale şehrinin yer aldığı bir tepenin üzerinde bulunan Bet Şean, adını Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki bölgeden gelip İran'dan bu kadar uzak olan buraya yerleşen İskit paralı askerlerinden alan Yunan şehri Skythopolis'e dönüştü. Bu kentsel merkezlerin çoğunda taştan temeller üzerine tuğladan inşa edilmiş, bazıları alçıyla süslenmiş evler ve Yunan kent hayatını tanımlayan üç ana kurumun –*gymnasion* [spor salonu], *ephebeum* olarak bilinen okul-akademi ve tiyatro– bulunduğu sütunlu caddeler vardı.

Bu yerler henüz Yahudi hayatının sınırlarında yer alıyordu ve buralara çok sayıda Yahudinin göç etmiş olması pek muhtemel değildir, ama Nasıra (sonradan Aşağı Celile'nin büyük, çokkültürlü kentsel merkezi haline gelecektir) yakınlarındaki Sefforis'te en başından beri hem Yahudilerin hem de Yunanların yaşadığı sanılır. Yehuda'nın neredeyse Helenleşmiş, Yunanca konuşan Yahudileri böyle yerlerin çekim gücünü giderek daha çok hissederler. Birçokları için Helenizmle cilveleşmenin en zor sınavı *gymnasion*'un kapısında veriliyor olmalıydı, çünkü egzersizler çıplak yapılırdı ve sünnet edilmiş penisler, uzun ve konik uçlu sünnet derileriyle duydukları gurur sayısız vazoya ve amforaya yansımış Yunanların aşağılayıcı gülüşlerine neden olurdu. Yahudilerin kendilerini cinsel zevkten mahrum etmek için sünnet derilerini kasti şekilde kestiriyor olabilecekleri kavramı büsbütün şaşırtıcıydı ve gülüşmelere yol açardı. Hatta coğrafyacı Strabon, Yahudilerin aynı yanlış nedenden dolayı klitorisi de kestirdiklerine inanırdı. Philon'un bu âdetin ahlaki bir hayat sürmek için (ve de temizlik açısından) elzem olduğunu hararetle savunması da putperest dünyanın Yahudilerin kendilerini mahrum etme konusundaki şaşkın horgörüsünü büsbütün teyit eder. En seçkin Yunan atletleri arasında zarif ve uzun sünnet derilerini sergilemek o kadar modaydı ki, bazıları belin arkasından gelen ve testis torbasının altından geçip tam istenen yerde küçük, şirin bir düğümle bağlanan ince, deri bir kayış olan *kynodesme* veya "köpek tasması" takardı.

Polis'in [şehir] yurttaşı olarak kabul görmeyi ahitten daha önemli bulan ve *ephebeum* akademisinden mezun olmanın çıplak halde jimnastik hareketleri yapmayı gerektirdiğinin bilincinde ki Yahudiler için *epispasm* olarak bilinen kısmi sünnet derisini eski haline getirmek mümkündü. Antikçağda sünnet, sünnet derisinin tamamının kesilmesini öngörmediğinden, kalan derinin balla veya ezilmiş delikörek bitkisinden elde edilen bir losyonla yumuşatılıp çekilmesi mümkündü; Yahudi olmayanlar arasında sünnet derilerinin kısa olduğuna inananlar ve penislerinin başı yanlışlıkla görününce *gymnasion*'da mahcup duruma düşenler bu yönteme sıklıkla başvururdu.[67] *Epispasm* uygulayanlar da kaçınılmaz bir şekilde bu uzatma işleminden pişman olduklarında, işin içine ahit girdiği için bu durumu son derece ciddiye alan hahamlar Yahudiliğe dönüş açısından komple sünnetin zorunlu mu yoksa çok tehlikeli bir ameliyat mı olduğunu tartışmaya başladılar. Ama o günden bugüne, Talmud'da sünnet derisinin kendinden tiksindirici olduğuna yapılan vurgunun yanı sıra, Mişna'da *brit milah* töreni için sünnet derisinin tamamıyla ve geri dönüşü olmayacak şekilde kesilmesi öngörülegelmiştir. Hiçbir işi yarım bırakmak olmaz.[68]

Ancak Kudüs'te bir *gymnasion* kurma (İkinci Makabeler kitabında dehşet içinde sunulan tasvire göre Yahudileri "Yunan şapkaları takmaya" zorlayan – çünkü Yahudiler için şapka takmak çok önemlidir) ve Tyre'de beş yılda bir düzenlenen oyunlara Helenleşmiş Yahudilerden oluşan bir komite gönderme fikri de bir başrahipten kaynaklanmıştır. Bu cüretkâr, muhalif başrahip, MÖ 172'de yetkililere rüşvet yedi-

---

67 Bu konuda bayağı daha çok bilgi için bkz. Leonard B. Glick, *Marked in Your Flesh: Circumcision from Ancient Judaea to Modern America* (Oxford, 2005), ve bu alanda bir otorite olan Frederick M. Hodges, "The Ideal Prepuce in Ancient Greece and Rome: Male Genital Aesthetics and their relation to Lipodermos, Circumcision Foreskin Restoration and the Kynodesme," *Bulletin of the History of Medicine*, 75, 375-405.

68 Baba Batra, 60B; Yebamot, 45A–B.

rerek ağabeyi III. Onias'ın yerine zorla geçen Jason'du. Gymnasion, Jason'ın Kudüs'ü bir Yunan *polis*'ine dönüştürmek için yaptığı büyük planın bir parçasıydı. Halk kurulacak olan *ephebeum*'da eğitim aldıktan sonra yurttaş olarak kabul görecekti ve şehir bundan sonra "Antiokheia'daki Kudüs" adıyla bilinecekti. Bir başrahibin neredeyse dinden dönmesi, İsraillilerin başkalarından farklı olmasının temel olgusu olan İbrahim ile YHWH arasında varılan ve Sippora heyecan içinde oğlunun kanlı sünnet derisini kocası Musa'nın önüne fırlatıp "Artık güveysin" dediği zaman dramatik bir şekilde yenilenen ahdin inkâr edilmesiyle eşdeğerdi. Josephus'a göre Seleukid kralı Yahudilerin herkes gibi olmasını ister, ama bu istek asıl tamamıyla Yahudi olan başrahip Yason'dan kaynaklanmıştır.

Bu gelişmeler, Seleukidlerin Ptolemaioslara göre halkı zorla Helenleştirme konusunda daha katı bir politika sürdürdüklerine dair herhangi bir belirti olmadığı göz önüne alındığında daha da dehşet vericidir. III. Antiokhos'un süvarileri (hem askerleri hem de atları baştan ayağa örten zırhlarıyla öne çıkarlardı) MÖ 200'de Hermon dağının yamaçlarında yer alan Panaion Savaşında Skopas'ın Ptolemaiosların ordusunu hezimete uğrattığında muzaffer kralın ilk eylemlerinden biri, Yahudilerin "atalarından kalma yasalarının ve âdetlerinin daha da titiz bir şekilde koruyacağını, Tapınak bölgesine yabancıların girişini ve Kudüs'ten leopar ve yaban tavşanı dahil olmak üzere (belki de gereksiz şekilde) yasak etlerle hayvanların ithal edilmesini yasaklamayı vaat eden buyruklar yayınlamak oldu. Tapınakta kurban törenleri düzenlenmesine izin verilecek, savaşın neden olduğu zararlar tazmin edilecek, rahipler daimi olarak, Kudüslülerin geri kalanı da üç yıllığına vergilerden muaf tutulacaktı.

III. Antiokhos'un buyrukları, Kudüs'ün eski Tapınağının isteyebileceği her şeyi kapsıyordu ve imparatorluğun yöneticileriyle Yahudiler arasındaki üç yüzyıllık ilişkiler açısından tutarlıydı, ama kralın seferlerinden, hatta hayatından

daha uzun ömürlü olamadılar. Aşırı hırslanan III. Antiokhos elde ettiği avantajdan yararlanmak amacıyla düşüncesiz bir hareketle Mısır'ı da savaş alanına dahil etmeye karar verdi, ama orada Magnesia Savaşında Romalılar tarafından yenilgiye uğratıldı. Bu bir dönüm noktası oldu. Zararlarını acımasızca tanzim eden Romalılar genç Antiokhos'u (daha sonra IV. Antiokhos olarak bilinecektir) rehin alıp (Polybius'a göre) genç yaşta tuhaf fevriliğiyle nam salacağı Roma'ya götürdüler. Ama Seleukidlerin hâkimiyetindeki kuzeyde askeri harcamalar hazine üzerinde o kadar büyük baskı yaratıyordu ki, III. Antiokhos'un Kudüs'e vaat ettiği müdahalecilikten uzak, kaygısız cömertlikten pişmanlık duymuş olmalılar.

Para sıkıntısı Antiokhos'un halefi IV. Seleukos zamanında o kadar ciddi bir hal aldı ki kral, Tapınağın o kadar reklamı yapılan altınını ve gümüşünü daha fazla görmezden gelememiş olabilir. Maliye bakanı Heliodorus tapınağa baskın düzenlemiş olabilir de olmayabilir de, ama potansiyel yağmacı –yine– Yahudi-Helenistik hayali edebiyatında dört bir tarafa yetişen melekler tarafından durdurulunca bir mucize hikâyesinin daha konusu haline geldi.

Büyük Haşmonayim isyanıyla sonuçlanan olayları tetikleyen, dini kültürlerin çatışması değil de bu zayıf mini imparatorluğun tamamıyla pragmatik mali-askeri sorunlarıydı. Ve savaş Yahudilerin kültürel, hatta etnik yok olmaya karşı direnişine dönüştü ve Haşmonayimleri Tevrat'ın muhafızları olarak tasvir eden Makabeler kitabı da savaşı böyle anlatır.

Ama hakikat daha sefil, daha karmaşıktır, dolayısıyla da tarihi açıdan daha inanılırdır. Seleukid yönetimlerinin ne istediğini sezen Tapınak seçkinleri arasındaki rakip gruplar, başrahiplik mücadelelerinde resmi olarak desteklenmeleri karşılığında Seleukidlere nakdi yoldan kendilerini beğendirmek için birbirleriyle yarıştılar. IV. Antiokhos Epiphanes'in tahta çıkmasından sonra başrahiplik için mücadele eden her iki rüşvetçi aday –Jason ile Menelaus– Helen destekçileriydi ve Seleukidlere nakdi armağanlar sunmakta

birbirlerini aşmaya çalıştılar. Jason, başrahip seçildikten üç yıl sonra kaybeden taraf oldu. Halefi Menelaus, Onias'ı (asıl başrahip ve Jason'ın ağabeyi) öldürttüğünden, Jason zaman kaybetmeden Ürdün nehrini geçip Hyrkanos'un saray-kalesine sığındı.

Tüm başrahiplerin son başrahibi olunca (gerçek anlamda) biraz şaşkına dönen Menelaus, yabancı birlikler için Akra kalesinin oluşturulmasına izin verdi, böylece Kudüs işgal altında bir şehre dönüştü (özgür bir polis olduğu iddiasına rağmen). Kalenin inşası, giderek kalabalıklaşan bir şehirde birçok mülkün yıkılmasını gerektirdi.[69] Ama Kudüs'te yıkım politikası daima sorunlara yol açmıştır. Yıkım ekipleri işe koyulduğunda şiddetli ayaklanmaları tetiklediler. Dolayısıyla Yahudilerle Yunanlar arasındaki savaş, Modi'in'deki Makabe isyanıyla değil de kaleye, Menelaus'un kardeşi, başrahip vekili Lysimakhos'a ve adamlarına karşı kentsel bir isyanla başladı (gerçi isyancıların ellerinde sadece sopalar, bıçaklar ve taşlar vardı). Birinci Makabeler kitabına göre kalabalık düşmanlarına kül de attı. Bu "toz" veya "kül"ün bir kısmı hedefe ulaşmış olsa bile zulüm uygulayanlara fazla rahatsızlık vermiş olması pek muhtemel değildir, ama bu eylemin sembolik bir anlamı vardı: kurban törenlerinden geriye kalanlar, o törenleri yasaklayanların üzerine atılmıştı.

Ürdün nehrinin karşı kıyısında, Hyrkanos'un büyük kedili sarayında oturan Jason bir şekilde bu isyanın haberini alınca bunun siyasi açıdan çok değerli bir fırsat olduğunu anlar. Artık kendini Yahudi geleneklerinin savunucusu olarak göstermenin zamanı gelmişti. Böylece Jason kendi propagandasına inanarak ve haksız yere de olsa etrafına doğruluğunu saçarak mızrak taşıyıcıları yanına topladı.

---

[69] Lee I. Levine, Jerusalem: *Portrait of the City in the Second Temple Period 586-70 ce* (Philadelphia, 2002), 72 vd'de Akra'nın tam yeri konusunda arkeolojik bulguların çok zayıf olduğunu vurgular, ama Akra'nın inşasının çok eskilere dayanan ve yoğun nüfuslu mahalleleri yıkılmasına neden olduğu bellidir.

Jason, IV. Antiokhos'un öldüğünü haber alınca harekete geçti. Ama Seleukid kralı, Ptolemaioslarla mücadele etmek için güneye indikten sonra Romalılar tarafından engellenmiş, ama hayatta kalmayı başarmış, hatta galip tarafla bir tür antlaşmaya varmıştı.[70] Bu arada Jason, doğru zamanın geldiğine inandı ve Hyrkanos'un yardımıyla oluşturduğu küçük bir orduyla Ürdün nehrini geçerek Kudüs'e saldırdı ve Seleukid kralı namına şehri savunan yabancı birliklerle paralı askerlerin yanı sıra, Yunanlarla işbirliği yapmaya karar vermiş binlerce Yahudiyi de katletti.

Ama IV. Antiokhos ölmemişti. Romalılarla imzaladığı antlaşma sayesinde Mısır sorunundan kurtulup Jason'ın darbesini haber alınca çılgına döndü. Bir cephede engellenmişti, ama Seleukid iktidarının bir cephede daha küçük düşmesine izin vermeyecekti. Böylece kral bir canavara dönüştü ve sikkelerde tasvir edildiği üzere *epiphanes* (tezahür eden Tanrı) değil de *epimanes* (deli) olduğuna dair şakalar aniden gerçekliğe dönüştü. Ama deliliğinin ardında mantıklı bir neden, daha doğrusu geçmiş bir örnek vardı. Jason ve Kudüs'te çoğunluk tarafından coşkuyla karşılanması, Yehuda'nın uygar bir yer olarak görülememesine neden olmuştu; "kılıç zoruyla" yakalanmış olarak görüldüğü için III. Antiokhos'un antlaşmalarına bağlı değildi ve mutlak gücüne tabi olacağı bir istilacı buranın halkıyla, kutsal yerleriyle, âdetleriyle ve mülkleriyle ne isterse onu yapabilirdi.

İstediği ve yaptığı büyük bir zulüm oldu: Makabeler kitabına göre üç gün süren katliamda kadın ve çocuklar dahil

[70] Anathea E. Portier-Young, *Apocalypse against Empire: Theories of Resistance in Early Judaism* (Grand Rapids, Michigan, 2011) başlıklı mükemmel kitabında IV. Antiokhos'un Kudüs'te gerçekleştirdiği katliamların ve vahşi zulmün ardında Mısır'da küçük düşmesinin değil, Jason'ın sadakatsızlığının, silahlı isyanının ve Kudüs'ü ele geçirmesinin yattığını savunur; sonuçta IV. Antiokhos, III. Antiokhos'un imzaladığı "sözleşme"yi yırtarak Yehuda'ya "kılıç zoruyla" bir rejim dayatmaya karar verir, bu durumda da şehir sakinlerinin hayatları ve bedenleri tamamıyla istilacı kralın elindedir.

40.000 kişi öldü, bir o kadar kişi de tutsak alınıp Seleukidlerin hazine sorununu çözmek için Fenike köle pazarlarında satılmak üzere gemilere bindirildi. Birinci Makabeler kitabının yazarı, meşum bir tutarsızlıkla bu travmanın Yahudilerin biyolojik olarak hayatta kalması için bir tehdit teşkil ettiğini yazdı, çünkü "bakirelerle genç erkekler zayıf bırakıldı, kadınların güzelliği değişime uğradı."[71]

Sonra da Makabeler kitapları sayesinde ün kazanmış kültürel yok oluş gerçekleşti ve Tevrat okumaları, arınma ritüeli, Şabat kurallarına uyma gibi Yehudalıları Yahudi yapan tüm ritüeller yasaklandı. Yahudiler domuz etinden kaçınmak yerine onu yemeğe mecbur bırakıldılar. Antiokhos Tapınağı ritüellerde kullanılan tüm kaplarından ve eşyalarından – altın sunak, mayasız ekmek masası, sıra sıra somunları ve yiyecek adakları, ışığın canlanmasına dair derin bir anlam taşıyan *menora* şamdanı ve Kutsalların Kutsalını tanımlayan tül perde– mahrum bırakmakla her tür kurban kesimini, tahıl veya ekmek adağının yapılmasını imkânsızlaştırmakla kalmadı, Tapınağın da Yahudiliği tanımlayan odak noktası olarak varlığına engel oldu. Bu eşyaların yerini alan heykeller, yeni bir sunakta domuzların kurban edilmesi parodisi, Dionysios kültü, hayat kadınları, Bakkhos onuruna sarmaşık süslü geçit törenleri, bu geniş kapsamlı imha işleminin sadece küçük bir parçasını teşkil etti. Roma orduları Yahudi ayaklanmalarına nihayet son verdikleri zaman olduğu gibi, Tapınak her açıdan yok olmuştu. Antiokhos'un cezalandırma amaçlı bir seferle görevlendirdiği General Apollonius'un birlikleri Kudüs sokaklarında Şabat günü önlerine çıkan herkesi öldürdüğü zaman Yahudilerin bundan sonra bir terör devletinin aciz tutsakları olacağını ilan etmiş oldu.

Hyrkanos saray gibi kalesinde olaylardan kendine göre anlam çıkardı ve Tobiya'nın soyunun sonuncusu, kaderin kendisini ziyaret etmesini beklemeden, kireçtaşından pan-

[71] Birinci Makabeler 1:26.

terlerin gözü önünde kılıcıyla kendini öldürdü. Sığınağını kaybeden ve İkinci Makabeler kitabının yazarına göre kendi felaket zincirini başlatan Jason, evi barkı olmayan bir kaçak haline geldi ve "bir kentten diğerine kaçmaya başladı, herkesin kovaladığı bir kişi olmuştu. Yasalara başkaldıran biri olarak herkes ondan tiksiniyordu."; Jason önce Mısır'a, sonra da Lakedaimonialıların ülkesine kaçtı ve burada, durumuna son derece uygun bir şekilde, Yunan topraklarında, sürgünde öldü. "Jason gömülmeyecek pek çok ceset süngülemişti, ama şimdi sıra ondaydı. Onun için yas tutacak kimse yoktu, cenaze töreni yapılmamıştı, atalarının mezarında da ona yer yoktu."[72]

III. Makabeler

Babillilerin neden olduğu yok oluşta her şey bitip tükendikten sonra sürgüne giden rahipler Tapınağın kutsal ateşinden tek bir ebedi alevi yanlarında götürürler. Bu alev gizli bir çukurda muhafaza edildi, ama muhafızı Nehemya onu Kudüs'e geri götürmek için geldiğinde çukurun "yoğun kıvamlı bir suyla" dolduğunu ve alevin söndüğünü gördü. Yakılacak adaklara sıra geldiğinde, Nehemya şaşkın rahiplere çıranın üzerine o sudan serpiştirmelerini söyledi. Rahipler kuşkuyla da olsa söyleneni yaptılar ve o anda ilahi bir güneş ışını aniden o ıslaklığı kendi kendine yanan bir yakıta dönüştürdü. Böylece atalarının kutsal ateşi de yeniden canlandırılmış oldu.[73]

Edebi hayal gücü yükselen alevleri andıran İkinci Makabeler kitabının yazarı, Yahudi okurlarını olayların böyle geliştiğine inandırmak ister. Birinci ile İkinci Makabeler arasında büyük farklar olsa da, bu iki kitap bir arada Yahudilerin özgürlük destanını teşkil ederler ve bu, Musa'nın

[72] İkinci Makabeler 5:10.
[73] İkinci Makabeler 1:20-2.

sürgününün hikâyesi kadar olağanüstü, yaratıcı ve heyecan vericidir.[74] Tapınağın yeniden kutsanmış lambasının yağının bir gün yanmasına yetmesi, ama sekiz gün boyunca yanması mucizesi bu kitapların hiçbirinde anlatılan mucizeler arasında yer almaz. Günümüz Yahudileri tarafından *Hanuka*'nın asıl anlamı olarak görülen bu efsane en azından üç yüzyıl sonra hahamlar tarafından icat edilmiştir. Ama Makabeler'in her iki versiyonu –ve özellikle ikinci kitabı– mucizelerin yanı sıra bol miktarda tarih de içerir: gerçek olaylara dayalı bu vakayiname ile olağanüstü kurgu karışımı tam da Makabeler kitaplarının reddetme iddiasında olduğu Yunan zevkine uygundu.

Her iki kitap da MÖ II. yüzyıl sonlarında, kırk yıl önce Seleukid iktidarının kalıntıları üzerine kurulmuş Haşmonayim-Yehuda krallığı için propaganda tarihi olarak yazılmıştı. Rahip Mattatiyas (rahip soyundan gelmesi önemlidir) ile beş oğlunun Antiokhos'un zulmüne karşı liderlik ettiği isyanın destansı hikâyesiyle Haşmonayim hanedanının (ne Zadok'un ne Davut'un soyundandı) aynı anda hem kral hem de başrahip olmak gibi önceden görülmemiş, dehşet verici iddiasını meşru kılmak amaçlanıyordu. İşin ilginç tarafı, birinci kitapta da ikinci kitapta da, Musa ve Harun zamanında belirlenen rollerin ayrımı ilkesinin ihlali konusunda

[74] Shaye Cohen, *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties* (Berkeley ve Los Angeles, 1999), özellikle. 69-135: Cohen insanların kendi "Yahudiliklerinin" keşfinin, "yeniden tanımlama" olarak nitelediği Haşmonayim döneminde ve Makabeler kitaplarında (özellikle Birinci Makabeler olduğunu varsayıyorum) gelenekler açısından farklılaşmalar (örneğin sünnet) ve kolektif kimlik arasındaki denklem sayesinde gerçekleştiğini savunur. Ancak bu harika yorumun (bana) tam olarak ikna edici gelmeyen yönü, ultra-Helenistik baskı anının bu özbilincin oluşumunda temel önem taşıyıp taşımadığıdır. Üç yüzyıl öncesine ait olan Ezra ve Nehemya kitaplarında benzer, ama daha eski bir farklılaşmanın söz konusu olduğu görülebilir. Makabeler destanının Yahudi devlet oluşumundaki yeri konusunda bkz. Seth Schwartz, *Imperialism and Jewish Society*, 200 BCE to 640 CE (Princeton, 2001), özellikle 32-70.

herhangi bir endişe ifade edilmemiştir. Haşmonayimlerin en militan isyancı müttefikleri arasında yer alan "Hassidiler" –bazen onlardan İbranicede kısmen hatalı olarak *Hasidim*, yani Dindarlar şeklinde söz edilir– burada henüz kendilerini Tevrat ortodoksluğunun saftan da saf öncüleri veya Farisilerin kurucu kuşağı olarak gördüklerine dair bir belirti yoktur. Rahiplik makamını suiistimal ettikleri iddialarına karşı tetikte olan Haşmonayimler (Haşmonayim kralı Alexander Jannaeus, Tapınakta *Sukot* törenini yönetmeye çalıştığı zaman Kudüs halkı tarafından ağaç kavunu bombardımanına tutulacaktır) kendilerini hem askeri hem de dini alanda ilahi mucizeler yaratanlar ve asıl hikâyenin çok daha muğlak olmasına rağmen Helenistik kültürden kirlenmelere karşı Tevrat Yahudiliğinin muhafızları olarak sunmak istiyordu. Ayrıca Yahudi iktidarı tarihte ilk defa Tevrat'ın emirlerini değiştirmeye cüret etti. Bir Şabat günü Yehuda'daki bir köyün savunmasız halkı kılıçtan geçirilince "Çekiç" olarak bilinen Yahuda Makabe gerekirse dinlenme gününde de savaşabileceklerine ve savaşacaklarına karar verdi ve durum tersine döndüğünde bu kararı ne kadar haklı olduğunu gösterdi. Putperest dünyanın egodan başı dönmüş imparatorları gibi Haşmonayimlerin de Tanrı tarafından tayin edildiklerine inandıkları bellidir. İcat ettikleri resmi bayram, yani *Hanuka*, onları kirlenmiş Tapınağı temizleyenler ve yeniden kutsal kılanlar olarak yüceltilmelerini sağladı.

Kendi ordularından çok daha büyük Yunan ordularına karşı –her zaman olmasa da– kazandıkları beklenmedik zaferleri başlarına vuran ve Romalılarla geliştirdikleri ittifak taktiğiyle rakip Seleukidler arasında devam eden mücadelelerden pragmatik bir şekilde faydalanan Haşmonayimler, Yahudi devletini, yeniden tesis ettiğini iddia ettiği İsrail krallıklarından bölgesel anlamda daha da iddialı ve saldırgan kılan, fiziksel güce dayalı bir özgüvene sahip olduklarını keşfettiler. İsyanın başladığı Yehuda'nın tepelerinden çıkan, hatırı sayılır sayıda yabancı paralı asker de içeren ordular

Samiriye'den geçip Celile'ye yayıldı, kıyıdaki Yunan Ptolemais şehrine ve Hermon dağının yamaçlarından günümüzde Golan olarak bilinen platoya, hatta Suriye'nin güneybatısına, Ürdün nehrini geçip Moab dağlarına ve Ammon vadilerine, güneyde de Necef çölüne ulaştı; eskiden Filistilere ve Fenikelilere ait olan Yafa, Gazze ve Aşkelon gibi şehirleri ele geçirdiler. Bu bölgeleri istila ederlerken de halka bazen zorla din değiştirttiler; bu süreç sanıldığı kadar zorlu geçmemiş olabilir, çünkü yerli halkların bazıları zaten sünneti uyguluyor olurdu.[75]

Tevrat'ıyla övünen bu mini imparatorluk aynı zamanda ilk defa para basmıştır. Yohanan Hyrkanos, küçük rakamlı ve küçük boydaki *prutot* şeklinde olsa da, para basan ilk Yahudi hükümdarıdır. *Prutot*'un bir yüzünde bereket boynuzu (Klasik kaynaklı) ve nar imgesi (Yahudi kaynaklı) vardı, diğer yüzüne günümüzde İbranicenin yazıldığı köşeli Asur-Arami alfabesine büyük ölçüde yerini bırakmış olan proto-İbranice harfler kazınmıştı. Bu yazıtta kralın Yunanca adı Hyrkanos olarak verilmemiş olup, "*Yochanan Cohen Gadol, Rosh Hever Hayehudim*," yani "Başrahip ve Yahudiler Konseyinin lideri Yonatan" olarak tasvir edilmiştir.

İlk olarak İbranicede yazılan ama sadece Yunanca versiyonu yoluyla bilinen Birinci Makabeler kitabı da benzer şekilde, yeniden doğan Yehuda krallığın kuruluş destanı olarak sunulur ve anlatım stili açısından kanonik Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin tarih kitaplarına benzer. Öte yandan İkinci Makabeler kitabı abartılı mitler ve şiirsel yaratıcılık açısından daha zengindir, dolayısıyla Yusuf ile Asenat hikâyesi gibi Yunan-Yahudi edebi imalatın daha çok rağbet gördüğü Helenleşmiş Mısır'da yazıldığı sanılır. Bu kitap ayrıca, Kyreneli Iason adlı birinin yazdığı beş ciltlik bir eseri derlediğini

[75] En rahatsız olanlar çoğunlukla sünnetli olmayan Filistilerin ve kıyı kültürlerinin soyundan gelenler olmalıydı, merkezi bölgedeki tepelerde ve Mavera-i Ürdün'ün tepeleriyle vadilerinde yaşayan Itureanlar ile Edomlular genelde sünnetliydi.

iddia eden yazar-tarihçinin bilinçli sesini sunduğu için de diğerlerinden ayrıdır.

İkinci Makabeler, Mısırlı Yahudilere hitaben (görünürde Kudüslü biri tarafından) yazılmış bir mektupla başlar ve kutsal ateşin mucizevi bir şekilde muhafaza edilmesinin hikâyesini anlatır, dünyevi iktidarlara ne olursa olsun, Yahudiliğin kıvılcımının bir yerden bir yere taşınabileceğini iddia eder. Üç yüzyıl önce Elefantin Yahudilerine hitaben yazılan "*Pesah* papirüsü"nün yazarı gibi Mısırlı Yahudilerin ritüel takvimi yoluyla Kudüs'ün kontrolü altına alınması gerektiğinin bilincinde olan bu kitabın yazarı, Haşmonayimlerin yeni, resmi *Hanuka* kurtuluş bayramının tarihini, Tapınağın yeniden kutsandığı 25 Kislev olarak tespit eder. Aslında Makabeler kitaplarının yazarları, yeni Haşmonayim rahip-krallardan talimat almış gibi, *Hanuka*'nın sadece Sukot bayramının sekiz gününde, bir kutlama modeli olarak değil, üç hac bayramı *Pesah*, Pentekost ve *Sukot*'un kutsallık statüsü altında kutlanmasını istediklerini belli ederler. Böyle bir şey gerçekleşmiş olsun veya olmasın, hahamların öğretileri Makabeler kitaplarını kanonik Kitab-ı Mukaddes'in dışında tuttuğu gibi bu fikri de reddedecekti. Sanki hahamlar geriye dönüp baktığında Haşmonayimlerin bu icadının dünyevi bir yönünün olduğundan şüpheleniyorlardı. Her iki Makabeler kitabının kurtuluşu belirleyici bir rol oynayan Mısır'dan Çıkış'ın dengi ve hakkının korunması olarak sunma çabalarına rağmen bu analoji hiçbir zaman tamamıyla benimsenememiştir.

Ama İkinci Makabeler kitabının yazarı kim olursa olsun (ve "Kyreneli Iason"ın eserin ne derecede temel almış olursa olsun), Homeros sonrası, klasik stilde bir destan, okuryazar, Helenleşmiş bir okur kitlesine çekici gelecek harikalarla, lanetlemelerle ve garip imkânsızlıklarla dolu bir masal yazmasını bildiği bellidir: bu kitapta Yunan stili, Yunan zafer duygusunda karşı kullanılmıştır. Birinci Makabeler kitabında çılgına dönmüş ve dersini almış IV. Antiokhos Ön Asya'da "yabancı bir ülkede melankoli nedeniyle" ölürken, Yahudilere uyguladığı ve başına

bu kadar dert açan zulümden dolayı pişmanlık hisseder. Öte yandan İkinci Makabeler kitabında son günleri ayrıntılı bir şekilde tasvir edilir, Tanrı'nın ona uygun gördüğü kötü kokulu, önü alınamaz, ağrılı ishalden nasıl öldüğü anlatılır: "Daha önce gökteki yıldızları avucunun içine alabileceğini sanmıştı. Ama şimdi hiç kimse ona tahammül edemiyordu, çünkü kötü kokusu dayanılır gibi değildi."[76] Acılar içinde can çekişen kral, Yahudiliği kabul etmeye hazırdır ve iyileştiği takdirde dünyayı gezip Tevrat'ı vaaz etmeyi taahhüt eder.

Her iki kitapta benzer şekilde Antiokhos'un yasalarını reddeden Yahudilerin nasıl şehit olduğu anlatılır, ama İkinci Makabeler kitabının coşkulu yazarı, uygulanan zulmü ve ailelerin başına gelen trajedileri çok daha ayrıntılı şekilde anlatan, Yunan stilinde bir dram sunar. Doksan yaşındaki kâtip, "çok soylu bir görünüşü" olan Eleazar, ağzı zorla açılıp domuz eti yutulmaya zorlanır, "ama o, onursuz yaşamaktansa onuruyla ölmeye karar verdi, kelle uçurulan tahtaya doğru kendi isteğiyle yürüdü." Zalimlerin işbirlikçileri ona acır ve *koşer* et getirtip domuz eti yermiş gibi yapmasını önerirler, ama Eleazar, "Bu gibi hileli sözler yaşımıza uygun değildir" der. Yedi oğlu olan bir anne, çocuklarının pişirileceği kazanların hazırlanmasını seyretmiş. Konuşan ilk çocuğun dili ve organı kesilip tavada kızartılırken kardeşleri olanları seyretmiş, ama ilkelerinden ödün vermemişler. Onlar da sırayla kafa derilerinin yüzülmesi ve çok daha kötüsü gibi korkunç eziyetlere tabi tutulmuşlar, ama inançlarından vazgeçmemişler. Küplere binen kurnaz Antiokhos yedinci çocuğu affetmiş ve üzüntü içindeki annesinden oğlunu kralın iradesini kabul edip Yahudiliği reddetmesi için ikna etmesini istemiş, karşılığında kendisine servet sahibi olacağını ve kralın lütfunu göreceğini söylemiş. Ama anne tabii ki oğluna, "Oğlum, bana acı! Seni dokuz ay rahmimde taşıdım ve üç yıl seni emzirdim. Seni doyurdum… ölümü kıvançla karşıla. O zaman bağışlama gününde kardeş-

[76] İkinci Makabeler 9:10.

lerinle beraber bana döneceksin" demiş. Oğlu da kralın buyruğuna uymayacağını söylemiş, "Musa tarafından atalarımıza verilen yasanın buyruklarına uyuyorum" demiş. Büyük bir öfkeye kapılan Antiokhos, gencin, kardeşlerine göre daha da kötü bir eziyete tabi tutulmasını emretmiş, ama daha önce uygulanan işkenceler göz önüne aldığında daha kötüsünü hayal etmek zordur tabii.

Haşmonayimlerin meşruluğu hanedanının kahramanlığına bağlı olduğundan her iki kitapta da bir dizi "aile romanı" yer alır. İsyanın başladığı taşra bölgesi çetin şartlara sahiptir, ipek yumuşaklığındaki Helenizmin tam tersine kaba sabadır. Baba Mattatias, Modi'in kentinde, kurban kesme ritüelini IV. Antiokhos'un dayattığı şekilde uygulamak isteyen Yahudilere kendince tepki verir ve onları kılıçtan geçirir. Birinci Makabeler kitabı emsal olarak, Çölde Sayım kitabında, İsraillilerin kutsal çadırının içinde çiftleşmenin orta yerinde olan İsrailli bir adamı ve Midyanlı bir kadını tek bir kılıca geçiren "Phineas" veya Pinehas'tan söz eder. Metin, Yahudi aile aşireti şeklindeki ortodoks birleşmenin tersine, putperestlerle ilişkide bulunanların böyle bedel ödemesi gerektiğini ima eder.[77]

"Yasayı tüm yüreğiyle isteyip ahde bağlı olanlar gelsin ve beni izlesin" diye bağıran Mattatias beş oğlunu da yanına alarak tepelere kaçar ve oradan düşmanlarına karşı bir gerilla savaşı yürütür. Yozlaşmış kentlerden ve şehirlerden kadınlı, çocuklu aileler ve sürüler Haşmonayim kampına gelir ve bu özgür, doğal kaleden bir arındırma savaşı başlatıp putperest sunakları yıkarlar. "İsrail sınırları içindeki [Filisti-Fenike geleneklerinin hüküm sürdüğü alan içinde böyle bir şeyin mümkün olabileceği tek bölge] sünnet edilmemiş tüm oğlan çocuklarını zorla sünnet ettiler." Dolayısıyla Makabelerin bedensel arınma seferberliğinde İbrahim ile Musa'nın kan ahdi kelimesi kelimesine uygulanır.

---

[77] Birinci Makabeler 2:26.

Mattatias ölmeden önce oğullarını yanına çağırır ve onlara kendi babalığını İbrahim'den Daniel'e kadar Yahudi kavim liderleriyle ve peygamberlerle bağdaştırdığı bir söylev verir, Yahuda Makabe ile bir büyük kardeşi, "akıllı bir adam" olan ve onlara "babalık yapacak" Simon'a general olarak özel yetki bahşeder. Yahuda da aynı iyi kalpli kavim lideri ruhuyla isyancı ordusu için halkının arasından önderler seçerek zaten aile kurmuş olanların, "Yasaya uyarak ev yapanların, evlenmek üzere olanların, üzüm bağı dikenlerin" evlerine dönmesini ister.[78] Kendi ailesi de Tevrat'ı temel alan, apaçık şekilde Yahudi bir devletin kurulması için fedakârlıklarda bulunur. Bu misyonu gerçekleştirmeye çalışan kardeşler teker teker ölürler. Yahuda, kendisine karşı gönderilen bir dizi dev orduyu ve küstah generali yenilgiye uğratır. En amansız generallerden Nikanor'un Yahuda'ya uzanan kolu ve başı kesilir ve ganimet olarak sergilenir. Birinci Makabeler kitabına göre Yahuda o kadar şöhret salar ki, "her ülkede Yahuda'dan ve savaşlarından söz edildi." Aslında MÖ 164-160 arasında Yahuda ile ordusu bir dizi yenilgiye uğrar. Birinci Makabeler kitabında Yahuda'nın pusuya düşürülüp öldürüldüğü, ama öncesinde hem Roma hem de Sparta'nın kurtarılmış uluslar topluluğunu müttefik olarak kabul ettiği anlatılır.

Yahuda'nın kardeşi Eleazar, alttan karnını bıçakladığı fil üstüne yığılınca ölür. Başka bir kardeşi olan Yonatan ruhsal bir arındırıcıdır, Zadok'un soyundan gelen ve Tevrat inancını yeniden tesis eden kişi ilan edilmiş olmasına rağmen kendi çıkarlarına hizmet eden bir Helen yanlısı olduğu anlaşılan son başrahip Alkimos'un yerini alır. Ama Yonatan'ın rahipliği bir Yahudi meclisi tarafından değil, IV. Antiokhos'tan önce var olan statünün iadesi karşılığında desteklemeyi seçtiği Seleukid aday tarafından onaylanır. Ama sonuçta o da Yunan hiziplerinin entrikalarına kurban gider.

[78] Birinci Makabeler 4:55.

Böylece geriye sadece ikinci kardeş Simon kalır. Birinci Makabeler kitabının yazarının, Simon'un oğlu Yohanan Hyrkanos ve belki de Simon'un torunu Alexander Jannaeus'un krallığı döneminde faaliyet gösterdiği göz önüne alınınca, kitabın en gösterişli bölümünün Simon'un soyu ile Yahudiler arası huzurlu ilişkilerin düşü olması şaşırtıcı değildir. Yahuda başta olmak üzere diğer kardeşler Musa'dan Davut'a kadar bütün eski kavim liderleriyle ulusun atalarına yakarmıştı. Simon, rahip, prens, hâkim ve general olarak o ataların varisi haline gelir. Kudüs Akra kalesini yabancı birliklerden temizlemeyi başaran ve işgali sona erdirerek Yahudi devletini boyun eğmekten kurtarıp nihayet hakiki, bağımsız bir krallığa dönüştüren Simon'dur. Bu destanın coşkulu zirvesini teşkil eden o an (MÖ 142), "Alkışlarla ve ellerindeki hurma dallarıyla geldiler. Arplar çalındı, büyük zillerin, kanuna benzer çalgıların sesi duyuldu. Ezgiler ve Mezmur besteleri okundu. Çünkü büyük bir düşman ezilip İsrail'den atılmıştı."

Simon'un yönetiminde barış ve refah dolu altın bir çağ başlar. Yahudilerle Yunanlar, hatta Yahudilerin kendi aralarındaki savaşlar sona erer. Skythopolis gibi düşman askerlerini barındırmamış Helenleşmiş bir şehir bağışlanır, Bet Şean şeklinde yeniden adlandırılır ve buraya hem Yahudiler hem de Yunanlar yerleşir. Devletin sınırları genişler. Yafa'da büyük, yeni bir liman inşa edilir; "denizdeki adalarla" ticaret başlar. Romalılarla Spartalılar, kuşaklar boyunca süren müşfik, ama neredeyse despot bir ahenk tablosu çizen Birinci Makabeler kitabının yazarının dediği kadar olmasa da Yahudilere hayran kalırlar. Kanonik Kitab-ı Mukaddes'in son kitapları ve Apokrif Kitaplar'ın bazılarının Süleyman tarafından yazıldığı hayal edilir ve Birinci Makabeler kitabında Süleyman'ın reenkarnasyonu olarak tasvir edilen Simon yeryüzündeki Yahudi cennetinden sorumludur:

> Barış içinde ülkelerini ekip biçtiler, toprak ve ovadaki ağaçlar ürün verdi. Yaşlılar sevinçle sokaklarda oturdular, ülkele-

> rindeki bolluğu konuştular. Gençler süslü giysiler giyip silah taşıdılar. O [Simon], kentlerde besin bulundurdu, ünü dünyanın öbür ucunda duyuluncaya dek kentleri güçlendirdi. Ülkede barışı korudu, İsrail büyük sevinç duydu. Her vatandaş kendi asmasının ve incir ağacının altında oturdu, halkı kaygılandıracak hiç kimse yoktu. Ülkede onlarla savaşacak bir tek düşman kalmadı, o günlerde krallar ezildi. O, ulusunun rütbece ve mevkice aşağı olan kişilerini güçlendirdi, Yasaya uymayanları ve kötü insanları ülkeden uzaklaştırdı. Yasaya uymak için çaba gösterdi, Tapınağa yeni bir görkem kattı, Tapınağı kutsal taslarla doldurdu.[79]

Simon ve onun soyundan gelenler yönetimlerinin sürekli olacağını ilan ederler, ama "bir peygamber [yani bir mesih veya habercisi] gelince" şeklinde bir şart eklemeleri anlamlıdır (bu şart o dönemde yazılmakta olan Kumran tomarlarında da yer alır). Ancak bu Yahudi kral, bu tanrısal hükümdar bile ihanetten muaf değildir. Haşmonayimler yerel Helenistik beyler gibi yaşayıp ülkeyi idare etmekle kalmazlar, onlar gibi ölürler de. Kardeşler arası iç savaşlarla hanedanın yıkılmasına neden olacak aile içi kavgaların (iyi kardeşler efsanesi, kötü kardeşler arası entrikalara dönüşür) kurbanı olan Simon –putperest antikçağda genelde âdet olduğu üzere– kendi onuruna düzenlenen bir şölende yiyip içerken damadı tarafından öldürülür. Ama kendinden önce babası Mattatias'ın da yaptığı gibi, Simon da başrahiplik ve krallık verasetini konuşmak için en büyük ikisi başta olmak üzere oğullarını önceden çağırtmış, artık yaşlandığı için, "benim ve erkek kardeşlerimin yerine geçin, gidip ulusumuz için savaşın, Tanrı yardımcınız olsun" demiştir.[80]

Simon öldürüldüğünde naaşı, kendinden önce Mattatiyas'la ağabeyleri Yahuda ve Yonatan'la yapıldığı üzere, "babalarının mezarına gömülür." Atalarının kenti olan Modi'in'de bulunan Haşmonayimlerin mezarı eskiden mütevazı

[79] Birinci Makabeler 14:8-15.
[80] Birinci Makabeler 16:3.

bir aile mezarı olduysa bile artık değildir. Birinci Makabeler kitabında ilk defa Tapınak dışında, çok süslü, görkemli başka bir yapının ayrıntılı tasviri sunulur. Simon, Haşmonayimlerin görünürde (ama inandırıcı olmayan bir şekilde) karşı oldukları Helenistik eserler kadar muhteşem, şatafatlı bir anıtsal yapı inşa ettirir. Yapı biri babası, biri annesi, beşi de kardeşleri ile kendisi için yedi yüksek kule içerir ve her kulenin üzerinde birer piramit vardır. Sütunlu ön cephe cilalı kesme taşlardan yapılmıştır, sütunların arasında da Makabe savaşçıları onuruna zırh ve gemi imgeleri yontulmuştur. Bu yapı, klasik dönem hükümdarlarının kendileri için yaptırdığı yapılardan pek farklı değildi ve en açık prototipi, antikçağın MÖ IV. yüzyıla ait harikası, Halikarnas'ın, hatırı sayılır bir Yahudi topluluğunun bulunduğu Rodos'ta[81] yaptırdığı anıtmezardır.[82]

Bütün bu anlatılanların Yahudilikle pek ilgisi olmadığı, Yahudiliğin kelimelerin ölümsüzlüğüne kıyasla taşın görkemini ve gösterişini horgörmesine uygun olmadığı söylenebilir. Ancak Haşmonayim anıtmezarının amacı, yabancılara Yahudilerin Helenistik dünyaya güçlü oyuncular olarak dahil olduğunu göstermekti. Birinci Makabeler kitabında bu yedi kuleli yapının, kıyıya yaklaşan gemilerdeki yolcuların da görüp hayran kalabileceği kadar yüksek bir yere inşa edildiği anlatılır.

Anıtsal görkem Yehuda'ya ulaşmıştı. Günümüze de ulaşmış olan, Kudüs'ün hemen dışındaki Kidron vadisinde bulunan ve MÖ II. yüzyıl sonu ile I. yüzyıla tarihlenen kaya mezarları da aynı döneme aittir. "Absalom'un Mezarı" ve "Zekeriya'nın Mezarı" ile Yason'un mezarı ve Bnei Hazir ailesinin iki sütunlu bir sundurması olan harika mezarı, yeraltında kümbetler ve ortak kullanılan eski mağaralar yerine, yüzlerini dünyaya çevirecek ve hem Yahudiler hem de Yahudi

[81] Bugün bilinen adıyla Bodrum. (ed.n.)

[82] Steven Fine, *Art and Judaism in the Greco-Roman World* (Cambridge ve New York, 2005).

olmayanlar üzerinde etki yaratacak şekilde tasarlanmıştır. Bu mezarların ilettiği mesaj, klasik zarafettir: aristokrat ruhban sınıfından aileler (zira bu mezarlar şüphesiz onlara aitti) mezarları Dor tarzında sütun başlıkları ve sütunlar, iç merdivenler ("Absalom'un Mezarı"nda olduğu gibi), friz yazıtları ve bazen piramit şeklindeki konik çatı gibi biraz Doğulu unsurlar içerdiği için bundan utanmak zorunda değildi. Arkeolog Rachel Hachlili'nin belirttiği gibi, *kokhim*'ler –aynı klandan bireyler için nişler– ile ilk gömülmeden bir yıl sonra kemiklerin ikinci defa gömüldüğü taştan tabutlar olan "*ossilegium*"lar da bir o kadar yenilikçidir. MÖ I. yüzyıla gelindiğinde çiçek ve bitki (özellikle karmaşık gülçeler) motifleri yontulmuş, kireçtaşından *ossilegium*'lar olağanüstü güzellikte objeler haline gelirler. Sıra dışı bir *ossilegium* örneği, ölüler için son model, şık kentsel bir konut gibi, Helenistik bir eve benzeyecek şekilde alınlık, revak, kemerli (içi oyulmamış) pencereli olarak yapılmış. *Nefesh* kelimesinin (ruh veya manevi, ruhsal öz) artık mezarların yanına inşa edilen son derece maddi yapılar için de kullanılmaya başlanması anlamlı değil midir?

Baştan inşa edilip dört katına çıkan Kudüs'ün Haşmonayim aristokratları için söz konusu olanlar, kraliyet hanedanı için de geçerliydi. Çılgına dönen IV. Antiokhos'un kültürel ve fiziksel yıkıcılığına karşı devrime liderlik eden Makabelerin isyancılardan Seleukidlerin dünyasında oyunculara dönüşmesi bir kuşaktan az sürmüştür. Mecburi din değiştirmede, putların kırılmasında ve putperest sunakların (ve Gerizim dağındaki Samiriye Tapınağının yıkılmasında etkili olmalarına rağmen, mücadele ettikleri genel anlamda Helenizm değildi, çünkü Yahudilik ile temelde uyuşmaz olduğuna inanmak için bir nedenleri yoktu. Görkemli bir kültür merkezi olan Yahudi İskenderiye tam tersinin canlı bir örneğiydi. Bu uyumun sembolü olan Alexander Jannaeus *prutot* paralarına hem Yahudi adı olan eski İbraniceyle Yohanatan'ı hem de Yunanca modern adını yazdırmıştır. Yüzünü paralara koy-

mamakla İkinci Emre sadık kalıyordu, ama bu, imgelerden tamamıyla kaçınması gerektiği anlamına gelmiyordu. Haşmonayimler için tam tersi söz konusuydu ve seçtikleri imgeler şaşırtıcı derecede melezdi. Küçük *prutot*'un bir yüzünde (Haşmonayimlerin bolluk propagandası doğrultusunda) çiçek zincirleriyle süslenmiş iki tane klasik bereket boynuzu, aralarında da Yahudilere özgü, Tapınakla da bağdaştırılan nar sembolü yer alırdı. Jannaeus'un parasının diğer yüzünde ise bir Makedonya prototipinden ilham alınmış sekiz uçlu yıldız (bazen sekiz kollu tekerlek şeklinde geçer) vardı. Ama yıldız aynı zamanda Moab Balaam'ın Çölde Sayım 24:17'de yer alan, "Yakup'tan bir yıldız doğacak" şeklindeki kehanetine de ima eder; o yıldız, İskender'in zırhlı yumruğu gibi, Moab, Edom ve diğer komşu ulusların "üzerine inecekti."

Haşmonayimler tarafından resmi olarak başlatılmış *Hanuka*, *Sukot* gibi sekiz gün sürüyordu ve aynı zamanda Yunanistan'da ve Roma'da şehvetle kutlanan, ışığın dönüşünün yüceltildiği putperest kış gündönümü bayramına tekabül ediyordu. Takvime General Nikanor'un yenilgisinin kutlandığı Nikanor Günü gibi, Yunan tarzı zafer günleri eklenmişti.

Yahudiliğin daha ağırbaşlı özüne hantal bir şekilde eklenen klasik ihtişam zevki, Büyük Herod'un Yahudiliğe getirdiği sözde yozlaşmayla da bağdaştırılır. Din değiştirmiş bir Edomludan, güneydeki Edom'dan gelen maceraperest bir asker olan Antipater'in oğlundan başka ne beklenirdi ki? Ama Herod'un tek yaptığı, Haşmonayimlerin başlattığı Yahudi-Klasisizmi daha da abartmaktı. Yahudilerin düşmanı Yunanlar değil, deli IV. Antiokhos'tu. Yunanların zarif stilini taklit etmenin neresi yanlış olabilirdi ki? Herod'dan uzun zaman önce Yohanan Hyrkanos da Eriha'da kendine havuzları ve sütunlu bir eğlence köşkü olan muhteşem bir saray yaptırmıştı. Haşmonayimler Akra'da, dolayısıyla da Davut'un sözde sarayı yakınlarında, yarı rahip, yarı general, yarı vali oldukları iddiaları doğrultusunda kendi müstahkem ikâmetgâhlarını yaptırdılar.

Haşmonayimlere ve onların tarihini yazanlara göre, yeniden dirilttiklerini iddia ettikleri eski Yahudi monarşilere her fırsatta atıfta bulunmak ile geç dönem Seleukidlere sadık müttefikler olarak hizmet etmek arasında herhangi bir çelişki yoktu. Haşmonayimler hayatta kalmak için, Yahudi devletinin muğlak bir şekilde tanımlanmış özerklikleri konusunda uzlaşmaya hazır olduklarını defalarca belli etmiştir. VII. Antiokhos'un MÖ 134-132 arasında süren ve Kudüs'e neredeyse boyun eğdiren uzun ve yoğun kuşatması, ancak Yohanan Hyrkanos'un krallığını, iyi niyetli III. Antiokhos zamanında olduğu üzere haraç ödeyen bir devlete dönüştürmeyi taahhüt etmesiyle sona erer. Yahudi hanedanının en azından bir süreliğine görünürde bağımsızlığını geri kazanmasına izin veren tek şey, Yunanların sıklıkla gerçekleşen bir armağanı olan kralın bir sefer sırasındaki ani ölümüydü.

Bu bile giderek yaklaşan Romalılar sayesinde gerçekleşirdi. Yahuda Makabe MÖ II. yüzyıl sonlarında üç elçilik misyonunun ilkinde Eupolemus'u Roma'ya gönderdiğinden beri Haşmonayimler kendilerini ittifak antlaşmalarında (daha küçük olsa da) eşit ortaklar olarak görüyorlardı. Birinci Makabeler yazarına ve Josephus'a göre bu antlaşmalar Kudüs'te halka sergilenmek üzere bronz tabletlere yontulurdu. Haşmonayimler belki de bir süre kendilerine bu kadar önem vermekle tamamıyla yanılmıyorlardı, çünkü Hyrkanos ile Alexander Jannaeus'un yayılmacı seferleri, neredeyse bir krallık olan bu Yahudi devletinin Mısır ile Anadolu arasındaki, stratejik açıdan çok önemli bu bölgeye hâkim bir güç gibi görünmesine neden olmuş olabilir.

Ama Yahudi olmayan güçlerin saygısını kazanmak kaçınılmaz olarak, Yahudiliğin hakiki muhafızlarının silahlı hanedanlar değil de kendileri olduğuna inanan rahiplerin saygısını kaybetmek demekti. Onlara göre başrahipliğin korkunç bir şekilde, zorla ele geçirilmiş olması, rahiplerle prensler arasında eskiden beri var olan kavgaların ve kıskançlıkların yeniden gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur.

İlk olarak Krallar, Hâkimler ve Tarihler kitaplarının yazarları tarafından beş yüz yıldan uzun bir süre önce Saul, Davut, Süleyman ve onların soylarından gelenlerin tarihlerinde ortaya atılan kavganın konusu, siyasi gücün dini inanışı desteklediği mi yoksa ona zarar mı verdiğiydi. Bu tabii iki bin yıllık aradan sonra bile Yahudi hayatından henüz tamamıyla kaybolmamış bir tartışmadır. Şimdi olduğu gibi o zaman da siyaset ile Tevrat arasında bir mücadele vardı. Yahudiliğin devletin korumasına ihtiyacı vardı, ama İsrail dini, Mısır'ın hükümdarlığından kaçışı temel alıyordu ve onun olmadığı Vaat Edilmiş Topraklar'da kuruldu. Haşmonayimlerin Davut'un soyundan devraldıklarına inandıkları çeşitli iddialar arasında yıllardır süregelen bu tartışma da vardır.

Haşmonayimlerin sarayının dışında, kendilerini Tapınak ile Tevrat'ın muhafızları olarak görenler bu çok önemli konuda farklı görüşlere sahiptiler (ve hâlâ da öyleler). Josephus'un Sadukiler olarak bilindiğini söylediği aristokrat-yönetici sınıfı temelde, Haşmonayimlerin dini ve askeri gücü kendilerinde toplamasını dert etmeyen ve Yahudiliğin Itureanlar ile Edomlular gibi komşu halklara kılıç (ve sünnetçinin bıçağı) yoluyla dayatılmasından da memnun oldukları varsayılabilecek devletçilerdi. Öte yandan rakipleri olan Farisiler, Haşmonayimler dayılandıkça Yahudi yasasının saflığını ihlal etme olasılığının giderek arttığına ve aslında İsrail'e hükmeden tek gücün Tevrat olduğuna inanıyordu. Adlarının kökeninde yatan ve kesin anlamı birçok tartışmaya konu olan Aramice kelime ya "açıklama" ya da "ayrım" demektir, ama zaten sayısız taraftarları için biri diğerini beraberinde getirirdi.

Böylece kraliyet hanedanı, kendilerini kutsallığın muhafızları olarak görenlerden yavaş yavaş, ama inkâr edilemez bir şekilde ayrılmaya başladı. Birinci Makabeler kitabı ile Josephus, başta Farisilerin "müridi" olan ve kehanet gücüne sahip olduğuna inanıp, bir şölende Farisilerden, doğru yoldan saptığı takdirde kendisini uyaracak kadar cesur olmala-

rını isteyen Hyrkanos'un etkileyici hikâyesini anlatır. Bütün diktatörler dindarlardan gelecek eleştirilere göğüs gerebileceklerini düşünmekten hoşlanırlar, ama sonra azarlanmaktan hiç de hoşlanmadıklarını keşfederler. Farisilerden yetmiş yaşındaki Eleazar, Hyrkanos'un bu çağrısını kabul edecek kadar naif olup ona başrahiplikten vazgeçip seküler güçle yetinmesi gerektiğini söylemiş. Böyle düşünmesinin sebebi sorulduğunda da Hyrkanos'un annesinin (Simon'un ikinci karısı) IV. Antiokhos'un zulmü döneminde tutsak alınmış olduğunu söyler. Kastettiği, kadının tecavüze uğramış olabileceğidir, dolayısıyla da Hyrkanos'un meşruluğu üzerine gölge düşürür. Büyük bir öfkeye kapılan Hyrkanos Farisilere bu kadar cüretkâr bir konuşmaya nasıl bir ceza verilmesi gerektiğini sorar, biraz kırbaçlamanın yeterli olacağı cevabını aldığında hayal kırıklığına uğrar.

Gayrimeşruluk suçlamasının yeniden yöneltildiği oğlu Alexander Jannaeus aynı zamanda çok aşağılayıcı bir şekilde, Yahudilerin *Sukot* Bayramında (bağlanmış hurma ağacı yaprağı ve mersin ağacı ile söğüt dallarıyla beraber) taşıdığı, *etrogim* adlı, limon benzeri, yamru yumru, büyük, ama yenmeyen ağaç kavunu yağmuruna tabi tutulmuştur. Bu eylemin nedeni, Alexander'ın *Sukot* Bayramı sırasında başrahiplik yaparken, suyu öngörüldüğü şekilde sunağa değil de keyfi bir şekilde kendi ayaklarına dökmüş olmasıdır. Bu olay komik gibi dursa da, öfkeli Farisilere Haşmonayimlerin Tevrat muhafızlığının bir rolden öteye geçmediğini gösterir. Sonuçta kendilerini kral ve rahip ilan edenlerle Yehuda zamanında tahttan indirdikleri rezil, aşırı Helen yanlıları arasında ne fark vardı ki? Öfke tırmanıp ölümcül bir düzeye ulaştı ve altı yıl sürecek şiddetli bir Yahudi iç savaşı başladı (Makabeler dönemindeki popüler tarih eserlerinde yeterince ele alınmamıştır), durumdan hoşnut olmayan binlerce Yahudi, adaletsiz Haşmonayimleri tahttan indirme umuduyla (kısa süre öncesine kadar düşman sayılan) Seleukid kralı Demetrios'un ordusuna katıldı. Elli bin kişinin katledildiği

bu kanlı mücadelenin zirve noktasında Jannaeus, Demetrios ile Yahudi destek birlikleri tarafından hezimete uğratıldı. Ama tahtı ve devleti, Yunan hükümdarın her zamanki gibi aniden kuzeye ve doğuya çekilme ihtiyacı sayesinde kurtuldu ve Jannaeus, Yehuda'ya dönüp kendisine ihanet edenlerden öcünü korkunç bir şekilde aldı. Jannaeus'un intikamı, "cariyeleriyle eğlenirken" en suçlu sayılan sekiz yüz Yahudinin karşısında çarmıha gerilmesiyle ve karıları ile çocuklarının boğazlarının kesilmesiyle sonuçlandı.

Jannaeus'un bu son derece zalim isyanı bastırma şekli Haşmonayimlere biraz zaman kazandırdı, ama hanedan ile Farisiler arasında açılan yara bir daha kapanmayacaktı. Yohanan Hyrkanos'un MÖ 104'teki ölümünden bir süre sonra Yahudilik ile Haşmonayimlerin özdeşleştiği duygusu zayıflamaya başladı ve oğlu Alexander Jannaeus döneminde şiddetli ve kalıcı bir şekilde yıkıldı. Bu bölünmenin ardında Yahudiliğin hep sorduğu ve sormaya devam ettiği soru yatar: iktidar ile dindarlar arasındaki ilişki nasıl olmalıdır? Devletin bir miktar güç uygulaması Yahudiliğin doğru şekilde yaşanmasını mı sağlar, yoksa onu yozlaştırıp yok etmesi ihtimali mi vardır? Davut'un ve Süleyman'ın krallıklarına dair hemen hiçbir belgesel kanıt olmadığından bu sorunla bir şekilde başa çıktıkları varsayılır. Üzerinde *lmlk* izi olan bütün o kaplardan ve mühürlerden kraliyet bürokrasisinin var olduğu sonucuna varabiliriz, ama Kitab-ı Mukaddes'te çatışmaların tasvir edildiği durumlar dışında devletle ruhban sınıfı arasında doğmuş olabilecek sürtüşmeler hakkında herhangi bir şey bilmeyiz. Ama ister Davut şahsi günahlarıyla ve iddialı savaşma gücüyle, ister Süleyman Mısırlı kraliçesiyle ve diğer sayısız karısıyla yüzleşmiş olsun, bu tür sahnelerden Kitab-ı Mukaddes'te çok olduğundan kutsal alan ile dünyevi alan arasında sürekli sürtüşmeler olduğunu anlayabiliyoruz (Yahudi devletinin gelişmek bir yana, hayatta kalması için her ikisine de ihtiyacı vardı). Yeremya gibi peygamberlerin krallığın yenilgiye uğramasını, hatta Tapınağın yıkılmasını

–Babillilerin neden olduğu yok oluşun tamamını– Tanrı'nın planlarıyla tamamıyla uyumlu nitelemiş olması, iktidar ile inanç arasındaki sorunların çözüme kavuşturulduğu anlamına gelmiyordu.

Kitab-ı Mukaddes'in büyük kısmı kuşaklar boyunca, devletin gücünün en çok zayıfladığı dönemlerde yazılmıştır. Taşınabilir tomar-kitap, kılıcın gücünü dengeleyen bir güç haline geldi. O olduktan sonra, Yahudi hayatının Yahudi kelimelerden oluştuğu ve kelimelerin iktidarın başına gelenleri, toprak kaybını, halkın boyun eğmesini atlatabileceği ve atlatacağı fikri kök saldı. Diğer tektanrılı kitap temelli inançlar kelimeyle kılıcı birbirinden ayırmak yerine bir araya getirdiğine göre, bu da Yahudiliğin kendine özgü, eşsiz vizyonu olacaktı.

Doğu ve Batı uygarlıklarının, imparatorluk iktidarı olmadan kutsal alanın etkili olamayacağı gerçekliğini temel aldığı bir dönemde Yahudilikte bu varsayımın tersine çevrilmesiyle insanın varoluşunun öncelikleri köklü bir şekilde yeniden düzenlenmiş oluyordu. Güçsüzlerin gücü doktrini, Nasıralı meçhul bir vaiz tarafından olağanüstü bir ısrarcılıkla ve apaçık bir şekilde yeniden öne sürüldüğünde milyonları kendine çekmeye başladı. Hıristiyanlık âleminin en etkili yaratıcısı Pavlus'un hayatına vergi tahsildarı, icra memuru ve bürokrat, yani devletin hevesli bir aracı olarak başlayıp, sonra ona diz çöktüren bir aydınlanma anında İncil'in ışığıyla gözleri kamaşıp hakikatiyle alaşağı olunca otoritenin verdiği üstünlük duygusunu kaybedip devletten uzaklaşması son derece anlamlıdır. Ama Hıristiyanlık imparatorluk iktidarıyla bağdaştırılmaya başlandığı anda ilk olarak Kitab-ı Mukaddes devletlerinde, sonra da Haşmonayimler döneminde daha kaçınılmaz ve dramatik bir şekilde ortaya çıkan bu ikilem yeni Kilisenin de sorunu haline geldi. İmparatorluklar Romalı olmak bir yana, kutsal olabilir miydi?

Farisilerin önem kazanmasının nedeni, Tevrat'ı Haşmonayimlerin yönetimine ve saray rahipleri sınıfı Sadukilere göre daha saf veya daha katı şekilde savunmaları değildi. Yahudi

devletinin istikrarsız olduğu dönemlerde yasa koyucuların ve yasalara uymayı teşvik edenlerin başkaları olması gerekliydi. Yazılı Tevrat, gündelik hayatta yıl boyunca istikrarsız politikalardan ve devletten kaynaklanabilecek her şey ile tek başına başa çıkamazdı. Dolayısıyla Farisiler, hem yazılı yasaların uzantısı hem de Emirler ile gündelik hayatın zorlukları arasında organik, yaşamsal bir bağlantı olmayı amaçlayan "sözlü yasalar" oluşturarak ayrıntılı bir ilave işlemine başladılar. Ama şaşırtıcı bir şekilde, kendi ilmi tefsirlerinin Kitab-ı Mukaddes yasalarınınkiyle kıyaslanabilecek otoriteye sahip olduğunu ilan ettiler. Böylece öne sürülen ve aynı anda hem açık hem de kapalı olan bu sistem Sözlü Yasanın hükümlerini sonu gelmez, binlerce yıl sürecek tartışmaların konusu haline getirdi. Ama Mişna'nın başlangıcı (iki yüz yıl sonra) ve Talmud'un tamamının otoritesi bu önemli kendini yetkilendirme eyleminden doğacaktı.

Sadece bir devlet ve sürekli savaşan bir devlet olmanın yarattığı aşılmaz koşullar da Farisilerin vurguladığı, iktidarın kurumlarının ötesinde ortak bir yardım dünyası fikrinin lehine işledi. Ağır vergilerden, zorunlu askerlik hizmetinden ve sık sık maruz kaldıkları barbar savaşlardan (ve onlara eşlik eden tarım alanlarının yok edilmesi, açlık ve salgın hastalıklardan) dolayı cefa çeken halk, Tanrı acı çekmeyi nasip kılsa da haddini bilmez, mağrur insanların durumu daha da kötü hale getirdiğini iddia edip onları eleştirenlere kendilerini yakın hissediyorlardı. Tapınağın idaresinin yönetici sınıfa yakın Sadukilerin elinde olması, bir şekilde Haşmonayimlerin şahsi gösteriş alanı haline gelmiş olması halkın ateşini körükledi ve Farisilerin hoşnutsuzluğuna destekçi kattı.

Bütün bunlar Yahudi tarihinin en şaşırtıcı sahnelerinden birinin (ve *Hanuka* ile hem Babillilerin hem de Romalıların Tapınağı yerle bir ettiği gün olduğu söylenen Tişa b'Ab ele alınırken fazla önem verilmeyen), yani Haşmonayim kral-rahiplerinin Yahudiliğin erdemliliği adına reddedilmesinin girizgâhını teşkil etti. Engellenemez gibi görünen Romalı

General Pompeius, Şam'ı fethettikten sonra (ve birliklerini Yehuda'ya kaydırırken), üç Yahudi heyeti onu davalarını desteklemeye ikna etmek için Pompeius'u orada ziyaret ettiler. Heyetlerden ikisi, Haşmonayimlerin taht veraseti kavgalarında birbirine rakip olan II. Hyrkanos ile Aristobulos kardeşlere aitti. Ama Josephus'a göre üçüncü heyet, Yahudilerin hakiki sesi olduğunu iddia etti ve "her ikisine karşı olan [ve] atalarından miras aldıkları yönetim şekli, taptıkları Tanrı'nın rahiplerine itaat olduğundan krala boyun eğmek istemeyen ulustandı."[83] Haşmonayimler "onları köle yapmak amacıyla" yönetim şeklini değiştirmişlerdi, dolayısıyla heyetin de Romalılardan talebi, aynı anda hem kral hem de başrahip olma iddiasını feshetmeleri ve dünyevi alan ile kutsal alanın, eskiden olduğu gibi, ayrılmasını sağlamalarıydı. Farisiler için dünyevi iktidarın rakiplerden hangisine –Edomlu infazcısı Antipater'le birlikte Romalılara çağrıda bulunan II. Hyrkanos'a mı, yoksa kardeşi Aristobulos'a mı-verileceği önemli değildi. O iktidarı isteyen veya alabilen, ona sahip olabilirdi. Asıl iktidar başka yerde yatıyordu.

IV. Altın Kartalın Tüneği

Bu hikâyenin vardığı nokta da, kurduğu Yahudi uluslar topluluğunu temsil ettiğini iddia eden Haşmonayim hanedanı ile hanedanın uluslar topluluğunun hayatta kalmasının önündeki engel haline geldiğini söyleyenler arasındaki bu amansız mücadeledir. MÖ I. yüzyıl ortalarına doğru Hyrkanos ile infazcısı Antipater bir Roma ordusunu Kudüs'ün kapılarına kadar getirdiğinde, bir Yahudi hükümdarı olduğu iddiasını çürütmüş müdür? Roma kurdu emzirdiklerini hemen ardından yiyebilir mi? Ama ne gariptir ki, olayların en kötüsü gerçekleşip Yahudi devleti Roma'ya haraç veren bir devlet haline geldikten sonra, konumlarını ve iktidarlarını

83 Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 14, 3.

kaybeden Haşmonayim hanedanının Yahudiliğin alevinin koruyucuları olarak namı büyümeye başladı. Haşmonayimlerin hayaletlerinin ortadan yok olmaması ve efsanelerinin *Hanuka* hikâyesinden destek alması Herod ile haleflerini çileden çıkarıyordu. Ve Herod da onlarla başa çıkmanın bayağı becerikli bir yolunu buldu: biriyle evlendi, birini başrahip atadı, geri kalanını da öldürttü.

Bütün bunlar da, egemenliğin yerini Roma'ya haraç ödeyen bir devlet olmak gibi alçak bir statü de Farisileri fazla rahatsız etmedi. Onların düşünce tarzına göre Yahudiliğin gerçek anlamda yeniden tesis edilmesi veya en azından kutsal ve seküler alanların birbirinden ayrılması için tek şart, bağımsızlığın sona ermesiydi. Sonra gerçekleşen olaylar için tek kaynağımız, doğduğunda adı Yosef bar Mattatias olan Flavius Josephus'tur: Josephus'un babası bir rahip ailesine üye olduğundan, annesi de Haşmonayimlerden olduğu için bu konunun her iki tarafını anlamak için eşsiz bir konuma sahipti. Ama Josephus, MÖ 70'te Tapınak yerle bir edilirken tarafsız bir seyirci değildi, Vespasianus ile Titus'un katliamcı ordusunun rehberi ve faal bir işbirlikçisi olarak görev almıştı ve okur kitlesi Romalılardı. Dolayısıyla Pompeius'un fetihten sonra Tapınağa hayran kaldığına dair anlatımı, Roma iktidarının özünde Yahudiliği yok etmeye meyilli olmadığına dair inancıyla uyum içindedir.

Tapınak dağında devasa kuşatma rampalarının ve koçbaşlarının inşa edilmesini de gerektiren, çok uzun sürdüğü için insanları çileden çıkaran bir kuşatmadan sonra Pompeius, Tapınağın eşiğinde durur. Tapınağın içinde ve etrafında on iki bin kişi öldürülür, ama Pompeius bu korkunç katliam sürerken bile Tapınak rahiplerinin ayinlerine devam ettiğini fark eder. General yabancılarla ilgili tüm tabuları ihlal ederek Tapınağa girer, tül perdeyi bir yana çeker ve sadece başrahibin girebileceği Kutsalların Kutsalına girer. Ama Pompeius altın sunağın, mayasız ekmek masasının ve *menora* şamdanın o kadar etkisinde kalır ki, kendisinden beklenme-

yecek şekilde burayı yağmalamaktan vazgeçer (bir anlatım geleneğine göre yere bile kapanır). Ertesi günü de Tapınak avlularının temizlenmesini ve kurban törenlerine devam edilmesini emreder.

Josephus, İskender'in kutsallık gösterisi karşısında aklı başına gelen savaşçı sahnesini yeniden yorumlayarak ruhban sınıfına ait ailesinin Yahudiliği ile Roma yurttaşlığını (en azından kendi zihninde) birbirine bağdaştırır. Bazı açılardan haklıdır da. Romalılar Seleukidlerden ve Ptolemaios hanedanından daha müdahaleci olacaklarsa, vergi taleplerinde daha katı davranacaklarsa ve bağımsız bir devletin yerine kukla bir krallık getirirlerse de, hâkimiyetlerinin yaklaşık yetmiş yıllık ilk döneminde felaket sadece bir süreliğine ertelenmiş duygusu yoktur.

Ancak bunun nedeni iki kültür arasında iyi niyetli bir uyum sağlanmış olması değildir. Bu durumun en büyük sorumluları arasında II. Hyrkanos'un zalim askeri yardımcısı, Pompeius'un öngördüğü antlaşmanın özünü kavramış olan Antipater'in sinsi ve acımasız politikaları vardır. Antlaşmanın Roma tarafında şöyle yazar: Suriye ile Filistin'i alabileceğinizi ve bizim namımıza idare edebileceğinizi bize gösterin, biz de domuz ve sünnet derisi konusundaki takıntınıza; haftanın sonunda sinir bozucu bir şekilde çalışmayı bırakmanıza; bütün o yanan hayvan karkasları gibi tuhaf âdetlerinize; bazı hac bayramlarında ortaya çıkan kalabalık kontrolü sorunlarınıza, işlerinizin hiçbirine karışmayalım. Ama kontrolü kaybetmeyin. Hadi, kendinize güçlü, küçük bir devlet yaratın; işinize yarayacaksa ona krallık diyebiliriz; asayişi sağlayın, en ufak isyan belirtisinde acımasız davranın, eşkıyalarla başa çıkın, bize parayı zamanında gönderin. Mali idarecilerimizi üzmezseniz anlaşabiliriz. Neden olmasın?

Antipater ile oğulları ve özellikle Herod antlaşmayı kabul eder. İşin tuhafı, bu antlaşmaya Roma güçlü olduğu için değil, bu dönemde ciddi bir şekilde bölünmüş olduğu için uyarlar (bir süreliğine). Pompeius ölür; Caesar öldürülür, katilleri ye-

nilgiye uğratılır; Marcus Antonius ölür; Augustus en sonunda zafer kazanır. Bu safhaların her birinde, her kriz anında, taraflardan biri veya diğeri (Cassius bile Yehuda'yı ziyaret eder) sadece Herod'un sağlayabileceği yardıma ihtiyaç duyar. Mısır'dan sorunlu Part sınırına kadar Ortadoğu, kimin hâkimiyet kazanacağının belirlenmesinde Roma kadar önem taşır. Tarafların hepsi Herod'u tanır. Herod, II. Hyrkanos'un ordusunun şansı yaver gitmeyince Roma'ya kaçmak zorunda kalır; çocukları burada eğitim almıştır; klanları en güçlü ailelerden bazılarıyla yakınlaşır. Herod Romalıların istediği türden bir Yahudi, yani Yehudalı olmayan bir Yahudi haline gelir, Ölü Deniz'in güneybatısını işgal eden Yohanan Hyrkanos tarafından zorla Yahudi yapılan bir Edomluydu. Herod benimsediği Yahudiliğe son derece bağlı olmasına rağmen, Romalılar onun etnik kökeninin farklı olmasının sorun yaratabilecek "*superstitio*"nun [batıl inanç] esiri olmaya daha az yatkın kıldığını düşünmüş olmalıdır. Herod, güvenebileceklerine inandıkları türden bir Yahudiydi. Acımasızca katliam yapma konusundaki yetisi (gerektiğinde, Roma'da alışılageldiği üzere, kendi ailesine karşı bile) güvenilir olduğunun bir başka göstergesini teşkil ediyordu. Herod'un vahşi bir hayvanın karizmasına, bir yırtıcının gülümsemesine sahip olması da işe yaramıyor değildi. Kısa süre sonra *augustus* [imparator] ilan edilecek Octavianus'un karşısına, yenilgiye uğramış Antonius'un müttefiği olarak çıkıp duygusallıktan uzaklığıyla ün salmış, muzaffer lidere "beni sadık olduğum kişi değil, kendi sadakatim temelinde yargıla" demek cüretini gösterdiği zaman Octavianus yumuşamıştı.

Böylece istilacılar verdikleri sözleri tuttular. Senato, Herod'u resmen Yahudilerin kralı ilan etti, Caesar da topraklarını genişletti. Başrahiplik tahttan ayrıldı ve hanedanın ayrıcalığı olmaktan çıkıp kralın atamada bulunduğu bir makam haline geldi. Roma'ya haraç ödendi, karşılığında Tapınakta *Senatus Populusque Romanus* [Roma Senatosu ve Halkı] adına kurbanlar kesildi.

Bu pragmatik, karşılıklı uzlaşma ve beraberinde getirdiği (ne de olsa karizmatik bir sosyopatın yönetimi altında) göreceli barış, Yahudi kültürünün olağanüstü düzeyde gelişmesine izin verdi. Bu gelişmenin boyutları ve dinamizmi genelde mimari açıdan, Caesarea gibi gösterişli şehirlerin yaratılmasıyla ve Tapınağın tabi tutulduğu olağanüstü genişlemeyle ölçülür. Ama Herod döneminde aynı zamanda Farisi toplumu içinde yoğun bir dini yaratıcılığın yaşandığı ve bu toplumun içinden (daha geç tarihe ait Talmud geleneklerine göre) Hillel ve Şammai adlı âlimlerin rakip okullarının doğduğu unutulmamalıdır. Tevrat'ın toplumsal kurallarının katı veya daha gevşek okumaları konusundaki tartışmaları ve Hillel'in emirleri temel alan ünlü vecizeleri; önce Mişna, sonra da Talmud'daki sonu gelmez tartışmaların, üzerine inşa edildiği bir tür format teşkil eder. Ama Hillel'in, Tevrat'ın özünü tek ayak üzerinde anlatması talebine verdiği ünlü cevabın ahlaki zarafetiyle kimse asla yarışamazdı: "Nefret ettiğiniz şeyleri başkalarına yapmayın. Geri kalan her şey yorumdan ibarettir. Şimdi gidin çalışın."[84]

Bütün bunların Yehudalı olmayan, din değiştirmiş bir hanedandan gelen bir Yahudinin, üstelik psikopat yönleri bulunan bir kralın yönetimi altında gerçekleşmiş olması Yahudi tarihi anlatımında biraz tuhaftır. Dini reform ve yeniden uyanış, Herod'un yönetiminin himayesinde değil, ona tepki olarak gelişmiş gibi gösterilir, Herod'un kendi de *pseudo* bir Yahudi olarak tanıtılır. O döneme ait olan Süleyman'ın Mezmurlar kitabında toprakları gayrimeşru bir şekilde istila etmiş, "ırkımıza yabancı bir adam" şeklindeki imalarla Herod'un soyunun kastedildiği sanılır, ama Pompeius için de kullanılmış olabilir.

Çünkü Herod pseudo bir Yahudi veya bazen hatalı olarak tanımlandığı gibi "yarı Yahudi" değildi (bazı ortodoks tarih

[84] Jacob Neusner, *The Rabbinic Traditions about the Pharisees before 70* (Leiden, 1971).

eserlerinde Arap olarak bile tanımlanır): din değiştirmiş olan ailesi Edom'dan gelmişti, Yahudiliği inkâr edilemezdi. Rahiplerle hahamların, Sadukilerle Farisilerin, Haşmonayimler zamanında Yahudi kontrolü altındaki bölgede yaşanan bu hızlı, kozmopolit gelişmeye tepkisi Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasındaki ayrımı daha keskin, daha saf hale getirmek yerine; tam tersine, Yahudi olmayanların topluma tamamıyla kabul edilmesi için din değiştirme prosedürlerini belirlemeyi temel aldı. Herod da Yahudi kimliğinin bu genişleme sürecinin temsilcilerinden biridir. Başarısının temel taşlarından biri de krallığının, tamamıyla kabul edilebilir dini normlar doğrultusunda din değiştirip daha geniş Yahudi uluslar topluluğuna dahil edilmiş toplumların –Itureanlar, Edomlular ve başkaları– entegrasyonunu temsil ediyor olmasıdır.[85] Bu uluslar topluluğunun etnik ve toprak açısından kendinden önceki topluluklar kadar dar olmaması daha az Yahudi olduğu anlamına gelmez. Tam tersi söz konusudur. Bu topluluk, Yahudi olmayanlarla aynı kentlerde ve sokaklarda, *proseuche* [dua mekânı] ve sinagogların yanında tiyatroları, geniş pazar yerleri, forumları ve agoraları, hatta *gymnasion*'ları olan, klasik tasarlanmış şehirlerde yaşayan birçok diaspora topluluğunun (yüzyıllardır) Yahudi olduğu kadar Yahudiydi. Nitekim sinagoglar da tam olarak daha karışık ve daha açık bu kentsel ortamlarda ve bu dönemde konaklama, Tevrat okuması ve arınma ritüeline yönelik yerler ve hac merkezleri olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Sinagoglar kökenlerini katı ayrımlara değil, tam tersine yeni bir hareketlilik anlayışına, Yahudilerin yolculuklarında ve yeni yerlere yerleşmelerindeki ani artışa, başka yerlere gittiklerinde bile yine de Yahudi olmaya devam etme yetilerine borçludur. Dolayısıyla sinagoglar denizin dibinde keşfedilen, bu döneme ait çapalardan anlaşıldığı üzere ticari bir suyolu

[85] Bu konuda bkz. Shaye Cohen, "Was Herod Jewish?" *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1999), 13-24.

olarak çok kullanılan Ölü Deniz'e giden yolda, Eriha'da ortaya çıkarlar. Sinagoglar Samiriye bölgesinin başladığı yerde, Skythopolis (Bet Şean) gibi etnik açıdan karışık şehirlerde ve Tiberias'ın [Taberiye] güneybatısındaki zarif, yeni Celile şehri Seforis'te de ortaya çıkarlar.

Öte yandan Celile kıyısında Ptolemais ile Aşkelon ve Gazze gibi genelde Yahudilerin pek gidemediği yerlerde de artık Akdeniz'e açılan, Rodos ile Kıbrıs ve Ege adalarına, güneybatıda da İskenderiye ile Kyrenaika'ya bakan bu ticaret ve denizcilik toplumlarına katılan ve giderek büyüyen Yahudi göçmen toplulukları vardı. Herod'un, en son hamisi Augustus adına bu bölgenin coğrafi merkezine gösterişli bir kıyı şehri –Caesarea Maritima– yaptırmaya karar vermesi de bu toplumsal ve ekonomik çekim gücünden dolayıdır. Dev gibi bir amfiteatrı, yirmi kulaç derinliğinde taştan temel duvarları olan bir limanı, havuzları, kuleleri ve okyanusa bakan dev heykelleriyle gösterişli bir deniz sarayı olan Caesarea, Filistin'i neredeyse bir gecede yeni Fenike'ye dönüştürdü. Bazı Yahudiler şehrin zarif mahallelerine yerleşirken, başkaları da güneydeki Yafa'yı veya kuzeydeki Ptolemais'i seçti. Bölge o kadar hızlı ve ciddi derecede gelişti ki sonuçta, Roma ve İskenderiye'de olduğu üzere, beraberinde Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasında etnik sorunlar getirmesi kaçınılmazdı. Ama yönetimde Herod olduğu sürece o sorunlar kontrol altında tutuldu ve Romalı mali idarecilerin talepleri tehlikeli durumlara yol açmamak için sınırlandı.

Yahudi hayatının diğer kutbunda da Kudüs vardı. Yehuda'dan çıkıp kıyıya, güneyde çöle, kuzeyde de Celile ve Golan'a açılan Yahudi dünyası nasıl temelde Herod'un başarısı ise, Tapınağın fiziksel dönüşümü de bu Edomlu-Yahudi kralın ve büyük yapı ustasının başarısıydı. Herod işe koyulana kadar ve zengin süslemelerine rağmen Tapınak, boyutları açısından dört yüzyıl önceki Zerubbabel ile sürgünden dönenlerin mütevazı tasarımıyla sınırlı olmaya devam ediyordu. Haşmonayimler döneminde Kudüs'ün nüfusu büyümüş-

tü ve bayram zamanı ile kutsal günlerin zirve döneminde Tapınak mahallesine akan kalabalıklar içinden çıkılmaz bir kargaşa (ve o kadar kutsal olmayan bir hengâme) yaratırdı. Herod kireçtaşından devasa taşlar kestirip Tapınak dağına taşıtarak Tapınağın büyük dış duvarını inşa ettirdi ve çevre alanını kayda değer derecede genişletti. Modern Kudüs'ün altında son zamanlarda açılmış tüneller sayesinde özellikle temel düzeyinin hemen üzerindeki bu taşların çoğunun devasa boyutları ve harç veya çimento olmadan onları yerlerine yerleştirmenin gerektirdiği devasa işgücü ortaya çıkarılmıştır. Taş duvarlar Roma ölçülerinde bile o kadar görkemliydi ki, Roma'da Yahudilerin din kisvesi altında aslında stratejik önem taşıyan bir yapı, ileride şehri kuşatacak ordulara meydan okuyabilecek bir savunma hattı inşa ettikleri şüphesini uyandırdı. Batı duvarının kalıntısının önünde dua edenlerin veya bu kalıntı temelinde inşa edilmesini arzuladıkları Tapınağı hayal edenlerin çoğunun, bu duvarı yaptıran sosyopat Edomluyu akıllarına getirmeleri pek muhtemel değildir.

Kudüs yüzyıllar boyunca Tapınak demekti: Yahudiler için ibadetleri açısından son derece önemli olan bir kült ve kurban töreni merkeziydi. Herod o statüsünü tehlikeye düşürmeden Kudüs'ü, Atina, İskenderiye ve Roma gibi antikçağın büyük merkezleriyle rekabet edecek bir şehir haline getirmek istiyordu. Herod büyük düşünürdü, ama daha da büyük inşa ederdi. Kentin içindeki dağın tepesinde yer alan ve kilometrelerce uzaklıktan gözüken Tapınağın devasa ölçeği seyyahlara o vizyonun imparatorluk ölçeğini ilan ederdi. Tapınağın yanı sıra, Haşmonayimlerin kendileri için inşa ettirdiği mütevazı saray da hem kuleli bir kaleyi hem de bir dinlence yerini andıran çok daha ihtişamlı bir yapıya dönüştü. Artık şehirde parklar, havuzlar, zarif taş döşeli sokaklar, pazarlar ve Tapınak dağı ile Siyon dağını birbirine bağlayan kemerli köprüler vardı. Hezekiya'nın suyolları ile sarnıçları yenilenip genişletildi ve Caesarea'nın ihtiyaçlarını karşılamak için yeni bir sarnıç sıfırdan inşa edildi. Caesarea ile Ku-

düs, Roma döneminde Yahudi hayatının manyetik kutupları haline geldi: o hayatı apayrı yaşama şekilleri anlamına geliyorlardı (günümüzde aynı fark Tel Aviv ile Kudüs arasında vardır), ama her ikisi de kendine özgü o kültürün izlerini taşıyorlardı. Yahudiler aniden Doğu Akdeniz dünyasında dikkate alınması gereken bir güce dönüşmüştü.

Ruhban ve dindışı sınıftan aristokratlar bu yeni ihtişamın tadını çıkarmaya başladılar. Sadukiler inançları ile yakın geçmişte ortaya çıkarılan, Pilatus'un isteği üzerine Nasıralı İsa'nın yargılamasında hazır bulunan rahip (ve tabii ki Saduki) Kaiafas'ın oğlu Yosef'in kemik mahfazasının süslemelerinin zarafeti arasında herhangi bir çelişki görmüyorlardı. İsa'nın müritleri, yoksulların savunucusu mesihleri ile Yahudi ruhban sınıfının kibri arasındaki farkı vurgulamak isteseydi, iç içe geçmiş nefis oyma gülçeleriyle Kaiafas'ın mezarı daha iyi bir örnek teşkil edemezdi. Süslemeler "oyma putları" (genelde insan figürlerinin tasvirinin kastedildiği varsayılır) yasaklayan İkinci Emri ihlal etmediği sürece, Tevrat'la apaçık bir çelişki teşkil etmezlerdi. *Hiddur mitzvah* –Mısır'dan Çıkış 15:2'de kullanılan terimle emrin "yüceltilmesi" maddi güzelleştirme olarak yorumlanmaya başlandı. Kitab-ı Mukaddes'in ilk beş kitabının orta kitaplarını okuyanların, yazarlarının, taşınabilir, yolculuğa uygun sadeliğiyle basit, süslemeleri açısından ise zengin olan Çadır Tapınağın süslemelerini ayrıntılı bir şekilde tasvir etmekten ne kadar zevk aldığını fark etmemesine imkân yoktur. Çadır direklerinden rahiplerin giysilerine kadar her şeyi tasarlayan baş zanaatkâr Bezalel, Yahudi zanaatının ilk efsanevi kahramanı haline gelir ve onun mirası Yahudilik için neredeyse Harun kadar önemlidir. Makabeler ve Herod zamanında Kudüs'ün dönüşümünü sağlayan ve refahına büyük katkıda bulunan zanaatkârlar –kuyumcular, mücevherciler, dokumacılar, metal dövenler, taş ustaları ve diğerleri– büyük ihtimalle Bezalel'in soyundan geldiklerini düşünmüşlerdir. Şehrin klasik çağdaki itibarının değişmesini sağlayan, gösterişe ve

ihtişamlı evlere zaafıyla Herod'un, ruhban ve dindışı sınıfın oligarkları himayesi altına alması olmuştur.

Herod'un soyundan gelen krallar genelde hadlerini aşıp putperestliğe saldırı olarak yorumlanabilecek eylemlerde bulunmamaya çalışırlardı. Ama Roma'ya özgü kendi kendini yüceltme arzusu fazlasıyla çekici geliyordu. Herod bir ara Tapınağın dış kapılarından birinin üzerine kendi altın kartal simgesini koydurttu. Bu, kendi suretini koydurması kadar kötü bir şey değildi ve Tapınağın iç alanında yer almıyordu, ama yine de genç sofistler, yani yasalara bağlı olan, Celile'deki Seforisli Yehuda'nın müritleri olan sofistlerden oluşan bir grubun öfkelenmesine ve çatıdan sallandırdıkları iplerden inerek kartalı balta darbeleriyle kırıp atmalarına yol açtı. Muhafazakâr olabilirlerdi, ama Herod'un tamamıyla olmasa da en azından kısmen solucanlar tarafından kemirildiğine dair dedikoduya inanmasalardı böyle bir şeye cüret edemezlerdi. Ama ne yazık ki böyle bir durum söz konusu değildi. Öfkeli kralın huzuruna getirilen sofistler, kral kendilerine suçlarından dolayı ölmek üzerelerken neden bu kadar neşeli olduklarını sorduğunda, "öldükten sonra daha mutlu olacaklarını" cevap verdiler.[86] Herod'un da son arzularını yerine getirirken neşelendiği söylenir.

Hiddur mitzvah, veya onun adına yapılan aşırılıklar Josephus'un tasvir ettiği diğer iki dini mezhep için bir sorun yaratmıyordu. Sayıları tam olarak bilinmese de en büyük grup olduğu sanılan Farisiler, Kelimenin koruyucuları (ve yorumcuları) olarak kendi kendilerine atfettikleri statü doğrultusunda sofu sadeliklerini sergileme ihtiyacı hissederler. Kitab-ı Mukaddes'in kanonu henüz resmen nihai hale getirilmediyse de (zaten tantanalı bir şekilde ilan edilmeyecektir), kehanetler çağının bittiği konusunda herkes hemfikirdir. Bu durumda *midraş* –bu kelime Yunanca *historia* gibi araştırma, sorgulama anlamını taşır– konusunda ilk yoğun

[86] Josephus, *Ioudaike archaiologia*, 1, 33.

alıştırmalara başlamak mümkündü. Özellikle Yeşaya'dan itibaren peygamberlerin kelimelerinin değişen koşullarda ne kadar doğru olacaklarını öngörecek kehanetlerde bulunamadıkları düşünülürdü, dolayısıyla Farisiler de uygulamalı kehanet olarak tanımlanabilecek bir faaliyete giriştiler. Bu sorgulama sürecinden de radikal bir gelişme doğdu ve Tevrat'ın yorumunu metnin kendiyle çağdaş hale getirecek bir otorite kendini tayin etti. Kimse henüz "sözlü yasa"dan söz etmiyordu, ama Farisilerin öğretileri Tevrat'ın günlük hayatı şekillendirme biçiminin sözlü yasayla yönetileceği varsayımını temel almaya başlar. Bu durum, yazılı yasanın münhasır otorite olduğu konusunda ısrarcı olan Samiriyeliler arasında tepki yaratacak kadar ciddi ve canlı bir tartışma haline gelmişti.

Farisiler kendilerini Sadukilerin zorla ele geçirdiği kurumsal gücün ihtişamına uyarak yoldan çıkmamış öğretmenler ve rehberler olarak sunarlardı. Ama kalabalık ve mağrur Kudüs'ün kargaşası içinde hapisken, anlamların ayrıntılı ve yoğun bir şekilde sorgulanması bir yana, saf ibadet haline erişmek bile bazıları için imkânsızdı. Ölü Deniz'in kuzeybatı kıyısı Kudüs'ten sadece 55 kilometre uzak olmasına rağmen, Kumran'a yerleşen sofu topluluğu için çölde arınma hayali sunacak kadar uzaktı. Uzun zamandır Josephus'un anlattığı Esseni mezhebiyle özdeşleştirilen bu topluluğun yerleşim yerinin bir kuşak sonra Yaşlı Plinius tarafından verilen topografik tasviri de Kumran'daki çöl-deniz peyzajıyla neredeyse aynıdır. Bu tespit konusunda sonradan ifade edilen kuşkular bu varsayımı yıktıysa da, "cemaat" için bazen kullandıkları *yaçad* (bir arada) kelimesi, Esseniliklerinin tam derecesini merak etmemizi gerektirmeyecek kadar bu topluluğa uygun, şiirsel bir terimdir. Bir "Erdemlilik Öğretmeni"nin rehberliğindeki ilk kuşak Kumran'a Makabeler döneminde, hatta daha erken ulaşmış olabilir (on bir mağarada ortaya çıkarılan toplam 850 elyazmasının en eskileri MÖ IV. yüzyıla aittir). Ama Kumran'a gitmelerinin ardındaki neden, onlar

içinde kentin dünyeviliğinden ve Yahudi kraliyet iktidarının ve yönetiminin ihtişamından kaçmak olmalıydı. Bu topluluğun önemi, Yahudi ibadetinin günümüzde bile geçerli olmaya devam eden, bağımsız, yabancılara güvenmeyen, saflığı saplantı haline getiren başka bir modelini temsil etmesinden kaynaklanır (Kumran'da on beş nüshası bulunan *Serek hayachad*, yani Cemaat Kurallarında hangi cilt lekelerinin bir insanın cemaatten dışlanmasına neden olacağı uzun uzun anlatılır, henüz ahde kabul edilmemiş bir insanın hasat zamanı olmuş zeytin veya incirleri ezmemesi gerektiği uyarısında bulunulur, çünkü mükemmel olmadığı için dokunuşuyla sularını ve cemaat erzakının tamamının kirlenmesine yol açabilir). Kural, abdesti de (ortak öğünlerden önce ve sonra) takıntı haline getirmiştir ve kötü yola düşenlerin de şiddetle cezalandırılmasını savunur.[87] Meclis toplantılarında uykuya dalanların üzerine lanet yağdırılır (ama nasıl uykuya dalmasınlar ki, diye düşünmeden edemiyor insan). Şabat'a gelince, hiçbir şekilde çalışılmaması gerektiği gibi, "çalışmayla veya zenginlikle bağlantılı hiçbir konudan söz edilmemelidir" (bu durumda babamla amcalarım en baştan bu cemaate üye olamazlardı, ama çok sevdikleri bir başka konu olan yeme ve içmeden söz edilebilmesi onları mutlu ederdi).[88]

Bu üçlü mezhep işinin doğruluğu (ve bu döneme ait hemen her şey) konusunda Josephus'a güveniyoruz, ama zaten doğru olmadığını düşünmemiz için herhangi bir neden yok. Josephus daha sonra, Yahudi olmayanların yanılgılarını düzeltmek için yazdığı *Contra Apionem*'de [*Apion'a Karşı*] Yahudi kültürünün ve âdetlerinin birliği konusunda ısrarcı davrandığında işi abarttığı kesindi (bu yaygın bir görüş

[87] M. A. Knibb, *The Qumran Community* (Cambridge, 1987); A. R. C. Leaney, *The Rule of Qumran and Its Meaning: Introduction, Translation and Commentary* (Londra, 1966); S. Metzo, *The Serekh Texts* (Londra, 2007).

[88] *The Complete Dead Sea Scrolls in English* (çev. ve ed. Geza Vermes, düzeltilmiş baskı, Londra ve New York, 2004), 234 (bundan sonra Vermes, DSS).

değildi). Başrahipliğin tehlikeli politikaları bir yana, Farisilerden kaynaklanan, ama hem Herod'un yönetimine hem de hamileri ve destekçileri Romalılara amansız bir düşmanlık besleyen dördüncü bir eğilim ortaya çıkmasaydı mezheplere ayrılmanın Yahudi toplumunu bölmek zorunda olmadığını söylediği zaman haklıydı. Bu, sonuçta Filistin'deki yıkıcı savaşı tetikleyecek olan Zelotluğun başlangıcıydı. Zelot liderlerden bazılarının hem dini coşku hem de bir tür Yahudi aşiret öfkesinin etkisiyle harekete geçtiklerine inandıklarına şüphe yok (ne yazık ki Gischalalı Yohanan gibileri sadece Josephus'un son derece sevimsiz ve karikatür tarzı tasvirlerinden tanıyoruz). Bir başkası, gizemli bir Mısırlı "peygamber" olup Siyon dağına giden 30.000 civarında müride liderlik ettikten sonra kaybolup gitmiştir. Ama duyarlılıkları giderek yara alan Zelotların, aydınlık ve karanlık güçler arasında yakında bir hesaplaşmanın yer alacağına dair (Kumran'daki *yaçad*, yani hep beraber paylaştıkları) inançları, *Pax Herodiana*'nın [Herod'un Barışı] sarsılmaz görünümü ardında büyük sorunların gizlendiğini gösterir.

Bu sorunların bir kısmı etnik temelliydi. Tyreliler (Fenike'deki Tyre), Yunanlar, Suriyeliler, Yahudiler ve bir miktar Mısırlı ile Romalının yeni kentlerde aynı yaşam alanını paylaşıyor olması, özellikle Helenleşmiş seçkin sınıflarının altındaki düzeylerde birbirlerini çok sevdikleri veya farklılıklarını görmezden geldikleri anlamına gelmiyordu. Ara sıra Ptolemais, Skythopolis, Caesarea ve Yafa'da ufak çaplı dalaşmalar mahalleler arası kavgalara dönüşürdü ve her iki taraf kendilerini destekleyip düşmanlarını cezalandırması için resmi otoriteleri, ardından da Romalı yetkilileri ve askerleri çağırırdı. Toplumlar arası ihtilaflar şiddetlendiği takdirde Romalıların Yahudilere karşı tavır aldığı algısı büyük çaplı bir isyanı tetikleyebilirdi.

Toplum içi bölünme de *Pax Herodiana*'yı zorluyordu. Böyle durumlarda genelde olduğu üzere, kıyı boyunca ticaretin ve piyasa ekonomisinin hızla gelişiyor olması ve

Aşağı Celile'nin kırsal bölgeleriyle kentlerini de etkisi altına alması sonucunda geniş bir alt sınıf ortaya çıkmıştı. Bu kesimin çoğu, Celile ve Jezreel'deki çiftliklerin ötesinde çorak, yarı çöl ortamlarda yaşayan ve gelişmekte olan kentsel pazara tahıl, zeytinyağı ve şarap tedarik eden göçebe çobanlardan ibaret olmalıydı. Bu insanlar Herod'un büyük inşaat projelerinin işgücünü oluştururlardı, o işler tamamlandığında da eski zorlu hayatlarına dönerlerdi. Tapınağın inşası sona erdiğinde bu işgücünden on sekiz bin kişi işsiz kaldı. Cizvit vaizler onlara zenginlerin değil de kendilerinin cennete girmesinin daha olası olduğunu söylediğinde onları dikkatle dinlemiş olmalılar. Bu insanlar muhtemelen, Yunanlar ile Samiriyelilere, hatta biraz daha cüretkâr iseler, Romalılara karşı bir saldırı başlatarak kârlı çıkacaklarına inanan daha şiddet yanlısı insanlar için de potansiyel elemanlardı. Barabbas ile Nasıralı İsa gerçekten aynı paranın iki ayrı yüzü gibiydi.

Herkes meşru hedef haline gelebilirdi. Josephus'un *sicarius* [katil] (adlarını gömleklerinin içinde sakladıkları ve bayram günlerinde Kudüs sokaklarını kalabalıklar doldurduğu zaman kurbanlarının karnına sapladıkları kavisli hançerlerden alırlardı) tasviri korkunç derecede gerçekçi gelir. Ama yoksulların dilenciler ve soyguncular olmak üzere iki gruba ayrıldığını düşünmemeliyiz. Josephus azametli tavrıyla isyancıları veya muhalifleri "eşkıya" olarak nitelemeye eğilimliyse de, tamamıyla yanılıyor da olamazdı. Yafa, Ptolemais ve Caesarea'nın yolları, tepeleri ve rıhtımları giderek daha tehlikeli hale geliyordu. Herod yönetimi güvenlik ve asayiş faaliyetleri için Roma ordusuna giderek daha sık başvuruyordu. Bu gibi seferberlikler muhtemelen suçlularla birlikte masumlar arasında da terör estiren ve Romalıları hamilerden çok giderek düşman gibi gösteren araçlardı.

Dolayısıyla bu durumun sadece Herod hayatta olduğu sürece ve kendi karısı ve çocukları dahil sayısız insanın ölümüne yol açan kanlı saray politikalarına rağmen sürebilmiş

olması şaşırtıcı değildir. Ama böyle şeyler Roma dünyasında rutin işlerdi tabii ve geç dönem Haşmonayimler de o açıdan örnek bir aile değillerdi. Herod, kendi ailesinde tehdit oluşturabilecek herkesi ortadan kaldırdıktan sonra korkutucu bir bağırsak enfeksiyonuna yakalandı; hastalığına kolon tümörleri, "bağırsaklarında tahammül edilmez kaşıntı" ve cinsel organında, ister istemez tedirgin olan hekimlerine bile şaşırtıcı gelen, solucan kolonilerinin oluşmasına neden olan dehşet verici bir cerahat dahildi. MS 4'te, kara listenin en başında olduklarından kuşkulananlara büyük zevk veren acılardan sonra nihayet ölüp Kudüs'ün doğusunda yaptırdığı Herodion adlı sarayda, özel olarak hazırlanan bir mezara gömüldüğünde, kilometrelerce uzunluktaki cenaze geçidi, onun altın kartalın altında toplamayı başardığı tüm uluslardan –Yunanlar, Suriyeliler, Galatlar ve daha da şaşırtıcısı Almanlar– birlikler içeriyordu.

Ama yirmi yıl geçmeden, Yahudilerin kralının inşa ettiği, görünürde muhteşem olan bu yapı giderek gerilmeye başladı. Roma'da taht verasetinde yaşanan çalkantılar ve belirsizlikler imparatorluk temsilcilerinin de saldırganlık derecesinde kendi çıkarlarına hizmet etmesine ve hırslı olmasına yol açıyordu. Roma'nın otoritesinin ya zayıfladığını ya da taraflı olmaya başladığını düşünen ve yeni kurulan şehirlerde her zamanki karşılıklı kuşkular ve önyargılar içinde bir arada yaşayan halk, artık birbirine hakaret etmeye ve birbirine saldırmak için bahane aramaya başladı. Caesarea'da, o ana kadar şehri paylaşmış olan Yunanlar ve sayıları giderek artan Yahudiler artık şehrin kime ait olduğunu tartışıyordu. Yunanlar ile Suriyeliler, Caesarea'da tapınaklar, bir tiyatro ve bir *gymnasion* olduğuna göre şehrin bir Yahudi şehri olamayacağında ısrar ediyordu. Yahudiler de (gayet mantıklı bir şekilde) şehri Hero, yani bir Yahudi inşa ettiğine göre tam tersinin söz konusu olduğunu savunuyordu. Bu ufak tartışma dönem dönem bir çatışma halini alıyor, hatta daha da şiddetli oluyordu.

Pax Herodiana yavaş yavaş, parça parça dağıldı. Gaius Caligula'nın kısa, ama aşırı sayıda insanın ölümüne yol açan yönetiminde bu barışın temelleri, yani Roma'nın Yahudilerin yasasını ve geleneklerini koruma taahhüdü ile Herod'un hanedanının imparatorluk iktidarının merkezine, Yahudiliğin bütünlüğüne yönelik tehditleri engelleyecek derecede yakın olduğu garantisi ortadan kalktı. Geriye dönüp bakıldığında herkes Caligula'nın tuhaf olduğunu düşündü tabii, ama başta gençliklerinin büyük kısmını onunla, Tiberius'un oğlu Drusus'la ve topal Claudius'la geçiren Herod'un çocukları ve torunları olmak üzere kimse onun vesveselerinin ardındaki dopdolu, zengin ve dramatik deliliğini zamanında göremedi. İskenderiyeli aristokrat bir rahip ailesinden gelen Yahudi filozof Philon, Yahudileri kendilerine yöneltilen sözlü ve fiziksel saldırılara karşı savunmak amacıyla şahsen imparatorun huzuruna çıkmanın sonuç vereceğini düşündü.[89]

Caligula'nın imparatorluğun tüm tapınaklarına kendi heykellerini yerleştirmekteki ısrarı da özellikle Yahudilere yönelik değildi. Kimse böyle bir şeyi bu kadar üstüne alınmamalıydı, Yahudiler neden bu kadar alıngandı ki? En yakın dostlarından bazıları Yahudiydi, vs. Aralarından biri olan Herod'un torunu Agrippa, imparatorluk temsilcisi Petronius'la birlikte bu heykel projesinin Kudüs'te uygulanması gibi nankör bir işle görevlendirildi. Petronius'un "Caesar'a savaş mı açacaksınız?" şeklindeki sorusuna Kudüs'un İhtiyarlar Heyeti, günde iki defa Caesar ile Roma ulusu için kurban kesmelerine rağmen, "Caesar aralarına kendi imgelerini yerleştirecekse Yahudi ulusunun tamamını kurban etmiş olur ve biz de kadınlarımız ve çocuklarımızla ölmeye hazırız" diye cevap verdiler. Bu gibi durumların haberini alan Caligula, Agrippa'nın da bu konudaki özel talebine cevaben kendisinden beklenmeyecek şekilde yumuşadı, ama asıl MS 41'de uğradığı suikast, imparatorluğun fikrini değiştirmemesini

[89] Philon, *Legatio ad Gaium*.

sağlamış olmalı. Ancak Roma'nın Tapınağın ihlal edilmeyeceğine dair taahhüdüne duyulan güven telafi edilemez şekilde zarar görmüştü. Tapınakta Roma adına yapılan ve Caesar ile Augustus'un imzaladığı müzakerenin simgesi olan kurban törenleri ilk defa sorgulanmaya başlandı; bu törenlere önce ara verildi, sonra da kasti olarak kışkırtıcı bir eylemle tamamıyla son verildi.

Kurnaz olan ama merhametsiz olmayan Claudius, Augustus'un geleneğine dönülmesi için elinden geleni yaptı, o vaatleri açıkça yenileyen ve teyit eden emirnameler yayınladı ve o dönemde İskenderiye'de savaş halinde ki Mısır ve Yahudi toplulukları arasında barış sağlamaya çalıştı. Ama Claudius'u Neron takip etti; gerçi yeni imparator Claudius'un vaatlerini feshetmedi ve Roma'da veya dışında Yahudilere düşmanca davranmadı. İkinci karısı Poppaea'nın "Tanrı'dan korkan" olduğu, yani Yahudiliğin coşkulu bir müridi olduğu, ama resmen din değiştirmediği söylenir – kadının ün salan cinsel arzuları göz önüne alındığında böyle olmadığı iyi olmuş. Öte yandan Neron'un en çok sevdiği aktör (bu onun çok önem verdiği bir şeydi), sahnede bol kıyafetler giydiğinde her zamanki sünnet konulu şakalara maruz kalan Yahudi tiyatro oyuncusu Alytorus'tu.[90] Neron Yahudilere asıl, Filistin idareciliğine bu işi ganimet elde etme fırsatı olarak gören insanlar atayarak (veya en azından böyle insanların o konumda kalmasına izin vererek) zarar verdi. Josephus'a göre idarecilerin en kötüsü olan Gessius Florus yerel haraççıların suçlarına göz yummakla kalmadı, kendi uyguladığı koruma şantajı yoluyla ganimetin aslan payını aldı. Yahudilerin sıkıntıları giderek kayıtsızlıkla, hatta horgörüyle karşılanır oldu; Caesarea'daki ayaklanmalardan ve kargaşadan hem Yahudilerin hem de Yahudi olmayanların sorumlu olduğu belliyken, cezalandırmalara asıl maruz kalanların Yahudiler olduğu anlaşılıyor. Au-

[90] Bkz. Peter Schäfer, *Judeophobia: Attitudes toward the Jews in the Ancient World* (Cambridge, MA, 1997).

gustus altında Roma İmparatorluğuna tabi bir ülkenin sadık Yahudi yurttaşları olarak yaşayan bu ulus, artık Romalıları IV. Antiokhos'un halefleri olarak görüyordu.

Neron'dan önce bile Roma askerlerinin, bazen subaylarının veya valilerin kışkırtmasıyla (veya en azından herhangi bir engelle karşılaşmadan) ayaklanmayla sonuçlanacağı kesin olan, dolayısıyla da Romalıların katliam ve yağmalama eylemlerine gerekçe sağlayabilecek kışkırtıcı hareketlerde bulunduğuna dair belirtiler vardı. *Pesah* bayramında kalabalıklar Tapınağın alanına akın ederken, sorun çıkmasını engellemekle görevlendirilmiş muhafızlardan biri tam tersini yapmaya karar vermiş: "Giysisini kaldırıp edepsiz bir şekilde yere çömelerek kıçını Yahudilere çevirmiş ve böyle bir davranışla bağdaştırılabilecek sözler söylemiş."[91] Öfkeye kapılan halk ona taş atmaya başlamış. Bunun üzerine imparatorluk temsilcisi Cumanus'un görevlendirdiği birlikler Tapınağın avlusuna girip ayaklanan halkı o kadar şiddetli bir şekilde dövmeye başlamış ki halk panik içinde kaçışmış. Ama kapı dar, insanlar da çokmuş. Josephus'a göre kaçışma sırasında on bin kişi ezilerek ölmüş. *Pesah* bayramının kutlamaları yerine "bu bayram ulusun tamamının yas tutmasının sebebi haline geldi."

V. İkili Oyun

Josephus bir miktar vicdan azabıyla annesinden söz etmeye başladığı zaman, onun ilk ve yüzyıllar boyunca tek gerçek Yahudi tarihçi olduğunu anlarsınız. Yahudi Celile'nin eski askeri valisi olan Josephus, Roma ordusuna sığınır. Her zamanki gibi Kudüslülere "çok geç kalınmadan akıllarını başlarına toplamaları" ve Roma gibi bir dünya imparatorluğunun hâkimiyetinin kaçınılmaz olduğunu kabul etmeleri için yalvarır, Tanrı'nın muhtemelen Yahudilerin tekrar eden

[91] Josephus, *De Bello Judaico*, 2, 12.

ihlallerinden dolayı Roma İmparatorluğunu onları cezalandırmakla görevlendirmiş olabileceğini savunur. Josephus Kudüs surlarının içerisindeki, Zelot liderlerinin bencil entrikalarının kurbanı olarak tasvir ettiği Yahudilere durumun daha da kötüleşmesini; yani Tapınağın, şehrin ve halkın yok edilmesini engellemek için hâlâ zamanları olduğunu defalarca tekrar eder.

Josephus halka bu şekilde seslenirken surlardan atılan bir taşla bayılır.[92] Nefret etmekten en çok zevk aldıkları Yahudiyi hedef haline getirmekten müthiş bir haz alan Kudüs halkı onu yoğun bir şekilde taşa tutar ve hâlâ baygın olan Josephus, Titus tarafından gönderilen Romalı bir çevik kuvvet birliği tarafından kurtarılır. Josephus'un öldüğü haberi yayılır. Zelotlar ile müritleri bundan mutlu olurlar; Josephus'un Zelotların esiri olduğunu düşünmek istediği Yahudi halkı ise mutsuzdur, çünkü karşı tarafa sığınıp hayatını kurtarma fırsatını kaybetmiştir. Josephus'un hapiste olan annesi de bu duruma çok fazla aldırış etmez. "Çevresindekilere… Jotapata kuşatmasından beri [Josephus'un komutanı olduğu Yahudi garnizonunun savunduğu ve Josephus'un müstakbel Roma imparatoru Vespasianus'un yanına sığındığı yer] onu bir daha canlı göreceğine inanmadığını söyledi… sonra da yanındaki hizmetçilere özel olarak, dünyaya bu kadar olağanüstü bir insan getirmenin karşılığında eline geçen tek şeyin bu olduğunu, oğlunun kendisini gömmesini beklerken kendisinin oğlunu gömmekten bile aciz olacağını söyleyerek çok yakındı."[93]

Bütün bunlar oldukça gerçekçidir; Josephus savaştan sonra Roma'ya yerleştiğinde, Tapınağın yerle bir edilmesinden yaklaşık beş yıl sonra Yahudi tarihini yazarken aynı anda hem gururunu hem de duygusallığını ve hüznünü yansıtmayı başarır.[94] Jotapata'dan nefret etmekten asla vaz-

[92] A.g.e., 5, 13, 541.

[93] A.g.e., 545.

[94] Bu konuda en başarılı eleştirel çalışma için bkz. Seth Schwartz, *Jo-*

geçmeyecekti, ama zaten ne bekliyordu ki? Henüz yirmi altı yaşındayken, muhtemelen anne tarafından Haşmonayimlerden, baba tarafından da rahip soyundan olduğunu iddia ettiği için komutan atanmıştı. Ve tabii hâlâ Yahudi adı Yosef ben Matityahu ile biliniyordu. Bu gibi şeyler hafife alınmazdı. Otobiyografisinde yazdığı üzere, gençken Banus adlı sofu bir hocayla beraber ve onun yaşam tarzını uygulamak üzere çöle gitmişti, "ağaçlarda yetişenler dışında başka giysisi yoktu" ve iffetli olabilmek için gece gündüz soğuk suyla yıkanırdı.[95] Bir süre sonra, MS 62 veya 63'te, bir deniz kazasından sağ kurtulduktan sonra Roma'ya, orada tutsak bulunan bazı rahipleri kurtarmak için gönderildi ve burada Alytorus'un aracılığıyla imparatorun karısı, "Tanrı'dan korkan" Poppaea Sabina'yla tanıştı.

Roma'daki bu ilk deneyimi genç Haşmonayim rahibine Roma ile Yahudi kültürlerinin ne kadar uyumlu oldukları konusundaki ilk izlenimini kazandırmış ve en azından kendi memleketindeki yabancılaşma ve potansiyel isyan durumundan dolayı endişe etmesine neden olmuş olabilir. Josephus, hemen sonrasında başlayan korkunç savaşın anlatımına sürekli eşlik eden kendini aklama amacı doğrultusunda kendini daima olası hasarı en aza indirgemeye çabalarken tasvir eder: delifişekleri dizginlemeye çalışır, Roma'nın gücüyle boy ölçüşmeye çalışmanın herkesi felakete sürükleyeceğine dair uyarılarda bulunur ve Celile'deki komutanlık görevini ancak bu ciddi hakikati daima göz önüne aldığı için kabul eder. Josephus Roma birlikleri ile Zelot dehşeti arasında kalan insanlardan gelen yardım çağrılarına daima kulak verir ve vatansever bir direniş göstermek yerine barışçıl bir şekilde boyun eğmeyi seçen Seforis gibi kentlere anlayış gösterir. Kendinden üçüncü tekil şahıs olarak söz eder (bu yöntemle anlatımını daha inandırıcı kıldığına inanır) ve "Josephus"un

sephus and Judaean Politics (Leiden, 1990).

95 Josephus, *Iosepou bios* [*Josephus'un Hayatı*], 11.

Celile'de kaos halindeki Yahudi güçlerini düzenlemek için ne mümkünse yaptığını, oraya buraya koşuşturup birlikleri hazırladığını söyler. Bunların tamamı kendi çıkarlarına hizmet eden bir kurgu değildir. Celile denizinin kıyısında yükselen Arbel dağının baş döndürücü yamaçlarında ya Herod yönetiminden kaçan eşkıya çeteleri ya da Herod karşıtı silahlı çeteler, ya muhtemelen her ikisi tarafından savunma amaçlı mağaralar kazılmıştır. Bu mağaralar Josephus'un komutanlığı döneminde ve büyük ihtimalle onun emriyle, Romalılara karşı Yahudi direnişinin son çaresi olan gerilla sığınakları şeklinde tahkim edilmiştir.

Josephus'un Vespasianus'un Jotapata'yı tabi tuttuğu kırk yedi günlük kuşatmayı konu alan anlatımı kötümser olmaktan uzaktır. Josephus, Romalıların çok yüksek sayıdaki askerlerine ve 160 kuşatma makinesine karşı her şeyi dener. Romalıların taşlarına ve oklarına karşı surları yükseltme çalışmaları yapanları korumak için yeni kesilmiş öküzlerin darbelere karşı koruyucu, ateşe dayanacak kadar da nemli derilerini kalkan olarak kullandırır. Sonra akıl oyunlarına başvurur. Romalılar Jotapata'nın susuz kaldığını varsaydıklarına göre (haksız da değillerdi), Josephus kenti savunanların giysilerini sulara batırıp surlardan sallandırmasını emreder, böylece surlardan akan sular saldırganları yanıltacaktır. Bazen de birliklerinin başında baskınlar düzenleyerek Romalıların çadırlarını yakar, kargaşa çıkmasını sağlar. Ama tarihçi Josephus düşmanın gücünü vurgulamak için abartıya başvurmaktan da çekinmez. Mancınıkla atılan bir mermi bir askere o kadar şiddetli bir şekilde çarpar ki kafasını yüzlerce metre öteye fırlatır; başka bir mermi hamile bir kadına isabet eder ve kadının rahminden fırlayan bebek annesinden epey uzağa düşer.

Josephus'un ara sıra abartılı bir hayal gücüne başvurması otomatik olarak gözden düşmesi için bir neden değildir. Herodot da gerçekleri sunarken hayaller kurar, çok serbest davranırdı, hatta katı ve eleştirel olan Thukydides de Perik-

les'in muhtemelen Atinalılara ne demiş olabileceğini, onu duyduğunu iddia eden başka birisi doğrultusunda "hayal etmek"ten çekinmez. Josephus da okurlarını eğlendirmek için palavralar anlatır ve anlatımının sonu gelmeyen ayrıntıları ve sayısız tekrarı göz önüne alındığında bundan minnettar olmamız gerekir. Ama hikâyenin sonu yazar açısından onur verici olmaktan o kadar uzaktır ki Josephus'un olanları uydurmuş olması tasavvur edilemez.

Kuşatmanın kırk yedinci günü Romalılar kente girip kadınlarla çocuklar dışında herkesi katleder: tarihçi Josephus'a göre ölü sayısı 40.000'i bulur. Vespasianus, Josephus'u teslim olmaya ikna etmek için ona Roma'dan tanıdığı bir subay gönderir, ama silah arkadaşlarının öfkesi teslim olmasına engel olur: "Ey Josephus, sen hâlâ hayatı seviyor musun, kölelik halindeyken ışığı görmeye tahammül edebiliyor musun?"[96] Bir filozofa dönüşen komutan savaş sona erdiğine ve Romalılar artık onları öldürmekle tehdit etmediğine göre "ölmesi gerektiği zaman ölmeyen de, ölmesi gerekmemesine rağmen ölen de birer korkaktır" gibi safsatalı bir argüman sunar. İlahi inancı vücuttan çıkarmak kınanacak bir şeydir. Josephus hakiki cesaretin yaşamaya devam etmek olduğunu söyler; bu, ahlaki açıdan bir solucanın itibarını kurtarma çabası olabilir, ama Yahudi gelenekleri açısından geçerlidir. Ama bu argümanla silah arkadaşlarını ikna etmeyi başaramaz. Dolayısıyla Josephus kura çekmeyi önerir: buna göre birinci çeken, ikinci çeken tarafından öldürülecek ve bu son askere kadar böyle devam edecek, son asker de kendini öldürecektir. Ama Josephus kendini öldürmek yerine kılıcını sonradan dostu, hamisi, patronu ve imparatoru haline gelecek olan Vespasianus'un oğlu Titus'a sunar. Titus da babasından düşman komutanının hayatının bağışlanmasını rica eder ve onu Josephus ile tanıştırır. Bu noktada Yahudi rahip neredeyse bir kâhin ihtişamı kazanarak Romalı komutana

[96] Josephus, *De Bello Judaico*, 3, 8, 357.

Tanrı'dan bir mesaj getirdiğini ilan eder: buna göre Neron artık imparator değildir ve bu makama Vespasianus getirilecektir. Vespasianus, madem ki Yüce Tanrı'nın lütfuyla bütün bunları önceden biliyordun, bu sırrını Jotapata halkına açıklasaydın bütün bu acıların yaşanmasına gerek olmazdı, der. Tabii ki açıkladım, der Josephus ve kendisini dinlemediklerini ima eder. Josephus serbest bırakılır, kendisine güzel giysiler ve en önemlisi, Yahudi tutsaklardan biriyle evlenme izni verilir. İki yıl sonra kehanet gerçekleştiğinde Vespasianus Roma ordusuna sığınan genç Yahudi askeri hatırlar, Josephus genç imparator ile oğlunun güvenilir bir adamı haline gelir. Ama böyle bir konuma getirilen tek Yahudi o değildir. Titus'un Kudüs kuşatmasındaki komutan yardımcısı Tiberius Julius Alexander, İskenderiyeli Yahudi filozof Philon'un yeğenidir. Dinden dönme konusunda nihai bir sınav varsa, bu odur. Ama tabii Josephus'un açısından olayları her iki yönden görebilecek, tarafsız bir tarihçi olmaya bir dönekten daha uygun biri var mıdır? Josephus bir dizi Romalı idarecinin acımasız davranışlarını, haraç kesmesini, yolsuzluklarını görmezden gelmez, ama Josephus'un orduyla Roma'ya döndüğünde Quirinal tepesindeki eski dairesine yerleştiği Vespasianus'un onun gözünde yanlış yapması zordur. Halefi Titus da Josephus'a göre sadece ne yapması gerekiyorsa onu yapar, sıklıkla da isteksizce yapar. Roma ordusu Kudüs surlarından nihayet şehre girmeden hemen önce Titus subaylarını toplar ve Tapınağın yerle bir edilmemesi için onları uyarır: hem ihtişamına (pek muhtemel değil) hem de dine (hiç muhtemel değil) saygı duymak gereklidir. Tacitus ve Cassius Dio başta olmak üzere daha sonraki dönem tarihçilerin eserlerine göre Titus, Tapınağın yerle bir edilmesi kararını bir önlem olarak almıştır; olayların bu versiyonu daha mantıklıdır. Hatta Tacitus Roma askerlerinin Tapınağı ateşe vermek için generallerinin açık emrini beklediklerini öne sürer. Josephus'un versiyonu, patronu açısından daha onur vericidir. Yangın dış kapılardan (verilen emir böyleydi)

ana avluya yayılıp kontrolden çıkınca bir felakete dönüşür, bu arada yağmaya başvurmama emirlerine rağmen Roma birlikleri de kontrolden çıkar.

Titus'un titizliği sonraki döneme ait hiçbir kaynak tarafından teyit edilmemiştir ve Yahudi döneğimizin hüsnükuruntusundan başka bir şey olmadığı bellidir. *De Bello Judaico*'dan [*Yahudi Savaşı Üzerine*] Zelot isyanına dahil olanlar bir yana, isyanın sebepleri hakkında bile ayrıntılı bilgiler elde etmek imkânsızdır. Örneğin Josephus, Şammai'nin Farisi "okulu" hakkında hemen hiçbir şey söylemez; Şammai'nin genç müritleri (daha barışçıl olan Hillel'in müritlerinin tersine) coşkulu ve uzlaşmaz hocaları tarafından *Kittim*'lere (Yahudilerin Romalılar için kullandığı aşağılayıcı terim) karşı direnmeye teşvik edilirler. Yahudi bir rahip-aristokratken Romalı bir soyluya ve imparatorluk emeklisine dönüşen Josephus ise isyancı liderlerin kartondan karikatürlerini çizer, onları sosyopat eşkıyalara (*leistei*) indirger: kana susamış, iktidardan gözü dönmüş, yağmaya susamış haydutlar saf insanları kendi çıkarları uğruna yoldan çıkarmıştır. Josephus'un Celile'deki şahsi rakibi Gischalalı Yohanan "yalan söylemeye yatkındır, ancak safsatalarıyla itibar kazanmayı başarır ve insanları kandırmanın bir erdem olduğuna inanırdı… Büyük bir ikiyüzlülükle insaniyet iddialarında bulunurdu, ama bir şeyden kazanç sağlama umudu olduğu zaman kan dökmekten çekinmezdi."[97] Simon bar Giora da bir o kadar kötüdür, Yohanan kadar sinsi değildir, ama kaba güce başvuran bir canavardır, zenginlere işkence etmekten zevk alan aşağılık bir tirandır. Bu ikisi ve "soyguncu" orduları Kudüs'e girip kendi başına kaldığı takdirde teslim olmaya hazır tutsak halk arasında dehşet saçtığında şehrin kaderi tayin edilir. Zelotlar kendi rahiplerini tayin edip Tapınağı, eski rahip topluluğunun perişan temsilcisi Ananus'un deyimiyle, Romalıların bile yapmaktan kaçınacağı iğrençliklerle kirle-

[97] *A.g.e.*, 2, 21, 586.

tirler. Olaylar hızla dibe vurur. Çeteler mal mülkleri yağmalar, kocalarını öldürdükleri kadınlara saldırırlar. İşin tuhafı, Yohanan'ın kabadayıları bazen kadın kılığına girerler: bu eşcinsel teröristler "kadınlara özgü bir kayıtsızlık sergilerler… saçlarını yaptırır, üzerlerine kadın giysileri geçirir, merhemler sürer, kadınların sadece merhemlerini değil, şehvetini de taklit ederler, yasadışı zevkler icat edip bir genelevdeymişler gibi şehrin sokaklarında yuvarlanıp dururlar… yüzleri de sağ elleriyle öldürdükleri kadınların yüzlerine benzer."[98]

Bu tasvir ne kadar renkli olursa olsun, Filistin'in kentlerinde ve köylerinde yer alan toplumsal çalkantıyı yansıtmaktan çok uzaktır. Vespasianus'un Celile'yi fethinden sonra on binlerce (hatta yüz binlerce) insan Roma birliklerine direnmek için isyan liderlerinin peşine takılıp Kudüs'e gittiğinde gangstervari tehditlerden farklı bir durum söz konusudur. "Çeteciler" veya "eşkıyalar" eskiden beri varlıklı sınıfların, (Josephus da bu sınıfın bir üyesiydi) ağır vergilerin altında ezilenlerin veya malına mülküne el konanların isyanıyla karşı karşıya kaldığı zaman kullandığı bir terimdir.[99] Ticaret merkezi kıyılardan içerilere doğru yayılan ve hızla gelişen piyasa ekonomisinin Yahudi seçkin sınıfını toprağa yatırım yapmaya itmiş olması ve küçük arazi sahiplerini istendiği zaman tahliye edilecek kiracılara dönüştürmüş olması muhtemeldir; Yohanan ile Simon da Zelot ordularını büyük ihtimalle bu sınıftan ve Roma hâkimiyetindeki Filistin'in her ye-

98 *A.g.e.*, 4, 9, 560-3.

99 Eric Hobsbawm'un *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Protest* (Manchester, 1959) eserinden beri tarihçiler "eşkıyalık" ve "çetecilik" gibi kavramları ve özellikle liderlerinin halk arasındaki itibarını, mülk sahibi sınıf ile iktidarın dayattığı salt suç temelli bir sınıflandırmanın yanı sıra, toplumsal gerginlik ile isyan eylemlerinin bir ifadesi olarak görmüşlerdir. George Rudé de Fransız Devrimi konusundaki araştırmalarında benzer bir yaklaşımı benimser, eski dostum ve akıl hocam Richard Cobb da bazı nüanslarla da olsa (çünkü gerçekten suç işlediklerini savunur) bu görüşü destekler.

rindeki inşaatlar için işe alınan, sürekli yer değiştiren ırgat nüfusundan oluşturmuşlardır.[100] İsyancıların daha şaşırtıcı, ama askeri açıdan çok önemli bir başka unsuru da (Josephus'a güvenecek olursak), Yahudiliğe körü körüne sadık olmalarına rağmen Edom monarşisi sırasında zenginleşmek yerine fakirleşmiş ve hem aristokratlara hem de onları koruyan Romalılara hınç besleyen Edomlu emektar askerlerle ailelerinden oluşurdu.[101]

Şehrin kapıları kapalıdır, ama Zelotlar ile Edomlular içeri girmeyi başardığında, Josephus'un dediğine göre ilk yaptıkları şey, onları dışarıda tutmaya çalışan 8500 kadar Yahudi ve Romalı muhafızı bir gecede katletmektir.[102] Sonra da ılımlı olduğundan kuşkulanılanları ayıklamak için bir terör devri başlatırlar, insanları hapse atar, katlederler ve ölüleri "kirli hayvanlar sürüsü" gibi gömmeden ortalıkta bırakırlar (bu, Yahudi emirlerinin ihlali demektir). Kurbanların arasında yer alan ve Zelotlarla Edomluları savaşa girmekten vazgeçirmeye çalışan, kurumsal zaman kazanma girişimlerinin sembollerinden Ananus bar Ananus'un alenen öldürülmesi, Josephus'a göre Kudüs'ün korkunç kaderinin belirlendiği andır. Edomlular "Tanrı'nın evi"ni onurlandıranların kendileri olduğunu ısrarla savunurlar. Josephus'a göre şehir, "paramparça olmuş büyük bir beden gibidir." Paranoya düzeyi giderek artar; teslim olmak bir yana, uzlaşmayı bile önerecek olanlar anında öldürülür; tarihçiye göre şehrin gençlerinden 12.000 kişi ölür.[103]

---

[100] Bu konuda farklı düşünceler için bkz. Martin Goodman, *The Ruling Class of Judaea: The Origins of the Jewish Revolt* (Cambridge, 1987) ve *Rome and Jerusalem: A Clash of Ancient Civilisations* (Londra ve New York, 2007); Susan Sorek, *Jews Against Rome* (Hambledon, 2008); Neil Faulkner, *Apocalypse: The Great Jewish Revolt Against Rome* (Amberley, Glos., 2002).

[101] Aryeh Kasher, *Jews, Idumaeans and Ancient Arabs* (Tübingen, 1988).

[102] Josephus, *De Bello Judaico*, 4, 305-13.

[103] *A.g.e.*, 4, 327.

Bu noktada başına aldığı yaradan sonra kendine gelen Josephus, gözleri yaşlarla dolu, şehri savunanların akıllarının başına gelmesi ve felaketin boyutlarının daha da büyümemesi için çaba göstermeye devam eder. Josephus'un tarafsız merhameti inandırıcılığımızı zorlayacak gibi görünse de o dönemde özellikle Farisiler arasında barış yanlısı birçok dindar Yahudinin yer aldığı bilinir. Tanrı'nın Romalıları ihlallerinin cezalandırılması için bir araç olarak tayin ettiğine, Roma'nın Daniel'in düşünde gördüğü, önceden belirlenmiş imparatorluklar arasında yer aldığına, dolayısıyla da savaşmaya devam etmenin Tanrı'nın iradesine karşı boşuna bir eylem olduğuna inanırlardı. Talmud'da (yüzyıllar sonra) Hillel'in savaş yanlısı Şammai'ye tam da bu argümanlarla karşı çıktığı anlatılır.

Talmud geleneğine göre Hillel'in en genç müridi olan ve Saduki düzenine hiç güveni olmayan Yohanan ben Zakkai, Zelotların son ana kadar süren direnişinin Tapınağın kaderini belirlemesinden büyük korku duyuyordu. Aralarında hafif farklar olan üç geleneğe göre Yohanan ile iki oğlu, Yeşua ile Eliezer, muhtemelen MS 68 yılının bahar aylarında, oğlu Titus son saldırıyı başlatmadan önce Vespasianus'un emrettiği mola sırasında duruma el koyarak şehirden kaçmayı planlar. Bir geleneğe göre Vespasianus'un şehirdeki casusları, Romalılar Yahudiliğin geleneklerine, metinlerine ve ritüellerine saygı gösterdiği takdirde Yohanan'ın teslim olmaktan yana olabileceğini keşfederler. Surlardan uzlaşmanın mümkün olduğunu Romalılara haber vermek için mesajlar içeren okların atıldığı anlaşılıyor. Haham bu durumdan büyük memnuniyet duyan Vespasianus'un huzuruna çıkarılır ve imparator onun bir grup müridiyle birlikte güneydeki Yavne şehrine gidip orada Tevrat araştırmaları akademisi açmasına ve emirlerine uyulmasına izin verir.

Geleneğin diğer iki versiyonu çok daha yaratıcıdır. Her ikisinde de bilge bir adam, Zelotların kontrolündeki Kudüs'ten ceset süsü verilerek kaçırılır: birinde bir tabutun

içindedir ve yanında inandırıcı olması için kötü kokan bir şeyler vardır; diğerinde oğullarından biri onun kaskatı vücudunu, diğeri başını tutar. Her iki versiyonda da Vespasianus hayata geri dönen kişinin kim olduğunu bilmez, ama cesaretine, dindarlığına ve *vive imperator* [ben yaşıyorum, imparator] şeklindeki kehanetvari selamına hayran kalır. Mütevazı davranmaya çalışarak itiraz eden Vespasianus böyle bir selamlamanın zamansız ve küstahça olduğunu ve bedelini hayatıyla ödemesi gerekebileceğini söyler. Yohanan ona şüphe etmemesini söyler: Yeşaya Kudüs'ü ve Tapınağı sadece bir kralın ele geçirebileceği kehanetinde bulunmamış mıdır? Bütün bunlardan çok etkilenen (ve muhtemelen bunları Jotapata'da da duyduğunu hatırlayan) Vespasianus, onayını verir: "Gidin!"[104]

İster gerçek ister kurgu olsun, bu hikâyenin özü, yani en kötü şartlar altında bile, maddi sembolleri yok olsa bile ve bundan sonra Yahudilik otoritesinin tek kaynağı bir başrahip değil de Yohanan gibi bir öğretmen olsa bile Yahudiliğin devam edeceği fikri, Yahudi hafızasında derin bir iz bırakacaktı. Bu, katlanma mitinin ortaya çıktığı andı. Yahudi zamanı aslında bu noktada durur; Tapınak kültünün, kurban törenlerinin ve haccın güncelliği sanal hale gelir, bayramlar Yahudiliğin kaybıyla hafızalarda muhafaza edilir. Yohanan'ın Yavne'de yas günü tesis ettiği, bunun da Av ayının dokuzuncu günkü oruç olduğu sanılır. Yahudiliğin bu fiziksel yer değiştirmeye adapte olmasının en somut simgesi, Yohanan'ın Yahudiler ibadet için nerede toplanırsa kutsamaya da orada devam edebileceğine dair verdiği izindir. Ruhban sınıfına özgü el motifi artık tılsımların, gömü mahfazalarının, *ossilegium*'ların ve daha sonra mezar taşlarının da üzerinde kullanılmaya başlanır; dolayısıyla Yahudiler ne kadar uzaklarda ölürse ölsün, rahipler yine de aralarındadır. Yahudiliğin kendi, tarihin mezarlığından çıkıp gitmişti. Şimdiki

[104] Jacob Neusner, *A life of Yohanan ben Zakkai* (Leiden, 1970).

zaman daimi hale gelecek, hafızalarda sonsuza kadar baştan yaşanacaktı. Yohanan'ın öykülerinin temsil ettiği, başlangıcın her şeyin epik bir şekilde tükendiği bir sonu gerektirdiğine dair bu trajik, onur kırıcı durumun Yahudi tarihi üzerine düşen gölgesi çok uzundu. Yosef Hayim Yeruşalmi'nin *Zakhor* adlı harika eserinde dediği gibi, bu, tarihin yerini ebedi hafızanın aldığı andı.[105]

Bu hikâyenin ilk kaynağı olan Josephus'un ilk ve yüzyıllar boyunca tek Yahudi tarihçi sayılmasının sebebi de budur zannedersem. Josephus Yahudiliğin yeniden doğuşunun şartı olan Kitab-ı Mukaddes'e tefsir yoluyla kan nakli yapılmasının ölüm ve yok olma koşuluna bağlılığını teyit etmekle kalmaz, son derece dokunaklı bir şekilde bu olayların bu şekilde gelişmesinin de ardında yatar. Josephus sürgün hayatı yaşadığı Roma'dan dönüp bence hüzünle geriye baktığında, Tanrı'ya değil, sadece Gischalalı Yohanan ile yanlış yönlendirilen Zelotlara ihanet ettiği konusunda ısrarcıdır. Yahudi silah arkadaşlarını teslim olmaya ikna etmeye çalıştığı zaman, Kudüs'ü kendi haline bırakıp düşmanlarının yanında savaşan Tanrı'nın iradesini yansıtıyordu; "yaşadığım sürece kendi soyumdan feragat edecek veya atalarımızın yasalarını unutacak derecede köle olmayacağım. O dönemde hakiki bir Yahudi olmak Zelotlara direnmeyi, hatta onlara ihanet etmeyi gerektiriyordu."[106]

Ama ölümcül darbeyi ateş veya kılıç değil, açlık indirir ve Josephus bize Thukydides'in Atina'daki veba salgını anlatımına benzer şekilde (ve muhtemelen onu edebi bir örnek olarak görerek) dehşetin tasvirini yapar. Titus'un ordusunun sıkı kuşatması altındaki Kudüs artık son safhalarındadır. Açlıktan deliye dönen insanlar leş yiyen hayvanlara dönüşmüş; sandaletlerinin, kemerlerinin ve kalkanlarının derisinin yanı sıra, köpeklerin bile dokunmayacağı pislik-

[105] Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* (Seattle, Washington, 1982).

[106] Josephus, *De Bello Judaico*, 6, 2, 108.

leri yemeye başlamışlardır. Çocuklar ellerini büyüklerinin ağızlarına ve gırtlaklarına kadar sokup kısmen çiğnenmiş lokmalarını kapıp çıkarırlar; yağmacılar, bir yerlere birkaç buğday tanesi gizlediklerinden şüphelendikleri insanların anüsüne kazıklar sokarlar. Ürdün nehrinin karşı kıyısından gelen ve Kudüs'ten kaçamayan Meryem adlı bir kadın, emzirdiği bebeğini öldürüp pişirince ve yarısını yiyip yarısını sonrası için saklayınca bu hikâye zirve noktasına ulaşmış olur. Kötü kokudan şüphelenen isyancı muhafızlar sakladığı yiyeceği onlara vermezse kadının boğazını keseceklerini söylerler. "Kadın yemeğin en güzel kısmını onlara sakladığını söyler ve oğlundan geri kalanları gösterir. Muhafızlar hayret ve dehşet içinde kalırlar ve kadın onlara, 'Bu benim oğlum ve ona ne yapıldıysa ben yaptım! Gelin bu yemekten yiyin, çünkü ben de yedim. Bir kadından daha şefkatli veya bir anneden daha merhametliymişsiniz gibi yapmayın, ama bu kadar evhamlı olacaksanız ve kurban ettiğim oğlumdan tiksinecekseniz, ilk yarısını nasıl ben yediysem bırakın ikinci yarısı da benim olsun,' dediğinde şaşırırlar."[107] Dehşete kapılan adamlar oradan ayrılırlar; bu hikâye hızla şehre yayılır ve halk, "eşi duyulmamış bu eylem kendileri tarafından yapılmış gibi ürperir." Açlıktan ölmek üzere olanlar sonun gelmesi için yalvarırlar, zaten ölmüş olanların da böyle şeylere tanık olmadıkları için şanslı oldukları düşünülür. Titus'un kendi, surların ardından ilk duman yükselmeye başladığı zaman, bu insanlara bundan sonra ne olursa olsun bu kadar insanlık dışı vahşet kadar korkunç olmayacağını düşünür.

Meydana gelen felaket Josephus tarafından eğitici olması amaçlanan kasvetli bir edayla anlatılır: binlerce insan alevlerin arasında kalır, Tapınağın deposundaki yığınlar dolusu hazineye el konur, kadın erkek herkes kendini surlardan atar; ayrıca İsa adlı çılgına dönmüş bir peygamber de vardır. Bu İsa (İsa'lardan çok vardı) Rahip Ananus'un oğ-

[107] *A.g.e.*, 6, 3, 209-11.

ludur ve savaştan dört yıl önce hac bayramlarında Yeremya gibi "Vah Kudüs vah" diye bağırdığı için insanlara çekilmez gelmeye başlamıştı. Küstahlığından dolayı, "kemikleri ortaya çıkana" kadar kırbaçlanan İsa yedi yıl beş ay boyunca böyle bağırmaya devam etmiş ve onu haklı çıkaran bu büyük felaket esnasında kuşatma makinelerinden atılmış bir taşla her zamanki dövünmelerinden birinin orta yerinde hayatını kaybetmiş.[108]

Josephus'a da sayı saymaktan başka bir şey kalmaz. Böylece tarihçi kendi metodolojisini göz ardı ederek Kitab-ı Mukaddes'e özgü numerolojiye geri döner. Josephus artık Yahudi zamanının aritmetikçisinden başka bir şey değildir. "Şehrin Kral Süleyman tarafından temelinin atılmasından Vespasianus'un yönetiminin ikinci yılında yerle bir edilmesine kadar geçen süre bin yüz otuz yıl ile yedi ay ve on beş gündür, şehrin Haggai tarafından Kral Kyros zamanında yeniden inşa edilmesinden Vespasianus zamanında yıkılmasına kadar geçen yıl sayısı da altı yüz otuz dokuz ile kırk beş gündür."[109]

Batı "Ağlama" Duvarının ve ileri geri sallanan mümin kalabalıklarının diğer tarafında, kuşatma sırasında bir kaya fırlatılması sonucunda veya Romalılar tarafından Tapınağın güney duvarının tepesinden kopup düşmüş, Herod dönemine ait devasa taşlardan oluşan çok büyük bir yığın vardır. Taşlardan birinde insan boyunda bir niş bulunur ve yanındaki yazıtta buranın "trompetçiye," yani Şabat ile kutsal günlerin başında ve sonunda şofar borusunu çalan müzisyene ayrılan yer olduğu yazılıdır. O boru sonsuza kadar susturuldu. Bir de Yahudi Mahallesinde "Yanmış Ev" olarak bilinen turistik bir yer var; burada ustaca düzenlenip sergilenen kırık çömleklerle bir mızrak ucunun yanı sıra, kömürleşmiş, ama ışıltılı, bir deniz kuşunun kırık kanadındaki tüyler gibi ma-

[108] *A.g.e.*, 6, 6, 306-9.
[109] *A.g.e.*, 6, 4, 270-1.

vimsi, dikkat çekici bir çatı kirişi yatar. Turistler için arka duvarlardan birinde, tozlu bir çerçevenin içinde bir fotoğraf vardır. Oldukça solmuş olmasına rağmen harabe halindeki mahzende bulunmuş, genç bir kıza ait bir iskelet kolu fotoğrafı olduğu görülür: parmak kemikleri birilerine veya bir şeylere uzanır gibi görünür ama, Yahudi trajik romansını fazla abartmamak gerekirse de, nafile uzanırlar.

VI. Yosef ben Matityahu'nun Dönüşü

İmparator Vespasianus'un emeklisi, yeni yaratılmış "Flavius Josephus," arkadaşı Titus'un zafer geçidinde yedi yüz zincirli Yahudi yürütülünce kendini nasıl hissetmiştir?[110] Josephus galibiyet elde edenlerden miydi, yoksa yenilgiye uğrayanlardan mı? Yeni adı hamilerini yüceltiyordu, ama Flavius hanedanının imparatorluğu aslında her şeyden önce Yahudilerin hâkimiyet altına alınmasını ve Kudüs'ün tamamıyla yok edilmesini temel alıyordu. Geçit törenini aktarmak zorunda olan Josephus olağanüstü derecede ayrıntılı bir anlatım sunar (bu, edebiyat alanında Roma'nın zafer geçitlerinin en ayrıntılı tasviridir), ama süslenip püslenmiş Vespasianus ile oğlunu, muhteşem giysileri içindeki askerleri, selamlamaları, muharebeleri ve yangınları temsil eden gösterileri tasvir etmesine rağmen, bundan pek zevk almadığı açıktır. Ne de olsa o canlandırmalardan biri Tapınağın yakılışını temsil eder.

Geçidin sonunda Kutsalların Kutsalının perdesi olan "mor Babil tül"ünden, altın masadan ve tabii ki Titus Kemerini süsleyen frizde tasvir edilecek olan yedi kollu şamdandan söz eder. Josephus, daha gösterişli ganimetlerden sonra, "en sonda Yahudilerin Yasası taşındı" diye yazar.[111] Ama

[110] Josephus'un Roma'daki dönemi konusunda bkz. J. C. Edmundson, Steven Mason ve J. B. Rives, *Flavius Josephus and Flavian Rome* (Oxford, 2005).

[111] Josephus, *De Bello Judaico*, 7, 5, 150.

mayasız ekmek masası frizde yer alırsa da, tomarlar orada yoktur. Acaba ganimet anlamında tasvir edilmeleri zor muydu? Açık veya kapalı olsun, basit parşömenler üzerinde yazılardan ibaret olan tomarlar, Roma fetihlerinin hayranları üzerinde etki bırakmamış olabilirler mi? Birileri Tevrat'ın kelimelerinin yontma bir imge veya askeri bir güç tarafından yakalanmasının imkânsız olduğunu anlamış olabilir mi? Ganimetlerin sergilenmesinin beyhudeliğinden kaçılamadığında birdenbire mahcubiyet içinde sessizlik çökmüş olabilir mi? Sokaklarda boynunda bir iple yürütülen, götürüldüğü Forum'da işkence edilip öldürülen Simon bar Giora'nın tersine, Yahudi kimliğinin özü olan *Sefer Tora*, doğası gereği ortadan kaldırılamazdı. Kelimeler kılıçlardan üstündür. *Nefesh*'in bedenden ayrılması gibi, kelimeler de maddi mahfazalarından ayrılmışlardır. Birileri onları hafızalarına kaydettiği sürece, bir yerlerde birileri onları kopya ettiği sürece kelimeler diğer her şeyin yok edilmesini atlatacaktır. Yohanan ben Zakkai haklıydı. Ganimet olarak elde edilen eşyalar Vespasianus'un "Barış Tapınağı" gibi ilginç bir ad verdiği bir yapıya götürülür ve bazıları (acımasız galipler) ganimetler karşısında Yahudilerin onlara bakıp iç geçireceğini, Romalıların ise hayran kalacağını söylerler, zaten burası şehrin ilk halka açık müzesi sayılır.[112] Tapınaktaki sergiye Tevrat'ın da dahil olup olmadığı belli değildir, ama zaten neden orada olsun ki? Parşömen üzerine yazıdan başka bir şey değildi, ilginç bir yanı yoktu.

Josephus bunu anlamış olabilir, çünkü yazdığı en etkileyici (ve göreceli olarak az ve öz) eseri *Contra Apionem*'in müthiş, dokunaklı sonu Tevrat'ın ölümsüzlüğünün ve paradoksal olarak evrenselliğinin açıklamasını ve övgüsünü sunar. Flavius hanedanının himayesindeki tarihçinin içinde hâlâ rahiplerle Haşmonayimlerin oğlu Yosef ben Matitya-

[112] Fergus Millar, "Last Year in Jerusalem: Monuments of the Jewish War in Rome," Edmundson ve diğerleri, *Flavius Josephus* içinde, 101-12.

hu'dan bir şeyler vardı. Josephus savaşın trajik hikâyesini bitirmeden önce bile, belki de bu korkunç son MS 73'te, yani o yazmaya başlamadan iki yıl önce gerçekleştiği için, tonu değişmiştir.[113]

Olaylar artık Kudüs'te değil, çatışmalar başlamadan önce Zelotlar tarafından önlem olarak kraliyetten alınan Masada'da gerçekleşir. Herod her zamanki megaloman kararlılığıyla, batıdan iç kesimlere hâkim olan ve Ölü Deniz'e bakan Masada'da hem hoşnutsuz Yahudilere hem de ondan nefret eden Mısır kraliçesi Kleopatra'nın saldırılarına karşı koyabilecek bir kale inşa ettirmişti. Burayı erzakla doldurmuş, suyu toplayıp muhafaza etmek için müthiş bir sistem yaptırmıştı. Kudüs yanarken sayısı bini bile bulmayan kurtulanlar dağdaki bu sağlam kaleye kaçarlar. Josephus çoğunun *Pesah* bayramında suç işlemeyi bırakıp son çare isyancılığa dönen azılı katiller olduğunu söyler, ama bu topluluğun kısmen Zelot çeteleri, kısmen ailelerden oluşmuş olması daha muhtemeldir. İsyanın üçüncü lideri Eleazar'ın komutasındaki bu topluluk mozaiklerle süs ve ritüel havuzları, kayalara oyulmuş depolarla terasların arasına kamp kurarlar.

Kudüs düştükten sonra üç yıl boyunca burada yaşarlar. Buradan kaçış yoktur. Peşlerine düşen General Silva son isyancıların kaderini belirleyecek olan kuşatma makinelerinin ve askerlerin dağa tırmanması için büyük zorlukla bir rampa yaptırır. Josephus'a göre Eleazar hayatta kalanları toplar ve hep beraber intihar etmeyi önerir, "Dostlarım, uzun zaman önce Roma'ya veya insanlığın tek hakiki ve adil efendisi olan Tanrı dışında kimseye hizmet etmeyeceğimize karar verdik ve şimdi zamanı geldi… bizi o kararımızı gerçeğe dönüştürmeye zorluyor… onlara karşı ilk isyan edenler bizlerdik, on-

[113] Ancak bazı araştırmacılar *De Bello Judaico*'nun bazı kitaplarının tarihlendirilmesi konusunda tamamıyla hemfikir değildir. Bkz. T. D. Barnes ve James Rives'ın Edmundson ve diğerleri, *Flavius Josephus* içindeki yazıları.

larla son mücadele edenler de bizler olacağız."[114] Tanrı bu ele geçirilemez kalenin ele geçirilmesine karar vermiştir. Her şey Romalıların elindedir, ama özgür olarak ölmek değildir. "Karılarımız istismara uğramadan, çocuklarımız köleliği tatmadan ölsün, onlar öldürdükten sonra da o şanı birbirimize bahşedelim ve kendimiz için mükemmel bir anıtmezar olarak özgürlüğümüzü muhafaza edelim."

Bu okuduklarımız bize hem tanıdık hem de şüpheli geliyorsa, Josephus'un Eleazar'ı apaçık bir şekilde Jotapata'daki kendi halinin daha erdemli bir versiyonu olarak göstermeye çalışmasındandır. Josephus bunları söyleyen kişi olmayı; hatta, içten içe, yapmış olmayı isterdi. Bu Yahudi tarihi boyunca, ortaçağ Avrupa'sındaki intiharlar sırasında, hatta Varşova *getto*'sunda Nisan 1943'teki ayaklanmaya kadar yankılanacak olan tek sestir. Eleazar, ölmeye teşvik ettiği insanların anlaşılabilir korkusuyla karşı karşıya kaldığında teskin etmek için ikinci bir konuşma yaparak, onlara bir kabuk teşkil eden bedenden kurtulan ruhun ölümsüzlüğünü hatırlatır. Böylece Josephus kendi huzursuz vicdanını rahatlatmak için bir fırsat daha bulmuş olur. Eleazar, zaten ölmüş olanların kutlu sayılması gerektiğini söyler, "çünkü özgürlüklerine ihanet ederken değil, onu savunurken ölmüşlerdir." Romalılar tarafından canlı yakalananlar ölümüne işkence görüp kırbaçlanırlar; Kudüs'ün küllerinin üzerinde yaşlılar yatar. "Hayatta olduğu için pişmanlık duymayacak kadar… ülkesinin düşmanı ve erkeklikten uzak kimse var mı?"

Talihsizliğin Tarihçisinden başka kimse var mıdır? Dehşet verici bir felaket gerçekleşir, ancak cellatların sonuncusu Josephus gibi düşman saflarına geçmek yerine kanlı bir halı gibi yere serilmiş 960 cesede bakar, sonra sarayı ateşe verir ve "ellerinin olanca gücüyle kılıcı boydan boya kendine saplar." Yahudilerden sadece bir mağaraya saklanmış yaşlı bir kadın ile beş çocuk hayatta kalır ve olanları anlatırlar.

[114] Josephus, *De Bello Judaico*, 7, 8, 323-35.

Josephus'un kendi için Eleazar'ın kaderini arzuladığı anlar olduysa bile, o direnişini farklı bir şekilde gerçekleştirmeye karar verir, bundan dolayı daha büyük bir etki yaratmış olması muhtemeldir. *Antiquitates Judaicae* ve *Contra Apionem* büyük ihtimalle *De Bello Judaico*'dan yirmi yıl kadar sonra yazılmıştır ve orta yaşlı olan Josephus artık Roma'nın ve özellikle yazarlarının, aralarındaki Yahudiler konusunda ne hissettiklerini gözlemleme zamanı bulmuştur. Roma'da yaşayan 30.000 kadar Yahudi, Pompeius'un ilk seferinde tutsak alınanların soyundan gelmişlerdir, ama MÖ 139'da yayımlanmış bir ihraç emirnamesi, o tarihte Roma'da zaten, Yahudilerin Akdeniz bölgesinin dört bir yanına dağılmış kolonilerinden birini daha oluşturan kayda değer sayıda Yahudi tüccarın olduğunu gösterir.[115] Trastevere adasındaki kalabalık apartmanlar, Ekim 1943'te yer alacak silahlı baskına kadar iki binyıl boyunca daha yoksul Yahudi ailelerini ağırlayacaktır. Iuvenalis'in hicivlerinde ve Petronius'un komedilerinde domuz etinden nefret eden sünnetli Yahudi dilencileriyle dalga geçilirse de, Claudius döneminde Ostia liman şehrinde bir sinagogun inşa edildiği anlaşılıyor; dolayısıyla Roma'nın daracık sokaklarının kalabalığından uzaklarda daha çok ticarete dayalı Yahudi toplumlarının yerleştiği bellidir.

Ama tabii Josephus onların arasında yer almazdı; o, Vespasianus MS 79'da öldükten sonra yerine geçen oğlu ve Josephus'un hamisi Titus sayesinde daha ihtişamlı bir hayat sürüyordu. Ama imparatorluk toplumuna ve kültürüne rahatça, hiçbir sorun yaşamadan dahil edilebilecek türden (Herod'un soyu gibi) bir Yahudi olabileceği fikrini, doğal olarak eşit düzeyde yer alması gereken Roma'nın yazar ve hatip sınıfından bazılarının burunları havada tiksintisini fark ettiği zaman silip atmış olmalıdır. Flavius soyunun tarihçisi arkasından gizli gizli gülenlerden bazı açılardan korunmuş

[115] Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora*; Silvia Cappelletti, *The Jewish Community of Rome from the Second Century bc to Third Century CE* (Leiden, 2006).

olmalıdır, çünkü imparatorluk hanedanının Yahudilerle bir aşk-nefret ilişkisinin olduğuna şüphe yoktur: örneğin Titus'un, kendisinden yaşça büyük, ama inanılmaz derecede çekici, II. Agrippa'nın üç defa evlenmiş kız kardeşi (ağabeyiyle sevgili oldukları da söylenir), Yahudi Berenice'ye deliler gibi âşık olduğu bilinir, hatta patrikler Titus'un onunla evleneceğinden korkup dehşete kapılmıştır.[116]

Seneca'dan oyun yazarı Martialis'e ve hiciv yazarı Iuvenalis'e, bu tekrarlar daima moral bozucu bir şekilde tahmin edildiği gibiydi ve öyle olmaya devam ediyordu. Yahudilik resmi olarak bir *religio licta*, yani hoş görülen bir din ilan edilmiş olmasına rağmen, Tacitus gibi yazarlar Yahudiliğin daha çok yozlaşmış, rezil bir *superstitio* olduğunu vurgulamaya devam eder.[117] Halk arasında Yahudilerin kendilerini inatla toplumun geri kalanından uzak tuttukları, diğerleriyle yemeyi reddettikleri veya (Yunan stereotipinin tam tersine) şehvet bağımlılıklarıyla ün salmış olmalarına rağmen başka uluslardan kadınlarla yatmaktan kaçındıklarına inanılır. Tacitus Yahudilerin kendilerini ayrı tutması konusundaki paranoyasında daha da ileri giderek Yahudilerin sadece birbirine sadakat gösterdiğini, "insanlığın geri kalanına sadece nefret ve husumet" beslediklerini iddia eder ('*sed adversus omnis alios hostile odium*').[118] Yahudilerin sünnet olmasının, hem başkalarına göre farklı olduklarını vurgulamak hem de hayvanlarınki gibi doymak bilmez cinsel iştahlarını daha da artırma isteğinden kaynaklandığını söyler. Yahudilerin domuzdan kaçınmasının sebebi, burnuyla toprağı kazan ilk hayvan olduğundan ona tapıyor olmalarıdır. Ayrıca Yahudiler eşeklere taparlar, hatta Tapınaklarında altından bir eşek vardır, çünkü Mısır'dan kovulduktan sonra cüzzam ve uyuz

[116] Cappelletti, *The Jewish Community of Rome*, daha incelikli bir bakış açısı sunar.

[117] Seneca'nın *De Superstitione* eserini Augustinus yoluyla biliyoruz.

[118] Tacitus, *Histories* (çev. Clifford Moore), (Cambridge, MA, 1929), V, v, 183.

hastası paryalar olarak çöllerde gezip susuzluktan ölmek üzerelerken bir eşek onlara suyun yolunu göstermiştir. Çok gurur duydukları Şabat'ları da (birçoklarına göre tembellik yapmak için bir bahaneden başka bir şey değildir) sürgünlerinin ilk altı gününde İsraillileri mahveden kasık tümörlerinden dolayı yedinci gün dinlenmek zorunda kalmış olmalarından kaynaklanmıştır!

Josephus, bu korkunç saçmalıkların çoğunun İskenderiyeli gramer âlimi ve kütüphaneci Apion'dan kaynaklandığını yazar. "Bir gramer âliminin tarihi gerçekleri yazmaması utanç verici bir şeydir." Öte yandan engerek yılanlarına ve timsahlara tapılan bir kültürden olan birinin Yahudilerin eşeklere taptığını düşünmesi de ne yazık ki tipik bir hareketti. "Eşekler başka bilge insanlar için neyse bizim için de öyleler, yani üzerlerine koyduğumuz yükleri taşıyan hayvanlar onlar."[119] Apion MS I. yüzyılda Caligula'nın karşısına çıkıp İskenderiyeli Yahudilerin neden Mısırlıların nefretini üzerlerine çekip şiddetine maruz kaldıklarını anlattığında Romalıların hafızası üzerinde iz bırakmıştı. Apion'un karşısında, Ptolemaios hanedanı döneminde vergi tahsildarı ve haznedar bir Yahudinin ağabeyi ve Yahudi Savaşında Titus'un komutan yardımcısı olacak olan Tiberius Julius Alexander'ın amcası, Yahudi filozof Philon vardı. Philon çok zorlu bir mücadeleyle Caligula'ya, tanrı olarak heykelini sinagoglara ve başka yerlere dikme kararının Yahudi yasası ve geleneğine göre yasak olduğunu, Yahudilerin bu heykelleri istemeyişlerinin de, Mısır'ın Romalı valisi Flaccus'un da işbirliğiyle masum bir topluma uygulanan korkunç şiddetin bahanesi haline getirildiğini anlatmaya çalışmıştı. Mısırlı Yahudiler eskiden beri sahip oldukları özerkliği aniden kaybettikleri ve doğdukları ülkede yabancı olarak tanımlanmaya başladıkları gibi, İskenderiye'de yaşadıkları beş mahallenin dördünden çeteler tarafından kovulmuş, tek bir mahalleye sıkıştırılmışlardı.

[119] Josephus, *Contra Apionem*, 2, 86.

Evleri yağmalanmış ve yakılmış, aileleri saldırıya uğramış, sinagogları yerle bir edilmişti.

Apion da cevaben MÖ III. yüzyılda rahip-gramer âlimi Manetho'nun uydurduğu Yahudi tarihinin yanlış, efsanevi versiyonunu yeniden sunmuş, bir veba salgını sırasında temiz olmadıkları için kovulduklarını, eşeğin onlara yardım edişini, vesaire anlatmıştı. Josephus *Contra Apionem*'de, böyle saçmalıklara hem haklı bir öfkeyle hem de imkânsız olduklarının su götürmez şekilde anlatılmasıyla karşı çıkılması gerektiğini, çünkü ne kadar korkunç ve şaşırtıcı olurlarsa, halkın hayal gücü üzerinde o derecede etkili olduklarını yazar. Yahudiler tarafından kaçırılan ve katledilip yenmek üzere şişmanlatılan Yunan seyyah efsanesi (şedid tarihçi Tacitus başta olmak üzere çeşitli yazarlar tarafından tekrar edilmiştir) böyle bir örnek teşkil eder. "Kral Antiokhos"un (hangisi olduğu belli değildir, ama muhtemelen "uygarlaştırıcı" IV. Antiokhos kastedilir) Tapınağın en iç avlusunda iplerle bağlanmış, kurtarılması için bağıran bir Yunan'ı bulduğu, adamın önünde de bir masa dolusu balık, kuş eti ve başka nefis yemekler olduğu anlatılır. Efsaneye göre adam doğru dürüst şişmanladığında sık bir ormana götürülüp öldürülecekti, sonra da gizlice toplanan bir Yahudi topluluğu adamın iç organlarından doyasıya yiyecekti. Josephus ilk olarak, bu efsaneyi neredeyse aptallık derecesinde düz anlamıyla yorumlayarak ve iğneleyici bir şekilde, "bir adamın iç organlarının binlerce kişiye yetmesi" mümkün müdür diye sorar.[120] Josephus'un sergilediği şaşkınlık ve dehşet, yüzyıllar boyu devam edecek bir şeytanlaştırma sürecinin (dört bir taraftan gelmiş yamyam Yahudilerden oluşan gizli toplulukların Yahudi olmayan, korumasız insanlarla beslenmesi) başlangıcına işaret eder.

Josephus'un Romalıların yoğun fobisinin, görünmez, hatta adlandırılamaz, tek Tanrı'nın cazibesine karşı savun-

[120] *A.g.e.*, 2, 100.

ma amaçlı bir tepki olduğuna inandığı anlaşılıyor. Yahudi olmayan Romalıların bu dönemde Yahudilerin tektanrıcılığına duyduğu ilgi sıklıkla abartılmıştır, ama Romalı yazarlarla hatipler arasında endişe yarattığı bellidir. Neron zamanında bile Seneca, Yahudi tektanrıcılığının "yenilenlerin yasalarını muzaffer olanlara vereceği" şeklindeki iddiasının kibirli üstünlüğünü ele almıştır. İmparatorun karısının "Tanrı'dan korkan" olduğu, imparatorluk ailesinden ve saray mensubu başka kadınların da bu dinle ilgilendiği söylenirken Yahudiliğin yeni müritler kazanacağı olasılığı nasıl endişe yaratmasın? MS 19 yılında Yahudilerin Roma'dan sürülmesi, Fulvia adlı Romalı asil bir kadının Yahudiliği kabul ettiği haberi üzerine gerçekleşmiştir. Roma birliklerinin kronik bir şekilde savaş halinde olduğu Kuzey Asur bölgesindeki Adiabene'nin kraliyet hanedanının Yahudiliği kabul etmiş olması da şaşırtıcı gelmiş olmalıdır; nitekim Kraliçe Helena'nın Kudüs'ü ziyaret ettiği ve Tapınağı ile halkına hamilik yaptığı bilinir.

Toplumun diğer ucunda, Yahudilerin sahip oldukları kölelere, din değiştirme karşılığında özgürlüklerini sundukları bilinir. Marcus Terentius Varro cesurca, ama tek başına, Yahudiliği Roma'nın putperestliğiyle kıyaslamaya çalışır, Yahudilerin biçimden yoksun, tek Tanrı'sının, Roma'nın ilk, daha saf zamanlarının tasvir edilemez, biçimden yoksun en yüce tanrısı, proto-Jüpiter'le aynı olduğunu öne sürer.

Yahudi fobisini en çok sergileyen yazılardan bazıları Yahudilerin, en değerli malzemelerden bile yapılmış herhangi bir şeye üstün olan tek bir Tanrı'ya bağlılığının, örneğin en temel yaratıcı gücün saf ruh âleminde yattığına inanan Platonculara çekici gelebileceğinin bilincini yansıtır. Tacitus, Yahudi Savaşını kısaca tasvir ederken, konu dışına saparak Yahudileri acımasız bir şekilde şöyle tarif eder: "Sırf zihinlerinde... tek bir tanrı tasavvur ederler... bu yüce ve ebedi varlık onlara göre tasvir edilemez ve ebedidir. Dolayısıyla ne şehirlerinde ne de tapınaklarında heykellerini dikerler; ne

krallarına bu kadar yalakalık ederler, ne de imparatorları bu kadar onurlandırırlar."[121] Dolayısıyla her ne kadar Tacitus Yahudilerin ritüellerini "aşağılık ve iğrenç,," davranışlarını "menfur ve cimri" olarak tarif edip, "ilk aldıkları dersler"in "tanrıları aşağılamak, ülkelerini inkâr etmek" olduğunu söyleyip, "Yahudiler bizim kutsal nitelendirdiğimiz her şeyi dindışı görüp tiksindiğimiz her şeye izin verirler" dese de, ibadetlerinin kendine özgü niteliklerinin tamamıyla aşağılık olmadığını gönülsüzce de olsa yansıtır. Ama Romalılar endişelerinden kurtulamazlar. Claudies zamanında, MS 41 ve 49'da "kamu düzenini sağlama" amacıyla Yahudileri Roma'dan ihraç emri verilir, ancak Roma yurttaşı ve özgür olan Yahudilerin muaf tutulduğu sanılır.

Tacitus'un sonradan görünmez tektanrıcılığın gizemli gücünü kabul ettiği zaman neredeyse kayıtsız bir şekilde sunduğu övgü, Josephus'un eserinin başında Yahudi olmayanları Yahudilerin ve Yahudiliğin hakikatleri konusunda eğitmesine izin verir. Yahudiler canavar değil, insandı (belli ki bunun açıkça belirtilmesi gerekliydi), hatta kendisi gibi toga giyiyor bile olabilirlerdi, ayinleri ve ritüelleri iğrenç ve meşum değil, insancıl ve asildi. Tacitus'un Yahudilerin anne babalarına veya çocuklarına saygı duymadıklarına dair inancının Roma'nın seçkin sınıfları arasında yaygınlaşması muhtemel olduğundan, Josephus tam tersinin söz konusu olduğunu göstermek için çabalar, Yahudilerin en büyük sevinç kaynağının ve erdeminin "çocuklarımızı iyi eğitmek" ve "bize verilen yasalara ve bize devredilen dini inanç kurallarına uymak" olduğunu söyler.[122] Josephus ayrıca Yahudilerin ticaret alanında ilkesiz davrandığına dair iftira niteliğindeki iddialara da karşı çıkarak, hırsızlığın ve zengin olma mücadelesinin onlara yabancı olduğunu belirtir: "Bizler mallardan veya ticaret dünyasından zevk almayız, memle-

121 Tacitus, *Histories*, V, v.

122 Josephus, *Contra Apionem*, 1, 60.

ketimiz denizden uzak, verimli bir ülkedir, toprağı işlemekten zevk alırız."

Musa konusunda Josephus büyük bir sabırla onun kirlenmiş ahlaksızlar ve cüzzamlılar sürüsünün lideri değil, Platon ile Stoacıların da paylaşacağı değişmez Tanrı algısıyla hareket eden "yasa koyucuların en eskisi" olduğunu anlatır: Tanrı, "tüm olumlu güzellik algılarının üzerindedir; onu gücü yoluyla biliriz, ama özünü bilemeyiz." Tanrı'nın yasalarında kelime ve uygulama kültürleri bir arada yer alıyordu; halbuki Atinalılar sadece birincisine, Spartalılar da sadece ikincisine sahipti. Yahudi olmanın özü, çocukluktan itibaren bu yasalarla aşılanırdı. "İnsanlarımıza yasalarımızı sorduğunuzda herkes kendi adından da önce size yasaları anlatacaktır." Bu, Yahudilerin neredeyse bilinç sahibi oldukları andan itibaren onları öğrenmiş olmanın sonucudur, yasalar "ruhlarımıza işlenir."

Josephus, isyan sırasında Yahudiler arasındaki uyumsuzlukları uzun uzun ele alan bir tarihçi için şaşırtıcı (ve pek de mantıklı olmayan) bir şekilde, Tevrat'ın istikrarının "hepimizin arasında harika bir fikir birliği" sağladığını öne sürer. Ayrıca bu yasaların muğlak veya meşum, gülünç veya "batıl" bir yanı da yoktu. Yasalar sarhoşluk ve eşcinsellik gibi ahlaksızlıkları, bakirelerin ırzına geçilmesini ve zinayı yasaklıyordu, herkesin ortak iyiliği için dua etmeyi ve anıtsal mezarların ihtişamı yerine ölülerin mütevazı bir şekilde gömülmesini emrediyordu, anne babaya saygı duyulmasını, insanların tefecilik yapmaktan ve hâkimlerin rüşvet almaktan (ölüm cezası pahasına) kaçınmasını öngörüyordu.

Bu toplumsal ve dini kurallar ilk olarak Yahudiler arasında ortaya çıkıp onların kendilerine özgü ve ölümsüz hazinesini teşkil ederse de, Yunanlar dahil olmak üzere tüm uygar insanlar onları ilke olarak benimsediğinden, bu kurallar bir dereceye kadar evrensel hale gelmiştir ve buna hafta sonunun icadı da dahildir. "Barbarların veya başka herhangi bir ulusun, yedinci gün dinlenme âdetimizin uygulanmadığı...

herhangi bir şehri yoktur."[123] Yahudilerin hayırseverlik ile "karşılıklı uyum" yükümlülüklerini ve ekonomi faaliyetlerinde ahlaki adalet kurallarını başka uluslar da örnek almışlardır. Bütün bunlar geleneksel anlamda güce başvurmadan benimsenmiştir, sadece "kendi gücü yoluyla" hüküm sürerler ve Josephus bu gücün Yahudilere özgü bir nitelik olduğunu vurgular. Yahudilere atfedilen mesnetsiz iftiraları açıklığa kavuşturmakta bile, yasalar daha ayrıntılı şekilde açıklanmayı veya savunulmayı gerektirmez, çünkü "yasaların hakiki özü görünürdür; dinsizliği değil, dünyanın en hakiki dindarlığını öğretirler." Tacitus'un lanetlemelerine cevap niteliğinde de Josephus şöyle der: "İnsanların birbirinden nefret etmesini sağlamazlar, herkesi serbestçe iletişim kurmaya teşvik ederler; adaletsizliğe düşmandırlar, dürüstlüğe önem verirler, tembelliği ve lüksü yasaklarlar, insanlara ellerindekileriyle mutlu olmayı öğretirler… insanların daha fazlasına sahip olmak için savaşmasını yasaklarlar, ama yasaları savunan insanları daha cesur kılarlar."[124]

Son olarak, kendi halkını kaybeden ve onu aralarına kabul edenler tarafından dışlandığı ve acı çektiği belli olan Flavius Josephus; aşağılık, açgözlü, dönek, ketum, entrikacı, insanlıktan nefret eden Yahudilerin barbarca batıl inançlarından öğrenilebilecek hiçbir şey olmadığını iddia eden Seneca, Martialis ve Tacitus gibilerine gururla meydan okur ve bir Yahudinin övünmeye değer tek özelliğini ifade eder: "Bizler birçok alanda başka insanların hocaları olduk."

VII. Günlerin Sonu mu?

Tanrı kendi halkının başına böyle bir şey gelmesine nasıl izin verebilir? Dumandan gözlerimiz yanmaya ve kurum tükürmeye başladığımızda hep bu soruyu sorarız. Ahde, bizi

[123] *A.g.e.* 2, 280. Ayrıca bkz. W. W. Hallo, *Origins: The Near Eastern Origins of some Modern Institutions* (Leiden, 1996).

[124] Josephus, *Contra Apionem*, 2, 291.

yok etmeye çalışanlara üstün geleceğimize dair taahhütlere ne oldu? Cevap her seferinde aynıdır. Satır aralarını okuyun! Erdemli olmakla ilgili bölümü gördünüz mü? Ne oldu peki? İhlaller! Ahlaksızlıklar! Zillet, kendi kendini yok etmeye yönelik saçmalıklar! Artık temizlik yapma zamanı geldi! Peygamberlere kulak vermediniz mi? Uyarmadılar diyemezsiniz. Ama, diye itiraz ederiz, biz insanız, beslenme rejimimiz, Şabat açısından zorlu, ama doğru yoldan sapmadığımız bir zaman oldu mu hiç? Davut'a ve şehvetine, Süleyman'a ve çok eşliliğine bakın. Onlar ayaklar altına alınmadı, değil mi? O halde yakamızdan düş, tamam mı? Birkaç tırnaklı hayvanın, birkaç geviş getirmeyen hayvanın etini yedik, Dinlenme Gününde birkaç poşet taşıdık diye Kudüs yerle bir oldu ve kalabalıklar yanıp kül oldu, öyle mi? Gerçekten mi? Gene mi?

Bu soru sürekli tekrarlanır. YHWH her şeyin ve özellikle Yahudi tarihinin efendisiyse, neden hep bu kadar çok sorun oluyor?

İkinci Tapınak zamanında ve yerle bir edildiği dönemde yaşayan Yahudilerin bu soruya bir cevabı vardı. Bu cevap Ortodoks değildi, yetkili değildi, Kitab-ı Mukaddes'i tam olarak temel almıyordu, ama o da yazılıydı ve okunuyordu, üstelik okuyanlar sadece eksantrik marjinal unsurları değildi. Bunları, hepsi 1947-1955 yılları arasında Kumran mağaralarında keşfedilmiş olan 850 küsur elyazması arasında bulunan Jübileler kitabının on beş ayrı nüshasının ve Hanok'un kitabının yedi nüshasının fragmanları, Yahudilere Yasalarının nasıl ve ne zaman verildiğinin (Yaratılışta) şaşırtıcı derecede farklı bir versiyonunu içeren bir "Apokrif Yaratılış" ve paralel, daha doğrusu alternatif kutsal metinlerin başka birçok fragmanı sayesinde biliyoruz.[125] Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i-

[125] Ölü Deniz Tomarları konusunda mükemmel bir giriş için bkz. Philip R. Davies, George J. Brooke ve Phillip Gallaway, *The Complete World of The Dead Sea Scrolls* (Londra, 2002); son yıllarda yürütülen incelemeler konusunda bkz., Lawrence H. Schiffman, Emmanuel Tov ve James Vanderkam (ed.s), *The Dead Sea Scrolls Fifty Years after their*

nin kanonu oluşturacak kitaplarının hepsi –Ester ve Nehemya (bu kitabın Tevrat'ın tarihi açısından büyük önemi göz önüne alındığında daha da ilginç bir durum) dışında– Kumran'da bulunmuştur. Yeşaya'nın tamamı oradadır. *Yaçad*'ın en çok neye önem verdiği, Yeşaya, Mezmurlar ve Tesniye kitaplarından birden fazla nüsha bulunmasından anlaşılabilir. Kitapların çoğu İbranice yazılmıştır; bir tek Eyüp kitabının Aramice *targum* tercümesi vardır, ayrıca Habakkuk ve Yeşaya gibi kitaplar konusunda açıklamalar (*peşarim*) bulunur. Ayrıca İbranice metinlerin bazıları ile Yunanca *Septuagint* ve hahamların neredeyse bin yıl sonra, IX. yüzyıl sonlarına doğru onay verdiği *Masoretik* (telaffuz eklemeli) arasında bazı önemli farklılıklar söz konusudur.

Ama bu kadarla da kalmaz. Kumran'daki tomarlar arasında apokrif kitaplar da vardır: Tobit; Yeşu ben Sitak'ın Bilgeliği; Yudit; her biri heyecan verici birer tarihyazımı eseri olan Makabeler; *yaçad*, yani sofu cemaatin kuralı olan *Serekh*; sayısız Şükür ilahisi ve mezmur; ve en ilginci, çoğu MÖ III ve II. yüzyılda yazılmış ve bu çöl mağaralarında keşfedilene kadar sadece MS XV ve XVI. yüzyıllara ait Etiyopya kaynaklı elyazmaları yoluyla bilinen (ama pek yaygın olarak değil), Yahudi-Etiyopya Ge'ez dilinde yazılmış (bu bile şaşırtıcı bir bağlantıdır) çeşitli kutsal metinler. Etiyopya elyazmalarına göre bin beş yüz yıl daha eski, İbranice metinler ortaya çıkınca hikâye tamamıyla değişmişti, çünkü bu inanç artık Doğu Afrika tektanrıcılığının anlatımına uydurulamazdı, Yahudiliğin kuruluşunun özüne dönmüştü. Aynı anda hem çok karmaşık hem de muhteşem olan bu kitaplarda da, dünyada neden bu kadar kötülük olduğu sorusuna cevap verilmeye çalışılmıştı.

Discovery (Kudüs, 2000). Ben Vermes, DSS'in tercümesini (ve girişini) çok beğenmeye devam ediyorum, ama yeni bir tercüme için bkz. Michael Wise, Martin Abegg Jr ve Edward Cook, *The Dead Sea Scrolls: A New Translation* (New York, 2005). Norman Golb, *Who Wrote the Dead Sea Scrolls? The Search for the Secret of Qumran* (New York, 1985) eserinde Esseni karşıtı "Kudüs Kütüphanesi' tezini savunur.

Bu cevap, gerçek anlamda müthiş bir cevaptır, hem diğer kadim putperest dinlere hem de Pers Zerdüştçülüğüne özgü, Gnostik metinlerde de sürecek olan iyilik ile kötülük, ışık ile karanlık arasındaki mücadelelere yakın bir Yahudi tarihini yansıtır. Eğer bu metinlerden geriye çok nüsha kaldıysa (ki böyle olmadığını düşünmek için hiçbir nedenimiz yok), hahamların onları neden apokrif metinlerin anısından bile çıkardığını anlamak kolaylaşır. Yahudilerin hem ahit temelli Kitab-ı Mukaddes'in resmi hikâyesini hem de Jübileler Kitabı, 1. Hanok (Gözcüler kitabı ve Devler kitabı dahil) ve Apokrif Yaratılış kitaplarında sunulan versiyonunu okumuş ve de inanmış olması imkânsız görünür.

Bu alternatif kutsal metinlerde Tek Tanrı gökyüzünde yalnız değildir, üzerinde tam anlamıyla kontrol sahibi olamadığı çeşitli meleklerle çevrilidir. Adı Kitab-ı Mukaddes'te de yer alan Mikail'in liderliğinde iyi melekler vardır, ama bir de Belial'in liderliğindeki kötü, isyankâr melekler vardır; Belial'ın adı bu kitapların hepsinde, hatta pseudo-Kitab-ı Mukaddes Şükür İlahilerinden çok güzel olan XV'de geçer: "Bana gelince, ben suskunum; [kolum] omzumdan koparıldı, ayağım çamura saplandı. Gözlerim, kötülüğün manzarası, kulaklarım da kanın ağlaması karşısında kapalı. Kalbim, bu fesat plan karşısında dehşete kapıldı, çünkü [meşum] eğilimlerinde Belial kendini gösteriyor."[126] Kötü melekler itaat etmedikleri için (özellikle yaratılan insanoğlunun tanrı benzeri görünümünü kabul etmeyi reddettikleri için) gökyüzünden kovulup "Gökyüzünün Oğulları –veya 1. Hanok'a göre daha meşum bir adla "Gözcüler" olarak yeryüzüne gönderilirler. Burada insan ırkından kadınlarla çiftleşirler ve bu birleşmelerden Nefilim adı verilen canavarlar doğar. Kötülük dünyaya yayılır ve keyfi kaçan Tanrı, Işık melekleriyle beraber kendi görkemli âlemine çekilip dünyayı kaderiyle baş başa bırakır.

[126] Vermes, DSS, 180.

Dil konuşan ilk insan olan Hanok, yeryüzünün bir ucundan diğerine dolaşır, felakete ve dehşete tanık olur, yeryüzünü kötülüğün kapladığını haber verir. Canavarları yok etmek için tufan gönderilir, ama iblisler hayatta kalmayı başarır. Onlar da hedef alınır, ama Yaratıcının karşıtı olan şeytani Mastema sadece onda dokuzunun yeryüzünün derinliklerine kapatılması için yalvarır ve istediğini elde eder. Böylece daha da çok kötülüğe ve üzüntüye yol açacak kadarı serbest kalır.

Özellikle Apokrif Yaratılış kitabında Kitab-ı Mukaddes'in anlatımına göre ilginç farklılıklar yer alır. Hem Ahit İsrail'e Yaratılışta verilir hem de Ezgiler Ezgisi'nde sıcakkanlı bir duyumsallıkla ile tarif edilen İbrahim'in karısı Sara firavunun iştahını o kadar kabartır ki firavun onu kaçırtıp iki yıl yanında eşi olarak tutar. İbrahim de Sara'nın kız kardeşi olduğunu söyleyerek hayatını kurtarmayı başarır.

Ortaya başka tuhaf ama ilginç hikâyeler de çıkar. Methuşelah'ın oğlu Lamek bir oğlunun kendi çocuğu olmadığından kuşkulanır. Ama bunun nedeni oğlunun, kendisi 182 yaşındayken doğmuş olması değil, karısı Bathenoş'un bir gözcü melek veya hain Gökyüzünün Oğullarından biri tarafından döllenmiş olabileceğidir: "Çok duygusal bir edayla, ağlayarak bana cevap verdi: 'Ey efendim... o zevki, birleşme anını ve benim tutkulu tepkimi hatırla.'" Böylece Sara yaşadıkları orgazmın, Nuh haline gelecek tohumun ona ait olduğu anlamına geldiğine dair onu ikna etmeye çalışır. Ama Lamek ikna olmaz ve Methuşelah'a başvurur.

Gökyüzünün Oğulları Kitab-ı Mukaddes'in anlatımına rahatsız edici bir şekilde sık sık dahil olur. İshak'ın kurban edilmesini prensleri ve liderleri Mastema akıl eder, Tanrı da bu öneriyi kabul eder; Musa da yasayı Tanrı'nın yanı sıra bir melek grubundan alır (yine). Sonuçta ortaya çıkan izlenim, Tanrı'nın yarattıklarını terk ettiği değil, ama yarattıkları üzerindeki hâkimiyetinin kuşaklar boyunca iyiliğin ve kötülüğün güçleri arasında çekişme konusu haline geldiğidir: ama en sonunda, Günlerin Sonunu ilan edecek olan son savaşta (se-

kiz buçuk metrelik en uzun tomarda, hayret verici, neredeyse Homerosvari ayrıntılarla anlatılmıştır) Işığın Oğullarının Karanlığın Bölüğünü yenilgiye uğratacağı kesindir. "*Kittim*'lerin düşeceği gün İsrail'in Tanrısı huzurunda bir savaş olacak, korkunç bir katliam gerçekleşecektir, çünkü o, karanlığın oğullarının yok edileceği savaş için çok eski zamanlardan beri tayin edilen gün olacaktır."[127] Ve bu savaş otuz üç yıl sürecektir!

Yahudilerin ve dünyanın bu alternatif hikâyesinin yazarları ve okurları ne dereceye kadar eksantrikti? Belli ki kutsal metinlerden tamamıyla kaybolmaları sağlanmış, dolayısıyla geri kazanılmış olmaları bir tesadüf mucizesidir. Kumran cemaatinin tamamıyla Esseni olduğuna inanmaya devam eden Geza Vermes gibi araştırmacılar ile Norman Golb'un elyazması koleksiyonunun sergilediği büyük çeşitliliğin ve boyutlarının, Kudüs kuşatıldığı zaman kurtarılmak üzere şehirden çıkarılmış daha eklektik bir metin koleksiyonuna işaret ettiğine dair görüşü arasında şiddetli tartışmalar yaşanmaya devam ediyor. Golb'un görüşüne tam olarak katılmasam da, aslında onun öne sürdüğü o kadar da çılgınca bir teori değil. Kumran Kudüs'ün sadece 55 kilometre doğusunda, güneydeki Masada'nın ele geçirilmesinden sonra neredeyse tamamı Zelotların kontrolüne geçen bir bölgede bulunur. Kumran'ın kuşaklardan beri sofu *yaçad* cemaatinin merkezi olduğu biliniyor olmalıydı. Dolayısıyla Ölü Deniz Tomarlarının Esseni kurallar ve disiplini, Kitab-ı Mukaddes kanonu haline gelecek ilave nüshalar ve dışarıdan getirilmiş apokrif ve efsane temelli metinlerin karışımından oluşması mümkündür (ne de olsa birçok farklı el tarafından ve farklı dillerde yazılmışlardır).

Tomarların Yahudi dindarlığına dair varsayımlarımızda neden olduğu değişiklikler açısından asıl şaşırtıcı olan, tomarların Essenilerin çalışmaları ve metin koleksiyonlarından mı, yoksa Kudüs'ten getirilmiş daha eklektik bir metin koleksiyondan mı ibaret oldukları değil; Yahudilerin hem onaylı

[127] *A.g.e.*, 166.

hem de onaysız metinleri, yani atalarının tarihinin birbiriyle ciddi derecede çelişen versiyonlarını, hem katı bir şekilde tektanrıcı hem de efsane temelli düalist metinleri bir arada okuyor olmalarıydı. Tapınak Tomarı gibi bazı tomarlarda kurban törenlerine ve arınma ritüelleri konusunda Tevrat'ta belirtilmiş olan bilgiler yeniden ele alınmış ve yeni kurallarla güncellenmiştir. Örneğin Kumran civarında bulunan duvar gekosu, kum gekosu, "büyük kertenkele" veya bukalemun *koşer* değildir. Tomarlarda Tapınak daha da muhteşem süslemelerle görselleştirilmiştir. Kısmen Tevrat'tan, kısmen başka yerlerden alınma bu melez metinler Yahudi ilim ve dindarlığının sonraki döneme ait Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i kanonunun ve Talmud'un izin verdiğinden daha büyük bir çeşitliliğe sahip olma, daha serbest şekilde düzenlenmiş olma, mitlerle daha uyumlu, mistisizme daha eğilimli, daha güneş saplantılı olma ihtimalini ortaya serer. Ve Yahudi kültürünün geri kalan her şeyini –mistik masalların ıssız kıyılarını, geç antikçağda büyünün varlığını (zaten binlerce Babil büyü kâsesi yoluyla bilinir)– ezoterizmin sınırından alıp Yahudi dini uygulamaların ve hikâye anlatımının merkezine konumlandırır.

Bu metinlerin bazılarının kelime içeriği büyüleyici, hatta çıldırtıcıdır. Örneğin Savaş Tomarı Romalılara karşı bir silah rehberi olarak fazla işe yarayamazdı, çünkü Işığın Oğulları savaş için hazırlandığında borazanların, sancakların, hatta silahların üzerine tam olarak nelerin yazılması gerektiği konusuna çok uzun yer verir. "Mızraklarının ucuna 'Tanrı'nın Gücünün Işıltılı Mızrağı' yazmalılar ... ve ikinci bölüğün oklarının üzerine 'Tanrı'nın Öfkesinin Yendiklerini Öldürmek için Kanlı Uçlar' yazmalılar. Düşmanı yazılarımızla teslim olmaya zorlayacağız! Laf kalabalığımız karşısında teslim olun, yoksa...! Cilalı bronz kalkanların boyutları konusunda ayrıntılı ölçüler verilir; mızrağın ucu, "parlak beyaz demirden, bir zanaatkârın eseri olmalı, merkezinde, ucuna doğru bakan, saf altından mısır başakları olmalı."[128] Nihai

[128] *A.g.e.*, 170.

Savaşta kimin galip geleceği sırf edebi aşırılıklar ve şatafatlı schmeckerei[129] temelinde belirlenebilseydi, Işığın Oğulları için çocuk oyuncağı olurdu.

Ama hiçbir zaman öyle değildi. Öte yandan Savaş Tomarındaki gibi coşkulu bir silahlara çağrı ve sonuçta zafer kazanılacağına dair sarsılmaz bir inanç sadece Ölü Deniz kıyılarındaki bir cemaatle sınırlı olmayıp bu kültürün tamamına ortak idiyse, o zaman Titus'un neden olduğu gibi topyekûn bir yok ediliş bile Orduların Tanrısının ve ahde bağlı ulusunun nihai zaferi öncesinde sadece bir girizgâh sayılabilirdi. Umut vardı daima. Özgürlük (bu kelime bir sonraki isyancı kuşağın bastığı paralar üzerinde kullanılmıştır) ve mesihin gelişi çok yakındı. Tapınak yeniden tesis edilecekti. Orduların Tanrısı atına binip Ulusunun yanında yer alacaktı. Bitene kadar bitmez. Devamı gelecek.

Altmış yıl içinde Roma'ya karşı bir değil, iki devasa boyutlu Yahudi ayaklanmasının yaşanması ve –imparatorluk açısından asıl hayret verici olan– her ikisinin de bastırılmasında çok sayıda birliğe ihtiyaç duyulmuş olması da bundandır. İşin daha da ilginci, birincisi Traianus döneminde, MS 115-117 arasında, Akdeniz diasporasının geniş bir kesimi arasında patlak vermiş, Kyrenaika'dan başlayıp Mısır'a yayılmış, İskenderiye'de o derecede şiddetlenmiştir ki oradaki büyük cemaat neredeyse yok olmuştur, hatta Suriye'de Antiokheia ve Şam gibi şehirler de bundan etkilenmiştir. Daha önceki dönem için tamamıyla Josephus'a bağımlıydık, bu sefer isyanların Yahudiler yönünden anlatımı açısından elimizde daha da az bilgi vardır, ama Kumran'ın Ortodoks olmayan tomarlarında kendini hissettiren yaygın mesih beklentisinin; Kıyametin yakın olduğuna, Işığın Oğullarının Karanlığın Oğullarını yenilgiye uğratacağına ve yer alacak müthiş bir savaşta Kurtarıcı Tanrı'nın Çocukları için savaşa-

[129] "Schmeck" koklamak anlamındaki Yidişçe bir kelime olup sonuna gelen erei ile mastar yapar. "Sumptuaus" ile birleşince "büyülü koku" anlamına gelir. (ed.n.)

cağına dair coşkulu inancın; isyanların başlamasında etkili olması muhtemeldir. Cassius Dio ve Diodorus Siculus gibi Romalı kaynaklar sayesinde Titus'un Kudüs'e yaptıklarının benzerinin diğer Yahudi şehirlerinde meydana gelmesine neden olan isyanların boyutları ve şiddeti, korkunç katliamlar, yağmalar ve kundaklamalar konusunda bilgi sahibiyiz.

Libya, Mısır ve Suriye'deki kardeşleri katledilirken Filistin'deki Yahudilerin isyana katılmamış olması şaşırtıcıdır, ama MS 70'te geçirdikleri travma göz önüne alındığında belki de o kadar şaşırtıcı değildir. Ama 132 civarında Yehuda'da patlak veren bir isyanın bastırılması için, Cassius Dio gibi kaynaklara göre 50.000 birlik ve üç yıl gerekli oldu.[130] Anlatımı biraz abartılmış olsa bile, bu isyanların boyutlarının Romalıları şaşırtmış olmasına şüphe yoktur. Hatta işler kötü gitmeye başlayınca İmparator Hadrianus'un kendi komutayı devralmış, hatip Frontus da ikinci Yahudi Savaşını Romalıların nemli ve sisli Kuzey Britanya'da yaptığı uzun ve zorlu savaşlara benzetmiş.

Bu sefer bize isyanın nasıl başladığını ve en doğrudan sebeplerini anlatacak Josephus yoktur, ama Hadrianus'un, büyük ölçüde yerle bir edilmiş Kudüs'ün üzerine Aelia Capitolina adlı bir şehri inşa ettirmesi büyük bir provokasyon teşkil etmiş olmalıdır. Bir zamanlar bu olayın isyanın sebebi değil de sonucu olduğu sanılırdı, ama 130-131 yıllarında basılmış ve yerle bir edilen Kudüs'ün yeni adının yazıldığı paralar, bu durumun bir sebep olduğunu gösterir. İsyanın lideri olsun veya olmasın, Simon bar Kosiba kendini mesih sanıyordu ve Kumran tomarlarında belgelenen türden şevkli beklentiler (gerçek anlamda bir mesih dini olan Hıristiyanlığın varlığı) onun iddialarını destekliyordu, Haham Akiba gibi bir Farisi bile isyana destek verdi ve Simon'dan sonraki en ünlü kurbanı oldu.

---

[130] Cassius Dio, *Roman History* VIII (çev. E. Cary), (Cambridge, 1925), 451.

Çölde Sayım 24:17'deki "Yakup soyundan bir yıldız çıkacak, İsrail'den bir önder yükselecek," şeklindeki kehaneti hatırlatarak isyanı kutsayan ve liderine "Yıldız'ın oğlu, Simon bar Kochba" gibi bir mesihe daha uygun, Aramice bir isim bahşeden Haham Akiba'ydı. Ama Bar Kochba kendinden "*nasi*," yani prens olarak da söz ederdi ve örneğin Haşmonayimlerin tersine, Yahudilerin gerçek Kurtarıcının Davut'un soyundan gelmesi gerektiğini savunan mesih inancından faydalanırdı (Nasıralı İsa için de aynı şey söylenirdi). Şabat kurallarına uyulmasına büyük önem verirdi ve kendini kutsal bir ulusun Yeni Davutçu lideri olarak tanıtırdı. İsyanın seyri konusunda, Roma'ya karşı düzenlenen ilk savaşa göre çok daha az bilgi sahibiysek de, 1960'lı yıllarda Yehuda çölünde bir mağarada lidere gönderilen ve onun yazdığı bir grup mektup bulunmuştur.[131] Bu mektuplar, emir komuta zinciri etkin bir şekilde örgütlenmiş, hâkimiyetindeki alanı yedi bölgeye, o bölgeleri de hepsi isyanı desteklemek için vergiye bağlandığı varsayılan alt bölgelere bölmüş, acımasız bir gerilla lideri portresi sunarlar. Salt bir isyancı değil de daha çok devrimci olan Bar Kochba'nın uzun süre hayatta kalmasına izin veren şey, düşmanı cezalandırırken acımasız olmasıydı. Yazdığı sarih ve sert mektupları kendi imzalardı ve en kısa mektupları bile, aradan iki bin yıl geçtikten sonra bile onun yoğun karizmatik gücünü yansıtır. Ama bastığı paralara yazdırdığı "Kudüs'ün Özgürlüğü İçin" yazısının bir hayalden öteye geçmediği anlaşılıyor, çünkü paraların dağılım bölgesinden Bar Kochba'nın şehri ele geçiremediği bellidir. Ancak bu isyan, başka paraların üzerine yazılmış olan "Yahudilerin Özgürlüğü" amacıyla mücadele edildiğinin bilincini iki kuşak önceki büyük savaşa kıyasla daha çok gösterir. Belli ki bu paralar, Titus'un bir palmiyenin altında ağlayan "*Judaea Capta*"nın [Ele Geçirilmiş Yehuda] tasvir edildiği ünlü Roma parasına meydan okuma amacıyla bastırılmıştır.

[131] Hem Babatha hem de bar Kosiba belge koleksiyonu konusunda bkz. Richard Freund, *The Secrets of the Cave of Letters: A Dead Sea Mystery Uncovered* (New York, 2004).

Ama gözyaşları yine de akacaktı. Bar Kochba, başarısının zirvesinden olduğu 133 civarında sadece Yehuda ile Samariya'ya sahipti ve Betar'ı başkenti ilan etmişti. Celile'nin de, Kudüs'ün bu dönemin tamamı boyunca Roma'nın kontrolü altında kaldığı anlaşılmaktadır. Sonuçta Romalılar akıllıca bir kararla bir yıpratma harekâtına karar vermişler ve isyancıları Ölü Deniz'e bakan müstahkem çöl mağaralarına kadar püskürtmüşler; bu mağaralarda bulunan mektupların çoğu, isyanın son yıllarına tarihlenir ve 135 yılındaki yenilgiden önce yiyecek ve erzak açısından ne kadar çaresiz kaldıklarını gösterir. İsyancıların ortadan kaldırılmasıyla Yehuda da sona erer ve Hadrianus ölmeden bölgeye *Syria Palestina* eyaleti adı verilir.

Peki ama, Yohanan ben Zakkai'nin müritlerinden biri olmasanız bile, tarihi tamamıyla göz ardı etmeniz mümkün müdür? Yehuda çölündeki bir mağarada, Romalılardan kaçtığı sanılan otuz kadar, görünürde varlıklı Yahudinin kalıntılarının yanında aynen öyle davranmaya çalışan, daha doğrusu mızraklar havalarda uçuşurken kendi işleriyle ilgilenen birinin yazışmaları da bulunmuştur. Babatha adlı bu kadın Nabatea'da, Ürdün nehrinin ve Ölü Deniz'in güneydoğu ucunun karşı tarafında, muhteşem pembemsi şehir Petra'dan çok da uzak olmayan Maorza köyünde yaşarmış. Babatha etnik olarak Edomluymuş, ama halkı iki yüzyıldan uzun bir süredir Yahudiliğe geçmiş ve ilk kocasından bir oğlu olduğunda Roma'nın yasal arşivinde Yahudi olarak kayıt altına alınmış.

Babatha'nın dünyası ve servetinin kaynağı olan hurmalar, ülkenin o bölgesinde hurmayı ağacından koparıp yiyen herkesin tanıklık edeceği üzere, sululuğu ve bal gibi tadı açısından rakipsizdi. Ölü Deniz hurması yediğiniz zaman tadını çıkarırsınız. Babasından bir hurma koruluğu miras kalan Babatha'nın mülkü, Jesus adlı bir adamla ilk evliliği sonucunda daha da büyümüş. Kadın 124 yılında dulmuş, 125'te ise Judanes adlı bir başka hurma yetiştiricisi ile evlenmiş ve

Judanes'in zaten Miryam adında bir karısı ve Şelamzion gibi harika bir ismi olan bir kızı varmış. Tevrat çok eşliliğe izin vermiyordu, ama Judanes'in Ölü Deniz'in batı kıyısında, Ein Gedi'de hurma ağaçları olduğuna göre ve Babatha da bir ara buraya yerleştiğine göre, Judanes'in her iki yerde birer eş ve birer hurma koruluğuna sahip olması mümkündür.

Her halükârda, Babatha kendi başının çaresine bakabilecek biriydi. 128 yılında Şelamzion için iyi bir çeyiz hazırlanabilmesi amacıyla kocasına 300 *denarii* gibi hatırı sayılır miktarda borç vermiş ve bu miktarın kendi istediği zaman geri ödenmesini şart koşmuş. Judanes öldüğünde de Babatha geri ödeme konusunda sorun çıkabileceğini düşünüp Ein Gedi'deki hurma koruluğuna hemen teminat olarak el koymuş. Ama Judanes'in ilk karısı Miryam bundan hiç memnun olmamış. O da koruluğun iade edilmesi için bir Roma mahkemesine başvurmuş; Miryam'ın elinde önemli bir koz varmış, çünkü Yehonatan adlı, Ein Gedi'de komutan olan bir akrabası veya dostu, yeni Bar Kochba rejimiyle arasında bir bağlantı teşkil ediyormuş.

Tarih aniden Babatha'nın ve inatla bir araya getirip zorlukla muhafaza ettiği servetinin etrafını sarmıştı. Ama Babatha vazgeçmemiş, kendini mahkemede savunmak için Ein Gedi'ye gitmiş ve kendini felaket rüzgârlarının ortasında bulmuş. Romalılardan kaçarken yanındakilerle birlikte kendini Nahal Hever'deki mağaralarda bulan Babatha (Romalı askerler mağaranın hemen üzerindeki kayalıklarda beklerler) dünya işleri konusunda yeterince deneyimli olduğundan küçük yasal arşivine gerekirse sonuna kadar sıkıca tutunması gerektiğini biliyordu. Tanrı ona merhamet eder de hayatta kalmayı başarırsa, o son derece değerli hurma palmiyelerine yasal anlamda sahip olmak için o arşive ihtiyacı olduğunu biliyordu. Ama Gökyüzünün Oğullarından biri onun kaderini bozduğundan Babatha Ein Gedili varlıklı Yahudilerle birlikte aynaları, tarakları ve siyah merhem kapları arasında o mağaralarda ölüp gitmiş.

Yahudi direnişinin son çırpınışı olan Bar Kochba isyanından geriye, nümizmatik uzmanlarının koleksiyonunu yaptığı ve büyük değer verdiği, üzeri basılı çok küçük paralar dışında fazla bir şey kalmamıştır. Bu paralar bazen hüzünlü bir güzelliğe sahiptir, çünkü sıra sıra sütunlarıyla Tapınak başta olmak üzere, *Sukot* Bayramında buraya getirilen dört çeşit meyve gibi kaybolan şeyleri temsil ederler. Gümüş paralardan birinin üzerinde imgeler, Tapınağın anısı, mesih tarafından kurtarılma ve dünyada bilinen ilk devrimci özgürlük sloganı bir araya gelmiştir, çünkü bir zamanlar surlardan çalınan borazanların çevresinde, Kitab-ı Mukaddes'in ilk yazılı metniyle bağdaştırılması için Arkaik İbranice karakterlerle "Kudüs'ün Özgürlüğüne" yazılıdır.

Başka paralarda da Yahudi imgelerinin en çok tekrarlanan simgelerinden biri olan ve *menora* şamdanını andıran *tamar* veya hurma palmiyesi vardır. Hurma palmiyesi Tanrı'nın ahde bağlı ulusuna taahhüt ettiği bereketin simgesi olarak bilinirdi.

Ama hurma palmiyesi başka bir şeyle de bağdaştırılıyordu. Mısırlılar ve onlardan sonra gelen tüm kültürler hurma palmiyesini hiçbir zaman ölmeyen, sürekli kendini yenileyen bir ağaç olarak bilirlerdi; kuruyup sararan ve kopmadan önce aşağı sallanan yaprakların yerini yeni yapraklar alır, bu durumu özellikle İsrail ve Mısır'da kendiniz de görebilirsiniz. Hurma palmiyesi en azından o açıdan ölümsüz olduğundan günahlardan arınmanın ve dirilişin imgesi haline gelmiştir. Bu da dindar pseudo-mesih Simon'un, çevresini sardığını bildiğimiz rahiplerin önerisiyle onu seçmiş olmasının bir başka nedeni olabilir.

Ama aynı şey dirilişe büyük önem veren ve bir mesihe inanan başka bir mümin grubu açısından da geçerli olduğundan, Hıristiyanlığın haçı ilk olarak ortaya çıktığında bir hurma palmiyesi biçimindedir.[132]

[132] Palmiye şeklindeki erken dönem haçı konusunda bkz. benim *Landscape and Memory* (Londra, 1995), 214-5.

İKİNCİ KISIM

mozaik, parşömen, kağıt

5

MENORA VE HAÇ

I. Yan Yana

Kasım 1933: Berlin'de Yahudiler için iyi bir dönem değil. Ama Amerikalılar için de iyi bir dönem değil. İşgücünün dörtte biri çalışmıyordu, Chicago gibi umutsuz yerlerde durum daha da kötüydü. Yeni başkan çöküşün mesihi olabilir miydi, yoksa milyonlarca insanın umudu olan Amerikan ekonomisinin sonu mu gelmişti? Hayatın büyük ölçüde krizden önceki gibi devam ettiği yerlere bile sıkıntı çökmüştü: örneğin soyadlarının yanında Roma sayıları olan delikanlıların[133] kokteyl içip eğlendiği Yale'de durum böyleydi.

Ama Clark Hopkins onlardan biri değildi. Bu kadar hüznün arasında ruhunu canlandırmak için başvurduğu yer arkeolojiydi. Suriye çölünde yürüttüğü kazıların fotoğraflarını karıştırırken keşke Carter 'ın Tutankhamun'u gibi çok şaşırtıcı, müthiş bir şey ortaya çıksa, çaresiz durumdaki insanlara şaşıracak bir şey, içinde bulundukları kasvetten uzak,

[133] Özellikle Amerika'da köklü ve zengin ailelerde uygulanan bir âdet; ailenin her kuşağında en büyük erkek çocuğa aynı isim verilir, yanına Roma rakamıyla o adı taşıyan kaçıncı kişi olduğu belirtilir –çn.

hayallerinde gidecek başka bir yer ve başka bir zaman verse diye düşünüyordu. Bunun kime zararı olabilirdi ki?

Arkeoloji iksirine bu derecede inanması, başka dünyalara özgü bir duyguydu. Ama Hopkins iyimser bir insandı. Yukarı Fırat'ın yüzyıllarca kum altında kalmış eski müstahkem sınır şehri Dura-Europos'taki kazılara başkanlık etmişti. 1920'lerin sonlarında kumlar kaldırıldığında ortaya üzerinde yapılarla tapınakların olduğu sokaklarla dolu muhteşem bir şehir çıkmıştı. Dura'yı "çölün Pompei'si" diye nitelemek, uluslararası ölçüde kabul görmesi meselesini biraz abartmak olacaktı, ama buranın da beklenmedik harikalar sunduğuna şüphe yoktu. O sınır bölgesi askerleri nasıl hayatlar yaşıyorlardı öyle? MÖ 303 civarında Seleukidler döneminde Yunanlar tarafından İran'dan gelen tehditlere karşı bir kale olarak kurulan ve Babil ile Filistin arasındaki ticaret rotasının tam ortasında yer alan "Europos" MÖ II. yüzyıl sonlarında Pers-Partların eline geçmiş. Pers emperyalistlerinin bu son versiyonu her türlü kültün bir arada gelişmesi konusunda hoşgörülü davrandığından kendi tapınaklarının yanında yerel Suriye tanrılarının tasvirleri ve de Helenistik tapınaklar inşa edilmiş. Partların kontrolündeki yüzyıllar boyunca bölgedeki yeni güç olan Roma, Dura'nın kapılarını birkaç kez tıklatmış, ama şehrin tamamıyla boyun eğmesi MS 165'i ve Marcus Aurelius'un eş imparatoru Lucius Verus dönemini bulmuş. Ancak Romalılar da şehri ellerinde bir yüzyıl bile tutamamışlar, çünkü Dura MS 256'da son olarak, yeni Sasani Pers kralı I. Şapur'un devasa ordusunun eline geçmiş.

Bu tarihten itibaren Dura-Europos, belli belirsiz gözüken kalıntıları ziyaret eden birkaç Hıristiyan münzevi keşiş ve nehir boyunca yol alan birkaç katır veya deve kervanı dışında boş kalmış ve unutulmuş. Sasaniler, Dura'yı bir Pers şehri haline getirselerdi onu köklü değişiklikler yapabilirlerdi, ama şehir bu haliyle bir toprak tabakasının altında el değmeden, olduğu gibi kalmış. Geçirdiği son kuşatmalarının lojistiği sonucunda canlı canlı gömülmüştü. Şehir Romalılarla

Persler arasında iki kez el değiştirdiğinden, hem savunucular hem de saldırganlar batıya, çöle bakan surların içinde ve dışında topraktan devasa rampalar inşa etmişler, terk edilen yapıların içini toprakla doldurmuşlardı. Kum fırtınaları da şehrin üstünü örtmeye devam etmiş ve Dura-Europos şehri Fırat nehri ile Suriye'nin göğü arasında devasa bir kum tepesine dönüşmüş.

İngiliz ordusunda subay olan C. M. Murphy 1920'de bu tepeyi subay kamçısıyla yokladığında dirençle karşılaşmış. Hemen fellahlar, çiftçiler ve köylüler için kazmalar tedarik edilmiş ve kısa sürede önce çamur ve sıvadan yapılmış yapıların temelleri, ardından üzerinde Murphy'nin çok eski olduklarını düşündüğü ilkel resimlerin olduğu duvarlar ortaya çıkarılmış. Murphy bu keşiften üstünü haberdar etmiş, üstü de o dönemde İngilizler tarafından yaratılan Irak Krallığı için anayasa hazırlamakla uğraşan müthiş biri olan Gertrude Bell'e telgrafla haber vermiş. Bell'e resmi destek sunulduysa da her zamanki gibi çok kısıtlanmış ve savsaklanmış, derken harabelerin ortaya çıkarılması için ilk çalışmalara başlanmış. Ancak Mezopotamya ile Palmyra arasında yer alan Dura-Europos, Suriye'nin Milletler Cemiyeti tarafından Fransa'nın mandasına verilen bölgesinde yer alıyordu. Fransızlar sömürge arkeolojisi düellolarında silahlarına sarılmakta biraz yavaş davranınca, Amerikalı arkeolog James Breasted 1921'de kazılara başlamış. Sonra Fransızlar kendi hakları olduğunu öne sürerek kazıları devralmışlar, ama 1928 yılından itibaren Yale Üniversitesinin himayesi altında düzenlenen ortak bir kazı projesinde kaynaklarını Amerikalılarınkilerle birleştirmişler.

Beş kazı sezonu boyunca Roma, Yunan ve Mithras kültürlerine ait, bazıları duvar resimleri içeren, on bir putperest tapınağı gibi, insanları hayrete düşüren muhteşem eserler gün yüzüne çıkarıldı. Evlerin içindeki topraklar kazıldıkça zırhlar, papirüsler, seramik ürünler ve mücevherler bulundu. Çok çeşitli dillerde yazıtlar ortaya çıkarıldı: en çok kullanı-

lan dil Yunancaydı, ama Aramice (birçok farklı lehçesi), Part ve Part olmayan Farsça, Latince, Samice-Arapça ve İbranice yazıtlar da vardı. İşin en şaşırtıcı tarafı, burada, bilinen ilk Hıristiyan yapısı da bulunmuştur: söz konusu vaftiz şapeli MÖ III. yüzyıl başlarına, dolayısıyla da Roma İmparatorluğunun Constantinus döneminde Hıristiyanlığı benimsemesinden öncesine aittir. Bu şapelin de duvarlarında, kabaca da olsa, hem Yeni Ahit'ten –felçlilerin iyileştirilmesi, İsa'nın mezarında üç Meryem– hem de Eski Ahit'ten –Davut'un Golyat'ı öldürüşü– İsa'nın gelişinin ve İncil'in zaferinin habercisi olarak yorumlanan sahneler resmedilmişti.

Dura-Europos projesinin Yale Üniversitesindeki müdürü Profesör Michael Rostoftzeff, Bizans dönemi öncesi Hıristiyan ikonografisinin dünyada büyük şaşkınlık yaratacağını varsaymış ve ummuştu. Ama akademik arkeolojinin karmaşık labirentinin ardındaki dünya bu olaya bu kadar önem vermiyordu ne yazık ki. En çok ilgi çeken konular yine Yunanlar ile Romalılardı ve manşetlerde daima İngilizlerin arkeoloji sömürgeleri haline getirdiği Mısır yer alıyordu. Bu kadar dar görüşlü, hayal gücünden yoksun Hıristiyanlardan başka ne beklenirdi ki? Öte yandan Yahudiler apayrıydı… Rostoftzeff Clark Hopkins'e, keşke altıncı sezonda Dura-Europos'ta bir sinagog bulunabilse, o zaman bu yerin büyük önemi nihayet anlaşılır ve onu ortaya çıkaranlar da hak ettikleri şöhreti kazanır, demiş.

Böylece geldik Kasım 1933'e.

Hopkins ne yazık ki aydınlanma anını, yaşadığı tren kazasıyla kıyaslamış:

> Şok halinde koltuğumdan fırlatıldığım anla ters dönmüş vagonun zemininden kalkmaya başladığım an arasındaki zamanı hiçbir şekilde hatırlamıyorum. Demek ki Dura'daydı. Tek hatırlayabildiğim, resimler birbiri ardına ortaya çıkarken hissettiğim şaşkınlık ve kuşku. Batı duvarı, arkamızdan doğup tuhaf bir olguyu ortaya seren sabah güneşine bakıyordu. Duvar resimleri, yüzyıllardır kuru tozların arasında

> gömülmüş olmalarına rağmen mucizevi sayılabilecek parlaklıkta renklere sahiplerdi... Sanki Alaeddin'in lambası ovuşturulmuş ve kuru, kahverengi, çıplak çölün içinden ansızın sadece bir resim veya bir duvar değil, daha önce hayalini bile kuramadığımız bir şekilde, Eski Ahit'ten alınma sayısız sahnenin resmedildiği bütün bir yapı çıkmıştı.[134]

Karşılarındakinin, Kudüs Tapınağının Romalılar tarafından yerle bir edilmesinden sadece yüz elli yıl sonra inşa edilmiş, bilinen en eski sinagoglardan biri olması imkânsız geliyordu. Çünkü bu yapıda, başka antikçağ sinagoglarında olmayan bir şey, yani resimler vardı. Şehrin tamamının halka açık en büyük salonu olan büyük bir mekânın dört duvarı birden, uçtan uca ve zeminden tavana kadar fresklerle dolup taşıyordu. Böyle bir şey nasıl olabilirdi? Yahudiler özellikle ibadet yerlerine resim yapmazdı. Mısır'dan Çıkış 20:4'te ve ardından Tesniye 5:8'de, "yukarıda gökyüzünde, aşağıda yeryüzünde... yaşayan herhangi bir canlıya benzer" herhangi bir putun yapılması yasaklanır. Hahamlar, kültürü eleştirenler, Yahudi ve Yahudi olmayan alemlerin edinilmiş bilgeliğinin büyük kısmı bu varsayımı benimsemiş olmalıydı. Yaygın bir kanıya göre tek istisna (gündelik ve bayram dua kitapları ve Talmud dahil olmak üzere dünyanın en zengin elyazması tezhip geleneklerine rağmen) *Pesah Haggadah*'ıydı, ama onlar da en erken MS X. yüzyıla, basılı olanları da tabii ki XVI. yüzyıla aitti. Dolayısıyla geriye dönüp bakıldığında, bu kadar çok araştırmacının İkinci Emrin İbranice

---

[134] Clark Hopkins ve Bernard Goldman, *The Discovery of Dura-Europos* (New Haven ve Londra, 1979), 131; Ann-Louise Perkins, *The Art of Dura-Europos* (Oxford, 1973); Joseph Gutmann (ed.), *The Dura-Europos Synagogue: A Re-evaluation (1932-1992)*, (University of South Florida, 1992), özellikle Richard Brilliant, 'Painting at Dura-Europos and Roman Art' ve Jacob Neusner, 'Judaism at Dura-Europos'; Annabel Wharton, *Reconfiguring the Post-classical city: Dura-Europos, Jerash, Jerusalem and Ravenna* (Cambridge, 1995); ve daha yeni tarihli Gail R. Brody ve Gail Hoffman (ed.), *Dura-Europos: Crossroads of Antiquity* (Boston, Philadelphia, 2011).

metninin ne anlama geldiğini tam anlamıyla düşünmemiş olması tuhaf geliyor.

Tevrat'ın özellikle insan figürünün resmedilmesini kesin bir şekilde yasakladığının tam olarak ne zaman Yahudiler arasında ve dışında bir gerçeklik haline geldiğini belirlemek zordur. MS IV. yüzyıla gelindiğinde bile, Talmud'un yazarları hâlâ İkinci Emri genelde üç boyutlu putperestlik objeleri olarak yorumlamaya devam ediyorlardı ve böyle davranmalarının haklı nedenleri vardı. Mısır'dan Çıkış 20:4 ve Tesniye 5:8'de yasaklanan objeler için kullanılan iki İbranice kelime vardır: *pesel* ve *temunah*. Yontmak anlamına gelen bir kökten türemiş olan *pesel*'in resim veya mozaik değil de yontulmuş figürler, yani oyma eserler ve kabartmalar anlamına geldiğine şüphe yoktur; bunlar antikçağda Yakındoğu'da ve Klasik dünyada yaygın olarak görülen ve tanrısı biçimden yoksun olan bir dinin reddetmek isteyeceği türden kült objeleriydi. *Temmurah* daha karmaşıktır, çünkü tanımlayıcı özellikleri birbirinin aynı olan bir nesne sınıfı, bir tür anlamına gelen *min* kökünden türemiştir. Anlamı biraz genişletilince, Yunancadaki *eikon*'a benzer şekilde "suret" şeklinde kullanılageldiği anlaşılmaktadır. "Gökyüzünde ve yeryüzünde var olan" şeylerin "sureti" açısından bir yasaklama söz konusuydu, bu da putperest ibadette kullanılan şekillendirilmiş objeler anlamına gelir. Mısır'dan Çıkış'ın bir sonraki mısrası (20:5) bu objelerin nefret uyandırma kriterinin kendilerine tapılmasını sağlamaları olduğu anlaşılır.

MS II/III. yüzyıla ait bir Mişna yasasının putperestlik objeleriyle ilgili kısmında bulunan ünlü, çok güzel bir *aggadah*'da (ibretlik hikâye) rastgele süslemeler ile ibadet imgeleri birbirinden ayırt edilir. Bilge Rabban Gamaliel, Ptolemais'teki (Acre veya Akka) "Aphrodites Hamamı"nda suların içinde yıkanırken çok bilmiş bir Yunan olan Peroklos (Perikles) Pelopsos Tevrat'ın heykeller olan yerlerden uzak durma konusundaki emrine itaat etmediğini ilan eder. Haham, "Hamamda cevap verilmez" diyerek yıkanmaya devam eder. Ama

hamamdan çıkarlarken de Polopsos'a kurnazca, "Ben onun hamamına gitmedim. O benim hamamıma geldi! 'Aphrodite için süsleme olarak bir hamam yapalım' demiyorlar; 'hamam için süsleme olarak bir Aphrodite yapalım,' diyorlar" der. Ve olur da hamam, tapınak olmadığına göre kimsenin onu putperestlikle suçlayamayacağı anlaşılmamış olabilir diye, şöyle devam eder: "Birileri sana çok para verse bile bir tapınağa çırılçıplak girip… [heykelin] önünde çişini yapmazsın… ama [heykel] orada işte… ve herkes önünde çişini yapıyor."[135] Mesaj anlaşıldı, sayın Haham. Her yerde heykellerin olduğu bir kültürde işine gücüne bakan bir insanın onlardan kaçınması biraz zordu.

Ama Dura'daki resimler hamamda değildi, resimlerle Kitab-ı Mukaddes metninin ibadet objeleri olarak bir arada var olduğu bir sinagogda bulunuyorlardı. Tevrat'ın kendinin etrafı resimlerle çevriliydi. Güney duvarında, yani tüm sinagoglarda olduğu üzere Kudüs'e bakan duvarda, kemerli bir niş, iki yanında da Klasik ve Doğu putperestliğinden ilham alındığı belli olan, "Süleyman tarzı" iki burma sütun bulunur. Clark Hopkins'in karısı, taştan bir bank veya taht olduğunu düşündüğü yere oturarak bir fotoğraf çekimi için poz vermiş. Erken dönem sinagoglarında "Musa'nın oturma yeri" olduğuna dair bazı kanıtlar varsa da bu, muhtemelen alçak, taş bir raftı. Putperest tapınaklarda böyle raflar tapınağın adandığı tanrının heykeli için kaide görevi görürdü. Dura'daki niş, yasanın tomarlarını içeren Ahit Sandığı olarak işlev görürdü. Hemen üstünde, duvara açılmış delikler üzerinde, Tapınakta girilmesi yasak olan Kutsalların Kutsalını koruyan mor-kırmızı "tüle" benzer perdelerin asılı olduğunu düşündürür. Ahit Sandığının düz yüzeyleri, yok edilen Tapınağın anısını ve yeniden inşa edileceğine dair umutları taze tutacak imgelerle süslenmişti (belki de bunun gerçekleşmesini daha önce de sağlamış olan Persler bu sefer de

[135] Mişna, Abodah Zarah, 3, 4.

yardımcı olabilirlerdi!). Tapınağın kendi girintili, sütunlu bir revaktaki bir resimde resmedilmişti. Romalıların elindeki tutsaklığından resim yoluyla kurtarılmış yedi kollu bir şamdan, altın olduğunu göstermek için sarıya boyanmıştı. Yakınlarında da *Sukot* Bayramını kutlamak için Kudüs'e götürülmüş, hac bayramlarının sembolleri olan dört meyve çeşidi resmedilmişti: hurma palmiyesi yaprağı, ağaç kavunu, mersin ağacı dalları ve söğüt dalları. Başka yerlerdeki erken dönem sinagoglarında olduğu üzere burada *akedah* da, yani YHWH İbrahim'in sadakatini denemek amacıyla ondan oğlunu kurban etmesini istediği için İbrahim'in İshak'ı bağlaması da yer alır. Dura'nın toplantı salonunun kolaylıkla ağırladığı tahmin edilen 120 Yahudi, Tanrı'nın uzanan eliyle engellenen bu kurban töreninin ve alternatif olarak "çalılığa takılmış" bir koçun sunulmuş olmasının karmaşık anlamını mutlaka kavrardı. Tapınakta hayvanların kurban edilmesi kültü (ve hayvan kanı tüketiminin yasaklanması), insanların kurban edilmesinden ne kadar tiksinildiğine işaret ediyordu, ama İbrahim'in körü körüne sadakati de, bıçağın sünnet derisinde açtığı kesiğin simgelediği, YHWH ile Ulusu arasında ahdin imzalanmasıyla ödüllendirilecekti. Söz verilmişti. Yahudiler kendi açılarından antlaşmaya uydukları takdirde, onları özgürleştirecek, günahlarından arındıracak mesihin geleceği ve Tapınağın yeniden inşa edileceği vaadi de temin edilmiş edilirdi. Dolayısıyla Roma İmparatorluğunun en kenarındaki yerde, Roma'nın Kudüs'e yaptıkları bir sinagog resminde tersine çevriliyordu.

Duvar resimlerindeki Kitab-ı Mukaddes'ten alınma konuların çoğu ileride günahların arınacağı vaadini yansıtmak için seçilmiş olabilir. Bu vaat açısından önemli roller oynayan Musa ile Davud bu resimlerde peygamberliklerinin başlarında resmedilmiştir. Davut, Samuel tarafından kutsanır ve ikisinin de üzerinde toga vardır ve saçları Roma kesimlidir.

Harika bir resimde Nil nehrinin sularında –ressam sazları kıvrımlı fırça darbeleriyle ifade etmiştir– ayakta duran

firavunun kızı bebek Musa'yı kollarında tutar. Bu resim aynı anda hem insanları daha doğal bir şekilde tasvir eder hem de bu kadar hayati önem taşıyan bir ana yakışır şekilde resmi bir tören havası yansıtır. Ne de olsa nehirde yıkanmakta olan genç kadının üzerinde ışıldayınca şeffaf hale gelmiş bir *himation*'dan [pelerin] başka bir şey yoktur, ardında duran ve olanları endişeli gözlerle izleyen Musa'nın annesi Yoheved ile ablası Miryam'ın ise giyimi daha iffetlidir. Prensesin önünde, içinde bebeğin bulunduğu yüzen beşik vardır, o dönemin ve bölgenin beşiklerine uygun şekilde küçük bir sandık şeklindedir. Hem prensesin hem de bebeğin neredeyse Meryem Ana ile Bebek İsa'nın hareketlerini önceleyen geniş kol hareketleri hiç gerçekçi olmasa da, o andan itibaren gelişecek olan kaderin bilincini ima eder. Bu resim aynı anda resmi ve gayri resmi, rahiplere ve halka özgü, gizemli ve anlaşılabilir, edebi ve ikoniktir. Dura-Europos'ta Yahudi bir anne veya baba olsanız ve çocuklarınızla o sinagogda olsanız, her bir resme teker teker işaret ederek anlatacak çok şeyiniz olurdu.

Yahudiliğin hikâyesinin iki ana direği bu resimlerde tekrar tekrar yer alır: Musa ile Yanan Çalı ve altındaki Aramice yazıta göre Musa "denizi ayırırken"; bir de Yahudi bir Orpheus gibi tahtta oturup dünyayı kendine hayran bırakan ve Filistilileri yenilgiye uğratan Davut.

Dura cemaatinin başlıca hamisi ve hayırsever yurttaşı –diasporanın ilk Maecenas'ı– Samuel adında biri olduğundan, Davut'un kutsanmasında rol alan adaşı öne çıkarılmıştır. Erken dönemde sıklıkla olduğu üzere, sinagoglar (dönemin Hıristiyan şapelleri gibi) ilk olarak evlerin içinde başlamıştı. Samuel, sinagogun tabi tutulduğu, dış duvarların yıkılmasını ve boyalı seramik karolarla süslenmiş güzel bir çatı-tavanın inşasını kapsayan iddialı genişletme projesinin altından kalkacak kadar varlıklı olmalıydı. Ama Dura'nın Yahudileri, beş yüz yıl önce Elefantin'de yaşayanlar gibi sosyal açıdan karışık bir topluluk olmalıydı. Mısırlı ataları gibi pa-

ralı askerdiler, zanaatkârdılar ve tüccardılar, hatta bazıları yerel memurlardı, vergi tahsildarlarıydı – ama Elefantin'in tersine, bazıları Romalı istilacılar tarafından köle yapılmış insanlar veya eski köleler olmalıydı. Ama Kitab-ı Mukaddes konusunda cahil insanların sayısı, özellikle de bu konuları bu pırıl pırıl, canlı renkli fresklerden öğrenme fırsatları da olduğuna göre, çok az olmalıydı. Dura'da bu resimler sayesinde sinagog ile Yahudi öğrenim yeri bir aradaydı. Burası bir dua mekânı olmanın yanı sıra halkın *Bet Hamidraş*'ıydı, bir akademiydi, görseldi, anlaşılabilirdi, içgüdüseldi.

Daha bilgili olanlar için Kitab-ı Mukaddes'ten seçilen sahnelerin her biri belirli teselli veya umut mesajlarını çağrıştırıyor olmalıydı. Hezekiel'in kuru kemiklerinin taze hayatla nefes almaya başladığı düş, ölen Kudüs'ün dirileceği anın kehanetiydi. Yahudilerden nefret eden Pers Haman 'ın burnunun sürtülmesi ve Mordecai'nin atının dizginlerini tutmak zorunda kalması (Musa'nın bulunmasının resim tarzından çok farklı şekilde, parlak renklerle tasvir edildiyse de), Romalıların zafer geçitlerinin biraz farklı bir versiyonu gibidir, bu arada Pers tarzı, pantolonlu Kral Ahasuerus'un arkasındaki tahtta kalın kaşlı, ihtişamlı Kraliçe Ester oturur. Bu resmin de bir umut imgesi olduğunu anlamak zor değildir. Bu resim muhtemelen Roma birlikleri Persleri bölgeden uzak tutmaya devam ederken yapıldıysa da, Perslerin Kudüs Tapınağını yeniden inşa ettiği zamanı çağrıştırdığı apaçıktır. Tahta çıkan Sasaniler, Kyros, Darius ve Artakserkses'in dahil olduğu eski Ahamenis hanedanının geri dönüşü niteliğinde olduklarını iddia etmeyi severlerdi, dolayısıyla onlar hâkimiyeti ele geçirdiği takdirde, *Purim* bayramı tarihte kalmayacak, belki de bir kehanete dönüşecekti. Geçmiş ve şimdiki zaman, yas ve bayram, sürgün ve dönüş, her şey yerine oturuyordu.

Yıl MS 240'tır: Tapınağın yerle bir edilmesinden sonra sinagogların diaspora toplumu için önem kazanmaya başladığı dönemin başıdır veya başına çok yakındır. Dura, Filistin

ve Mezopotamya gibi Yahudi haham öğretilerinin iki kutbunun tam ortasında bulunduğu için, Suriye'deki resimli sinagogun bilgelerin onay vermeyeceği bir tür sapkınlık örneği olmasına imkân yok. Tam tersine, bu yapı hemen her şeyiyle örnek bir sinagog gibi durur.

Bu sinagog aynı zamanda Dura'da gelişmekte olan komşu dinlere cevaben de inşa edilmiş olmalıdır ve dindar Yahudilerin putperestlerle Hıristiyanlar arasında yaşamlarını nasıl sürdürdüklerinin bir kanıtıdır. Sinagog Adonis Tapınağının hemen karşısında yer alıyordu; birkaç blok ötede de Zeus'a adanmış bir tapınak vardı; civarda ayrıca Romalıların güneş kültü Mithras'a adanmış tapınaklar vardı. Bütün bu yapılar, sinagogun figüratif stilini ve figürlerin hepsini aynı yöne, bize bakacak şekilde, Partların resim düzlemine paralel bir şekilde dizme şeklindeki "cepheden tasvir" geleneğini ödünç aldığı Geç Roma dönemi resimleri içermiş olmalıydı.

Ama sinagog tasarımcıları ve sanatçıları bir yandan putperestlerden örnek alıp onların kafasını karıştırırken, diğer yandan da zihinlerinde Hıristiyanlarla rekabet etmek vardı, çünkü Hıristiyanlar, yine bir evde doğmuş olan bir şapelde, Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin kendi mesihlerinin kehaneti olduğunu ve Hıristiyanlığın Yahudiliğin tersi değil, onun gerçeğe dönüşmüş hali olduğunu ifade etmek amacıyla Golyat'ı öldürüp başında duran Davut gibi Yahudi karakterleri kullanmışlardı. Hıristiyanlarla Yahudiler arasında yer almaya başlayan ateşli teoloji tartışmalarının figüratif versiyonunda, Iustinus Martyr ile Yahudi "Trypho" (Talmud'daki Haham Tarfon olabilir de, olmayabilir de) arasındaki tartışmada sinagog resimleri de ikonlarla meydan okumaya cevap verdiler. *Khristos* kelimesi Yunancada "yağla kutsanmış efendi" anlamına geldiğine göre, Davut'un tövbe etmeyen bir Yahudi olduğunu ilan etmek için onun Peygamber Samuel tarafından kutsandığını göstermekten daha isabetli bir şekli olabilir miydi? İşin daha da ilginç tarafı, cepheden tasvir edilmiş, anlamlı bir şekilde tek bir mor çizgiyle süslenmiş,

bir imparatorluk togası giymiş, sakallı, erkeksi ve heybetli Musa da kahraman duruşuyla Yahudiler için bir tür karşıt-İsa görevi görür gibidir; yasa koyucu, Yahudilerin yaratıcısı Musa, Yüce Tanrı'nın varlığıyla onurlandırılmıştır, ama kendisinin ilahi bir varlık olmadığı vurgulanır. Ardında alevlerin göründüğü çalının yeşil olması ve filizlenmesi de Hıristiyanlıkta Yeni Yaşam için sıklıkla kullanılan bir simgeyken, burada Yeni Yaşam ilk vahiy edilen yasayla başlar.

Resimlerin yüzeyindeki yazıtların, Dura-Europos sinagogunun uzaklardan, örneğin hatırı sayılır bir Yahudi cemaatinin olduğu (bazıları din değiştirmişti) Palmyra'dan veya güneydoğudaki Mezopotamya şehirlerinden ziyaretçi çekecek kadar muhteşem olduğunu gösterdiği öne sürülmüştür. Resimli sinagog bölgenin tamamındaki Yahudiler için bir tür hac merkezi teşkil etmiş olabilir. Eğer öyleyse, kısa süre için olmuş olmalıdır, çünkü günahların arınacağına dair bütün o resimli taahhütler işe yaramadı. Sinagogun genişletilmesinin ve resimlerin gerçekleştirilmesinin üzerinden on yıl geçmeden, Sasani Pers kralı Dura'yı fetheder, sonra da kumlarla örtülmesine izin verir.

Dura Sinagogunun keşfedildiği 1933'ten bu yana buna benzer, yani Yahudiliğin bu kadar muhteşem resimlerle temsil edildiği başka hiçbir yer ortaya çıkarılmamıştır. Ama bu durum, süslemeli antikçağ sinagoglarının bu kadarla kaldığı anlamına da gelmez. Yahudilerin toplandıkları ve ibadet ettikleri yerlerde görmeyi bekledikleri anlaşılan resim bolluğu hem diasporada hem de Yahudiliğin hahamlar tarafından yeniden yapılandırıldığı merkezi olan Filistin ile özellikle *nasi* Patrik I. Yahuda'nın "*Sanhedrin*, yani meclise başkanlık ettiği Celile'de başka, daha uzun ömürlü bir mecraya, mozaiklere aktarıldı.

Ama hemen değil. Hadrianus'un Yehuda'yı kültürel olarak yok etmesinden sonra bir süre –yaklaşık bir yüzyıl– boyunca yeni sinagoglar inşa edilmedi. Ancak bu durum, bu dönemin bir Yahudi karanlık çağına dönüşmesine neden ol-

madı. Günümüz Yahudilerinin hepsi olmasa da çoğu, Tapınağın yok edilmesinden sonraki iki yüzyıl konusunda felaket şekilde üstbelirlenimci bir görüşle yetiştirilirler: bu dönem Yahudilerin sıfır noktasıdır, toplu olarak sürülmüş, köle yapılmışlardır; geriye kalan az sayıda insan içler acısı şekilde Filistin'e tutunmaya çalışmıştır; diaspora Yahudileri de dua etmek ve kendilerine kalanı incelemek için sade hücrelerde bir araya gelmişlerdir.

Ama böyle olmadı. Hadrianus'un Tevrat'ın incelenmesini, sünneti, Şabat ritüelinin yasaklanmasını öngören yasaları, Bar Kochba isyanının bastırılmasından sadece üç yıl sonra, 138'de yönetime geçen halefi Antoninus Pius döneminde feshedildi. Bir geleneğe göre bilge imparator ile Yahudi *nasi* bir araya geldiler, hatta dost oldular ve bu ilişki Severus ve Caracalla dönemlerinde de devam etti. Yohanan ben Zakkai ile Vespasianus arasında varılan, Yahudilerin atalarının dininin korunması karşılığında Roma'nın sadık tebaası olarak hareket edeceğine dair antlaşmanın yeniden teyit edildiği de doğrudur. Yahudi isyanlarından önceki Yahudi statükosu yeniden tesis edildi, yani Yahudilik *religio licita* (meşru din) olarak kabul edildi ve Yahudilere kendilerini yönetme konusunda kayda değer düzeyde yasal ve yerel haklar verildi. Sürdürülen tek şey, her yıl Tapınağın yok edildiği Av ayının dokuzuncu günü düzenlenen ağıt dışında Kudüs'e girme ve orada yaşama yasağı oldu.

Yehuda dışında, özellikle Celile'de ve Jezreel ovası ile daha önceden yerleşilen kıyıdaki sinagoglar yıkılmadı. Akdeniz'in tamamı boyunca uzanan geniş diaspora bölgesindekiler ise (Yeni Ahit'in Elçilerin İşleri kitabı, Korinthos ve Ephesus'tan Anadolu'da Lydia ve Iconium'a [Konya] kadar tüm Yahudi cemaatlerinin yer adları dizini niteliğindedir) büsbütün gelişti ve görkemli boyutlara ulaştılar. Çeşmelerin fışkıran suları ile Cennet arasındaki çağrışım bilinçli olarak sinagog tasarımına dahil edildiğinden birçok sinagogun ortasında çeşme olan giriş holleri ve avluları vardı. Sardis'te (günümüz-

de Türkiye'de) muhtemelen IV. yüzyılda, şehrin *palaestra*'sı, yani beden eğitimi merkezi yerine kurulan sıra sütunlu sinagog, sonradan genişletilerek Yahudi âleminin tamamının en muhteşem sinagoglarından biri haline gelecekti: seksen metre uzunluğundaki bu yapıda geniş bir giriş holü, mozaik zemin, arka tarafta, Tevrat sandığı nişine bakan basamaklı bir oturma alanı ve aslanlı, kartallı, taş bir okuma masası bile vardır![136]

Ancak Yahudiliğin bu dönemde tesis edilen en müthiş ve en uzun ömürlü yapısının taşlarla değil, kelimelerle inşa edildiği doğrudur. Mişna, mozaiklerden daha büyük öneme sahiptir. Bu dönemin bilgeleri, Tapınağın seçkin sınıfının tamamıyla yok edilmiş olmasından faydalanarak Yahudiliği yeniden tanımlamaya karar vermişler ve kendilerini bu sürecin yazarları ve hâkimleri olarak atamışlardır. Bu amaçla bilgeler (sonradan *tannaim* adıyla bilineceklerdir) Mişna'nın kitaplarından biri olan ve işin ilginci tazminatta eşitlik kurallarının konu edildiği daha büyük bir kitabın orta yerinde bulunan Avot'ta tasvir edilen müthiş bir cüretkârlıkla "Tevrat"ın ne olduğunu yeniden tanımlamaya girişmişlerdir. "Musa'ya yasa Sina'da verilmiştir" diye yazdıkları zaman kastettikleri sadece 613 yazılı emir değil, aynı zamanda muhafızları haline geldikleri belirsiz ve tanımlanmamış bir sözlü bilgelik dağarcığıydı. Avot kitabı tamamıyla bilgelerin kendilerini yetkili tayin etme sürecinin anlatımına adanmıştır. "Tevrat"ın bu versiyonu Musa'dan Yeşu'ya, ondan da "ihtiyarlara ve peygamberlere," ardından "büyük meclis" üyelerine (ne olduğu tam belli değildir, Büyük *Sanhedrin* olabilir, ama olmayabilir de) oradan Haşmonayimlerin başrahibi "Adil Simon"a ve ondan sonra kuşaklar boyunca, Hillel, Patrik Yahuda'nın oğlu Rabban Gamaliel ve Yavneli Yohanan ben Zakkai gibi ünlü isimlerin ve "Arbelit Nittai" veya "Akabiya ben Mehallel" gibi en bilgelerinin bile aşina olmadığı

[136] Levine, *The Ancient Synagogue*, a.g.e., 260-7.

isimlerin dahil olduğu uzun bir öğretmen listesi tarafından aktarılmıştır.

Tanıdık olmayan bilgelerin (ve de ünlülerin) bilgeliğin bu azalan sırasındaki yerleri nükteli söyleyişler (ve bazen özdeyişler) olan *pirkei avot* yoluyla belirlenmiştir. Adil Simon duygulu bir cümleyle başlar: "O der ki: 'Dünya üç şeyi temel alır: Tevrat, Tapınak ayini ve sevgi dolu merhamet eylemleri.'" Başkaları meslektaşlarına hayasızca övgüler sunar: "Seredahlı Yose b Yoezer der ki: 'Evinizin bilgelerin toplanma yeri olmasına izin verin. Ayaklarının tozunda yuvarlanın, kelimelerini zevkle içinize çekin.'" Hillel, insanın özbilinci ile gizemli, cevaplanamaz felsefi çağrışımları duygulu bir şekilde bir araya getirdiği sözleriyle ün salmıştır: "Ben kendim için değilsem, kim benim için? Ben kendim içinsem de kimim ben? Şimdi değilse de ne zaman?" Şammai'ye atfedilen sözler ise (her zamanki gibi) yavanlık açısından şans kurabiyelerini aşmaz: "Tevrat'ı öğrenmeyi zorunluluk haline getirin. Az konuşun, çok iş yapın. Herkesi güler yüzle selamlayın." Yavneli Haham Levitas der ki: "Son derece mütevazı olun, çünkü insanlığın umudu solucanlardadır." Ve bu böyle devam eder.

Bu sözlerin hiçbirinin metinde kendilerinden önce veya sonra gelenlerle arasında bir bağlantı yoktur. Ünlü olan isimler dışında, kendi aralarındaki kronolojik sıralama dışında tarihsel kronoloji konusunda herhangi bir bilgimiz yoktur. X. yüzyılda Kairouan'da (günümüzde Tunus'ta) Jacob ben Nissim ibn Şahim, Babil'in başlıca *Gaon*'u [âlim], Pumbeditalı Şerira'ya, Mişna'nın yazarlarının kim olduğunu sormuş ve kendisine bilgelerin listesi sunulmuş: *tannaim* (Mişna yazarları), *amoraim* (öğretmenler ve yorumcular), birkaç kuşak sonra (IV ve V. yüzyıllar civarı) Talmud'u tamamlayanlar ve sonraki iki yüzyılda da *sevoraim* ve *stammaim*'ler.

Ama Mişna bilgelerinin listesi bir soy kütüğü değildir, tarih hiç değildir. Mişna'yı miras alanlara gelince, Yahudi tarihi –Krallar ve Tarihler, Ester ve apokrif Makabeler kitaplarında anlatılan türden tarih– Tapınağın yok edilişiyle sona

erer. Tarih artık Yahudilerin meselesi değildir; tarih ancak Yahudilerin sürtüşme yaşadığı imparatorlukların aşındırıcı kenarları, Daniel kitabında ve başka yerlerde verilen tariflere uyan rejimler, mesihin zaman çizelgesinin ilerlediğinin göstergeleri anlamına gelir. Bilgeler Mişna'yı yaratırken bile Mişna tarih dışı değil de tarihin üstünde, savaşlardan, imparatorluklardan ve devletlerden bağımsız gelişecek şekilde tasarlanır. Tarihi olaylardan kurtulup hafızanın ve sözlü geleneğin içine konumlandırılan Mişna –ve açıklamalardan, Kitab-ı Mukaddes tefsiri ve yorumlarından oluşan büyük bir mercan resifi gibi etrafında gelişen, sürekli ve organik olarak daha da geniş bir hiper metin şeklinde dallanan Talmud– Mesih gelene, Kudüs iade edilene ve Tapınak yeniden inşa edilene kadar, hatta daha da uzun yaşayacaktır.

Bu durumda tarihin alternatifi nedir? Tevrat'a uyan bir Yahudinin sünnetten gömülene kadar nasıl yaşaması gerektiğinin her yönünü kapsayan ansiklopedik rehberi anlamında yasadır. Hiçbir şey, Mişna'nın kapsamına girmeyecek kadar önemsiz değildir. Dul bir kadının, görevi kendisiyle evlenmek olan kayınbiraderini serbest bırakmak için hangi ayakkabısını çıkarması gerektiğine dair kesin talimatlara ihtiyacınız varsa, Mişna bu konudaki bütün kuşkularınızı silip süpürecektir. Bu iş için gerekli olan ayakkabı, en azından dört kübit yürümeye dayanabilecek topuklu bir sandalettir. Keçeden yapılmış bir çorap olsa? Kesinlikle olmaz. Bir köpek eşiğinize serilip ölmeden hemen önce leş yemiş (hatta bir insan cesedi kemirmiş) olabilir mi diye endişeleniyorsunuz? Haklısınız, endişelenmelisiniz. Mişna'ya göre bu eşik ritüel açısından kirlenmiştir ve acilen arındırılması gereklidir. Salatalık turşusunu çok seviyorsanız (sevmeyen Yahudi var mıdır?) elinizde kalmadığını fark edip paniğe kapılabilirsiniz ve turşu kurmak fazla çaba gerektirmediğinden bir Şabat günü gizli gizli azıcık turşu kurarsanız Yüce Tanrı'yı küplere bindirmeyeceğinizi düşünebilirsiniz. Gayrimeşru turşu kuranlar, lanet olsun size! Bu bir iştir, dolayısıyla da yasaktır.

Öte yandan elinizde azıcık tuzlu su varsa ve gizemli bir şekilde veya kazara, önceden kesilmiş salatalığın üzerine sıçrarsa, o zaman tamam. Ama ne yaparsanız yapın ve canınız ne kadar isterse istesin, kuru incir krizinizi gidermek için asla mühürlü bir kavanozu açmayın!

Hazırlıksız bir okur Mişna'yı bir ıvır zıvır keşmekeşi olarak görebilir. Ancak ilk 613 emrin konuya göre düzenlenmiş, anlaşılmayan emirlerin açıklamalarını ve görünürde çelişkili olanların çözümünü içeren (Tesniye ile Leviticus kitapları arasında da bol miktarda çelişki vardır: örneğin çekirgeler birinde *koşer*'dir, diğerinde değildir) bir versiyonundan başka bir şey olmadığı iddia edilen (ama ikna edici olamayan) bu devasa eserde yazarlar çok ciddi etik konularda da kararlarını sunmuşlardır. Gündelik hayatın ilk, bilinçli, belirleyici Yahudi şeklini kesinkes, hatta ne yazık ki sıklıkla bu kararlara nasıl varıldığını hiçbir şekilde göstermeden sunan Mişna'dır. Gündelik alışkanlıklar ile Yüce Tanrı'ya bağlılık arasında kurulan bu bağlantılarda genel kanının aksine güçlü bir şeyler vardır. Ayakkabılara ve altında ezilecek çekirgelere kadar her şeyin kutsanması, küçük ayrıntılardan doğar. Mişna, kutsal alan ile sıradan olanı birbirinden ayırt etme ihtimaline direnir: kutsallık her alana nüfuz eder; ve küçük eylem, en küçük varlık, en küçük âdet bile tanrının doğruluğu ışığında ele alınmalıdır. Bu, küçük şeylerle ilgilenmekse de, kendisi küçük bir şey değildir. Soyut çareler değil de bir günü, bir haftayı, hayatı teşkil eden fiili, somut konular yoluyla dünyaya bir tür aydınlık bahşeder. Yahudilere göre Pavlus ile onun izinden gidenlerin hatası, Tevrat'ı sadece seçilmemiş biri tarafından dayatılmış bir zorunluluk envanteri olarak görmek olmuştur, halbuki Mişna tomarı açılırken (çünkü o zamanlar bu şekilde okunurdu) bu emirler tefekkürün başlangıcını oluşturur.

Ama Mişna yazarları için bu da yeterli değildi. Çünkü yasayı açıklamaktan başka bir şey yapmazmış gibi davranmalarına rağmen sonuçta tabii ki yasayı baştan yazmış olurlar.

İddialı bir şekilde kendi kendilerine verdikleri bu yetki, Mişna'nın İbranicesinden de anlaşılır, çünkü bu dilsel biçim derin sesli bir tür modern klasisizm düzeyine ulaşmaya çalışır. Hitap edilen insanların konuşma dilinin ya Aramice ya da Yunanca (nadiren de Latince) olduğunun bilinciyle, İbraniceyi bilinçli olarak kutsal metinden çıkarıp toplumsal yargı dünyasına dahil eder. Mişna'da kullanılan İbranice de esnekti, çokseslidir: arabulucu görüşlerde ve yasal hükümlerde mantıklı, hatta az ve öz, hahamlar arasındaki tartışmaların zengin ve neredeyse geveze anlatımlarında, yani *aggadah*'ta daha rahat ve gayri resmidir. *Aggadah*'taki görüşleri kabul edebilir veya etmeyebilirsiniz, bir boks karşılaşmasındaymışsınız gibi bir sayfada Haham II. Gamaliel'in, başka bir sayfada Haham Eliezer'in tarafını tutabilirsiniz; ama bazen de, sanki hahama sorulmuş resmi sorulara cevaben, yanlış anlamaya mahal vermeyen yargılarla karşılaşırsınız. Ortaya çıkan *halakha*, yasa niteliğindedir. "Tahta çalıp onunla alet yapanlar [veya] yün çalıp onunla giysi imal edenler ahşabın (veya yünün) çalındığı zamanki değeri kadar tazminat öder." İşte o kadar; tartışma yok. Mişna söyleyeceğini söyledi.[137] Kesin sesinizi. Tazminat eşitliği veya adli zararların karşılanmasını gerektiren suçlar meselesinde olduğu üzere, Mişna sadece müşkülpesent iddialardan veya kılı kırk yaran kararlardan ibaret değildir. Bir adamın kardeşinin ölümü üzerine dul kalan karısıyla hangi gerekçelerle evlenmesi gerekip gerekmediği konusunda verilecek karar çok ciddi yükümlülüklere bağlıdır; aynı şey, evinden uzak ölenlerin nasıl gömülmesi gerektiği açısından da söz konusudur, ki böyle olaylar sıklıkla yer alıyor olmalıydı.

Dolayısıyla Mişna'nın büyük kısmı son derece pratik, toplumsal hayata yönelik bir metindir, ama o kadarla da kalmaz. Kitab-ı Mukaddes'ten şaşırtıcı derecede az alıntı vermesine ve belirli bir kutsal metnin *midraş* yorumunu daha da az

[137] Mişna, Baba Qamma, 1.

sunmasına rağmen, *aggadah*'ın konu dışına sapmaları ve lafı sevimli bir şekilde uzatıp durmaları sıklıkla Kitab-ı Mukaddes'i ve apokrif Bilgelik kitaplarını andırır. Kudüslü Yose b Yohanan der ki, "Eviniz apaçık olsun; yoksullar masanızda otursun.'" Bu kadarı iyi, çünkü hahamın söyledikleri, merhametiyle ün salmış Nasıralı haham İsa'nın söylediklerinden çok farklı değildir. Ama haham hemen ardından, İsa'yı pek de andırmayan bir şekilde, "Kadınlarla da fazla konuşmayın" diye ekler.[138] Tavsiyelerin bazıları da erken dönem, pratik (ve şaşırtıcı derecede bilgece) psikoloji tavsiyelerini andırır: "R Simeon b Eleazar der ki: 'İnsanlara öfkeli oldukları zaman barışmaya, sevdiklerinin cesetleri önlerinde yatarken onları teselli etmeye... yemin ettikleri anda günahlarını affetmeye veya küçük düştükleri zaman onları görmeye çalışmayın.'" Mişna yazarlarının kendilerine tanıdıkları, Tevrat'ı sadece ana hatlarıyla ele alma, çelişkileri ve muğlak noktalarıyla başa çıkma yetkisinin çok ötesine geçtikleri bellidir. İnsanlara (ve nadiren kadınlara) adil davranma, adalet ve saygınlık taleplerini titizlikle göz önüne alma gibi toplumsal tavsiyelerin hemen hiçbiri Tevrat'ın metninden kaynaklanmamıştır. Ama sayısı şaşırtıcı derecede bol olan yukarıdakiler gibi etik öğretiler Mişna'da bir anlamda iç içe geçerek ahlaki bir güvence dokusu oluştururlar. Bilgelik ve huzur, hatta netlik bile, ilahi özellikli kâhinlerden değil de hem bilgeler arasında kendiliğinden gelişen, karşılıklı laf kesmelerin ve tartışmaların da yer aldığı (Yahudiler için iyi bir şey) sohbetlerden hem de hakiki insanların ağızlarından kaynaklanmış gibi durur. Bilgeleri dinlerken, örneğin Aziz Pavlus veya Vaftizci Yuhanna'yı pek hayal edemeyeceğimiz bir şekilde, onları çorba içerken veya tırnaklarının kirini çıkarırken hayal edebiliriz.

Peki ama Mişna'nın Yahudi dünyasının gerçeklik düzeyi nedir? Birçok bakımdan hiç gerçekçi değildir. Tapınak mer-

[138] A.g.e., Avot, 4-5.

kezli mükemmel Yahudi dünyasının bir zamanlar nasıl olduğunu ve insanlara düşen taşların yol açtığı zararı ve kutsal ateşin sönmesini telafi edecek kelimelerden, yasalardan ve talimatlardan oluşan bir tapınak verildiği takdirde yeniden olabileceğini hayal eden hahamların yer aldığı sünnetli seçkin sınıf tarafından yazılıp düzenlenmiştir. *Tamid* yeniden yakılabilirdi, sırf hafızalarda kalan uygulamaların tekrarlanmasıyla, İbranice adı gibi sürekli olabilirdi. Tapınak sonrası kuşakların ilgisini çekmesine imkân olmayan, kurban edilen hayvanlarının kanının serpiştirilmesine dair ayrıntılı kurallara inanılmaz uzunlukta yer verilmesi bundan kaynaklanır. Mesih ansızın çıkıp gelecek ve Tapınağın yeniden inşa edilmesi mucizesi gerçekleşecek olsa, her şeyin eskisi gibi işleyebilmesi gereklidir. Ama artık pratik bir amacı olmayan bu devasa prosedür ve ritüel envanterinin büyük ihtimalle bir başka önemli yönü daha söz konusuydu. Tanrı olmasa da hafıza, görünürde gereksiz duran böyle ayrıntılarda yatar. Mişna'da hatırlananların aşırılığı, kaybettikleri bir sevdiklerini umutsuzca hatırlamaya çalışan insanların onların giyimlerinden veya davranışlarından görünürde önemsiz olan çok küçük ayrıntıları canlandırmaya çalışmasından pek de farklı değildir. Bütün o ayrıntılar bir şekilde bir insanı oluşturur. Mişna da özünde bin sayfalık bir özlemdir.

Ancak Mişna bütün bu idealizmine ve hayali dünya saplantılarına rağmen hakiki, tartışmacı, kuşkucu, bazen de hoşgörüsüz, müşkülpesent Yahudilerin arasında şimdiki zaman üzerinde durur. Dolaylı olarak, tasvip edilmeyen davranış envanteri yoluyla, bize II. yüzyılda, Geç Dönem Roma dünyasında yaşayan Yahudiler konusundaki en canlı sosyal portreleri sunar. Mişna der ki: Tapınak dağını kestirme olarak kullanmayın (demek ki çok sayıda insan böyle yapıyormuş); kutsal mekânlarda uyumayın, sohbet etmeyin – belli ki bunlar yaygın davranışlarmış. Ey kadınlar, Şabat günü sokağa çıkarken yün veya keten kurdelelerle süslenmeyin, başınıza bir şerit sarmayın, "altın şehir" stilinde taç

takmayın (mozaiklerde örnekleri vardır), burnunuza halka takmayın, "başınıza saç ağınız dikilmediği zaman" (sormasanız iyi olur) başınıza halkalar takmayın. Erkekler, Şabat günü sinagoga demir çivili sandaletlerle veya –Dura'dakiler gibi yeniden asker olan sayısız Yahudiye hitaben– başınızda miğfer, üzerinizde göğüs ve bacak zırhlarıyla gitmeyin. Şabat'ın vakarının bu şekilde ihlali "günah adağı" yapılmasını gerektirecek kadar ciddi değildir, ama bir kadın yanında bir baharat kutusu veya bir parfüm şişesi taşıyacak, salyangoz şeklinde (aynı zamanda kulak içinin şekli olduğu için) bir broş takacak olursa, en azından Haham Meir bunun cezalandırılması gereken bir ihlal olduğuna inanır. Âdet kanıyla kirlenmiş bir kumaştan Şabat elbisesi yapmak da iyi bir fikir değildir (sanki böyle bir şey olabilirmiş gibi). Bilek zincirleri ve jartiyerler de takılmamalıdır, çünkü "kirli olmaya yatkındırlar."[139]

Bu devasa metnin "Yahudi Hayatı Kılavuzu" yönü yanında, etrafında devasa bir hayalet gibi dolanan başka bir yönü daha vardır, o da paradoksal olarak Tapınağın kendinin hayaletidir. Mişna'yı yazan insanların Tapınağın kendini doğrudan görmüş olmasına imkân yoksa da, büyük babaları, hatta anne ve babaları Tapınağı görmüş olabilirdi. Ama yazarlar bazen Tapınak sanki hâlâ Yahudi hayatının merkezi unsuruymuş gibi davranırlar. Kitabın büyük kısmı, Tapınak rutini hâlâ devam ediyormuş gibi kurbanlık hayvanlar ve tahıl adaklarıyla bağlantılı, şaşırtıcı derecede karmaşık meselelere ayrılmıştır. Hangi kusurlar bir hayvanın kurban edilmesine engel teşkil eder? Bir kere testisleri inmemiş bir öküz. (Evet, Mişna bu durumu tespit etmek için yanlış anlamaya mahal vermeyen talimatlar da içerir.) Peki hangi kusurlar bir insanın Tapınakta hizmet vermesine engel teşkil eder? Bir kere başı turp şeklinde olanlar. Ayrıca yassı burunlular (yani ben de hizmet veremezdim); güreşçi kulaklılar

[139] A.g.e., Shabbat, 6:1-3.

(Mişna'da daha pitoresk bir terimle sünger kulaklılar der); hatta –bu kadarı biraz fazla– keller. Keller kimdir? "Kulaktan kulağa bir sıra saçı olmayanlar." Dolayısıyla Mişna yazarları, sanki Tapınak Romalılar tarafından yerle bir edilmemiş gibi, saçlarını yandan attırmış bir sürü adamın Levililerin arasında kabul edilmek için endişeyle sıraya girdiğini hayal eder! Mişna yazarları ayrıca "Tapınakta babalarımız için yapılan on harika"yı hatırladıklarını tatlılıkla iddia ederler: "Kadınlar çocuklarını düşürmediler; kurban edilen hayvanların eti çürümedi; mezbahada bir sinek görülmedi; bir başrahip Kefaret Gününün arifesinde uykuda boşalma yaşamadı (daha neler); yağmur sunak ateşini söndürmedi; rüzgâr dumanını alıp götürmedi; iki somun ekmek mayasız ekmek masası için yetersiz bulunmadı; kalabalık bir odada ayakta duran insanlar için zar zor yer bulunurken, yere kapandıkları zaman bol yerleri olur; Kudüs'te kimseyi yılan veya akrep sokmadı; ve hac zamanı gerçekleşen en büyük mucize – konaklamada hiçbir zaman sıkıntı yaşanmadı. "Hiç kimse yanındakine, 'Burası çok kalabalık, ben Kudüs'te kalamam' demedi."[140]

Kudüs'ü hayal gücünde ve hafızada nasıl yeniden inşa etmeli: asıl görev buydu. Ama sadece kelimelerle yapılabilir miydi? Eskiden olsa hakiki Yahudi cevabı bu olabilirdi. Şimdi, Dura'daki keşif sayesinde, metinlerdeki yoğunluğa resim yoğunluğunun eşlik edebileceğini, onu tamamlayabileceğini biliyoruz. Tevrat'ın hafızasını hatırlamanın ve muhafaza etmenin bu iki yolu birbiriyle çelişmediği gibi birbirlerini beslerlerdi de. Yahudiliğin oluştuğu döneme ait varsayımlarımız açısından daha da şaşırtıcı olan, kelimelerle imgelerin birbirine en yaklaştığı yerin sinagogun kendi olmasıydı! Dura'nın sıra dışı olmasının sebebi, baskın imgelerin duvarlarında yer almasıydı. Ortak Yahudi inancının işaretleri ve sembolleriyle doldurulabilecek başka yerler de vardı ve hep-

[140] A.g.e., Avot, 5.

si yataydı. Dura'nın tavanı üzerlerinde *menorot* gibi tanıdık amblemlerin olduğu boyalı karolarla kaplıydı. Ama III ila VI. yüzyıllar arasında hem Filistin'de hem de diasporada inşa edilen sinagogların imgelerle doldurulan yüzeyi zemindi ve araç da mozaikti.

Bu anlatılanlar, Yahudilerin Hıristiyanlığa eğilimli olduğuna dair bir kanıt değildir. Yahudiliğin bu oluşum dönemi, yüce Mişna'nın iffetli Yahudi hayatını da tanımladığı andı. Ancak Mişna'ya bağlı katı sinagoglar ile mozaik kaplı gösterişli sinagogların bir arada var olduğunu düşünmemiz için hiçbir neden yoktur. Zaten Mişna da imge konusuna şaşırtıcı bir şekilde az yer vermiştir. Mesele bir tek "Zarar veren faaliyetler" konulu büyük kitaptaki bir yazıda ele alınmıştır ve *aggadah*'a özgü çelişkilerle doludur. Katı görüşlere sahip olan Haham Meir kesin bir şekilde, "bütün imgeler yasaktır" der, ama hemen ardından bazı isimsiz bilgeler sadece "asa, kuş veya küre içeren" imgelerin yasak olduğunu öne sürer. "Küre" büyük ihtimalle güneş veya ay ve onlara ibadet anlamına gelir, ama kimsenin bu uyarılara kulak asmadığı da bellidir. Yazının geri kalanı ibadetin simgesi *Aşera* ağaçlarıyla şekillendirilmiş putlara ve kutsallıklarının kasti olarak nasıl bozulabileceğine ayrılmıştır: "Kulak, burun veya parmak [ucu] kesilir" vesaire.[141] (Bu da Mişna'nın saplantılı anakronizminin örneklerinden biridir, çünkü *aşerot* adı verilen, yere saplanan, yontulmuş kazıkların yüzyıllardır esamesi bile okunmuyordu).

Hahamlar boyalı imgeler konusunda bir şey söylemezler, Talmud kitaplarının yazılması ile sinagogların ortaya çıkışı tam olarak aynı döneme denk geldiğine göre de sükûtun ikrardan sayıldığı anlaşılır. Celile'nin Seforis kentinde bir zamanlar var olan on sekiz sinagogdan günümüze kalan tek yapı, Mişna'nın ilk olarak yazılmaya başlandığı ve Prens Yahuda'nın meclisinin toplandığı şehirde inşa edilip süslen-

[141] *A.g.e.*, Avodah Zarah, 3, 4, 5.

miştir. Burası aynı zamanda hem klasik zarafetin hem derin dindarlığın hem de göz kamaştırıcı mozaiklerin şehridir.

Geç antikçağın diasporasında da sinagog mozaikleri konusunda hiçbir şüphe duyulmazdı. Filistin içinde ve dışında şu ana kadar en az kırk mozaik zemin ortaya çıkarılmıştır ve yenilerinin bulunması son derece muhtemeldir.[142] Sinagogların ortaya çıktığı yüzyıllarda zengin süslemeli sinagoglar Anadolu'dan Batı Mağrip'e kadar her yerde istisnai değildi, son derece yaygındı. Günümüzde Tunus'ta bulunan Kartaca'nın dışında, kıyıda yer alan Hammam-Lif'teki (veya Fenikelilerin kullandığı adla Naro) IV. yüzyıla ait sinagogda antikçağın en parlak ve canlı renkli mozaiklerinden biri bulunur.[143] Süslemelerin büyük kısmı tamamıyla geometrik ve dekoratif amaçlı olup aralarına kayıp Tapınağın her zamanki amblemleri *menora* ile şofar dahil edilmiştir. Ama başka bir salonda mozaikten bir hayvan koleksiyonu vardır. Bir kuşak kuşlarla dolup taşar; başka bir kuşakta, aralarında tuhaf bir şekilde iki ördeğin yer aldığı bir yunus ile büyük bir balığın daha gizemli bir aranjmanı bulunur. Altlarında bir çeşmenin iki yanında birer tavuskuşu yer alır. Hammam-Lif'teki mozaiğin sadece sevimli bir hayvan koleksiyonu olmayıp cenneti çağrıştırabileceğini de gösteren bu hayat çeşmesidir zaten. Suların derinliklerinde saklanan şiş yanaklı, ama keskin dişli güzel balığın meşum Leviathan mı, yoksa Tunus'un bu limanına uygun bir mutluluk amblemi mi olduğu (ben bu

[142] Rachel Hachlili, *Ancient Mosaic Pavements, Themes, Issues and Trends: Selected Studies* (Leiden, 2009); Ze'ev Weiss ve Ehud Netzer, *Promise and Redemption: A Synagogue mosaic from Sepphoris* (Kudüs, 1997).

[143] Büyük sanat tarihçisi Meyer Schapiro, Geç antikçağ konusunda saygın bir tarihçi olan Michael Avi-Yonah'la birlikte bu konuyu erkenden ve kapsamlı bir şekilde ele alıp olağanüstü bir çalışma gerçekleştirmiştir: Meyer Schapiro ve Michael Avi-Yonah, *Israel: Ancient Mosaics* (Greenwich, CT, 1960). Ancak Schapiro mozaikleri şaşırtıcı derecede biçimsel bir şekilde yorumlamış, dönemin Rabbinik Yahudiliğinin yazıtlarıyla olan ilişkilerini fazla hesaba katmamıştır.

versiyonunu tercih ediyorum) hangi görüşü daha ikna edici bulduğunuza bağlıdır.

Bu mozaiklerin gerçekleştirilmesini sağlayan hayırseverlerin isimleri, mozaiklerin bu kadar harika olması sayesinde, resimlerin arasında yer alan Aramice yazıtlar yoluyla hatırlanacaktı. Bu yazıtların birinde, "Juliana, Naro'daki bu kutsal sinagogun mozaiğini, kendi kurtuluşu için, kendi parasıyla yaptırdı" cümlesi yer alır.[144]

Yahudi bir kadının Hammam-Lif'te yaptığı hayır işini yüceltmek istemesi şaşırtıcı gelmemelidir. Mişna'da kadınlara atfedilen, hakları ve iddiaları konusunda erkeklerin kararlarına tabi, son derece sınırlı rol, toplumsal gerçekliği yansıtması açısından yetersiz kalıyor olabilir. Aslında kadınlarla erkekler bu sinagoglarda bir arada otururlardı. Zaten Tevrat'ta da, Mişna'da da bu konuda hiçbir şey yoktur ve bu döneme ait sinagoglardan günümüze ulaşan kalıntılarda herhangi bir galerinin veya ayrı bölmenin izlerine rastlanmamıştır. Çok eskilere dayanan birer Yahudi geleneği olduğu sanılan başka birçok şey gibi bu zorunluluk da yüzyıllar sonra tesis edilmiştir. Bir gelenek değil, bir yeniliktir. Yere kapanmaktan vazgeçilmesinde de benzer bir durum söz konusudur ve muhtemelen Yahudi uygulamalarının Müslümanların uygulamalarından ayırt edilmesi için bu yola başvurulmuştur (burada ironik olan, İslamın yere kapanma ve ayakkabı çıkarma gibi çeşitli ritüelleri büyük ihtimalle Yahudilerden devralmış olmasıdır). Mişna'nın Avot kitabında yere kapanmaktan normal bir uygulama şeklinde söz edilir.

Öte yandan III ila VI. yüzyıllara ait, bol süslemeli sinagoglar, Yahudiliğin Tevrat okumalarına ve dualara ayrılan evleri konusundaki önyargılarımızı derinden sarsar. Baştan yapılandırılmakta olan Yahudiliğin bazı açılardan metinleri olduğu kadar imgeleri de temel aldığını gösterirler. Yahudilik bu açıdan, çevresindeki kültürlerden ayrı değildi, onlarla

[144] Hachlili, 408.

bağlantılıydı. Bir kere bu türden mozaikler –sadece hayvan ve bitkiler değil, insan figürleri de– Hammam-Lif, Tiberias, Skythopolis (Bet Şean) veya Seforis gibi kentlerin varlıklı ailelerinin evlerinde de yer alırdı. Bu kentlerdeki sinagoglar ve genel anlamda Yahudi hayatı, çevrelerindeki kültürün içinde hapsolmuş değillerdi, onun bir uzantısıydılar. Mozaiklerin stili ve ikonolojisi, Yahudilerin hayatlarını nispeten sorunsuz olarak yaşadıkları putperest dünyadan kaynaklanırdı. Asmalar, hurma palmiyeleri, yunuslar ve aslanlar kültürel açıdan hem tektanrılı dinlere (buna Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i de dahildi) hem de putperestliğe ortaktı. Dura'da olduğu üzere, Davut ile Daniel hem kiliselerde hem de sinagoglarda karşımıza çıkabilir.

Yahudiliğin, aralarında varlığını sürdürdüğü ve refaha erdiği kültürlere ne kadar açık olduğuna dair daha fazla kanıt gerekliyse, Haham Yahudiliğinin oluşum döneminde kurulan bu sinagogun mozaik zemininden bize baygın bir edayla bakan takvim kızları vardır. Bu kızlar, aylara bölünmüş mevsimlerin kişileştirilmiş halidir. Bu zeminlerin en harikulade olanlarından birini içeren Celile'deki Seforis sinagogunda yağmur damlası şeklindeki yüzüyle kış güzeli Tevet iffet zorunluluğundan değil de mevsimsel soğuklardan dolayı saçını örten (ve garip bir şekilde günümüzde Müslümanların taktığı başörtüsünü andıran) bir tülün altından özlemle etrafına bakar. Öte yandan bahar güzeli Nissan'ın altın renkli saç örgüleri başının üzerine toplanmış ve Mişna'nın Şabat günü için tasvip etmediği türden gösterişli bir saç bandı ile tutturulmuştur. Daha da kötüsü –veya iyisi– sol kulağından ışıltılı taşlar içerdiği besbelli, uzun bir küpe sallanır. Bazen kararsız İsraillilerin altın buzağıya tapmaya başladığı dönemle özdeşleştirilen yaz ayı Tammuz'un başında havalı, yassı bir bere vardır, bir omzu da işveli bir şekilde çıplaktır.

Seforis gibi şehirlerin sokakları ve caddeleri boyunca yer alan görkemli evlerin zeminlerinde güzel kadınlarla putperest imgeleri –tavşan, ördek ve geyik başta olmak üzere hay-

vanlar– olarak düşündüğümüz repertuarın tamamını içeren mozaikler bulunurdu. Her yeni kazı sonucunda ortaya çıkarılan harikulade süslemeler, şehrin cennet ve huzurlu bahçe imgeleriyle kendinden geçtiğini gösterir.[145] Seforis o kadar zengin süslemelere sahiptir ki ve Roma-Yunan stilinin o kadar çok özelliğini içerir ki (günümüze ulaşan sinagog yakınlarında büyük bir tiyatro ile sıra sütunlu *cardo* [kuzey-güney yönünde] ve *decumanus* [doğu-batı yönünde] caddeleri vardır) estetik açıdan apaçık bir şekilde bir putperest-Klasik dönem şehri gibi durur. Ama Seforis aslında putperest değildi, Yahudi olmayan bir şehir değildi. Yahudiler ezici çoğunluktaydı, kent meclisinin (*boule*) üyelerinin büyük kısmı Yahudiydi. Tiyatro Romalılar için değil, Yahudiler için inşa edilmişti ve Yahudiler Geç Roma İmparatorluğunun başka yerlerinde de olduğu üzere hem tiyatrolara hem de araba yarışlarına ve gladyatör gösterilerine akın akın giderdi. Abartılı bir tasarıma ve süslemelere sahip evlerin –örneğin Osiris bayramının ve Mısır'ın nehir hayvanlarının (timsahlar, su aygırları, vesaire) resimlerini eksiksiz olarak içeren "Nil Nehri Evi"nin– Yahudilere ait olmadığını düşünmek için hiçbir neden yoktur. Ayrıca, boyalı bir *menora*'nın ve benzer eşyaların keşfinden dolayı Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı bilinen batı yamacındaki (tiyatro ile sinagog yakınlarında) "Dionysos Villası"nı süsleyen, şehrin tamamının en enfes mozaikleri muhtemelen Aphrodites olan çok güzel bir kadını, Herakles'i ve diğer standart Klasik dönem temalarını içerir. Peki Dionysos Villası kime aitti? Bu konuda fikir birliği yoksa da, bazı araştırmacılar bu evin imparatorların dostu, Mişna'nın baş redaktörü ve *Sanhedrin* meclisinin başı, Başrahip Yehuda Hanasi'ye ait olabileceği ihtimalini ciddi olarak göz önüne almaktadır.[146]

---

[145] Bkz. birkaç yıl öncesine ait Eric M. Meyers ve Mark A. Chauncey, *Alexander to Constantine: Archaeology of the Land of the Bible*, cilt 3 (New Haven, 2012), 269-80.

[146] *A.g.e.*, 277.

Varlıklı, kozmopolit, ama aynı zamanda dindar Seforis şehri, günümüzde görebildiğimiz temel kentsel yapısını II veya III. yüzyılda kazanmış ve Diocaesarea olarak adlandırılmıştır, ama şehir IV. yüzyıl ortalarında biri siyasi, diğeri doğal kaynaklı iki büyük felakete maruz kalmıştır. 351'de eş imparator Cestus Gallus'un yönetimine karşı, kısmen dayatılan vergilerden kaynaklanan şiddetli bir isyan burada patlak verdi. İsyanın lideri olan "Diocaesarealı İshak," öncüsü olduğu müthiş güçle epey güneyde yer alan Lydda'ya kadar çeşitli kaleleri ele geçirmeyi başardı, ama sonra Akka yakınlarında bir yerde yenilgiye uğradı. Şehir, Roma'ya karşı düzenlenen büyük isyanların sonuncusuna olan katkısını, askeri açıdan yok edilerek ödedir. On iki yıl sonra da, 363'te merkez üssü Celile bölgesi olan devasa bir depremde şehrin geri kalan kısımları da yıkıldı. Ama Seforis/Diocaesarea yeniden inşa edildi, geniş caddeleri Geç Klasik tarza yeniden kavuştu ve kurulan yeni binalar arasında sinagoglar da vardı; günümüze ulaşanlardan biri olan bazilika biçimli uzun ve dar yapının mozaiklerinde genelde konutlara özgü olan imgeler tamamıyla sorunsuz bir şekilde ortak bir kutsal alana uygulanmıştır. Kalite açısından Dionysos Villası'ndakilerle aynı düzeyde olmasalar da özellikle Yahudiliğin hahamlar tarafından yapılandırılmasından sorumlu kuşaklar zamanında resimlere yer verildiğini göstermeleri açısından yine de olağanüstü derece etkileyicidirler.

Günümüzde Yahudiler, dua ve Tevrat evlerinde imgelerin olmadığına, varsa da tek tük, mütevazı vitraylarla sınırlı olduğuna inanarak yetişirler. Ama burada, yani sinagogların ilk biçimlerini kazandığı yerlerden birinde imgeler, mekânların tamamını bir ucundan diğerine kaplayan devasa mozaikler şeklinde her şeye hâkimdir ve aslında ambar benzeri, beşik çatılı, uzun ve dar olan bir yeri optik açıdan daha geniş gösterirler. Bu imgeler oturan veya ayakta duran cemaatin ayakları altında gizleniyor da değildi. Seforis'te taş banklar bulunmadıysa da, müminlerin bu Yahudi bazilikasının ça-

tısının altında, duvarlar boyunca sıralanan ve muhtemelen ahşap olan banklarda oturduğunu biliyoruz. Dolayısıyla bu resimleri her yönden rahatlıkla görüyor olmalıydılar ve mozaikler hafızanın gücünün siyasi gerçekleri yenmesine yardımcı olmuş olmalıydı.

Yahudi ikonografisi, tahmin edileceği üzere kelimelerin eşlik ettiği imgelerden oluşur. Mozaiklere burçların, ayların, hayırseverlerin isimlerini gösteren Yunanca, Aramice ve İbranice metinler, yazıtlar ve etiketler dahil edilmiştir. Ayrıca Kitab-ı Mukaddes'ten alınma sahnelerin, Mişna'yla birlikte Talmud'a dahil edilmekte olan, Tevrat ile Kitab-ı Mukaddes'in sistematik yorumlarından ibaret *midraş*'ın ilk halinin etkisinde olduğu da bellidir. Yahudi geleneğine dair sonradan edinilen bilgilerin tersine, metinler ve imgeler birbirinin aleyhine işlemez, birbirlerini tamamlarlar. Resimler, metin temelli Yahudiliğin illüstrasyon aksesuarı değildir. Bu ve bunun gibi sinagoglara gelen ve muhtemelen eğitim ve eğilim açısından *Bet Hamidra*ş'ın, yani Tevrat'ın incelendiği yapının haham cemaatinden çok farklı düzeyde olan (ama isyandan anladığımız üzere yine de ateşli Yahudiler) Yahudiler için resimler, Yahudi hafızasını devralmanın ve onu fiili toplumsal uygulamalara dönüştürmenin algısını yapılandırır. Resimler görsel hafızayı geliştirme sistemini tetikler. Takvim kızları ve bu döneme ait sinagogların çoğunun zemininin merkezinde yer alan büyük burç dairesi, *menora* şamdanı, şofar borusu ve mayasız ekmek masası gibi kayıp Tapınağın ikonları ve Kitab-ı Mukaddes'ten alınma, günahların arınması açısından anlamlı hikâyelerle (Dura'da olduğu üzere) bir arada yer alır.

Bu imgelerin hiçbiri keyfi bir şekilde seçilmemiştir. Jezreel vadisinin tepelik doğu kısmındaki Bet Alfa ve Seforis'e çok daha yakın Hammath Tiberas gibi birbirinden çok uzak sinagoglarda yer almaları, en geç IV. yüzyıldan itibaren mozaik zanaatkârlarının, ustalık dereceleri ne olursa olsun (Bet Alfa'daki mozaik karikatürleri andıracak derecede basittir)

başvurması beklenen, sinagog zeminleri için bir tür standart mozaik desen kitabının söz konusu olduğu anlamına gelir. İşin daha da ilginç tarafı, böyle bir desen kitabına bu kadar sıklıkla ve aynı şekilde başvurulmuş olması, hahamların onayını da aldığı anlamına gelir. Bu durumda Mişna ile mozaikler birbirlerini dışlamıyor, tamamlıyorlardı; Dura'da olduğu gibi, Yahudilerin bir araya gelip ibadet etmesi için bir kelime-ve-imge programı teşkil ediyorlardı.

Zeminin bölmeleri, bu programın gözler ve zihin üzerinde etkili olması açısından büyük önem taşırdı. Girişe en yakın yerde Kitab-ı Mukaddes'ten hikâyeler ve alıntılar bulunurdu ve en değişmez unsurlar arasında daima İshak'ın Bağlanması, sıklıkla Harun'un kutsaması (mini bir tapınağa uygun şekilde) ve bazen de meleklerin Sara'yı ziyareti yer alırdı. Mozaik zanaatkârları (veya onlara siparişte bulunanlar) ayrıntılarda değişiklik yapma hakkına sahipti, ama çok da sevimli olabilen bu ayrıntılar daima büyük bir anlam taşıyan küçük meselelere atıfta bulunurdu. İshak'ın Bağlanmasının Seforis versiyonuna biri baba İbrahim'e, çok daha küçük olanı İshak'a ait olmak üzere iki çift ayakkabı da dahildir. (Bu sahnenin tüm erken dönem tasvirlerinde İshak çocuktur, Talmud'da daha sonra otuzlu yaşlarında olduğu ısrarla öne sürülecektir.) Yan yana duran bu ayakkabılar bir yandan YHWH'in İbrahim'e dayattığı, doğaya aykırı bu talebi dokunaklı bir şekilde insancıllaştırırken diğer yandan Moriah dağındaki kutsal alana ayakkabılı girilmemesi gerektiğine imada bulunur.

Bu ayrıntı Yahudi tarihinin başka önemli yalın ayak aydınlanma anlarını da çağrıştırmış olmalıdır: örneğin Musa ile Yanan Çalının anısı (yine Dura'da da olduğu üzere), sinagog içerisinde yalın ayak müminler tarafından da canlı tutulmuş olmalıdır. Kapının yanında sıra sıra sandaletler, Seforis Yahudileri ile ataları arasında bir bağ oluşturmuş olmalıdır. Benzer şekilde takdir-i ilahi sonucu ortaya çıkan koçun varlığı da *Pesah* ve *Pesah* öğününe dahil edilen sembolik

unsur başta olmak üzere Tapınakta yapılan kurban törenlerini hatırlatmış olmalıdır. Hem Hıristiyanlıkta hem de Yahudilikte tam da bu dönemde kuzu ikonlarına ve anlamlarına büyük önem verilirdi.

Sinagog zeminin diğer ucunda, Tevrat sandığı nişine en yakın yere kayıp Tapınağın görsel işaretleri ve sembolleri toplanırdı; sinagog Tapınağa yakın bir şey değildi, onun hafıza odası sayılırdı. Merkezde birden fazla, girintili kapıları ve bazen (örneğin Dura'da) Süleyman'ın burma sütunlarıyla Kutsalların Kutsalın stilize imgesi olurdu. Tapınağın iki yanında, en azından Yahudilerin zihninde ve hafızasında tapınak Romalılardan kurtulmuş gibi, birer muhafız-koruyucu aslan veya birer *menora* şamdanı bulunurdu. Etrafında da Tapınakla bağlantılı çeşitli eşyalar yer alırdı: oruç dönemlerinin, bayramların ve Şabat'ın başlangıcında müminleri çağıran trompetler; tütsü kürekleri ve (bazen) maşaları; altından yapılmış mayasız ekmek masası. Dolayısıyla ahdin Kitab-ı Mukaddes'teki kaynağı kapıya yakın yerde, ahdin gerçeğe dönüştürülmesi de uzak uçta tasvir edilmiştir.

Hem ahdin Kitab-ı Mukaddes'te oluşturulması hem de Tapınakta tesis edilmesi yatay kuşaklar halinde resmedilmiştir. Ama aralarında büyük burçlar dairesi yer alır ve yerde döner gibi durduğu için daima mozaiğin en çarpıcı ve dinamik unsurunu teşkil eder. Bu imge ayrıca putperest ikonografiye de en yakın olandır. Takvim kızları zaten mevsimlerin klasik ikonlarıdır, ama burç dairesinin merkezinde, hahamlara uygun olmaktan çok uzak olup Antoninus Pius başta olmak üzere son putperest Roma imparatorlarının çoğunun gözdesi güneş tanrısı Helios vardır. Biçimden yoksun Yaratıcının bir türümü anlamında güneşe ibadet Yahweh inancında çok eskilere, klasik kültürden öncesine kadar uzanır.[147] Seforis'te güneş tanrısı ateşten bir arabanın çektiği bir ışın demeti

[147] Tryggve N. D. Mettinger, "Israelite Aniconism: developments and origins," Karel van der Toorn ve diğerleri, *The Image and the Book*, *a.g.e.* içinde, 188

şeklinde tasvir edilmiştir, ama Hammath Tiberias ile Bet Alfa'da bu ilahi varlık herhangi bir kaygı hissedilmeden, yüzünün ve biçiminin tamamıyla resmedilmiştir. Dairenin içinde burçlar dizilmiş, isimleri İbranice, Yunanca veya Aramice, bazen de üçünde birden verilmiştir, Yahudiliğin sahip olduğunu varsaydığımız (ama tarihte olmayan) tevazu kanonlarına da pek riayet edilmemiştir. İkizler veya Kova burcunda olduğu üzere insan figürlerine ihtiyaç duyulduğu zaman da mozaik zanaatkârları Seforis'teki gibi şirin, çocuksu ikizler veya Hammath Tiberias'taki gibi, kaslı, çırılçıplak bir erkek gibi figürler kullanırlar. Helios imgelerine verilen büyük önem ilk anda Talmud'un oluşturulduğu dönemdeki Yahudilikle uyumsuz gibi görünür. Ama Yahudilik daima takvime bağlı bir din olmuştur, bayramları ve kutsal günleri daima tarımsal yıla uymuştur. Tüm mozaik zeminlerde mevsimin ilk ürünleriyle dolu sepetlere ve sonbahardaki *Sukot* Bayramında hacılar tarafından Kudüs'e götürülen ve geçmişte de günümüzde de sinagoglara getirilen "dört çeşit meyve"ye – hurma palmiyesi yaprağı, ağaç kavunu, mersin ağacı dalları ve söğüt dalları– yer verilmiştir. Ölü Deniz Tomarları arasında da Yahudiliğe mutlak bağlılığın astronomiyle –veya astrolojiyle– yoğun ilgilenmek açısından bir engel teşkil etmediğinin açıkça belirtildiği belgeler vardır. Tomarların bazıları, gökyüzü konusunda gözlemlerle ve yorumlarla doludur. Bu da Yahudilerin klasik dünyaya duyduğu ilginin bir örneğiydi tabii, ama bu ilgi putperestlikle cilveleşme anlamına gelmiyordu. Güneş tanrısı Helios'un, Celile'nin büyük bir dikkatle tasarlanmış sinagog zeminlerinde merkezi bir yer kaplamasının tek nedeni, YHWH'in, yani ışık kaynağının bir niteliği şeklinde algılanmış olmasıdır. Evrenin merkezindeki güneş arabası, bu dönemde mistik yazılarda ve şiirlerde yer verilmeye başlanan, gökyüzüne yükselen *merkavah* arabasıyla bağdaştırılmış olabilirdi.[148]

[148] Joseph Dan, *The Ancient Jewish Mysticism* (Tel Aviv, 1993), 9-24.

Başka bir deyişle, iki yüzyıl öncesinde Mişna'yı yaratmış olan bir kentte bile, III ila VI. yüzyıl arasında Filistin'de inşa edilen sinagogların o kalabalık, harika mozaiklerinde hahamları dehşete düşürecek hiçbir şey yoktu. Ama imgelerle metinler, farklı Yahudi topluluklarını hedef alıyordu. Mişna sinagog Yahudilerinden ziyade, yine o kuşaklarda başlatılan başka bir gelenek olan, *yeşiva* akademilerinin atası *Bet Hamidraş* için yaratılmıştı. Kaba, gürültücü, dindışı heterodoks dünya buranın dışında tutulacak, böylece Tevrat'ın kelimelerinin ve Tevrat'ın kelimeleri konusunda konuşulan ve yazılan, sonradan Talmud haline gelecek olan sonsuz yorum, tefsir ve açıklama ağının başlangıcını oluşturan kelimelerin özü daha iyi anlaşılacaktı. Mişna'nın hemen her sayfası erdemli Yahudilerin dış dünyada nasıl davranması gerektiğinin bilincinde olduğunu gösterir, ama bazen de penceresiz bir mekân, zihnin kendi içine yönelmesi ve salt kutsal kelimelerin özerk gücüne odaklanması gereken bir yer gibi görünür.

Geç antikçağ ve Erken ortaçağ sinagoglarının dokusuna, imgelerine ve yazıtlarına dikkatle ve Yahudi tarihindeki anlarının ve yerlerinin ihtiyatlı bilinciyle bakıldığında bize Haham Yahudiliğinin sessiz, içe dönük ibadet yerlerine bakışından farklı bir şeyler verir. Sinagogda Yahudi ve dış dünyada Yahudi olmanın nasıl bir şey olduğunun gerçekliğini ayrıntılarıyla anlamamızı sağlarlar. Kentin karakteri, curcunası ve stilinden kopuk değil, onunla bağlantılı kurumlardı. Halkın gündelik dili –daha çok Yunanca ama sıklıkla da Aramice– mozaiklerin yazıtlarına dahil edilirdi. Mişna'daki isimler, hahamlarla bilgelerin isimleridir. Sinagogun zeminine ve duvarlarına yazılan isimler, sıradan Yahudilerin isimleridir ve yanlarına sıklıkla meslekleri yazılmıştır: tüccarlar, boyamacılar, hekimler. İlk grup efsanevi isimlerdir, ikinci grup ise gerçek kişilerdir, hatırlanarak onurlandırılmak isterler (ve hatırlanmaya devam ederler de). Geleneksel olarak kullanılan formül, "İyilikleriyle hatırlansınlar"dır. Örneğin çeşitli ileri gelen ailenin uzun, ince sinagoglarının yaratılı-

şında önemli bir rol oynadığı anlaşılan Seforis'te "rahip İshak'ın oğlu Yudan ve kızı Paregri. Amin Amin" veya "Yudan ile Semka'nın oğlu Tanhum ile Tanhum'un oğlu Neborai"nin hayaletlerine hayat verilir. Seforis aklıma geldiğinde Prens Yahuda da aklıma gelecek, ama Yudan ile Paregri'yi daima hatırlayacağım. Böyle isimleri kim hatırlamaz ki?

Dolayısıyla erken dönem sinagoglar, ibadetin dış dünyanın ve evhamlarının dışarıda bırakılmasını gerektiren yerler değildi. Tevrat okumaları için yeterince ışık almaları gerekliydi ve bazilika benzeri yapılarının daima pencereleri, dışa açılan sıra sütunları ve geniş kapıları vardı. "*Archisynagogos*" Theodotos'un yazıtı yoluyla, İkinci Tapınak ayaktayken Kudüs'te bir sinagogun kurulduğunu, Mısır'da bulunan benzer yazıtlardan da sinagogların dua evleri olarak değil de toplumsal merkezler, hacıların ve seyyahların konakladığı, yemek yediği, su verildiği konukevleri olarak ortaya çıktığını biliyoruz. Sinagoglar duaya ve Tevrat okumalarına odaklanılan yerlere dönüştüğü zaman toplumsal nitelikleri kaybolmadı, hatta günümüze kadar da devam etti.

Kültürel tarih bazen sıralı halde yazılmanın zararını çeker: bir dizi "-izm" birbirini ortadan kaldırır veya selefinin marjinalleşmesine, savunma konumuna geçmesine, yok olmasına yol açar. Ama Tapınağın yok edilmesiyle Hıristiyanlığın IV. yüzyılda Roma'da devlet dini olarak tesis edilmesi arasında geçen sürede Yahudilikte böyle bir şey olmadığı kesindir. Burada ilk tektanrılı din neredeyse yok edilip sonra da yeni, her şeyi fetheden İncil tarafından marjinalleştirilmedi. Bu, hem Yahudiliğin hem de Hıristiyanlığın oluştuğu ve baştan yaratıldığı bir dönemdi; belli bir dönem boyunca –belki de üç yüzyıl boyunca– her ikisinin de tarihinin böyle bir şeyi gerektirir görünmesine rağmen, birbirlerini dışlamadılar ve birbirlerini yok etmelerine gerek de yoktu.[149] Her iki

[149] Aynı anda gelişmekte olan iki dinin arasındaki diyalog ve "yankı etkisi" konusunda bkz. Israel Jacob Yuval, *Two Nations in Your Womb: Perceptions of Jews and Christians in Late Antiquity and*

kültün tektanrıcıları kazanmak için rekabet içinde olduğuna şüphe yoktu. İki kült arası geçişler de hem insani bir şeydi hem de alışılageldikti. Tevrat'tan kaynaklanmış birçok ritüel hem İsa'ya Tanrı diyenler hem de demeyenler tarafından uygulanmaya devam ediyordu. Şabat kuralına uyuluyordu ve Pavlus'un İsa'nın kendini feda etmesiyle temsil ettiği "yeni ahit"in eski "bedensel" sünneti hükümsüz kıldığını ısrarla belirtmesine rağmen, kendini Yahudi Hıristiyan görenlerin çoğu da bu ritüele uymaya devam etti. Zaten Yahudi olarak dünyaya gelen Petrus ve Pavlus arasında Antiokheia'da ortaya çıkan ihtilaf da bu meseleden kaynaklanır, çünkü burada Pavlus dehşet içinde Petrus'un sünnet olmayanlarla aynı masaya oturmadığına tanık olur.

II ve III. yüzyıllarda, her iki din putperest imparatorluk yetkililerine tabi olmaya devam ederken, karşılıklı nefret zorunluluğu olmadan aynı kentsel uzamı paylaşmışlar. Hatta bazen, Yahudi şehitlerin benimsenmesinde rekabete girmişlerdir. Antiokheia'da Hıristiyanlar arasında söz konusu olan Yedi Makabe (yaşlı baba Eleazar ve karısı dahil) kültünün bazı üyelerinin şehir merkezinden birkaç kilometre uzaklıkta, Yahudilerin en ünlü sinagoglarının olduğu Daphne'de gömülü olduğuna inanılırdı. Yahudilerin sinagog alanında gömülmesinin yasak olması, efsanenin inandırıcılığını azaltmadığı gibi buranın sonradan bir kiliseye dönüşmesine de engel olmadı. Ama Makabelerin koyu bir Hıristiyan kültüne konusu olması, iki inanç ve oluşum yıllarındaki hikâyeleri arasındaki bağlantılar açısından çok şey söyler.[150]

Bu yankı efektini –putperest-klasik geçmişin stilinin tektanrılı şimdiki zamanda sürdürülmesi ve iki din arasında

the Middle Ages (Berkeley ve Los Angeles, 2006); Shaye D. Cohen ve Edward Kessler, *An Introduction to Jewish-Christian Relations* (Cambridge, 2010).

150 Gerard Rouwhorst, "The cult of the Seven Maccabees and their mother in Christian tradition," Joshua Schwartz ve Marcel Poorthuis (ed.), *Saints and Role Models in Judaism and Christianity* (Leiden, 2004) içinde, 183-204.

gelip gitmeler– en iyi yansıtan şey, Romalı Yahudilerin ölülerini gömme şeklidir.[151] Şehrin güneyindeki Eski Appia Yolu üzerindeki "Vigna Randanini," yani Yahudi katakompları ve şehrin kuzeyinde, Villa Torlonia'da yer alanlar, VII. yüzyıl başlarında buralar tarla iken ortaya çıkarılmış ve doğal olarak Hıristiyanlara ait oldukları düşünülmüştür. XIX. yüzyıl ortalarında yenileri daha sistematik olarak keşfedildiğinde de bu görüş değişmedi ve arazi sahipleri bu temelde papalık yetkililerinden kazılara devam etmek için izin almayı başardı. Nekropolün tünellerine inen basamaklı girişe yakın yerde, duvarlara kırmızıyla boyanmış, yedi kollu bir şamdan olduğu apaçık olan bir imge vardır. Bazılarına Yunanca, hatta bazen İbranice yazıtların (bir tanesinde "Şalom" yazar) eşlik ettiği daha birçok şamdan resmi bulununca katakompların kimlere ait olduğu tartışma götürmez hale geldi. Ortaya çıkarılan bu yerler Yahudilere ait yeraltı mezarlarıydı ve en mütevazı sınıflardan en seçkin olanlarına, tüm Romalı Yahudilere açıklardı.

Hıristiyan katakomplarıyla aynı dönemde veya biraz daha sonra inşa edilmiş olan Yahudi katakompları aynı tarzda odalara, hücrelere ve nişlere sahipti. Ama Vigna Randanini'de bazı *kokhim*'ler, yani yeraltı galerisine paralel olarak değil de doksan derece açıyla kazılmış gömü yerleri vardır. Dolayısıyla Romalı Yahudilerin katakompları en azından bazı açılardan İkinci Tapınağın yok edilmesinden öncesine ve sonrasına ait, özellikle Celile'nin hemen batısındaki Bet Şearim'deki, II. yüzyıla ait devasa nekropolde bulunan prototipik Yahudi gömü odalarının uyarlanmış haliydi. Yahudi mezarları da Helenistik yeraltı mezar galerileri olan *hypogea*'lara çok şey borçluydu. Roma'daki mezarların çoğu tünellerin yönüne pa-

[151] Bkz. Adia Karnikoff, *Sarcophagi from the Jewish Catacombs in Ancient Rome: A Catalogue Raisonne* (Stuttgart, 1986); Leonard Victor Rutgers: *The Jews in Late Ancient Rome: Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora* (Leiden, 2000), ve *Subterranean Rome* (Leuven, 2000), 146-53.

ralel olarak kazılmış, fazla derin olmayan oyuklardır; daha varlıklı ve seçkin kişilerin daha büyük hücrelerinin yanı sıra bebekler ve küçük çocuklar için de sayısız küçük raf bulunur. Ender de olsa süslemeli, tam boyutlu lahitler de vardır, ama süslemeler genelde incecik *menora*'lardan veya klişe repertuarlarından alınma özlü sözlerle epigramlardan ibarettir. Bu dönemde yaşamış Romalı Yahudilerin büyük kısmı mütevazı bir hayat sürerdi veya yoksuldu: aralarında eski köleler ve onların soyundan gelenler de, zanaatkârlar ve esnaf da vardı. Ama her zamanki salgınlardan birinde ölen küçük çocukları için bir niş yaptıramayacak kadar yoksul değillerdi, yanına da yürek parçalayıcı, boyalı veya yontulmuş vedalar ve ölen çocuğun masumiyetine övgüler eklerlerdi.

Tünel labirentinin daha derinlerinde cemaatin daha varlıklı üyeleri için yerler bulunurdu. Romalıların gösterişli ve şiirsel stilinin taklit edildiği bir yazıtta cemaatin *grammaticus*'u, yani büyük önem taşıyan sekreteri olan bir kocanın yası tutulur. Belirli bir duvar resmi stilinin söz konusu olması, katakompların MS IV. yüzyıla ait olduğunun apaçık kanıtıdır; bu dönemde hem Roma'da hem de limanı olan ve bir sinagogun (geometrik mozaiklerle süslenmiştir) bulunduğu Ostia'da kayda değer bir Yahudi cemaati vardı; ama bu dönemde ayrıca Hıristiyanlık Roma İmparatorluğunun devlet dini ilan edilmiştir. Dolayısıyla Yahudi katakomplarının Hıristiyanlardan değil, daha iyi bilinen ve sayıları daha çok olan Hıristiyan katakomplarının Yahudi uygulamalarından örnek alınmış olması mümkündür, çünkü Yahudiler Filistin'deki gömü adetlerini diasporaya taşımışlardır.

Daha da şaşırtıcı olan (tabii Hammam-Lif ve Seforis gibi yerlerde ödünç alınan unsurların bilincinde değilsek), katakompların en derin yerlerindeki, şapel benzeri odalar şeklindeki görkemli aile mezarlarının duvar ve tavan süslemelerinin putperest stilinde olmasıdır. Vigna Randanini'dekiler Yahudilerin özellikle mezar geleneklerinde süslemelere karşı olduğu varsayımını bir kez daha yalanlarlar, zira duvarların

tamamını ve taşa oyulmuş tonozu kaplayan zarif resimler bitkilerin, çiçeklerin ve hayvanların yanı sıra bazen, inanılmaz bir şekilde, *musa*'ları, Pegasus gibi mitik figürleri ve Diana, Venüs, Apollon ve Mercurius'u andıran tanrı figürlerini içerir. Ebedi gökyüzünün ışığını bu karanlık hücrelere getirmek ister gibi tonozu açık maviye boyanmış olan bu odalardan biri bu imgelerle o kadar zarif bir şekilde bezenmiştir ki arkeologlar buranın daha önceden bir putperest gömü odası olabileceğine inanırlar. Bir ara burayı devralan Yahudiler, bu zarif süslemelerden rahatsız olmamakla kalmamış, kendi cenaze geleneklerine uygun bulmuş olmalıdır. Bu süslemeli odaların, neredeyse mükemmel bir küp biçimindeki en nefis olanında (ama en büyüğü değil) dört köşede hurma palmiyeleri (kadim bir Yahudi sembolü) yer alır, beyaza boyalı duvarların üzeri de narin çiçeklerle, sıçrayan ceylanlar ve yunuslarla o derecede kaplıdır ki, Yahudilerin merhum sevdiklerini hayal güçleriyle ve şiirleriyle teslim ettikleri gizli Cenneti, *gan*'ı, yani Cennet Bahçesini temsil ettiğine şüphe yoktur. Çok eskilerde Yahudi deneyiminin ne olması gerektiğine dair varsayımların çoğunda ki (örneğin sinagoglarda kadınlarla erkeklerin ayrı fikri) olduğu üzere, cenaze âdetlerinin son derece sade olduğu fikri de fiili olarak, Yahudilerin kültürlerinin bu ilk oluşum döneminde yaptıklarının kanıtlarıyla çürütülmüştür. Yerin altında, ışıktan uzaktaki bu istirahat yerlerini süsleyip bezemek için ne mümkünse yapılmıştır: yoksullar için sadece *menorot* resimlerine, küçük yazıtlara ve vedalara yer verilmiş; varlıklı olanlar için cennetvari bir kurtuluş düşü niteliğinde, koskoca yeraltı bahçeleri veya korulukları yaratılmıştır. Yahudilerin ölülerinin bu bahçe düşü, aşırı katılıkta kuralların dayatılmaya başlandığı (ama göreceğimiz üzere sadece ara sıra ve kısmi olarak etkili olduğu) yüzyıllarda bile devam etmiştir. "Hoşça kal canım, *gan* bahçesinde uyu," annemin Hampstead hastanesinde babamın naaşını gördüğü ve soğuk alnını öperek onunla vedalaştığı zaman söylediği son şeydi. Dindar bir

insan olan annem, Arthur Osea'nın böyle yemyeşil yapraklı bir cennet odasında, çizgili şezlonglarından birine uzanmış olabileceği fikrinden son derece mutlu olabilirdi.

II. Kırılma

Doğrusunu söylemek gerekirse, Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki sorunlar bir aile kavgasından ibaretti. Ama bu durum, sorunların kısa sürede ölümcül hale gelmesine engel olmadı, hatta öyle olmasını temin etti. Hıristiyanların aklına din değiştirmeyenlerin insanlık dışı canavarlar olduğu, Tanrı'yı öldürdüklerini ilk olarak yerleştirenler, Nasıralı İsa'nın destekçileri olan bir Yahudi topluluğuydu. Matta'nın İncil'inde Yahudilerin "O'nun kanının sorumluluğu bizim ve çocuklarımızın üzerinde olsun!" diyerek suçluluklarını ebedi kılmaya gönüllü olmaları yeterince kötü değilmiş gibi, daha da kötüsü, Yuhanna'nın İncil'inde İsa'nın, ana özelliği içine şeytanın girdiği katil bir halk tarafından öldürüleceğini açıkça söylediği belirtilir.

Bu konuşma, Yuhanna'nın İncil'inin sekizinci bölümünde, İsa zinayla suçlanan kadını savunduktan sonra, kızgın Farisilerle çatışma kaygı verici bir hal alınca gerçekleşir. Bu, Yeni Ahit'in tamamının en yalın, en derin anı olabilir; Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki talihsizliklerin, yanlış anlamaların ve karşılıklı yanlış tanımlamaların hepsi bu andan kaynaklanmıştır. Tevrat'ın yasasının muhafızları (kendi deyimleriyle) olan Farisiler, "Sen kimsin?" diye sorarlar. İsa, "Başlangıçtan beri size ne söyledimse, O'yum" gibi vecize benzeri bir söz söyler ve Babasından söz etmeye devam eder. Dinleyicilerinin en azından bir kısmının onu sonuna kadar dinleyeceğini hisseden İsa, "Gerçeği bileceksiniz ve gerçek sizi özgür kılacak" diyerek onlara cesaret verir. Bu, bir mesihin, Kudüs'ü kurtarmak için seçilmiş birinin söylemesi beklenen bir şeydir. Ama ona hayran kalmayanlar da vardır. Bunları daha önce duyanlar, (biraz mantıksız da olsa) biz zaten özgürüz, çünkü "Biz İb-

rahim'in soyundanız" diye cevap verirler. Ansızın sinirlenen İsa da, "İbrahim'in soyundan olduğunuzu biliyorum. Yine de beni öldürmek istiyorsunuz. Çünkü yüreğinizde sözüme yer vermiyorsunuz... İbrahim'in çocukları olsaydınız, İbrahim'in yaptıklarını yapardınız" diye cevap verir, sonra da "Ama şimdi beni... gerçeği sizlere bildireni öldürmek istiyorsunuz" diye tekrar eder. İşlerin çirkinleşmek üzere olduğunu hisseden Yahudiler savunmaya geçerek onun lafını keserler ve "Bir tek Babamız var, o da Tanrı'dır" derler. Hayır, der doğruculuğu kabaran İsa, Tanrı Babanız olsaydı, beni severdiniz, "çünkü ben Tanrı'dan çıkıp geldim." Beni duyamazsınız ve anlayamazsınız, çünkü sizin babanız başka biri ve o kulaklarınızı tıkıyor, ışığı görmenizi engelliyor, der. Peki kimdir babaları? "Siz babanız İblis'tensiniz ve babanızın arzularını yerine getirmek istiyorsunuz. O başlangıçtan beri katildi. Gerçeğe bağlı kalmadı. Çünkü onda gerçek yoktur." Derken iki taraf birbirini şeytana uymakla suçlamaya başlar. Dehşete kapılan Yahudiler İsa'yı asıl şeytan olmakla ve müritlerine ebedi ölümsüzlük taahhüt ettiği için Samiriyeliden de kötü olmakla suçlarlar.

Bundan dört yüz yıl sonra, MS 386'da başka bir Johannes, sofuluğundan ve belagatinden dolayı büyük saygı gören ve "Khrysostomos," yani "Altın Dilli" olarak bilinen rahip Johannes, Suriye'nin dağları ile deniz arasında yer alan ve altın şehir olarak bilinen Antiokheia'da bir kilisenin vaiz kürsüsünden, Yahudilerin sinagoglarının ve özellikle yemyeşil banliyösü Daphne'deki Matrona sinagogunun genelevlerden de kötü ve şeytanın yuvası olduğu konusunda cemaatini uyarmıştır. Meşum şeytani faaliyetlerin yürütüldüğü yerler hayal eden Johannes, "sinagoglarında görünmez bir düzenbazlık sunağı vardır, orada koyunları veya buzağıları değil, insanların ruhunu kurban ederler" der.[152] Ama şeytana uyma

[152] Johannes Khrysostomos, *Adversus Iudaeos: Eight Homilies against the Jews*, I, vi.

tehlikesine en açık olanlar, Antiokheia'nın kadınlarıydı, çünkü oraya eğlenme ve ilham alma amacıyla gitmeye alışıktılar. *Midraş*'ın Tevrat konusundaki bölümleri Yunanca okunduğundan ve okumaların kendi de Yunanca yapıldığından, Yeni Yılda şofar çalınınca sinagoglara giden saf Hıristiyanlar tarafından anlaşılmaları mümkündü. "O trompetlere koşmayın" diye emreder Johannes, "evde oturup onlar [Yahudiler] için ağlayıp inlemeniz gerekir."[153] Sonra da şöyle ekler: "Şeytanla dans etmekten korkmuyor musunuz?"[154] Ve kadınlar utanmaz bir şekilde Yahudilerle birlikte gezip eğlendiğinde kocalarına döner (Altın Dilli Johannes evlilik ilişkilerinin yakınlığına derinden inanırdı): "Karılarınız sonra size geri dönmeyecek diye korkmuyor musunuz?" Toplantılarından kaçın! Onlardan vebanın bulaştığı evlerden kaçar gibi kaçın! "Yahudileşme" adı verilen Yahudilerle cilveleşme korkunç bir hastalıktı ve saf olanların Şeytanın kurduğu tuzağa düşmesine neden olabilirdi.

Yahudilerin kara büyü yaptığı bilinen bir şey değil miydi? Paphos'ta Aziz Pavlus gerçek anlamda "Şeytanın çocuğu" olan büyücü Elymas ile yüzleşmemiş miydi?[155] "Büyücülere hakaret edin! diye emreder Johannes. "Onları evinizden kovun!"[156] Antikçağda Yunanlar tarafından yapılan ilk tasvirlerinden itibaren Yahudilerin ezoterik bilgilerde usta olduklarına, büyü ile tıp arasındaki sınırı bulandırdıklarına inanılır; ayrıca bazıları yazılar içeren, bazıları insanları kısırlıktan veya çocuk düşürmekten koruyan, bazıları yüzük ve bilezik şeklinde tılsımlar sattıkları da bilinir.[157] Yahudiler ellerindeki bu güçlü yetiyle, sağlıklı ürün elde edilmesi için tarlaları ve bağları kutsamaya hazırdı daima ve birçok Hı-

[153] *A.g.e.*, IV, 4, 7.

[154] *A.g.e.*, II, iii, 5.

[155] Elçilerin İşleri 13:8.

[156] Khrysostomos, *Adversus Iudaeos*, VIII, 7, 6.

[157] Yahudi tılsımları konusunda bkz. Gideon Bohak, *Ancient Jewish Magic: A History* (Cambridge ve New York, 2008), 370-6.

ristiyan çiftçinin bu kutsamalarda herhangi bir kötülük görmediği vaizlerin hiddetinden bellidir. Khrysostomos'un ihlallere duyduğu öfkeden (ve diğer Kilise Babalarının itirazlarından) Hıristiyanların sinagoga gitmesinin çeşitli nedenleri olduğunu anlıyoruz. Oraya belagati ile ün salmış Yunanca vaazlar dinlemeye giderlerdi. Oraya sözleşmelerini imzalamaya giderlerdi, çünkü belli ki kendi mahkemelerinden çok Yahudi mahkemelerine güvenirlerdi. Oraya yemin etmeye giderlerdi, çünkü bir nedenle sinagoglarda edilen yeminlerin daha etkili olduğuna inanırlardı (Khrysostomos bu durumu kuşkuyla, onları aşağılayarak aktarır). Bu nedenlerden herhangi biri Hıristiyanların sinagog ziyaretleri için bir gerekçe teşkil ediyorsa, Rahip Johannes en azından Hıristiyanlığa özgü, koruyucu bir ilaç sunmaya çalışırdı: "Alnınıza doğru istavroz çıkarırsanız, sinagogda yaşayan kötü güç oradan derhal kaçacaktır. Alnınıza doğru istavroz çıkarmazsanız, Şeytan sizi olduğunuz gibi, çıplak ve silahsız ele geçirecek, sizi on binlerce korkunç yarayla alt edecektir."[158]

Yahudilere karşı saldırıların zamanlaması daima birbirinin aynıdır. Bir şehir veya bir ülke veya bir devlet kriz halindedir; sorunlar, çatışmalar, yoksunluklar ve panik eşiği aşmıştır; daha da korkunç şeyler kapıda beklemektedir. Çabuk, Şeytanın halkını suçlayalım; Yahudilere saldıralım. Antiokheia'nın 386-7'deki sorunu, İmparator Theodosios ile yeni karısı Galla'nın şahsına veya en azından suretine yapılan hakarete Roma'nın korkunç bir karşılık vereceği olasılığıydı. Roma ile İskenderiye'den sonra imparatorluğun üçüncü en büyük, görkemli ve kozmopolit şehri aynı zamanda Sasani Perslerinin eskiden beri süren tehdidine karşı ön cephe komuta ve kontrol merkeziydi (zaten Sasaniler bir yüzyıl bile geçmeden Antiokheia'nın yok edilmesine neden olacaktı). Şehrin savunması, coğrafi açıdan zaten çok yayılmış olan Bizans İmparatorluğu için çok maliyetliydi. Zevk ve sefa düş-

[158] Khrysostomos, *Adversus Iudaeos*, VIII, 8.

künü şehre yeni bir altın vergisi getirilecekti, ama şehir bir süredir kuraklık, kıtlık, yükselen fiyatlar, veba salgının yeniden baş göstermesi gibi çeşitli zorluklarla karşı kaşıyaydı. Yakınmalar isyana, isyan da ikonoklazma dönüştü.

Karışıklıkların Hıristiyan yönü de vardı. Antiokheia zevk ve sefa içinde yaşıyor olabilirdi ve anıtları, tiyatroları, hamamları ve villalarıyla görkemli bir şehir olabilirdi, ama burada aynı zamanda çok sayıda sofu vardı ve çoğu civar tepelerde keşiş veya münzevi hayatı sürdürüyordu. Şehrin bu iki –dindar ve dindışı– yönü, kültürel açıdan birbirlerini beslerdi.[159] Antiokheia'nın ahlaksız hedonistleri ne isterlerse onu yapardı, sonra da yoksullara ve Kurtarıcının onlara duyduğu merhamete aldırış etmedikleri için Khrysostomos gibi azgın vaizlerin saldırısına uğrarlardı. Ama hedonistler bu durumun, bu dramatik gösterilerin de tadını çıkarırdı. Şehirde ve insanı en yıpratan ürünlerden biri olan pirincin yetiştirildiği sulak ovada çok sayıda yoksul yaşıyordu. Azizlerle günahkârların bu kadar bir arada yaşadığı başka bir yer yoktu. Antiokheialılar Hıristiyanlık tarihindeki rolleriyle gurur duyarlardı. Elçilerin İşleri kitabına göre "Hıristiyan" kelimesi ilk olarak bu şehirde icat edilmişti. Pavlus'un sekiz yıl yaşayıp İncil'in yönünü "sünnetliler"den Yahudi olmayanlara çevirdiği şehir burasıydı. Burası aynı zamanda halkın çok sevdiği sayısız meşhur azizin ve şehidin de istirahat yeriydi: bir zamanlar şehrin en süslü fahişesi olup vaftiz olduktan sonra mücevherlere boğduğu kölelerine özgürlüklerini veren, servetini yoksullara dağıtan ve mübarek bir hadım kisvesi altında ıssız bir inziva merkezine çekilen, cinsiyeti ancak ölümünden sonra ortaya çıkan Tövbekâr Fahişe Pelagia; Romalıların zulmüne karşı çıkarak zincirli olarak yakılmayı

[159] Antiokheia'daki Yahudilerle Hıristiyanlar konusunda bkz. Christine Kondoleon, *Antioch, the Lost Ancient City* (Princeton, 2000), özellikle Bernadette J. Brooten, "The Jews of Ancient Antioch," 29-39; Glanville Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conflict* (Princeton, 1961).

talep eden Babylas; nişanlısından ayrılıp saçını kestiren ve İsa'nın karısı olmayı seçen, aslanlar, boğalar ve yılanlar tarafından öldürülme girişimlerini atlatan, Pavlus'un müridi, Havarilerle-Aynı-Düzeyde olan Thecla.

Böyle örneklerin yanında bir imparator neydi ki? İsyancı kalabalıklar Antiokheia'nın dört bir yanında imparatorla karısının heykellerini ve büstlerini indirip tutsaklarmış gibi sokaklarda sürüklediler. Bu olanlar, Theodosios'un ilk karısının ölümünden sonra yeniden evlendiği de göz önüne alınırsa Konstantinopolis'te iyi karşılanmadı. Yapılanların bedeli ödenecekti. Ve şehir boynunda iple bir esir gibi beklerken, siyah giyimli keşişler ve münzevilar Macedonius adlı yaşlı bir adamın liderliğinde "meleklerden oluşan bir kıta gibi" Antiokheia'ya geldi, der Khrysostomos ve olayı bir mucizeymiş gibi anlatır. Khrysostomos ile keşişler imparatora merhamet etmesi için yalvarırlar ve sadece on bir ibretlik infaz ile istediklerini aşağı yukarı elde ederler.

Khrysostomos bu panik ortamında *Yahudilere Karşı* başlığı altındaki sekiz vaazını ortaya attı: bu retorik temelli saldırı; Yahudileri gerçek anlamda şeytanlaştırdı, hepsini İblis'in yaratıkları, sinagoglarını da İblis'in ini olarak gösterdi. Khrysostomos ünlü ve parlak bir hatip olduğu için (putperest hoca Liabanus'tan eğitim almıştı), eseri güçlü ve uzun süreli bir etki yarattı. Khrysostomos aynı zamanda ancak çilecilikte ısrar ettiği takdirde hayatını kaybedeceğini anlayınca Antiokheia'ya dönmüş, aleyhinde tek söz söylenemeyecek, mübarek bir adam olarak da görülüyordu. Johannes'in çok işi vardı: ilk işi Hıristiyanları Yahudilerden kesin bir şekilde ve sonsuza kadar ayırmak olacaktı.

Hıristiyanlarla Yahudiler uzun zamandır Antiokheia'da yan yana yaşıyorlardı; her zaman uyum içinde olmasalar da sürekli ihtilaf halinde de değillerdi. Yahudiler, şehrin MÖ 300'de Makedonyalı Seleukos tarafından kurulduğu andan itibaren, muhtemelen Mısır'da olduğu gibi hizmetleri karşılığında toprak verilen paralı askerler olarak Antiokheia'da

bulunmuşlardı (paralı askerlik Yahudilerin gözde meslekle-rinden biriydi). IV. Antiokhos Epiphanes'e karşı gelişen isyandan sonra Haşmonayim hanedanı, Seleukidlerin iç savaşına dahil olmuş, bir noktasında rakiplerinden biri olan Demetrios Nikator 'la mücadele etmek için binlerce asker göndermiştir. Bunun karşılığında da şehirde kendi kendini yöneten bir *politeuma* şeklinde sabit bir yer edinmişti. Kudüs'le ve Yehuda'yla yakın bağlar söz konusuydu.

Şehir Herod'un etki alanına dahil olduğu zaman onun uzun inşa projesi listesine eklendi. Kuzey-güney yönündeki belli başlı cadde boyunca uzanan sütunlu, üstü kapalı, güzel yürüme yolu *stoa*, Herod'un eseriydi. Şehirde zaten çok sayıda putperest tapınağı ve bir amfiteatr vardı; Romalılar bunlara araba yarışları ve gladyatör gösterileri için büyük bir hipodrom eklediler, en büyük tiyatroya sütunlu bir sahne dahil ettiler ve olmazsa olmazları hamamları kurdular. Yahudilerin bu kentsel zevklerin tadını en az Yahudi olmayan komşuları kadar çıkardığı anlaşılmaktadır. Öyle bir yaşam tarzları vardı ki şehir başka yerlerden gelen varlıklı göçmenler için de bir çekim noktası teşkil ediyordu: örneğin Babil'den gelen ve şehre beş yüz atlı ile yüz kadar aile üyesi ve maiyetiyle birlikte giren Zamaris, şehir dışında bir arazi alıp bölgeye özgü bir pirinç türünü yetiştirmeye başlamış ve Antiokheia'da soylu bir Yahudi hayatı sürmeye koyulmuş.[160] Yunanların Apollon onuruna bir tapınak inşa ettiği, Daphne olarak bilinen müreffeh banliyö, hepsi mozaiklerle ve çeşmelerle süslenmiş büyük villalardan oluşan bir mahalleye dönüştü. En varlıklı Yahudiler burada yaşar, harika bir yapıya sahip Matrona sinagogunda toplanan seçkin sınıfı oluştururlardı; Khrysostomos'un dehşetle tanık olduğu üzere, Hıristiyan kadınlar da yılbaşında şofar dinlemek ve Yunanca yapılan okumaları, verilen vaazları Yahudilerle birlikte alkışlamak üzere bu sinagoga giderdi. Bu dinden dönmek değildi de neydi?

[160] Brooten, "The Jews of Ancient Antioch."

Daphne tarzı bir hayat yaşamayan çok sayıda Yahudi de vardı ve onlar şehrin güneydoğusunda, en yeni amfiteatrlardan birinin bulunduğu Kerateion'da yaşardı. Onların sinagogu muhtemelen Haşmonayim hanedanıyla bağlantılı olarak Aşmunit olarak bilinirdi (şehirde büyük ihtimalle başka sinagoglar da vardı). Bu sinagog da Khrysostomos'un öfkelenmesine neden olan Hıristiyan inancından "turistleri" çekiyordu, ama genelde sinagoga gelenler daha mütevazı Yahudilerdi, uluslarının o dönemde bile uzmanlaştığı alanlarda –gümüş ve altın işçiliği, incelikli deri ürünler, dokuma ve işlemeli tekstil– faaliyet gösteren zanaatkârlar ve esnaftı. Yahudi arazi sahipleri kırsal bölgelerde Suriye pirinci yetiştiriyordu, onlardan toprak kiralayıp ürün yetiştirenlerin bazıları da Yahudiydi. Mezopotamya sınırında yer alan bölgenin tamamına dağılmış, örneğin Apamea ve Misis'te (Mopsuestia) yer alan ve her zamanki gibi mozaikler (Nuh'un Tufanı dahil) ve hayırseverlerin yazıtlarını içeren sinagoglar hem diaspora olan hem de olmayan bu dünyanın canlılığına ve zenginliğine tanıklık eder. Bet Şearim nekropolündeki yazıtlar yoluyla, "konsey başkanı Aedesios" başta olmak üzere, Antiokheia'da veya yakınlarında ölen varlıklı Yahudilerin çoğunun kemiklerinin, ölümlerinin yıldönümünde, Kudüs'e en yakın olabilecek buraya gömüldüğü konusunda bilgi sahibiyiz.

Bu durumda Antiokheia Yahudileri, yaşadıkları yerlerden sürülme tehditleriyle ve dönem dönem düşmanca davranışlarla karşı karşıya kaldıkları zaman bile, şehirlerine derinden kök salmışlardı ve toplumu ile tarihinin organik bir parçasıydılar. Ama Johannes Khrysostomos'u asıl kızdıran şey de, Kurtarıcıyı kabul edenlerle onu reddetmeye devam edenlerin bir arada yaşamaya devam ediyor olabilmesiydi. Körlerle kurtarılmış olanları birbirinden ayırt etmek lazımdı, aradaki net ayrımı vurgulamak lazımdı, yoksa İsa'nın ebedi bedeni anlamına gelen *corpus christianum*, yani Hıristiyanlar topluluğu, onu yozlaştıranların yuvası haline gelecekti.

İki tektanrıcılık şekli daima bu derece birbirini dışlamamıştı. İsa'nın aktarılan öğretileri Tevrat'ın reddedilmesini gerektirecek hemen hiçbir şey içermediğinden, Yahudi-Hıristiyan olmak mümkündü ve hem Filistin'de hem dışında, İsa'nın ölümünden sonraki ilk kuşaklardan çok kişi öyleydi. Iustinus Martyr, MS 140'ta yazdığı, Korinthos'ta Yahudi "Trypho" ile arasında geçen hararetli bir diyalogda Yahudi Hıristiyanlardan söz ederken, İbranicede "fakir" anlamına gelen *evyon*'dan türemiş olan "Ebiyonit" terimini kullanmıştır (Hahamlar ise onlardan bazen *minim* diye söz ederdi). Bu ismin toplum içindeki konumlarından çok, İsa'nın dDağdaki vaazının etkisiyle benimsedikleri fakirlikle ilgisi olduğu sanılır. Ebiyonitler, Matta'nın İncil'ine uyarak (okudukları tek İncil buydu) İsa'yı mesih kabul ediyorlardı, ama Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin kehaneti doğrultusunda insani biçimde olacağına inanıyorlardı. O, gökyüzünün bulutlarıyla gelen "İnsanoğlu" idi, Daniel 7'ye göre "eskiden beri var olan"dı, "saçları yün gibi paktı" ve "hiç bitmeyecek, sonsuz bir egemenlik" sözü verdi. Dolayısıyla Ebiyonitlerin İsa'sı insandı, fiziksel bir bedene sahipti; bir bakireden değil, Yusuf ile Meryem'den doğmuştu. Ebiyonitler İsa'nın ilahi yönünü tamamıyla reddederlerdi ve İsa'nın Tanrı ile bir arada var olması (Onun tarafından yaratılmış olması yerine) kavramı onlara sapkınlık gibi gelirdi, çünkü böyle bir şey şema'da her gün beyan edilen nihai Bir-lik hakikatini ihlal ederdi. Ancak insan-mesihin dirilişi kabul edilebilir bir şeydi, çünkü Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan mucizelerin çoğundan daha mantıksız bir olay değildi – ama İsa'nın ölümünün insanlığın günahlarını arındırdığı kavramı onları aşıyordu.

Salamisli Epiphanius'un Ebiyonitlerin âdetlerine dair anlattıklarının büyük kısmı, Kumran'daki cemaat konusunda bildiklerimizi yankılar. Her iki topluluk da karmaşık bir melek kültüne sahipti; her ikisi de Tapınak düzenine karşıydı (Yeni Ahit'te Farisilerden İsa'nın düşmanları olarak söz edilirse de, vaazların büyük kısmının asıl hedefi aristokrat

Sadukilerdi); her ikisi de yıkanmaya ve kendini arındırmaya saplantı derecesinde önem verirdi. Hayvanların kurban edilmesi dışında (Ebiyonitler katı vejetaryendi) Tevrat'ın oruç tutma ve bayram günleri, beslenme yasaları ve Şabat konularındaki hemen hemen bütün kurallarına uyarlardı. İsa'nın kardeşi ve "Kudüs Kilisesi"nin (İsa'nın dirilişinden ve göğe yükselişinden sonra düzenlenen ilk örgütlü topluluk) kurucusu Adil Yakup'un Ebiyonitleri kazanmanın zorlaştırılmaması amacıyla Hıristiyan cemaatine katılım için Tevrat yasasının tamamının reddedilmesini şart koştuğu söylenir. Ana misyonu "sünnetlileri" hedef alan Petrus da James'le hemfikirdi. İsa'nın mesih olduğuna inananlar hem Yahudi ritüellerine devam edebilir hem de Kiliseye kabul edilebilirlerdi.

Ancak Hıristiyan teolojisinin asıl kurucusu ve yaratıcısı Pavlus, hem kilisede hem de sinagogda ibadet etmeyi imkânsız kılan daha sert bir yaklaşım benimsemiştir.[161] Yakup ile Petrus'un Yahudilikleri, onları İsacılığı Yahudiliğin bir şekli olarak sunmaya itiyordu; onlara göre İbranice kutsal metinleri temel alıyordu ve bu metinlerde öngörülmüştü ve Tevrat'ın dışında değildi, onu daha da pekiştiriyordu. Pavlus bazı önemli açılardan Hıristiyanlığı Yahudiliğin reddedilişi değil, taahhüdünün nihai gerçekleşmesi olarak görüyordu. Ama Pavlus Kitab-ı Mukaddes'i mesihin taahhütleri için geriye doğru okuyordu. İbrahim'in Tanrı'yla ahdi sonuçta insanlığın tamamını kapsıyordu; Yaratılış kitabına göre peygamber birçok ulusun babası olacaktı, Tanrı'ya olan inancı oğlunu kurban etmek için bağlarken bile (geleceğin bir başka habercisi) Tanrı'ya olan güveni her şeyden önce bir inanç meselesiydi, vesaire. Pavlus yeni ahitle, yani yeni inançla Kitab-ı Mukaddes'in kendi azlini, daha doğrusu Musa'nın yasasının azlini ilan ettiğine inanıyordu. Pavlus o yasayı bir "okul müdürü"ne benzetiyordu: verdiği eğitim gerekliydi,

[161] Hyam Maccoby, *Paul and the Invention of Christianity* (New York, 1986).

ama insanları inancın keşfinden uzak tutan bir eğitimdi. Artık gereksiz hale gelmişti.

Pavlus Yahudi olarak doğmuş olmasına, Yakup ile Petrus'a göre tam tersi anlamda önem verirdi. İsrail'in eski versiyonu ile yenisi arasındaki ayrımını Hıristiyanların işgüzar savcısından daha iyi anlayacak kimse var mıydı? Antiokheia'da Pavlus ile Petrus Tevrat'ı temel alan iddialar konusunda şiddetli bir tartışma yaşadılar. Pavlus, Petrus'un sünnetli olmayanlarla yemek yemeyi reddetmesini bir tür ahlaki korkaklık (belki de İsa'yı üç defa inkâr etmesine benzer şekilde), yeni ahitle İsa'nın kanının bedendeki eski yarayı gereksiz hale getirdiğini söyleyen İncil'in hakikatinden kaçış olarak görmüştür. "İsa'nın sünnetli olup olmamasının önemi yoktur, önemli olan yeni yaratılıştır."[162] Eski inanışa tutunmaya çalışmak, İsa'nın fedakârlığının sunduğu kurtuluştan kaçmak demekti. Musa'nın yasası gereksiz hale gelmekle kalmıyordu, dayattığı yükümlülükler saf inancın şiddetli ışığını gölgeleyen bulutlar gibiydi. "Yine de insanın Kutsal Yasa'nın gereklerini yaparak değil... iman ederek aklandığını biliyoruz... Çünkü hiç kimse Yasa'nın gereklerini yaparak aklanmaz.[163]

Pavlus Hıristiyan teolojisinin temelini İsa'nın hayatından ölümüne kaydırdığı zaman Yahudilerin İsa'nın öldürülmesindeki rolünü kaçınılmaz kılmakla kalmamış, yeni dinin öğretilerinin merkezi unsuru haline getirmiştir. Ve İsa, Tanrı Baba ile tamamıyla aynı tözden olduğu için Yahudilerin suçunu Tanrı'yı öldürme haline getirmiştir. Bu da Tapınağın yok edilişi konusundaki Yahudi açıklamaları arasındaki ay-

---

[162] Galatyalılar 6:15; Daniel Boyarin, *A Radical Jew: Paul and the politics of Identity* (Berkeley, 1997). Yahudilik ile Hıristiyanlık arasındaki uzlaşmazlık hakkında katı bir görüş konusunda bkz. Jacob Neusner, *Jews and Christians: The Myth of a Common Tradition* (Philadelphia, 1991); klasik anlatım konusunda ayrıca bkz. James Parkes, *The Conflict between Church and Synagogue: A Study in Ancient Anti-Semitism* (Londra, 1932); Samuel Krauss, *The Jewish Christian Controversy from Ancient Times to 1789* (Tübingen, 1995).

[163] Galatyalılar 2:16-21.

rımı keskinleştirmiştir. Tannaim bilgelerine göre İkinci Tapınağın yıkılışı Tevrat'a itaat etmemenin cezasıdır (Birinci Tapınağın yıkılışında da aynı şey söz konusudur); Pavlus'a göre ise Tapınak, onun yerini alan yasaya yeterince itaat etmedikleri ya da en azından onu kabul ettikleri için yıkılmıştır. Eski yasanın ve mesihle ilgili kehanetlerin muhafızları oldukları için, kendi kutsal metinlerinin anlamını kavrayamamaları daha da anlaşılmaz ve affedilemez bir durumdu (Pavlus'a göre). Bu kadar anlayışsız ve kasıtlı "taş kalplilik" (neredeyse en başından beri Hıristiyanların Yahudi tasvirlerinde bu terim kullanılmıştır) ancak şeytan tarafından ele geçirilmekle açıklanabilirdi.

Kendi ulusu olan Yahudilerin kendi dinlerinin nihai noktasını kabul etmeyeceğinden umudunu kesen Pavlus, dünya çapında Yahudi olmayan insanları kapsayan misyonla görevlendirildiği için minnettardır. Yahudiler Tevrat'ın sadece kendilerine ait olduğunu söylerken, İsa'nın kendini feda edişinin insanlığın tamamının günahlarını atfettirmeyi amaçlaması mantıklıydı, aksi takdirde ne işe yarardı? Dolayısıyla Pavlus Kitab-ı Mukaddes'in, Yaratılış'tan başlamak üzere çok sayıda olan tüm evrenselleştirici unsurlarını İncil'in ekümenik niteliğine uygulamıştır. Yahudi olmayanlar çok güzel bir metaforla yaşlı zeytin ağaçlarına aşılanan "yabani zeytin"di. Ve tabii Musa'nın Yasasının en acı verici, hatta en zorlayıcı yönlerinin artık daha geniş saf inanç kilisesi sayesinde bir kenara bırakılabilmesi de şartları daha elverişli kılmıştır.

Bu durumda Yahudi olmayanlar bir yana, kendilerine Hıristiyan diyen bazılarının bile anlaşılmaz bir şekilde Yahudi ritüellerini sinagog ayinlerine, trompetlerine ve okumalarına, oruçlarına ve bayramlarına ve Paskalya yerine *Pesah*'ı çekici buluyor olması Pavlus ile müritleri için ne kadar rahatsız edici olmuş olmalıdır. Çünkü sadece Constantinus, Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğunun devlet dini haline getirmeden önce değil, sonrasında da eski ahdin yenisinin yanında varlığını sürdürmeye devam ettiği ve İncil'in Yahudili-

ğin tamamının yerini almadığı anlaşılmaktadır. Tabii bunun nedenlerinden biri Kilise Babalarının kendileriydi. Yahudiler, İsa'nın tanıkları ve onun geri dönüşünü ilan edecek din değiştirme sürecinin özneleri olarak muhafaza edilmeliydi. Ama bir yanda Hıristiyan ekümenizmi söz konusuyken diğer tarafta Yahudi olmayanlardan Tevrat'ın özünü benimsemek isteyenlere hahamların özel izin vermesi çok can sıkıcı bir durum olmalıydı. Bir geleneğe göre Adem Cennetteyken kendisine verilmiş olan Nuh'un yedi yasası doğrultusunda Yahudi olmayanlar sadece putperestlik, Tanrı'ya hakaret, hırsızlık, cinayet, zina ve boğulmuş, dolayısıyla da kanları hâlâ bedenlerinde olan hayvanların etini tüketmekten uzak durmalıydı (kan yemenin tüm insanların iğrenç bulacağı bir eylem olduğu varsayılıyordu). Nuh'a tufandan sonra açıklanan yedinci yasa da mahkemelerin kurulmasıyla ilgiliydi (Yahudiler hukuku ne kadar da severdi). Bu temel ilkelere uyanlar Yahudilerin ahdine dahil edilmeseler bile, "erdemli Yahudi olmayanlar" veya "Tanrı'dan korkanlar" olarak *olam haba*'da, yani öte dünyada günahlarından arındırılacaktı. Ebiyonitler Yahudi-Hıristiyanlar ise, Hıristiyan neredeyse-Yahudiler diye bir şey de olabilir miydi? Karya'da (günümüzde Güneybatı Anadolu), Aphrodisias'ta Yahudiler ile Tanrıdan korkanların bir sinagogu paylaştığı, en azından bir topluluğun yaşadığına dair izler bulunmuştur, çünkü uzun bir hayırsever listesindeki isimlerin altmış sekizi Yahudidir, elli dördü Tanrıdan korkanlardır (veya Ebiyonitler), üçü de din değiştirmiştir.[164]

İncil'in Gnostik versiyonlarının İsa'nın iki doğasına –insan ve tanrı– verdiği önem, sonuçta her iki doktrinin de katı muhafızları tarafından kabul edilmese de bir tür senteze varma olasılığını artırmıştır. Ne de olsa hâlâ birçok etkileşim söz konusuydu: *Pesah* Bayramında *matzo*'nun, yani mayasız

[164] J. Reynolds ve R. F. Tannenbaum, *Jews and Godfearers at Aphrodisias: Greek Inscriptions with Commentary. Proceedings of the Cambridge Philological Society, Supplement 12* (Cambridge, 1987).

ekmeğin bölünmesi ve şarap içilmesi, Paskalya komünyonunda Kurtarıcının bedenini ve kanını simgeleyen ekmek ve şarabın tüketilmesinin apaçık bir yankısıdır. Tapınağın "*Pesah*"ının (kurban kesme anlamına gelen terim) bir anısı olarak *Seder* öğününe fırında kuzu inciği dahil edilmesi de Kurtarıcının kuzu imgesinin yankısıdır. Sanki her ikisi de üretim aşamasında olan iki din birbirini sürekli kontrol ediyordu. Ve Tevrat'ta *Pesah* Bayramı öğünüyle ilgili hiçbir şey yazmadığından (sadece kurban töreni ve Mısır'dan Çıkış kitabından okuma yapılması gerektiği yazar), hahamların *Seder*'i Paskalya ritüellerine cevaben icat ettiği, tam tersinin söz konusu olmadığı öne sürülmüştür.[165] İki dinin gelişim dönemlerinde aralarında *Pesah*-Paskalya konusunda tartışmalı bir diyalogun yer aldığına şüphe yoktur. 325 yılında Constantinus huzurunda gerçekleşen Nicaea [İznik] Konsilinde iki bayramın birbirinden ayrılmasına ve aynı güne denk geldikleri takdirde Yahudilerin kendi bayramını başka bir güne alması sağlandığında bile o tartışmalı diyalog devam etmiştir.

Khrysostomos'u iki dini kesin kez birbirinden ayırmakla görevlendiren Constantinus olmuştur. Constantinus, Nicaea Konsiline şahsen katılamayan piskoposlara yazdığı mektupta, Pavlus yanlısı tavrını apaçık ve acımasız bir şekilde belli etmiştir:

> Yahudilerin kutsal bayramlarını kutlama âdetlerini izlemek uygun değildi, çünkü elleri suça bulaşmıştır, bu sefil insanların zihinleri kör olmalıdır... Dolayısıyla Yahudiler düşmanımızdır, onlarla hiçbir şeyimiz ortak olmasın, onların şer âdetleriyle temastan özenle kaçınalım... çünkü Tanrı'yı öldürmeyi başaranlar herhangi bir konuda nasıl doğru fikirlere sahip olsunlar... saf zihinlerinizin bu kadar ahlaksız, bilinçsiz bir halkın âdetlerini paylaşmasına [izin vermeyin].

[165] Baruch M. Bokser, *The Origins of the Seder: The Passover Rite and early Rabbinic Judaism* (Berkeley, 1984); Hal Taussig, *In the Beginning was the Meal: Social Experimentation and Early Christian Identity* (Augsburg, 2009); Yuval, *Two Nations*, 56-75.

Khrysostomos, ilk Hıristiyan imparatorunun bir nedenle uygulanmamış olan talimatlarının lafzını ve ruhunu izlediğini söyleyebilirdi. Sağlıklı bir değişimin ilk adımı, aynı anda gerçek anlamda hem Hıristiyan hem de Yahudi olmanın imkânsız olduğunu kabul etmekti. "Yahudilerle aramızdaki farklar az değildir" der Khrysostomos; "neden birbirine karışamayacakları karıştırıyorsunuz? Onlar, sizin Tanrı olarak görüp ibadet ettiğiniz İsa'yı öldürdüler."[166] Kendi cemaatinin Antiokheialı Yahudilerle o kadar yakın bağları vardı ki, Khrysostomos fiziksel kopuştan başka hiçbir şeyi kabul etmeye razı değildi. Bunun için de Yahudilerin sadece kör, anlayışsız ve inatçı nitelendirilmesi (Iustinus Martyr, Trypho ile olan diyalogunda böyle yapmıştır) yeterli değildi; meşum, insanlık dışı yaratıklara dönüştürülmeleri gerekliydi.

Khrysostomos'un 380'li yılların sonlarında sekiz vaazında ortaya attıkları, Pavlus'un sinirlendiren şeylerin çok ötesindeydi; Yahudiler ilk defa sosyal patolojiye tabi tutuluyordu. Antikçağdan beri dolaşımda olan şeytan hikâyelerinden –Yahudiler adam kaçıran vahşi katillerdi, kutsal ayinleri özel olarak şişmanlatılmış, Yahudi olmayan insanları yemelerini gerektirir– faydalandığı gibi, o hikâyelere İsa'yı öldürmenin cinayet işleme eğilimlerinin bir uzantısından başka bir şey olmadığına dair yeni bir keşif de eklenir. Yahudiler İsa'yı öldürmüşlerdi, ama zaten kendi oğullarıyla kızlarını öldürdüklerini kabul ettiklerine göre (Khrysostomos böyle der) bunu da neden yapmış olmasınlar? "Cinayete karıştıkları besbelli" diye gürler Khrysostomos ikinci vaazında.[167] Büyük ihtimalle Kral Manasse'nin korkunç kurban törenlerinden söz edilen 106 sayılı Mezmur'dan iki satır kullanan Khrysostomos, o kadim vahşeti (gerçek olduğunu varsayarak) daha dün gerçekleşmiş gibi gösterir. "Oğullarıyla kızlarını iblislere kurban ettiler, doğayı ihlal ettiler ... vahşi hayvanlardan

166 Khrysostomos, *Adversus Iudaeos*, III, 4, 6.

167 İlave metin, ikinci vaaz.

daha kötü oldular ve hiçbir sebebi yokken, düşmanımız olan intikamcı iblislere tapmak için çocuklarını kendi elleriyle öldürdüler." Bütün bunlar kuşaklar öncesinde gerçekleşmiş olsa bile, Khrysostomos Yahudilerin dillerinde hâlâ kan tadı olduğunu öne sürer. Altıncı vaazı ise bir kez etin ve kanın tadını aldıktan sonra ondan vazgeçemeyen yırtıcı hayvanları konu alan korkunç bir benzetmeyle başlar. O hayvanlar Yahudilerdir.

Ama bu kadarla da kalmaz. Khrysostomos'a göre hepsi iğrenç derecede şişmandır, "domuzlardan aşağı kalır değiller" (bu metafor kasti olarak seçilmiştir), kendilerini şehvete teslim ederler (Khrysostomos gibi bir sofu için bu büsbütün korkunç bir şeydir).[168] Yahudiler şehvetli olmakla ün salmıştır; antikçağ yazarları onları konu almıştır ve Musa'nın sünnet kuralına uymaya önem verir gibi görünmeleri de arzularını daha da artırmak için bir başka bahanedir. Hepsi, sizi gördüğü anda soymaya çalışan "seyyar satıcılar ve ahlaksız tüccarlar"dır. "Size daha başka ne diyeyim? Yağmalamalarından mı, açgözlülüklerinden mi, yoksulları bir başlarına terk etmelerinden mi [Yahudiler o dönemde bile hayırseverlikleriyle tanındıklarından bu büsbütün hayret verici bir suçlamadır], hırsızlıklarından mı, ticarette yaptıkları hilelerden mi söz edeyim? Bunları size anlatmama bütün gün yetmez."[169] Khrysostomos Yahudilerin çalışmaya müsait olmadıklarını, "[ama] öldürmeye müsait olduklarını" söyler. İsa "kralları olmamı istemeyen düşmanlarıma gelince, onları buraya getirin ve öldürün" derken onları kastetmiştir, der Khrysostomos.[170]

Hepsi öldürülemese veya en azından henüz öldürülemese bile, en azından "Yahudileşme"nin, yani iki taraf arasında rastgele dostlukların, Yahudilerin kutsal günlerinde sinagog ziyaretlerinin son bulması gerekliydi. Hıristiyan din adam-

[168] Khrysostomos, *Adversus Iudaeos* IV, 1.
[169] *A.g.e.*, I, vii.
[170] *A.g.e.*, I, 3, vi.

larının sinagoglara gidişinin apaçık bir şekilde yasaklanmasından onların bile böyle bir alışkanlık edindiğini anlıyoruz.

> Çok kişinin Yahudilere saygı duyduğunu ve kutsal bir hayat tarzına sahip olduklarına inandıklarını biliyorum. Bu ölümcül görüşü kökünden kazıyıp koparmak istemem bundandır... hiç kimse kutsal kitaplardan dolayı sinagoglara saygı duymasın, herkes onlardan nefret etsin, onlardan kaçınsın... Onlarla selamlaşmak, tek kelime konuşmak zorunda mısınız? Bütün dünyaya ortak bir rezillik ve bir iltihap olduklarına göre onlardan uzak durmanız gerekmez mi? Ruhları bu kadar kirli, katliamların, cinayetlerin arasında yetişmiş, içine iblis girmiş insanlarla aynı yerde olduğunuz zaman ürpermiyor musunuz?... Kanlı vicdanlarıyla hangi kuralsızlıkları gölgede bırakmadılar ki ... kendi kızlarını bile iblislere kurban etmediler mi?[171]

Doğru dürüst bir Hıristiyanın başvurabileceği tek bir yol vardı, o da bu yürüyen iltihaplarla her türlü temastan kaçınmak, ama onlara daima İncil'in hakikatini hatırlatmaktı: "Siz İsa'yı öldürdünüz, siz Efendinize el kaldırıp ona şiddet uyguladınız, siz onun değerli kanını döktünüz. Onun için günahlarınızın affedilmesine imkân yok."[172]

Bunlar, Hıristiyanlık açısından marjinal sayılabilecek, kaçık bir sapkının görüşleri değildi, doğrudan "Altın Dilli"nin ağzından dökülen sözlerdi: sadece doğduğu şehir olan Antiokheia'da değil, Doğu Hıristiyanlığının tamamında en saygın ve etkili vaizlerden biriydi. Khrysostomos'un sesi hakiki dindarlığın sesi sayılırdı, bu kozmopolit şehrin dünyevi refahını aşıp biraz fazla rahatlamış olanlara asıl görevlerini hatırlatırdı. Uzlaşmaz bir katılık çağrısını İsa'nın düşmanlarına, onu öldürenlere karşı fanatik savaş çığlıklarıyla birleştiren bir sesti. Bu da Yahudiler için Hıristiyanlığın hâkim olduğu yüzyıllarda defalarca karşı karşıya kalacakları ölümcül bir bileşimdi.

---

[171] *A.g.e.*, I, 6, vii.
[172] *A.g.e.*, VI, 2, x.

Yahudileri parya kavim haline getirme çağrısı ne kadar ileri gidebilirdi? Kimlere ulaşabilirdi? İş fiziksel saldırılar raddesine gelirse, imparatorluğun yasaları onları korur muydu, yoksa devlet öfkeli yurttaşların nefreti kendisine çevrilmesin ve İsa'nın öğretilerine kayıtsız davranmakla suçlanmasın diye beklemede mi kalırdı? Khrysostomos görmezden gelinmiş veya önemsenmemiş değildi. Vaazların yazıya dökülerek ve onları dinleyenler tarafından dolaşıma sokularak günümüze ulaşmış olması, çağdaşlarının onlara ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir. Khrysostomos vaazları tamamladıktan sadece on bir yıl sonra, 398'de Konstantinopolis patrikliğine getirildi, böylece istediği gibi, imparatorluk iktidarının merkezine çok yaklaşmış oldu. Bu yükselişi onu çok memnun etmiş olmalı, çünkü dışa vurduğu fobileri en azından kısmen, mürted İmparator Iulianus'un 362-3 yıllarında Antiokheia'dayken Yahudilere verdiği, onlara Kudüs'ü iade edip Tapınağı yeniden inşa etme sözünün dehşet verici olmaya devam eden anısından kaynaklanmış olmalıdır.

Iulianus'un Roma İmparatorluğunu Hıristiyan olmaktan çıkarmak için yürüttüğü, putperest tapınaklarının ve kült bayramlarının yeniden tesis edilmesini ve tüm dinlere eşit düzeyde hoşgörü gösterilmesini kapsayan kısa ama dramatik kampanya, imparator Hıristiyan anne ile babası tarafından yetiştirildiğinden Kiliseyi özellikle rahatsız etmiştir. Iulianus'un babası, bir yandan Yahudilerin ibadetlerine kendi gelenekleri doğrultusunda devam etme hakkı tanırken diğer yandan onlardan "işledikleri suçlardan dolayı saf olmayanlar... haklı olarak körlükle cezalandırıldılar" şeklinde söz eden ilk Hıristiyan imparatoru Constantinus'un üvey kardeşiydi. Iulianus farklıydı, o bir filozof-prensti. "Kitap Halkı" Iulianus'u Epikourosçuluğundan dolayı çok sevmezdi, imparator da kitaplarının içeriğinden fazla hoşlanmazdı ve özellikle Tanrı'nın kutsamalarından gerçek anlamda sadece İsraillilerin faydalanabileceğini ima eden özel ahde itirazı

vardı; ancak başka halklar gibi, hangi tanrıya inanıyorlarsa ona ibadet etmelerine –inançlarını başkalarına zorla kabul ettirmeye çalışmadıkları takdirde (Hıristiyanların tersine)– izin vermemek için herhangi bir neden görmezdi. Ayrıca Yahudiler Tapınaklarını ve altın şehirlerini kaybettikleri için de üzüntülerini paylaşırdı. Yahudilerin haccına izin verilen tek gün olan Av ayının dokuzuncu günü (yıkımın yıldönümü) Herod'un Tapınağından geriye kalan batı duvarı hem halka açık sesli ağıt mekânı hem de karışık duygulara sahip Hıristiyanlar için bir turist çekim merkezi haline gelmişti. 333 yılında bir seyyah, Tapınağın olduğu yerde bulunan Hadrianus heykeline yaklaştıklarını ve "ağıt yakıp üstlerini başlarını yırttıktan sonra evlerine gittiklerini" yazar.[173]

Khrysostomos ortamdaki bu ani soğumayı çok şiddetli bir şekilde hissetmiş olmalı, çünkü putperest imparatorların sonuncusu ile Yahudiler arasında varılan bu ani, sıra dışı anlaşmanın sahnesi, kendi şehri olan Antiokheia'ydı. Iulianus, Perslere karşı liderlik edeceği orduyu toplamak için bu şehre 362'de gelmişti. Çoğu Iulianus karşıtı olan bazı kaynaklara göre imparator, Antiokheia'dan ve Suriye'nin dört bir tarafından Yahudilerden oluşan bir heyet toplayarak onlara neden Musa'nın yasalarının gerektirdiği şekilde Tanrıları için kurban törenleri düzenlemediklerini sorar. Yahudiler de Musa'nın yasalarının Kudüs dışında kurban töreni düzenlemelerine izin vermediğini söylerler. "Bize şehrimizi iade et, tapınağı ve sunağı yeniden inşa et, biz de eskiden yaptığımız gibi kurban törenleri düzenleyelim." Yahudilerden ölümüne nefret eden vaiz Ephrem Syrus bu ittifakı dine aykırı olarak niteler, Yahudilerin "büyücü ve putperest Iulianus"un kötülüğü karşısında çok sevindiklerini söyler: "Sünnetliler trompetlerini çaldılar ve deliler gibi davrandılar." Ama Yahudilerin en azından bir kısmının bu proje konusunda farklı

[173] "Itineraria burgdialense," P. Geyer, *Itineraria hiersosolymitana saeculi III–VIII* (Viyana, 1898) içinde, 22; Michael Avi-Yonah, *The Jews of Palestine* (New York, 1976), 164.

görüşlere sahip olduğunu varsaymak daha mantıklı görünür, çünkü Tapınağın yeniden kurulması için mesihin dönmüş olması gerekiyordu.

Tarihi şekillendirme iddiasındaki Iulianus birdenbire bu projeyi çekici bulur, çünkü Hıristiyanların, Tapınağın kalıntılarının Kurtarıcıyı reddetmiş olmanın sonuçlarını ebediyen hatırlatması gerekliliğini dramatik bir şekilde tersine çevirmiş olacaktı. Ancak özellikle anne-babası Hıristiyan olan bir Roma imparatorunun, çağdaşı Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus'un deyimiyle, "yönetiminin anısını kalıcı hale getirecek büyük anıtın" kendi halkı tarafından yok edilmiş, "Kudüs'teki görkemli tapınağı… çok yüksek bir maliyetle" yeniden inşasıyla gerçekleşeceğini düşünmüş olması çok şaşırtıcıdır.[174]

363 yılının baharına gelindiğinde olaylar hızla gelişir. Julianus bu projenin başına en çok güvendiği, Antiokheialı olan ve Britanya'da vali olarak görevlendirdiği Alypius'u getirir. Patrik II. Hillel'e gönderilen bir mektupta yeniden inşanın tahmini maliyeti sorulur, proje için Yahudi cemaatlerinden alınacak (ve Tapınağın bakımı için dayatılan eski şekelleri çağrıştıran) paraları toplamak için bir vergi tahsildarı görevlendirilir; Kudüs'e kireçtaşı ve kereste gönderilir ve yapının kısmen yıkılmış revaklarından birinin yanına geçici bir sinagog kurulur. Iulianus, Perslere karşı yürüttüğü seferi başlatmak için hareket ederken, "En yüce Tanrı'nın yeni tapınağını büyük şevkle inşa ettireceğim" der.

Sonra da, en azından Kilise Babaları açısından, Tanrı nihai hükmünü verdi. Ammianus Marcellinus'a göre mayıs sonunda "temellerin yanında dehşet verici ateş topları patladı, birkaç işçi yandı ve o nokta ulaşılmaz hale geldi. Dolayısıyla temeller, bu girişime karşı çıkan kaderden dolayı bir kenara bırakıldı."[175] Patlamalar büyük ihtimalle Celile depreminin

[174] Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire* (çev. Walter Hamilton), (Londra, 2004), 255.

[175] *A.g.e.*

neden olduğu sarsıntılardı, ama tabii ki Filistin ve Suriye'deki Hıristiyanlar tarafından olanların intikamı şeklinde karşılandı. Iulianus da, Yüce Tanrı'nın Tapınağın zamansız yeniden inşası konusunda ne düşündüğüne dair şüphesi olan kalmasın diye, bir ay sonra, bir sefer sırasında bir Pers mızrağı ile öldürüldü.

Hıristiyanlar rahat bir nefes aldılar ve putperestlik ile Yahudiliğin pençesinden kurtuldukları için şevkle dualar okudular. Hıristiyan dünyanın altüst olacağı kâbus son bulmuştu, ama Kilise Babaları, Hıristiyan Roma İmparatorluğunun köklerinin düşündüklerinden daha zayıf olduğunun farkına varmıştı. Ancak Iulianus döneminden sonra ceza niteliğindeki zulmün etkisini Hıristiyanlardan çok putperestler hissetti. Yahudilik hâlâ *religio licita* idi, putperestlik ise değildi. Putperest tapınaklar yerle bir edildi, kültlere son verildi ve evlerde bile putperest kültlerin uygulanması suç sayıldı. Kilise Babalarının en militan olanları, Yahudilerin hayatlarının zorlaştırılması –ve din değiştirmelerinin kolaylaştırılması– için imparatorluk yönetimi üzerinde baskı yapmak istediyse de, sonuçta iki cemaat arasındaki ayrımın pekiştirilmesiyle yetindiler: bundan sonra iki taraf arasında evlilik olmayacaktı (halbuki hahamlar böyle evlilikleri kolaylaştırmaya çalışıyorlardı), Yahudi olmayan hizmetkârlar veya köleler sünnet edilmeyecekti, Yahudi olmayanların ürünleri ve tarlaları kutsanmayacaktı, Yahudilerle aynı masada yemek yenmeyecekti.

Yahudileri ve Yahudiliği marjinalleştirme, hatta insanlık dışı sayma amaçlı kampanyanın önünde iki engel vardı. Birincisi, Kilise Babaları arasından en güzel konuşanları ve en bilgilileri, Yahudilerin din değiştirmesinin nasıl sağlanacağı ve inatla karşı çıkanların nasıl parya ilan edileceği konusunda hemfikir değillerdi. Yıllarını Filistin'de geçiren ve Kitab-ı Mukaddes'in orijinal metnini Latinceye tercüme edebilmek (*Vulgata* adı verilen metin) için İbranice öğrenen Hieronymus, Yahudilere ve özellikle din değiştirmiş hocalarına fiziksel olarak daha yakındı, ama sapkınlıkta inat etmeleri ve

İsa'nın çarmıha gerilmesinden soylarından dolayı sorumlu olmaları konusunda çok katı görüşlere sahipti. "İsa'dan olmayan, İsa'ya karşıdır." Yahudilerle ilgili her şey, İsa'nın çarmıha gerilmesinden itibaren geriye doğru incelenmeliydi: buna uygulamalarının hastalıklı yönleri, fiziksel sünnetin anlamsızlığı ve yasanın lafzı konusundaki görgüsüz saplantıları dahildi. İlginç ve şaşırtıcı olan ise, Augustinus'un Yahudilere ve Tevrat'a daha tarihsel bir açıdan bakmış olmasıdır. Tanrı yasasını vermek üzere onları seçtiğine göre, Yahudilerin neden onu hak etmediği düşünülürdü? Augustinus'un vücudun bir kısmının "atılması" olarak gördüğü sünnet bile aslında İsa'nın kendi bedeninden feragat etmesine delalet ediyordu. Yahudilerin sünnetin geçerliliğini yitirdiğini görmeyi reddeden Yahudilere o kadar kızan Pavlus'un kendi Timotheos'u sünnet ettirmemiş miydi? Augustinus da İsa ile Havarilerin Yahudiliğini tamamıyla kavrayabilmek için tarihsel hayal gücünden de yararlanmıştır. Hieronymus'la arasında geçen, zekice yürütülmüş bir dizi tartışmada, geleneklerine ve yasalarına rahatsız edilmeden uymaları için Yahudilere izin verilmesi gerektiğini, çünkü Tanrı'nın onların Kitab-ı Mukaddes'teki İsa kehanetlerinin muhafızları – ebedi beklentinin yaşayan müzesi– olarak dünyanın dört bir tarafına dağılmalarını istemiş olması gerektiğini yazmıştır. Tabii ki ancak din değiştirdikleri takdirde kurtulacaklardı, ama Tanrı böyle istediyse onun da zaman içinde, zorlama değil, ikna yoluyla gerçekleşmesi gerekliydi.[176]

İkinci engel, IV. yüzyılın sonlarına hâkim olan imparatorun, yani I. Theodosios'un yasalara harfiyen bağlı muhafazakârlığıydı, çünkü putperestliği yok edip Iulianus'unkine benzer başka bir isyanın gelişmesini engellemeye çalışırken eski zımni antlaşmayı desteklemeye devam etmişti. Yahudiler imparatorluğa sadık oldukları sürece (bu, Pers hâki-

[176] Paula Frederiksen, *Augustine and the Jews: A Christian Defence of Jews and Judaism* (New York, 2008), 243-4.

miyetindeki Babil'de sayılarının yüksek olmasından dolayı önemli bir meseleydi) fiziksel baskılara veya daha kötüsüne karşı yasalar doğrultusunda korunma hakkına sahiptiler. Khrysostomos vaazlarını daha yeni bitirmişti ki, sözlerinin şiddetinin etkisi, Theodosios'un kararlılığını sınadı. 388 yılında İskenderiye dahil olmak üzere doğu imparatorluğunun dört bir yanında ve özellikle Suriye'de sinagoglara yaygın bir şekilde saldırılar düzenlendi. Fırat nehri kıyısındaki Kallinikos'ta bulunan sinagog, kentin piskoposunun kışkırttığı bir kalabalık tarafından yakıldı. Başlangıçta Theodosios bu olaylara ibretlik bir sertlikle karşılık verdi ve sinagogun piskoposun bütçesinden yeniden inşa edilmesini emretti, ama bu kararı, Hıristiyanların Yahudiler için bir finansman kaynağına dönüşeceğinden korkan din adamlarının şiddetli itirazlarıyla karşılaştı. Dehşete kapılan piskoposlardan ve bir önceki yıl Magnus Maximus'un Roma'daki bir sinagogun yeniden inşa edilmesi için verdiği emirden dolayı öfkelenmiş olan Milanolu Ambrosius, imparatora hükmünün zalimliğinden dolayı meydan okudu ve kendini Theodosios'un hata yapan Davut'una karşı Peygamber Natan olarak konumlandırdı. Ambrosius, harika bir dramatik hareketle (ve klasik retorik alanında aldığı mükemmel eğitim sayesinde) suçlunun yerini almayı önerir; Kilisenin Yahudilere tazminat ödemesindense ceza almayı, hatta şehit olmayı tercih ettiğini söyler. "Ben buradayım" der imparatora, "sinagogu ateşe veren ve İsa'nın reddedildiği yerde bir yapının ayakta kalmaması için başkalarına da burayı yakmalarını emrettim." Tanrı, Ambrosius'un seçtiği şekilde sinagogun yok edilmesini emrettiğine göre, Ambrosius da fırsatı olsaydı bu eylemi kendi yapardı. Yahudilere gelince, "bu insanlar için dua etmeyin, onlara merhamet göstermeyin."[177] Karşılıklı yüzleşmeden sonra Theodosios verdiği cezayı geri çekti ve onun yerine

[177] Gavin L. Langmuir, *Toward a Definition of Anti-Semitism* (Berkeley, 1990), 71.

devlet bütçelerinin kullanılmasını emretti, ama o emir de uygulanmadı. Bu, kötüye işaretti.

İşler iyice kötüye gidecekti. Bir sonraki yüzyılda, bölünmüş Hıristiyan Roma İmparatorluğunun dört bir tarafta zor durumda olan –Avrupa'da Barbarlarla, Anadolu'da Perslerle savaşan, kendi aralarındaki entrikalarla uğraşan ve Yahudilerin sadakatinden büyük kuşku duyan– hükümdarları, Kilisenin, Yahudileri Romalıların haklarından mahrum etme kampanyalarına daha açık olacaktı. 435 ile 438 yılları arasında, II. Theodosios döneminde yayımlanan bir dizi emirnameyle Bizans İmparatorluğundaki Yahudilerin cemaat hayatı mümkün olduğu kadar zorlaştırıldı. Yeni sinagoglar inşa edilmediği gibi, eskilerinin tadilatı da yasaklandı. Bu da sinagogların yakılmasını teşvik etmekle aynı anlama geliyordu, çünkü artık Yahudilerin zararlarını karşılamak için tazminat talebinde bulunmasına izin verilmiyordu. Din adamları kısmen yıkılmış sinagogların bulunduğu yere gelip harabeyi derhal kilise olarak kutsayabilirdi (ve böyle yaparlardı da) ve müminlerine değilse de yapıya din değiştirtmiş olurlardı. Yahudilerin herhangi bir kamu yetkilisi olarak çalışması yasaktı; bir tek bazı vergilerin tahsildarlığını yapabilirlerdi, ki bu da hiçbir ayrıcalık sahibi olmadan sadece halkın nefretini çekmelerine neden oluyordu. Orduda hizmet vermeleri de yasaktı; bu, gereksiz bir karar gibi görünebilir, çünkü Yahudiler uzun zamandan beri bu hizmetten muaftı, ama bir yandan da Mısır'da ve Yunan-Roma hâkimiyetindeki Anadolu'da eskilerden beri süregelen Yahudi askerliği geleneğinin sonu anlamına geliyordu.

Uzun zamandır Yunan-Roma hayatının kültürel dokusunun bir parçası olan Yahudi ipliği giderek çözülüyordu. İmparatorlukla *Ioudaioi* arasındaki bağlantıların sembolü olan ve Prens Yahuda ile Caracalla ve Antoninus Pius arasındaki efsanevi anlaşmalarla başlayan patriklik, 425 yılında VI. Gamaliel'in ölümüyle sona erdi. Halefi atanmadı ve dört yıl sonra Yahudilerin Patriği unvanı resmen ortadan kaldı-

rıldı, böylece Yahudilerin yasaların korumasından tamamıyla yoksun bir halk haline gelme endişesi daha da arttı. Khrysostomos'un vaiz kürsüsünden ve Simon Stylites ile Ephrem Syrus'un paranoyak öğretilerinden kaynaklanan en korkunç efsaneler Hıristiyan halk kültürüne kök salmaya başladı. Özellikle *Purim* bayramı, muhtemelen Perslerle bağlantısından ve Yahudi Kraliçesi Esther'in bu bayramda oynadığı önemli rolden dolayı şüphe çekmeye başladı. Yahudilerin bu bayramı kutlarken Haman'ın infazı bahanesiyle aslında İsa'nın çarmıha gerilişini sahnelediklerine dair hikâyeler yayılmaya başladı. Daha da kötüsü, küçük yaştaki Hıristiyan erkek çocuklarının işkence edilmek ve çarmıha gerilmek üzere kaçırıldığı anlatıldı. Antiokheia yakınlarındaki Inmestar'da 414 yılında, Yahudilerin *Purim*'de öldürmek üzere küçük bir çocuğu kaçırdığına dair dedikodular yayılınca bir ayaklanma başladı. Bundan bin beş yüz yıl sonra benzer bir hikâyeye Suriye'de inanılmaya devam edilir, ama bu sefer Yahudilerin entrikalarla cinayetler işlediği bayram *Pesah*'tır ve işlenen suç, *matzo*'nun pişirilmesi için Hıristiyan kanı akıtmaktır. Khrysostomos'un Yahudilerin bir katil çetesinden başka bir şey olmadığı konusundaki ısrarlarından Yahudilerin çocuklara işkence ettiği ve onları kurban ettiği suçlamasına geçiş uzun sürmedi.

Yahudilerle Hıristiyanların dünyayı paylaşabileceği fikri, hatta teolojik tahammülü, Augustinus'un kimseyi teşvik etmeden, sadece hoşgörü gösterme şartını temel alma fikri giderek ortadan kalkıyordu. Yahudiliğin Roma İmparatorluğunda Hıristiyanlığın kabulünden hem önce hem de sonra sahip olduğu yasal koruma da artık söz konusu değildi. İmparator Iustinianus 532'de yasalarını yayımladığı zaman yasaların metninde Yahudiliğin *religio licita* olduğundan ilk defa söz edilmedi. Afrika'dan Suriye'ye kadar tüm sinagoglarda bu tüyler ürpertici eksiklik fark edilmiş olmalıdır. Üç yıl sonra, 535'te daha da vahim bir emirname yayımlandı. İmparatorluktaki tüm sinagoglar kiliseye dönüştürülecekti.

III. Farklı Bir Yer

Ama Yahudi şairlerin Daniel'in hezeyanlı kıyamet rüyasındaki on boynuzlu, demir dişli, pirinç tırnaklı dördüncü canavarıyla özdeşleştirdiği imparatorluk da hızla alacakaranlığa giriyordu. Bu dönem de geçip gidecekti; hatta on boynuz dönüp üzerinde çıktıkları canavara saldıracaktı. Hıristiyan Roma'yı birleştirmek gibi yüce hayalleri olan bir Roma imparatorunun bile bunca zorluk karşısında yapabileceği fazla bir şey yoktu ve Iustinianus'un sinagogları kiliselere dönüştürmeye dair emirnamesi de hiçbir zaman ciddi şekilde uygulanmamıştır. Bilinen tek önemli örnek olan Ürdün nehrinin doğusundaki Ceraş'ta, IV. yüzyıla ait güzel bir sinagog 530'lu yılların başlarında kiliseye dönüştürülmüştür. Ama belli ki Yahudi yapısı Hıristiyanlar için fazlasıyla gösterişliydi, çünkü Nuh'un Tufanı mozaiği kaldırılıp (bazı parçaları buradan bağımsız olarak günümüze ulaşmıştır) yerine daha sade, geometrik desenli bir mozaik yapılmıştır, ama koyun, geyik ve boğa olmak üzere bazı hayvanlar taş parçacıklarının arasında huzurla otlamaya devam etmektedir.

Iustinianus, bir gecede toplu din değiştirme yaşanmayacağını biliyor olmalıydı, çünkü planlarının büyük kısmı Yahudileri İsa adına alt etmek yerine, daha Augustinusçu bir şekilde onları ikna etmeye yönelikti. Yahudilerin Mişna okumasının yasaklanmış olması son derece alçakça bir önlem olsa da, bu çalışmanın sözlü bir yasa olarak başladığı ve çok büyük kısmının Yahudilerin sosyal ve hukuki uygulamaları tarafından içselleştirildiği gerçeği göz ardı ediliyordu. Iustinianus bir başka emirnamesinde Tevrat'ın sinagoglardaki üç yıllık okuma döneminde okuma dilinin Yunanca olacağını ilan etmişti, ama birçok yerde zaten öyleydi. Okunması gereken versiyonu, İskenderiye'de Yahudiler tarafından İkinci Kudüs Tapınağından tercüme edilmiş olan *Septuagint*'ti.

Hıristiyan Roma İmparatorluğu İbraniceyi aceleyle yok edebileceğini düşündüyse bunda geç kalmıştı. Kitab-ı Mu-

kaddes'in dili yok olmak bir yana yeni, hayat dolu bir yaratıcılık dönemine giriyordu. İki Talmud –"Yeruşalayim" (gerçi Celile'de yazılmıştı) ile Babil'de, Pumbedita, Nehardea ve Sura akademilerinde yazılan "Bavli"– sayesinde Mişna'ya çok geniş kapsamlı yorumlar içeren Gemara eklenmişti. Böylece kutsal gizemlerden bir öküzün boynuz darbesine kazara maruz kalma konusundaki hukuki davalara kadar çok çeşitli konuları kapsayan devasa ve şaşırtıcı derecede geveze bir İbranice edebiyat oluşmuştu. Talmud hukuk alanında yol gösterme, gündelik kural kontrolü, aydınlanma ve tartışmalar için bir başvuru kaynağı olmanın yanı sıra ilham, hatta eğlence kaynağı olacak kadar kapsamlı ve esnekti.

Talmud, akademi bilgeleri *amoraim*'lerin dini imparatorluğuydu. Bu dönemde âlimlerle hâkimlere değil, sinagogun seslerine yönelik bir başka İbranice edebiyat türü daha ortaya çıkıyordu. Babil'de sinagoglar genelde hahamların mülkiyetindeydi ve kendi evlerinde, eğitim merkezleri olan *Bet Hamidraş*'larının bir uzantısı olarak yer alırdı (günümüz hocalarının çoğuyla hâlâ aynı durum söz konusudur) ve genelde öğrencilerine açıktı. Ama giderek saldırganlaşan Kilise ve hasmane imparatorluk emirnameleriyle kuşatma altına alınan Filistin'de sinagoglar hâlâ cemaat merkezleriydi; ne sosyal ne de ruhsal anlamda aristokrat olmayan, horgörülerek *am ha'eretz* ("toprak insanları") adı verilen insanlar burada rahiplerle, Levililerle ve ileri gelenlerle –yani isimlerine mozaiklerde görkemli bir şekilde yer verilmiş olanlarla– bir araya gelirlerdi. Öfkeli hiddetli bir dille yazılmış, *piyyutim* olarak bilinen yeni şiirler yaşanan zorluklar karşısında cemaat için teselli edici bir bağ oluşturuyor, resmi dualar –şema ile on sekiz kutsama ve yakarıştan ibaret olan günlük *tefillin* veya *amidah* (ayakta dua)– ile Tevrat okumalarından önce ve sonra şarkı şeklinde okunarak duygusal bir rahatlama sağlıyordu. En eski *piyyutim*'lerin bazıları dramatik ve törensel anlar –örneğin Yeni Yılda şofar'ın tekrar tekrar çalınması– için coşkulu girizgâhlar olarak yazılmıştır ve son-

raki farklı versiyonları da hâlâ o şekilde kullanılır. Ritüellere sadece ara sıra uyan Yahudilerin bile tanıdığı, *Ashrei*, *Adon Olam*, *Yigdal*, *Ein Keiloheinu* gibi en çok bilinen ve sevilen şiirler ortaçağın ilerleyen dönemlerinde yazılmıştır. Bu şiirlerin çoğu Eski Kahire'de, ortaçağa ait Fustat'ta bulunan, Yahudi kültürünün büyük deposunda (*geniza*) muhafaza edilmiş fragmanlar sayesinde tanındığından tarihlendirilmelerinin çok zor olmasına rağmen, en eskileri stilleri temelinde VI ve VII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.[178]

En hiddetli mısraların deşarj amacı gördüğü, onları yabancılaştıran zalimlere kaşı şiirsel bir karşı saldığı niteliğinde oldukları bellidir. Hatta bu şiirlerde amansız bir nefretin ifade edildiği söylenebilir. Yannai adlı bir şairin mısralarında "Keşke Dumah'nın [Edom, yani Roma] hükümdarı aşağılansa, küçük düşürülse ve bir solucan gibi toprağı yalasa" ifadesi yer alır. "Edom topraklarında büyük bir katliam yaşansın, tarlalarında ateşler yansın." Yannai'nin öğrencisi olan Eleazar ben Quillir'in şiirsel intikamı daha da kana susamıştır: "Esau'nun çocukları, o küstah zalimler çocuklarını kaybetsinler, dul kalsınlar."[179] Ancak bu kadar ateş ve azap kendi aralarında da yayılmış olmalıdır, çünkü Yannai'nin, öğrencisi Qillir'i çok kıskandığı ve sonuçta ayakkabısına bir akrep koyarak onu öldürdüğü anlatılır. Ama bu şairlerin ilklerinden biri olan ve VI. yüzyılda Filistin'de yaşayan Yose ben Yose, hem yakınmak hem de mesihe dair umutlarını ifade etmek için Kitab-ı Mukaddes'ten ve yorumcularından da yararlanmıştır. Ben Yose'nin sesi, sinagogun sesidir; Ezgilerin Ezgisi'ndeki gelini temsil eder, damat kisvesi altında gelecek olan Tanrı'yı giderek artan bir çaresizlikle ve hüzünle bekler. İnsanların günahları onun kaçmasına neden olmuştur, deniz-

[178] Bkz. William Horbury, *Messianism among Jews and Christians* (Londra, 2003), 289-308.

[179] Nicholas de Lange, "Jews in the age of Justinian," Michael Maas (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* (Cambridge, 2005) içinde, 419-20.

ler ve ıssız yerler gibi eskiden yaşadığı yerlerde nafile aranır. Ama daima bir umut ışığı vardır: "Bir zamanlar elma ağacının altında beni nasıl sesiyle ayağa kaldırdıysa, beni ebediyen kalbinin mührü yapacaktır." Bu yakınmaya kumruların yas tutan sesi gibi kuş şakımaları eşlik eder. "Mısır'dan gelen serçe kırlarda ağladı / Asurlu kumru sesini iletti / Serçeyi ziyaret edin, sessiz kumruyu arayın / Onlar için trompet çalın."[180] Bu noktada şofar duyulur ve günahlardan pişmanlık ve arınma yoluyla, damadın sinagoga dönüşüyle, Edom'un düşüşüyle ve Kudüs'ün iade edilmesiyle mesihin geleceği umulur. Günümüze ulaşan mısra fragmanlarına bakınca, sinagog ayinlerinin günümüzde (ve kiliselerde onlara karşılık gelen ayinlerde) olduğu şekliyle bir araya geldiği izlenebilir: bir bütün şeklinde düzenlenen dualar, okumalar ve vaazların arasında ibadet şiirleri ve övgü ilahileri serpiştirilmiştir.

Diasporaya ve Babil'e ulaşmış olsunlar veya olmasınlar, erken dönem ibadet şiirlerinin baskı altındaki, Kudüs özlemini hâlâ çok şiddetli hisseden, Kudüs'e o kadar yakın, ama bir o kadar da uzak bir topluluğun ürünü olduğu kesindi. Babil Talmud'unun, Yose ben Yose tarafından harika bir şekilde "ihtiyat ekmeğiyle beslenenler" olarak tanımlanan yazarları, duygusallık düzeyi açısından *piyyutim*'lerin coşkusuna göre tam tersi uçta yer alır. Ayrıca Kumran mistisizminden kaynaklanan ve saf bir müminin, tahtında oturan Tanrı'nın yüzünü ve biçimini görmek üzere yükselirken içinden geçtiği gökyüzü saraylarından alan *hekhalot* edebiyatı ne kadar öte dünyayla ilgiliyse, Babil Talmud'u da bu dünyayla o kadar ilgilidir.

Ama Talmud, Hıristiyan topraklarındaki Yahudilerin maruz kaldığı şiddetli korkulardan ve aralıksız şeytanlaştırılmadan büyük ölçüde yoksun olan bir dünyanın, Sasanilerin hâkimiyetindeki Pers Babil'inin ürünüdür. Peygamber Zerdüşt'ün ölümünde hiçbir Yahudinin parmağı yoktu; hatta Zerdüşt'ün ölümünden, kutsal kitap Avesta'da neredeyse hiç

[180] Horbury, *Messianism among Jews and Christians*, 151.

söz edilmez. Pers fethinden sonraki dört yüzyılda Nehardea, Pumbedita, Sura ve Sasani başkenti Ktesiphon'un banliyösü Mahoza gibi Dicle ve Fırat nehirleri kıyısında yer alan Mezopotamya şehirlerinde hayat tamamıyla sıkıntıdan yoksun değildi. IV. yüzyıl ortalarında, II. Yazdegir ile Firuz'un krallıkları döneminde iki zulüm dönemi yaşanmıştır, ama Pers koruması altında Yahudiler ve Yahudilik, Bizans Hıristiyan dünyasında görülmeyen şekillerde gelişebiliyordu. Bizans dünyasında hiçbir Yahudi, Yahudi olmayan birine karşı tanıklık edemezken, hatta herhangi bir anlamda tanık olamazken; Pers hâkimiyetindeki Babil'de Yahudiler diğer herkesle aynı haklara sahipti, dolayısıyla da Pers mahkemelerine kendi mahkemeleri kadar, hatta onlardan da çok başvururlardı. Kıdemli bir haham olan Samuel, tartışma götürmez şekilde, "Geçerli yasa, [medeni] yasadır" demiştir. *Reş galuta* adı verilen Yahudi eksilarkı, alt düzey Pers soylusu statüsüne sahip, kabul gören bir yetkiliydi, şaşaalı bir hayat sürerdi ve Sasani sarayına erişme imkânına sahipti. Talmud akademilerinin hahamlarından ve bilgelerinden apayrı bir ortamda eksilarklar, Davut'un kraliyet soyunun Birinci Tapınağın yıkılmasından sonra sürgüne giden son üyesi Yehoiakim'in soyundan geldiklerini iddia ederlerdi. Eksilarklar ile krallar arasındaki saygılı ama samimi ilişkiler konusunda hikâyeler anlatılırdı. V. yüzyıl başlarında Eksilark Juna ben Nathan, Kral I. Yazdegir'in huzurundayken, Zerdüştlerin *kustig*'leri gibi olan cüppesinin kemeri çözülmüş, kral da düşünceli bir hareketle onu düzeltmiş.[181]

Durumun böyle olmasının sebebi, Yahudiliğin Zerdüştçülüğün tarihinde ve özellikle tanrının öldürülmesinde rol almamış olmasıydı; dolayısıyla Persler, iki dinin öğretileri

[181] Yaakov Elman, "Middle Persian Culture and Babylonian Sages: Accommodation and Resistance in the shaping of Rabbinic Legal Tradition," Charlotte Elisheva Fonrobert ve Martin S. Jaffee, *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature* (Cambridge, 2007) içinde, 181.

arasında çeşitli benzerlikler olmasına rağmen kendilerini tehdit altında hissetmezdi. Ortak noktaları arasında ölüler konusunda saflık saplantıları, âdet görmenin ve geceleri sperm salgılamanın kirli olduğu inançları vardı ve Yahudilerin kesilen tırnakların toprağa gömme zorunluluğunun da doğrudan Pers-Zerdüşt âdetlerinden kaynaklandığı sanılır. Yahudiler tılsım sattığı zaman (başka yerlerde olduğu üzere Babil'de de faal oldukları bir meslek) şeytanca işlerle uğraştıkları varsayılmazdı.

Dünyanın kentleşme düzeyi en yüksek, en sofistike toplumlarından birinde yaşayan, Aramice konuşan Yahudilere en zengininden en yoksuluna kadar tüm toplumsal sınıflarda rastlanırdı. Aralarında nehir tüccarları ve hamallar, tefeciler ve katırcılar, hekimler ve toprak sahipleri vardı. Talmud yazarları her çeşitten ve her sınıftan Yahudiye hitap etmek istediği için, Talmud aralarındaki farklılıklar konusunda bazen zengin bir etnografik kaynaktır. Mişna, kadınların kozmetik maddelerini *Pesah* Bayramında "mayalı hamur" olarak yasaklanan şeyler arasına katmakla yetinmişti.[182] Talmud bilgeleri ise bu kadarla yetinmez, genç kızların kullandığı tüy dökücü maddeler konusunda da görüş sunarlar. Bu konuda uzman olduğu anlaşılan Rav Yahuda şöyle der: "Yoksul kızlar kireç [ay!], zengin kızlar ince un ve prensesler [Yahudi prensesler edebiyata ilk olarak burada giriş yapar] altı ay boyunca mırra yağı kullanır." Dediklerinin serbest çağrışımı hahamların "mırra yağı nedir?" meselesini ele almalarıyla sonuçlanır ve yanlış görüşlerin öne sürüldüğü hararetli bir tartışma yaşanır, çünkü bazıları bu yağın olmamış zeytinlerden elde edildiğine inanır, halbuki aslında dikenli mürrisafi ağacından elde edilir. Ama tabii Babil'de zeytinyağı tüy dökücü olarak satılıyor olabilirdi, bu durumda hahamların kozmetik madde dolandırıcılığı konusunda yargıya varma-

[182] Pesachim, 3 (Gemara), Norman Solomon, *The Talmud: A Selection* (Londra, 2009), 151.

ları gerekliydi. Ama hahamlar genel anlamda zengin kızların (prenseslerin bir altı) *Pesah* Bayramında ciltlerinde un kullanmalarını engellemek isterler. Bu arada *Pesah Seder* Bayramında sos için kullanılan malzemeler konusunda da şüpheye mahal kalmasın isterler: Edom (Roma) sirkesi kesinlikle olmaz, arpadan yapılan "Med" birası olmaz; ama hahamlar buradan hareketle (arada herhangi bir bağlantı olmamasına rağmen) kozmetik malzemelerin yanı sıra, bağırsakları durduran veya çalıştıran yiyecekler konusunda da görüş sunarlar. "Dışkıyı artıran, boyu eğen ve insanı gözlerindeki ışığın beş yüzde birinden mahrum bırakan" yiyeceğin *am ha'eretz'in*, yani sıradan insanların yediği siyah ekmek, pişmemiş sebze ve hızlı üretilen bira olması şaşırtıcı değildir. Bunların etkilerini tersine çevirmek için rafine edilmiş undan ekmek, aynı yılın üzümlerinden yapılmış şarap ve tercihen henüz yavru doğurmamış bir dişi keçiden yağlı et tüketmek gereklidir.[183] Dolayısıyla bilgelerin beslenme konusundaki uzmanlığı da aşağı yukarı tüy dökücü kozmetik maddelerle aynı düzeyde yer alır.

Hayatın akla gelebilecek hemen her alanında sunulan tavsiyeler ne kadar tartışmalı olursa olsun, Talmud yasalar konusunda kuru bir rehber değil, kanlı canlı bir deneyimi temel alan bir çalışmadır. Aynı zamanda bir kültürel tecrit ürünü de olmadığı kesindir, Yahudi hayatının çevresindeki kültüre açık olduğu bir dünyadan kaynaklanmıştır, ortaya çıkan ürünün Tevrat Yahudiliğinin uzlaşma sonucu ortaya çıkan bir versiyonu olabileceği akla bile gelmez. Bu anlamda Talmud tüm soruları ve tereddütleri, diaspora hayatına başından beri eşlik etmiş tüm tartışmaya "açık" veya "kapalı" meseleleri inceler. İşin ilginç tarafı, tam da Pers-Babil sosyal âdetleri Yahudi âdetleriyle –özellikle saflık meselelerinde– bu kadar örtüştüğü için, hem Talmud âlimleri hem de *am ha'eretz*'ler arasında bu âdetlerin ne dereceye kadar benimsenip uyar-

[183] *A.g.e.*, 148-9.

lanması gerektiği konusunda ayrılıklar yaşanır. Pers yasaları mahkemede kimlerin tanıklık yapmaya hakkı olduğu konusunda kucaklayıcıydı, hahamların bazıları da bu görüşe uyarlar, bazıları uymazdı. Örneğin Mahoza gibi üst sınıf bir banliyöde yaşayan, eksilarkla da akraba olan Haham

Nahman ben Yaakov, evli bir kadınla beraber olduğundan şüphelenilen bir erkeğin tanıklık yapmasını tamamıyla kabul edilebilir bulur. Üretken bir Talmud âlimi olan Rava da, benzer şekilde, *koşer* olmayan yiyecekler yemekle ün salmış bir Yahudinin tanıklık yapmasına izin vermekte bir sorun görmezken, Pumbedita okullarının daha dar görüşlü Yahudi dünyasından gelen Haham Anaye ise böyle bir şeye tamamıyla karşıdır. Babilli Yahudilerin varlıklı, sorunsuz seçkin sınıfı, hatta hahamları ile akademilerin daha sade, daha kapalı dünyalarında yaşayanlar arasında ayrılık söz konusuydu. İlk gruptaki hahamların çoğu Pers âdetleri doğrultusunda çok eşliydi, ülke dışındayken "geçici eşler" edinmeye onay verirdi, kendileri de böylẹ davranırdı ve bu durumun bir numaralı eşlerinden boşanmalarını gerektirdiğine inanmazdı.[184]

Ama Talmud âlimleri arasında fikir ayrılığı tabii ki sadece sosyal coğrafyadan kaynaklanmazdı; Tevrat'ı ve Mişna'yı daha dar ve daha geniş anlamda yorumlamayı seçenler, kendi anlayışları temelinde böyle yaparlardı. Talmud'un en ilginç özelliği, esnekliğidir: kuşaklar arası, çoksesli, birbirinin lafını kesen, bazen kakofoni derecesine ulaşan diyalogu uzlaştırmak için büyümeye hazırdı. Talmud, dünyanın ilk hiper metniydi, aynı "sayfa" içinde yeni yorumlara, yeni kaynaklara sürekli yer verirdi; Yahudiler IX. yüzyıla kadar *codex*'ler (kitapların ilk biçimi) kullanmadığından, aynı tomar üzerinde yer alabilen farklı görüşler, el yazıları, hatta Aramice tercümeler söz konusu olduğunda farklı diller akıllara durgunluk verir. Dolayısıyla tomar biçimi, birbirini izleyen serbest çağrışımlarıyla yasalar, tarih, düşler ve tartışmalar arasındaki beklenmedik,

[184] Elman, "Middle Eastern Culture," 188-9.

harika seyirleriyle Talmud'un gevşek biçimini daha da gevşek hale getirmiş olmalıdır. Talmud'un otoritesi, önsezilerden diyaloga sıçrayışlarıyla, söz konusu meseleyle bağlantısı olsun veya olmasın, kimsenin bastırmaya cesaret edemediği ani aydınlanmalarıyla sözlü niteliğine bağlıydı. Talmud'un neresine bakarsanız bakın onu okumazsınız, duyarsınız.

Talmud'u görürsünüz de. İki haham, iki önemli haham olan Hiyya ile Yonatan bir mezarlıktan geçerler. Yonatan'ın giysisinin püsküllerî, yani *tsitsit* yere değer. Hiyya, "Kaldır giysini, yoksa ölüler 'Yarın bize katılacaklar, ama şimdi bizimle alay ediyorlar,' diyecek" der. Yonatan (püsküllerini kaldırıp yürümeye devam ederek – ya da belki de yolda durmuş birbirlerini mi dürtmüşlerdir?), "Ne demek istiyorsun, ölüler ne bilebilir ki? Vaiz kitabında 'ölüler hiçbir şey bilmiyor' yazmaz mı?" Hiyya heyecanlanır: "Hadi oradan, doğru dürüst okusaydın, 'yaşayanlar' dendiğinde öldükten sonra bile yaşayanlar olarak bilinen erdemli insanların kastedildiğini, hiçbir şey bilmeyen 'ölüler'in de fiziksel durumları ne olursa olsun 'hiçbir şey bilmeyen' kötüler olduğunu bilirdin."

Şabat konusundaki inceleme yazısı özellikle Hillel ile Şammai'nin anlattığı hikâyelerle doludur. Sabrın ne kadar faydalı olduğunu göstermek için, sakinliğiyle ün salmış Hillel'i kızdırabileceğine dair iddiaya giren bir adamın hikâyesi anlatılır. Şabat'ın arifesinde "Hillel saçını yıkıyordu" ki (Bavli Talmud'u bu tür ayrıntılara bayılır) iddia sahibi kapısına vurur. Hillel aceleyle giyinir ve ona ne istediğini sorar. "Size bir sorum var. Babillilerin kafası neden yuvarlak?" Hillel omuz bile silkmez. "Çünkü ebeleri pek başarılı değil." Ha, tamam. İddia sahibi bir saat sonra eğri gelir. "Palmyra halkının neden gözleri yanar?" "Bu güzel bir soru, oğlum, bu kadar kumlu bir yerde yaşadıkları için öyle." Ve bu iş böyle devam eder. Nahoş yabancı onu, "Soracak çok sorum var" diyerek uyardığı zaman bile yüce Hillel en ufak bir bıkkınlık göstermez. "İstediğin her şeyi sorabilirsin." "Sizin büyük bir prens olduğunuzu söylüyorlar. İsrail'de sizin gibi çok insan yoktur." "Neden

oğlum?" "Çünkü 400 *zuz* kaybetmeme neden oldunuz." Hillel de tatlı bir tonla ölümcül darbesini indirir: "Senin 400 *zuz* kaybetmen, Hillel'in sabrını kaybetmesinden iyidir."[185]

Etrafına yorumların, tefsirlerin ve halk hikâyelerinin tohumlarının ekildiği Mişna gibi büyük Talmud da, metin çok küçük ayrıntıları ele aldığı zaman bile, son derece önemli etik düşünceler sunar. Bir adam ne zaman bir kadından boşanma hakkına sahiptir? (sadece kadın ona sadık olmadığı zaman, çünkü "İsrail'in Tanrı'sı boşanmadan nefret ederim demiştir").[186] Ölüm kalım meseleleri ne zaman Şabat ritüelinden daha önemlidir? (Daima, dolayısıyla su ısıtmak gerekliyse ısıtmalısınız). Bilgelerin Yahudi olmayıp din değiştirmek isteyenlere ne sormaları gerektiğini birbirlerine sormaları dokunaklı ve anlamlıdır (ve Yeruşalayim Talmud'u Filistin'in hüznünü veya V. yüzyılda Sasanilerin Yahudilere karşı tavır aldığı dönemi yansıtır). "Onlara, neden din değiştirmek istiyorsunuz, diye sorarız. Günümüzde İsraillilerin endişeden bitkin düştüğünü, horgörüldüğünü, eziyet gördüğünü ve zulme uğradığını bilmiyor musunuz? "Biliyorum ve [sorunlarını paylaşmayı] hak etmiyorum" derlerse onları hemen kabul ederiz. Onlara uyulması zor emirlerle kolay emirleri, emirleri ihlal etmenin cezalarını ve ritüellere uymanın ödüllerini anlatırız.[187]

Ama Babil diasporasında hayat başka yerlere göre daha kolay olsa da (ki her zaman öyle değildi), Talmud'u temel alan Yahudiliğe kabul edilmek, kaybedilenlerin anısını paylaşmak değildi sadece; onu, gerçekleşmeye devam ediyormuş gibi hissetmek, görmek ve duymak demekti. Bir bölümde, Av ayının dokuzuncu günü Babil orduları Tapınağı yıkarken bir platformda duran Levililer ne söylüyorlardı diye sorulur. Betar, Hadrianus'un ordusu tarafından ele geçirildiğinde ve "Tapınak Dağı yerle bir edildiğinde" ne hissedildi? Yahudili-

[185] Shabbat 2, 31 (Solomon, Talmud, 104-5).
[186] Gittin, 9, 90 (Solomon, Talmud, 399).
[187] Yevamot, 4, 47 (Solomon, Talmud, 306-7).

ği kabul edenler aynı zamanda belirli şeyler olduktan sonra –"Edom"un düşmesi, damat Tanrı'nın gelini Sinagoga, yani herkesin dua ederken, Tevrat'ı okurken, *piyyutim* şiirlerini söylerken baktığı Kudüs'e dönüşü– altın kapılı Tapınağın ve tül perdeli Kutsalların Kutsalının da yeniden tesis edileceğine dair mesihçi beklentileri de paylaşırlar.

Bazen Talmud hahamları, eksilark ile sarayı ve *am ha'eretz* kalabalıkları en karanlık dönemlerin ardında ışığın gizlendiğine inanırlardı. VII. yüzyıl başlarında Bizans İmparatorlu Herakleios misyoner fanatizmini sonuna kadar benimseyip Yahudiler için gerekirse zorla din değiştirmekten başka bir yol kalmadığını, çünkü kurtuluşu ancak İsa yoluyla elde edebileceklerini ve kör kaldıkları sürece tehlikeli de olduklarını, Şeytanın yaratıkları olduklarını ilan ettiğinde de öyle oldu. Herakleios bu kadarla da kalmamış, hafta içi ayinlerini yasaklamış, Yahudiliğin kalbini koparıp atmak istercesine şema'nın okunmasını tamamıyla yasaklamıştır. (*Kantor*'ların bu yasağı savuşturmak için şema'yı ayin sırasında farklı anlarda okudukları anlatılır.) Bizans-Roma diasporasında tek bir cemaatin toplu olarak din değiştirmeye mecbur tutulduğu bilinir, o da Mağrip'te Borium cemaatidir.[188]

Herakleios'un hayalleri gerçeğe dönüştürülmeden önce, mesihçilik açısından büyük imkânlar sunabilecek bir olay oldu. VII. yüzyıl başlarında Sasani Kralı II. Hüsrev, Bizanslılara karşı General Şahrbaraz komutasında düzenlenecek askeri seferi desteklemeleri için Yahudi halkına başvurmaya karar verdi. O dönemki eksilarkın oğlu Nehemya'nın Perslerle beraber savaşmak üzere 20.000 bin Yahudi askerden oluşan bir destek ordusu oluşturduğu söylenir. Bu ordu Bizans savunma hattını yardı; Hıristiyanlığın şanlı merkezi Antiokheia alındı; sonra da Seforis, Nazareth, Tiberias gibi Celile'nin merkezi kısmındaki yerlerden asker toplayan Ti-

[188] Andrew Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade* (Londra, 1971), 53.

beriaslı Benjamin komutasındaki Yahudi destek birlikleri Pers ordusuna katıldılar. Yehuda'ya girdiler ve üç haftalık bir kuşatma sonucunda Yahudiler Hadrianus'un yasağından beri ilk defa şehirlerini geri aldılar ve Pers İmparatorluğu içinde özerk bir şehir devleti kurdular.

Şehit azizlere dair tarih kitaplarında kiliselerin yerle bir edildiği, Hıristiyanlara korkunç bir zulüm uygulandığı anlatılır. Arkeoloji alanında yıkılmış kiliselerden geriye pek bir iz bulunmamıştır, ama Kudüs'te en az bir yerde, günümüzde lüks bir alışveriş merkezi ve rezidans bulunan Mamilla Havuzunda iskeletler ortaya çıkarılmıştır. Yahudiler kendilerine zulüm edenlerden intikam almış olsunlar veya olmasınlar, Kudüs'ün alınmasının kehanetlere o kadar da uymadığı çıktı ortaya. Neredeyse yıkıntıları kaldırıp yeniden inşa süreci daha başlamadan Persler, başka yerlerde zorluklarla karşı karşıya kaldıkları için, Kudüs'ü ve Yahudileri kendi kaderlerine bırakmaya karar verdi. 628 yılında, yenilgiye uğradıktan sadece on dört yıl sonra, Herakleios'un birlikleri Kudüs'e geri gelip intikamlarını korkunç bir şekilde aldılar. Hıristiyanlar Yahudilerin hayal kırıklığının, geri gelen İsa'nın dışında başka bir mesihin olmayacağını kabul etmelerinden kaynaklandığını düşünmüş olmalıdır. Yahudiler kendilerini kandırmaktan vazgeçmeli, Kudüs'e ebediyen İsa'nın hâkim olacağını kabul etmeliydiler.

Ama kendilerini asıl kandıranlar belki de Hıristiyanlardı, çünkü şehrin Hıristiyanlar tarafından geri alınması ile Müslümanlar, yani ikinci halife Ömer tarafından 638 yılında fethedilmesi arasında sadece on yıl geçmiştir. Sonraki dönem Yahudi ve Müslüman kaynaklarına göre Ömer'in ordusuna eşlik eden Yahudiler halifeyi, Hz. Muhammed'in gökyüzüne yükselmeden önce çıktığı ve Yahudi kâhinlerle görüştüğü söylenen Tapınak dağına götürmüşler. Hıristiyanların Tapınak mekânını kasten çöplüğe çevirmiş olduğunu görüp sinirlenen Ömer'in buranın temizlenmesi için emir verdiği, Yahudilerin de tabii ki bu iş için gönüllü oldukları anlatılır.

Bunun karşılığında Celile'den yetmiş ailenin Kudüs'te yaşamasına, hatta Tapınak mekânına yakın yere bir sinagog inşa etmelerine izin verilmiş. Böylece Yahudiler ile Müslümanların bir arada yaşama kültürü doğmuş.

Böyle olduğu anlatılır.[189]

[189] Hıristiyan kaynaklarında Umar ile Hıristiyan din adamları arasında farklı bir anlaşmaya varıldığı, buna göre Yahudilerin kutsal mekânlarından uzak tutulmaya devam edileceği anlatılır. Yehoshua Frenkel, "The Use of Islamic Materials by non-Islamic Writers," Michael M. Laskier ve Yaacov Lev, *The Convergence of Judaism and Islam: Religious, Scientific and Cultural Dimensions* (Gainesville, FL, 2011) içinde, 97.

6

MÜMİNLER ARASINDA

I. Hz. Muhammed ve Arabistanlı Kohenler

Yotabe limanına demir atmış gemilerin ambarlarında mırra ve saparna dolu sandıkların yanı sıra kasalar içinde çitalar, aslanlar, hatta tek tük gergedanlar vardı.[190] Yotabe'nin batısında Sina yarımadasının güney ucu, doğusunda Arabistan'ın kuzey kıyısı yer alıyordu. Köpekbalığı şeklindeki ada (günümüzde Tiran olarak bilinir), dar boğazın tam ortasında yer alır ve Kızıldeniz'den kuzeye veya Aila körfezinden (günümüzde Akaba olarak bilinir) güneye açılmak isteyen gemilerin geçişine engel olur. Yotabe bütün bunlardan dolayı vergi ve geçiş parası toplamak için mükemmel bir yerdir ve Caesarealı tarihçi Prokopios, burada yaşayan Yahudilerin kuşaklardan beri aynen böyle yaptığını anlatır. Az sayıda Hıristiyan dışında, Yotabe bir Yahudi adasıydı ve halkının buraya Kudüs'ün Romalılar tarafından yerle bir edilmesinden sonra yerleştiği sanılır; ama Yahudiler ada ada dolaşmaya MS I. yüzyıldan çok önce başladığından, Yotabe'deki ticari açıdan stratejik varlıkları çok daha öncesine

[190] Sharf, *Byzantine Jewry*, 33.

dayanıyor olabilir. Fazlasıyla yayılmış imparatorluklar başta olmak üzere her yerde para tüm kapıları açar; dolayısıyla Yotabeli Yahudilerin işleri tıkırındaydı, vergi toplama hakkı karşılığında nakit sağlarlar, peşin masraflarından sonra artakalan her şey kâr haznesine yazılırdı. Bu düzen, ondan yararlanan hazineler açısından da elverişli olmalıydı ki Bizans İmparatorluğu, seksen kilometre karelik minyatür Yahudi ticaret cumhuriyeti Yotabe'ye özel mikro-devlet statüsü tanımıştı.

Ama VI. yüzyıl ortalarında, Hıristiyan Roma İmparatorluğunu yeniden birleştirme saplantılı, kibirli İmparator Iustinianus adanın özgürlüğüne son vermeye karar verdi. Olacaklar belliydi. Iustinianus boğazın stratejik komutasını, Perslere karşı yürütülen uzun süreli savaşlara kendilerini tamamıyla adamayan kimseye bırakmayı düşünmüyordu. Sınır bölgelerinde yaşayan Yahudiler ise bütün yumurtalarını aynı sepete koymamakla ün salmıştı. Ama Yotabe Yahudileri tebaa statüsüne indirgendikten sonra bile oldukları yerde kaldılar, vergi toplamaya ve özel sirklerinde ayılarla yaban domuzlarının parçalanışını seyretmekten sıkılmış Roma ve Byzantium'un mahmur aristokrasileri tarafından son defa düzenlenecek (ve yasa dışı) *venatores*[191] oyunlarına götürülen vahşi Afrika hayvanlarından ibaret kargoları denetlemeye devam ettiler. Büyük kediler ile fillerin yanı sıra, Yotabe gümrük idaresinin gözünün önünden, hepsi de büyük kazanç getirebilecek Arabistan'ın zenginlikleri de geçiyordu: misk; Hıristiyanların, Yahudilerin ve putperestlerin tütsü yerine kullandığı aselbent; kokulu yağlar ve sakızlı reçineler; değerli taşlar ve şimdi olduğu gibi o zamanlar da Kızıldeniz'in resiflerinden alınan ve altın veya gümüş zincirlerden sallandırılarak koruma amaçlı tılsımlar olarak kullanılan mercan. En erken dönem anlatımlarında yıldızlarla iletişim halinde oldukları söylendiğinden beri Yahudilerin güçlü, ezoterik

[191] Gladyatörlerin vahşi hayvanlarla mücadele ettiği oyunlar –çn.

gizemlere, bitkilerden, minerallerden ve hayvanlardan elde edilen gizli karışımlar ve formüller yoluyla erişme imkânı olduğu düşünülmüştür, dolayısıyla bunların da vergiye tabi pazarı gelişmiştir. Daha da uzaklardan gelen Asya ipeği kuzeye ve batıya giderken, karşılığında Mısır keteni de güneye ve doğuya giderdi.

Yotabe'nin gemicilik üzerindeki etki gücü Kızıldeniz'in darboğazının diğer uçta, güneyde tıkanmasına bağlıydı ve orada da bir başka kalabalık Arap Yahudileri topluluğu Aden limanında yaşıyordu ve hem Hint Okyanusuna çıkış hem de Afrika Boynuzundan geliş onların kontrolü altındaydı. Üstelik Yotabe ile Aden arasında Yemen'den çölün vahalarla dolu kenar kısımlarından Arap yarımadasının kuzeybatısındaki Hicaz'a ve Hegra, Ula ve Tabuq gibi şehirlerine kadar uzanan *Via Odorifera*'nın [Koku Yolu] deve güzergâhları boyunca çok sayıda Yahudi yerleşim yeri ve kenti yer alırdı.[192]

Çoğu insanın geçmişte var olduğuna inanamadığı bölgenin sosyal coğrafyası böyleydi: *Arabia Judaica* [Yahudi Arabistan'ı], yani Yahudileşmiş Arapların ve Arap Yahudilerin yaşadığı bölge günümüzde bize tezat gibi gelir, ama İslamın doğuşundan önceki iki yüzyılda dünyanın en doğal şeyiydi ve hem ekonomik hem de kültürel anlamda çok gelişmişti. Necef'in ve Moab tepelerinin nebatilerinden ani sağanakların değerli suyunu yakalayıp muhafaza etme ve yeraltı sularını hurma palmiyeleri yetiştirecek şekilde kanallara yönlendirme yeteneğini öğrenmişlerdi. Bir tarafta Filistin Yahudileri, diğer tarafta Mezopotamya toplumları ile olan ilişkileri, eskiden beri var olan bir ticaret ağını devralmalarına izin verdi. Bazı yazıtlar sayesinde Arabistan'daki kentlerle ilişkilerinden bile haberdarız. Hegra'da bulunan, IV. yüzyıl ortalarından kalma bir mezar yazıtında "Hegra Prensi Şmwl'ın [Samuel] oğlu Hmy'nin oğlu Adnon tarafından karısı, Tayma

[192] Nigel Groom, *Frankincense and Myrrh: A Study of the Arabian Incense Trade* (New York, 1981).

Prensi Şmwl'ın oğlu... Amrw'ın kızı Monah için" yapıldığı yazar.[193] Erken dönem Müslüman tarihleri yoluyla isimlerini bildiğimiz Yahudi aşiretleri ve kabileleri, hurma palmiyesi koruluklarına ve kalelere sahipti, Arabistan'ı aşan deve kervanlarında faaldiler (hatta birçokları Yahudi Bedeviler olarak onları izlerdi) ve Hz. Muhammed'in 610 yılında ortaya çıkışından önce Tayma gibi müstahkem pazar kentlerine hâkimdiler, hatta şehre ve oraya yerleşen tüm putperestlere ve Hıristiyanlara Yahudiliği dayatacak kadar güçlüydüler. Çevre tepelerden hurma palmiyelerini ve bağları sulayacak kadar suyun aktığı (ve depolarda biriktirildiği), kulelerle dolu, surlarla çevrili bir vaha kenti olan Hayber'de toprak sahibi Yahudiler hem silah, zırh, mancınık ve kuşatma makineleri imal etmekte ve depolamakta hem de güneydeki Himyar Krallığından gelen ipekli kumaşların ve başka tekstillerin ticaretinde uzmanlaşmıştı. Fadak vahasındakiler başta olmak üzere, Hayber'deki büyük arazilerin bazıları, yüz kilometre kadar güneyde bulunan ve Hicaz'ın en yoğun nüfuslu ve güçlü şehri haline gelecek olan Yesrib kentini kuranlar arasında yer alan Beni Nadir Aşiretine aitti. Hz. Muhammed'in mümin cemaatini oluşturduğu o şehirde nüfusun en az yüzde 60'ını teşkil eden Yahudiler toprak sahibiydi, pazara hâkimdi, altın ve gümüş kuyumcusuydu ve Arapçanın Yahudi lehçesi olan Yahudiyye dilinde konuşup yazarlardı. Ama bir de adları Müslüman kaynaklarında *kahinan* şeklinde geçen *kohanim*, yani rahipler vardı; Talmud'a göre bazıları Tapınak yıkıldığında Arabistan'a kaçan binlerce Yahudinin soyundan gelmişti, başkaları Tiberias'tan ve Bizans-Roma hâkimiyetindeki Filistin'deki başka kentlerden gelmiş Yahudi misyonerlerdi (yaygın görüşün aksine, bunlardan çok vardı). Aslında onlar Arabistan'ın Kohen'leriydi. Bölgede bir Levili cemaati de vardı ve inançlarının temelindeki kelimelerden bazıları –pey-

[193] Gordon Darnell Newby, *A History of the Jews of Arabia from Ancient Times until their eclipse under Islam* (Columbia, 1988), 40.

gamber anlamında *nabi*, erdemli olma yükümlülüğü, hayırseverlik ve adalet anlamında *sadaaqa*, merhamet anlamında *rahman*– İslam tarafından oldukları gibi devralınacaktı. Bu toplum Arap Yahudi denizciler, yontucular, kâtipler ve şairler, tüccarlar, tarımla uğraşan köylüler ve çadırlarda yaşayan göçebe çobanlardan oluşuyordu, eksiksiz bir kültürdü.

Hıristiyan Arap toplulukların geçmişini hayal etmek bize doğal gelir, çünkü o topluluklar günümüze kadar tutarlı bir kültür şeklinde ulaşmıştır. Ama IV ila VI. yüzyıllar arasındaki bu sahneye, hem eskiden hem de yeni din değiştirmiş olan ve putperestleri kendilerine çekmek için rakip tektanrıcılarla yarışan Yahudi Arap toplumunu da eklemeliyiz. Kilise tarihçisi Philostorgios'a göre İmparator II. Konstantios 356'da Arabistan'a misyonerler gönderdiğinde, Müslüman kaynaklarında adları *rabban'iyun* şeklinde geçen Yahudi misyonerlerin yoğun ve başarılı rekabetiyle karşı karşıya kalmışlar.

IV. yüzyıl sonlarına doğru, Hıristiyan âlemindeki Yahudiler için hayat giderek zorlaşırken Yahudilik Arabistan'da büyük bir başarıya imza attı, zira Himyar Krallığı (bölge açısından günümüzde Yemen'e tekabül eden bu krallık 250 yıl boyunca Arap yarımadasına hâkim olan güçtü) Yahudiliği kabul etti. Uzun bir süre boyunca Himyar'ın Yahudiliğe geçmesinin Tubban hanedanının son üyesi, Kral Tiban As'ad Abu Karib ve maiyetiyle ve bir de muhtemelen savaşçı aristokrasisisyle sınırlı olduğu varsayılmıştır. Himyar Yahudileri konusu günümüzde de hararetli tartışmalara konu olmaya devam etmektedir, ama hem yazıtlar hem de, daha da önemlisi, bir dağın üzerinde bulunan başkent Zafar'da eski bir *mikvah* arınma hamamı olduğu anlaşılan bir yapıda yürütülen kazılar, birçok günümüz araştırmacısına (ama hepsine değil) bu dramatik din değiştirmenin düşünülenden daha derin, yaygın ve uzun süreli olduğunu göstermiştir.[194]

[194] C. Robin, "Le judaisme de Himyar," *Arabie, revue de sabeologies*, I içinde, 97-172. G.W. Bowersock'un *Throne of Adulis: Red Sea Wars on the eve of Islam* (Oxford, 2013) eseri çok yeni olduğundan, kap-

Belki de Himyarlılar doğumdan sonraki sekizinci gün sünnet uygulamanın yanı sıra aynı zamanda "güneşe ve aya" ibadet ederlerdi, ama o dönemin sinagog mozaiklerinde gördüğümüz üzere, güneş kültü Yahudi dininde tartışma yaratan bir unsur değildi. Hatta tarihçi İbn Abbas'a göre, Kudüs'ün fethi sırasında Halife Ömer'e eşlik eden Ka'b al Ahbar'ın gerçek bir Müslüman olmadığına dair şüphelerin ardında, kıyamet gününde güneş ile ayın "hadım edilmiş boğalar gibi" yargılanacağını söylediği iddiası vardı ve bu, Yahudilere özgü bir görüştü![195] Himyar'ın seçkin sınıfı, öldükten sonra naaşlarının Bet Şearim'deki büyük nekropolde gömülmesini istediklerine göre, dini inanışlarına veya Yahudi Filistin'le bağlantılarının yakınlığına dair hiçbir şüphe yoktur. Hatta daha sonraki dönem Müslüman kaynaklarında Himyar sarayındakileri eğitmek üzere Tiberias'tan hahamların geldiği anlatılmıştır. Anlatılanlar doğru olsun veya olmasın, Hz. Muhammed'in ortaya çıktığı 610'dan önceki yüzyıllarda Yahudilerin Hicaz ve Himyar'ın etnik Arap dünyasında çok zayıf bir varlık teşkil etmekten uzak oldukları bellidir.

Himyar Krallığının din değiştirmesi, kabul edilen inancın herhangi bir nedenle yabancı bir inanç olduğunun akıllarına bile gelmemesinden dolayı gerçekleşebilmiştir. Yahudiler Arap topraklarına yerleşeli o kadar uzun zaman olmuştu ki bu dünyanın organik bir parçası haline gelmişlerdi. Bir dizi volkanik kraterin içine kurulmuş olan Zafar'da son yıllarda gerçekleştirilen kazılarda II veya III. yüzyıla ait, oymalı akik mühürlü bir yüzük bulunmuştur; bu yüzüğün üzerinde, erken dönem sinagogların mozaik zeminlerindekilerle aynı şekilde stilize edilmiş Tevrat sandığı nişinin sembolik imgesi yer alır ve aynada okunacak şekilde İbranice olarak Yisak bar Hanina adı oyulmuştur.[196] Yishaq ve onun soyun-

samlı araştırmalarına doğru dürüst yer veremedim.

[195] Newby, *A History of the Jews*, 61.

[196] P. Yule, "Zafar, Watershed of Pre-Islamic Culture," online Propylaeum DOK Digital Repository of Classical Studies (2008); ayrıca bkz.

dan gelenler gibi Yahudiler hem Arapça hem Aramice bilirdi ve Taymalı Savaş Beyi Samw'ayal ibn Adiya gibileri o kadar gurur dolu bir belagatla şiirler yazmıştır ki savaş edebiyatı derlemeleri hazırlayan Müslüman redaktörler bir divan antolojisinde ona yer vermişlerdir. Adları Arap adı olurdu, Araplar gibi giyinirlerdi, Araplar gibi yarı kabile, geniş aile aşiretlerine sahiptiler ve sadece Himyar'da değil Hint Okyanusundan Necef'e ve Sina'ya kadar uzanan bölgenin tamamında birçoğu etnik Arap'tı.[197]

Haşmonayim hanedanı çölde yaşayan etnik Arap Itureanlarla Edomlulara Yahudiliği zorla dayattığından beri yüzyıllar boyunca o kadar çok din değiştiren olmuştur ki, Tapınağın yıkılmasından önce veya sonra Filistin'den göç eden Arap Yahudiler ile daha önce putperest olup tektanrılı dinleri olarak Hıristiyanlık yerine kitle halinde Yahudiliği seçmiş Arapları birbirinden ayırt etmek imkânsızdır. Genetikçi Batsheva Bonne-Tamir'in günümüz Yemen Yahudilerinin DNA'ları konusunda yürüttüğün araştırmalar, kökenlerinin din değiştiren Güneybatı Arapları ve Bedevileri olduğunu teyit etmiştir.[198] İslam öncesinde Arap ve Yahudi kimliklerinin kaynaşması, Yahudi krallarının sonuncusu ve Yahudiliği en militan şekilde yaymaya çalışanı, "Kıvırcıkların Efendisi" (ve de Yusef As'ar) olarak da bilinen Dhu Nuwas, 525 yılında bir meydan savaşında Etiyopya'nın Hıristiyan Aksum Kralı Kaleb tarafından yenildiğinde daha da pekişmiştir. Ondan önce Kıvırcıkların Efendisi, Yahudiliği büyük bir saldırganlıkla Arap yarımadasının içlerine kadar yayacak gibi görünüyor-

Yule, "Zafar: The Capital of the Ancient Himyarite Empire Rediscovered," *Jemen Report*, 36 (2005), 22-9.

197 İslamın ortaya çıkışından ve gelişme döneminden önce Arap ile Yahudi kültürleri arasındaki karmaşık ilişkiler konusunda bkz. Reuven Firestone, "Jewish Culture in the Formative Period of Islam," Biale (ed.), *Cultures of the Jews* (New York, 2002) içinde, 267-305.

198 Batsheva Bonne-Tamir, "Oriental Jewish Communities and their Relations with South-West Asian Populations," *Indian Anthropologist*, 1985 içinde.

du. Yahudilerin Bizans İmparatorluğunda çektikleri zulmün ve Hıristiyanlığın hâkim olduğu Necran şehrinde sinagogların yakılmasının intikamını Hıristiyanlardan almak istediği anlaşılan Dhu Nuwas, Himyar'dan Etiyopya'ya giden Hıristiyan tüccarları esir alıp infaz ettirmiştir. Ölümlerin haberi alınınca Necran'da kopan isyan Dhu Nuwas tarafından vahşice bastırılmıştır ve burada yer alan katliam da, hayatta kalan keşişler ve rahipler tarafından derhal şehitleri konu alan eserlerde anlatılmıştır. Bizans iktidarı ve doğu ile güneye erişim ansızın Pers ve Yahudi savaş gücünün karışımdan oluşan bir kâbusun tehdidi altında kalmıştır. Sasanilere karşı sınırı korumakta kararlı olan İmparator I. Iustinos yardım için, yeni vaftiz edilmiş Hıristiyan Afrikalı Aksum Krallığına çağrıda bulunmuştur. Aksum Kralı Kalbeb de devasa bir ordu komutasında (60.000 askerden oluşuyor olabilirdi) 525'te Himyar'ı işgal etmiş ve Dhu Nuwas'ı yenerek Yahudi Arap krallığının tarihine ve en ilginç kralının hayatına son vermiştir. Dhu Nuwas'ın at sırtında bir uçurumdan denize atladığı hikâyesi bir efsaneden ibarettir, ama Himyar'ın krallarının sonuncusu ve Yahudiliği en saldırgan şekilde savunan kralın yenilgiye uğrayan ordusunun kaderinden farklı bir kader yaşamadığı ve Yahudi pan-Arap federe devleti rüyasının da devam edemediği kesindir.

Ama Yahudi Himyar krallığının 525'te yıkılmasıyla Yahudiliğe sadık halkı kuzeye, Hicaz'a göç etmiş, buradaki kentlerde ve vahalarda yaşayan Yahudi-Arap nüfusunun daha da artmasına neden olmuştur. (Bazıları Hıristiyan Aksum Krallığı altında yaşamaya devam etmiş, ama Yahudiliğe bağlı kalmışlardır, çünkü Yemenli Yahudilerin soyu ortaçağlardan İkinci Dünya Savaşından sonraki toplu göçlerine kadar aralıksız sürmüştür.)[199] Bu da Yahudi tektanrıcılığının, Hz. Muhammed 610'da, Himyarlı göçmenlerin yerleştiği kentlerden

[199] Reuben Ahroni, *Yemenite Jewry: Origins, Culture and Literature* (Bloomington, Indiana, 1986).

biri olan Mekke'de vahyini ilan etmeden neredeyse bir yüzyıl öncesinde Arabistan'ın derinliklerine kadar ulaştığını gösterir. Hayatı boyunca Yahudilerin arasında yaşamış Hz. Muhammed'in en azından olumlu karşılanacağını, hatta onların onun peygamberliğine ve özellikle İslamın hakiki bir İbrahimi inanç olmasına en açık halk varsaymış olması, Arap tektanrıcılığının (Hıristiyanlığın kafa karıştırıcı üçlü birlik versiyonundan farklı olarak) Yahudiliğin etkisini güçlü bir şekilde yansıtması, hatta Arap Yahudiliği olmuş olmasıdır.

Mekke'nin desteğini alamayınca 622'de kuzeye, İslamın hâkimiyet kuracağı ve ilk yönetim kurumlarının oluşturulacağı yer olan Yesrib/Medine'ye hicret eden Hz. Muhammed'in iyimserliğinin nedenlerini anlamak zor değildir. Belki de Yesrib'deki sayısız Yahudi aşireti artık siyasi ve toplumsal açıdan şehre hâkim değildi, ama ekonomik ve kültürel açıdan güçlü olmaya devam ettiklerine de şüphe yoktu. Bu durumda İslam, bir Yahudi kentsel eritme kabında doğmuştur. Hz. Muhammed'in Yahudileri en doğal müttefikleri olarak görmesi, iki tektanrılı din arasındaki benzerliklerle açıklanmıştır. Ama aralarındaki bağ aslında daha da güçlüdür. Himyar-Arap Yahudiliği derin bir anlamda İslamın doğrudan akrabası olmuş olabilir, çünkü Hz. Muhammed'in temel doktrinlerinin temelde Yahudi doktrinlerinden çok farklı olduğunu öne sürmek tarihsel açıdan anlamsızdır: aralarındaki benzerlikler arasında her şeye kadir, görünmez, Tanrı'nın bölünmez bütünü (Himyar ve Arap Yahudileri ne de olsa ondan "gökyüzündeki ve yeryüzündeki merhametli ve müşfik rahman" diye söz eder); Kıyametin yaklaşması (Kumran cemaatinin temel inançlarından biri); putperestlikten nefret edilmesi; hayır işlerinde bulunma emri (Arapçada sadaka, İbranicede *tzedaka*); domuz etinin yanı sıra canlı kanı henüz içinde bulunan etin yenmesinin kesin bir şekilde yasaklanması; özellikle dua öncesi ritüel temelli yıkanma ve arınmaya verilen önem sayılabilir. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in Yesrib'in Yahudi aşiretleri tarafından aşağılanması ve reddedilmesine

kadar, en azından kendini Kitab-ı Mukaddes peygamberleri arasında gördüğü için, müminlere Kudüs'e dönerek dua etmelerini emretmiş olması şaşırtıcı değildir. Getirdiği diğer kurallardan bazıları –günde birkaç defa namaz kılmak (Zerdüştçülüğün de kuralları arasındaydı); ritüel temelli arınma; sonradan yerini Ramazan'a bırakacak olan Tışri ayının onuncu gününde (Yahudilerin Kefaret Günü) ve pazartesileri ile perşembeleri oruç tutma; sünnet zorunluluğu– hep Yahudilerin standart âdetleri arasında yer alıyordu.

Bu durumda, Talmud'u temel alan Yahudileri eleştirecek olan sonraki dönem Hıristiyanları gibi, Müslüman yazarların da Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin gerçeğe dönüşmüş halinin İslam olduğu, İbrahim ve Musa destanları başta olmak üzere sayfalarında Hz. Muhammed'in yerine getireceği taahhütlerin olduğu ve çağdaş Yahudilerin sıkıca sarıldığı dinin, Tanrı tarafından vahiy yoluyla onay verilmemiş, modern bir haham-Talmud icadı olduğu konusunda ısrar etmeleri tamamıyla anlaşılabilir bir şeydir. Bu aynı zamanda Samiriyelilerin ve Tevrat'ta şart koşulan yasalara hahamların ilavelerini reddeden yeni Karaim cemaatinin de paylaştığı bir görüştü.

Bu durumda Hicaz Yahudileri neden Hz. Muhammed'e daha olumlu karşılık vermediler, hatta en azından Yesrib'de onu o kadar saldırgan bir şekilde reddettiler ki kendilerinin oradan sökülüp atılmasına ve fiziksel olarak yok edilmelerine yol açtılar? Bu sorunun cevabı, Yaratılış kitabı başta olmak üzere Kitab-ı Mukaddes'in yeniden yazılan ve artık kapatılmış olan Tevrat kanonunu rencide eden versiyonunda yatar. Hz. Muhammed altı yüzyıl önce ortaya çıksaydı, Ölü Deniz Tomarlarının hem kavim liderlerinin (ve daha da önemlisi, aile kadın liderlerin) hikâyelerini hem de Yaratılış kitabında sunulan Yaratılış anlatımını tamamıyla değiştiren sahte yazılarla dolu olduğu göz önüne alınırsa, içerdiği değişiklikler belki de o kadar sapkın görünmezdi. Daha önce de gördüğümüz gibi bu, aynı zamanda İslamın anlatımının bir prototipi niteliğindeki maniheist Son Günler dramının korku

içinde beklendiği bir dönemdi ve sonraki döneme ait çeşitli peygamberlere ve Tanrı tarafından bilgilendirilmiş elçilere yer açılmıştı. Elçileri gökyüzüne götürüp getiren mistik araba *merkava*'yla ilgili kehanetlerin ve edebiyatın büyük kısmı gibi, Hz. Muhammed de cennete gittiğini iddia ediyordu ve Cennete giden diğerleri gibi o da mantralar içeren dualar okuyor ve gizemli bir harmaniye giyiyordu. Hz. Muhammed'in sorunu bir zamanlama sorunuydu; Yesrib ve Hicaz Yahudilerinin karşısına, bilgeler peygamber dizisinin sona erdiğini kesin olarak ilan ettikten çok sonra çıkmıştı.

O Yahudilerin çoğuna ve özellikle Kuran'da *rabban'iyun*, yani haham topluluğu olarak adı geçenlere göre Hz. Muhammed kibirli, hatta tehlikeli biriydi, kendine peygamber süsü veriyordu, çünkü Tevrat'ın yazılı otoritesini geçersiz kıldığını iddia ettiği bireysel bir vahyi ağızdan ağıza yayıyordu. Yoşiya zamanında Tapınakta "bulunan," Babil sürgünü sırasında mucizevi bir şekilde muhafaza edilen ve kâtip-rahip Ezra tarafından Kudüs'e geri götürülenle kıyaslanabilecek yazılı vahiy kitabı neredeydi? Peki Hz. Muhammed hangi hakla Tevrat'ı karıştırıp değiştiriyor ve Tanrı'nın İshak'a değil de İsmail'e oğlunu kurban etmesini emrettiğini veya İbrahim'in İsmail ile Hacer'i çölde sürgündelerken ziyaret ettiğini ve onları kutsadığını söylüyordu? Kitabı Tanrı'ya hakaret eder gibi, ukala bir şekilde yeniden yazmasından daha da kötüsü, utanmadan Tevrat'ın sahtekârlar tarafından yazıldığını ve Kuran yoluyla düzeltilmesi gerektiği konusunda ısrar ediyordu.

Yahudi geleneğinin Medine'deki kızgın muhafızları, kendilerine yöneltilen bütün bu hakaretler üzerine bu sapkınlığın büyüklüğünü ilan etmekten çekinmediler. Üstelik bu işi, klasik bir Arap mecrası olan ve Medine'de hâlâ Yahudilerin hâkimiyetinde olan pazar yerlerinde, açık havada okunan şiirler yoluyla yaptılar. Bedeviler arasında eskiden beri ezbere şiir okuma geleneği söz konusuydu ve Araplardan başka âdetleri de benimsemiş olan Yahudiler, şiir okuma rolünü de

kolaylıkla üstlenmişlerdi. Şimdi de bu alandaki yeteneklerini keskin eleştiri amacıyla kullanıyorlardı. Bu müdahalelerin en önemlisi 622 yılında yaşanmış ve büyük şair Ebu Afak (120 yaşında olduğu söylenirdi), Hz. Muhammed'in iddialarını aşağılamış ve müminleri onu ve mesajını terk edip ondan uzak durmaya teşvik etmiş. Peygamberin en erken dönem biyografilerinde Hz. Muhammed'in bu meydan okuma karşısında ne kadar öfkelendiği ve "Şu pis adamın hakkından kim gelir?" dediği aktarılır. Bu talebi, en sadık müritlerinden biri olan Salim bin Umeyr tarafından yerine getirilir. "Sıcak bir gecede Ebu Afak açık havada uyuyordu. Bunu bilen Salim bin Umeyr, bir kılıcı karaciğerinin üzerine koyup döşeğe ulaşana kadar üzerine bastırdı. Allah'ın düşmanı bir çığlık attı ve müritleri [Yahudiler] koşup yanına geldiler, onu evine götürdüler ve gömdüler." Bazı geleneklere göre Asma bint Marwan adlı, Yahudiliği kabul etmiş bir şair Ebu Afak'ın cinayetinden o kadar etkilendi ki o da halkın önünde okuduğu bir hicivle olanları kınadı ve o da öldürüldü: etrafında on iki çocuğu varken bebeği memesinden koparıldı ve kadın bıçaklandı. Hz. Muhammed'in iddialarına karşı seslerini en çok duyuranlar arasında Yahudi kadın şairlerin olduğu, cesaretlerini hayatlarıyla ödedikleri görülmektedir; bunların arasında halka açık performans geleneğinin olduğu Himyar'ın güneyindeki Vadi Hadhramaut bölgesinden Hirra al Yahudiya da vardı.[200]

Medine'de durum tamamıyla değişti. Yahudilerin onu reddetmesi üzerine Hz. Muhammed kıbleyi, yani dua edilen yönü Kudüs'ten Mekke'ye değiştirdi. Siyasi açıdan birçok ortamda aşiretler arası kavgaları aşabilecek biri olarak görülürdü: bu kavgaların Yahudilerle Araplar arasında değil

[200] Charles Pellat, "Sur quelques femmes hostiles au prophete," Vie du prophete Mahome (Colloquium, Strasbourg, 1980) içinde, 77-86; ayrıca bkz. Amnon Shiloah, "Encounters between Jewish and Muslim Musicians throughout the ages," Laskier ve Lev, *The Convergence of Judaism and Islam* içinde, 273-4.

de birbiriyle geçici ittifaklar kuran veya rekabet içinde olan çeşitli Yahudi-Arap grupları arasında yer aldığını belirtmek gerekir. Tarafsız bir arabulucu yerine Hz. Muhammed büyük bir açıkgözlülükle bu aşiretler arası kavgaların ortasına atıldı. Ama 622 yılına gelindiğinde Hz. Muhammed'in, hepsi şu veya bu şekilde düşmanlarıyla çeşitli tehlikeli ittifaklar kurmuş olan Yahudi aşiretlerinin en önemlileri ve en güçlülerine karşı giderek daha katı bir tutum sergilediği anlaşıldı. Bu aşiretlerin Yahudi olmayan aşiretleri rüşvet yoluyla Hz. Muhammed'e karşı teşvik etmeleri durumu daha da zorlaştırdı. Yahudilerin ekonomik açıdan hâkim durumda olması da onların aleyhine işlemiş olabilir, çünkü onların sürülmesinden fayda sağlayacak (ve sağladılar da) insanların ikna edilmesine yardım etmiş olabilir: bu gibi örnekler arasında Yesrib ve Hayber civarındaki hurma palmiyelerine hâkim Beni Nadir aşireti ve ağırlıklı olarak kuyumculardan ibaret Beni Kaynuka aşiretini sayabiliriz. Her iki aşiret, atalarına ait bu şehirden sürüldü; kuzeye, Hayber'e ve Müslüman tarihçilere göre Suriye'nin güneyine, belki de Palmyra'ya göç etti. Aşiretlerin en güçlüsü olan ve Hz. Muhammed'in Yesrib'in kontrolünü ele geçirmesiyle sonuçlanan bir kuşatma girişiminden sonra onun Mekke'deki en inatçı düşmanlarıyla ittifak kurma hatasını yapan (muhtemelen bazı aile üyeleri o şehirde yaşadığı için) Kureyş aşiretinin "ihaneti"ne ise peygamber çok daha acımasız bir karşılık verdi. Kureyşler Yesrib'in savunmasına sepetlerle ve siper kazmak için küreklerle katkıda bulunduklarını söyleyerek bir uzlaşma girişiminde bulundular, ama inanılırlıklarına artık gölge düşmüştü. Aws adlı yerel kabilelerden birinin (Yahudi bir aşireti de olan bir kabileydi) üyesi olan bir mümine Kureyşlerin nasıl cezalandırılması gerektiği sorulmuş, bütün erkeklerin (tarihi kaynaklara bağlı olarak dört yüz ila dokuz yüz arasında) infaz edilmesine, kadınların ve çocukların da esir alınıp zorla dinlerinin değiştirilmesine karar verilmiş. Kölelerin bazıları Believer birliklerine silah satın almak için satılmış, Peygamberle evlenen Reyhane gibi

bazıları da Müslümanlarla evlendirilmiş. Ve katliam acımasızca gerçekleştirilmiş.

Bu katliamın gerçekliği günümüzde tartışmaya açıldıysa da, bu zalim hikâye Peygamberin tüm erken dönem biyografilerinde tekrar edilmiştir ve zaten VI ve VII. yüzyıllarda Medine'de çok sıra dışı bir olay da değildi. Himyar Yahudileri de bir yüzyıl kadar önce Necran Hıristiyanlarına benzerini yapmıştı. Ama VIII. yüzyıl biyografilerinde yer verilen ve genel anlamda tarihi açıdan hakiki kabul edilen bir belgeye inanacak olursak, Kureyşler Medine'nin veya Hicaz'daki diğer kentlerin son Yahudileri değillerdi. "Medine Anayasası" olarak bilinen, mümin topluluğu olan ümmetin temel otorite yapısının açıklandığı, tebaayı oluşturan kabilelerle varılan bir tür antlaşma olan bu belgede geriye kalan alt aşiretlerden çoğunun adı verilmiştir. Belgenin elli dokuz maddesinin en az on tanesi, katliam ve üç ana kabilenin sürülmesinden sonra Medine'de geri kaldığı söylenen Yahudi aşiretleriyle bağlantılıdır. Ama işin şaşırtıcı tarafı, ümmet belgesinde Yahudilerle Müslümanlar arasında askeri bir ittifakın söz konusu olduğunun varsayılması ve yan yana mücadele ettikleri sürece Müslümanların "masrafların kendilerine düşen payını" ödeyeceğinin belirtilmesidir. Hemen sonraki madde, Yahudilerin sonuçta Kitap Halkı olarak sayılmasıyla olmasıyla daha da çelişen bir şey içerir. Burada söz edilen kabile olan güçlü Beni Abs'ın hem Müslümanlar hem de Yahudiler içermesi durumu büsbütün karmaşık hale getirir. Ama metin, bu insanlar Yahudi olmaya devam etseler bile ümmetin dışında değil içinde sayılmaları, yani yasal açıdan Müslümanlardan farklı sayılmamaları gerektiğini apaçık bir şekilde ilan eder. "Beni Aws Yahudileri Müminlerle aynı cemaatin bir parçasıdır: Yahudilerin kendi dini yasaları, Müslümanların kendi dini yasaları vardır."[201] Kardeşçe bir arada yaşama dair no-

[201] Fred Donner, *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam* (Cambridge, MA, 2010), 230.

tun daha da önemli yanı, yasa içinde yasa yoluyla din fikrini ifade etmek için hem İbranicede hem de Arapçada aynı olan "din" kelimesine yer verilmesidir. Ayrıca bu "antlaşma"dan, Yahudiler Müslümanlarla aynı safta savaşmamaya karar verdiği takdirde, ümmetin üyeleri oldukları için kendilerinden savaşın masraflarındaki kendi paylarını ödeyerek durumu telafi etmelerinin beklendiği de açıktır.

Hz. Muhammed ile kâfirler arasındaki bu antlaşma büyük bir ciddiyetle yapıldıysa da, Peygamber hayattayken bile olaylar (katliamlar bir yana) bu şekilde gelişmemiştir. Medine yatıştırıldıktan sonra ilk ele geçirilen şehir, kaçınılmaz olarak, Yahudilerin Hz. Muhammed'in düşmanı Kureyş kabilesiyle ittifaklar kurduğu kuleler kenti Hayber oldu. Medine'den sürülen Beni Nadir aşireti kuzeye, zaten toprak sahibi oldukları Hayber'e gitmişti. Burası tepeden tırnağa silahlıydı, ama şehir üç kule –Natat, Şik ve Katiba– arasında bölüşülmüştü; her birinde sadece kendi aşiretleri kalıyordu ve her biri, 628-9 yıllarında yer alan kuşatmada sadece kendilerini kurtarmaya çalıştı. Müslüman tarihçilere göre Hayber Savaşı belirleyici bir destandır: Hz. Muhammed'in surların içine gönderdiği sahte misafirler şölenler sırasında ev sahiplerine karşı saldırıya geçer, Beni Nadir'in lideri Huyey bin Ahtab'ı ve damadını öldürür, Hz. Muhammed'in ikinci Yahudi karısı olan Reyhane'yi esir alırlar. Peygamberin kuzeni ve damadı Ali, Yahudi savaşçıların en güçlüsü olan Merhab'la mücadele eder ve miğferini ikiye bölerek kafatasını deler.

Bazı Müslüman kaynaklarına göre Hz. Muhammed, düşmanlarıyla ittifak kurma cüretkârlıklarından dolayı Hayber Yahudilerini sürmeye karar verir. Ancak şehir teslim olduktan sonra, belki de halkı başka şekillerde kontrol altına almayı düşünerek, şehir sakinlerinin, yetiştirdikleri ürünün yarısını verme karşılığında Hayber'de kalma ve dinlerinin gereklerini yerine getirmeye devam etme önerisini kabul ettiği söylenir. Böyle bir şey tarihi açıdan doğru olsun veya olmasın, Hayber'in boyun eğmesinin, İslamın yıldırım hızıyla

ve gücüyle fethettiği halklarla uzlaşması için bir şablon teşkil ettiğine şüphe yoktur. Ama savaşçı halifelerin en fevkaladesi olan ve birçok açıdan İslamın askeri-dini imparatorluğunun mimarı sayılan I. Ömer 642'de, Hz. Muhammed'in on yıl önceki ölümünden hemen önce Arabistan'da tek bir inanç olması gerektiği konusunda ısrar ettiğini söyleyerek Hayber Antlaşması'nı geçersiz ilan eder. Tüm kâfirlerin – hem Hıristiyanlar hem de Yahudiler– oradan gitmesi ya da her ne şekilde olursa olsun oradan gönderilmesi gerekliydi. Arabistan resmi bir emirname yoluyla orada en azından beş yüz yıldır yaşayan Yahudilerden arındırıldı. Birçoğunun İslama boyun eğdiğine şüphe yoktur; özellikle eski Himyar'da Yahudiler muhtemelen XII. yüzyıl ortalarına kadar kalmıştır. Hicaz'daki diğer küçük topluluklar –Vadi Kura ve Tayma'da– buralarda tutunmaya devam etmiş olabilir, çünkü Eski Kahire'de, Fustat'taki Filistinli Yahudilerin Ben Ezra sinagogunun Kahire *Geniza*'sı olarak bilinen ambarında bulunan malzemeler arasında bu kentlerden gelmiş, XI ve XII. yüzyıllara ait mektuplar vardır. XII. yüzyılda yaşamış Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin, kendilerine şahsen tanık olmadıysa da savaşçı, hayvan yetiştiricisi ve çobanlardan oluşan, kendi *nasi*'leri veya liderleri olan, et yemeyen, şarap içmeyen, ama geleneksel bayramları kutlayan ve oruçları uygulayan Yahudi topluluğu "Rekavlıları" tasvir eder. Benjamin hatta Hayber'de elli bin Yahudiden oluşan bir topluluk olduğunu iddia eder. Anlatımına güven olmazsa da, XV. yüzyılda seyyah Bertinorolu Obadiya kendilerine "Şaday'ın Arapları" (Tanrı'nın her şeye kadir anlamına gelen adı) adını veren, bir omuzlarında bir deve taşıyabilecek kadar güçlü, dev boylu bir Yahudi kabilesinin varlığından söz eder. Ama Hayber, Tayma ve Yemen'de var olmaya devam ettikleri kesin topluluklar dışında, genel anlamda Yahudi Arabistan artık geçmişte kalmıştır.

Ama Yahudiler Medine'yi kaybederken Kudüs'ü kazanmışlardır. Hz. Muhammed'in, halefi Ebu Bekir'in ve Ömer'in

fetihlerinden sonraki kuşaklarda Yahudilerin bir kısmı Suriye, Filistin ve Mısır'a, bir kısmı Mezopotamya'nın Perslerden alınan ve Talmud'un tamamlanmakta olduğu şehirlerine göç etti. Ve Yahudiler bütün bu şehirlerde ve İslamın yayıldığı sayısız başka kentte ve adada ve ülkede varlıklarını sürdürmenin yolunu buldular. Arabistan'dan sürülme kural değil, istisna olacaktı. Başka hiçbir yer onlara yasaklanmayacaktı ve Hıristiyan Avrupa ile Byzantium'da olduğunun tersine, bir kent içinde belirli bir mahalleye zorla sınırlandırılma da olmayacaktı. Ve yine, Hıristiyan âleminde olduğunun tersine, kamu idaresi veya ümmetin yönetimi dışında başka hiçbir meslek Yahudilere yasaklanmayacaktı. Ve en önemlisi, Hıristiyanlar gibi "Kitap Halkı" sayıldıklarından, belirli şartları kabul ettikleri takdirde dinlerinin gereklerini yerine getirmekte özgür olacaklardı.

Daha sonraki dönem Müslüman tarihçilerine göre bu şartlar, I. Ömer'e boyun eğdikleri zaman Suriyeli Hıristiyanlar tarafından hazırlanan bir "Antlaşma" ile sunulmuştur. Ama fethedilen bir halkın teslim olma şartları öne sürecek durumda olacağına ve bunu o dönemde hiç bilmedikleri Arapça olarak yaptıklarına inanmak zordur. Ümmet topraklarında Kitap Halkının konumunu asıl resmileştiren kişinin VII. yüzyılda yaşamış Halife II. Ömer olması daha muhtemeldir.

Bu birçok açıdan Yahudiler için hayat şartlarının, Hıristiyanların hâkimiyetinde yaşayanlara göre çok daha olumlu olacağı anlamına gelmiş olmalıdır. Yahudiler Peygamberi kızdırmıştı, ama onu öldürmemişti, dolayısıyla Tanrı öldürenlerin damgasını taşımıyorlardı ve yaşayan iblisler veya Şeytanla düşüp kalkanlar olarak canavarlaştırılmamışlardı. Dolayısıyla arada bayağı fark vardı. Öte yandan Müslümanlarla eşit sayılıp (622 tarihli Medine belgesi doğrultusunda olduğu gibi) mümin cemaatine dahil edilemezlerdi. Yahudiler *zımmi*'ydi, yani hoş görülen kara cahillerdi. Hayber emsal sayılarak, korunmaları için servetlerine ve yaşadıkları yere bağlı olarak birden dörde kadar altın dinar şeklinde

yıllık bir vergiyi –cevaliye (*jaliya*) veya cizye (*jizya*)– ödemeleri şart kılınmış.

Mümin olmayanlara ve özellikle Yahudilere hayatlarının hemen her alanında Müslümanların gözü önünde itibarsızlıkları hatırlatılacaktı. Dinlerini apaçık şekilde yaşamalarının yasaklanması (geçit törenlerinin yasaklanması Hıristiyanlar için daha zordu) veya sinagoglarının asla camilerden daha yüksek olmaması zorunluluğu ayrı, ata binmelerinin yasaklanması veya eşeğe binerken bile aşağılayıcı bir şekilde kadınlar gibi binmeleri gerekliliği (hatta farklı bir eyer kullanmak zorunda olmaları) ayrı bir şeydi. İşin asıl tehlikeli yönü, Yahudilerin silah taşıma yasağıydı, çünkü bu durum (özellikle sıklıkla çıktıkları yolculuklar sırasında) onları taciz, saldırı ve soyguna açık hale getiriyordu. İkinci sınıf yurttaş sayılmalarının bir başka sonucu, Müslüman mahkemelerinde tanıklıklarının kabul edilmemesi ve Yahudi erkeklerin Müslüman kadınlarla evlenmesinin yasak olmasıydı (öte yandan Müslüman erkeklerin Yahudi kadınlarla evlenmesi tamamıyla yasaldı). Dış görünümlerinden kimin Yahudi, kimin Müslüman olduğunu anlamak imkânsız olduğundan, Yahudilerin bal-hardal renkli giysiler giymeleri zorunluydu ve türban veya Müslümanlara özgü diğer vakur giysiler giymeleri yasaktı (ama bu tür zorunluluklar genelde evrensel olarak uygulanmazdı). Şapkaları belirli bir biçimde ve stilde olmalıydı; Abbasi halifeliğinin Bağdat'taki Yahudilerin takmasını şart koştuğu sarı işaret zamanla ülkenin tamamında yaygın hale geldi; ayrıca Yahudilerin kemer takması yasaktı, boyun eğdiklerini ve kendilerini savunmayacaklarını temsilen giysilerinin üzerine bol bir kuşak sarabilirlerdi.

Çağımızda yaşayanlar için sarı işaretleri sadece XX. yüzyılda değil, Hıristiyan ortaçağlarda ve sonrasında bile ölümcül sonuçlara yol açacak bir şey olarak görmemek çok zordur. Yahudileri görün, Yahudileri aşağılayın, Yahudilere saldırın. Ortaçağ İslamında böyle şeyler gerçekten oluyordu. Ama geriye çok fazla genelleme yapmamak ve zulüm veya

katliamları olağanmış gibi göstermemek de lazımdır, çünkü öyle değillerdi. Gerçek şu ki, Arabistan ve Yakındoğu'nun dokusunun derinliklerine işlenmiş olan Yahudiler artık o ortak hayattan sökülüp atılmaya başlanmıştı. Ama bu, Yahudilerin müminler arasında yeni, son derece zengin bir kültürel doku oluşturamayacakları anlamına gelmiyordu.

II. Cennet Kuşları, Güvercin Sevenler ve Bürokratlar

Alevin rengi nedir? Turuncu mu? Altın mı? Mavi mi? Kırmızı mı? Tayfın içinde titreşen alevlerin içinde bunların hepsi mi? Ama İslam dünyasında Yahudilerin ne kadar alçak olduklarını göstermek için giymeleri gereken soluk sarı olmadığı kesindi. Her halükârda, Tunus'ta Sfaks adlı liman şehrinde doğan, ama başka birçokları gibi Mısır'a göç eden Salama ben Musa ben Isaac'ın Kefaret Günü öne çıkabilmek için ısrarla giydiği renk alev rengiydi. Salama'nın pişmanlık duyduğu günahlardan birinin gösteriş olmadığı kesin, çünkü XI. yüzyıl ortalarında giymek üzere yaptırdığı cüppe son modaydı: "Kısa ama bedenine oturan, kaba değil, kaliteli malzemeden."[202] Ama zaten *zımmi*'lerin ödemeye mecbur olduğu (yüzyıllar önce "Ömer'in Antlaşması" doğrultusunda kararlaştırılmıştı) ve zorla tahsil edilen yıllık vergi Yahudilerin, IX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde İspanya'dan ve Mağrip kıyısından Sicilya ve Güney İtalya üzerinden Mısır, Aden, Filistin, Suriye, Irak ve İran'a kadar uzanan engin Müslüman dünyasında gerçekte nasıl bir hayat sürdürdükleriyle fazla bir ilgisi yoktu.

Fustat'taki Ben Ezra Sinagogunun Kahire *Geniza*'sında bulunan, elden çıkarılmış yüz binlerce belge arasında yer alan iş mektupları bazen bir moda kataloğunu andırır. Mı-

[202] S. D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders* (Princeton, 1973), 141.

sır Yahudileri, ketenden ipeğe –çeşit çeşit ipek: kalın *ibrişim*, hafif *khazz*, "ince kırmızı ipek" *lalas* ve daha ucuz olan *lasin*– her türlü tekstil alanında son derece faaldi (zaten ne zaman ve nerede değiller ki?)[203] Tekstil satın alır, satar ve boyarlardı. Hatta boyamacılar sumak, mor, çivit veya safran gibi tek bir renkte uzman olurlardı. İpliği eğirirler, nakış yapar, sırma işleme yapar, dokuma yaparlardı. Aralarında en vasıfsız olanlar günlerini keten liflerini, sonradan ezilip yağ yapılacak tohumlardan ayırmakla geçirirdi; başkaları ipek böceklerinin kozlarından ince ipliği çekerdi. En üst sınıf olanlar ise şal, elbise, eşarp, yastık ve kilim yapmak üzere kumaş alıp satardı.

Yahudilerin çoğu tekstil ticaretinde faaliyet gösterirken birçoğu da gösterişli kumaşların ve elbiselerin müşterisiydi, çünkü Fustat Yahudileri sade giyinip başları aşağıda dolaşan insanlar değildi. Hatta Müslüman âleminde ufak tefek kırmızı unsurlar dışında simsiyah giyinen tek Yahudi topluluğu olan Kudüs Yahudilerini küçümserlerdi. Fustat'ta ve kumaş gönderdikleri sayısız başka yerde kadınlar da erkekler de çok daha gösterişli zevklere sahipti. Nefes alır, dalgalanır gibi görünen ipekler ve ketenler (örneğin altın iplikle dokunan ş*a'zab*) büyük rağbet görürdü; Yahudiler çarşıların sokakları, avluları ve *dar*'ları, yani "ev"leri arasında parıldayan, ışıldayan kıyafetlerle gidip gelirlerdi. Daha incelikli olanlar "ceylan kanı" kırmızısı, misk veya koyu mor renklerde giyinirdi. Düğün günü şık bir damat fıstık yeşili giyinirdi, çünkü Cennette erdemli olanların bu rengi giydiğine inanılırdı. XII. yüzyıl ortalarında yaşamış bir Yahudi gelinin çeyizindeki elbiselerin altısı beyaz, üçü bulut mavisi, üçü mavi

[203] İbrişim konusunda bkz. S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Cairo Geniza*, cilt I: *Economic Foundations* (Berkeley, 1967), 60; Hint ipeği *lalas* konusunda bkz., Goitein, *India Traders of the Middle Ages* (Leiden, 2008), 278; "atık ipek" *lasin* konusunda bkz. Goitein, *Mediterranean Society*, cilt IV: *Daily Life* (Berkeley, 1983), 168.

ve altın, biri nar kırmızısı, üçü sedef, ikisi kül grisi, ikisi koyu yeşil, ikisi de safran renkliydi – üstelik bu, orta düzey gelirli bir gelindi. Böyle bir gelinin çeşit çeşit peçeleri de olurdu, çünkü Müslüman hemcinsleri gibi Yahudi kadınlar da sokaklarda peçeli gezerdi. Bir gelinin evliliğe kattığı servetin ortalama yüzde 40'ı süslü giysilerine yapılan yatırımdan ibaretti, dolayısıyla evlilik sözleşmelerinde giysilerin kalitesi ve rengi bile belirtilirdi. X. yüzyılda, Erken Fatimi döneminde hardal renkli giysi zorunluluğunun pek uygulanmadığı görülür, hem zaten bu sınırlamanın üstesinden gelebilmek için "alev"in yanı sıra, adlarını zerdeçal ve safrandan alan çok güzel renkler karıştırılırdı.

Kahire *Geniza*'sı belgelerinde listelenen mal stoklarında çok farklı başlıklardan, daha doğrusu Müslümanların taktığı, ama Yahudilerin giymesi resmi olarak yasaklanmış yüksek statü sembolü türbanlardan söz edilir. Bu belgeler aynı zamanda *wa-mi'jarha*, yani kadınların kullandığı, defalarca sarılarak başın üzerinde bir tepe oluşturan, sonra yüzün yanından inip çenenin altından geçen, oradan da boynu ve omuzları kapatan bir türban için kaliteli kumaş siparişleri de içerir: zarif ve ağırbaşlı görünmek isteyenler beyazını, aklından başka şeyler geçenler altın iplikli yeşil ketenden olanını takardı. Erkek türbanları da bir o kadar gösterişli olabiliyordu. Büyük âlim-tüccar-şair-cemaat lideri Nahray ben Nissim için tam açıldığında uzunluğu yirmi beş kübite ulaştığı, yani yüz metreyi aştığı söylenen son moda bir *baqyar* siparişi verilmiş. En haşmetliler için, özellikle bayramlarda giyilen *hulla* giysisinin en yüksek kaliteden olması gerekliydi. XII. yüzyılda yaşamış, Hindistan'la ticaret yapan bir Yahudi tüccar oğlu için (muhtemelen doğum günü onuruna) üzerine adının işlendiği, üst sınıflara özgü bir *dabiqi* ısmarlamış.[204] XI. yüzyıl başlarında bir tüccar, cemaat lideri

[204] Yedida K. Stillman, "Costume as Cultural Statement: The Esthetics, Economics and Politics of Islamic Dress," Daniel H. Frank (ed.), *The Jews of Medieval Islam: Community, Society and Identity* (Leiden,

Ebu Zikri için çok hoş bir giysi siparişi vermiş, ama gelen sarı cüppenin tonundan memnun kalmamış ve onun yanında bir de koyu kırmızı bir elbise istemiş. Şam işi, kalın kumaştan bir elbise, mavi-beyaz ve "olağanüstü güzel" olmasına rağmen sipariş edildiği "mavi soğan" renginde değilmiş: bu terim çevirmen S. D. Goitein'e göre yeni açılmış kırmızı veya mor bir soğanın en hafif rengi anlamına gelmiş olabilir.[205]

Peki ortaçağda Fustat ile Kayrevan, Sfaks, Şam ve Bağdat'ta şık giyinenler harika giysilerini giyip nerede fiyaka satarlardı? Özel içkili davetlerde ve şiir okunan şölenlerde, seçkin misafirlerini, iş ortaklarını veya uzak akrabalarını (bazen üçü birden aynı kişi olabiliyordu) karşılayıp uğurlarken böyle giyinebilirlerdi, ama düğün veya cenazelerin geçit törenlerinde veya bayram günlerinde olmazdı, çünkü Yahudilerin böyle olaylara katılması hâlâ yasaktı (Hıristiyan *zımmi*'ler için de aynı şey söz konusuydu). Yönetim ne kadar esnek olursa olsun (ki hepsi öyle değildi), bu dünyada Yahudiler Müslümanlarla aynı yasal veya sosyal statüye asla sahip olamazdı ve alt statüden olduklarını hatırlamaları için karşılarına çok fırsat çıkardı.

En şiddetli ceza niteliğindeki yöntem, dini ritüellere hoşgörü gösterilmesi için bütün sınıflardan her yıl alınan cevaliye adlı kişi başına vergiydi. Cevaliye bağımlılığın ve aczin ritüel ve sembolik bir ifadesi olup, bu aşağılama yöntemi bazı İslamcı hukukçular tarafından ürkütücü ayrıntılarla tasvir edilmiştir. Buna göre vergi tahsildarlarının vergi yükümlülerini bekletmesi, sonra onlara bağırıp yakalarından tutmaları, hatta onlara tokat atmaları gerekliymiş. Vergi yükümlüsünün eli tahsildarın elinden hiçbir şekilde daha yüksekte olmamalıymış, itaat edildiğini gösterme amaçlı bu kıvranmalar da fiziksel maharet gerektirirmiş. Bu vergi varlıklı olmayanlar için de büyük bir zorluk teşkil edermiş tabii.

1995) içinde, 134.

[205] Goitein, *A Mediterranean Society*, cilt I, 101.

Arapların fetihlerinden sonraki ilk birkaç yüzyılda gerçekten muhtaç olanların muaf tutulması için önlemler alınmış, ama Kahire *Geniza*'sındaki kayıtların dönemine gelindiğinde –XI. yüzyıl başlarından itibaren– bu hoşgörünün giderek azaldığı görülmektedir. Zor şartlarda yaşayanlar için bu vergi hayatlarının en büyük korku kaynağıydı. *Bara'a* adı verilen ödeme makbuzuna sahip olmayanlar tehdit edilebilir, fiziksel saldırıya uğrayabilir, hatta aylarca hapis tutulabilirlerdi ve hapiste doğru dürüst yiyecek verilmediğinden çürüyüp giderler, acımasızca dövülürlerdi; dolayısıyla vergi ödemeyenler için hapis cezası ölüm cezasıyla eşdeğerdi. Bazen tek çıkar yol kişinin ailesini bırakıp kaçmasıydı, ama *zımmi*'lerin vergi makbuzları olmadan yolculuk yapmaları kesinlikle yasak olduğundan, vergi kaçakları iki katı riskle karşı karşıya kalıyorlardı. Ama bir kişinin ortadan kaybolması kaçınılmaz olarak o vergi yükünün ve korkusunun ailenin kalan üyelerine (veya en yakın akrabasına) aktarılması demekti ve onlar kaçak kişinin geçmiş borçlarından da sorumlu tutulurdu. Bazen bu borçlar, kaçağın ölümünden sonra bile en yakın akrabadan alınmaya devam edilebilirdi. XII. yüzyılda Tunus'un Ceuta kentinde yaşayan ve zorluklar çeken yaşlı bir gümüş zanaatkârı tarafından yazılmış bir yardım talebi çaresizliğini bütünüyle yansıtır. Metinde şöyle yazar: "Hastayım, sakatım, muhtacım ve beni kovalayan vergi tahsildarından dolayı çok korkuyorum, beni yakalamak için ayakçılar kullanıyor ve korkarım ki saklandığım yeri bulacak. Beni ele geçirirlerse ya beni döve döve öldürecekler ya da hapse gönderecekler ve orada öleceğim. Artık Tanrı'ya sığınıyorum."[206]

Ama Kahire *Geniza*'sından elde ettiğimiz tablo, vergi sorunları bir yana korkudan titreyerek hayatını sürdüren bir toplum değildir. Bazen tutarsız bir hükümdar başa çıkabiliyor, herhangi bir uyarıda bulunmadan, ansızın *zımmi* top-

[206] Goitein, *A Mediterranean Society*, cilt III: *The Community* (Berkeley, 1971), 382.

luluklarının korkutulması veya onlara zulüm yapılması gibi yöntemlere başvurabiliyordu: XI. yüzyıl başında yaşamış, akli dengesi bozuk Fatimi Halifesi Hakim Biemrullah bu gibi örnekler arasında sayılabilir. 1012'den ve bir hoşgörü döneminden sonra Hakim Yahudilerin giysilerinin üzerine (daha vakur ve sağlam bir kemer yerine) siyah, bol bir kuşak sarmalarını ve sadece siyah türban takmalarını emretmiştir. Sokaktayken kimliklerini belli etmek bir "buzağı kolyesi," hamamdayken de bir çan takmaları gerekliydi. (Hıristiyanlar ise demir bir haç takmak zorundaydılar.) İşin asıl ciddi tarafı, Hakim kiliselerle sinagogların yok edilmesini emretmiştir.

Ancak Hakim gibi fevri tiranlar istisnaydı. Kahire *Geniza*'sında belgelenen Yahudi dünyası, dinar, fikir, şiir ve dini (ve de pek dini olmayan) felsefe; aile sevgisi ve aile içi entrikalar; Şabat günü öğle sonrası zar oyunları (bahis konusu tohumdan başka bir şey olmadığı sürece); sinagog çatılarında güvercin yarışları (Fustat ve İskenderiye Yahudileri için bir çeşit saplantı halini almıştı); kadınların arkadaşlık edip dedikodu yaptıkları hamamlara haftalık ziyaretler; avlularda, bahçelerde ve bağlarda düzenlenen ve Müslüman iş ortaklarının ve tanıdıkların da Yahudilerle bir arada olup Arapça şiir dinledikleri içkili davetler (Kuran'daki katı yasaklamalar büyük ölçüde göz ardı edilirdi); seçkin misafirleri karşılamak, sonra da uğurlayıp iyi yolculuklar dilemek için davetler ve ziyafetler açısından zengindi. *Geniza* dünyası aynı zamanda sayısız davanın ve temyizin homurtuları ve sızlanmalarıyla; evlilik müzakereleriyle ve boşanmak isteyenlerin yakarışlarıyla; vasiyetnameler konusunda tartışmalarla; dini mahkemelere sorulan sorularla; hekimlere yönelik fiziksel yakınmalarla; mahkemelere sunulan uygunsuz ticarete dair şikâyetlerle; yüksek makam sahiplerine başvurularla; sadaka, merhamet, göz önüne alınma, lütuf, terfi, ceza, itibar, tazminat ve öte dünyada bile intikam talepleriyle doludur. Mektuplar Hindistan'dan Afrika Boynuzu'na, Batı Mağrip ve İspanya'dan Sicilya'ya ve İtalya'ya kadar ai-

leler, dostlar, akrabalar hatta ticari rakipler ve muhalifler arasında bağlantı zincirleri teşkil eder. Bütün bu insanların kaderi –beklenen ve gerçekleşen saldırılara; gemi kazalarına ve boğulanlara; yağmacıların ele geçirdiği (veya sırf yolunu kaybeden) kervanlara; aniden sıkıntılı ve muhtaç hale düşen koca cemaatlere; Haçlıların eline geçip fidye ödenerek kurtarılması gereken kişilere dair üzücü hikâyelere; büyük cömertlik gösteren başka Yahudi cemaatlere; hatta Hazarlar gibi Yahudiliği kabul eden uzak krallıklara dair haberler– arasında bağlantılar oluştururlar. Başka bir deyişle, Kahire *Geniza*'sında bir uygarlık vardır.

Ve tarihte ilk defa, kâğıttan bir Yahudi âlemi vardır. Ama her şey için değil: evlilik sözleşmeleri, boşanmalar, kölelerin azat edilmesi gibi hayatın büyük olayları kâğıt için fazlasıyla ciddi sayılıyordu ve *koşer* parşömen üzerine yazılmaya devam ediliyordu. Ama *Geniza*'da yine de üç yüz bin civarında kâğıt belge vardır: bu ortaçağdan günümüze kadar ulaşmış en büyük kâğıt imparatorluğudur. Talmud'un tamamlandığı dönem olan IX. yüzyılda Fustat'a Babil *yeşiva*'larının birinden kalın bir kâğıda İbranice yazılmış bir mektup gelmişi. Bu, sadece bir kuşak kadar önce kurulmuş Bağdat Kâğıt Fabrikasından günümüze ulaşmış en eski kâğıttır. İslam âlemine kâğıdın gelişi eskiden beri Müslüman tarihçi Saalibi'nin *İlginç ve Eğlenceli Bilgiler Kitabı*'nda anlattığı bir masalla bağdaştırılmıştır.[207] Çok rağbet gören bu geleneğe göre Çinlilerin sırlarını özenle kendilerine sakladıkları kâğıt yapımı sanatı, MS 751'de Kazakistan'da yer alan Talas Muharebesinde Abbasi halifesinin birlikleri tarafından yenilgiye uğratılan Tang imparatorunun ordusundan esir alınanlar tarafından açıklanmıştır. Ama Saalibi bu eseri, bu sözde teknoloji transferinin gerçekleşmesinden üç yüzyıl sonra yazmıştır ve her halükârda, keten bezi veya dövülmüş keten ile yapılan

[207] Jonathan Bloom, *Paper Before Print, The History and Impact of Paper in the Islamic World* (New Haven, 2010), 42.

kâğıdın bu tarihten uzun bir süre önce Orta Asya'da bilindiğine dair bol miktarda kanıt mevcuttur.

Ama Araplar veya Asya'nın kâğıt dünyasına en yakın İranlılar dahil olmak üzere hiçbir Müslüman veya palmiye yaprakları kullanmaya devam eden Hindistan kültürleri kâğıdı tanımıyordu. Ve bu yeni mecra bir kez yayılmaya başladı mı ona engel olmaya imkân yoktu. Başlangıçta Mısırlı Yahudilerin Iraklı üreticilerden ve kaliteli kâğıdın üretildiği Suriye'den kâğıt ithal etmiş olması muhtemeldir. X. yüzyıla gelindiğinde ithalatın yüksek maliyeti insanları, Mezopotamya nehirlerinin teknolojisinin Nil nehri boyunca uygulanmaması için herhangi bir neden olmadığı sonucuna itmiş olmalıdır ve Fustat böyle bir endüstri için ideal bir yerdi. XI. yüzyıl başlarında kâğıt ve mürekkep (safradan elde edilen sarı ve kömürden elde edilen siyah olmak üzere, bazen üst üste kullanılan iki tür mürekkep) Yahudi iş dünyasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Kahire *Geniza*'sı kâğıtla doludur: dini mahkemelerin kararlarının yazıldığı, altmış santimetre uzunluğunda ve 17 santimetre genişliğinde, yamru yumru ve ciddi hükümlerle dolu kâğıtlar; imza sahibinin Aden veya Hindistan gibi uzak yerlerde belirli miktarlarda paraların ödenmesini garanti ettiği, böylece bir küçük hindistancevizi veya kâfur tedarikçisinin stokunu tüccarın temsilcisine teslim etmesine izin veren küçük adi senetler ve basit çekler. Tüccarın kredi değerliliğini pekiştirmek için dokuz-on santimetre karelik küçük kâğıt parçaları Arapça, Aramice ve İbranice olmak üzere üç dilde teminatlar içerir ve kat yerinin veya daha büyük kâğıtların birleştirildiği noktanın üzerine *emet*, yani "hakikat" kelimesi yazılmıştır. Hatta posta hizmetini oluşturan güvercinlere bağlanacak ve teslimatı yavaşlatmayacak incelikte ve hafiflikte dövülmüş "kuş kâğıdı" da vardı.

Kâğıtlara yazı yazan Yahudilerde nasıl bir kelime açlığı vardı öyle! Bağdat'ta yayımlanan ve mükemmel Arap hat sanatının cömert boşluk kullanımıyla en üst düzeye ulaştığı

hukuki ve idari emirnamelerin tersine, Yahudiler her milimetrekareyi kelimelerle kaplardı, kenarları doldurur, kâğıdı yan çevirip yazmaya devam ederler ve zarf diye bir şey olmadığından, alıcıyla adresini yazmak için sadece dış kısmındaki küçük bir yeri boş bırakırlardı. Arapçayı köşeli İbranice harflerle yazan ellerin acelesi vardır, hırslı ve bencildirler, boşluktan nefret ederler; Goitein'in gayet zekice gözlemlediği gibi, sayfalar sık bir şekilde dokunmuş bir halıyı andırır. Veya belki de ilham aldıkları başka bir model vardı, o da çoklu maddelerle, argümanlarla ve karşı argümanlarla sayfaların farklı boylarda, farklı sütun sayılarıyla ve stilleriyle doldurulduğu Talmud tefsirleriydi. Kâğıt dünyasının bu bölgesinde de hayatın farklı alanları kâğıdın üzerinde bir araya gelirdi: ilaç reçeteleri, alışveriş listeleri, bilge vecizeler, çeyizler, ticari hesaplar, gerçek hayatta da olduğu gibi kâğıt üzerinde de itişirler.

Dolayısıyla Romanya'da doğan, Viyana'da eğitim alan ve Cambridge'de Talmud araştırmaları alanında ders veren Solomon Schechter Aralık 1896'da Eski Kahire'deki Fustat'ta, Ben Ezra Sinagogunun harika (ama sürekli restore edilen) kadınlar galerisinin sonundaki duvara dayalı bir merdivenden tırmanıp kemer şeklindeki delikten içeri bakıp "*disjecta membra*[208] gibi… kitaplardan oluşan bir savaş alanı" gördüğü zaman, o cemaatin dokuz yüzyıllık kâğıt ve parşömen yığınına bakıyordu. Ona (ve *Geniza*'nın büyük araştırmacısı S. D. Goitein'e göre) bu, bir arşivin tam tersiydi, İbranice harflerle yazılmış her çeşit şeyin tıkıştırıldığı bir curcunaydı. Bu devasa karmaşaya zarar görmüş veya atılmış kutsal kitaplar, yani bayram ve gündelik dua kitapları, yani *siddurim*; Kitab-ı Mukaddes'in ilk beş kitabının çeşitli versiyonları; ve yasaklanıp yok edilmesi gereken Talmud yazıları dahildi. Daha önce de gördüğümüz gibi, yazı ve okuma en baştan itibaren Yahudi kimliğinin oluşumunun başlıca şartı ve yöntemiydi: kitapları hafıza yoluyla şekillendirilmiş ve başka kurumların yok ol-

[208] Dağılmış parçalar veya uzuvlar –çn.

ması durumunda bile varlığını devam ettirebilmesi için minyatür biçimler de dahil olmak üzere taşınabilir formattaydı. Bu durumda zaman içinde "ölmüş" kitaplara Yahudilerin kendilerine gösterilen saygının gösterilmesi gerekirdi. Kitapların yaşayan kişiliği, yaşamsal özü, *nefesh*'leri uçup gitmiş olabilirdi, ama bedenlerinden geriye kalan kabuğun, doğal olarak toza dönüşebileceği bir yere depolanması veya toprağa gömülmesi gerekliydi. Böyle kitapları yakmak, insanların naaşına eziyet etmek kadar korkunç bir şeydi.

Schechter Kahire'ye, yılın başında başka bir heyecan verici keşifte bulunduktan sonra gelmişti. Presbiteryen Kilisesine üye iki orta yaşlı kardeş olan Agnew Lewis ile Margaret Gibson'ın Mısır'dan Cambridge'e getirdiği parşömenlerden birinin, Yahudi geleneğinde *Ecclesiasticus* olarak bilinen, Yeşu ben Sirak'ın Bilgeliği'nin elyazması olduğunu tespit etmişti. Her ne kadar iki kız kardeş ve Schechter genelde Kahire *Geniza*'sının "kâşifleri" olarak nitelenirse de, bu deponun varlığı uzun zamandır, en azından Heinrich Heine'nin, bir Yahudi-Arap eşkıya çetesinin lideri olan maceraperest büyük amcası Simon von Geldern XVIII. yüzyılda burayı ortaya çıkardığından beri bilinirdi. Ondan sonra da çok kişi *Geniza*'nın varlığından söz etmiş, ama içeriğini araştırmamıştır. Ne de olsa bir arşiv değildi, sadece kâğıtların ve parşömenlerin atıldığı bir yerdi ve XIX. yüzyıl Avrupa'nın dört bir tarafından arşivciliğin zirvesinin yaşandığı dönemdi. Ayrıca *Geniza* belgeleri, sayılarının bol olmasına rağmen ne estetik açıdan güzel ne de eskilikleri açısından çok önemliydi. İstisnai olarak, Karaim Yahudisi Firkovitch gibi kişilerin özel ilgi alanına girmişti, ama Schechter, Fustat'a yaptığı ziyaretten sonra *Geniza*'yı elinden geldiğince ve mali kaynakların izin verdiği ölçüde –zira kültür alanında soyguncu baronlar döneminde (haklı olarak) St. Petersburg'dan New York'a kadar dört bir tarafa yayılacağından korkmuştur– tek yerde toplamayı ve o yerin ders verdiği Cambridge Üniversitesi olmasını hayatının amacı haline getirmiştir. Schechter'in hamisi

ve akıl hocası, Christ's College faaliyet gösteren ünlü Oryantalist ve Kitab-ı Mukaddes araştırmacısı William Robertson Smith'ti (portresi 1960'larda ve 1970'lerde öğle yemeğimi yediğim Old Combination Room adlı salonun bir duvarında asılıdır). Bu arada tabii ki üniversitenin amansız rakibi, Oxford Üniversitesindeki Bodleian Kütüphanesi –kütüphanenin ortaçağa ait tezhipli İbranice eser koleksiyonunun tek rakibi, Vatikan Kütüphanesiydi– ile her zamanki çekişme yaşandı, ama kazanan, puro çiğneyen, baskın kişilikli biri olan Schechter oldu.

Günümüzde adı "The Old Schools" [Eski Okullar] olan ve üniversitenin idari bölümlerinin yer aldığı kısımda bulunan ilk kütüphanede Schechter 100.000 civarında yazılı sayfayı okumak, tercüme etmek, sınıflandırmak ve aralarından kendine bir yol bulmak için işe koyuldu. Bazen tek bir parşömen sayfasında deşifre edilmesi gereken birden fazla belge oluyordu, çünkü olabilecek her köşe bucak doldurulduktan sonra parşömenin ilk yüzeyi kazınıp birincisinin üzerine ikinci bir yazı döşenirdi ve bir *palimpsestus* oluşturulurdu. Dolayısıyla Schechter büyük Ecclasiasticus keşfinden sonra Yahudi ilmi ve kutsal bilgisi alanında yeni anıtlar bulmak istediği takdirde tefsirler konusunda tefsirler; felsefi-dini incelemeler; Fustat mahkemelerine ve *yeşiva*'lara sorulan önemli soruların cevapları derken işi çok zordu. Ama son derece zahmetli araştırmalarının karşılığında, ünü ortaçağ filozofu, hekimi ve hahamı Musa İbni Meymun'un [Moses Maimonides] bir imzası, VI. yüzyıldan kalma, Hoca Yannai'nin kırktan fazla *piyyutim* litürjik şiiri ve nefret ettiği öğrencisi Qillir'in şiirleri dahil olmak üzere eşi benzeri olmayan tezhip örnekleriyle karşılaştı.

Bütün bunlar o zamanlar da, şimdi de değerli olduğu gibi, Schechter'in ıvır zıvır olarak görüp devrettikleri de sosyal ve kültürel tarihçiler (ve eşsiz temsilcileri Goitein) için en saf altın değerindedir. Zira Kahire *Geniza*'sına gönderilenler sadece dini ve entelektüel kitaplar ve elyazmaları değildi, bu

toplumun elinden geçen ve asıl dili Arapça veya Aramice olsa bile, İbranice karakterlerle yazılmış her şeydi. Bu tür malzemenin de emekliliğini *Geniza*'da geçirmeye, hatta görüldüğü üzere (lekeli veya zarar görmüş olsa bile) ölümsüzlük elde etmeye izni vardı. Bu tarihin büyük kısmı (ama hepsi değil) kâğıt üzerine yazılıydı ve toplumsal açıdan kapsamı akıllara durgunluk verir. Bu koleksiyon alışveriş listeleri ve hem bayram hem de ilaç reçeteleri; resmi ve gayri resmi şiirler; ilkel kredi ve takas senetleri; ev ve işyeri bilançoları; İslam hâkimiyetindeki Yahudi âleminin dört bir tarafından şaşkın, endişeli veya sırf meraklı insanların gönderdikleri sorulara dini mahkemelerden veya Musa İbni Meymun gibi cemaat liderlerinden verilen cevaplar; çocuklar için alfabe alıştırma kitapları (çocuklar sonu gelmez harf tekrarı alıştırmalarından bıkıp da harfleri kedilere veya develere dönüştürmeyi tercih edince ortaya çıkan karalamalar da dahil) içerir. Ayrıca deniz kazalarından hayatta kalanların mektupları; aniden veya yavaş yavaş yoksullaşan insanlardan yakarış dolu mektuplar; yanlış yapılan tekstil siparişleriyle ilgili sinirli şikâyetler; Mısır'a ithal edilecek ve buradan başka müşterilere gönderilecek malları temin etmek için uzak ülkelere yapılan peşin ödemelerle ilgili sorunlar; evlilik öncesi sözleşmeleri; Talmud'un okurun kafasını karıştırdığı, hatta (pek de ender olmayan) kendi kendiyle çeliştiği durumlarda karmaşık ritüeller konusunda arabuluculuklar vardır. Başka bir deyişle Kahire *Geniza*'sında Yahudiliğin dünyası, evreni, kozmosu vardı. Burası Yahudi kaynak koleksiyonlarının en zengini ve en ilginç olmakla kalmaz, aynı zamanda tüm ortaçağ arşivlerinin en müthiiş sayılabilir (zira daha tercüme edilmemiş ve aydınlatılmamış çok belge vardır).

Geniza hikâyelerle, resimlerle, haritalarla, imgelerle dolup taşar (hepsi Yahudi-Arapça yazılı olsa da). Çok heyecanlı ve muhtemelen aşırı iyimser olan Goitein'in deyimiyle, Mısır'da ve başka yerlerde Yahudi ile İslam kültürleri arasında yaşanan "sembiyozu" anlatır. Sembiyoz heybetli bir kelime-

dir, biraz abartılı gibi gelse de, hakiki, organik ve işlevsel bağımlılık gerektirir, ama özellikle ortaçağ Hıristiyan toplumlarıyla kıyaslandığında Yahudilerle Müslümanların bazı çok önemli açılardan, birbiriyle sürtüşmekten ziyade bir arada yaşamayı başardığı doğrudur.

İki kültürün sayısız hayatı özellikle iki açıdan aynı dünyaya aitti, onlar da yaşadıkları ve çalıştıkları yerlerdi. Hıristiyan dünyasındaki Yahudilerin tersine, İslam âleminin Yahudileri şehrin sadece belli bir mahallesinde yaşamak zorunda değillerdi. Belli bir mahallede toplanmayı seçtikleri zaman (Antiokheia ve klasik dönemde İskenderiye'de olduğu üzere) bunun nedeni hayatlarının büyük kısmının merkezinde yer alan sinagoga yakın olmak istemelerindendi. Fustat'ta üç ayrı Yahudi cemaati vardı: Babilliler, Filistinliler ve diğerlerinden çok farklı olan, Kitab-ı Mukaddes sonrası hahamların otoritesini tamamıyla reddeden Karaimler. Sicilyalı veya Suriyeli veya Yemenli bir Yahudinin kendine sinagoglardan hangisini seçtiği kendi tercihiydi veya akrabalarının, dostlarının veya iş ortaklarının bağlantılarıyla ilgiliydi. Her bir sinagogun Tevrat okuma ve dua tarzı ve büyü törenleri tarzı kendine özgüydü.

Babil veya Irak Yahudilerinin sinagoglarının ardında IX. yüzyılda tamamlanan ağırsıklet Talmud'un otoritesi vardı, Sura ve Pumbedita akademilerinin de Filistinlilerin sinagoglarından daha büyük, daha vakur ve çok daha uzun olduğu söylenirdi (ama bunu söyleyenler genelde oraya adım atmayanlardı). Babillilerin *kantor*'ları vardı, ama Filistinlilerin de erkek çocuk koroları vardı, yasa tomarları (kendi deyimleriyle en güzelleriydi) ve Tevrat okumalarını üç yıla yaydıklarından her kısım daha kısaydı. Karaimler Müslümanlar tarafından taklit edildiğini vurguladıkları (tam tersi değil) ayakkabı çıkartma, yere kapanma gibi âdetlerin çoğunu muhafaza etmişlerdi.

Fustat'taki *Geniza*'da bulunan Ben Ezra Sinagogu, "Lamba Kalesi" olarak bilinen bölgenin derinliklerinde ve çeşit-

li kiliselere yakın yerde bulunuyordu (ve hâlâ öyle). Her iki *zımmi* cemaatinin ibadet yerleri Fustat'ın Müslüman kısımlarından ayrı değildi. Yahudilerde duaya çağrı olmadığından ve bir kuleye ihtiyaç duymadıklarından sinagogların hiçbir camiden daha yüksek olmaması mecburiyeti onları fazla rahatsız etmez. Başka zamanlarda ve yerlerde olduğu üzere sinagoglar bir dua evinden çok daha fazlasıydı, aynı zamanda okuldu (hem erkekler hem de küçük çocuklara ders veren kadın öğretmenlerden ders alan kızlar için); uzaklardan gelen Yahudi seyyahlar için konaklama yeriydi; ve en önemlisi, bütün güzelliğini ve otoritesini yapının içinden alan, haftada iki defa toplanan mahkemenin merkeziydi.

Ben Ezra sinagogu defalarca restore edilip özellikle XIX. yüzyıl sonlarındaki büyük bir yangından sonra kısmen yeniden inşa edilmiş olmasına rağmen, geçmişin büyük ortaçağ sinagogunun temel görünümünü muhafaza ettiği söylenir. Kemerli mekânın ortasında eskiden taşınabilir olup sonradan sabit hale getirilen, zarif şekilde tasarlanmış, cilalı mermerden *bema* okuma masası vardır. En arkada *aron hakodeş*, yani Ahit Sandığı vardı. Cemaat Seforis veya Antiokheia'da olduğu üzere çevresinde dururdu veya cemaat üyeleri tarafından sağlanan yastıklarla kilimlerin üzerine otururdu. İslam âdetleri doğrultusunda olsun veya olmasın, *Geniza* âleminde kadınlar ve erkekler ayrı dururdu; çoğu İbranice ve Yahudice-Arapça bilen, hatta daha eğitimli olanları Aramice bilen kadınlar ahşap bir galeri ve oyma bir kafesin ardından duaları, ilahileri ve okumaları izlerdi. Mekânı aydınlatmada kullanılan bronz yağ lambaları tekstilleri, taş ve oyma ahşap yüzeyleri aydınlatır, yansımaları sinagogda dolaştırılan Tevrat'ı süsleyen taçlarla nar şeklindeki çanlarıyla *rimmonim*'leri ışıl ışıl yapardı.

Dolayısıyla bir bölgedeki Yahudi varlığı diğerlerine göre daha yoğun ise de, Yahudiler ile Müslümanlar yine de karışık yaşardı. *Geniza* belgelerinden bazen bir Yahudinin bir Müslümanın dükkânının üzerinde yaşadığı veya tam ter-

sinin de söz konusu olabildiği anlaşılır. Yahudi bir hâkim, hepsi değilse de çoğu Yahudi olan parfüm satıcılarının sokağında yaşarmış; başka bir ileri gelen Yahudi, mum üreticilerinin sokağında yaşarmış. Yahudiler meslekleri açısından da herhangi bir sınırlamaya maruz kalmadıklarında (silah taşıma dışında), sıklıkla Müslümanlarla aynı atölyeyi paylaşırlarmış veya onlarla kısa dönemli girişimlerde veya ticari yolculuklarda ortak olurlarmış. Bazı ticaret ve endüstri alanlarında –özellikle tekstil ve kumaş boyama, ilaç ve tıbbi ürünler, ayrıca onunla yakından bağlantılı koku ve parfüm ticareti, İspanyol hâkimiyetindeki Atlantik Okyanusundan esmer amber, Arabistan'dan buhur, daha doğudan misk tedariki... Yahudiler çok öne çıkarken, Yahudilerin faaliyet gösterdiği başka birçok meslek ve iş dalında, o alanlara ayrılan sokaklarda ve çarşıların *dar* evlerinde toplandıkları için, aynı alanda çalışan Müslümanlarla ve Hıristiyanlarla bir arada çalışmış ve satış yapmış olmalılar. Yahudilerin faaliyet gösterdiği zanaat ve ticaret alanları o kadar çeşitlidir ki onları sıralamak bile kokularını almaya, hissetmeye yeter: şeker yapımı; kâğıt tedariki; deri şişe yapımı; bakır, kalay ve her ikisinin kullanıldığı bronz ürün yapımı; *kohl* çubuğu yapımı; ticari gemi mülkiyeti ve mürettebatının sağlanması; tarçın, küçük hindistancevizi ve kakule gibi baharatların ithalatı ve ihracatı; incelikli marangozluk işleri; cam yapımı (Yahudiler uzman olduğu bir alan); değerli taşlar, mercan ve kristal (Yahudilerin değerli taş pazarına hâkimdi); şekerleme ve konserve yapımı, bademezmesi ve hem satıcıların hem de müşterilerin gözdesi olan gül reçelinin yapımı.

Yahudilerin satacak değerli malları, ya Fustat'ın kendinde kendine bir pazar bulacak ya da batıya veya kuzeye nakledilebilecek bir şeyleri almak için gitmeyeceği yer yoktu. Dünyanın en iyi kâfurunu bulmak için Sumatra'ya gitmek dört ay sürse de ve uzun, tehlikeli bir yolculuk anlamına gelse de, oraya giderlerdi. Uzun mesafe ticaret yapma amaçlı üç ana coğrafi eksen söz konusuydu. Bir tanesi batıya, Sicilya,

Tunus ve Fas'a, bazen de Müslümanların hâkimiyetindeki İspanya'ya kadar uzanırdı; dolayısıyla *Geniza*'da iş dünyasıyla ilgili kayıtlar, akrabaları bütün bu yol boyunca yer alan hanedanların bilgileriyle doludur. Çok daha eski olan ikinci rota kuzeydoğuya, Suriye ve Filistin'e, oradan Irak ve İran'a uzanırdı ve Kafkaslar'da Uzakdoğu'dan gelen ipek yolu rotalarıyla bağlanırdı. Üçüncü rota en maceraperest olanıydı: güneydoğuya, Kızıldeniz boyunca Aden'e kadar, Hint Okyanusu üzerinden, en değerli toptan baharatların çoğunun kaynağı olan Malabar ve Koromandel kıyılarına kadar uzanırdı. Yol üzerinde bulunan Afrika Boynuzu'nda herkesin bir parçasını istediği Sudan altınıyla takas yapma imkânı bulunabilirdi. Bu rota üzerinde ve satın alma noktalarında çeşitli ticari acenteler bulundurulurdu. En güvenilir temsilcilerin geniş aile üyeleri –oğulların yanı sıra kuzenler, amcalar ve yeğenler– arasından seçilmesi gerektiği varsayılırdı, ama *Geniza*'da bulunan aile arası çekişmeler ve kavgalar arşivi bu varsayımı yalanlar. Ailelerin köleleri daha güvenilir sayılıp (gerçi bu konuda da şikâyetler yok değildi) uzun mesafe ticari faaliyetlerin durak yerlerindeki liman ofislerine ve evlere yerleştirilir, hanedan işletmelerinin bir parçası olarak görülüp değer verilirdi, ama bundan dolayı özgürlüklerini kazanmaları ender görülen bir şeydi. Fustat'ta güçlü bir konuma sahip olan vekil, pazarlarda satılacak olan nakil halindeki malların resmi depo sorumlusuydu; bir de bir tür takas binası ve ödemeler için yetkilendirme merkezi vardı. Ama mesafeler o kadar uzundu ki ve üçüncü kişiler yoluyla yurtdışına nakit para göndermek o kadar tehlikeliydi ki (çünkü Yahudiler için yasaktı), güzergâh boyunca, bireysel veya ailevi güvene dayanan ve belki de tarihte ilk defa, ilk çekler sayılabilecek olan kâğıt ödeme ve borç senetlerini temel alan bir kredi ağı geliştirilirdi.

Geniza belgelerinin karmaşasında hemen her türden ve sınıftan Yahudi yer alır, bu da İslam âleminde Yahudilerin hayatı konusunda önemli bir ipucu teşkil eder: iş dünyasın-

da bile para her şey değildi ve esas amaç değildi. Az veya çok kodaman olanlar (bazıları gerçekten çok kodamandı!) maddi servete kayıtsız değillerdi tabii, ama sinagogda, *yeşiva*'da, bayramları, oruçları ve törenleri sırasında, cumartesi öğleden sonra *deraş*'ı dinlerken, duaları yönlendiren ve evlilikler ile boşanmalar konusunda karar alan *mukaddam*'a saygı gösterisinde bulunurken, *rav*'ın sorulara cevap vermesini beklerken veya uzaklarda yaşayan ve paraya, aracılığa veya esaretten kurtulmaya ihtiyaç duyan, sıkıntı içindeki bir aile veya bir dost adına, mahkemede tanıdıkları olan seküler *rayyis*'e başvuruda bulunurken, Yahudi dünyası eskiden kalma etik değerlerinin çevresinde toplanırdı. Zenginliği daima ahlaki ve ruhsal bir zenginlikti. Dolayısıyla en haşmetlilerinin bile statüsünün servetlerinin boyutlarından ziyade âlim olarak, bilge ve dindar birer erkek veya kadın olarak itibarlarından kaynaklanıyor olması çok şaşırtıcı gelmemelidir. Başı sıkışık, endişeli iş adamlarının şiir yazmaya zaman ayırması da bizi şaşırtmamalıdır. Yıllarca Malabar kıyısında yaşayan Hindistan tüccarı Abraham ben Yiju şiir yazmayı denemeyi çok severmiş; şiirlerinden bazıları apaçık şekilde büyük *payetanim* şairlerinin litürjik şiirlerinden ilham alınmış, bazıları da Arap tarzına daha yakındır. Ama ben Yiju'nun romantik bir yönünün olduğu, Hintli kölesi Aşu'yu azat edip, dinini değiştirip Yahudi Berakha'ya (Kutsama) dönüşümünden sonra onunla evlenmiş olmasından da anlaşılır. Ancak Aden'deki kuşkucu yetkililer geri kafalı şüphelerinden vazgeçmemiş, Berakha'yı da oğulları Abu'yu da yasal saymak istememişlerdir. "Beni sersemletip yumrukladılar" diye yazar ben Yiju, intikam amaçlı şiirinde, "bana vurdular… Beni yağmaladılar ve kıvrandırdılar… bana iftira attılar." Ben Yiju için şiir ve felsefi ilim sadece kültürel bir süs değil, temel bir insani erdemdi, o olmadan zenginlik altına batırılmış görgüsüzlükten başka bir şey değildi. Dolayısıyla binlerce dinarlık servetleri olan tüccarlar kızları için koca olarak ilim adamları isterlerdi ve kendilerini Kitab-ı Mukaddes metinlerinin Talmud ve

midraş yorumlarına adarlardı. Pazar yerlerinde ve *funduq* [han] depolarında olduğu kadar *Bet Hamidraş*'ta da kendilerine saygı duyulmasını isterlerdi. Adlarının saygıyla anılarak hafızalara kazınmasını isterlerdi.

Uzak mesafeler uzun ayrılıklar demekti. Uzun ayrılık dönemleri sıklıkla yabancılaşmaya ve aile hayatında aksaklıklara neden olurdu; kadınlar eşlerinin hayatta olup olmadığını bilmezdi; müthiş bir yalnızlık çekerler, eşlerinin ölmüş olabileceğini kabul edip yeniden evlenmek için mahkemeye resmi başvuru yapıp yapmama konusunda acı verici bir karar vermek zorunda kalır, öte yandan uzaklardaki kocalarının da izin verilen ikinci eşle evlenip evlenmediğini düşünürlerdi. Milah, yedi yaşındaki çocuğuna yerel okullara göre daha iyi bir eğitim kazandırmak için Fustat'tan İskenderiye'ye taşınmış. Ancak oraya gittiğinde, kocasının yeniden evlenip oğlunu ondan almak isteyeceğinden korkmaya başlamış.[209] Ama tabii ayrılık acısını her iki taraf çekerdi. Nil deltasındaki al-Mahalla kentinde yaşayan ve bir hâkimin kızıyla evli olan bir avukat, kariyerini ilerletmek için Kahire'ye taşınmış, ama geride bıraktığı karısı Umm Thana'ya müthiş özlem duyarmış.[210] Yalnızlık çeken kocanın yaşı belli değil, ama ergenler gibi ancak kendi kendine acımadan ("Ey Umm Thana, sen dışında beni başka seven yok"), kederli bir alınganlığa (kadının iffetli olduğunu bilir, ama kendisi de iffetlidir) ve intihar etme isteğine varan çaresiz tehditlere kadar uzanan, azap içinde, inişli çıkışlı bir ruh hali yaşamış. Belli ki mutsuz koca Arapça ve belki de İbranice şiire kendini vermiş! "Gel artık, yoksa bu ülkeyi terk edip kaybolup gideceğim." Bazılarının bu şekilde ortadan kaybolduğu bilinir. O kadar dramatik olmasa da son derece dokunaklı lan bir

[209] Joel L. Kraemer, "Women Speak for Themselves," Stefan C. Reif, *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance* (Cambridge, 2002) içinde, 196.

[210] Kraemer, "Women Speak for Themselves," 197ff; Goitein, *Mediterranean Society*, cilt II 2, 219.

başka örnekte bir tüccar için en zor an cuma akşamıymış, çünkü karısı yanında olmadığından Şabat mumlarını kendi başına yakmak zorundaymış ve Mişna kurallarına göre cinsel mutluluk için en uygun gece oymuş. Dolayısıyla o kutsal günde yalnız arzulu koca kendini yiyip bitirirmiş ve belki de en katı dini yasaklardan birini ihlal ederek arzusuna teslim olurmuş. "Mumu yakıp Tanrı'nın sağladığı masanın üzerine koyduğumda seni düşünüyorum. Ondan sonra bana olanları sadece Tanrı bilir."

Duygusal şantaj da her iki yönde işlerdi. *Geniza* mektupları arasında kocalarının bedensel, zihinsel ve duygusal ıstırapları ve ağrıları konusundaki sonu gelmez şikâyetlerine cevaben "senin sorunların var sanıyorsan, bir de benimkileri anlatayım" diyen kadınlar da vardır.[211] *Geniza*'da oğullarının mektup yazmamasından yakınan üzüntülü annelerin de tabii ki yer aldığını söylemeye gerek yoktur. En azından bir mektup beklerken (çok mu şey istiyordu?) yaz boyunca kalpsiz oğlu tarafından ihmal edilen, vicdan azabı çektirmekte üzerine olmayan bir anne, "Senden bir mektup aldığım zaman bunun senin yüzünü görmenin yerini aldığının farkında değil gibisin" diye yakınır. Endişelenme, mutlu ol, ne istersen onu yap, her neyse, ben iyiyim, ama ÖLÜYORUM. "Hayatımın senden alacağım haberlere bağlı olduğunun farkında değilsin... Zamanım gelmeden öldürme beni." Mektup göndereMeyeceksen gönderme, ama senin için çok zor olmayacaksa, Sayın Daima Çok Meşgul ve Önemli Bey, en azından kirli çamaşırlarını, bir-iki lekeli gömleğini gönder, zavallı terk edilmiş annen oğlunun bedenini canlandırsın ve "ruhu kendine gelsin." Sanatın zirvesi bu işte.[212]

Geniza belgeleri her türden güçlü kadınla doludur; çoğunun okuma yazması olmadığından ve genelde yazı yazmayı öğrenmeye teşvik edilmediklerinden mektuplarını kâtiplere

[211] Kraemer, "Women Speak for Themselves," 194.
[212] Kraemer, "Women Speak for Themselves," 207; Goitein, III, 227.

yazdırıyor olmalıydılar. Ama daha parlakların bazıları okuma yazma biliyor olmalıydı, çünkü *Geniza*'nın kadınları arasında ilkokul öğretmenleri de vardır, hatta bazıları kızların yanı sıra erkek çocuklara da ders verir; Bağdat *yeşiva*'sının müdürünün kızı olan bir kadın, erkek çocuklara kafesli bir pencerenin ardından ders verdiği için eğitim görünmez bir ağızdan geliyor gibidir. Kültür alanında fazla iddialı olmayanlar, evlerinin dışında dokumacı veya işlemeci olarak çalışırlar, ama bu bir boş zaman uğraşı değildir; amaç ev bütçesine katkıda bulunmaktır. Bazıları da "simsar" olarak ün kazanır, yani pazarlarda ve çarşıda mallarını tanıtıp sattıklarından, erkeklerin dünyasında çalıştıkları ve var oldukları varsayılır. Yahudi geleneklerine göre kadınların iffetli giyinmesi gerekir, ama başlıkları (türban siparişlerinden de görüldüğü üzere) edep kurallarına uyarken bir yandan da rengârenk ve şık tasarımlı olabiliyordu.[213]

Ara sıra *Geniza*'dan bu âlemdeki aile hayatı klişelerinin tamamını çürüten, sıra dışı karakterler de ortaya çıkar. Belli ki "simsar"lardan biri bir pazarlama sorumlusu değil, tam anlamıyla bir iş kadını-bankerdi, çünkü çok zengin olmuş ve geriye 700 dinar değerinde bir miras bırakmış. Adı Karima'ymış, ama daha çok Simsar Al Wuhşa olarak bilinirmiş ve bir banker ailesinin kızıymış; Goitein'e göre döneminin belgelerinde adı en çok geçen kişidir. Buna şaşırmamak lazım, çünkü başarılı ve güçlü olduğu kadar skandallarıyla da tanınıyormuş. Genç yaşta yaptığı her zamanki türden bir evlilik kısa sürmüş ve onu mutsuz etmiş olmalı, çünkü kadın Aşkelonlu Hassun'la sevgili olmuş ve ondan hamile kalmış. Her zamanki gibi pratik düşünen Wuhşa, hamileliği sırasında bile (hamileyken, pek de tövbekâr olmamasına rağmen, *Yom Kippur*, yani Kefaret Gününde Irak sinagoguna gitmiş) çocuğunun gayri meşru olmasının, hakkı olan miras payından mahrum kalmasına neden olacağından korkmaya başla-

[213] Wuhsha konusunda bkz. Goeitein, III, 346-52.

mış.[214] Wuhşa ile Hassan İslami bir yetkilinin huzurunda bir tür tören yapmışlar, ama "Taç" olarak tanınan ve Yahudi yasasının gereksinimleriyle aşina olan bir tanıdıklarının tavsiyesi üzerine (gerçi Wuhşa'nın kendi de o alanda beceriden yoksun değilmiş) işleri Hassun'la yatakta basılacak şekilde ayarlamış, böylece Abu adlı oğlanın babasının bir Yahudi olduğunu kanıtlamış.

Wuhşa Hassun'dan bu şekilde faydalandıktan sonra ondan kurtulmuş, o da Filistin'e geri dönmüş (veya belki de oraya kaçarak hayatını kurtarmış). Wuhşa bir daha evlenmemiş, ama bir de kızı olmuş. Fustat'ta tehlikeli ve gösterişli biri olarak dikkat çeken Wuhşa o kadar ün salmış ki sinagogda kendisine pek yakınlık gösterilmezmiş. Ama kadın dışlanmasına neden olan kibirli insanlardan nasıl intikam alacağını da biliyormuş. Wuhşa vasiyetnamesinde (Hassun'a "kuruş" bırakılmamasını belirttikten sonra – adam ne yapmıştı ki?), kendisini uzak tutmaya çalışan sinagoga, gençlerin gecenin geç saatine kadar çalışabilmesine izin veren yağ lambaları ve binanın bakım ve onarımı için çok cömert bir miktar bırakarak ihtiyarlar heyetinin bu armağanı reddetmesine imkân vermemiş. Böylece yenilmez Wuhşa öldüğünde ve ondan da önce, Simsar Al Wuhşa adının cemaat hayatının bütün bayram günlerinde hem yazılı hem de sözlü olarak hatırlanacağının memnuniyetini yaşayabilmiştir.

III. İbranicenin Anlatabilecekleri

X. yüzyılda bir ara bilinen dünyanın Batı ucundaki bir Yahudi tüy kalemini eline almış, safra mürekkebine daldırmış ve Doğu ucunda yaşayan, başka bir Yahudi krala yazmış. Mektubu yazan Menahem ibn Saruk bu işi efendisi ve hamisi, İber yarımadasındaki Endülüs halifesi III. Abdurrahman'ın

[214] Sara Reguer, "Women and the Synagogue in Medieval Cairo," Susan Grossman ve Rivka Haut, *Daughters of the King: Women and the Synagogue* (Philadelphia ve Kudüs, 1992) içinde, 55.

sağ kolu Hasdai ibn Şaprut adına yapıyordu. Bu işi yapmak için para alıyorum, diye düşünüyordu bazen. Menahem kudretli insanlara mektup yazmaya alışkındı, çünkü halife sıklıkla Hasdai'yi Hıristiyan güçlerle, yani Konstantinopolis'teki "Romalılar"ın imparatoruyla ve kuzeyde İspanya Kralı Leon'la müzakere etmekle görevlendirirdi. Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında doğrudan ilişki kurulması düşünülemezdi, ama akla gelebilecek tüm dilleri bilen ve dünyanın bütün limanlarında ve kentlerinde akrabası veya temsilcisi varmış gibi duran, kurnazlığını karşısındakini yatıştıran bir nezaketin ardına gizlemekle ün salan Yahudi Hasdai, Müslüman elçilere izin verilmediğinde halifenin diplomatik ilişkilerini yürütebiliyordu. Hasdai her türlü zorlukları çözebilirdi, armağanların ikna edici gücünün bilincindeydi. Zarif zevki ve sezgileri sayesinde Frenk kralına veya Alanların kralına en uygun armağanı seçmesine izin verirdi ve karşılığında aldığı armağanları da efendisine götürmeden önce inceleyip değerlendirirdi. Bazen de bir esir salıverilir veya Bizans imparatoriçesiyle ortak düşmanları, Bağdat'ta Abbasi tahtını zorla ele geçirmiş olan halifeye karşı taktik amaçlı bir ittifaka varılırdı. Sorunlar bir şekilde halledilirdi, ama kapıların açılmasını sağlayan sözleri bulan, efendisinin düşüncelerini daima kâğıda döken Menahem'di.

Son görevlerinden biri olan Hazarların Yahudi Kralı Yosef'e takdim mektubu hazırlamak ise her zamanki formalitelerden fazlasını gerektiriyordu. Menahem Hasdai'nin bu konuya müthiş ticari ve stratejik zekâsının yanı sıra olanca tutkusuyla ve arzusuyla da odaklandığını biliyordu. Hasdai yine armağanların verildiği, Pers hâkimiyetindeki Horasan'a yapılan bir elçilik sırasında Batı Asya'nın otlaklarında yer alan, Aşağı Volga nehrinin suladığı, doğusunda Hazar Denizi (o zamanlar Jorjan olarak bilinirdi), batısında Karadeniz veya "Konstantinus" Denizi, kuzeyinde de Kafkas dağları olan engin bir Yahudi krallığının var olduğunu haber almıştı. Anlatılanlara göre Kırım'ın tamamına ve Kiev şehrine hâ-

kimdi. 848 yılında Konstantinopolis'te Hasdai'nin adamlarından biriyle bir araya gelen bir Hazar Yahudisinin de teyit ettiği bu beklenmedik haber, Yahudiliğin dağılım coğrafyası konusundaki bilgileriyle gurur duyan halifenin adamını hem heyecanlandırmış hem de hayretler içinde bırakmıştı. Dünyanın tamamının sürekli hareket halindeki, Şabat günü, oruç ve bayram günleri dışında daima meşgul olan Yahudilerle dolması, sürgünün burukluğunu teselliye dönüştürüyordu. Ama Slavların, Hıristiyanların ve Müslümanların doğusunda bir Yahudi devletinin yer aldığını öğrenmek, sanki Yahudilerin bir kollarını Asya'nın hayal edilemeyecek kadar içlerine kadar uzattığını öğrenmek gibiydi. "Şaşkına döndük, başımızı kaldırdık, ruhumuz canlandı, ellerimiz güç kazandı."

Hasdai, Konstantinopolis'teki Hazarlardan uzaklardaki bu Yahudilerin eskiden çadırlarda kalan savaşçılar, gök tanrısı Tungri ile şamanlarının putperest müminleri olduğunu ve ağırlıklı olarak yurtlarda yaşadıklarını öğrenmişti. "İmparator"ları veya "kaan"ları kutsal sayılırdı, ama gücü şaşırtıcı derecede sınırlıymış. Tahta çıktığı zaman beyleri ne kadar süre yönetimde olmayı planladığını sorarlar, bu süreyi aştığı takdirde derhal öldürüleceğini söylerlermiş. Ara sıra, tahta çıkma sevdası içinde olup ona meydan okuyan beylerinden biriyle başa çıkmak zorunda kalırmış. Kağanlığın platolardaki topraklarında son birkaç kuşaktır kurulan, başkent İtil gibi kentlerde, müreffeh bir halkın sürülerine ve tarlalarına hâkim yerde tuğladan saraylar varmış. Burası, Danlı Eldad'ın Afrika'nın kavurucu platolarında tek, her şeye kadir Tanrı'ya ibadet ettiklerine yemin ettiği kayıp Yahudi krallıkları gibi mucizevi bir yerdi. Hasdai, aldığı bilgilerin seyyahların uydurduğu bir hikâye olmadığından emin olmak istediğinden yakın zamanda Konstantinopolis'ten Cordoba'ya gelmiş bir elçiyi sorgulamış; o da Hazar'da gerçekten bir Yahudi krallığının bulunduğunu, kendi başkentlerinden on beş günlük deniz yolculuğuyla ulaşılabileceğini, krallarının adının Yosef olduğunu ve oradan deri, balık ve "her türden

mal" ihraç edildiğini söylemiş. Bu bilgiler üzerine Hasdai hiç zaman kaybetmeden kendi adamlarını Konstantinopolis'e göndermiş ve onlara Hazar krallığına gitmelerini emretmiş. Ama adamlar altı ay bu yolculuğu düzenlemek için uğraştıktan sonra, kendilerine vazgeçmeleri, bu mevsimde "denizin fırtınalı olduğu" ve seyre elverişli olmadığı, yolculuğun fazlasıyla tehlikeli olacağı söylenmiş. Hasdai tehlikelerin Hıristiyan imparatorluğunun zihninde olabileceğini, Hazarlarla ilişkileri iyi olduğundan, Müslüman Endülüs halifeliği ile doğudaki bir Yahudi savaşçı krallık arasında kurulacak ilişkilerden rahatsızlık duyabileceklerini düşünmüş.

Ama Hasdai o Yahudi krallığın hayaliyle büyülenmişti, dolayısıyla Hıristiyanların kapadığı kapıları kelimeleriyle açma görevi Menahem'e verilmiş. Bunlar da diplomatik ilişkilerin her zamanki dili değil, İbranice kelimeler olmalıydı, çünkü Endülüs Yahudileriyle Hazar Yahudileri başka nasıl anlaşabilirdi? Bu işi, hayatını ilk İbranice sözlüğü hazırlamaya adamış Menahem ibn Saruk'tan daha iyi yapacak bir olabilir miydi? Menahem Cordoba'ya gençken, kuzeybatıda yatan Tortosa'dan gelmişti. Emevi halifeliğinin görkemli şehrinde, bahçe havuzları ile güvercinlikler arasında Hasdai'nin babası Isaac ibn Şhaprut onu kanatlarının altına almış, karşılığında ara sıra şiirler ve törensel yazıtlar yazmasını istemişti; bu yazıtların arasında Isaac'ın Cordoba'nın en görkemli sinagoguna yaptığı bağışı yücelten bir yazıt vardı. Isaac öldüğünde Menahem olması gerektiği gibi bir methiye yazmış, Hasdai'nin annesi öldüğünde de onu teselli etmek için benzerini yazmış. Ondan sonra yapmak istediği tek şey Tortosa'ya dönmek ve asıl tutkusu olan İbranice gramerle ilgilenmesine izin verecek kadar bir gelir sahibi olmaktı.

O zaman kendi de Tevrat ve Talmud konusunda çok bilgili olan Hasdai beklenmedik bir şekilde halifenin sarayının ileri gelenleri arasına katılmış. Müslüman âleminde Yahudilerden beklenen ve ilerlemelerine izin verecek iki şey vardı: tıp ve para. Hasdai'nin yükselmesini birincisi sağlamış, gücünü

muhafaza etmesini de ikincisi temin etmiştir. Engerekler bu işte önemli bir rol oynamış, çünkü (anlatılanlara göre) antikçağda yaygın, ama sonradan formülü kaybedilen, mucizevi, her derde deva *theriacum*'unun en elzem unsuruymuş. *Theriacum*'un hem bilinen hem de bilinmeyen zehirlerin –halifenin sarayında her an baş gösterebilecek bir tehlike– antidotu olduğu düşünülürdü, üstelik çeşitli mucizeler de yaratırdı: kısır kadınları üretken kılar, iktidarsız erkeklere cinselliklerini geri verir; sara hastalığını iyileştirir; kulakları ağır işitenlere ormandaki bir geyiğin atikliğini verir; kabız bağırsakları gevşetir ve gözlere parlaklık kazandırır. Ticaret, sofistike edebiyat ve din ilmiyle ilgilenmenin yanı sıra Yunanlar ile Romalıların tıbbını inceleyen Hekim Hasdai ibn Şaprut, bu sırları III. Abdurrahman'ın sarayına beraberinde getirdiğini iddia ediyordu. Bu ilaç ilan edildiği şekilde etkisini göstersin veya göstermesin, kıskanç saray hekimleri dahil hiç kimse Hasdai'yi tıbbi sahtekârlıkla suçlamamıştır. Tam tersine, Hasdai halifenin dikkatini çektikten sonra, ona dokunan faydaları sayesinde daha da yükseldi. Vergi toplamak halk arasında nefret uyandırdığına göre o riski Yahudiler üstlenebilirdi. Dolayısıyla Hasdai, hem Cordoba'dan geçen Guadalquivir nehrinde yürütülen ticaretten vergi toplamakla görevlendirildi hem de halifenin hazinedarı yapıldı; böylece refaha erdi.

Menahem'in Kral Yosef 'e yazdığı mektubun tamamı ustalıklı, hesaplı bir yaklaşım sergiler. Hasdai'nin kendini Cordoba'nın, hatta Endülüs'ün tamamının Yahudilerinin ileri geleni olarak sunması, ama kralın mevkidaşıymış gibi bir iddiada da bulunmaması gerekliydi. Tam tersine, sunulan övgülerin yaltakçılık düzeyine ulaşmadan edebi bir aşağılama şeklinde olması lazımdı. Menahem gösterdiği çabadan yeterince memnun kalmış olmalı ki başlangıç bölümüne bir akrostiş dahil etmiş, yani her satırın ilk harfiyle hem Hasdai ibn Şaprut hem de, benzer düzeydelermiş gibi, Menahem ibn Saruq isimlerini oluşturmuş, bu küstahlığının cezasını

da sonradan çekmiş. Ancak mektubun asıl amacı, Yahudiler arası mücadeleyi ifade etmek, Endülüs Yahudilerini tarihin uzun silsilesine dahil etmekti.

> Ben, İspanya'da sürgün yaşayan Kudüs Yahudilerinden ruhu şad olsun, Ezra'nın oğlu, ruhu şad olsun, Isaac'ın oğlu, kral efendimin hizmetkârı Hasdai'yim, onun huzurunda yere eğiliyorum ve Majestelerinin ikametgâhına doğru yere kapanıyorum. Uzak diyarlarda huzurunuzdan ve ihtişamınızdan dolayı büyük memnunluk duyuyor, İsrail üzerindeki hükümdarlığınızın uzun olması için göklerdeki Tanrı'ya ellerimi uzatıyorum.
>
> Ben kimim ki, hayatım nedir ki, Kral efendimize bir mektup yazmaya cüret edeyim? Ama hedefimin dürüst ve namuslu olmasına güveniyorum. Bir krallık şanını kaybettikten sonra yollara düşenler, uzun süre boyunca felaketlere ve dertlere maruz kalanlar bir fikri nasıl adil sözlerle ifade etsinler?... Bizler esir İsraillilerden geriye kalanlarız... İkâmet ettiğimiz topraklarda huzur içinde yaşıyoruz, çünkü Tanrı'mız bizi unutmadı, gölgesi üzerimizden ayrılmadı.

Menahem o birkaç satırla Hasdai'yi bir krala hitap etme hakkını kendinde gören, sürgünde yaşayan bir asilzade olarak sunmuş. Eski bir geleneğe göre İspanya'daki ilk Yahudiler oraya büyük fatih Titus zamanında, kolonici olarak yararlı olacaklarına inanan konsüllerin talebi üzerine götürülmüştür. Ama onlar da önce Roma döneminde, sonra da Hıristiyan olup bu küçük Yahudi topluluğuna zulmeden Barbar Vizigotların altında daha da kötü acı çekmiştir. Menahem, Kitab-ı Mukaddes'te Tanrı'nın yıllarca süren ihlallerinden dolayı Yahudilere uyguladığı uzun felaket listesine bu tarihi de eklemiş. Ama "Tanrı ne kadar sefalet içinde olduklarını, nasıl uğraştıklarını ve ne kadar çaresiz olduklarını gördüğünde beni [yani Hasdai'yi] krala kendimi takdim etmeye itti ve lütfuyla, benim dürüstlüğümden değil, onun merhameti ve ahit dolayısıyla onun kalbini bana açtı. Bu ahit sayesinde zalimlerin elleri gevşedi... ve Tanrı'mızın lütfu sayesinde boyunduruk hafifledi."

Bu bölümü Menahem'in büyük bir lirizmle ifade ettiği, Endülüs konusunda abartılı, coşkulu bir methiye izler. Süt ve bal nehirlerinin aktığı hakiki Siyon olmasa da, "kutsal dildeki adıyla" Sefarad, olabilecek tüm sürgün yerlerinin en iyisiydi, bir doğa hazinesiydi, bir istirahat yeriydi.

> Toprakları verimlidir, nehirleri pınarlar ve sukemerleri açısından zengindir, mısır ve zeytinyağı ve şarap, meyveler ve her türlü nefis yiyecek bulunur, güzel bahçeler ve bahçeler vardır, yapraklarında bol miktarda ipekböceğinin yetiştiği ağaçlar dahil her çeşit meyve ağacı yetişir. Ülkemizin dağlarında ve ormanlarında çok miktarda koşnil toplanır; ayrıca sarıçiğdem kaplı, gümüş, altın, bakır, demir, kalay, kurşun, sülfür, kırmızı somaki, mermer ve kristal yatakları olan dağlar var. Tüccarlar burada toplanır ve dünyanın sonundan, Mısır'dan ve komşu ülkelerden gelen satıcılar baharat, değerli taşlar, krallar ve prensler için muhteşem mallar ve Mısır'dan istenebilecek her şeyi getirirler. Kralımız, başka hiçbir kralın toplamadığı kadar büyük, gümüş, altın ve değerli mallardan oluşan bir hazine sahibidir.[215]

Bütün bu bolluğa ve halifenin ılımlı da olsa cömertliğine rağmen, "İsrailli sürgünlerin herhangi bir yerde bağımsız bir krallık kurduğu ve yabancı bir hükümdara tabi olmadıkları" doğruysa, "o zaman bütün şan ve şerefimi horgörerek, yüksek statümden vazgeçerek, ailemi terk ederek dağları, tepeleri, denizleri ve toprakları aşarak kral efendimizin yaşadığı yere ulaşırım, böylece hem onun şan ve şerefi ile ihtişamını hem de İsraillilerin içinde yaşadığı huzuru görebilirim. Bunu görünce de gözlerim parlayacak, içim bayram edecek, dudaklarımdan Tanrı'ya övgüler dökülecek."

Hasdai'nin doğudaki bu Yahudi krallığıyla ilgili bilmek istediği o kadar çok şey vardı ki. Krallığın büyüklüğü neydi,

---

[215] Hasdai'nin mektubunun bir sureti Cambridge'deki Kahire *Geniza* koleksiyonunda bulunur. Bu çeviri için bkz. Franz Kobler, *Letters of Jews through the Ages*, cilt 1: *From Biblical Times to the Renaissance* (New York, 1952), 98-101.

nüfusu kaçtı, sınırları içinde kaç şehir ve kasaba vardı, nasıl yönetiliyordu? Ama bir de Kral Yosef'in cevap vereceğini umduğu bir sorusu daha vardı, o da kefaret takviminin nasıl hesaplandığıydı. Romalılar Tapınağı yok ettikten beri neredeyse bin yıl geçmişti. Acaba Yüce Tanrı yuvarlak rakamları mı seviyordu? Mesihin günü nihayet yaklaşıyor olabilir miydi? Dünyanın iki ucundaki iki Yahudi ileri gelen arasındaki yazışma bir işaret olabilir miydi? Gökyüzünün aritmetiği konusundaki engin bilgilerine rağmen, Hasdai hâlâ kendini aydınlanmamış hissediyordu. Belki de Kral Yosef –Tanrı tarafından atandığı için, doğunun Süleyman'ı olduğu için– "bir esaretten diğerine, bir sürgünden diğerine geçerken yıllar boyu beklediğimiz" gün konusunda bir kehaneti, o günün yaklaştığı konusunda bir bilgisi olabilir miydi?"[216]

Ama Kral Yosef'in Yahudi tarihinin uzun vadeli takvimini düşünecek durumda olmadığı anlaşılıyor, çünkü kendi krallığı bir felaketler dönemine girmek üzereydi. Kievan Rus (İskandinav ve Slav) orduları ile ara sıra Bizanslılar tarafından kuşatılan Hazar İmparatorluğu (muhtemelen sadece bir yüzyıl boyunca Yahudiydi) küçülmeye başlamıştı. Gelecek elli yıl içinde tamamıyla istila edilecekti ve başkent İtil yağmalanacaktı.[217] Hazarlar bin yılın sonundaki felaketleri herkesten önce anmaya başlayacaklardı. Halkın büyük kısmı istilacılarına ve dinlerine boyun eğecekti, ama daha inatçı Hazar Yahudilerinin bazıları dünyayı dolaşmaya başlayacaktı, çünkü iki tanesi bir sonraki yüzyıl Toledo'ya öğrenci olarak gelmişti; İspanya'daki varlıkları, şair Yehuda Halevi'nin 1140 civarında Yahudiliğini savunmak amacıyla yazdığı *Kuzari* [*Hazar*] adlı müthiş felsefi diyalog-roman için bir ilham kaynağı teşkil etmiş olabilir.

Ama ne kadar zor şartlarda olursa olsun ve aralarındaki binlerce kilometrelik mesafeye rağmen, Kral Yosef'in Has-

[216] *A.g.e.*, 105.

[217] P. B. Golden, "The Khazars," D. Sinor (ed.), The Cambridge History of Early Inner Asia (Cambridge, 1990) içinde.

dai'ye bir şekilde cevap verme isteğini ve zamanını bulduğu anlaşılmaktadır. Bu "cevap"ın iki versiyonu söz konusudur: bir tanesi 1577'de, daha uzun bir versiyonu da XIX. yüzyıl sonlarında yayımlandı.[218] Kral Yosef her ikisinde, atası Kral Bulan'ın düşünde melekler görüp tek Tanrı'nın dinini seçmeye karar verdiğini anlatır. Bulan'ın halefi olan dindar oğlu Ovadiya'nın Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dinlerinin temsilcileri arasında düzenlediği bir tartışmada diğer tektanrılı dinlerin sözcüleri, İsrail'in inancını kendi rakiplerinin dinine tercih edeceklerini söylerler. Böylece Ovadiya da (sonucunu önceden tahmin ettiği için bu tartışmayı düzenlediği bellidir) halkının önünde Yahudiliği seçer.

Bütün bunlar hayal ürünü gibi görünüyorsa da, bu tarihin en azından bir kısmı masal değil, gerçekti. 837 ve 838 yıllarında bir tarafında "Musa Tanrı'nın habercisidir," diğer tarafında "Hazarların Diyarı" yazılı sikkeler basılmıştır (ve Kırım'dan Viking İskandinavya'sına kadar çeşitli yerlerde bulunmuştur). Dolayısıyla o tanıdık cümlede Musa, Hz. Muhammed'in yerini almıştır ve belli ki IX. yüzyılın ilk yarısında bir tür din değiştirme yer almıştır. Hazar kralının kendi elinden olmasa da onun tarafından dikte edildiği kesin olan, Kahire *Geniza*'daki devasa yığının içinde Solomon Schechter tarafından keşfedilen beş mektuptan geriye kalan son derece ilgi çekici fragmanlar bu durumun nasıl ve ne zaman gerçekleştiği konusunda daha ayrıntılı bilgi içerir. Bu mektuplardan Yahudi Hazaristan ile Cordoba arasında yazılı bir antlaşmanın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. İbranice yazan (bu bile bir mucize sayılır) ve kendini bir Hazar Yahudisi olarak sunan yazar, bir aydınlanma anını izleyen ani bir din değiştirme yerine, Yahudiliğe "dönüşe" dair daha uzun bir tarihi anlatır. VII. yüzyıl ortalarında Bizanslılar Persleri

[218] Bkz. Constantine Zuckerman, "On the date of the Khazar conversion to Judaism and the chronology of the kings of Rus, Oleg and Igor: A study of the anonymous Khazar letter from the Geniza of Cairo," *Revue des etudes byzantines*, 1995, cilt 53, 237-70.

yenilgiye uğrattığında ve İmparator Herakleios'un mecburi din değiştirme politikası uygulanmaya başlandığında, çok sayıda Yunanca konuşan Yahudi Balkanlar'dan ve yüzyıllar boyunca refah içinde yaşadıkları Pantikapeum başta olmak üzere, Bosporus Kırım'ından kaçarak Kafkaslar üzerinden o sıralarda putperest olan Hazaristan'a ulaşmışlar.[219] Burada sıcak bir şekilde karşılanmışlar ve kuşaklar boyunca burada kalıp yerel halkla evlilikler yapmışlar, fragmanlardan birinde dendiği üzere, "tek bir halk haline gelmişler" ve böyle durumlarda genelde olduğu üzere, katı ritüel âdetlerini kaybettiklerinden dini uygulamaları sünnet ve Şabat ile sınırlı kalmış. Ama tam da zaman içinde Hazarlarla tamamıyla kaynaştıklarından, Yahudilerden biri bey olarak ordunun başına geçmiş ve muhteşem bir zaferden sonra kral ilan edilmiş. İbranice kral anlamına gelen *melekh* unvanıyla bilinen beyin, "cevabı" yazan Bulan olduğu sanılır; dinden uzaklaşmış olmasına rağmen, yine Yahudi asıllı ama daha dindar karısı Serakh tarafından tarihte gerçekten yer aldığı sanılan o ünlü tartışmayı düzenlemeye teşvik edilmiştir. Tiyul düzlüğünde bulunan Kumran benzeri bir mağara kütüphanesinden çıkarılan Tevrat tomarları başlıca eğitim kaynağı haline gelmiş. Bulan, Kral Sabriel gibi teoforik bir ad almış, kendini ve maiyetindeki soyluları sünnet ettirmiş, Bağdat ve İran'dan "bilgeler" getirtmiş, sinagoglar ve büyük bir tapınak inşa ettirmiş, oruç ve bayram günlerine uyulmuş. Özellikle *Hanuka* ve *Pesah*'a o kadar önem verilmiş ki bey, bu kutlamalar için düzlüklerden İtil'e gelirmiş. *Geniza* fragmanlarından Yahudileştirme amaçlı reformların halkın tamamını kapsadığı (aralarında zaten Ermenilerden kaçan bir grup Yahudi varmış) ve Bulan/Sabriel'i izleyen, Yahudi adlı altı kralın da –Obadiya, Hezekiya, Menaşe, Benjamin, Harun ve en sonunda Yosef– onun izinden gittiği anlaşılır. Ama bir

[219] Kevin Alan Brook, *The Jews of Khazaria* (New York, Toronto ve Plymouth, 2006), 80.

yüzyıl süren Yahudi Hazaristan'ı belli ki Rusların istilalarına karşı koyacak derecede sağlam kök salamamış. Cordoba ile İtil arasındaki yakınlaşmadan yirmi yıl kadar sonra gerçekleşecek olan bu istilalar sonucunda Hazar Yahudilerinin ne kadarının oradan göç ettiğini, ne kadarının yeni dinler altında yaşamaya devam ettiğini belirlemek imkânsızdır.

Hazar Yahudileri Endülüs Yahudilerine varlıklarını bildirdikleri anda felaketin eşiğindeydi, ama İbranicesiyle Endülüs'le bu bağlantının kurulmasını sağlayan adam için de benzer bir durum söz konusuydu. Hazar yazışmalarının üzerinden çok zaman geçmeden, Hasdai Bağdat'tan İbranice yazan yeni ve daha genç bir âlim olan Dunaş ben Labrat'ı getirtmiş ve Hasdai'nin yakın çevresinde hem Menahem hem de Dunaş'a yer olmadığı anlaşılmış. Gece ile gündüz gibilermiş ve Menahem açısından en kötüsü, Dunaş İbranice yazı yazmanın yepyeni bir şeklini temsil ediyormuş. İlk adı Berberi asıllı olduğunu akla getirir, zaten Dunaş Fas'ta doğmuş, ama yazar olarak rüştünü ispatladığı yer, büyük âlim Saadia Gaon'dan eğitim aldığı Babil'deki Sura şehriymiş. Hocasının kendi, Tevrat ile Talmud'un öğretilerini güçlendirirken onları içinde yaşadığı felsefi ve edebi kültüre de yöneltme arayışları içindeymiş. Bu da Süryani-Arap kaynakları yoluyla aktarılan Yunan felsefesinin yeniden keşfi gibi çok önemli bir süreç anlamına geliyor zaten. Hiç kimse son derece dindar ve bilgili Saadia'yı yabancı ilimlerle cilveleşme ile suçlayamazdı (ama Dunaş'a tam da o suçlamaları yönelteceklerdi), ama Saadia'nın büyük eseri İnançlar ve Düşünceler, neredeyse bin yıl önce yaşamış İskenderiyeli Philon'dan beri, Yahudiliğin temel ilkelerini rasyonel akıl yürütmeler yoluyla gerekçelendirme, hatta akıl yürütme yöntemini Tanrı'nın lütfunun işareti olarak görme konusundaki ilk girişimlerden biridir. Saadia'nın kusursuz bir Talmud hocası olmasına ve kanonu tanımlayanlar arasında yer almasına rağmen kitabı, muhtemelen IX. yüzyılda Kitab-ı Mukaddes sonrası hahamların tefsiri ve yasaları bütünüyle reddeden yeni Karaim

mezhebine karşı Tevrat'a ve Kitab-ı Mukaddes'e döner. Daha da önemlisi, Kitab-ı Mukaddes konusundaki uzun inceleme yazısını, Yunan-Arap tarzında, gerçek anlamda Yahudiliğe özgü, çağdaş bir hayatın nasıl yaşanması gerektiği konusunda bir rehber izler. Tomar değil de kitap olan bu ilk eserde cinsel arzu, zenginlik arzusu, komşularla geçinme gibi konularda bölümler, Talmud konusundaki uzun, ayrıntılı, ana tartışmadan tamamıyla uzaklaşıp apaçık talimatlar sunar ve bu gibi arzuların tensel ve içgüdüsel gücünü kabul ederken insanın kendini tutması gerektiğini ilan eder.

Fiziksel dünyanın gücünü kabul ederek gelenekleri pekiştiren bu iki yönlü yaklaşım, Arapça şiir ve felsefenin başlıca özelliklerinden biri olup İbraniceyi o yöne çekmek isteyen Dunaş tarafından Cordoba'ya getirilmiştir. Dunaş, Araplaştırma amacı taşıdığına dair suçlamalara cevaben, tam tersine, *arabiyya* idealinin yerine, Saadia dışında kimsenin anlamadığı *yahudiyya*'yı, yani ilahilerle litürjinin yanı sıra felsefe, şiir ve kim bilir başka nelere uygun bir dili getirmeye çalıştığını söyleyebilirdi. Bunu elde etmek için de Kitab-ı Mukaddes'in kupkuru, mekanik hale gelmiş olan hakiki İbranicesine yeni bir hayat nefesi aşılayacaktı. Saadia-Babil ilminin entelektüel üstünlüğü konusunda kibirli bir tavır sergileyen Dunaş hiç vakit kaybetmeden Menahem'in yavan dil araştırmaları ile özellikle Kitab-ı Mukaddes'teki her kelimenin üç harfli köküne saplantılı bir şekilde vurgu yapan (Dunaş bu durumdan baykuşlarınkine benzer miyopluk şeklinde söz eder) İbranice sözlüğü *Mahberet*'i ve horgörmeye koyulmuş. Menahem'in, Dunaş'ın Yeni-Eski İbranice alanındaki maceralarına zemin hazırlayan Saadia'nın filolojik ve sözlüksel çalışmalarından haberdar olmaması da aleyhine işlemiş. Böylece Cordoba'da İbranicenin kaderi, hakikilik derecesi, gelenekleri, şimdiki ve gelecekteki hayatı konusunda nahoş ve şiddetli bir kültür savaşı patlak vermiş ve Menahem ile Dunaş taraftarlarını birbirlerine zehirli eleştiri okları atmaya teşvik etmiş. Dunaş'ın sıkıcı, dar görüşlü bir ukala

ilan ettiği Menahem çok küçük düşmüş ve Dunaş'ın ibadete dahil edilmesi için yazdığı litürjik şiirler Yahudi Endülüs'ün dört bir tarafında benimsendiğinde durumu daha da kötüye gitmiş. Dunaş bir şekilde imkânsızı başarmıştı: Arapça vezin ve kafiye kalıplarını almış, en güçlü haliyle hakiki İbranice olduğunu iddia ettiği geleneği zayıflatmak değil, güçlendirmek için kullanmıştı. Dunaş şiirlerinde ve litürjisinde doğrudan Kitab-ı Mukaddes'ten aldığı kelimelere yer verirdi. Karısı da şiir yazardı. Dolayısıyla aynı anda hem yeni hem de eski olup, mağlup edilemeyecek biriydi.

Hasdai bütün bunlara ve zeki, genç temsilcisine kendini tamamıyla kaptırmış. Hayatını en yüksek düzeyde Arap ve Müslüman kültürü içerisinde geçirdiği için, artık Yahudiliğini tehlikeye atmak zorunda kalmadan düşünce ve ifade zarafetini tamamıyla benimseyebileceğini düşünmüş olmalıydı. Dunaş'ın yaptığı, giderek kireçlenme tehlikesiyle karşı karşıya olan İbraniceyi yeniden güçlendirmekti. Meslek hayatını kurtarmak için mücadele veren Menahem ise kendini savunmak için Dunaş'ın birdenbire rağbet görmeye başlayan edebi eserlerinin tam da Yahudiliği tehlikeye attığını, İslamla üstü örtülü bir cilveleşme uğruna eski geleneklere ihanet ettiğini öne sürdü. Ama Saadia'nın gözde öğrencisi ve hocasının, mısralarını görünce hem son derece Ortodoks hem de "İsrail'de daha önce görülmemiş" olarak nitelediği genç Dunaş, Menahem'in eleştirel çırpınışlarından zarar göremezdi.

Kültürlerarası savaş giderek tırmandı ve nihayet öldürücü düzeye ulaştı. Menahem, düşmanının, kendisine bıçakla saldırılmış gibi onu yok etmeye niyetli olduğunu bildiği için dilini tutmayacaktı. Bu arada bu gladyatörler arası çarpışmayı izlemekten zevk alan Hasdai sonuçta oyunu Dunaş'tan yana kullanmış. Menahem (ve ona sadık öğrencileri) susmayı kabul etmeyince Hasdai bu durumu üstüne almış. İbranice için verilen savaş akademik bir oyun değildi. Can sıkıcı yaşlı sekreter bir Şabat günü kendi evinde saldırıya uğramış, saçları kökünden koparılmış ve hapse atılmış. Vefalı Mena-

hem'in uzun kariyeri böylece, vahşi bir intikam arzusundan dolayı sona ermiş. Belli ki büyük Hasdai ibn Şarput'u fazla zorlamamak lazımmış.

Ama çaresizlik de zekâyı çalıştırır. Menahem eski patronuna rakibinin horgördüğü kafiye sistemini kullanarak bir mektup yazmış, ama Hasdai'nin vicdanına hitap etmek için mektuba ortak anılarını doldurarak suçluluk duygusu yaratmaya çalışmış. Başınız dertte mi? Huzur içinde yatsınlar, hemen merhum ebeveynlere başvuralım! "Asil annenizin öldüğü geceyi hatırlar mısınız... Tanrı şahidimdir, gece yarısı yürüyerek bana gelmiştiniz / Benden bir methiye, kafiyeli bir ağıt yazmamı istediniz / Ben yazmaya başlamıştım bile ... Babanız öldüğü zaman / müthiş bir methiye yazdım / İsrail'in tamamı, her gün bir tanesini okudu / Yas döneminin tamamı boyunca / Methiyenizin sayfaları hızlı bir atlı gibi, / Şanınızın hikâyesi araba tekerlekleri gibi tüm şehirleri gibi gezdi."

Ama Hasdai bunlardan etkilenmemiş. Menahem hapisten salıverildiyse bile (ama salıverildiği kesin değildir) artık bitmişti. Onun davasını kalpleri kırık öğrencileri üstlenmiş, onların gerçek anlamda kutsal İbraniceden anladıkları da bu dilin tarihinde bir başka bölüm teşkil eder. İbranicenin hakiki olup olmadığı, onu okuyabilecek insanlar olduğu sürece hararetle tartışılmaya devam edilecektir. Ama şimdilik Dunaş ve aynı anda hem Kitab-ı Mukaddes'in duygusallığından ilham alan hem de keskin bir çağdaşlık sergileyen stili kazanmıştı ve Dunaş'ın İbranicesi biçimsel açıdan Arapçanın ipeğini çalıp yeni güzel İbranice edebiyatın omuzlarına sarmıştı. *Yahudiyya* doğmuştu. Dunaş'ın mısra biçimleri serbestçe aktığı için de şarkılara kolaylıkla uyarlanabiliyorlardı. Bazıları litürjiye dahil oldu; bazıları gayri resmi ritüellerin en erken müziği olan Şabat arifesinin şarkılarına uyarlandı. Dindarların akademilerinde Menahem'in hayaleti varlığını hissettirmeye devam etti, ama Dunaş eşiği aşıp evlere girdi ve Şabat günü mum ışığında söylendi.

IV. İktidarın Şiiri

Şiirin yapamayacağı bazı şeyler vardır, örneğin bitmeye mahkûm devletlerin ömrünü uzatamaz. Dunaş'ın başlattıklarının İber yarımadasındaki Sefarad Yahudileri arasında uzun ve heyecan verici bir geleceği olacaktı, ama aynısı Emevi hâkimiyetindeki Cordoba'da söz konusu olmayacaktı. 1013 yılının baharında, Dunaş ben Labrat öldükten yirmi üç yıl sonra, III. Abdurrahman'ın muhteşem şehri, burayı savunmak amacıyla buraya çağrılmış olan ve durumlarından memnun olmayan Berberi savaşçılar tarafından yağmalandı. Merkezindeki büyük, ihtişamlı cami dışında Cordoba'nın neredeyse tamamı yerle bir edildi. Gelecek sefer Berberilere paralarını ödemeyi unutmayın.

Cordoba bir harabeye dönüşmeden hemen önce, aceleyle ayrılanlar arasında Şmuel ibn Naghrela adında genç bir Yahudi vardı.[220] Babası Yehosef'in onu ünlü bilge Hanok ben Moşe'yle eğitim almaya gönderecek kadar bilgili ve dindar olduğu söylenirdi; bir rivayete göre (ama buna inanmasanız daha iyi olacak), ben Moşe, her biri kendi muhteşem arabasıyla gelen yedi yüz öğrencisiyle halifenin huzuruna çıkarmış. Naghrela ise dindarlığıyla değil, apayrı bir özelliğiyle, yani şiir ile iktidarın şahsında şaşkınlık uyandıran birleşmesiyle hatırlanacaktır. Naghrela, Hasdai ibn Şaprut kadar siyasi kurnazlığa sahipti ve her zamanki tıp, felsefe, edebiyat disiplinlerinde onun kadar bilgiliydi, ama Hasdai'nin tersine o aynı zamanda bir şairdi. XIV. yüzyılda Granada'da yaşamış Müslüman bir tarihçi Naghrela'yı "Arap dilinin ilkelerini derinlemesine inceleyen" ve hem "gramer âlimlerinin en incelikli eserleriyle aşina olan... hem de matematik

[220] Cordoba'nın yağmalanması Nisan 1013'te yer aldı; Shmuel'in şiiri "Cordoba'dan ayrılırken" divanını derleyen oğlu Yehosef'e göre babası şehirden ayrılırken yazıldığına göre, ama kış şartlarını tasvir ettiğine göre, Schmuel şehirden felaketten sonra değil, önce ayrılmış olmalıdır.

ve astronomide mükemmel düzeyde bilgiye sahip olan," hem sanat hem de bilim alanında bir kusursuzluk örneği olarak tasvir eder.[221] Naghrela, Granada Yahudilerinin *nagid*'i [lider] ve koruyucusudur, aynı zamanda da Ziri hanedanından iki kralın döneminde vezirdir. İşin asıl şaşırtıcı tarafı, Naghrela'nın orduların başkomutanı olmasa da (ama olabilirdi de), Granada'nın Berberi ordularında yüksek rütbeli bir subay ve zafer stratejilerinin sahibi olmuş olmasıdır.

Ancak bütün bunlar, Naghrela'nın şiirleriyle başardıklarının yanında solda sıfır kalır. Naghrela, Dunaş'ın ortaya attığı Araplaşmış mısra biçimlerini alarak onları tensel ve fiziksel; esprili ve tutkulu; kana doymuş ve savaşçılığıyla böbürlenen; çiçeklerle kaplı havuzların, hatta geveze çarşının çamurunun ve kokusunun yanı başında gece boyu devam eden şarap ziyafetlerinde kafayı bulmuş, yepyeni bir İbranice şiir türünde kullanır. Naghrela, en sonunda kendilerini kasabın bıçağını bekleyen aptal hayvanlardan üstün gören herkesi kınadığı, insanın içini parçalayan bir şiirde okuru –daha doğrusu dinleyiciyi, çünkü şiir sıklıkla flüt (*halil*), ud veya davulla çalınan müzik eşliğinde yüksek sesle okunurdu– bir pazar yerine götürür: "Koyunlar ve öküzler yan yana... sığırlar sayılamayacak kadar çok... ve kuş sürüleri ölmeyi bekliyor / Kasaplar damarları keserken / pıhtılaşmış kanın üzerine yenisi dökülüp pıhtılaşıyordu."[222] Naghrela'nın bir

[221] Ibn al-Khatib, *Chronicle of Granada*, alıntılayan: Ross Brann, *Power in the Portrayal: Representations of Jews and Muslims in Eleventh and Twelfth Century Islamic Spain* (Princeton, 2002), 36-7.

[222] Çeviren (büyük ölçüde): Raymond P. Scheindlin, *Wine, Women, and Death: Medieval Hebrew Poems on the Good Life* (Philadelphia, 1986), 159. Ortaçağ İspanyolca Yahudi şiir kanonunun hepsi kendine özgü stilleriyle birçok çevirisi yapılmıştır. Peter Cole, *The Dream of the Poem: Hebrew Poetry from Muslim and Christian Spain 950-1492* (Princeton, 2007) son dönem çevirilerinin en serbestlerini içerir, araştırmacı Scheindlin ise en muhafazakâr çevirmendir, çevirileri biraz hantaldır, ama metne çok bağlıdır. Özellikle İbranice okuyanlar (veya bu kitabın yazarı gibi paslı İbranicelerini canlandırmaya çalışanlar) bu çevirileri konuşma dilindeki daha cüretkâr

şiirinin içinde olduğunuz zaman tüm duyularınız tetiktedir. "Gece ustaca çalınan flüt ve ud sesine uyanıp / beni orada görünce elinde kupayla 'Üzümün kanını dudaklarımdan iç' diyen / Genç için neler yapmazdım. / Şafağın sulu altın renkli pelerini üzerinde / ay küçük bir *yod* gibiydi [kesme işaretine benzeyen İbranice harf]."[223]

Devlet ve cemaat işleriyle meşgul olmasına rağmen, Naghrela'nın kalem kâğıdı elden pek bırakmadığı anlaşılıyor. Alayı geceyi "uzun zaman önce bir savaşta yerle bir edilmiş eski bir kalede" geçirdiği zaman okurlara harabelerin arasında yatıp uyuyan askerleri gösterir: "Bizden önce burada yaşayan insanları… merak ettim / Kaleyi inşa edenler ve askerler, zenginler / ve fakirleri köleler ve efendileri neredeydi?... Yer yüzeyine yerleştiler / ama toprağın altında istirahat ediyorlar – muhteşem sarayları mezarlara, / hoş avluları toza dönüştü." Ama şair-generalimiz duygusal ağıtlar yazan biri değildir.

şu çevirilerle karşılaştırabilir Hillel Halkin, *Grand Things to write a Poem On: A Verse Autobiography of Shmuel Hanagid* (Kudüs, 1999). Bütün bu çeviriler kendilerine özgü tarzlarıyla mükemmeldir ve özellikle Scheindlin, Naghrela'nın Arap örneklerden aldığı vezni biraz olsun muhafaza etmek için elinden geleni yapmıştır. Metne daha bağlı başka bir çeviri için bkz. kafiye kalıplarına uymak veya en azından onları kayıt altına almak için çok uğraşan Leon J. Weinberger, *Jewish Prince in Moslem Spain: Selected poems of Samuel ibn Nagrela* (Tuscaloosa, 1973). Weinberger, Scheindlin ve Halkin İbranice metinleri de sunarlar, bu da belirli imge tercihlerini karşılaştırmakta işe yarar; örneğin ünlü bir erotik şiirin sonunda içki kupasını getiren bir "yavru" uyuklayan yazarı uyandırıp ondan "dudaklarımın arasından üzümün kanını" içmesini ister, bu arada oğlanın hemen ardında, şafağın ışığında gözden kaybolurken hafiften tahrik olmuş, içki içen şair orada yatmaya devam eder. Peki ama yeni olması muhtemel, eğimli bıçak ağzı benzeri ayın tam şekli nedir? Naghrela'nın İbranicesinde, bir kesme işaretini andıran yod, yani "y" harfi kullanılmıştır. Cole "virgül" der, Scheindlin "C" der, ama işin en tuhafı, Cole "D"yi (yani *daled*) tercih eder, ama şairlerin arasında tasviri en güçlü olan Naghrela'nın onu kastetmesi olması çok zordur.

[223] Bu seferki Halkin'in gerçekten müthiş versiyonu, *Yehuda Halevi* (New York, 2010), 29.

Önce aşktan ayılıp bayılır, kadehine şarap damlatan kızı veya oğlanı arzular, ama hemen sonrasında neler görüp geçirdiğini bilmemizi ister. "Savaş önce güzel bir kız gibidir, hepimizi ona kur yapmak, ona inanmak isteriz / Sonra iğrenç, yaşlı bir orospuya dönüşür / ziyaretçileri de buruk ve kederlidirler." Süvariler kalenin içinde, otların üzerine uzanmış horlarken, Naghrela zihninde eski sakinleri gözünün önünden geçirir, ama manzara karşısında ürker: "Başlarını kaldırıp ortaya çıksalar / hayatımızı ve zevklerimizi alırlar. Ama hakikat şu ki, ruhum, çok yakında / ben de onlar ve bu uyuyanlar gibi olacağım."[224] Naghrela'dan önce onun gibisi yoktu; ardından başka büyük şairler gelecekti, ama günümüze kadar bile onun gibisi bir daha olmamıştır. Naghrela'nın edebiyatı dar bir dünya görüşüne sahip değildir. Onu okurken (İbranicenin esnek kafiyeleri ve vezni olmasa bile) zamanından ve dininden dolayı onu mazur görmeniz gerekmez; onu Donne, Baudelaire veya Brodsky okur gibi okuyabilirsiniz.

Okur, Şmuel ibn Naghrela'da, Yahudi edebiyatında ilk defa olmak üzere, herhangi bir suçluluk hissinin eşlik etmediği devasa bir ego, sertçe el sıkışan, sırt sıvazlayan, dirsek atan, kıllı ve kaslı bir karakter bulur, ama o karakter yine de kendi vicdanını incelemeyi ve erotik *pathos* sergilemeyi başarır. Naghrela en düşünceli anında bile, yılların amansız bir şekilde geçip gidişini kara kara düşünürken, ortaçağ İbranicesinin en büyük şairlerinin en dünyevi olanıdır. İnsanın havsalası Yahudi bir şairin aynı anda savaşçı ve siyasetçi olmasını alabiliyorsa, o kişi, zihninin ve kaslarının her hareketi kendi gergin bedeni içindeki iktidar mücadelelerini yansıtan Naghrela olmak zorundaydı.

Naghrela'nın ustalığı ilk andan itibaren kendini belli eder. Genç Naghrela yıkıntı halindeki Cordoba'dan ayrıldığında geride bıraktığı evine bakarken iç geçirir. Kibirli dostları onun "refah veya kazanç" peşinde oradan ayrıldığına inanırlar. Ama

[224] Cole, 58-9, 66.

durum hiç öyle değildir, hatta tam tersi söz konusudur. "Tanrı'nın ve müminlerin huzurunda– / ve ben yeminlerimi tutarım / kayalara tırmanacağım / en derin uçurumlara ineceğim / çöllerin kenarlarını birbirine dikeceğim / sonra çölleri ve geçitleri ayıracağım / ve dağların zirvesine çıkacağım / Ta ki "sonsuza kadar" sözleri anlamlı gelsin / düşmanlarım benden korksun / dostlarım o korkuda / teselli bulsun."[225]

Bu, Müslüman savaş şiirini örnek almış, edepsizce böbürlenen bir şiirdir. Ama Naghrela kelimelerle mücadele etmeyi severdi. Bir geleneğe göre Naghrela gençken Arap yazar İbn Hazm ile Yahudilik ve İslamın erdemlerini kendini hiçbir şekilde kısıtlamadan tartışır. İbn Hazm daha sonra, Kuran'ı ve peygamberi sorgulamaya cüret ettikleri için Naghrela'ya ve Yahudilere nefret kusacaktır. Ancak Yahudi şiirinin en esaslı örneklerinin çoğu, gücünü mücadele duygusuna borçluydu. Bazen Yahudi şiirinin "altın çağı"nın İspanya'da, istikrarlı Müslüman yönetimleri altında karşılıklı bir iyi niyet ve huzur ortamında geliştiği varsayılır, ama bu yanıltıcı bir yaklaşımdır. Aslında Emevilerin çöküşünü izleyen kaos ve şiddet ortamında gelişmiştir. Müslüman fraksiyonlar ve mini-devletler birbirlerini yok etme amaçlı entrikalarla uğraştığı sürece, yönetimde yer almaları yasak olan Yahudilerin siyasi hırstan yoksun olduğuna inanılırdı.

Ama Yahudiler savaşlardan, kuşatmalardan, yollarda tesadüfi arbedelerden muaf değillerdi. Savunma amaçlı silah taşımaları yasaktı ve şiddetli cezalara tabiydi. İlk hedef, katırlarının eyer çantalarıydı. Ergenlere özgü böbürlenmelerine rağmen, Şmuel ibn Naghrela bir süre Malaga liman şehrinde bir baharat dükkânı işletmek zorunda kalmış. XII. yüzyıla ait İbrahim Da'ud'unki başta olmak üzere, daha sonraki dönem biyografilerinde orada çalışırken, Granada vezirinin hizmetkârları tarafından, devlet işleri için gerekli ileri düzey Arapça konusunda uzman olduğunun keşfedildiği an-

[225] *A.g.e.*, 39.

latılır. Yazı yazma kabiliyeti ona bütün kapıları açmış. Naghrela'dan tepedeki kale şehre gelmesi istenmiş, orada vezirin sekreterliğine getirilmiş, savaş ve diplomasi alanlarında o kadar yetenekli olduğunu kanıtlamış ki vezirin ölümünden sonra onun yerini almış.

Naghrela bu üst düzey makamı elde ettikten sonra onu muhafaza etmek için ne yapması gerektiğini biliyormuş. Hamisi Habbus 1038'de öldüğünde, emirin iki oğlu da onun halefi olduklarını iddia etmişler ve bunun için birbirleriyle mücadele etmeye hazırlarmış. Naghrela, kendisiyle hem gurur duyan hem de bu ünlü oğullarının bulunduğu yüksek makamdan dolayı tedirgin olan kendi cemaatinin çoğunluğuna karşı çıkarak emirin oğullarından daha genç olan Prens Baddus'tan yana çıkmış ve Baddus mücadelede üstün gelmiş. O andan itibaren Yahudi âlim-savaşçı-şair –Hasdai ibn Şaprut'un bile hayal edemeyeceği bir düzeyde– Granada'nın tartışmasız valisi, gelirinin idarecisi, ordularının komutanı olmuş. Ve bütün bunları, bir süreliğine Doğu Endülüs'e hâkim olan bir eyalette elde etmiş. Daha sonraki dönem yorumcuları, bazılarının Ziri emirlerinin krallıklarının kaderinin bir kâfire emanet etmiş olmasından dehşete kapıldığını anlatır, ama Naghrela siyasi açıdan, seçilme hakkından mahrum oluşundan fayda sağlamayı başarmıştır. Tarihçilerden birinin deyimiyle "iktidar hırsından yoksundu" veya en azından o hırsa sahip olduğundan şüphelenilmiyordu.

Naghrela'nın birçok açıdan (en önemli olan dışında), bu kadar etkin bir şekilde hizmet ettiği Müslümanlardan hiçbir farkı yoktu, bu başarısı da halefi olan oğlunun kaderinde rol oynamış. Naghrela'nın Arapçası ileri düzey, davranışları kibar, görgüsü olağanüstüydü, ama gerektiği zaman acımasız davranabileceği biliniyordu. İslam kültürü ile iktidarının gururlu Yahudilik ile birleşimini en iyi temsil edebilecek ve benimseyebilecek kişi Naghrela'ydı. İbn al Khatib gibi Arap yorumcuların, kâfirlerden sakınmalarına ve bir Yahudinin fiilen Müslüman bir devletin yönetimiyle görevlendirilmesi

olasılığı karşısında dehşete kapılmalarına rağmen "Allah'ın onu doğru din konusunda bilgilendirmemiş olmasına rağmen" Naghrela'nın "olağanüstü bir insan" sayılması gerektiğini ve "sağlam ve bilge bir kişilik ile berrak bir ruh ve kibar, dostane davranışları… birleştirdiğini" kabul etmesi bundandı.[226] Daha sonraki döneme ait bir Arap kaynağında, Naghrela efendisi olan emirle birlikte, ikisi de muhteşem kıyafetleriyle göründüklerinde kimin lider olduğunu, kimin ona tabi olduğunu ayırt etmenin zor olduğunu duruma biraz içerlenmiş bir edayla anlatılır. Naghrela'nın şiiri de Arap biçimlerini ve özellikle iki satırlık "*karja*" ile biten kafiyeli muvaşşa şiirlerini temel alırdı. Bu şehirlerin gözde konusu –içkiden kafayı bulmuş insanların yarı uykulu, yarı erotik tahrik halinde bir kadehe veya bir oğlana veya bir kıza uzandığı, bütün gece süren ziyafetler– hem İslama hem de Yahudiliğe karşı geliyordu ama yine de şehvet doluydu. "Cesurca içenlerin arasında / badem çiçeklerinden bir döşeğin üzerinde oturmuş / içkiyi koyan ve şarap testisine gidip gelen / genç ve güzel sakiyi izliyorum / bu arada bir delikanlı mürekkepsiz kalemiyle udu üzerinde müzik yazıyor. / Hayat danstan ibaret / yeryüzü, kastanyetleriyle gülen bir genç kız / gökyüzü, sefere çıkmış, gece kamp kurmuş bir ordu / Her askerin çadırının önünde bir lamba."[227]

Naghrela'nın (ve yine Granada'lı bir haham-şair olan Moşe ibn Ezra gibi kendisinden sonra gelenlerin) şiirlerinin çoğu apaçık bir şekilde eşcinselliği yansıtır. "*Emet*!" diye başlayan bir şiir "Tamam, doğru, [bahçende gülleri toplayan oğlana] âşığım" gibi bir itiraf şeklinde tercüme edilebilir. Bir de "Le'at!" var, yani, "Beni rahat bırak, tamam mı? Kalbim demirden değil ve şu anda senin öfkene, aşkım, katlanamayacağım." "Kalbi gasp eden" *tzevi*, yani geyiğin erkek olduğuna şüphe yok (dişi geyiğe *tzeviyah* denir). Aynı eşcinsel şairler

[226] Brann, 36.
[227] Halkin, *Yehuda Halevi*, 33.

derin bir maneviyata sahip satırlar da yazdığından, bundan mahcup olan veya bu durumda inanamayan yorumcular, zıt yöndeki kanıtlara rağmen, aşkın fiziksel değil metaforik olduğu ve Kitab-ı Mukaddes'teki, sevgilinin bedeninin uzun uzun, ayrıntılı bir şekilde tasvir edildiği, ama aslında Tanrı'yla bir olmanın özleminin kastedildiği Ezgiler Ezgisi'nden devralındığı konusunda ısrarcı olmuştur. Ancak o dönemde Arap cinsellik kültüründe biseksüalitenin uygun görüldüğü göz önüne alınırsa, aynı şeyin aynı dünyada yaşayan Yahudi saray yazarları arasında da söz konusu olmadığını düşünmek için hiçbir neden yoktur. Arap ve Yahudi şölenlerinde, cilveleşme eğitimi verilmiş, saçları erkeklerinki gibi kısa kesilmiş kızlar dahil, aynı sakiler görev alırdı ve aynı baştan çıkarıcı şekillerde davranırlardı, misafirler de ya onlara direnir, ya da sunulanın tadını çıkarırdı.

Aynı anda hem cinsellikle hem de maneviyatla ilgilenen Naghrela'nın Kitab-ı Mukaddes'te ünlü bir atası vardı: zina işleyen, röntgenci Kral Davut, acımasız savaşçı-siyasetçi Davut, ıstırap çeken tövbekâr Davut; belli ki Naghrela küstah bir şekilde de olsa, içinden onunla özdeşleşirmiş. Naghrela da hem Yahudiliğe hem de tenselliğe o kadar yakındır ki en cüretkâr mısraları neredeyse dine hakaret niteliğindedir. Sevgilisine "göğüs ve kalça"yı almasını emrettiği zaman, Tanrı onuruna kurban kesen Tapınak rahiplerine ayrılan koçun en leziz parçalarına ima ediyor olması inanılmaz bir şeydir.

Vezir Naghrela küçük bir gölette büyük bir balıktı. Gerçi Granada hafife alınacak bir güç değildi. Almeria, Sevilla ve diğer Berberi eyaletlere karşı yürüttüğü savaşlarda hemen her zaman galip gelmiştir. Yahudi Naghrela'nın aynı zamanda Berberi ordusunun komutanı olup olmadığını asla bilemeyeceğiz, ama araştırmacılara göre savaş konulu şiirlerini bir bahçede bir mindere uzanarak yazmış olması biraz zordur. Satırları toprağa, kana bulanmış gibidir. Birçoğunda, beklendiği gibi, Arap savaş destanlarının geleneği doğrultusunda alçak düşman galipler tarafından ezilir. Çok miktarda

hayvan ve kuş imgeleri de söz konusudur; aslanlar pençeleriyle kaçan geyiklerin bedenlerini yırtar. Ve Naghrela kendi geleneğinden de Kitab-ı Mukaddes'in daha coşkulu, arkaik şiirinden ilham alır ve satırlarının bazıları çok çarpıcıdır, neredeyse belgesel niteliğindedir:

Gün boyu gökyüzü atların hengâmesinin gürültüsüyle doluydu
ve atların hareketinden yeryüzü sallandı ve titredi...
Bir kalabalığın atıldığını, taş fırlattıklarını gördüm,
sonra da muzaffer bağırışlar ve borazanlar duydum.
Yaylardan ve uçan oklardan oluşan merdivenin tepesine tırmandık...
yağmacılar için kapıya kadar bir yol açtık ve
parçalanmış bir şehre girer gibi saraylarına girdik...
kanlarıyla boyanmış topraktan yığınlar yaptık, efendilerinin
kuruyan cesetlerinden bir yol oluştu
Yürürken bir bedeni veya kafatasını ezerdiniz ve
ölümcül yaralıların çığlıklarını duyardınız.[228]

Naghrela, Ziri Berberi emirlerin sonu gelmez savaşlarından hem faydalanmış hem de bu savaşların insafsızlığının kurbanı olmuş. Eyere binmekten yorulduğu orta yaşlarında çıktığı seferler onu bitap düşürmüş, nihai zafer daima ölümün olduğuna göre zaferin beyhudeliği üzerinde düşünmeye itmiştir. Savaş alanıyla ilgili en iyi anlatımlarından bazılarını, 1044'te doğan ve kendi sakalına kır düştüğünde genç bir delikanlı olan oğlu Yehosef'e göndermiştir. Sonuçta Naghrela'nın hikâyesi –ve daha geniş anlamda Ziri hâkimiyetindeki Granada'da yaşayan Yahudilerin hikâyesi– bir baba oğul hikâyesidir.

Babası hakkında bu kadar çok şey bilmemizin nedeni Yehosef'tir, çünkü o bir antoloji yazarı, editör ve Kitab-ı Mu-

[228] Weinberger'in çevirisi (bazı düzeltmelerle), 55.

kaddes'i akla getiren, *Küçük Deyim Kitabı* ve *Küçük Vaiz Kitabı* (tefekkür) şeklindeki başlıkları muhtemelen Şmuel'in fikri olan iki divan antolojisinin yazarıydı. Dolayısıyla babasının sefer sırasında bile, hatta özellikle o zaman, oğluna yönelik ev ödevi talimatlarının katılığına tanıklık eden şiiri yazan oğludur. Naghrela savaş alanından Yehosef'e, oğlunun kendi yerini almak için gerekli nitelikleri kazanması için, "kılıcım çekili iken kopyasını yazdığı[m]" bir Arapça şiir kitabı gönderir. "Etrafımda mezarlar esnerken bile seni eğitmeye ara veremem." (Ah bu Yahudi babalar!) "Söylediklerime dikkat et, kültürlü bir insan meyve veren bir ağaç gibidir; yaprakları bile hastaları iyileştirir / ahmaklar ise sadece yakmaya uygun orman odunu gibidir."[229] Baba-oğul sohbetlerinin en güzel anları bir bahçede, bir havuzun yanında yer alır. Babasını kolaylıkla parmağında oynatabildiği anlaşılan Yehosef, onu bahçeye davet eder: "Hiç bu kadar çok çiçek olmamıştı… ve üzerine uzanabileceğim bir çim alan yaptım / etrafından da suyla dolup taşan bir kanal akıyor /ve onu gökyüzünün yeryüzünü çevrelediği gibi sarıyor." Nar ve kestane ağaçlarının altına uzanıyorlar, bu arada bir hizmetkâr iki kristal kadehi doldurup onları "alacalı sazlardan bir salın üzerine koydu / ve onları suyun üzerinden bize gönderdi / Tahtırevanın üzerindeki iki gelin gibiydiler / Biz de damatlardık / Onları bir dikişte içtik / ve boş kadehleri, kayıkçıya geri göndermek için güverteye yerleştirdik / kayıkçı onları hemen doldurup / 'Şerefe!' diyerek geri gönderdi."[230]

Bu sahne çok tatlı bir yakınlığı ve dostluğu yansıtır ve felaketler başlamadan önceki son huzur anıdır. Yorgun düşmüş, kendi sonuna kasvetle bakan Şmuel ibn Naghrela 1056'da öldü ve yerini yirmi bir yaşındaki oğluna bıraktı. Ama babasının kendisiyle yıllarca yakından ilgilenmesine rağmen Yehosef'in o rolü üstlenmeye hazır olmadığı anlaşılıyor; ger-

[229] Halkin (küçük değişikliklerle), *Grand Things to Write a Poem On*, 92.
[230] *A.g.e.*, 97.

çi vezir olarak yaptığı hatalara dair anlatımların tamamı ona hararetle karşı olan Arap kaynaklarında bulunur. O eserlerde küstah, zorba, kibirli, yozlaşmış, hatta meşum bir genç adamın portresi çizilmiştir; emiri bile kontrolü altına alarak içip kendinden geçmesine neden olur, hatta belki de şarabına onu uysal ve bağımlı kılacak gizemli bir Yahudi iksiri katar. Ansızın Müslüman idarecilerin Yahudileri Müminlere hâkim olabilecekleri konumlara getirmelerini yasaklayan kurallar hatırlatılır ve yeni bir düşmanlık duygusuyla kadim önyargılar tazelenir. Nefret Yehosef'in kendinden dindaşlarına yayılır ve Yahudilere, eskiden beri var olan bütün önyargılar sıralanarak şiddetli eleştiriler yöneltilir. Şmuel'in edebiyat alanındaki eski rakibi en saldırgan düşmanları arasında yer alır. Yahudiler, diye yazar, "yalan söylemeye eğilimlidir… [ve] ne zaman bir zorluk olsa, ondan kaçınmaya çalışırlar." Tevrat'ları cehaletle ve ahlaksızlıkla doludur. "Allah'ın huzurunda Yahudiler böyledir işte. Nadir istisnalar dışında aralarında hain cani olmayanını bulamazsınız… Allah'ın cömert davrandığı prensler, Allah'ın öfkesini ve lanetini, sefaleti ve bedbahtlığı, pisliği ve iğrençliği başka herhangi bir halktan daha çok çeken bu iğrenç, pis kokulu güruhtan uzak dursun. Onlar [Yahudiler], Allah'ın onları sardığı giysilerin fil hastalığından daha bulaşıcı olduğunu bilsinler."[231] Ebu İshak el Ebiri, "bir kâfiri kâtibi yaptığı için" emiri daha da şiddetli şekilde eleştirir: "Yeryüzü bu ahlaksızlık karşısında sarsılıyor." Yahudiler (bu arada tepedeki mahallelerinde sayıları birkaç bini bulmuştur) ne cüretle hava atıp caka satarlar, halbuki "eskiden üzerlerinde paçavralarla dolanırlardı… horgörülürler, aşağılanırlardı, ölülerini gömmek için kefen olarak iş görsün diye pis bez ararken gübreliklerin altını üstüne getirirlerdi… Dindar Müslümanlar, Granada'nın gelirine el koyan alçak kâfir maymuna saygı duyuyorlar… o nefis kıyafetler giyerken

[231] Moshe Pearlmann, "Eleventh Century Authors on the Jews of Granada," *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 18 (Ann Arbor, 1948) içinde, 283.

siz en adi giysileri giymek zorundasınız... o halde onu öldürmekte, katletmekte acele edin, o şişman koçu bir kurban gibi sunun." Onun ırkından olan herkese de aynısı yapılmalıydı: "Onları öldürmeyi hainlik olarak görmeyin / asıl tıkınıp durmalarına izin vermek hainlik olur."[232]

Bu şeytanlaştırma faaliyeti işe yaramış. Yehosef vezir olduktan on yıl sonra, Aralık 1066'da bir suikaste kurban gitti, Yahudi bölgesi toplu bir saldırıya uğradı ve Granada'nın Yahudi cemaatinin büyük kısmı hayatını kaybetti: çok da güvenilir olmayan Arap kaynaklara göre yaklaşık dört bin kişi öldürüldü. Yehosef ibn Naghrela'nın ne kadar zorba ve keyfi davrandığını hiçbir zaman bilemeyeceğiz, çünkü kötü yönetimine dair anlatımlar ondan çok etkilenmiş kişilere aittir. Naghrela'nın Granada'yı bir Yahudi devletine dönüştürmeye çalıştığına dair şüpheler belirli bir hatasından değil de yönetimde veraset yoluyla bir Yahudi hanedanının yer almış olmasından kaynaklanmış olabilir.

Ve Yehosef'in gözde projelerinden biri de bu şüpheleri teyit etmiş olabilir. Sabika tepesinde tuğlalarından dolayı El-Hamra, yani "kırmızı" olarak bilinen, IX. yüzyıla ait küçük bir kalenin kalıntıları vardı. Ziri hanedanını Granada'nın eski çağlarıyla temellendirmek isteyen Şmuel bu kalıntıları kazdırmış, buraya yeni bir saray yaptırmayı planlamıştı. Yahudi mahallesi de yakınlarda olduğundan, böyle bir mimari dindarlık ve güç eylemiyle bağdaştırılmak onlara zarar vermezdi. Belli ki bu planları Yehosef devralmış ve belki de onları büyük bir saray ve bahçeler içerecek şekilde genişletmiş. Dolayısıyla Elhambra bir Yahudi-Müslüman projesi olarak doğmuş, ama Yahudi Yehosef'in ve onun gibilerin krallığı kendi tımarıymış gibi yöneteceği müstahkem bir ikametgâhın yaratılacağı fikri şiddetli bir tepkiye yol açmış olabilir. Onca kan döküldükten yağmalar gerçekleştikten sonra Yahudiler yeniden Granada'ya döneceklerdi, ama Elhamra'ya

[232] *A.g.e.*, 286.

dair planlar askıya alınmış. Fas'tan gelen ve birbirini izleyen iki istilacı dalgasıyla –1070'te şehri ele geçiren Murabıtlar ile ertesi yüzyıl askeri açıdan daha da tutucu olan Muvahhidler– Naghrela'nın tepedeki saray hayalinin gerçekleşmesi için iki yüzyıl daha geçmesi gerekmiş ve Nasri hanedanı döneminde Endülüs'te, Müslüman mimari poetikasının dünyada görülmüş en mükemmel ifadesi ortaya çıkmış.

V. Savrulma: Yehuda Halevi'nin Gezginliği

Endülüs Yahudilerinin Müslüman âlemine en iyi uyum sağladığı yer, gözden uzak bahçelerdi. Yazarlarının usta olduğu şiirlerde olduğu gibi, bahçelerde de bereketli doğa belirli biçimler ve ölçüler içerisinde serpilip gelişirdi. Patikaların ve havuzların üzerine uzanan nar ağaçları yağlı yapraklarını bırakırlardı. Tuğla duvarlardan yaseminler tırmanır ve Granada ile Cordoba'da güneş batarken yoğun, karmaşık kokusu duyuları gafil avlardı. Bir el tok sesli bir davulda ritim çalarken, bir udun telleri de akortlarına başlardı. Misafirler minderlerin üzerine yerleşir, "ceylanlar" kendilerine ilk şarap dolu kadehleri sunarlar ve şarkılar ile şarap sayesinde herkes yeterince kafayı bulduğunda, güzelliğin zalimliği, arzuların eziyeti, dudakların dolgunluğu, uzuvların kıvraklığı, kadifemsi gece, sevilenin kaygısız kibri, kadehin tesellisi gibi her zamanki konularda şiirler okunmaya başlanırdı. Kullanılan İbranice derin sesliydi, Arapça hitaplar da esprili. Şairler dostlarını ve rakiplerini alt etmek için ellerinden geleni yaparlar, yenilgiyi ise umursamazlardı. Şiir sever Yahudiler, bu dünyayı özetleyen muvaşşa şiirlerinin yılansı biçimi kadar bu dünyayla iç içeydi.

Levililerin oğlu, genç Yehuda Halevi'nin, çenesinde ilk siyah tüyler çıkarken –birkaç mısrayla ele alınması gereken bir mesele– Hıristiyanların hâkimiyetindeki Navarra'da doğduğu kent Tudela'dan yola çıkıp Granada'ya ulaşmak için güneye doğru uzun bir yolculuğa çıktığı zaman böyle bir bek-

lentisi olmuş olmalı. Granada katliamının üzerinden yirmi yıl geçmişti. Korku yatışmış, kaçan Yahudiler Sabika tepesine dönmüştü. İbadet ederlerdi, ticaretle uğraşırlardı, vergi toplamaya devam ederlerdi, ama o faaliyetle meşgulken gerginlerdi, diplomatik davranmaya çalışırlardı. Şatafattan kaçınırlardı. Şiir yazmaya devam ederlerdi. Aralarında en yeteneklisi olan Moşe ibn Ezra 1066'daki katliamdan bir şekilde kurtulmayı başarmış ve dönüp sakin, dikkatli, müreffeh iş hayatına dönmüş eski bir Granadalı saray mensubu aileden geliyordu. Halevi'nin kuzeyden azimle gönderdiği, kendini kibirli bir edayla tanıttığı şiirler, kendisinden yirmi yaş büyük olan ibn Ezra'nın dikkatini çekmişti. Şiirler o kadar iyiydi ki ibn Ezra, yaşından büyük davranan bu ergeni Granada'ya davet etmişti, 1088-89 civarında şehre varan Halevi de hem oyuncu hem de dindar yönlerini sergilemişti. Eski nakaratları sular seller gibi biliyordu, ama onu başkalarından ayırt eden asıl şey, el-göz koordinasyonuydu. Her şeyi farklı bir şekilde algılar, sonra da onlar için kelimeler bulurdu. Bir "ceylan" çamaşırını, reddettiği sevgilisinin göz yaşlarında yıkar, sonra da kendi ihtişamının sıcağında kurumaya bırakırdı. Halevi'yi güneş çarpmıştı, sıcak onu mutlu ediyordu. Kestane renkli saçlar nemli, "kristal" alına dökülür (ateş ve buz daima iyi bir birleşimdi), gecenin sonunda da insanı neşelendiren mükemmel bir şafakla, arzudan sonraki yangınla eriyip gider, "bulutlar alevlerle kızıla çalardı."

Halevi ibn Ezra 'nın şiir bahçesinde ve evinde ağırlandı. Hatta ibn Ezra'nın sekreteri olarak görev almış olabilir, çünkü himaye altına alınanlarla böyle bir usta-çırak ilişkisi kurulması âdettendi. Ancak Halevi daha yaseminin kokusunu alamadan duvarlarla çevrili bu huzur ebediyen sona erdi ve Yahudi Granada'sı sona erdi. XI. yüzyıl sonlarında Emevilerle olanların tekrarı yaşanmaya başlandı. Hıristiyanların saldırılarına karşı koruma sağlamak için Fas'tan davet edilen Berberi savaşçılar işlerini başarıyla yerine getirdikten sonra efendilerine karşı tavır alıp Granada dahil olmak üzere En-

dülüs'ün tamamını ele geçirdiler. Daha önceki İslami yenilenme dönemlerinde olduğu üzere, savaşçılar sofuydu, militandı, miskinliğe ve lükse karşıydılar ve bütün bunlar tabii ki Yahudiler için Kötü şeylerdi. Bu yeni bağnazlık döneminde kâfirlerin yüksek idari makamlarda bulunması olacak şey değildi. Moşe'nin ağabeyleri, mallarına, mülklerine el konunca Granada'dan temelli ayrılmışlar. Şair Moşe birkaç yıl daha burada kalmış, sonra Sabika tepesinden ayrılıp kaybettiği Endülüs daima aklında, yolculuklarla dolu zorlu bir hayata atılmış. Halevi orta yaşa geldiğinde, Moşe'ye yazdığı şiirlerinde o dönemleri hatırlayarak şöyle demiş: "Yollarda gezen arabalar için / kimsenin atlara koşum takmadığı ve binmediği [o dönem]... / günlerimiz aralıksızdı, tamdı / Zaman bizi farklı dönemlerde doğurdu / ama sevgi bizi ikiz doğurdu / biz baharat bahçesinde yetiştik / höpür höpür şarap emdik."[233]

Granada'da cömert bir hami ile huzurlu bir hayat hayali kuran Halevi o "gezen arabalar" ile tamamıyla aşina hale gelir. Halevi'nin yolculuklarının haritasını tam olarak çizmek çok zorsa da, Granada'dan ayrıldıktan sonra batıya, ağırlıklı olarak Yahudi ve Halevi'nin *yeşiva* okulunun müdürünü tanıdığı bir diğer Endülüs şehri olan Lucena'ya gittiği sanılır. Ama şehir tam da Yahudiliğinden dolayı Murabıt işgalcileri için ana hedef haline gelir ve İslamı zorla kabul etmekten sakınabilmek için çok yüksek cezai vergiler ödemek zorunda kalır. Sevilla'ya giden Halevi, sipariş üzerine, yani nikâh ve cenaze törenleri gibi Endülüs Yahudilerinin giderek daha çok baskı altına giren hayatlarının diğer vesileleri için şiir yazarak hayatını kazanır. O yıllara ait şiirler –ki çoğu tazelikleri ve sohbet benzeri tarzlarıyla hayret uyandırır– genelde bu istikrarsız durumla bağlantılı, ayrılışlar, gidişler, yokluklar, özlem gibi hallerden doğmuştur. Bir "ceylan" tarafından "acımasızca" esaret altında tutulan, sonra oradan ayrılmak zorunda kalan özlem dolu sevgili, "kokusu, mırrayı andıran

[233] Halkin'in çevirisiyle, *Yehuda Halevi*, 85.

nefesini /şekli göğsünü / rengi de yüzün kızardığı zaman yanaklarını hatırlatan / bir elmadan yardım" alır.[234] Muhtemelen aynı döneme ait, bütün mısraları "*ach*" sesi ile sona eren, yani İbranice iç geçirme sesinin onomatope şeklinde yankılandığı bir başka şiirde terk edilen şair, sevgilisinin onu çağırmamasından, ona mektup yazmamasından yakınır: kendi kaburgalarının kafesi içinde senin özlemini çeken birini / neden haberlerinden mahrum bıraktın sevgilim / bir sevgilinin düşüncelerinin senin selamlarından / başka bir şey istemediğini bilmen gerekir. / Madem ki kaderimizde ayrılmak vardı / gözlerim yüzünden ayrılana kadar bekleyebilirdin."[235]

Halevi, 1110 yılından önce bir ara, Murabıtları yeterince çektiğine karar verip dini ve askeri sınırı geçerek Hıristiyanların hâkimiyetindeki Kastilya'da bulunan Toledo'ya geçmiş. Ama burası ona yabancı gelen bir yer değildi. Halevi çocukluğunu kuzeyde, yine Hıristiyanların hâkimiyetindeki Navarra'da, Tudela'da geçirmişti. Kastilya kralı VI. Alfonso, düşmanları olan Müslümanların dili ve kültürü konusundaki bilgilerinden dolayı Yahudilere kucak açmıştı, ama misafirperverliğinin ardında stratejik açıdan elverişli olmasından fazlası vardı. Toledo'da yaşayan büyük ve müreffeh Yahudi cemaatine Halevi'nin eski hamisi Moşe ibn Ezra ile şehrin ileri gelenlerinden ve kralın da şahsi hekimi olan Yosef ibn Ferruziel de dahildi. Halevi'nin ilave bir gelir kaynağı olarak hekimliği seçmesinin bir nedeni, Yahudi hekimlerin gördüğü rağbet olabilir. Ama Halevi burada yirmi yıl kalıp, evlenip üç çocuk sahibi olmasına rağmen kendini tamamıyla güvende veya mutlu hissetmediği anlaşılıyor. Hekimlik angaryadan başka bir şey değildi; Moşe ibn Ezra, kız yeğeniyle ilgili bir skandaldan dolayı şehirden ayrılmıştı; Yosef'in yeğeni olan arkadaşı Şlomo ibn Ferruziel bir yolculuk sırasında bir cinayete kurban gitmişti ve Yahudiler arasında Hıristiyanlara öfke ve hiddet duyulma-

[234] Cole, 147.
[235] Halkin, *Yehuda Halevi*, 60.

sına neden olmuştu. Halevi'nin üç çocuğundan ikisinin ölümü üzerine yaslı baba en güzel, yürekleri burkan şiirlerinden birini, kendisi, karısı ve ölü çocuğu olmak üzere üç sesli olarak yazmıştır: "Onun için göz yaşlarım / nehirleri dolduracak olsa bile / O yine de / o kurtlu çukurda yatacak / Derinlerdeki mezarında / Toprağın örtüsü altında / Merhamet diye bir şey yok, çocuğum / ölüm girdi seninle benim arama."[236] Toledo'da ölüm onu yalnız bırakmamış. 1109'da, iyi kalpli VI. Alfonso'nun ölümünden sonra, Aragon kralı damadının tahta çıkmasına kadar Yahudilere karşı bir başka şiddetli saldırı dönemi yaşanmış.

İspanya'da Yahudilerin güvende olabileceği bir yer yok muydu? Yoktu, çünkü Kastilya Yahudilerin hayatını zorlaştırmaya başlamıştı, baskılarını bir miktar azaltmış olan Murabıtların da yerini, tam da o yüzden, sonu gelmez bağnaz temizlik dalgalarının doğduğu, Atlas dağları ile deniz arasındaki bölgeden göç eden başka bir savaşçı kabile almak üzereydi; o da Muvahhidler'di. Bu kabile Yahudilerin hayatını tahammül edilmez hale getirecek, onları şiddete tabi tutacak, sinagogları ile cemaatlerini yok edecek, kılıç zoruyla dinlerini değiştireceklerdi. Ancak şimdilik Murabıtlar tutunmaya devam ediyorlardı, Halevi de 1120'lerin sonunda arabasını yükleyip hayatında ikinci defa güneye, yeniden Endülüs'ün kırlangıçlarına doğru göç etme zamanını buldu. Bir süreliğine yerleştiği şehir de, yüz elli yıl kadar önce yeni İbranice şiirin başladığı Hasdai'nin Cordoba'sıydı.

Birbirine rakip zalimler arasındaki bu tehlikeli gidiş gelişler Halevi'yi değiştirmiş. Artık orta yaşlarına gelmişti ve anlaşılabilir bir şekilde Yahudilere zulüm eden herkese, Hıristiyanlara da, Müslümanlara da lanet yağdırmaya eğilimliydi. Yahudilerin Tanrı'ları ve dinleri dışında kimseden sığınma, yardım veya anlayış bekleyemeyeceklerini acı bir şekilde anladığı için Müslümanlarla da, Hıristiyanlarla da gerçek anlamda bir arada yaşamın mümkün olmayacağını görüp

[236] *A.g.e.*, 79.

Yahudiliğine daha yoğun bir şekilde odaklanmaya başlamış. Kahire'de yazıştığı insanlardan Kudüs Yahudilerinin de Haçlılar tarafından öldürüldüğünü ve sinagoglarının yakıldığını haber aldığında umutsuzluğu ve kararlılığı büsbütün artmış.

Ama Yahudi Cordoba'nın varlığını hissettirmeye devam eden hayaletleri Halevi'yi hem şiirlerini hem de Yahudiliğini tekrar düşünmeye itmiş. Arap şiirini örnek alarak İbranice şiirin olağanüstü bir canlılık ve zarafet kazanmasını sağlayan Yehuda Halevi bu sefer, yüz yıldan uzun bir süre önce Hasdai ibn Şaprut'un o kadar zalimce hükme bağladığı o eski, şairler arası hararetli atışmalara dönmeye karar vermiş. Bütün yetenekli şairler gibi Halevi de Arap biçimlerini taklit eden Dunaş ben Labrat'ı örnek almış ve o biçimleri daha da geliştirmişti. Ama Halevi şimdi bu atışmanın görünürde kaybedenini, yani Kitab-ı Mukaddes İbranicesinin ve litürjik *piyyutim*'in kendi yolunu bulması gerektiğine dair iddiasından dolayı yenilgiye uğramış olan Menahem ibn Saruk'u düşünmeye başlamış. Belki de Menahem ile destekçileri haklıydı. Belki de Yahudiliğin kutsal saydığı her şeye saygı gösteren, ruhani yönü güçlü bir İbraniceyle yazmak mümkündü. Tanrı sevgisini de en derin, fiziksel özlem şeklinde anlatacak aşk şiirleri yazılacaksa neden Arapça şarap şiirlerinin diline değil de Ezgilerin Ezgisi'nin diline başvurulmasın? Böylece Halevi'nin şiiri değişmeye, ciddiyet, ağırbaşlılık ve kadim bir tutku kazanmaya başlamış. Sanki Hasdai'nin adamlarının saçlarını kökünden kopardığı, yer yer kel kalmış başıyla Menahem ibn Saruk, Halevi'nin arkasında duruyordu ve bu gecikmiş intikamdan nihayet memnuniyet duyuyordu.

O döneme dair, Halevi'nin düşüncelerine daha da büyük katkıda bulunan bir anı daha vardır: Menahem'in Hasdai adına Hazar kralına yazdığı mektup. Toledo'da, Müslümanlarla ve Hıristiyanlarla ortak bir dile, yaşam mekânı, hatta inanç unsurları olmasının Yahudilere şiddet uygulamaya karar verdikleri anda hiçbir işe yaramadığını acıyla keşfeden Halevi, Yahudiliğin ve ondan kaynaklanan tarihin eşsizliği

konusunda herhangi bir suçluluk hissine yer vermeyen bir eser yazmaya başlamıştı. Yahudilerin ve Yahudiliğin eski durumlarını muhafaza edebileceği (hatta kim bilir, belki de ettiği?) uzak bir krallığın anısı-serabı, Halevi'nin o anki savunmasızlıklarından dolayı duyduğu öfkenin giderek büyümesine neden olmuş. Madem ki silahların gücünden yoksundular, Halevi dilleri ve dinleriyle hâkim hale gelmelerini sağlayacaktı. *Kuzari*, bilge bir haham ile kendi ve imparatorluğu için Yahudiliği kabul etmeye ikna edilen Hazarların isimsiz kralı arasındaki bir diyalog şeklindedir. Ama Halevi, metafizik felsefenin iddialarına yönelttiği paradoksal felsefi saldırıyı, neredeyse iki yüzyıl önce gerçekleşmiş bu tarihi olayın anısının hâlâ canlı olduğu Cordoba'da tamamlamıştır. Ve Halevi'nin İbranicenin Arapçaya oln bağımlılığını eleştirmek için de yazdığı bu kitabın, Yunan felsefesinin aktarılmasını sağlayan dil ve de tabii ki Yahudileri kendilerinin altında görenlerin onları aşağılarken kullandıkları Arapça olması anlamlıdır tabii.

İntikamın ve hakkını korumanın edebi yazarı Halevi, kralın öngörülebilir sürpriz aydınlanma anı için zemin hazırlar. Halevi'nin hikâyesi, kralın düşünde melekler tarafından ziyaret edildikten sonra dinlerinin iddialarını savunmaları için İslamın ve Hıristiyanlığın temsilcilerini çağırdığına dair efsanesini temel alır. Yahudiler evrensel olarak horgörüldüğü ve böyle bir tartışmadan onların inancının üstün çıkmasının imkânsız olduğu düşünüldüğü için temsilcileri çağrılmaz. Ancak hem rahip hem de imam kendi dinlerinin dayandığı kadim Yahudi inancını kabul ederken, birbirlerinin dinini sahte olmakla suçlarlar. Bu durumda hahamın görünmesiyle birlikte kral hemen ikna olur. Sonradan ortaya çıkan tektanrılı dinlerin ilk dinin düzeltilmiş halleri olduğu doğruysa, üstelik birin pseudo-paganlıkla kirlenmişse, diğeri de Tanrı'nın yakın dönemde bir peygamberle konuşma iddiasından dolayı şüpheliyse, neden temellerindeki inancı benimsememeli? Kral, Yahudilerin tomarlarının muhafaza edildiği bir mağa-

raya gider ve burada resmi olarak din değiştirir, sünnet edilir ve sinagoglar inşa etme, halkına yeni dinin ilkelerini ve uygulamalarını öğretme planlarıyla başkentine döner.

Kuzari'yi okurken, Halevi'nin hem kendini hem de başkalarını aydınlatma amacıyla yazdığını hissetmemeye imkân yoktur. En coşkulu bölümlerinden bazıları "ilk dil" (ona göre) İbranice'nin pratik veya ruhani, her tür ifade için en mükemmel araç olarak eşsizliğini savunur. Sanki –Arapça yazmasına rağmen– İbraniceyi uzun süreli Arapçalaşmasından arındırmak ister gibiydi. Aynı şekilde Yahudiliği de Tanrı'nın doğasına dair Yunan-Arap sorgulamalarından kurtarmak istiyordu. Arapça yazılan kitabın alt başlığı, *İsrail'in İnancı İçin Bir Argüman*'dır: Halevi bu kitabın Yunan metafiziğinin temelinde yatan hermenötik ilkelerden ayrı durmasını ister. Platon ile Aristoteles'ten devralınan ve Yaratılışını inceleme yoluyla, doğal olguların kavranmasından Birincil Sebebin vahiyine kadar uzanan, Tanrı hakkında bilgi elde etmeyi amaçlayan o sorgulama türü, beyhude olmaya mahkûm bir araştırmaydı, çünkü Yahudi Tanrı'sı, doğası gereği, nihai olarak bilinemezdi. Yahudilik bu akılcı, saçma işlere girişmek yerine birliği tavsiye ederdi, dolayısıyla da saf aklın düşünümsel, kendini tatmin eden araştırmaları yerine sevgililerin birbirlerine olan anlatılamaz, dindirilemez arzularını andıran bir özlem haliydi. Halevi'nin şiirlerinde o özlemi ifade ederken, onu yaşam ile ölüm arasındaki sınırın kenarına kadar götüren bir ruh haline ulaşır :

Bütün arzum burada, karşında
Ondan söz edeyim veya etmeyeyim
Bir anlığına lütfunu elde etsem ve hemen ölsem -
Benim dileğimi yerine getirebilsen
Ruhumu senin ellerine bırakırım
Sonra uyurum ve o uykuda ahengi bulurum.[237]

[237] Cole, 159.

O özleme teslim olmak, toplumsal bilgeliğe kayıtsız kalmak anlamına gelmiyordu. Tam tersine, Tevrat bu türden etik zorunluluklarla dolup taşıyordu. İnsanın ebeveynlerini sevmesi, cinayet, zina ve suçun ardında yatan açgözlülükten kaçınması gerektiğine dair tavsiyeler, toplumsal ve akılcı talimatlara dahildi. Ama aynı zamanda da akılcı olmayan inanç beyanları ve temel ilkeler olan açılış emirlerini izliyorlardı: "Tanrın ve Efendin benim, benden başka tanrın olmayacak, Tanrı'nın adını boş yere ağzına almayacaksın," vesaire. Yahudiliğin büyük kısmı bu eşsizliği benimseme, ondan kaynaklanan yasalara uyma, kutsal olanla sürekli, ara vermeden beraber yaşama şekli olarak bazı âdetleri (ellere ve alına takılan *tefillin* kutuları; *tsitsit* püsküllleri) muhafaza etme kararlılığından ibaretti.

Dolayısıyla aklın kendine yeterliliğini ve bin yıl önce Philon'un savunduğu, yüz yıl sonra da Musa İbni Meymun'un savunacağı, dini sorgulamalara açma ihtiyacını reddetmesine rağmen, Halevi'nin Yahudiliği mistik değildir. Tam tersine, Hekim Halevi (biraz isteksiz de olsa), Hazar kralına Yahudilerin eskiden beri astronomide uzman olduklarını, evrensel kabul gören zamanın takvimsel ayrımlarını geliştirdiklerini ve haftanın dinlenme gününün de yaygın kullanım haline geldiğini anlatmaya çalışır. Tevrat eksantrik gibi gelebilir, der, ama Talmud hahamlarının ve bilgelerinin anlatmaya çalıştığı üzere, aslında, örneğin hayvanların kurban edilmeye veya insanlar tarafından yenmeye uygun olup olmadığını anlamak için olası kusurların nasıl belirlenmesi gerektiğine dair talimatlarla dolup taşar. Halevi'nin manevi ve kutsal meselelere yaklaşımı şaşırtıcı bir şekilde, şiirsel olmaktan uzaktır: Tanrı'nın özü aklın görüşünün dışında kalır, sıradan dünyada hiç yoktur, sadece tanrısal isimler şeklinde varlığını gösterir, ama dua, şarkı veya şiir biçiminde olsun, ortak sözlere dökülmeye ve seslendirilmeye ihtiyacı vardır.

Böyle bir eserden beklendiği üzere, Hazar kralı önüne serilen Rabbinik tezhip örnekleri karşısında sıklıkla hayret

nidaları koparırsa da, şairin bocalama, çelişkiler ve ahlaki korkaklık konularında Yehuda'yı sürekli olarak sorgulayan yönünü temsil ettiği çok etkileyici anlar da söz konusudur. Asıl önemlisi, Halevi'nin Siyon'dan sürgünü bir tür uyku olarak tanımladığı andır; Yahudilerin uyanması için ahdin yapıldığı, yasaların alındığı ve peygamberlerin düşlerini gördüğü yere dönmeleri gerekir. *Şekhina*, yani ilahi varlık artık orada değilse de, hahamlar ve bilgeler, "Kutsal Topraklar'da, ağırlıklı olarak kâfirlerin yaşadığı bir kentte bile yaşamak; ülke dışında, ağırlıklı olarak İsraillilerin yaşadığı bir kentte yaşamaktan daha iyidir, çünkü Kutsal Topraklar'da yaşayan insan, Tanrı'sı olan birisiyle kıyaslanabilir, başka yerde yaşayan insan ise Tanrı'sı olmayan birisiyle kıyaslanır" demiştir. Halevi, orada gömülmek bir sunağın altına gömülmek gibidir, diye devam eder.[238] O noktada kral ona şöyle cevap verir: "Eğer durum böyleyse, 'Siyon'a merhamet edin, çünkü orası hayatımızın evi,' demene rağmen, oraya ulaşmaya çalışmamakla ve orayı hayat ve ölüm mekânın yapmamakla yasanın belirlediği görevi yerine getirmemiş oluyorsun."

Bu da Cordoba'da Halevi'nin sıklıkla kendine yönelttiği ve ona acı çektiren bir suçlamadır. Müslüman ve Hıristiyan kültürlerinden geri çekilmesinin mantıklı sonucu, Siyon'a yapacağı yolculuk olmalıydı. Ama Kudüs'ün artık Haçlıların elinde olması ve oradaki Yahudilerin katledilmiş olması, onun bu arzusunu dindirmek yerine daha da şiddetlendirmiştir. Giderek güçlenen inancı Halevi'nin, Tapınak dağının karşısındaki Zeytin dağında yeterli sayıda Yahudi olduğu zaman *şekhina*'nın terk ettiği harabe halindeki tapınağa döneceğini ve o tezahür ettiği zaman mesihin dönebileceğini söyleyen iç sesine dinlemesine neden oluyordu. *Kuzari*'de Halevi'nin öteki beni, yani haham yönü krala, onu din değiştirmeye teşvik etmek için eylem yokluğunda iyi niyetin

[238] Yehudah Halevi, *The Kuzari: An Argument for the Faith of Israel* (ed. ve giriş H. Slominski), (New York, 1964), 98-9.

yeterli olmadığını söylemişti. Halevi'nin bir tür uyku olarak tanımladığı sürgünde ancak yarı canlı olduğu duygusu da içini kemirir ve şair sürekli kendine sitem eder. Halevi *Kuzari*'de Ahit Sandığının bir kalp olduğunu ve kendi kalbinin İber yarımadasının Sefarad'larının doğusunda yattığını anladığını yazar:

Kalbim Doğuda
Ben ise Batının kenarındayım
Yediklerimden nasıl tat alayım?
Nasıl zevk alayım?
İspanya'nın bütün güzelliklerini
seve seve arkamda bırakırdım
yeter ki Tapınağının
tozunu ve yıkıntılarını göreyim.[239]

Ama o kadar da seve seve olmamış, henüz. Yehuda Halevi, doğuya doğru yol alacak bir gemiye binmek yerine, yıllarca süren bir erteleme sürecine girmiş, bazen korkakça kararsızlığından dolayı kendini eleştirmiş, bazen de böyle bir yolculuğun getireceği tehlikelerden dolayı dehşete kapılmış. Anlaşılabilir korkulardı bunlar. Kutsal Topraklar kendini kutsal bir savaşın içinde bulmamış olsa bile, böyle bir tehlikenin beraberinde getireceği riskler ellili yaşlarının ortalarında ki bir adam için gerçekten ürkütücü olurdu. Halevi'yi Sevilla'dan ya Mısır'a ya da Filistin'e götürecek dört köşe seren yelkenli bir gemiyle yolculuk en az iki ay sürerdi ve gemide şartlar çok sıkışık, sefil ve elverişsiz olurdu. Kimse Halevi'nin ağarmış sakallarına saygı duymazdı. Ahşap bir palet üzerinde uyumak, bir tabuta canlı canlı girmekten farksızdı. Dapdaracık bir yere sıkışması gerekeceğinden bacaklarını uzatacak yeri olmazdı ve ileri geri sallanan güvertede ayakta durmaktan yorulduğu zaman yere çömelmek zorun-

[239] Cole, 164.

da kalacaktı. Geceleri farelerin koşuşturmasından ve gemi fırtınalarda sallanıp dururken kusmuktan geçilmeyecekti. Gemi ortadan ikiye yarıldığını düşündürecek kadar şiddetli hareketler yaptığında rahatsızlık duygusu yerini korkuya bırakacaktı. Her zaman böyle oluyordu. Ayrıca Halevi, Yahudi rehineler için ödemek zorunda kaldığı fidyelerden, Doğu Akdeniz'in korsanların gözde avlanma yeri olduğunu biliyordu.

Korkuyla yüzleşerek onunla başa çıkmak isteyen Halevi, yolculuğa çıkmadan önce en duygulu şiirlerinden birini yazmış, hayatının geri kalan günleri giderek kısalırken kaçamak davranışlarından dolayı kendine kızmıştır: "Giderek azalan saatlerinde Yaratıcının gönlünü almaya çalış… onu memnun etmek için bir aslan gibi ol… kalbin denizde seni yüzüstü bırakmayacak." Kelimelerle mücadele eden şair, kendini kıyıdan uzakta, kötü hava koşullarında hayal edince çevresini alan korku dolu çaresizliğe yenilir: "Güverteler ve bölmeler çatırdar / gövdenin içinde tıklım tıklım adamlar / ıstırap içinde iplere tutunurken / başkaları istifra eder… sedir ağacından direkler sanki kamıştan / demir ve kumdan safra saman gibi etrafa saçılır / herkes çeşitli şekillerde dua eder / ama sen efendinden yardım istersin." Her şey bitmiş gibi görünürken duaları tabii ki kabul olur. Dağ gibi dalgalar itaatkâr bir şekilde yatışıp sakinleşti ve harika bir şekilde bir Etiyopyalı gibi tasvir edilen, altın renkli ay gözüktü. Işıl ışıl yıldızlar ayna gibi denize yansır ve yüzeye bir çıkıp bir kaybolan, sürgün veya kaçak, sayısız Yahudiye dönüşür. Ve şair bunları hayal ederken ansızın bir aydınlanma yaşar: deniz ile gökyüzü tek, kadifemsi bir karanlıkta birleşir: "İki deniz bir araya geldi / aralarında üçüncü bir deniz yatıyor / övgü dalgalarıyla kabaran kalbim."[240]

[240] *A.g.e.*, 166, 167, benim yaptığım bir takım değişikliklerle. Joseph Yahalom'un *Yehudah Halevi, Poetry and Pilgrimage* (Kudüs, 2009), adlı çok güzel kitabında Halevi'nin deniz şiirlerinin –İbranice şiirde yepyeni bir tür, tabii Yunus'un kitabı sayılmazsa– orijinal metinle yan yana, mükemmel çevirilieri vardır. İbranice okuyanlar şairin

Sonuçta, 1140 yılının yazında Yehuda Halevi nihayet bavullarını toplayıp yola çıkmış. Ona Şlomo ibn Gabbai adlı birinin yanı sıra Halevi'nin hayatta kalan tek kızının kocası Yitzhak ibn Ezra eşlik etmiş ve karısı ile adını büyükbabasından alan Yehuda adlı oğlunu geride bırakmış. Şair evinden, ülkesinden, hatta yıllardır evli olduğu, ama çok da bağlı gibi görünmediği karısından nasıl ayrıldığını abartılı bir şekilde anlatır. Ama torununu belki de bir daha göremeyeceği düşüncesi kalbini gerçekten parçalar. Ama, der Tanrı'ya, "bunlar senin sevginin yanında anlamsız şeyler... yakında kapılarından içeri gireceğim ve şükredeceğim... topraklarında bir mezar taşı dikeceğim / benim tanığım olacak."[241] Yolculuk onun tahmin ettiği kadar kötü geçer ve Halevi Eylül başında İskenderiye'ye sağ salim vardığında rüzgârın kırbaçladığı bir deniz şiiri daha yazar.

Mısır'da Halevi'nin yeminini gerçekleştirmesinin önüne yeni bir engel dikilir, o da ünüdür. Kahire *Geniza*'sında muhafaza edilen mektuplardan, hem İskenderiye'nin hem de Kahire'nin varlıklı, dindar ve kültürel açıdan iddialı kesimi arasında Halevi neredeyse bir kült lideriymiş gibi bir hayran kitlesinin geliştiği görülür. Halevi oraya ulaşmak üzereyken insanlar birbirine heyecanla yazarlar ve gecikmesinden dolayı endişelenirler, bu arada ona evini açmak isteyen şair avcıları arasında yoğun rekabet yaşanır ve Büyük Halevi aralarından birinin evini seçip diğerlerinkini seçmeyince korkunç kıskançlıklar yaşanır. Halevi'nin bütün bunların karşısında çok şaşırdığı ve karada olmaya yavaş yavaş alıştıkça daha da çelişkili duygular yaşamaya başladığı anlaşılır. O buraya mal ve mülkünden ve dünyevi gösterişinden arınıp bir hacı

onomatopelerinin ne kadar zekice olduğunu, dalgaların gemiye sürekli çarpmasıyla şairin kalbinin hızlı atışları arasındaki kafiyeleri görecektir: *khamu galim, barutz galgalim, ve'avim vekalim, al penei ha yam* ("dönüp duran dalgalar, köpüren sular, son sürat bulutlar, denizin yüzeyinde").

241 Yahalom, *Halevi*, 108.

olarak gelmemiş miydi, tek amacı bir an önce Filistin'e ulaşmak ve kutsal harabelerin "bal gibi tatlı tozunu öpmek" değil miydi? Ama tabii denizde o kadar hırpalandıktan sonra, karada kervan rotasından veya denizden Akka'ya ulaşmak için yeni bir yolculuğa çıkmak Halevi'nin yaşlı kemikleri için aniden epey ürkütücü görünmüş. Öte yandan *Roş* Aş*ana*, yani Yeni Yıl, sonra da Kefaret Günü, ardından *Sukot* Bayramı, daha sonra da Yasanın Kutlaması (Halevi nasıl kutlama yapmasın ki?) giderek yaklaşıyordu, ondan sonra da hava şartları kötüleşecek ve ikinci bir deniz yolculuğuna çıkmak korkunç bir fikir haline gelecekti. Ayrıca İskenderiyeliler de ne kadar iyi insanlardı, onu ağırlamak için birbirlerini eziyorlardı; özellikle cemaat liderlerinden Aharon al-Ammani evinin kapılarını açmış, bakımlı ağaçlarıyla ve şırıl şırıl akan çeşmeleriyle güzel bir bahçesi olan harika konağında bir süre dinlenmesi için çok ısrar etmişti…

Böylece Yehuda damadı ve arkadaşıyla birlikte iki aydan uzun bir süreyi burada geçirmiş, al-Ammani'nin cömertçe sağladığı konforun, nefis yemeklerin, sessizliği sadece ona ulaşıp giysisinin eteğinden tutmak isteyen hayranlarının kapıya vurmasıyla bozulan avlunun tadını çıkarmış. Deniz rotaları kış şartlarından dolayı elverişsiz hale geliyordu, ama Halevi söylediği kadar çok gitmek isteseydi hâlâ eski dostu Halfon ibn Natanael dahil olmak üzere rakip bir hayran topluluğunun varlığıyla onu onurlandırmaları için feryat figan ettiği Fustat'a gidebilir, burada Kutsal Topraklar'a gidecek kervanlardan birinde kendine yer bulabilirdi. Halevi *Hanuka*'dan bir süre önce Nil nehrinden yukarı doğru yolculuğunu yapmış ve *nagid*'le, yani Kahire cemaatinin başkanı Şmuel ibn Hananiya'nın yanında kalmış ve Hananiya, onu ağırlamak isteyen saldırgan cemaat üyelerini geri püskürtmek için elinden geleni yapmaya çalışmış. O kış bir ara Halevi'nin Kutsal Topraklar'a karadan gitmek için bir girişim yaptığı anlaşılıyor, ama bu tür bir yolculuk da, sallanarak yürüyen bir devenin üzerinde saatler boyu oturmaktan ve

yolun tren yoluna göre çok daha güneye uzanmasından dolayı deniz yolculuğu kadar zorlu geçecekti. Halevi ya bu sıkıntılı şartlardan, ya hastalıktan ya da endişeden kervandan ayrılıp Fustat'a dönmüş, ama bu yolculuğun altmış yaşlarında, sakalına kır düşmüş bir adam için fazlasıyla zor olacağını söyleyenlerin dil şaklatmalarıyla, kafa sallamalarıyla ve "ben demiştim"leriyle karşılanmış. Mısır'ın nesi kötüydü ki burada kalmak istemiyordu?

Pek bir kötü tarafı olmadığını günahlardan arınmanın ve Siyonist uyanışın şair-kâhini de kabul edecekti, ara sıra büyük nehrin kıyısına inmeyi başardığı zaman. Bunların tadını çıkarmasına izin mi yoktu? Yosef'in burada refah düzeyi yükselmemiş miydi? Tanrı'nın planları arasında Mısır yok muydu? Böylece kendi kendini eleştirmeyi yavaş yavaş bırakan ve hayatın zevklerinin tadını çıkarmayı da seven yaşlı Yehuda, nehrin kıyıları aniden yemyeşil olurken bahar onuruna son bir kutlama yazdı:

Zaman titreyen kıyafetlerini çıkarıp
En güzel giysileriyle ve mücevherleriyle donandı mı
Toprak şimdi harika dokunmuş, altınla işlenmiş
Keten elbiselerini giydi mi…[242]

Ama yaşlı adamın seyrettiği sadece doğa değildir:

genç kızlar nehir kıyısında dolaşır
kollarında pirinç bileziklerinin ağırlığı
yürüyüşleri bilekliklerle sınırlanmış.

Ve Halevi, gözlerini güzel kızlardan alamayan Granadalı çocuk olur yine:

kalp yaşını unutup özeniyor
ve Mısır'ın cennetini düşünüyor

[242] Cole, 169.

gençleri nehir kıyısındaki bahçelerde,
kıyıları boyunca, buğdayların
kızıla çalan altına döndüğü tarlalarda.

Halevi burada yine, konuya arzuyla başlanabilen, başlanması beklenen, ama dini duygularla bitmesi gereken Arap tarzı kasideler yazar, böylesi de ona son derece uygundur. Batıdan gelen bir esinti onu bu sefer İskenderiye'den ileriye, son gideceği yere gitmek için bir deniz yolculuğuna daha çıkmaya davet eder.

İki tür özlemle dolu olan bu şiir o kadar rağbet görmüş ki, Halevi İskenderiyeli ev sahibi al-Ammani onuruna daha da dehşet verici düzeyde şehvetli bir şiir yazmış: bu seferkinde yine el ve ayak bilekleri takılarla kaplı, "elma ve nar şeklinde gümüş zillerle yüklü," saçları "vedalaşmaların kasveti kadar siyah" veya "güneşe baktılar mı hemen yanan" açık tenli kızlardan söz eder: "Çekici, kıvrak ve ince uzun, hepsine ve tehlikeli kırmızı dudaklarına aşık olabilirim."[243] Şiirin ikinci yarısında Halevi olması gerektiği gibi dini duygulara döner, kendini Siyon'da gözyaşları yerlere akan, yalınayak bir hacı olarak tasvir eder, ama hayatı ertelemelerle dolu bu yaşlı adamın şiirin başındaki iştahlı bakışları o kadar rahatsız edici gelir ki, Halevi'nin tamamlayamadığı kervan yolculuğunu düzenlemiş olan bir tanıdığı, al-Ammani'ye şiirin ciddiyetsizliğinden yakınmış, ama el-Ammani'nin bundan hiç rahatsız olmadığı anlaşılıyor.

Her halükârda bu, Halevi'nin dünyevi zevklere dair son duygu patlaması olmuş. Mısır'da *Pesah* Bayramı gelip geçmiş ve Yehuda Halevi dualarında doğudan sadece usulen söz etmekle yetinmemeye karar vermiş. Yalnız başına çıkacağını söylediği yolculuk artık yaklaşmıştı, damadı Yitzhak ona Kahire'de kalacağını söylemiş, Şlomo ibn Gabbai de ona katılmamış. 7 Mayıs günü şair, zihninde ve kalbinde huzursuz-

[243] Halkin, *Yehuda Halevi*, 211-12.

lukla Tunus'ta Kayravan'dan gelen ve Akka'ya gidecek olan bir gemiye binmiş. Bir hafta boyunca hâkim rüzgârlar doğudan esmiş. Sonra rüzgâr dönmüş. Yelkenler dolmuş, gemi limandan ayrılmış ve Yehuda Halevi'den bir daha kimse haber almamış.

Yahudiler yüzyıllar boyunca ona ne olduğunu öğrenmek istemiş.[244] Halevi'nin doğduğu şehirden gelen seyyah Tudelalı Benjamin, Tiberias'a yakın yerde, Celile denizinin tam kıyısında onun mezarını gördüğünü iddia etmiş. Ama ondan sonra başka hiçbir tanık bu durumu teyit etmemiş ve hem Halevi'nin ünü hem de Yahudi hacıların azmi göz önüne alındığında, böyle bir mezarın göz ardı edilmesi pek muhtemel değildi. Her halükârda, kendinden önceki veya sonraki şairlere göre Kudüs'e daha duygulu bir şekilde, çılgınca özlem duyan Yehuda Halevi için Yahudilerin Kudüs özlemini yansıtacak bir hikâye uydurulmuş. XVI. yüzyılda İtalyan Yahudi Gedaliya ibn Yahya, 1586'da Venedik'te yayımlanan İbranice bir derlemede, Halevi'nin Kudüs'ün kapısına kadar ulaştığını, ama Arap bir süvarinin atlarının ayakları altında ezilip öldüğünü iddia etmiş.

Halevi'nin o noktaya kadar ulaşmış olması mantıklı mıdır?[245] İskenderiye'den Akka'ya olan kısa yolculuğu atlattığını varsayarsak, 1141 yılının Mayıs ayı sonunda veya Haziran başında, yani hem Süleyman'ın Tapınağının hem de İkinci Tapınağın yıkılışının yasını tutmaları için Yahudilere uygu-

---

[244] Judah Alharizi'nin XII. yüzyılda, dolayısıyla Halevi'nin ölümünün üzerinden çok da zaman geçmeden yazdığı *Tahkemoni Kitabı* adlı müthiş eserde, Halevi'nin hayatının sona erdiği yeri bulmaya çalışan, ama başarılı olamayan herkesten söz eder. Judah Alharizi, *The Book of Tahkemoni: Jewish Tales from Medieval Spain* (çeviri, açıklama ve notlar: David Simha Segal), (Oxford ve Portland, OR, 2001), 43, 240-1, 533.

[245] Halevi'nin Filistine'e ulaşmış olması ihtimalini hüsnükuruntu sayıp ihtimal dışı gören, *Geniza* öncesi tarihçilerin tersine, Goitein Kahire *Geniza*'sında bulunan, Halevi'nin ölüm dönemine yakın tarihli mektupların onun orada öldüğünü gösterdiğine inanır.

lanan yasakların hafifletildiği ve o sene 18 Temmuza denk gelen Av ayının dokuzuncu günündeki oruç gününe yakın bir tarihte Kudüs'e ulaşmış olması mümkündür. Haçlılar şehrin çevresini dolaşıp kapılarında dua etme adetine iyi gözle bakmazlardı, ama Halevi, Zeytin dağına tırmanmış ve kiliseye dönüştürülmüş olan Kubbetüs Sahra'nın bulunduğu Tapınak Dağına doğru bakmış olabilir. O kadar uzağa ulaştıktan sonra o kapılara yaklaşmayı, hatta defalarca mırra gibi kokması ve bal gibi tatlı olmasını beklediği tozlar içinde yere kapanmayı istemiş olması ona uygun bir davranış olurdu.

7

AŞKENAZ KADINLARI

I. Günah Keçileri

O kadar güzel isimler, o kadar korkunç ölümler. Tatlı Doulcea, *eşet chayil*, yani değerli kadın, Parfümcü olarak bilinen kocası, Pietist haham Eleazar bar Yehuda'ya göre değeri yakuttan fazla eden kadın, 1196'da, kızları Hannah ile Bellette evlerinde ölüm döşeğindeyken yardım aramaya çıktığı Worms sokaklarında parçalara doğranmış; iki defa boşanmış, çelik gibi güçlü, para torbaları olan Licoricia, Londra Kulesi hapishanelerinde üç defa kalmasına rağmen hayatta kalmış, ama sonra 1277'de, Winchester'daki evinde, Hıristiyan hizmetçisi ile beraber öldürülmüş; 1096'nın baharında bir intihar kapanına yakalanan zavallı kuş, Wormslü Zipporah, dışarıda Haçlı çeteleri İsa'yı öldürenlerin kanı aksın diye bağırırken, oğlunun babası tarafından öldürüldüğünü görmemek için kocasına önce kendini öldürmesi için yalvarmış; Kölnlü güzel gelin Sarit, kayınpederi, Levili Yahuda tarafından tam ortadan, boğazından kasıklarına kadar yarılmış, nikâh gecesi kanlı bir düğüne dönüşmüş; ikisi Kölnlü, ikisi Trierli, köprüdeki kadınlar kız kardeşlerinin acımasızca vaf-

tiz çeşmesine sürüklendiğini görünce vaftize meydan okuyarak atlayıp Mosel nehrinin karanlık sularında boğulmuşlar; Yahudiliği kabul edip Narbonnelu Haham Davut Todros'la evlenen isimsiz kadın öfkeli ailesinden kaçarken Monieux'ye sığınmış, ama bir haçlı çetesi Haham Davut'u öldürmüş, çocuklarından ikisini esir alıp dinlerini değiştirtmiş, dul kadını da bebeğiyle sefil halde bırakmış.[246]

Bir de adını herkesin öğreneceği Poulceline vardı, kralın kayınbiraderi ve vekilharcı, Blois Kontu Thibaut'ya yakın –Bonnlu Efraim'e göre çok yakın– olan güzel Poulceline, ama Bloislı Yahudilerle birlikte 1171'de canlı canlı yakıldığında bu durum hiç de işine yaramamış. Peki ne yapmıştı? Diğer güzel isimli bütün o kadınlar ne yapmıştı? Her zamanki gibi, tek suçları Yahudi doğmuş olmaktı. Ama çocuk öldürdükleri, özellikle de Hıristiyan çocukları öldürdükleri anlatılırdı. Böyle bir suçlamanın inandırıcı olması için bir ceset olması gerekmiyordu. Blois'da hiçbir ceset bulunmamış, hatta hiçbir çocuk kaybolmamıştı, ama mayıs ayında bir hizmetkâr atına Loire nehrinden su içirirken nehrin kıyısındaki bir Yahudinin elinden küçük ve soluk renkli bir şeyi kaçırdığını görmüş. Aslında Yahudinin elinde birkaç tabaklanmamış deri parçaları varmış, ama bir tanesi suya düşünce, hizmetkârın efendisine anlattıklarına göre, atı ürkmüş ve su içmek istememiş, bu da nehirde korkunç bir şeylerin döndüğünün işaretiymiş. Bir deri parçası. Olanlar Kont Thibaut'ya haber verilmiş, o da adamın anlattıklarının doğru olup olmadığının anlaşılması için su işkencesine tabi tutulmasına karar vermiş. Adam hayatta kalmış; böylece Blois'da yaşayan otuz kadar Yahudi tutuklanıp hapse atılmış ve o dönemde âdet olduğu üze-

[246] Dul kadının yardım talep ettiği mektup Kahire *Geniza*'sındadır. Bkz. Judith R. Baskin, "Medieval Jewish Women," Linda E. Mitchell (ed.), Women in Medieval Western European Culture (New York, 1999) içinde, 79; ayrıca bkz. Avraham Grossman, *Pious and Rebellious: Jewish Women in Medieval Europe* (Waltham, MA, 2004); Elisheva Baumgarten, *Mothers and Children: Jewish Family Life in Medieval Europe* (Princeton, 2004).

re birbirine ve zemine zincirlenmiş. Bir tek Poulceline muaf tutulmuş, bu durum da onu düşmanı olarak gören Kontess Alix'i çok kızdırmış. Yahudi kadının kont üzerinde büyük etkisi olduğundan korkulduğu için Poulceline'in kontla konuşmasına izin verilmemiş. Kuzey Avrupa'daki başka birçok Aşkenaz kadını gibi Poulceline de varlıklı bir kadınmış; fakire de zengine de, Yahudiye de Hıristiyana da borç verirmiş ve bu yönlerden de faydası dokunduğu kontun saygısını ve muhtemelen fazlasını kazanmış. Din kardeşlerinin uğradığı haksızlıklardan dolayı ara sıra ona şikâyette bulunurmuş. Bu durum olayları daha da kötüleştirmiş olabilir, çünkü Thibaut'nun Poulceline'i tutmasının sebebi para olsun, bedeni olsun veya her ikisi olsun, kadın şehirde hiç sevilmeyen biri haline gelmiş. Zaten o da bir süre sonra hapisteki Yahudilere katılmış ve 26 Mayıs günü pazar meydanında yakılan ateşte onlarla birlikte ölmüş. Belki de Loire nehrine atılan bebek hikâyesi sadece Poulceline'i bitirmek için uydurulmuştu.

Orleans ve Loches'ta yaşayan Yahudilerin mektupları yoluyla haberi alınan bu hukuki katliam o kadar korkunçtu ki Parisli Yahudiler cesaretlerini toplayıp Kral VII. Louis'ye bir heyet göndermişler. Kraldan gelen cevabın anlatıldığı bir mektupta kralın "kalbini cömertçe bize açtığı" şeklinde güzel haber verilmiş. Louis şaşırtıcı bir şekilde Thibaut'nun, adaletsiz davrandığı takdirde cezalandırılacağını söylemiş. "Şimdi, topraklarımda yaşayan Yahudiler, o zorbanın sorumluluk alanında yaptıklarından dolayı korkmanız için bir neden yok. İnsanlar Pontoise ve Joinville Yahudilerine karşı da aynı suçlamayı getirdiler, ama suçlamalar bana sunulduğunda sahte oldukları anlaşıldı... topraklarımda yaşayan Yahudiler, sizi temin ederim ki sizinle ilgili böyle şüpheler taşımıyorum. Şehirde veya şehir dışında bir ceset bulunsa bile, o konuda Yahudilere karşı bir şey söylemem."[247]

[247] Robert Chazan, *Medieval Jewry in Northern France: A Political and Social History* (Baltimore, 1973), 37-8.

Ama bu üzüntü ifadesi çok geç gelmiş. Blois'daki Yahudiler, mesnetsiz bir suçlama sonucunda bir günde yok edilmiş, ama bir mucize sonucu (muhtemelen işin içinde para vardı) cemaatin kitapları ve tomarları kurtulmuş. Bütün bir cemaatin Hıristiyan çocukları öldürmekle suçlanması için bir atın nehirden su içmeyi reddettiği iddiaları yeterli gelmişti. Yahudilerin kendi çocukları dahil, çocuklara ne yaptıklarına dair halk arasında yayılan paranoya antikçağa dayanıyordu. Josephus ile İskenderiyeli Philon Yahudilerin çocuk kaçırdıklarına dair suçlamaları reddettiklerine göre onları ciddiye almış olmalılar. Antiokheia'da Johannes Khrysostomos da Yahudileri defalarca şeytana uyarak kendi çocuklarını hayvanmış gibi kurban etmekle suçlamıştı. Kutsal metinler de bu paranoyaya uyacak şekilde çarpıtılıyordu. Kitab-ı Mukaddes'te, putperestliği yeniden canlandıran Kral Manasse'nin Molok onuruna çocuk kurban etmesinden duyulan dehşet, bu uygulamayı tarihsel açıdan teyit eden bir araç haline getirildi. İbrahim'in Tanrı'nın emriyle de olsa oğlu İshak'ı kurban etmeye hazır olması, onu son anda durduran meleğe rağmen, meşum yorumlamalara tabi tutuldu. Ortaçağda Hıristiyanlar hem İkinci Makabeler kitabını hem de Josephus'un *Antiquitates Judaicae* ve *De Bello Judaico* eserlerini tanırdı: bu kitaplarda, Seleukidlerin Yahudiliğe zulüm uyguladığı dönemde Yahudi bir annenin yedi oğlunu domuz eti yemek gibi putperestlere özgü, kutsallığa hakaret niteliğindeki eylemlere maruz bırakmaktansa onları kurban etmeyi tercih ettiği anlatılır. Son oğlana, boyun eğdiği takdirde Antiokhos'un verebileceği her şey –para ve makam– sunulur, ama annesi onu kardeşlerine katılmaya teşvik eder. Ondan cennete girdiği zaman İbrahim'i bulup ona tek bir sunağı varken kendisinin yedi sunağının olduğunu söylemesini ister. Bu hikâye de annenin kale duvarlarından kendini atıp ölmesiyle sonuçlanır.

XII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, böyle şeylere inanmaya hazır olan Hıristiyanlar, Yahudi anneleriyle babaların, çocuk-

larının İncil'in ışığıyla aydınlanmasındansa onları öldürmeye hazır olduklarını varsayardı. Ama asıl dehşet uyandıranlar, Hıristiyan geleneklerinde Meryem Ana'nın saflığının ve anne sevgisinin şeytani zıddı olarak sunulan, cinayet işlemeye meyilli Yahudi annelerdi. Meryem Ana da Yahudi kadınları da çocuklarını kurban etmişti, ama Hıristiyan teolojisinin sevgi dolu ebeveynleri Tanrı baba ile İsa'nın vücut bulmasının aracı olan Meryem Ana oğullarını insanlığın kurtulması için bir merhamet eylemi olarak kurban ederken, Yahudi anneler belki de şeytanın etkisi altında çocuklarını öldürürken günah işlemişler ve tahayyül edilemez bir katliam gerçekleştirmişlerdi.

Bu olayların –hem Makabeler hem de Birinci Haçlı Seferi zamanında– Yahudi versiyonu ise tam tersidir. Haçlılar katliam yapmak üzere geldiklerinde, Yahudilerin elinde Josephus'un İbranice versiyonu olan, X. yüzyılda İtalya'da yazılan *Josippon* olmalıydı. Bu kitabın sayfalarında yedi oğulun annesi (Midraş'a göre adı Miryam bat Tançum 'dur) kalpsiz bir fanatik değil, tiranların zaferini elinden almış ve kutsallığının üstün gelmesini sağlamış biridir. Anne babaların çocuklarını, Yahudi olmayanlar tarafından öldürülmesindense kendileri öldürmeyi tercih etmeleri şeklindeki Yahudi şehitliğinin benimsenmesi de, tam da bu dönemde Hıristiyan kültürüne baskın olan şehitlik idealine karşı bir zafer olarak sunulmuştur. Bu şehitliklerin hikâyesini (genelde dayanılmaz, korkunç ayrıntılarla) anlatan üç Yahudi tarihi kayıtta gerçekten Rheinland'da 1096'da olanların mı sunulduğunu asla bilemeyeceğiz, çünkü Hıristiyan anlatımlarında bazı olaylara imalar dışında bu olanları teyit edecek bağımsız kaynaklar yoktur. Ancak anlatılanların temelde, hatta ayrıntılarında gerçek tarihi kayıtlar olmadıklarını düşünmek için bir sebep yoktur.[248] Ama asıl tartışmasız olan, erken dönem

[248] Yahudi anlatımlarındaki gerçeklik meselesi konusunda derin ve sıklıkla dokunaklı bir tartışma için bkz. Jeremy Cohen, *Sanctifying the Name of God: Jewish Martyrs and Jewish Memories of the First Crusade* (Philadelphia, 2004).

Yahudi tarihlerinin dinin felaketin kalbindeki yerini anmak için, Yahudi ailelerin vaftiz veya katliam yoluyla ölümden kaçınmak için kendi kendini yok etmeyi tercih etmesini seçmiş olmasıdır.

Her halükârda 1096'da, Blois'daki olaylardan yetmiş beş yıl önce Yahudi annelerle çocuklarına tahayyül bile edilemeyecek, korkunç bir şey olduğuna ve ondan sonraki Yahudi hafızasını ebediyen gölgelediğine şüphe yoktur. Papa II. Urbanus, Kasım 1095'te Clermont Konsilinde Kutsal Toprakları Sarazenlerin kirli nezaretinden kurtarmak amacıyla bir haçlı seferi için çağrıda bulunduktan bir süre sonra, Fransa'da ve Rheinland'da Münzevi Pierre gibi popüler vaizler, bu arınma işi için Hıristiyan kılıçlarının Filistin'e ulaşmasını beklemek gerekmediğini düşündüler. Kendi aralarında, Rheinland'ın şehir ve kasabalarında, Speyer ile Mainz'da, Worms ile Köln'de İsa'nın düşmanları yaşamıyor muydu? Haçı benimseyenler kutsal davaları uğruna kan ve para akıtacakken, "neden onların [Yahudiler] hayatlarını sürmelerine ve aramızda yaşamalarına izin verelim? Kılıçlarımızı önce onlara karşı kullanalım, sonra da yolumuza devam edelim."[249] Kurtarıcının döktüğü kanın intikamı bu kutsal savaşın başında, kanlı bir vaftiz şeklinde alınabilir, Yahudilerin haram kazançları da doğru dürüst şekilde değerlendirilebilirdi. Her şey çok derli toplu şekilde planlanmıştı. Sefil, tövbe etmeyen, kan emici Yahudiler Kudüs'ü İsa'ya geri kazandıracak olan ordulara mali destek vererek suçlarının cezasını çekmeye devam edeceklerdi.

Hayra alamet değildi bu. Hıristiyanlığın hâkimiyetindeki Avrupa'nın tamamında olduğu üzere Fransa'da ve Rheinland'da yaşayan Yahudiler de, Aziz Augustinus'un, Kurtarıcıyı öldürme karşılığında Tapınaklarının yıkılmasıyla, Kudüs'ten kovulmalarıyla ve dünyanın dört bir tarafına

[249] Jeremy Cohen, *Living Letters of the Law: The Idea of the Jew in Medieval Christianity* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1999), 155.

dağılmalarıyla cezalandırıldıklarını söylemesi sayesinde hayatlarını sürdürüyorlardı. Bu cezalar o kadar ağırdı ki, "hayatlarının ölümden bile kötü" olduğu söylenirdi. Ve bu sefaletleri içinde yaşamalarına izin verilecekti, çünkü bir bütün olarak Kâbil'in izini taşıyan bir halktılar, Hıristiyanlığın kurtuluşunun canlı tanıklarıydılar. Bu görüş doğrultusunda da muhafaza edilmeleri gerekliydi. Onları yok etmek, İsa'nın İkinci Gelişinin ön koşulu olan büyük din değiştirme sürecine engel olma sonucunu doğurabilirdi. XI. yüzyıl sonlarında Papa II. Alexander, cemaatine Yahudi öldürmenin Tanrı'nın merhametine hakaret niteliğinde bir meydan okuma anlamına geleceğini hatırlatmıştı. Dolayısıyla İsa'dan uzak yaşamayı seçtikleri hayatın sefilliği Yahudilere sürekli hatırlatılacak, Kurtarıcının eserlerini ve anılarını karalamaları ve kirletmeleri engellenecekti, ama Yahudileri –sonradan ışığı görmelerinin sağlanabilmesi için– korumak, onlara zulüm etmemek ve zarar vermemek Kilisenin ve itaatkâr, dindar prenslerin göreviydi.

Hem zaten Yahudiler ekonomik açıdan da faydalıydı. Hıristiyanların dini yasalar doğrultusunda faizle borç para vermesi yasak olduğundan Yahudiler, Hıristiyanlığın şanının muhafaza edilmesi ve yayılması için gerekli olan büyük sermayenin başlıca (ama tek değil) kaynağı haline gelmişti. Yasaklara rağmen Hıristiyanlar da tefecilik yapıyordu (Cahorslular ve Lombardialılar), ama onların faiz oranları Yahudilerinkinden daha yüksekti. Ayrıca Yahudilerin asillerin, kralların ve başpiskoposların korumasına tamamıyla bağımlı olması ani ve keyfi vergilere, el koymalara, çok yüksek veraset vergilerine tabi tutulmalarına, hatta onlara olan çok ağır borçların doğrudan feshedilmesine imkân sağlıyordu. Ortaçağ hükümdarları topraklarını genişletmek açısından hırslandıkça ve güçlerini manastırlar, katedraller, saraylar ve ordular yoluyla göstermek istedikçe, peşin paraya ihtiyaçları giderek artmıştır. Yahudiler ne kadar zulme uğradıklarını ve genel anlamda aşağılandıklarını iddia

ederlerse etsinler, daima o açgözlü taş ustalarına, ustalara ve kâhyalara ödeyecek kadar paraları oluyordu.

Dolayısıyla Yahudilere, Frankların hükümdarı Dindar Louis tarafından, krallığının topraklarına yerleşmelerini teşvik etmek için yayımlanmış bir emirnamenin şartları doğrultusunda bir dereceye kadar misafirperverlik gösterilirdi. Özgürce yolculuk yapmalarına, sinagog inşa etmelerine izin verilirdi, bazı vergilerden ve işgaliye bedellerinden muaf tutulurlardı ve kendi cemaatlerini yönetme haklarına sahiptiler. Mesleklerden ve bir loncaya üyelik gerektiren çeşitli faaliyetlerden hariç tutulurlardı (tıp dışında, çünkü Müslümanlar gibi Hıristiyanlar da Yahudi hekimler olmadan yapamazdı). Ama Latinlerin hâkimiyetindeki güneyde, Yunanların hâkimiyetindeki doğuda ve hoşgörüsü giderek azalan İslam âleminde hayat zorlaşırken bu şartlar bile yeterince iyi sayılırdı. Böylece cemaatler kök saldı, Raşi olarak bilinen ve Troyes kentindeki akademisinde Kitab-ı Mukaddes tefsirinde devrim yaratan Reb Solomon ben Isaac başta olmak üzere hahamlar ve öğretmenler geldi.

Ama çok geçmeden, II. Urbanus'un haçlı seferi çağrısının piskoposların ve kralların kontrol altına alamadığı bir hiddeti ortaya çıkardığı anlaşıldı. Latin tarihçi Aachenli Albert, 1096'nın başlarındaki o günlerden söz ederken şöyle der: "İnsanlar Tanrı'nın aşkıyla ve ateşiyle yanıyordu... ama bu arada vahşi olaylar da başladı ve dur durak bilmedi... sözüm ona Hıristiyanlar sahtekârlardan, günahkârlardan ve canilerden uzak duramadı ve korkunç günahlar işlediler, bir kazdan Tanrı'nın ruhunu içeriyormuş gibi söz ettiler, aynı şeyi bir keçi için de söylediler. Sonra da zalimliğin ruhuna maruz kaldılar."[250] Tehditkâr, şiddet yanlısı vaizlerin ve Flonheimlı Emicho gibi o ana kadar kimsenin tanımadığı kontların liderliğinde toplanan köylülerden oluşan ordular,

[250] Aachen'li Albert'i alıntılayan: Kenneth R. Stow, *Alienated Minority: The Jews of Medieval Latin Europe* (Cambridge, MA, 1992), 109.

ülke içinde ilerlerken her tarafı yağmalamaya eğilimliydiler ve Yahudiler kolay bir hedef teşkil ediyordu. Mallarını yağmaladıktan sonra neden Yahudileri öldürmesinler ki? Ellerine bu fırsatın geçip geçmemesi, dini ve dindışı yetkililerin Yahudileri korumak için bu azgın çeteleri durdurmakta ne derecede kararlı olduklarına bağlıydı. Yahudi mahalleleri ve merkezlerinde yer alan sinagoglar genelde tam da bu korkutucu ihtimaller göz önüne alınarak, katedrale ve piskoposun konağına yakın yere inşa edilirdi. Ama Yahudiler için başa dert alma istekliliği, bölgeden bölgeye değişiklik gösterirdi. Trier'de iyi niyetli piskopos Engilbert, Yahudileri din değiştirip, kendilerini kurtarmaya ikna edememekle kalmayıp Yahudileri koruduğu için kendi hayatının da tehlikeye girdiğini anlayınca hemen geri çekilmiş ve korkunç olayların gerçekleşmesine izin vermiştir. Öte yandan Speyer'de Piskopos Johann ile Yahudi cemaatinin lideri Yekutiel ben Moses bir felaketi önleme amacıyla şehirdeki tüm Yahudileri piskoposluk sarayının müstahkem bir avlusuna almışlar, sonra da onları şehir dışındaki daha da güvenli bir kaleye götürmüşler.[251] Yahudileri tehdit edenlerin elleri kesilmiş, böyle bir önlemin de güçlü bir caydırıcı etkisi olmuş olmalıdır.

Worms'da işler o kadar iyi gitmemiş.[252] Kutsal kazıyla beraber Emicho'nun katliamcı ordusu surlarının önünde görünmeden önce bile, Worms, Yahudilerin bir Hıristiyanı canlı pişirip onu gömdükleri, kazanda kalanları iyice karıştırıp, halkı zehirlemek amacıyla şehrin kuyularına döktükleri dedikodusuyla çalkalanmış ve şehirde bir nefret dalgası yayılmıştı. Bu cinnet halinin beraberinde getirebileceği korkunç sonuçlara rağmen, Yahudilerin hepsi piskoposun sarayına sığınma fırsatından faydalanmamışlar; bu konudaki tereddüt-

[251] Yahudi anlatımlarının bu krizi ele alma şekilleri konusunda bkz. Robert Chazan, *God, Humanity and History: The Hebrew First Crusade Narratives* (Berkeley, 2000), 32-3 vd.

[252] Nils Roehmer, *German City, Jewish Memory: The Story of Worms* (Waltham, MA, 2010), 13.

lerini anlamak zor değildir. Hamilerinin güvenilir olduğuna inanıyorlardı ve komşularının birer katile dönüşebileceğine inanmak istemiyorlardı. Worms gibi bir şehirde her gün ilişki halinde olan Yahudiler ile Hıristiyanlar, daima birbirlerinden çok şüphelenmelerine (ve birbirlerinin dinlerine savurdukları küfürlere) rağmen, sürekli karşılıklı bir nefret halinde yaşamazlardı. Aynı sokaklarda yürürlerdi, genel anlamda benzer şekilde giyinirlerdi (çünkü Yahudilerin giysilerine, onları diğerlerinden ayırt edecek işaretler takma zorunluluğu henüz başlamamıştı), birbirlerinin dilini anlarlardı ve birçok âdetleri ortaktı. Köylüler ve ayaktakımı istediği kadar kudurup köpürsün, Worms halkı kötü davranmazdı. Ama iyimser Yahudilerin gözü açılacaktı. Hepsi olmasa da kent halkının bir kısmı provokatörlere katılmış ve ilk katledilenler yerlerinden ayrılmayan Yahudiler olmuş. Emicho'nun adamlarına vatandaşlar, zanaatkârlar ve köylüler de katılmış ve Piskoposluk sarayına sığınan Yahudiler bile kuşatmanın kurbanı olmuş. Worms'un şehitlik anma kitabına göre Mayıs 1096'da gerçekleşen iki büyük saldırıda sekiz yüz kişi ölmüş, ama öldürülenlerin sayısı aslında bine yakın olmalıydı, çünkü cemaatin neredeyse tamamı ortadan kaldırılmış.

Ama en korkunç felaket, Yahudiliğin en eski ve en müreffeh merkezlerinden biri olan Mainz'da gerçekleşmiş. Haçlılar bu arada bir orduya dönüştüğünden ve şehrin kapılarına dayananların sayısı 12.000'e ulaştığından, katliam tehdidi giderek daha olası hale gelmiş. Piskopos Ruthard kaygı içinde ne mümkünse yapmış, korku içindeki Yahudilerin katedral ve saray içine sığınmasına izin vermiş. Başka yerlerde olduğu üzere, terk edilen Yahudi mahallesi yağmalanıp ateşe verilmiş. Silahlı güruh iki gün boyunca yaklaştırılmamış, ama sonuçta sayılarına karşı koymak mümkün olmamış. Kapılar kırılınca Yahudi kanına susamış İsa'nın askerleri saraya dalmış.

Yahudileri nelerin beklediği apaçıktı. Ortadan kaldırılmaları ya kılıç zoruyla Hıristiyanlığı kabul ederek (gerçi haçı kabul etmek, fiziksel zarara uğramayacakları anlamına

gelmiyordu), veya çocuklar dahil öldürülerek olacaktı, çünkü çocukların büyümesiyle İsa'dan nefret edecek yeni kuşaklar yaratmasına izin verilemezdi. Gerçekleşen felaketin kelimelerle anlatılamaz dehşeti üç Yahudi eserinde anlatılmıştır: o tarihlere yakın dönemde yazılmış ayrı anlatımlardan derlenmiş "Mainz İsimsizi"; en uzunu olan Solomon bar Samson'un XII. yüzyıla ait anlatımı; ve Haham Eleazar bar Nathan'ın anlatımı.[253] Din değiştirme ile ölüm arasında tercih yapmak zorunda kalan Yahudilerin hepsi olmasa da çoğu ölümü seçmiş. Tevrat'ta insanın kendini öldürmesi apaçık bir şekilde yasaklanmıştır, ama Makabelerle savaşlar, Josephus'un anlattığı, I. yüzyılda Masada'da gerçekleşen toplu intihar ve Hadrianus'un zulmü döneminde Haham Akiva ile Haham Hananiya'nın hafızalara kazınan ibretlik intiharları sonucunda ölümün ve özellikle kendini öldürmenin mecburi ihlale tercih edilip edilmeyeceği konusunda kapsamlı bir Rabbinik edebiyat gelişmişti. Bazı görüşlere göre Yahudiler enseste veya adam öldürmeye mecbur tutulmadığı sürece şahsen ihlale mecbur edilmeleri kabul edilebilir olaylardı. Ama Yahudiler alenen günah işlemeye zorlanırsa ölümü kabul etmek daha kutsal bir seçenek olurdu. Ayrıca böyle ölümler Tanrı'nın zaferi sayılırdı, hatta onun tarafından şer güçlerine karşı emredildiğinden bir yüceltme eylemi, son nefesle birlikte söylenen *kidduş haşem*, yani Tanrı'nın ismini kutsamak olarak görülürdü. Katledilenlerin ödülü de (Hıristiyanlara da taahhüt edildiği gibi) doğrudan Cennete kabul edilmekti. Masada'nın son savunucularına liderleri Eleazar bar Ya'ir'in yaptığı konuşmayı yankılayan Solomon bar Samson'un anlatımına göre Mainz liderlerinden biri şöyle der: "Güçlü olalım, kutsal dinimizin boyunduruğuna tahammül

[253] Tam metinler için Shlomo Eidelberg (çev. ve ed.), *The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First Crusades* (Hoboken, NJ, 1996); ayrıca bkz. David G. Roskies (ed.), *The Literature of Destruction: Jewish Responses to Catastrophe* (Philadelphia ve Kudüs, 1989), 75-82.

edelim... çünkü düşmanımız bizi bir tek bu dünyada öldürebilir... ama ruhlarımız cennette, Tanrı'nın şanının ışıl ışıl yansımasında ebediyen yaşayacaktır... Onun iradesini yerine getirdiğimiz için mutlu olalım."[254]

Ancak son anda, umutsuz şartlar altında yapılan eylemler olsa da korkunç eylemlerdir ve Solomon bar Samson'a ait olan en acı anlatım başta olmak üzere, anlatımların hepsinde ölüm öncesi hummalı hazırlıklar tasvir edilir. Mainz'daki Rachel "Hanım"ın muhteşem kızları kendi boğazlarını kesmek için kullanacakları bıçakları bilerler ve kurbanlık hayvanlar keseceklermiş gibi –kendileri de birer kurbanlık hayvana dönüşmüşlerdir zira– bıçak ağızlarının körleşmediğini temin ederler.

Bütün bu olanlar Yahudi tarihi kayıtlarında kayıtsızlıkla da, İkinci Makabeler kitabında yedi oğlu ölen kadının vazgeçmek bilmeyen, aklını kaybetmiş kararlılığıyla da anlatılmaz. "Cesur kadınlar" şehri kuşatanlara taşlar ve kayalar fırlatırlar, onlar da o taşları ve kayaları geri fırlatarak kadınların yüzlerini ve bedenlerini yaralarlar. O ana kadar ruhu ele geçirilmiş gibi davranan ve analık duygularını bir yana bırakan Rachel Hanım, eline keskin bir bıçak tutuşturulunca bir kez daha perişan bir anneye dönüşür. O noktada yazar şöyle der: "Bıçağı gördüğünde acı bir çığlık attı, yüzüne vurdu ve 'Ey Tanrım, sevgi dolu merhametin nerede?' diye bağırdı."[255] Olayın diğer versiyonlarından birinde Rachel üzüntüden ve dehşetten o derece kendinden geçer ki kızları yanındaki kişi öldürmek zorunda kalır. Sonra anne duygularını bir kenara iterek oğullarının küçüğü olan Isaac'ı öldürür. O noktada, İsa'nın kendini feda ederken yaptığı

---

[254] Jacob Marcus, *The Jew in the Medieval World: A Source Book, 315-1791,* (Kudüs, 1938), 129; Masada değişmecesi ve tarihi gerçekliğinin yanı sıra anlatımlarda bilinçli olarak benimsenmesi konusunda, Susan Einbinder, *Beautiful Death: Jewish Poetry and Martyrdom in Medieval France* (Princeton, 2002).

[255] Jacob Marcus, *The Jew in the Medieval World,* 167.

gibi kutlu olanların kaderlerini kabullendiği Hıristiyan şehitlik edebiyatıyla tezat oluşturacak çok ilginç bir şey olur. En dayanılmaz sahnelerden birinde, Rachel iki oğlundan büyüğü Aaaron korku içinde, "Anne, anne, beni öldürme" diye bağırır ve bir sandığın altına saklanır. Ama anneyi fanatik amacından vazgeçirmeye imkân yoktur, oğlunu saklandığı yerden bir bacağından dışarı çekerken ona da böyle der. Ve onu da öldürmeyi tamamladıktan sonra, Rachel yere oturur ve elbisesinin uzun yenlerini çocuklarının kanını toplayacak şekilde yerleştirir. Haçlılar eve dalıp onu böyle bulduğunda, yenlerinin içine sakladığı "hazine"yi görmek isterler. Rachel onlara hazinesini gösterir ve Haçlılar onu öldürür. Felaketin son sahnesinde kocası gelip de bu dehşet verici olaya tanık olunca kılıcını kendine saplar, bağırsakları dışarı dökülür (anlatımda bu ayrıntılar ısrarla tasvir edilir) ve sokakta, bağırsakları dışarı saçılmış halde yerde otururken ölür.

Bu hikâyelerdeki kelimelerle anlatılamaz, dehşet verici ayrıntılar doğru olsun veya olmasın (aslında doğru olduklarına inanmamak için ilk bakışta herhangi bir neden yoktur), Yahudi şehitlik hikâyelerinin çarpıcı tarafı, çoğunun temelinde yer alan insan korkusunun, direnişinin, tiksintinin, hatta eziyet dolu kararsızlığın ne kadar inandırıcı şekilde anlatıldığıdır. Yahudi tarihinin bu korkunç bölümüne, zihnin olsun, bedenin olsun, hakikat hissini veren de budur. Mainz'ın *parnas*'ı, yani sinagog bekçisi Isaac bar David örneği, kararsızlığın trajedisini unutulmaz bir şekilde dramatize eder. Haçlılar Isaac'ın karısı, Haham Büyük Samuel'in kızı Skolaster'i (bir Yahudi kızı için ne güzel bir isim) öldürmüştür, Isaac da çocuklarını ve kanayan yaralarıyla yatakta yatan annesini kurtarmak için din değiştirmeye karar verir. Ama üç gün sonra bu kararından büyük pişmanlık duyar, kızlarını bekçisi olduğu sinagoga götürür, onları Ahit Sandığının önünde öldürür ve kanlarını sandığın sütunlarına damlatır. Sonra evine döner ve annesinin karşı çıkmasına rağmen içinde o olduğu halde evi yakar. Sonra yine sinagoga

döner, her köşesini ateşe verir ve Haçlı güruhu ondan oradan zamanında çıkarak kurtulmasını isterken o "sürekli köşeden köşeye giderek ellerini gökyüzüne, ilahi babasına açar ve ateşin içinde yüksek sesle dua ederek" alevlerin arasında yanarak ölür. Anlatıcı Solomon bar Samson din değiştirme sonrası elde edilen bu zafer karşısında sevinmez; tam tersine, anlatıma ara vererek, "Bu olaylar için ağlıyorum. Gözlerimden yaşlar akıyor" der.

Levili Yahuda'nın oğlu İbrahim'in müstakbel gelini güzel Sarit'in hikâyesi benzer, amansız bir duygu karmaşası, şüphe ve korkudan kaynaklanan ıstırap içerir. Kölnlü Yahudiler yakınlardaki köylere taşınmıştı, ama katil çetelerden kurtulacak kadar uzakta değildiler. Müstakbel gelin bir pencereden dehşet içinde katliamı izlemiş ve can havliyle kaçmak istemiş. Ama kayınbiraderi onu görüp odasına sürüklemiş. Yahuda, nikâh töreninin korkunç bir parodisinde (henüz hayatta olan damadın yerine) Sarit'i dudaklarından öpmüş ve "Bakın, hepiniz... bu, kızımın *huppah*'sıdır [evlilik örtüsü]. Herkes hıçkırıklarla ağladı, feryat etti, yas tuttu ve inledi."[256] Sonra kayınpederi Sarit'i İbrahim'e doğru fırlatmış ve onu eserde bir edebi kelamla dendiği üzere, "ortadan" ikiye kesmiş, sonra da bu kanlı düğünü tamamlamak için kendi oğlunu da katletmiş.

Kaç Yahudinin –ki aralarında hiç şüphesiz dindarlar da vardı– "Tanrı'nın ismini kutsamayı" ne kendileri ne de başta çocuklar olmak üzere sevdikleri için hazmedemeyip din değiştirmeyi kabul ettiği belli değildir. Bazıları neredeyse ölümüne dayak yiyip işkence gördükten sonra din değiştirmiştir; bazıları da bir an önce, hatta Haçlılar bölgeden ayrılmadan önce tekrar Yahudiliğe dönmüş ve bedelini de ödemiştir. İşin ilginç tarafı, Alman İmparator IV. Heinrich bir yıl sonra, 1097'de yayımladığı bir fermanda din değiştirmeye mecbur edilen Yahudilerin kendi dinlerine dönmelerine izin

[256] Cohen, *Sanctifying the Name of God*, 142ff.

vermiştir. Bu durum, Kilisenin din değiştirip vaftiz olanların eski dinlerine dönmesini yasaklayan emriyle ciddi bir tezat teşkil ediyordu, ama IV. Heinrich (zaten Papa VII. Gregorius ile aralarında husumet vardı) katliam haberlerine çok öfkelenmiş ve zulüm uygulayanların ciddi şekilde cezalandırılacağını ilan etmişti.

1096 yılının baharında Yahudilere yapılanların korkunçluğu Hıristiyan Avrupa'nın bazı saraylarının aklını başına getirdi. IV. Heinrich'in oğlu ve halefi V. Heinrich babası gibi tetikte kalıp cömertliğini sürdürdü, hatta Yahudilerin toplu katliamla lekelenen kentlere yeniden yerleşmesi için tabi oldukları sınırlamalardan bazılarını feshetti. Fransa'da da, daha önce gördüğümüz üzere, VII. Louis Yahudi nefretinin daha paranoyaya eğilimli akımlarını sert bir şekilde eleştirmiştir. Sonuçta Yahudiler Worms, Köln ve Rouen'e dönmüşler, ticaret ve dua, Tevrat ve Talmud incelemeleri ve hayır işleri üzerine kurulu hayatlarına kaldıkları yerden devam etmişlerdir. Ortaçağ Yahudi hayatının tarihçileri (uzmanlık alanı Haçlı seferlerinin trajik anlatımları olanlar dahil) bir süredir 1096'nın korkunçluğunun ne kadar sıra dışı ve eşsiz olduğunu vurgulamak için çok çaba sarf etmektedir.[257] Aslında Haçlılar Avrupa'yı boydan boya geçerken çoğu yerde Yahudilere dokunmamıştır ve sonraki Haçlı seferleri ilki ölçeğinde katliamları tetiklemedi. Haçlılar 1099'da Kudüs'ü ele geçirip sinagogu yakıp yıktıklarında bile, sinagogun içinde Yahudilerin olup olmadığı kesin değildir. Birçoğu fidye için rehin alındığına, daha da fazlası tutsak edildiğine göre hayatta kaldıkları anlaşılıyor. Yahudiler için hayatın tamamı karmaşa ve sürgün anlamına gelmiyordu.

[257] Örneğin bkz. Robert Chazan, *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe* (Cambridge, 2010): bu eser Chazan'ın Haçlı seferlerinin anlatımları konusundaki etkili ve kapsamlı çalışmalarından gereksiz şekilde çark eder; ayrıca bkz. Jacob Marcus, *The Jew in the Medieval World*; ve bence son derece ikna edici olan Jonathan Elukin, *Living Together, Living Apart, Rethinking Jewish-Christian Relations in the Middle Ages* (Princeton, 2007).

Tabii bir dereceye kadar. Araştırmacılar her zamanki gibi görüşlerinde biraz fazla ileri gitmiş olabilirler. Avrupa'da akılları başına gelmiş hükümdarların yanı sıra, paranoyaya dönmeyi seçen halefleri de vardı. VII. Louis'nin oğlu Philippe Auguste, Bray şehrinde (büyük olasılıkla Brie) bir Yahudi öldüren bir Hıristiyanın infaz edildiği ve yakışıksız kutlamalar düzenlenerek suçlu adamın *Purim* hikâyesindeki kötü adam Haman'la bağdaştırıldığı haberini aldığı zaman, cemaatin tamamının öldürülmesini emretmiştir. Dolayısıyla Aşkenaz dünyasındaki Yahudilerin kronik güvensizlik duygusu bir hayal ürünü değildi, Yahudi karşıtı güruhun en şiddetli saldırılarını kontrol altına almakta Kilisenin de devletin de ne kadar kararlı olacağını kestirmek imkânsızdı. Bernard de Clairvaux veya Cluny başkeşişi Muhterem Pierre gibi din adamları bile Yahudilere karşı şiddetli saldırıları yasaklamak ve kınamak için ellerinden geleni yaparlarken, bir yandan da onlardan ırkların en aşağılığı olarak söz ederlerdi. Yahudiler de, her gün katledilmeyeceklerini bilmelerine rağmen, 1096'da olanlar ve Hıristiyanların büyük bir coşku yaşadığı bu dönemde ara sıra, örneğin Bray'de olmaya devam edenler tarihsel bilincin bir parçası haline gelmişti ve silinmesi zordu. Şehitlerin onuruna yeni dualar ve litürjik şiirler bestelendi: en ünlülerinden olan *Av Harachamim*, yani Merhametin Babası, günümüzde de bayram günlerinde seslendirilmeye devam edilir. *Memorbuchen*, yani hafıza kitapları, gelecek beklentisini trajik anılarla renklendirdi. Yıl boyu devam eden bayramlara, pazar yerlerindeki pazarlıklara ve sünnet ile nikâhlar törenlerindeki kutlamalara rağmen, zalimlerin elinden korkunç bir kader yaşamaktansa Yahudilerin çaresizlikten birbirlerini öldürmek zorunda kalacağı fikrinden kurtulmak zor olur. Ve Yahudiler bundan sonra evlerini ve sinagoglarını mümkün olduğu kadar taştan inşa ederler. Bu kadarı bile çok şey anlatır.

Tarihçi Salo Baron'un vurguladığı gibi, Yahudi tarihinin tamamı "sulugözlü" değildir. Ancak tamamının bolluk bere-

ket ve eğlence şeklinde de geçmediğini apaçık, aman vermez kanıtlardan görürüz ve nedeni duygusal eğilim veya trajik bir aşırı determinizm değildir (ah o iç geçiren, gözyaşı döken Yahudiler). Ortaçağ Yahudilerinin başına korkunç şeyler gelmeye devam etmiştir, çünkü çok miktarda kuşkuculuk ve az miktarda paranoya farklı kültürel alanlara ait değildi; ve intikam peşimdeki Fransa kralının örneğinde olduğu gibi, yüksek düzeyde kuşkuculuk bile intikam peşinde paranoyanın olmayacağı anlamına gelmiyordu. Başka zamanlardaki başka örneklerde, prenslerin veya piskoposların durum halkın nefreti biraz yatışana kadar biraz geri çekilip beklemesinden başka bir yol yoktu. İngiltere'nin haçlı kralı Aslan Yürekli Richard'ın, hem taç giydiği gün olan 3 Eylül 1189'da hem de sonraki aylarda krallığının Yahudilerinin başına gelenler karşısında öfkelendiği bilinir. Ama olanlar yine de oldu.

Ve de en korkunç nedenlerden dolayı gerçekleşti. Tarihçi William of Newburgh, York gibi taşra kentlerinin yanı sıra Londra'daki cemaatlerin liderlerinden oluşan iyi niyetli bir Yahudi grubunun yeni krala tebriklerini sunmak ve onun dengi olan armağanlar sunmak üzere başkente geldiğini anlatır. İngiltere'ye Normandiya'dan Fatih William tarafından, her zamanki peşin-öde-ürünü-al hizmetlerinden dolayı getirilen Yahudilerin, Normandiya-Angevin monarşisiyle yakın bağları vardı. İbranicenin yanı sıra Yahudi Fransızcası konuşurlardı ve varoluş nedenleri askerler, atlar, kiliseler ve saraylar için gelir ve finansman sağlamaktı.

Ama bütün bunların, William of Newburgh'un birkaç kelimeyle ve keyifle eski takvimde "Şer" veya "Mısırlı" olarak bilindiğini belirttiği Richard'ın taç giydiği günde hiçbir önemi yoktu ve Yahudilerin zamanlaması yanlıştı, kendilerini beğendirme arzusu da abartılıydı. Bir Haçlı kralı taç giyerken Westminster Kilisesine girmelerinin bir kraliyet buyruğuyla apaçık bir şekilde yasaklanmış olmasına rağmen, William'a göre tören sonrası ziyafet verilen ve kralın "şanlı tacı" ile katıldığı sarayın kapılarında kalabalık bir halde toplan-

mışlar. Yahudilerin küstahlığı karşısında öfkelenen işgüzar kapı görevlisi, kapı görevlilerin genelde yaptığı üzere onları geri itmiş. Bu devasa kalabalığın arasında her zamanki gibi gelişen domino etkisine kapı görevlisinin bağrışları eklenince, Yahudilere karşı şiddetli saldırılar tetiklenmiş. Yumruk yumruğa kavga, paldır küldür, acımasız bir saldırıya dönüşmüş, sopalar ve taşlar kullanılmış, kemikler kırılmış. Yahudilerin en az otuzu bu saldırı sırasında ya ezilerek ölmüş ya da öldüresiye dövülmüş. Zar zor hayatta kalanlardan biri olan Benedict, Yorkluymuş ve İngiltere'nin en büyük tefecisi ve kargaşada yer alan bazı elebaşlarına kredi açmış olan Lincolnlı Aaron'un temsilcisiymiş. Onun yanında da York Yahudilerinin cemaat lideri Josce varmış. İkisi de fena şekilde hırpalanmış, ama Josce kaçmayı başarırken Benedict yaralı haliyle yakınlardaki bir kiliseye sürüklenip zorla vaftiz edilmiş. Daha sonra, York'a dönmeye çalışırken sayısız yaralarından dolayı yolda ölmüş.

"Bu arada," diye devam eder William, neşeyle, "Kralın bütün Yahudilerin öldürülmesini emrettiğine dair kulağa hoş gelen bir söylenti inanılmaz bir hızla Londra'nın tamamına yayıldı." Bir başka keşiş-tarihçi olan Devizesli Richard da, "Taç giyme günü, takriben Oğulun Babası için feda edildiği saatte, Londra şehrinde Yahudileri babaları Şeytana kurban etmeye koyuldular" derken memnun görünür.[258] Londra ve Westminster hıncahınç doluydu. "Tanrı'nın hükmüyle tüm insanların nefret ettiği bir halkın kanına susamış, yağma yapmak isteyen" silahlı bir güruh toplanmış hemen. Sabahki saldırılardan sonra hayatta kalan Yahudiler büyük bir sağduyuyla taştan yaptırdıkları evlerine kaçmış, kapılarını iyice kilitlemişlerdi. Kapıları yıkamayan saldırganlar çatıları ateşe verip ya dehşet içinde kaçanları öldürmüşler ya da evlerinde yanarak ölmelerine izin vermişler. "Bu korkunç yangın"

[258] Richard of Devizes, *Cronicon* (ed. J. T. Appleby), (Oxford, 1963), 3-4. Ayrıca bkz. Anthony Bale, *The Jew in the Medieval Book: English Anti-Semitisms, 1350-1500* (Oxford, 2006), 27.

diye yazar William, "kuşatma altındaki Yahudileri mahvetti, ama gece boyunca çalışmalarına devam eden Hıristiyanlar için bir ışık kaynağı oldu." Şehrin geri kalanının büyük kısmı da yanmış, ama Yahudilerin evlerinde yapılan yağmanın boyutları, katillerinin "yaptıkları katliamla tatmin olmalarına" izin vermiş. Bu felaketin dumanı, soylularıyla birlikte ziyafette olan kralın duyarlı burun deliklerine ulaşmış nihayet. Misafirlerinden, "hem ihtiyatlı hem de güçlü" olarak bilinen Hâkim Ranulph de Glainville, geç de olsa güruhu durdurmaya gönderilmiş. Ancak o ve adamları da tehditlerle karşılaşmış ve korkudan bu girişimlerinden vazgeçmişler. Bunları anlatan Devizesli Richard'ın, Latince metninde Yahudileri yok edenlerin işlerini tamamlamasının çok zaman aldığını söylerken ve "*holokaustos*'un [yakılmış adak] tamamlanması ertesi günü buldu" derken sırıttığı hissedilebilir.[259]

Ancak taç giyme gününde gerçekleşen felaket, sonu gelmeyen bir sefaletin ve katliamların başlangıcını teşkil eder. Kral Richard, Haçlı seferleri için antlaşma imzalayacağı Fransa kralı ile bir araya geleceği Normandiya'ya doğru yola çıkmadan hemen önce, gökyüzünde çarmıha gerili İsa'nın olduğu "Tanrı'nın sancağı"nı andıran, geleceğin alameti, beyazımsı bir görüntü görünmüş. Rheinland'da Yahudilerin kurban seçildiği olaylarda üzere, haçlılar arasında her zamanki cinnet hali bir anda yayılmış. Bahaneler farklı olabilirdi, ama sonuç hep aynıydı. Norfolk'taki Lynn kentinde (günümüzde King's Lynn), din değiştirmiş bir Yahudinin kızgın din kardeşleri tarafından bir kiliseye kadar kovalandığı söylentisi yayılmış ve katliamların başlaması için yeterli bir neden teşkil etmiş. Halkın hem Yahudi hem de Yahudi olmayanları tedavi eden, sevilen bir Yahudi doktora yakınlığı bile onun da öldürülmesine engel olmamış. Stamford'da, kutsal savaşa katılacak olanların haçlarını aldığı yıllık bir fuarda, parasını bir Yahudiye emanet eden bir genç, soyguncular ta-

[259] Richard of Devizes, *Cronicon*, 4.

rafından öldürülmüş, ama yerel halkın tedirgin zihinlerinde gencin Yahudinin kurbanı olduğu düşünülmüş. Dunstable, Colchester, Thetford ve hatta Kent'teki Ospringe köyünde Yahudiler dehşet verici saldırılara maruz kalmışlar.[260]

En korkunç olaylar 17 Mart 1190'da (Şabat Hagadol, yani *Pesah*'tan önceki Şabat) York'ta gerçekleşmiş: nefretleri üzerine toplayan Benedict'in ölümüyle yetinmeyen güruh dul karısının evine girmiş, onu ve çocuklarını öldürüp eşyalarını yağmalamışlar. Taç giyme günündeki kargaşadan kurtulmayı başaran Josce liderliğindeki bir grup Yahudi korkuya kapılarak kalenin amirinden oraya sığınmak için izin elde etmiş. İzni veren amir kaleye dönüp de beyaz giysili bir Premonstratensian keşişin kışkırtmasıyla kaleyi kuşatan kızgın kalabalığın arasından geçemeyince fikrini değiştirmiş. Amir Yahudilerin kaleyi tamamıyla devraldığından yakınmış, dolayısıyla kargaşayı yatıştırmaya çalışmak yerine daha da kışkırtmış. Kalenin dışında kalan Yahudilere her zamanki gibi din değiştirme ile ölüm arasında seçim hakkı tanınmış ve çoğu hayatlarını kurtarmak için haçı kabul etmiş. Kalede kapana kısılanlar arasında neredeyse yirmi yıl önce Blois'da katledilen Yahudiler onuruna bir ağıt yazmış olan ünlü Kitab-ı Mukaddes ve Talmud âlimi Joigny'li Yom Tov varmış. Yom Tov'un yapabileceği tek bir şey varmış, o da bir yüzyıl önce Mainz ve Worms'de yapılanı tekrar etmek: dolayısıyla Yom Tov, Josephus tarafından anlatılan Eleazar bar Ya'ir'in Masada'daki intihar çağrısını örnek alarak korku içindeki Yahudilere bir konuşma yapmış. William of Newburgh'a göre, Yom Tov'un kasvetli mesajını destekleyen Josce şöyle demiş: "Tanrı'ya neden böyle yaptığını sormamalısınız, çünkü o hayatımızdan vazgeçmemizi emretti." Böylece Yahudiler yine kendi kendilerini öldürmüşler: Yom Tov kendi ailesinin tamamını öldürmüş, diğer erkekleri de aynı şekilde davran-

[260] Bu saldırılar konusunda bkz. Anthony Julius, *Trials of the Diaspora, A History of Anti-Semitism in England* (Oxford, 2010), 118 vd.

maya teşvik etmiş ve etraflarında alevler yükselirken o da kendini öldürmüş.

Rheinland'daki kentlerde olduğu üzere, burada da herkes bu kıyamet kaderini paylaşmak istememiş. Hayatta kalanlar ertesi sabah kulenin siperlerine çıkıp ölüleri için ağıt tutmuşlar ve "İsa'nın bedeniyle birleşme" arzularını ifade etmişler. Vereceklilerin başı ve güruhun lideri Richard Malebisse onları aşağı inip hakiki Hıristiyanlar olarak kaleden çıkmaya teşvik etmiş. Ama kaleden çıktıkları anda öldürülmüşler. Sonra da insanların değil borçların yakılması gerçekleşmiş. York Katedralinin zemininde, tahtaya ve kâğıda kaydedilmiş borçların tamamı törenle yakılarak bu yok ediş süreci tamamlanmış. Kralın olanları haber aldığı zaman özellikle kraliyetin saygınlığına verilen zarardan dolayı çok kızdığı ve Ely piskoposuna silahlı kuvvetlerle York'a gidip suçluları yakalaması ve cezalandırması için emir verdiği anlatılır. Ama Malebisse dahil, katliamın liderleri çoktan İskoçya'ya kaçmışlardı ve tabii ki York halkı arasından işlenen suçlardan kimin sorumlu olduğunu bilen çıkmamış, kralın haysiyeti de ancak yüksek cezalarla telafi edilmeye çalışılmış.

İngiltere'de Yahudilerin öldürüldüğü olayların en dramatik olanı York'ta yer aldı, ama Suffolk bölgesindeki Bury St Edmunds'ta Palmiye Pazarı günü elli yedi Yahudinin öldürülmesi daha da meşum bir olaydı, çünkü Hıristiyanlığın hâkimiyetindeki İngiltere'de eskilere dayanan ve yüzyıllarca sürecek bir saplantının, Paskalya ve *Pesah* döneminde Yahudilerin Hıristiyan çocuklarını kaçırıp onları sahte bir çarmıha germe işkencesine, İsa'nın Çilesi'nin şeytani bir parodisine tabi tuttuklarına dair inancın sonucuydu.[261] 1144'te Norwich'in hemen dışındaki Mousehold Heath ormanında William adlı, on iki yaşında bir derici çırağının (deri bu hayallerde sıklıkla tekerrür eder) cesedi bulunmuş. Hemen ken-

[261] Gelişen bu kült konusunda bkz. Bale, *The Jew in the Medieval Book*, 105-43.

te daha birkaç yıl önce gelmiş olan Yahudilerden şüphelenilmiş. Theobald adlı din değiştirmiş bir Yahudi, William'ın bir Yahudi tarafından kandırıldığına ve ölümünün ülkenin dört bir yanından gelmiş Yahudilerden oluşan gizli bir grup tarafından planlandığına, *Pesah*'ın ikinci gününde bu zavallı oğlanla İsa'nın çarmıha gerilmesini canlandırdıklarına yemin etmiş. Ortalık birbirine girmiş; oğlanın cesedi törenle ana sunağın yanına gömülmek üzere Norwich Katedraline getirilmiş. Norwich şerifinin bu batıl inanç karşısında dehşete kapılmasına, Yahudilerin kaleye sığınmasını sağlamasına ve onları yargılama girişimlerine karşı çıkmasına rağmen, oğlanın mezarı bir ibadet merkezi olmaya devam etmiş ve çeşitli mucizelerin kaynağı olduğuna inanılmış.[262]

Pesah kutlamalarının Çileye karşıt olduğu, İsa'nın çarmıha gerilmesinin tekrarından ibaret olduğu hayalinin nereden kaynaklandığını görmek zor değildir. Yahudiler İngiltere'ye yerleşeli daha birkaç yıl olduğu için özellikle Yahudi dini takvimiyle aşina olmayan Hıristiyanlar bayramları karıştırmışlar, *Pesah*'ı bir önceki *Purim* sanmışlardı. Pers Yahudilerinin kıl payı kurtuluşunun (Kral Ahasuerus/Artakserkses'in Kraliçe Ester'i himayesine alması sayesinde) anıldığı *Purim* töreninde, Yahudileri katletmeyi planlayan zalim Haman'ın bir suretinin asılması simüle edilir, bir zafer ve kutlama karnavalı yaşanır. Ayrıca Kuzey Avrupa'nın haçlı coşkusunun etkisinde olduğu bu dönemde Yahudilerin Hıristiyanlık karşıtı retoriği de çok daha şiddetli ve kontrolsüzdü. Din değiştirip de yeni Hıristiyan din kardeşlerini eski cemaatinin niyetinin iyi olmadığına ikna etmek isteyecek kötü niyetli bir Yahudinin bu hakaret ve lanetlemelerin en vahşi olanlarından birkaç örnek vermesi hiç de zor olmazdı. Hıristiyanlar bu dönemde ayrıca Yahudilerin aralarından birilerinin din değiştirmesini engellemek veya din değiştirmiş olanları yeniden Yahudi yapmak için hiçbir şeyden çekinmeyeceklerine

[262] Cecil Roth, *A History of the Jews of England* (Oxford, 1941), 9.

de inanırdı. Lynn'de 1190'da gerçekleşen katliamı tetikleyen, din değiştirmiş birinin Yahudiler tarafından kiliseye kadar kovalandığının söylentisi olmuştu. Yahudilerin 1096'da Rheinland'da kendi çocuklarına yaptıklarının bilgisi de, Yahudi babaların oğullarını Hıristiyan arkadaşlarıyla Komünyon yaptıklarından şüphelendikleri takdirde onları fırına attığı hayaline dönüştürülmüştü.[263] William of Malmesbury bu hikâyeyi, XII. yüzyıl ortalarında hazırladığı, Meryem Ana'nın aracı olduğu mucizeler konulu hikâye derlemesine dahil etmiştir. Kocasının oğlunu fırında pişirmesine engel olamayan bir anne çaresizlik içinde Hıristiyanlardan yardım istemiş, onlar yetiştiklerinde de bir mucizeye tanık olmuşlar, çünkü oğlan, Meryem Ana'nın aracılığı sayesinde fırının içinde serin serin oturuyormuş. Hikâyenin başka bir versiyonunda Meryem Ana ısıyı "nemli bir esinti"ye dönüştürmüş.[264] İngiltere'nin yanı sıra Fransa, İspanya ve Almanya'da da çok rağbet gören bu hikâyenin birçok versiyonunda oğlan alevlerin ortasındayken, çocuk katili, şeytani Yahudi zalimliğinin zıddı olan Hıristiyan aile sevgisinin sembolü Meryem Ana ile Çocuğu düşünü görür. Lincoln Katedralinin vitraylarında Meryem Ana şefkatle Fırındaki Oğlan'a doğru eğilirken tasvir edilmiştir. Miri Rubin'in dikkat çektiği gibi, ekmek dolu olsun veya olmasın, fırınlar çocukların "pişirildiği" yerlerdir ve yiyecek kaynağı olabilecekleri gibi bu örneklerde de korkunç bir işkence mekânıdırlar. Yahudiler de Yahudi olmayanlar da Daniel kitabında anlatılan Meşak, Şadrak ve Abed-nego'nun Nabukadnezar'ın kızgın fırınından mucizevi kurtuluş hikâyesinin bilincindeydiler mutlaka. Hikâyenin Yahudi karşıtı versiyonu da Kitab-ı Mukaddes'te Yahudilerin kutsal kahramanlar olduğu bir anlatımı alarak onları hakiki müminlerin neredeyse putperest katillerine dönüştürmüş. Bu örnekte ço-

[263] "Fırındaki Yahudi çocukları" konusunda bkz. Miri Rubin, *Gentile Tales: The Narrative Assault on Late Medieval Jews* (Philadelphia, 1999), 10ff.

[264] *A.g.e.*, 11.

cuklarını öldürmeye hazır, canavar Yahudi baba Meryem Ana sayesinde yerini çocuğun hakiki babası olan Tanrı'ya bırakır.

Thomas of Norwich'in anlatımındaki gibi Paskalya karşıtı Yahudi *Pesah*'ına dair kurgularda küçük erkek çocuklarının bedenleri yoluyla canlandırılan bu yeni Çilenin ayrıntıları – kırbaçlar; dikenli taç; çocuğun bedeninde açılan delikler ve İsa'nın yarasının birebir kopyası olan sol taraftaki yara; ve Kurtarıcının çocuk dublörleri için uyarlanan tahta bir çarmıha germe simülasyonu– çok ayrıntılı bir şekilde resmedilmiştir. "Norwichli Yahudiler Paskalya'dan önce Hıristiyan bir çocuğu alıp ona Efendimizin maruz kaldığı işkencelerin hepsini uyguladılar, Kutsal Cuma günü de Efendimize olan nefretlerinden dolayı çocuğu çarmıha gerdiler, sonra da onu gömdüler." Çocuklar sırf çarmıha gerildikleri için ölmediklerinden, sol taraftaki yara başta olmak üzere açılan yaralardan bol miktarda kanın aktığı ve bu kanın da Yahudiler tarafından bir ayin kupasında toplandığı anlatılır. Sonradan "Kan İthamı" olarak bilinecek olan, bu kanın *Pesah matzo*'su pişirmek için toplandığına dair ayrıntı sonradan ilave edilmiştir, ama hikâyenin ana unsurlarının hemen hepsi mevcuttu.

Norwichli William'ın kültünü takiben Yahudilerin kurbanı olduğu iddia edilen sayısız çocuk azizin hikâyeleri yayılmaya başladı. 1168'de Gloucester'da Yahudi cemaatine ait evlerden birinde düzenlenen bir sünnet töreninde Harold adlı bir çocuğun kaçırıldığı, işkence edilip sonra da Severn nehrine atıldığı anlatılırdı. Saygınlığı olan bir kiliseyle veya katedralle bağlantılı bir çocuk şehidin olmaması söz konusu değildi. 1190 yılındaki katliamla ve Yahudilerin kentten kovulmasıyla sonuçlanan Buryli Robert kültü 1181 yılında dayanıyordu ve bölgenin başrahibinin Norwich'teki meslektaşının kendi kentine hacı çekmekte ne kadar başarılı olduğunu fark etmesine çok şey borçluydu.[265] İki yıl sonra da Bristol'da

[265] Joe Hillaby, "The ritual child-murder accusation: its dissemination and Harold of Gloucester," *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 34 (1996), 69-109; ayrıca Joshua Trachtenberg,

Adam'ın hikâyesi ortaya çıkar: Yahudi Samuel'in (adam aynı zamanda karısını da öldürmüştür) tuzağına düşüp evine giden Adam tuvalette öldürülmüş, ama önce İsa'nın ona sarıldığı bir düş görmüş. Sonuçta Samuel'in tuvaleti kutsal bir gizem ve mucize merkezi haline gelmiş, sahibi de onu suçlayacak kızgın bir meleğin ziyaretinden veya kollarında masum çocuk şehidi taşıyan Meryem Ana'nın daha da rahatsız edici düşünden korkmadan kullanamaz olmuş. Tarihçi Devizesli Richard'ın "solucanlar" diye tarif ettiği Yahudi sakinlerini anlaşılmaz bir şekilde esirgemiş olan Winchester'da 1192, 1225 ve 1232'de toplam üç çocuğun öldürüldüğüne dair suçlamalar söz konusu olmuş; 1244'te Londra'da, St Benet Kilisesinin mezarlığına gömülmüş bir çocuğun bedenine de gizemli, İbranice bir yazının oyulduğu, bunun çocuğun kötü niyetli, katil Yahudiler tarafından meşum bir ayin için kaçırıldığının kanıtı olduğu anlatılırmış. Çocuğun naaşı St. Paul Kilisesinin rahipleri tarafından törenle kilisenin büyük sunağının yanına gömülmüş ve tabii her zamanki gibi hemen çeşitli mucizeler yaratmaya koyulmuş.

En ciddi olay on bir yıl sonra Lincoln'da yaşanmış ve Hugh adında, dokuz yaşındaki bir çocuk bir foseptikte bulunmuş. Çocuk üç haftadır kayıptı, ama her sene Yahudilerin toplantılar düzenlediğine dair yaygın inanıştan dolayı, Lincoln'ın en zengin Yahudilerinden birinin kızı olan Belaset'in, İngiltere'nin dört bir tarafından misafirlerin geldiği düğünü aniden meşum bir önem kazandı. Tesadüf eseri oralarda olan Kral III. Henry suçlunun bulunmasını istemiş ve bir suçlu bulunmuş. Korkunç bir işkenceye tabi tutulan Lincoln Yahudilerinden Copin veya Jopin "suçunu itiraf etmiş," bir atın kuyruğuna bağlanıp parke taşı kaplı yollarda sürüklenmiş, paramparça bedeninden geriye kalanlar da darağacına asılmış. Ama yine de bu suçun topluca işlendiğine hükmedil-

The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and its Relation to Modern Anti-Semitism (Philadelphia, 1983), 124 vd.

miş. Lincoln'ın neredeyse tüm Yahudileri toplanıp yargılanmak üzere Londra'ya götürülmüş. On sekizi, Yahudilerden ve Hıristiyanlardan oluşan karışık bir jüri tarafından yargılanmakta ısrar etmiş, ama bu talepleri suçlarının itirafı olarak görülmüş ve talep yerine getirileceğine bu on sekiz kişi hemen asılmış. Geri kalanlar hapse atılmış bir süre sonra da, kral gibi Yahudilerle iş ilişkileri olan, ama onun tersine temel bir adalet anlayışı da olan (ve süt veren ineklerini muhafaza etmek isteyen) Cornwall Dükü Richard'ın aracılığıyla serbest bırakılmış. "Küçük Hugh" Lincoln'da katedralin içinde, ağırlıklı olarak Lincoln ileri gelenlerinden Aaron'un borç verdiği Yahudi parasıyla inşa edilmiş muhteşem bir mezara gömülmüş. Şehit ilan edilen Hugh yüzyıllar boyu hürmet görmüş, kilise vitraylarında ölümsüzlük kazanmış ve Geoffrey Chaucer'in ne kadar mide bulandırıcı rezillik ve iftira varsa hepsini bir araya getirdiği "Rahibenin Hikâyesi"ne konu olmuştur.[266] İngiliz Kilisesinin bu miti açık bir şekilde reddetmesi ve mezarın bulunduğu yere bir özür beyanının asılması (ve övgüyü hak eder bir şekilde dinler arası, kardeşçe bir selamlama terimi olan *Şalom*'un dahil edilmesi) için yedi yüz yılın geçmesi gerekmiştir.

II. İş Dünyası

Öte yandan... o harika isimler birer kurban değildi, mezarlarına yatırılan şehitler değildi. Doulcea, Parfümcü Haham Eleazar'ın tatlı ve sevimli karısı, Worms kentinin sokaklarında çaresiz bir halde ölmemiştir. Parfümcünün methiyesini (hem nesir hem de akrostişli bir şiir şeklinde) göz önüne alırsak, Doulcea ailesinden geriye kalanları kurtarmak için mücadele ederken ölmüştür. Bellette ile Hannah adlı kızları zaten ölmüştü, ama oğlu ile kocası ağır yaralı

[266] Sheila Delaney (ed.), *Chaucer and the Jews: Sources, Contexts, Meanings* (Londra, 2002).

olmalarına rağmen hâlâ yaşıyorlardı. Doulcea şaşkın saldırganların arasından kendine yol açarak sokağa çıkmış ve yardım istemiş. Saldırganların onun peşine düşeceği açıktı, ama zaten Doulcea'nın istediği de buydu. Saldırganlar evden dışarı çıktığında Doulcea kapıyı hızla kapatmış (müthiş bir tekmeyle kapattığını düşünmek hoşuma gidiyor), Eleazar da kapıyı içeriden kilitleyerek kendinin ve oğlunun hayatını kurtarmış. Ganimetlerden ayrı kalan saldırganlar da intikamlarını Doulcea'dan almışlar. Eleazar bir ara yas sürecinden çıkıp öldürülen *eşet chayil*, yani değerli kadın onuruna bir methiye yazmış.

Eleazar'ın karısına yönelik en büyük övgüsü, kendisini hiç sinirlendirmemiş olmasıdır. Ama çizdiği portre, dini inancının ihtişamı karşısında ezilen birine ait değildir; tam tersine, Doulcea dindar ve görevine bağlı bir can yoldaşından beklenen her şeyden –kocasının sayısız öğrencisinin yemeklerini hazırlamak, Şabat günü kullanılan mumları üretmek– çok daha fazlasını yaparmış. Doulcea, kadınları aynı anda "ideal eşlere şarkı söylemeyi, pişen sebzeleri denetlemeyi, keten eğirmeyi ve ipek kozalarının yumurtalarını göğsünde ısıtmayı" başaran insanlar olarak tasvir eden Troyeslı Raşi'nin hayran kaldığı türden, birçok işi bir anda yapan biri olabilirdi.[267] Gerçi Doulcea bile bu kadarını, en azından hepsini aynı anda başaramamış olabilir, ama Eleazar onun hem her gün, sabah ve akşam sinagoga gittiğini (bu, kadınlar için gerekli olandan ve beklenenden fazlasıdır) hem de cemaatin kadınlarının dualarına ve şarkılarına rehberlik ettiğini hatırlatır. Yahudi kadınların hepsi İbranice öğrenmediğinden (Doulcea istisnaidir, ünlü bir alimler ailesine üyedir), ayini büyük ihtimalle Yahudi Almancasıyla, ya ayrı bir binada ya da kadınlara ayrılan ve bir bölmeyle kapatılan kısımda iz-

[267] Emily Taitz,"Women's Voices, Women's Prayers: The European Synagogues of the Middle Ages," Susan Grossman ve Rivka Haut, Daughters of the King: Women and the Synagogue (Kudüs ve Philadelphia, 1992) içinde, 65.

lerdi. Eleazar manzum methiyesinde ondan söz ederken "ilahiler ve dualar söyler, dilekçeler okur" ve "başka kentlerdeki kadınlara şarkı söylemeyi öğretir" der.[268] Aşkenaz dünyasında, XIV. yüzyıldan itibaren getirilen bazı itirazlara kadar, kadınların dini ayinlerde faal olarak görev alması oldukça yaygın olarak görülürdü. XIII. yüzyılda Worms'tafaal bir hayat süren bir başka kadın olan Urania'nın mezar taşında bir *precentor* [dua ve şarkı lideri]-*kantor*'un kızı olduğu ve bir dua önderi olarak babası Abraham'ın izinde gittiği yazılıdır. Zaten Haham Eleazar ile diğerleri, kadınların erkekler gibi dua etmemesi, Tevrat'tan okuma yapmaması ve kutsamaları seslendirmemesi için hiçbir neden göremezdi. Eleazar ile ailesinin gündelik hayatlarında izledikleri öğretileri ve kuralları içeren *Sefer Hasidim* kitabında babaların emirleri eşlerine ve kızlarına da öğretmeleri gerektiği açıkça yazılıdır.[269] Kadınların böyle yapması gerektiği Tevrat'ta açıkça yazmazsa da, bu dönemde kadınların da *tsitsit* adlı püsküllü giysiyi giydiğine ve *tefillin* kutularını alınlarına ve kollarına taktıklarına dair bazı kanıtlar söz konusudur, hatta yetkililerin dikkati çekildiği için karşı çıktıkları anlaşılır. Kızlardan küçük olan Hannah'nın gündelik şema gibi İbranice duaları okuyabilmesi babasını çok sevindirir; küçük kız duaları Doulcea'nın kadınlara önderlik yaparken yaptığı gibi güzel, dolu dolu bir sesle okur. Kadınlar XIII. yüzyılda Rothenburglu Haham Meir ve Samson ben Tzadok gibi daha katı kişiler tarafından marjinalleştirilene kadar sıklıkla ritüellerin merkezinde yer alırlarmış. Hahamların itirazına ve günümüzde kadınların ve özellikle annelerin bebek yaştaki oğullarının sünnet töreninden dışlandığına dair yanlış varsayımlara

[268] Ivan Marcus, "Mothers, Martyrs and Moneymakers: Some Jewish Women in Medieval Europe," *Conservative Judaism*, 38 (Spring 1986), 42.

[269] Judith R. Baskin, "Women and Ritual Immersion in Medieval Ashkenaz: The Politics of Sexual Piety," Lawrence Fine (ed.), *Judaism in Practice from the Middle Ages to the Modern Period* (Princeton, 2001) içinde, 138.

rağmen, en azından XIII. yüzyıl sonlarına kadar Aşkenazlarda durumun böyle olmadığına dair çeşitli kanıtlar günümüze kadar ulaşmıştır.[270] Kadınlar, doğumdan sonra sekizinci gün gerçekleştirilen sünnetin sabahında evde düzenlenen küçük bir törenin merkezinde yer alırdı ve anne, iyileştiğinin (ve ahit doğrultusunda yapılacak kesiğin) işareti olarak şarap içerdi. Ne de olsa ilk sünnet yapan kişi Musa'nın karısı Sippora'ydı ve kendi oğlunu sünnet etmişti. Geç ortaçağda *brit milah*'nın sadece erkeklere özgü bir törene dönüştürülmesi için yürütülen bir kampanya sonucunda kadınların rolü, harika bir şekilde kundaklanmış bebeği sünnetin yer alacağı sinagoga götürmeye indirgenmiş. Sinagogun kapısında bebek, sünnet sırasında onu kucağında tutacak olan *sandek*'e verilirdi. Ama Samson ben Tzadok da Haham Jacob Moellin de, anneye sinagogun hem dışında hem de içinde merkezi bir rol atfeden son derece yaygın bir âdetle mücadele ettiklerini belli ederler. O dönemde anne oğlunu sokaklarda taşır (gerçi Haham Yekutiel bar Moses, "bir aslanın arkasından yürümek bir kadının arkasından yürümekten iyidir" der), sonra da erkeklerin arasına oturarak sünnet yapılırken bebeği kucağında tutar ve *sandek* işlevi görürdü. Taşbetz (Haham Şimon ben Zamakh Duran) gibi hahamları rahatsız eden de kadınlarla erkeklerin doğal bir şekilde bir arada yer almasıydı, çünkü hem kadın erkeklerin arasında dolaşırken hem de *mohel* bebeğin sünnet derisini kesmek için eğilirken zihinler ahlaksız düşüncelere açık olabilirdi. Daha da kötüsü, *sandek*-anne "çok güzel giyimli" olurdu ve erkekleri daha da baştan çıkarabilirdi. Bu endişe kaynağına giderek odaklanan Taşbetz, *mohel* çocuğun babası ve kadının kocası olsa bile, herkesin bunu bilemeyeceğini söyler. Taşbetz'e göre müminler kucağında bebek olan bir kadın görürse sinagogdan hemen ayrılmalıdır.[271]

---

[270] Lawrence Hoffmann, "Women at rituals of their children," Fine, *Judaism in Practice* içinde, 99-114.

[271] *A.g.e.*, 113.

Doulcea bir *sandek* değildi belki, ama yapabileceği ne varsa hepsini yaparmış: din kitaplarını ciltlermiş; yasa tomarları için en az kırk örtü dikmiş ve işlemiş ve kaplarını da yapmış; ölmüş kadınların naaşlarını yıkar ve kefenlermiş. Müslüman hâkimiyetindeki İspanya'nın ve İslam dünyasının başka bölgelerinin Yahudiler için daha rahat yerler olduğunu düşünürsek de, Hıristiyan Aşkenaz cemaatlerinde de kadınlar daha görünürdü. Bu cemaatlerde kadınlar örtünmezdi, serbestçe yolculuk yaparlardı, henüz getto tarzı bir yerle sınırlı değillerdi ve haklarını mahkemelerde arayabilirlerdi, nitekim özellikle kocanın ölümünden sonra kimin çeyiz üzerinde hak sahibi olduğu gibi meselelerde aile içinde çok sayıda ihtilaf yaşanırdı. Kadınlar mülk ve menkul sahibi olabilirdi ve genelde yasal ve teknik açıdan yasak olmasına rağmen daha varlıklıların genelde Yahudi olmayan hizmetçileri olurdu ve çocuklarını bazen bütün gün –bir çeşit kreş gibi– Hıristiyan süt annelerine bırakırlardı. Bazı kadınlar ebelik veya şifacılık yapardı, *naşim khakhamim*, yani bilge kadınlardı. Bazıları da çöpçatanlık yapardı, çünkü genelde kadınların erkeklerden daha uzun yaşadığı ve boşanma oranının şaşırtıcı derecede yüksek olduğu bu kültürde çöpçatanlığa çok ihtiyaç vardı. Taraflar genelde çocukken nişanlandığı için Pietist *Hasidim*'ler başta olmak üzere hahamlar, her ne kadar çocuklar bu gibi konularda ebeveynlerinin kararlarına saygı duymalıysa da, taraflardan biri diğerini nahoş buluyorsa uyumsuz bir evliliği kabul etmeye veya sürdürmeye mecbur tutulmamaları gerektiğini hatırlatmak için çaba sarf ederlerdi.

Doulcea'nın kuşağı ve ondan sonrakiler, Mainzlı Haham Gerşom ben Judah'nın *The Light of Exile* [*Sürgünün Işığı*] adlı kitabında sunduğu yeni kurallardan (ve çoğu çağdaşının da paylaştığı görüşlerden) ilk faydalananlardı: bu kuralların en radikal olanı, Sefarad-Müslüman dünyasında yürürlükte olmaya devam eden çokeşliliğin yasaklanmasıydı. Mişna ile Talmud'un karı-kocanın hem fiziksel hem de ruhsal birleş-

mesiyle bağlantılı kuralları da son derece ciddiye alınırdı. Kocaların karılarını dövmesi, onlara zarar vermesi veya istemedikleri bir cinsel eyleme zorlamaları yasaktı. Hahamlara göre onları böyle davranışlara maruz bırakmak, onlara hayat kadını muamelesi yapmaktan farksız olurdu. Kadınların kocalarını cinsel açıdan memnun etmeleri nasıl emrediliyorsa aynısı kocaları için de gerekliydi ve kutsal bir yükümlülüktü. Evlilik içinde, meninin vücudun dışına dökülmesi dışında hiçbir cinsel uygulama veya pozisyon yasak değildi ve kocaların karılarını memnun etmek ve tatmin etmek için ne mümkünse yapmaları gerekliydi, çünkü *şekhina*, yani ilahi aydınlığa giden yol onların zevk almasından geçerdi. Dolayısıyla kocanın görevi, karısının hazırladığı yatak nasıl olursa olsun –bir inceleme yazısının deyimiyle, altın bir yataktan ve işlemeli çarşaflardan kayaların üzerinde sırf samandan oluşan bir yatağa geçmek anlamına geçse bile– o yatağı karısıyla paylaşmaktı. Karısının yanında yatmak kocanın görevi ve mutluluk kaynağı olmalıydı. Cinsel birleşmenin sıklığı ve zamanlamaları da benzer şekilde açıkça belirtilmiştir: en uygunu, cuma akşamı başta olmak üzere haftada ikiydi. (Müslüman âleminde yaşayan ve işlerinden dolayı deveyle yolculuk yapması gereken Yahudiler için durum farklıydı, çünkü bu yolculuklardan dolayı yataklarından uzak kalıyorlardı; öte yandan katır kervanlarıyla yolculuk yapanların eve daha sık dönmeleri beklenirdi.) Karı koca fiziksel açıdan birbirinden memnun kalmadığı takdirde de, kadın onay verdiği durumda boşanmaları mümkündü. Müslüman âleminde geçerli olan âdetlerin tersine, kadınlar istemediği takdirde boşanma gerçekleşemezdi. Ama bir koca, karısının ondan kaçmasını gerektirecek derecede iticiyse (ne sebeple olursa olsun), karısını boşamaya zorlanabilirdi.[272] Dolayısıyla hem menstrüasyon hem de doğumdan sonraki *mikvah*, yani ritüel yıkanma sırasındaki arınma konusunda sonu gelmez ve

[272] *A.g.e.*, 142.

son derece katı kurallar söz konusuyken, Yahudi kadınlarının kocalarından ilgi görmesi teminat altındaydı.

Doulcea'nın cemaatinin direği olmasının bir başka nedeni daha varmış, o da para yönetimiymiş. Doulcea, komşularıyla din kardeşlerinin servetlerini emanet ettiği kişiymiş; bu paraları en iyi şekilde idare etmeye çalışır, büyük ihtimalle sadece yerel cemaat üyelerine borç para verirmiş, ama Parfümcü'nün karısı aynı zamanda Pietistlerin, yani Eleazar'ın lideri olduğu *Hasidim*'lerin de dostane bankeriymiş. Zaten uğradığı felaketin ana sebeplerinden biri de bu olmalıydı, çünkü her ne kadar soyguncular haç taktıysa da (Üçüncü Haçlı Seferi dönemiydi) Kasım 1196'da Parfümcü'nün evine zorla girdikleri zaman asıl amaçları o parayı ele geçirmekti.

Böyle bir görevi üstlenen tek kadın Doulcea değildi. Şaşırtıcı sayıda Yahudi kadın Hıristiyan toplumunun ileri gelenlerinin, piskoposlar, başkeşişler, kontlar, kraliçeler ve kralların bankerliğini yapmış, onlara kredi sağlamıştır. (Örneğin Bloislı Poulceline bu işin bedelini hayatıyla ödemiştir). İngiltere'de kayda değer kredi faaliyetleri yürüten, Winchesterli Clera ve gelini Bleia, Chera'nın büyük rakibi Licoricia ve Oxfordlu Belaset gibi çok sayıda aile reisi, eş ve dul kadın konusunda bilgi sahibiyiz. Bu kadınların adları ve faaliyetlerinin günümüze ulaşmış olmasının sebebi, 1189-90 taç giyme isyanlarının kurbanları arasında Yahudilere borcu olanların kayıtları vardı. Kraliyet, Yahudileri kişisel malı saydığından ve ihtiyaç halinde onlardan faydalanmaya alışkın olduğundan, Yahudilerin yanı sıra Richard'ın da çıkarları zarar görmüştü. Bundan sonra Yahudilerin haznedarı tüm ticari işlemleri, alacakları ve verecekleri, feodal vergileri ve ödenmesi gereken cezaları kayıt altına almakla sorumluydu. Cezalar evlilik statüsü gibi dünyevi alanları da kapsadığından, Krallığın Ruloları, 1290 yılındaki sürgüne kadar İngiltere'deki Yahudi cemaatini oluşturan yaklaşık beş bin kişinin sosyal tarihini teşkil eder.

Ama bütün Yahudiler tefeci değildi ve bütün tefeciler Yahudi değildi. Faizli kredinin dini yasalarla yasaklanmış

olmasına rağmen, Lombardlar gibi Hıristiyanlar da benzer hizmetler sunardı ve belli ki ölümlü ruhlarının karşı karşıya kaldığı tehlikeden endişe duymazlardı, çünkü çok yüksek faiz oranları işletmekle kalmaz, erkenden geri ödeme yapılsa bile alınan kredinin süresinin tamamına faiz uygularlardı. Öte yandan Yahudiler tabi bir halk olduğundan, uygulayabilecekleri faiz oranı ve kredi şartları katı bir şekilde denetim altındaydı. Avrupa'nın geri kalanıyla olan uluslararası bağları, sermayeye erişimlerini sağlardı ve kredileri karşılığında kabul ettikleri teminatlar da –araziler, konaklar, manastır arazileri, kentsel mülkler– pazarlığa tabiydi. Yahudi bir tefeci öldüğünde, arazilerinin (en az) üçte biri kraliyete iade edilirdi; dolayısıyla Yahudilerin yürüttüğü sıkı pazarlıklar, doymak bilmez hazine için de kolay bir kazanç demekti. Yahudiler kirli işleri yapıp halkın nefretini toplarken kraliyet bundan kâr sağlardı. Bu gibi düzenlemelerin ötesinde, beli bükük bu halka beklenmedik ve ezici taleplere maruz kalabiliyordu ve kraliyet herhangi bir şeye istediği gibi el koyma hakkına sahipti. Yahudiler öngörmedikleri bir vergi veya mecburi bir kredi ödemesiyle karşı karşıya kaldığında, anında hapse atılmamak için kendi vereceklilerinin borçlarını ödemesini talep etmek zorunda kalırdı, bu da kendilerinin acı çekmesi ile halkın nefretini kazanmak arasında seçim yapmak demekti. Çoğu yıl Yahudilerden bu gibi taktiklerle çalınan paralar, kraliyetin toplam gelirinin yedide birini teşkil ederdi. Ama asıl talih kuşu 1186'da, Yahudi cemaatinin ileri gelenlerinden Lincolnlı Aaron'un ölümüyle yaşanmış. Aaron, hem Kilisenin hem de devletin yeni, pahalı ihtiyaçlarına bağlı olarak inanılmaz bir servet edinmişti. Becket ile II. Henry'yi finanse eden Aaron'du; Lincoln piskoposu kendine harika bir saray yaptırsın diye ona borç veren Aaron'du (teminat olarak da piskoposluğun değerli objeleri gösterilmiş), hatta katedralin kendisinin var eden ve yakınlardaki Peterborough Katedralinin inşa edilmesini de sağlayan Aaron'du. Aaron öldüğünde likit varlık anlamında İngiltere'nin

en zenginiydi, bu da mülklerini sürekli savaş halinde olan II. Henry'nin gözünde dayanılmaz kılmıştı. Sonuçta, devasa alacak kayıtları dahil, mal ve mülkünün tamamına kraliyet tarafından el konmuş. Sahip olduğu altın ve gümüş derhal II. Henry'nin Philippe Auguste ile savaşmakta olduğu Fransa'ya gönderilmiş, ama ilahi adalet devreye girince bu yükü Dieppe'e taşıyan gemi batmış. Geriye kalan varlıklar, İskoçya kralından Canterbury Başpiskoposuna kadar 450 vereceklinin Aaron'a olan devasa borçlarından ibaretti. Aaron'un serveti o kadar hayret verici boyutlarda ve karmaşıkmış ki, onu yönetmek için ayrı bir maliye bakanlığı –Saccarium Aaronis, yani Aaron'un Hazinesi– oluşturulmuş. Aaron Hazinesinin bu altın madenini işler hale getirebilmesi için ayrıntılarını çözmesi beş yıl sürmüş.[273]

Aaron tipik bir Yahudi değildi. Yahudiler belli sayıda kentle sınırlanmadan önce krallığın dört bir tarafında yaşarlardı ve birçoğu Aaron'un muhteşem müşterileri kadar yüksek düzeylere ulaşmadan, bölgenin şövalyelerine ve beylerine, orta boy manastırlara ve kiliselere, pazar kentlerinin sakinlerine borç para verirlerdi. Çoğu da altın ve gümüş kuyumculuğu, değerli taş ticareti ve mücevher imalatı gibi yan dallarda çalışırdı, ama Yahudilerin arasında şarap satıcıları (bu meslekte de Fransa'daki akrabalarından faydalanırlardı); yün, tuz ve baharat tüccarları ile her zamanki gibi hekimler ve eczacılar da vardı. Yahudi olmayanlar için çalışan *koşer* aşçılar ve tedarikçilerin de olduğu bilinir, hatta daha şaşırtıcı meslekler de söz konusuydu. 1139'da yer alan İkinci Lateran Konsilinde büyük bir iyimserlikle Hıristiyanların Hıristiyanlara karşı arbalet kullanması yasaklanmaya çalışılmıştır. Ama işinin hakkını veren hiçbir savaş beyi onlarsız yapamazdı, onun için Yahudi arbaletçiler kralın özel birliği olarak yetiştirilmişler ve krallığın dört bir yanında bu silahın kullanımında ustalaşmışlar. III. Henry döneminde,

[273] Roth, *A History of the Jews of England*, 15-16.

Oxfordlu David'in hizmetinde üniformalı ve silahlı çalışan ve din değiştirmiş bir Yahudi olması muhtemel Seman veya Simon adlı bir arbaletçinin masraflarına dair kayıtlar söz konusudur. Peki Meryem Ana başta olmak üzere kutsal imgelerin Yahudi bir ressam tarafından yaratılması acaba kimi daha çok rahatsız ederdi: bu işi İkinci Emrin ihlali olarak görecek hahamları mı, yoksa sürekli olarak Yahudilerin Meryem Ana'nın imgelerine saygısızlık ettiklerine dair hikâyeler anlatılan Hıristiyanlar mı? Belki de ressamımız başka bir dinin putperest ikonalarını resmetmenin günah olamayacağına dair kendini ikna etmişti.[274]

İngiltere'nin Yahudileri arasında en nüfuzluları, güçlü müşterileri olan ve iflaslarını kaldırabilecek büyük tefecilerdi: Lincolnlı Aaron; yeşil kumtaşından harika *mikvah* banyosu 2002'deki bir kazıda ortaya çıkarılan ve Yahudi Müzesinde muhafaza edilen Londralı Benedict Crespin; Bristollü Moses; ve Oxfordlu David. Bu kişilerin kendilerine yaptırdığı taş evler (hem ihtişam hem de savunma amaçlı), Yahudi mahallelerinin ve küçük sinagogların çoğu gibi, güruhun saldırıya geçmesi gibi sıklıkla gerçekleşen bir ihtimale karşı sığınma yeri sağlayabilecek kalelere ve hapishanelere yakın yer alırdı. Birçoğunun Londra dahil olmak üzere başka yerlerde de mülkleri vardı ve bazıları şehir dışında konaklar bile edinirdi: örneğin Licoricia'nın oğlu Benedict, Northamptonshire'da, kiraya verilen çiftlikler, parklar ve avlanmaya yönelik ormanlar ile bol miktarda çiftlik hayvanı, hatta inanılmaz bir şekilde "genç domuzlar" bile içeren on beş hektarlık bir yere sahipti. Belli ki Yahudi ileri gelenlerin bazıları ata binmeyi çok severmiş.

Bunlardan biri de Oxfordlu David'di. Kentin diğer Yahudileri gibi, Kral Richard'ın (Haçlı seferine giderken, sonra da rehine alındığı zaman kurtulması için) onlara dayattığı sonu gelmez aşağılamaları ve doymak bilmez kardeşi John'un

[274] *A.g.e.*

1217'de onlara uyguladığı ezici vergiyi, sonra da onun izniyle Magna Carta baronlarının borçlarını ödemekte geciken Yahudilerin bütün mülklerine istedikleri gibi el koymalarını atlatmayı başarmış. Bu enkazdan çıkan David, Northamptonshire ve Warwickshire'dan Berkshire ve Buckinghamshire'a kadar birçok yerde yaşayan ve lüks zevkleri olan müşterilerine borç vererek yeniden servet sahibi olmuş. Oseney Manastırı ile Oxford Kalesi onun finansmanı ile inşa edilmiştir: kalenin inşa edilmesi, ara sıra mecburen orada kalmaları gerekse de, Yahudilerin çıkarınaydı. Bir belgede "acımasız" David'in imzaladığı bir alındının kaydı vardır; David'in borç verirken sıkı pazarlıklar yapması lazımdı, çünkü o parayı bir daha görüp görmeyeceği belli olmazdı. Kral Richard'ın bazı soyluları kendisiyle birlikte Haçlı seferine katılmaya ikna etmek için rüşvet ödediği ve David gibilerine olan borçlarında istediği gibi değişiklik yaptığı, bazen borçlarının faizini azalttığı ve sildirdiği, bazen de borçlarının tamamını iptal ettirdiği bilinir. Bu taktik o kadar başarılıydı ki, planlanan ama gerçekleştirilemeyen Haçlı seferinden sonra da ondan vazgeçilmemiş, çünkü John da ağabeyi gibi sık sık savaş halinde olurdu ve çocuk yaştaki varis III. Henry'nin gözetiminde yetiştiği soylular da kraliyete çeşitli askeri hizmetlerinden dolayı benzer muafiyetler elde ederdi. David on beş yıldan kısa sürede bu tür borç iptallerinden otuz kadarına maruz kalmıştır. Bu gibi felaketlerin yükünü kaldırmanın tek yolu, güvendiği başka tefecilerle ortaklık kurmaktan ve hem kârı hem de kazancı yaymaya çalışmaktan geçiyordu.[275]

Acımasız olsun veya olmasın, David giderek zenginleşmiş. Carfax'in güneyindeki Oxford'un Yahudi mahallesinde, biri hocalar ve öğrenciler arasında ebediyen St. Aldate olarak bilinecek olan sokakta, diğeri St. Edward's Sokağının köşesini dönünce olmak üzere taştan güzel birer ev yaptırmış. Belli ki David'in serveti o kadar büyükmüş ki Muriel'le olan evlili-

[275] Cecil Roth, *The Jews of Medieval Oxford* (Oxford, 1950), 41 vd.

ğinden çocukları olmadığı için endişelenirmiş. Derken 1242 civarında kaderiyle, yani Winchesterli Licoricia ile tanışmış.

Licoricia, yedi yıl önce yine bir çocuğun öldürülmesiyle ilgili suçlanan, ama infaz edilmeyen ilk kocası Kentli Abraham'dan üç oğlu olan dul bir kadındı. Başka birçok eş veya dul kadın gibi (örneğin Winchesterli Chera adlı, daha da ünlü ve ürkütücü tefeci dul kadının kurnaz gelini Belia) kocaları hayattayken faaliyetlerine ortaklardı, onlar için İbranice sözleşmeler ve makbuzlar imzalardı (dolayısıyla hem okuryazardılar hem de rakamlardan anlarlardı). Licoricia, Chera ile klanının hâkim olduğu Winchester'da yetişmiş ve şüphesiz onu örnek almış, çünkü kısa sürede, adına yakışır bir şekilde kendi çapında büyük bir tefeci haline gelmiş. David'le tanıştığında zaten zenginmiş, ama David'in devasa serveti göz önüne alındığında, o serveti daha da büyütmenin aralarında gelişecek ilişkinin ardındaki amaçlardan biri olması pek muhtemel değildi. David büyük ihtimalle Licoricia'ya âşık olmuştur. Yolculuk yapan dul kadınlara dayanmak zor olmalıydı. İş için lüks içinde yolculuk yaparlar, genelde muhteşem giysiler giyerlermiş: günümüze ulaşan giysi tasvirleri arasında "mavimsi beyaz ipek" ve "kenarı tavşan kürklü kan kırmızısı elbise" vardır.

Papa III. Innocentius istediğini elde etseydi, giysilerinin üzerinde bir kusur, yani "dört parmak uzunluğunda, iki parmak genişliğinde" On Emrin iki levhası şeklinde bir amblem olması gerekirdi. 1215'te düzenlenen Dördüncü Lateran Konsilinde Papa bu ayrım üzerinde ısrarcı olmuştu, çünkü sadece giyim tarzı ve kullanılan dil temelinde kimin kim olduğunu tespit etmek imkânsız hale gelmişti, dolayısıyla Papaya göre karışık evliliklerin gerçekleşmesi riski ortaya çıkmıştı. Papanın bu kararı, Matthew Paris adlı tarih yazarına göre Oxfordlu isimsiz bir diyakonun bir Yahudi kadınla aşk yaşaması gibi olaylardan kaynaklanmış olabilir: diyakon "kadına sarılmayı o kadar tutkuyla arzuluyordu ki… kadının isteği üzerine din değiştirmeyi kabul etmiş ve kendini sünnet ede-

rek niyetinin ne kadar ciddi olduğunu göstermişti. Kadının istediklerini yaptıktan sonra da onun yasadışı aşkını elde etmiş. Ama bu ilişkiyi uzun süre gizli tutmaları mümkün olmamış ve olanlar Canterbury [Başpiskoposu] Stephen'a haber verilmiş."[276] 1222'de Başpiskopos Langton, Oxford'da bir konsil toplamış ve iflah olmaz diyakonun unvanı elinden alınmış, ancak diyakon "gereksiz yasa"yı reddetmekle kalmayıp Meryem Ana konusunda da seçme yorumlarda bulunmuş. Başpiskopos, diyakonun bu davranışı karşısında büsbütün sinirlenmiş ve de özellikle Şerif Fawkes de Bréauté adamın doğrudan yakılmasına karar vermiş. Yahudi kadın hakkında da, hem bu skandaldan hem de yakılarak öldürülmekten kaçarak kurtulduğu (elbisesine levhayı takmadan) dışında başka bir şey bilinmez.

Oxfordlu din değiştiren diyakona rağmen, yasa levhalarını simgeleyen amblemin takılmasının III. Henry'nin döneminin büyük kısmında zorunlu kılınmadığı anlaşılmaktadır, dolayısıyla Licoricia veya para alışverişiyle uğraşan diğer kadın meslektaşlarını fazla rahatsız etmemiş olması gerekir. Onlar Hıristiyan âlemiyle haşır neşir olmaya alışkındılar, bağımsız ruhluydular, okuma ve yazma bilirlerdi, en sert ve bıçkın baronlara ve piskoposlara direnmesini bilirlerdi; hem zaten baronlarla piskoposların bazılarının, Belaset veya Licoricia gibileriyle görüştüklerinde, dizlerinin bağı çözülüyor olmalıydı. Kadın tefeciler de, ülkenin dört bir yanındaki başka Yahudilerle işbirliği içinde çalışmaları gerektiğinden, Wormslü Doulcea gibilerinin aileleriyle ve dinle sınırlı uğraşlarının çok ötesinde faaliyet gösterdikleri bellidir, ancak bu, dünyevi yönlerinin inançlarını tamamıyla göz ardı etmelerine neden olduğu anlamına gelmez. Örneğin Licoricia'nın yemeğinin *koşer* olmasına çok önem verdiği bilinir. Öte yandan bu kadınların hiçbir şeyden kolay kolay yılmadıkları da

[276] "The Deacon and the Jewess or an Apostasy at Common Law," *Collected Papers of Frederick W. Maitland* (online), cilt 1, 1911.

bilinir. Silahlı adamların eşlik ettiği yolculuklarında atlarının üzerinde yan binerler veya basit bir arabanın içinde otururlardı, geceleri Yahudi cemaatlerin yanında kaldıktan sonra ertesi gün yollarına devam ederler ve başkalarının gözünü korkutabilecek yerlere kadar yolculuk yaparlardı. Örneğin Licoricia, III. Henry'nin sıklıkla ziyaret ettiği Winchester Kalesinin Büyük Salonunda ileri gelen müşterileriyle düzenli olarak görüşürmüş.

David'in Licoricia'yı çekici bulmasının nedeni ne olursa olsun –Licoricia'nın doğurganlığı da olabilirdi– o kadar güçlüydü ki, şaşılacak bir hızla ve muhtemelen karısı Muriel'e haber bile vermeden, tek taraflı bir hükümle ondan boşandığını ilan etmiş. Ama Mainzlı Gerşom ben Yehuda'nın ve çağdaşı olan hahamların başlattığı reformlardan beri çokeşliliğin yanı sıra, kadının zina yapması gibi dehşet verici durumlar dışında onun haberi olmadan ondan boşanmak da yasaklanmıştı. Zina yapmadığı kesin olan Muriel'in bu durumu sessizce kabullenmeye niyeti olmadığı anlaşılıyor. Bu dünyanın Muriel'leri bile haklarının bilincindeydi ve haklarını savunmaktan çekinmezlerdi. Bu dönemde yaşamış başka Yahudi kadınları da yasaların nasıl işlediğinin tamamıyla bilincinde olup evlilik içi ihtilaflarda ve dul kaldıklarında çeyizlerinin kaderi konusunda kavgalarda isimleri geçmiştir. Örneğin Milla adlı bir kadın, "aralarında geçen alış veriş ve varılan anlaşmalar"dan, başka bir deyişle cinsel beraberliklerinden dolayı onunla evli olduğunu iddia ederek çeyizine el koymaya çalışan Samuel adlı açgözlü bir adamla mücadele etmek zorunda kalmış, mahkemeye başvurmuş ve davayı kazanmış. Bir başka bağımsız yaradılışlı kadın olan Gentilla, kendisi için belirlenen damatla evlenmekten kurtulmak için kraliyet görevlilerine bayağı bir ödemede bulunmuş. Muriel'in de aynı tarzda birisi olduğu anlaşılıyor, ama tabii Winchesterli rakibiyle başa çıkması zordu, zaten kimsenin onunla başa çıkması kolay değildi. Muriel'in Lincoln'daki ailesi seferber olmuş, kendi de zengin olup bir si-

nagog yaptırmış olan ve hem Yahudi hem de Yahudi olmayan yasalarda bilgili olduğu anlaşılan erkek kardeşi Peytevin davayı üstlenmiş. İlk iş davayı David'in olası etki alanının dışında kalan ve İngiliz hahamlarının sıklıkla başvurduğu, Troyesli büyük Raşi'nin müritleri sayılan Fransız hahamlara götürmüş. Fransızlar Muriel lehine karar vermiş, böylece Muriel ile Peytevin aldıkları bu destekle Oxford'da bir *beth din* haham mahkemesi düzenlemişler, Fransızların kararının uygulanmasına karar verilmiş ve boşanma iptal edilmiş.

David ile Licoricia Muriel'i kolay lokma sandıkları için pişman olmuşlar, ama karşı saldırıya geçmeye karar vermişler ve Yahudi otoriteleri yerine Hıristiyan otoritelerine, üstelik York başpiskoposuna başvurmuşlar. David'e borcu olanlar arasında kralın kendisi bile vardı ve David onun zor bir zamanında ona yüz pound vermişti. Ondan sonra Henry açısından David'in yanlış yapmasına imkân yoktu. Başpiskopos zaten rakip dini mahkemelerin haddini aşmasından rahatsız olduğundan, Muriel'in avukatlarını çağırmış ve Oxford *beth din* mahkemesinin kararını iptal ederek boşanmayı geçerli ilan etmiş. Daha da önemlisi, Emirname Kayıtlarında kralın davanın hâkimlerine yazdığı ve David'in "o karısını [Muriel] veya başka bir karısını" muhafaza etme "emrini" yasaklayan bir mektubu vardır. Aksi davranışta bulunmanın, "ciddi şekilde cezalandırma" ile sonuçlanacağı bildirilmiştir.[277]

Dolayısıyla Muriel veya kardeşinin davayı götürebileceği hiçbir yer kalmamıştı. Kadına *halakha* din yasaları doğrultusunda David'in St Edward's Sokağı ile Jury Sokağı'nın köşesindeki daha küçük ev verilmiş. Belki de Muriel, David 1244 yılında öldüğünden, Licoricia ile David'in evliliklerinin tadını sadece iki yıl çıkarabilmiş olmasından mutlu olmuştur; ancak bu kısa sürede bile Licoricia, David'in deliler gibi istediği varisi doğurmayı başarmış ve David'in babasının ardından As-

[277] *A.g.e.*, 52; Suzanne Bartlet, *Licoricia of Winchester* (Edgware, 2009), 56-7.

ser veya Aşer adı verilen oğulları hayatı boyunca (annesinin de meyankökü anlamına gelen, şekerleme alanına uygun adı doğrultusunda) Sweetman veya Sweteman olarak bilinecekti.

Ama Licoricia ile bebeği Sweetman, merhum kocasının servetinin tadını çıkaramadan Londra Kulesine kapatılmış; David'in mülkleri de kraliyet tarafından önce incelemeye tabi tutulmuş, sonra da el konmuş. Kral normalde böyle mülklerin üçte biri üzerinde hak sahibiyken, büyük miraslar söz konusu olduğu zaman herkesin aklına Lincolnlı Aaron örneği gelirdi. Licoricia kraliyet tarafından Londra Kalesinde rehin tutulurken (ama hiç şüphesiz para karşılığında hücresinden çıkıp etrafta gezinmeyi ve *koşer* yiyecekler elde etmeyi başarırken) Kral Henry de, ne Hıristiyanlık ne de Yahudilik açısından zararlı olabilecek kitaplar içerdiğinden emin olmak için David'in muhteşem kütüphanesini inceleme vakti bulmuş ve bu arada bir Mezmurlar kitabı gibi bazı değerli eserlere el koymuş. Ama kral asıl David'in St. Aldate'deki güzel evine el koymaktan memnuniyet duymuş: kraliyetin *domus conversum*'una [converso evi] dönüştürülen evde konaklayan, İsa'nın lütfu sayesinde din değiştiren Yahudiler David'in mutfağından beslenir, tabaklarından yer, çatal bıçaklarını kullanır ve David ile Licoricia'nın giysilerini giyerlerdi. David'in mirasının kraliyet temsilcilerini memnun edecek şekilde bölüşülmesi aylar sürmüş, ama sonuçta kral o günün 3000 poundu değerindeki 5000 mark gibi devasa bir miktara el koymuş. 100 poundla tam donanımlı bir geminin inşa edilip donatılabileceğinden, 3000 pound müthiş bir miktardı ve III. Henry'nin Westminster Kilisesini yeniden inşa etme ve özellikle Günah Çıkartıcı olarak bilinen Kral Edward onuruna –günümüzde de orada bulunan– bir sunak yapma projesine ayrılmış. Kraliyetin taç törenlerinin gerçekleştiği kilisenin merkezi kısmının büyük kısmı Yahudi Licoricia ile kocası Oxfordlu David'in mülkleri sayesinde inşa edilmiştir, ama turizm rehberlerinde bu ayrıntılar bir şekilde hep atlanır. Yahudi servetlerine ne olduğunu görmek

isterseniz, maliyeti David ile Licoricia tarafından karşılanan olağanüstü Cosmati seramik karo kaplı zemine (ve kilisenin o kısmındaki hemen her şeye) bakın. Edward'ın sunağı sıradan bir unsur değildi, kilisenin kutsal merkezi ve Plantagenet krallarıyla kraliçelerinin anıtmezarı haline gelmiş: yarım yüzyıl sonra, o ana kadar zaten yeterince eziyete tabi tutulmuş ve azap çekmiş Yahudileri krallığından tamamıyla kovacak olan III. Henry'nin oğlu I. Edward da Plantagenet soyundandı.

III. Yok Oluş

1277 yılında bir bahar sabahı Licoricia'nın cesedi Winchester'daki evinde, hizmetçisi Alice'inkiyle beraber bulunmuş; her ikisi de bıçak yaralarından ölmüşler. Yahudilerin Hıristiyan hizmetçilerinin olması yasaktı, ama Yahudiler için yasak olan daha birçok şey vardı ve Licoricia çoğunu yine de yapardı. David, şimdi üniversitenin Botanik Bahçesi olan Oxford'daki Yahudi mezarlığına gömüldükten sonra Licoricia Sweetman'ı da yanına alarak eski faaliyet alanı Winchester'a dönmüş ve burada paranın kraliçesi rolünü yeniden ve abartılı bir şekilde oynamaya başlamış. Sayısız vereceklisinden biri olan Thomas Charlecote, Warwickshire'daki konağının göletinde ölü halde bulununca Licoricia onun borcunu kapatmak için harekete geçmiş ve konağa el koymuş. Charlecote gerçekten de bu konakta yaşarken borç almıştı, ama protokol doğrultusunda Licoricia'nın, Charlecote'un oğlu Thomas'ın kendi payını almasını beklemesi gerekirdi. Ama Licoricia böyle şeyleri bekleyecek veya merhametli biri değildi. Daha önce nasıl Muriel'i Oxford'daki evinden çıkarttıysa şimdi de Charlecote'un mülküne el koymuş, besi hayvanları, avlanma ormanı, kiralık araziler dahil olmak üzere her şeyini satmış.

Dolayısıyla 1270'lerde faaliyetten çekildiği anlaşılan Licoricia'nın da Bloislı Poulceline gibi düşmanları olduğu bel-

lidir. Onu öldüren bu düşmanları mıydı? Açılan soruşturma sonucunda cinayeti Ralph adlı bir eyercinin işlediği tespit edilmiş, bu durumda Licoricia'nın öldürülmesi, birçok başka Yahudinin de başına gelen sıradan bir soygun sonucunda gerçekleşmiş olabilir. Ama Ralph, alacaklısından kurtularak borcundan kurtulmak isteyen daha nüfuzlu birilerinin yerine seçilen bir günah keçisi olabilirdi. Licoricia'yı ve ondan sonra başka birçok Yahudiyi öldüren, yaşadıkları dönemde yeniden ortaya çıkan nefret dalgasıdır. Yahudilerin kaderi, III. Henry'nin kaderine sıkı sıkıya bağlıydı, çünkü kral Yahudilerin servetlerine getirdiği ani vergiler ve müsadereler konusunda ne kadar fırsatçı ve vicdansız davranırsa davransın, en azından himaye rolünü genel anlamda yerine getirirdi. Ancak hem Yahudilerin vereceklilerinden biri olan hem de onlardan nefret eden Simon de Montfort'un, liderlik ettiği baronlar arası savaşlar sırasında krala arz ettiği baş şikâyetlerden biri de tam da himayeyle ilgiliydi. De Montfort sonuçta yenilgiye uğradıysa da, Henry'nin halefi, 1272'de tahta çıkan I. Edward, Haçlı seferlerinde aldığı rolden dolayı Yahudiler konusunda benzer önyargılara sahipti.

Yahudilerin himaye ve krallık sınırları içerisinde yolculuk yapma özgürlüğü karşılığında faizle ödünç para verme hizmeti sunmalarına izin veren 200 yıllık antlaşma yırtılıp atıldı. İlk olarak Yahudilerin, diğerlerinden ayırt edilmelerini sağlayan işaret olan levhayı takma zorunluluğu getirildi. Artık damgalanmış bir halk haline gelmişlerdi. Sonra yaşamalarına izin verilen kent sayısı azaltıldı ve koca koca cemaatler yer değiştirmek zorunda kaldı. Edward Haçlı seferinden döndüğünde durum daha da kötüye gitti. 1275 tarihli bir emirnameyle Yahudilerin ödünç para vermesi yasaklandı, ama bu, onca nefret doğurmasına ve tehlikelerine rağmen, aksi takdirde yoksul kalacak bir toplumun en önemli faaliyet alanıydı. Resmi yetkililer tarafından Yahudilerin yeni zanaatlar ve ticaret çeşitleri öğrendiğine ve uyguladığına dair hayaller kurgulandı, ama böyle alanlarla uğraşmalarına

imkân yoktu, çünkü loncalara üye olma yasağı devam ediyordu. Küçük bir mucize sayesinde, Licoricia'nın ilk evliliğinden olan oğlu Benedict, Winchester Belediye Başkanı Simon Draper'la arası iyi olduğundan, Draper onun şehir loncasına kabul edilmesini sağlamış, ama bu hayret verici yenilik kısa sürede çok büyük tepki çekmiş ve belediye başkanı maruz kaldığı şiddetli eleştiriler karşısında Benedict'in üyeliğini hemen bir tür onursal statü haline getirmiş.

Annesinin ölümünden bir yıl sonra da, tam anlamıyla lonca üyesi olamayan Benedict'in kendi de Londra'da bir cellat tarafından asılmış. 1278-79 yıllarında başlatılan korkunç bir şiddet ve dehşet döneminde İngiltere'nin Yahudileri toplu olarak "para kırpma" (gümüş ve altın paraların traşlanıp çıkan malzemenin eritilip birleştirilmesi, böylece para biriminin değerini kaybetmesi) ile suçlanmış. Bu hiç şüphesiz bir suç teşkil ediyordu ve bununla suçlanan çok sayıda Hıristiyanın yanında "hafif" paralar kullanan veya onları kırpan Yahudiler de olabilirdi.[278] Ama sonuçta ülkedeki neredeyse bütün Yahudiler tutuklanmış ve hepsi Londra'ya getirilip hapishanelere o kadar tıkış tıkış doldurulmuştu ki, yeni hapishanelerin oluşturulması gerekli olmuştu ve bunların arasında III. Henry için ülkeye getirilen filler kısa süre içinde ölünce boş kalan Londra Kulesi'ndeki fil evi de vardı. Bu mekânın dev boyutlu olduğu söylenirdi; kayıtlara göre yalnız ve yaşlı bir Yahudi kadın buraya alınması için hazin bir şekilde başvuruda bulunmuş.

Yaşlı kadın bu ilginç mekân sayesinde kendini kurtarmayı başarmış olabilir. Şehrin her yerine darağaçları kurulmuş ve toplam 269 Yahudi asılarak idam edilmiş. I. Edward'ın ilk yıllarında Londra böyleydi, sokaklarında Licoricia'nın oğlu Benedict dahil, Yahudilerin cesetleri sallanırdı: bu korkunç ve affedilemez katliam, o günden bu yana İngiltere tarihinde

[278] Zefira Entin Rokeah, "Money and the hangman in late 13th century England: Jews, Christians and coinage offences, alleged and real," *Jewish Historical Studies*, 31 (1988-1990) 83-109; 32, 159-218.

bir daha hatırlanmamış, yası tutulmamış, gerçekleştiği kabul edilmemiştir.

Bu toplu idamlar sonucunda cemaat parçalanmış. Cemaate liderlik eden, onları himaye eden ve savunan erkekler ve kadınlar bir çırpıda yok olmuş. Geriye kalanlar da yoksuldu, mahvolmuştu ve dehşet içindeydi. Kralın istediği söylenen toplumsal dönüşümü gerçekleştirmeleri pratik açıdan imkânsızdı. Edward'ın Yahudilerin sosyal dönüşümü konusundaki sözde hevesi onları topluma faydalı olmaktan tamamıyla mahrum bırakmıştı. Edward, Yahudileri Gaskonya'dan kovduğu zaman, Flamanlar ile Genovalıların da gerektiği takdirde ihtiyacı karşılayabileceğini keşfetmişti. Dolayısıyla geriye bir tek Yahudilerden kurtulmak kalmıştı. Dolayısıyla Edward'ın Temmuz 1290'da son bir darbe olarak aldığı ve hem Yahudilerin düzenli müşterisi, dolayısıyla da onlardan nefret eden annesi Provencelı Eleanor'u hem de Yahudilere karşı daha da büyük bir nefret besleyen karısı Kastilyalı Eleanor'u çok sevindiren Yahudileri sürme kararı şaşırtıcı olmamıştır. Yahudilerin ülkeden sürülmesinin son derece pragmatik bir yönü de vardı. Edward 1289'da Fransa seferinden döndüğünde kraliyet hazinesi o derece boşalmıştı ki bu mali boşluğu ancak asiller ve Kilise dahil, İngiltere tebaasının tamamına uygulanacak bir zorunlu vergi doldurabilirdi. Normalde yenilir yutulur olmayan bu haberin kabul edilmesini mümkün kılacak tek şey de Yahudilerin ülkeden sürülmesi, daha doğrusu alacakları olan bütün borçların ve senetlerin doğrudan iptal edilmesiydi. Bu çözüm tabii ki halk arasında büyük rağbet görmüş. 5 Kasım günü yayımlanan emirnameyle, "kral, işledikleri suçlardan dolayı ve çarmıha gerilen İsa'nın onuru adına Yahudileri hain oldukları için ülkeden sürmüştür.[279]

Bu sürgün emirnamesi, iki yüzyıl sonra İspanya'da gerçekleşecek daha da travmatik sürgün için (çünkü işin içinde

[279] Zefira Entin Rokeah (ed.), *Medieval English Jews and Royal Officials: Entries of Jewish Interest in the English Memoranda Rolls, 1266-1293* (Kudüs, 2000), 380.

çok daha fazla sayıda insan vardı) bir model teşkil edecekti. İngiltere'de yaşayan Yahudilere ülkeden ayrılmak için sadece dört ay verildi, ödenmemiş kredilerinin sadece ana parasını alma hakkı tanındı, faizini alamadılar ve yanlarına sadece taşıyabilecekleri kadar eşya almalarına izin verildi. Bu acımasız şartlardan dolayı Yahudi mahalleleri boşalırken Yahudilerin evleri açgözlü alıcılar tarafından rezillik derecesinde ucuz fiyatlara satın alındı. Yahudiler içler acısı bir halde, arabalarla veya yürüyerek Dover ve Southampton limanlarına gittiler, bazıları da Thames nehri üzerindeki doklarda gemilere bindiler. Bir hikâyeye göre bir geminin kaptanı yolcularına bacaklarını açmak için Queenborough'da, med cezir sırasında sular çekilince ortaya çıkan sığlıklarda biraz yürümelerini tavsiye etmiş, ücretlerini topladıktan sonra da sular yükselirken de yolcularını orada boğulmaya bırakıp yelkenleri açıp ayrılmış. Kraliyet yetkililerini en çok kızdıran şey, maliyenin, ne kadar küçük olursa olsun, ganimetteki payından olmasıydı. 1291'de Norfolk'ta şerifin kardeşinin Burnham açıklarındaki bir gemide bulunan Yahudilerden alınma mallara el koyması üzerine, malların doğru şekilde vergilendirilip vergilendirilmediği konusunda bir ihtilaf kopmuş. Bu arada malları ellerinden alınan Yahudilerin hepsi öldürülmüştü, çünkü şerifin deyimiyle, "onlar günahkâr ve kralın huzurunu bozuyorlar."[280] Bu ıstıraplı yılın en akılda kalan imgelerinden biri, sopalarını havaya kaldırarak Yahudileri büyük bir neşeyle döve döve krallıktan kovan bir grup Hıristiyan İngiliz'dir.

Gezgin Yahudi efsanesi Hıristiyanlar arasında bu dönemde yayılmaya başlamıştır. Bu, ülkeden sürülen Yahudilerin genelleştirilmiş imgesi değil, belirli bir Yahudinin hikâyesiydi: bu kişi bazı örneklerde (örneğin Yahudilerin başına gelen felaketlere sevinen Matthew Paris tarafından kayıt altına alınan

[280] *A.g.e.*, 393-4. Bkz. Zefira Entin Rokeah, "Crime and Jews in late Thirteenth Century England," *Hebrew Union College Annual*, 55 (1984), 131-2.

hikâye) İsa çarmıha gerilmeye giderken onu dürtükleyen ve onu ölüme giderken miskin davranmakla suçlayan ayakkabıcı Cartaphilus'tu. İsa da kendisinin dinleneceğini, ona eziyet çektiren kişinin ise bir daha asla dinlenemeyeceğini söylemişti. Böylece Yahudi Cartaphilus da Kâbil gibi hayatı boyunca yeryüzünde yürüyüp durmaya ve hem kendi hem de halkının günahlarına sürekli tanık olmaya, mesihin İkinci Gelişine kadar ölümün sağlayacağı rahatlamayı yaşamamaya mahkûm olmuştu. Belki de Hıristiyan İngiltere, gemilere binen sefil haldeki Yahudileri seyrederken Kurtarıcının bir kehanetini daha gerçekleştirmiş olmakta memnunluk duymuştu.

8

ÇİLE

I. Hayatı seçmek

Yahudi olmak zaten yeterince zor değilmiş gibi, bir de başka Yahudiler durumu daha da zorlaştırmıyorlar mıydı! Musa İbni Meymun, bir hahamın, insan kılıç zoruyla ölüm veya din değiştirme arasında bir seçim yapmakta zorlandığı zaman ikincisini seçtiği takdirde bağışlanıp bağışlanmayacağını soran bir zavallıya verdiği cevabı görünce böyle düşünmüş olmalıdır. Adamcağız sırf hayatını kurtaracak kadar birkaç kelime söyleseydi, din değiştirir gibi görünseydi, ama içinden tabii ki Tevrat'a bağlı kalmaya devam etseydi olmaz mıydı? Başka ne yapabilirdi ki? Öldürülseydi yetim kalan çocukları esir alınırdı, Müslüman yapılırdı ve Yahudiliklerini ebediyen kaybederlerdi.

Ama gelen cevap çok sertti. Böyle şartlar altında, Tanrı'nın izniyle başınıza böyle bir şey gelmesin, ama böyle şartlar altında erdemli bir Yahudi ölümü ihlale tercih etmek zorundaydı. Makabeler zamanında kutlu şehitlerin, Hadrianus'un (kemikleri toz olsun) zulmü döneminde Haham Akiva'nın, Haçlılar Rheinland'a geldiği zaman katledilen sayısız

kutsal erkeğin ve kadının yaptığı gibi, Tanrı'nın ismini kutsamalıydı. Ölümü kendi elinden olmalıydı, boğazını bıçağa uzatmalıydı, böylece Cennete gidecek ve yeniden tek parça olacaktı, kanaması ilahi bir merhemle durdurulacaktı. Başka türlüsünü düşünmek boş bir hayalden başka bir şey olmazdı. Müslümanların kelime-i tevhidi bir Yahudinin ağzından çıktığı anda Tanrı yüzünü başka yana çevirecek, o kişi de kendini zifiri karanlıkta bulacaktır.

Hayır, hayır, hayır, hayatta kalmayı seçmek lazım, diye düşünürdü Musa İbni Meymun. Şehitlerin kendilerini feda etmelerine saygı duymuyor değildi, ama tüm dinlerde basit mutlak ideallerin, Tevrat'ta apaçık bir şekilde ifade edilen, hayatı kurtarma emrine saygısızlık anlamına geldiğine inanırdı. Meymun'un Mişna'yı yeniden ele aldığı *Mishneh Torah* [*Mişna Tevrat*] adlı eserinin başlarında açıkça dediği gibi, ona en dokunaklı gelen şey, Levililer 18:5'te Yahudilerin (veya Meymun'un deyimiyle İsraillilerin) emirler doğrultusunda ölmesinin değil, yaşamasının gerektiği belirtilen bölümdü.[281] Özgür irade, yani seçim yapma imkânı, Yasanın armağanıydı. Meymun, bazı durumlarda seçim yapmanın imkânsız olduğunu söyleyenlere, hem inancı hem de akılcılığı savunan felsefesinin temel taşını teşkil eden Tesniye 30:15'ten bir alıntıyla cevap verirdi: "İşte bugün önünüze yaşamla iyiliği, ölümle kötülüğü koyuyorum. [...] Öyle ki, yaşayasınız [...]."[282] "Tanrı'nın ismini kutsama"nın başka bir yolu daha vardı, o da Yasanın bu değerli armağanı doğrultusunda düzgün bir hayat yaşamaktı. "Bir insan davranışlarında vicdanlı, konuşmalarında nazik, etrafındaki insanlara karşı sevimli, onları ağırlarken dostça davrandıysa, hakarete uğradığı zaman bile sert karşılık vermediyse, onu horgörenler dahil, herkese saygılı davrandıysa, işlerini dürüstlükle yürüttüyse... kendini Tevrat'a adadıysa, *tallit*'e [dua şalı] sarındıysa, *tefillin*'i

[281] Isadore Twersky (ed.), *A Maimonides Reader* (Springfield, NJ, 1972), 47.

[282] Tesniye 30:15.

kendine taç ettiyse, aşırılıklardan ve abartıdan kaçındıysa... o insan Tanrı'nın ismini kutsamıştır."[283]

Hem sonra bu masa başı Talmud alimleri, hayatını kurtarmak için kuralları ihlal edip edemeyeceğini soran bir insanın nasıl bir eziyet çektiğini nereden bilecekti ki? Halbuki Musa İbni Meymun ile babası, "Sefarad" Haham Meymun ben Yosef, böyle şeyleri bilirdi. Hayatları boyunca zulmün pençesinden kurtulamamışlardı. Zulüm ilk olarak Meymun'un 1035 civarında doğduğu ve ailesinin kuşaklardır yaşadığı zarif Cordoba'ya gelmişti. Meymun İbraniceyi de Arapçayı da akıcı bir şekilde konuşurdu. Berberi Murabıtlar ilk olarak Peygamber adına kılıç kuşanarak çıkmışlardı ortaya. Ama Endülüs'ün dereleri hiddetlerini yatıştırmıştı ve herkes hep beraber durulmuştu ve Kâfirler kendi dualarını etme ve Tevrat'ı okuma imkânı buldukları gibi, hükümdarlar hastalandığı zaman da onları tedavi ederlerdi, çünkü Yahudi hekimlere ihtiyaç olmamasına imkân var mıdır? Daha önce de defalarca olduğu üzere, doktrinin hiddeti yerini dünyevi ilişkilere bırakmıştı. Ama bir sonraki Berberi topluluğu olan Muvahhidleri de kızdıran tam da bu hayat tarzıydı ve Abdülmümin'in liderliğindeki bu kabile Atlas dağlarının yamaçlarından inerek Peygamber'in izninde yürümenin daha saf bir yolu adına uzlaşmacıları kırıp geçirmişti. Nasıl oluyor da Fas'ın dağlarından bu kadar şiddet, bu kadar amansız bir kararlılık kaynaklanıyordu? Abdülmümin'in müritlerini satın almaya veya onlarla tartışmaya imkân yoktu. Tek bildikleri gözlerini devirmek, yere kapanmak ve coşkuyla bağırmaktı. Görevlerinin kâfir bir ümmeti arındırmak olduğuna inanıyorlardı, çünkü İspanya'da olsun, Filistin'de olsun, Hıristiyan Frankların ilerleyişine karşı çıkmayı ancak saf ve güçlü olanlar başarabilirdi.

Murabıtlar, Muvahhidlerin daha da hiddetli gazabına yenildi ve Endülüs'ün dünyevi uzlaşma günleri ebediyen sona erdi. Muvahhidler birçok sinagogun kapatılmasını, bazıları-

[283] Twersky, 50.

nın da yıkılmasını emrettiler. Bir Yahudi ortalık yerde, hatta gün batımında ıssız bir köyde, bir duvarın gölgesinde gizlice dua ederken yakalanacak olursa ona Tanrı'dan başka kimse yardım edemezdi. Bundan sonra Müslümanlarla Kâfirlerin aynı evde kalması (efendi ve hizmetkâr olarak bile) ve cinsel birleşmeyi kirletmeleri gibi korkunç bir duruma izin verilmeyecekti ve kâfirler öyle bir şekilde giyinecekti ki bundan sonra karışıklık yaşanmayacaktı. Yahudiler yerlere kadar uzanan şekilsiz bir cüppe giyeceklerdi, böylece etekleri horgörünün çamuruna bulanacaktı. Cevaliye vergisi onlara tebaa olduklarını hatırlatacak şekilde uygulanacaktı, Yahudiler altınlarını verirlerken tokat yiyecek, hakaret işiteceklerdi ve altınların tıngırtısı onlara maymun, eşek, domuz, köpek olduklarını hatırlatacaktı. Ve tabii ki Yahudi kadınları, eşler de anneler de, hepsi birer hayat kadını sayılırdı.

Endülüs'ün zeytinleri acıydı artık. Haham Meymun ben Yosef ve ailesi Sefarad'dan, hayatları boyunca bildikleri her şeyden ayrılmak için hazırlanmışlar. Arabalar Guadalquivir nehrinin üzerindeki kemerli Roma köprüsünü geçmiş ve ürkütücü bir hayata doğru yol almaya başlamıştı. Her şey meçhuldü; bildikleri tek şey, varacakları yerde Yahudilerin Kefaret Gününde oruç tutacağı, Yasanın Verildiği Günde kutlama yapacakları, Tevrat'ı okuyacakları, her sabah *tefillin*'i kollarına saracaklarıydı. Ancak Haham Meymun nedense ailesini güneye götürmüş, Akdeniz'i geçip Fas'a götürmüş ve onları, bekleneceği üzere Muvahhidlerden mümkün olduğu kadar uzağa değil de doktrinlerinin heybetli kalesi Fes'e yerleştirmiş. Hahamlar gibi, kendini en zor şartlara alıştırdığı takdirde, bir katliam dışında hemen her şeye göğüs gerebileceğini düşünüyordu. Fes ünlü bir İslam hukuku ve doktrini merkezi olmanın ötesinde dev gibi bir şehirdi, surların içindeki nüfusu muhtemelen 200.000 civarıydı, önemli bir ticaret merkeziydi, buradan başlayan ticari güzergâhlar çöl kervanlarına, kıyıya ve tepelere doğru uzanırdı. Ticaret olan yerde de Yahudiler olurdu, hem de çok sayıda, şartların

yeniden kötüleşmesiyle çıkan gürültüye kulaklarını tıkarlardı, yıllık takvimlerinin gereğini yerine getirir, başlarını Talmud'larına eğerlerdi. Alçak, perçinli kapılar kadim sinagoglara açılırdı. Katırların toynaklarıyla önceki günün dışkısına bastığı sokaklara bakan kemerli pencerelerde mumlar titreşirdi. Büyük çarşıda baharat yığınları arasında faaliyet gösteren insanlar hapşırıp sarı ve kırmızı toz tükürürlerdi, bu arada kapı aralıklarında saklanan sahtekârlar da uzanıp yenlerini çekiştirirdi. Bundan kötüsü de olabilirdi.

Ama daha iyi de olabilirdi. Dolayısıyla kendi de bir âlim ve Tevrat ile Talmud tefsircisi olan Meymun, ölüm ile din değiştirme arasında seçim yapmak zorunda kalan, eziyet altındaki Yahudiye verilen cevabı duyunca sinirlenmiş. Çok sonraları, o günlerde tepesinin ne kadar çabuk attığını düşünecekti. Doğrusunu söylemek gerekirse sonradan da yumuşamamıştı. Kalbi attığı sürece gerginlik ve aciliyet içinde olacaktı. Bu kadar insanlık dışı bir sertlik karşısında, en ufak bir kuşkudan bu kadar uzak olanlar karşısında nasıl sinirlenmesin? Her günlerini beraber geçirmek zorunda kaldıkları zalimlerden ne farkları kalıyordu? Babası da yazdığı, teselli amaçlı kısa bir yazıda felaket ve zülüm karşısında her ne şekilde olursa olsun Tevrat'a tutunmanın, onun deyimiyle gökyüzünden sallanan bir ipi bırakıp kendi kendini yok edeceği bir uçuruma düşmekten daha iyi olacağını söylemişti.[284] Tanrı, kalbi saf olanların gizli dualarını takdir ederdi. Meymun, *Zorla Din Değiştirme Hakkında Mektup* (*Iggeret hashemad*) eserini, zorla İslamı kabul edip Yahudiliklerini gizli tutan sayısız insana yönelik yazmıştı. Hahamın talimatı etrafa yayılınca Meymun da, genç yaşına rağmen, *anusim*'lerin, yani mecbur edilenlerin, güvende olacakları zaman Yahudiliklerini yeniden açıkça ilan edebileceklerini bilmeleri için daha merhametli bir yöntem önermeyi görevi saymış. Yahudi Arapçasıyla yazılıp İbraniceye tercüme edilen *Mek-*

[284] Joel L. Kraemer, *Moses Maimonides* (New York ve Londra, 2008), 103.

tup'un sunduğu güvence, Kuzey Avrupa'da haçlı zihniyetli Hıristiyanların zulmüne maruz kalıp aynı seçeneklerle karşı karşıya kalan Aşkenazlar açısından da geçerli olabilirdi. Genç Meymun, dayatılan ihlal cinayet, putperestlik veya cinsel ilişkiye mecbur etme olmadığı sürece, insanın en önemli sorumluluğunun kendi hayatını kurtarmak olduğunu yazar. Yoksa Yahudiler nasıl kurtulacaktı da Tanrı'nın istediği şekilde Tevrat'a uygun yaşayacaklardı? Baskı sonucu kuralları ihlal etmektense hayatına son verenler kendilerini öldürdüğünden Tanrı'nın ismini kutsamak yerine onu kirletirlerdi. Yüksek sesle söylenenler önemli değildi, hakiki inanç anlamına gelmezdi. Tanrı inancın derinliğine kadar görürdü. Dolayısıyla mümkün olduğu kadar Tevrat'a bağlı kalıp Yahudi olmayan bir dini kabul eder görünmek mümkündü ve puta tapma günahı işlenmiş olduğunu düşünmemek lazımdı.[285] Ve en önemlisi genç öğretmen, endişeli müminlere, gizlice kendi inancını sürdürenlerin öte dünyada diğer Yahudiler kadar kurtarılmayı hak ettiğini garanti ediyordu.

Acaba Meymun aslında kendini mi ikna etmeye çalışıyordu? İlmi biyografi yazarları, Meymun'un kendi tavsiyesine uyup bir süreliğine İslamı kabul eder gibi yapmış olabileceğini öne sürmüştür.[286] İkinci Muvahhid halifesi Ebu Yakup Yusuf 1163'ten itibaren iki yıl boyunca Kâfirler üzerindeki baskıyı giderek arttırdığı için, Haham Meymun'un ailesi bu baskıya daha fazla dayanamayacak hale gelmiş olabilir. Ama hem ölümden hem de din değiştirmekten kaçmanın bir yolu daha vardı, o da kaçmaktı; Meymun'un kendisine başvuranlara ve 1172'de Yemen'den ona yazan, benzer durumda eziyet çeken "ilim ve bilim hocası"na önerdiği yol buydu. Aile ve yuva gibi geçici teselli kaynaklarını boş verip Tevrat'ı özgürce uygulayabilecek yerlere, hatta en iyisi, atalarının toprağı olan İsrail'e gitmek lazımdı.

---

[285] *A.g.e.*, 104-11.
[286] *A.g.e.*, 116ff.

Bu talimatın kurnaz, hatta işine geldiği için unutkan bir yönü vardı. Meymun'un kendi de babası ve kardeşi Davut ile 1165'te oraya gitmişti, ama orada kalmamıştı. Üstelik *Mishneh Torah*'ta Filistin'de kâfirler arasında yaşamanın İsrail dışında çok sayıda Yahudi arasında yaşamaktan daha iyi olduğunu, İsrail'de yaşamanın günahları telafi etmenin ve yeni bir başlangıç yapmanın bir yolu olduğunu kati bir şekilde ilan etmişti (Haçlılar da aynı varsayımı temel alırdı). Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki sonu gelmez zıtlaşmalar Yahudiler için bir fırsat teşkil ediyordu, çünkü iki çatışan iki tarafın birbirine beslediği nefret, Yahudilere beslediklerinden çoktu. Tarafların ikisi de Yahudileri Filistin'den dışlamıyordu, ama orada yaşamak kolay da değildi. Özellikle Celile'de yoğun olarak yaşayan bir Yahudi topluluğu ataların mezarlarını ziyaret eder, işportacılık yapar, dua eder ve Talmud'u incelerdi. Haçlı krallığı Yahudilerin iş meseleleri, dua ve oruç günleri dışında Kudüs'e girmesini engelleyen eski yasağı yeniden geçerli hale getirmişti ve Yahudiler Tapınağın harabe halindeki batı duvarının önünde yas tutarken Hıristiyanlar onları zevkle seyrederdi. Ve kendi kendilerine Yahudileri bunun için, kendi basiretsiz hatalarının ebedi tanıkları olarak orada tuttuklarını hatırlatırlardı.

Meymun ile ailesi Kudüs'e doğru yola çıktığında hac yolculuğu konusunda (günümüzde de olduğu üzere) diaspora arasında yaygın olan beklentiler söz konusuydu ve çoğu Sefarad dünyasında iyi bilinen Yehuda Halevi'nin insanın ruhunda fırtınalar estiren, vecde gelmiş özlem şiirlerinden kaynaklanırdı. Meymun da yolculuğa başladıktan bir hafta kadar sonra ilk fırtınasını yaşamış ve hem geminin yükselen dalgaların arasında paramparça olacağından ne kadar korktuğunu ve titreyerek dua ettiğini hem de Tanrı'nın fırtınayı yatıştırmayı uygun görmesi karşısında hissettiği rahatlamayı yazmış. Bundan sonra her yıl, o fırtınadan kurtuldukları gün oruç tutacağına ve şükran dualarını edeceğine söz vermiş. (Meymun, muhtemelen o dönemde yaşamış birçok Yahudi

gibi, hayatındaki önemli olaylarla bağlantılı, şahsi bir ibadet ve kutlama takvimi oluşturmuştu.)

Kuzey Afrika'nın limanlarından birinden, muhtemelen Ceuta'dan başlayan yolculuk, dönemin standartlarına göre çok uzun değildi tabii, bir aydan biraz uzun sürebiliyordu, ama turistik bir Akdeniz yolculuğu değildi ve denizde kötü havalarla karşılaşan herkesin bildiği gibi, böyle şartlarda denizde zaman bitmek bilmez bir eziyet halini alır. Meymun, babası ve ağabeyi, geminin ambarında dört yüz kişi, hayvanlar ve Filistin'e vardıklarında ihtiyaç duyacakları, Akka çarşısındaki deri eşya korsanlarından satın almak zorunda kalmak istemedikleri ağır eyerler gibi çeşitli eşyalar ile beraber tıkış tıkış yolculuk yapmışlar. Ve Yahudiler tabii ki yiyeceklerinin çoğunu da yanlarında getirdiklerinden (suyu mürettebattan satın alırlardı) güvertenin altında sürekli yemek pişiriliyor ve tabii sürekli kusuluyor olmalıydı. Diğer bedensel ihtiyaçları aklımıza getirmememiz daha iyi olacak. Ama böyle yolculukların asıl kötü yanı, fiziksel rahatsızlıktan çok hacıların Filistin'e vardıklarında neler karşılaşacaklarına dair gerçekçi olmayan beklentileriydi. Hiç kimse oranın Cennetin bekleme odası gibi olacağını düşünmüyordu, ama Meymun'un da yazdığı gibi, o topraklarda birkaç karışlık yerde bile yürüyen bir hacı, öte dünyanın varlığından emin olurdu. Yehuda Halevi, bu konudaki olası hayal kırıklıklarını ifade edemeden ortadan yok olmuştu ve geriye mest olmuş özlem ve mutluluk nidalarından başka bir şey bırakmamıştı. Meymun, başkalarına yapmalarını tavsiye ettiği gibi, Filistin'e ayak basar basmaz yerleri ve taşları öpmüş olabilir. Ama bir yıldan biraz uzun bir süre sonra da bu topraklarla vedalaşmış.

Belki de Haçlıların yönetimi, Meymun'un beklediğinden daha eziyetli ve daha rahatsız edici olmuştur. Filistin yetmiş küsur yıldır Hıristiyanların elindeydi ve 1187 yılında Selahattin Eyyübi tarafından fethedilene kadar öyle kalacaktı, ama bu bölgenin yeniden Müslümanların eline geçmesi ve

Yahudilere yeniden Kudüs'te yaşama izninin verilmesi ihtimali bile Meymun'u Kudüs'e dönmeye ikna etmeye yetmemiştir. Sonuçta gittiği Mısır'la kıyaslandığında, Filistin'in kültürel açıdan çok geri kaldığını düşünmüş olabilir. Mayıs 1165'te ilk vardıkları yer olan Akka, Meymun'un ailesinin bir Hıristiyan şehrine dair ilk deneyimi olmalıydı; burası çok özel bir şehirdi: devasa, müstahkem bir limanı vardı; sokakları Fes'tekilerden, hatta Cordoba'dakilerden daha geniş ve muhteşemdi; Tapınak ve Hospitalier Şövalyeleri görkemli yapılara sahipti; ve her yerde kiliseler vardı. Bu şehrin ortasında da, üç hahamın liderliğindeki (Haham Tzadok yerel *yeşiva*'nın başkanıydı) birkaç yüz kişiden oluşan bir Yahudi topluluğu vardı. Haham Meymun ile oğullar büyük ihtimalle çok iyi karşılanmıştır. Hatta burada yaşayan Yahudiler Meymun'un mantık konusundaki erken dönem çalışmalarından ve mecburi din değiştirme konulu mektubundan haberdar olabilirdi. Ama her şeyden önce ailenin izlemesi gereken, Celile'den Tiberias, Seforis ve Kabala eğilimli gizemcilerin merkezi Safed'e kadar uzanan ve çok kullanılan bir ibadet güzergâhı vardı. Mezar turizmi başlamış olmalıydı ve ilk durağı, Mişna'nın ilk yazarı, Meymun'un deyimiyle "aziz ve prens" Yehuda Hanasi'nin Seforis'in hemen dışında gömüldüğü söylenen yer olmalıydı. Gözleri kurnazlıkla parlayan "rehberler"den ve indirimli fiyat taahhütlerinden sineklerden kaçar gibi kaçınmak lazımdı. Rakel'in mezarı, Amitai'nin oğlu Peygamber Yunus'un mezarı, Kidron vadisinde Davut'un isyankâr oğlu Absalom'un istirahat yeri olduğu söylenen mezar ve Hebron'daki "Kavim Liderleri Mağarası" o zaman da zorunlu duraklardı, bugün de öyleler.

Kudüs tabii ki nihai varış yeriydi, bütün bu yolculuğun hedefiydi, ama nedense Meymun'un oraya ulaşması altı ay sürmüş. Belki de bu gecikmenin ardında, keskin zekâsı için kaçınılmaz olan, gerçekliği kutsal şiirle kıyaslama fikri vardı. Başkaları için olduğu gibi, Meymun için de kederli hayal gücünün Kudüs'ü fiili olarak deneyimlenen Kudüs'ten

önce geliyordu ve onu şartlıyordu. Meymun, Yahudilerin Kudüs'ün harabeleri karşısında Yeşaya kitabından, Tapınağın yıkılmasıyla ilgili mısraları okuması gerektiğine dair tavsiyesine hiç şüphesiz kendi de uymuştur. Hatta Halevi'nin, Yahudilerin işlediği günahlardan dolayı Davut ile Süleyman'ın şehrinin "baykuşlarla çakalların ini"ne dönüştürülmesiyle cezalandırıldığını söylediğini hatırlamış da olabilir. Meymun Kudüs'e ilk yaklaştığında şehre ilk önce herkes gibi Zeytin Dağından bakmış olmalı ve bir zamanlar Harem-i Şerif, ondan da önce Tapınağın olduğu ve o dönemde kiliselerle dolu bölgeyi görmüş olmalıdır. Tapınak harap halde olmasına rağmen, Yahudilerin saf olmayan halleriyle bu alana girip girmemesi gerektiğini çok düşünmüştür, ama sonuçta Tapınağın alanına girdiği anlaşılmaktadır, hatta yas tutan insanlar gibi giysilerini yırttığını, sadece ufak bir yırtıkla yetinmeyip "kalbini açıkta bırakana kadar" üzerindeki her şeyi katman katman paramparça ettiğini anlatır. Meymun, giysilerinden geriye kalanların ancak çapraz teyelle tutturulabileceğini ekler, yani biraz zorlama sonucu hemen yırtılacağını ima eder.

Böyle bir harabenin ve perişanlığın yanı başında yaşamak zordu, hatta belki de imkânsızdı. Surların hemen dışında yaşayan az sayıda Yahudi vardı, ama onlar dilencilik ve beleşçilik yapardı, kayaları ve mezarları zorla gezdirirlerdi, Tevrat'ı kendi çıkarları için sömürürlerdi. İnsanın kutsal mekânı zihninde canlandırması daha iyiydi. Ayrıca Meymun'u yine yola çıkmaya itmiş olabilecek başka bir şey daha vardı. Babası ölmüş ve hiç şüphesiz istediği gibi İsrail topraklarına gömülmüştü. Ama Meymun ile kardeşi nerede olurlarsa olsunlar onun için dua edebilirlerdi. Neden ebediyen mezarının yanında kalsınlar? Böylece Meymun, Kudüs'e ulaştıktan bir yıl kadar sonra yine yola çıkmış ve güneye, bir Yemenli'ye yazdığı mektupta "evim" diye söz ettiği bir yere, Yahudilerin sürekli ayrılması emredilen, ama bir şekilde hep dönükleri yere, Mısır'a gitmiş. Başka nereye gidebilirdi ki?

Fes, Muvahhidlerin veya onların yerini alan diğer vahşi Berberi kabilelerinin yönetiminden dolayı yaşanması imkânsız bir yer haline gelmişti. Endülüs de ebediyen kaybedilmişti. Muvahhidlerin fethinden beri Yahudilerin Kayravan, Marakeş ve Fes gibi Mağrip merkezlerinden doğuya, Fustat'a göçü giderek hız kazanıyordu. Mısır hâlâ Şii Fatimi halifelerinin elindeydi, ama bu durum pek sürmeyecekti. Ancak Fustat gelişmiş bir ticaret ve kültür merkezi olmanın yanı sıra, dindarlık ile felsefenin el ele var olduğu bir yerdi ve Meymun'a asıl çekici gelen bu yönü olmalıydı.

Meymun için halifeliğin kapılarını açan şey, kendinden önceki başka birçok Yahudiye olduğu üzere, bilgili ve yetenekli bir hekim olarak ünüydü. Meymun çok kısa sürede halifenin veziri Şawar'ın ve genç Yahudiyi kendi gibi bir âlim ve bir filozof olarak göre güçlü bakan al-Qadi al-Fadil'in hekimi haline gelmiş. Meymun'un zarif kafiyeli şiirler yazması da kariyerine zarar vermedi tabii. Kendinden önceki Hasdai ibn Şaprut gibi, Meymun'un da hekimlik alanındaki çeşitli yeteneklerinden biri, rakip Müslüman iktidarlarının tehlikeli dünyasında daima rağbet gören, zehirlere karşı panzehir geliştirmekte uzmanlığıydı. Meymun yazılarında iktidarsızlıktan (güçlü bir ereksiyonun sağlanması ve muhafaza edilmesi için geliştirdiği gizli çözüm, söz konusu organı bir yağ emülsiyonuna batırılmış ve ezilmiş safran karıncalarıyla ovuşturmaktı) basura ve astıma kadar, insanların mustarip olabileceği hemen her türlü hastalığı ele almıştır.

Belli ki Hekim Meymun o kadar yetenekliymiş ki, Vezir Şawar muhtemelen Haçlı seferlerindeki müttefiği I. Amalric'in gözüne girebilmek için onu o sıralarda Aşkelon'da kamp kurmuş olan Kudüs'ün Hıristiyan kralını tedavi etmeye göndermek istemiş. Ama Meymun, başına herhangi bir olumsuz sonuç gelmeden bu isteği reddedecek kadar öncelikli bir konumdaymış. Zaten bir başka dostu ve hayranı olan şair İbn Sana al-Mulk onun hakkında böyle yazmış: "Ay ondan kendisini tedavi etmesini istese ... mükemmel bir

şekilde tedavi olurdu ... dolunay zamanında da lekelerinden kurtulurdu."[287]

Fatimilerin Kürt Eyyübi hanedanı tarafından devrilmesi de Meymun'un kariyerine zarar vermemiştir, çünkü bu savaşçılar Sünni'ydi ve Meymun'un patronu ve dostu al-Qadi al-Fadil'in kendi de, Şii Fatimilerin emrinde çalışmış olmasına rağmen Sünni'ydi. Bakan hızla saf değiştirince en parlak gözdesi de ona eşlik etmiş. Eski Roma kalesi yakınlarındaki Mamsusa mahallesine yerleşen Meymun, bir Yahudi için çok geç bir yaş olan otuzlu yaşlarının ortalarında, Fustat'ın eski bir ailesinin kızıyla evlenmiş. Meymun "Filistin" sinagoguna değil de "Irak" sinagoguna bağlıymış ve duaları ve tarzları farklı olan bu iki sinagogun arası tabii ki pek iyi değilmiş, ama Meymun zaten daha küçük Tevrat inceleme mekânlarında dua etmeyi tercih edermiş. Zaten her halükârda cemaat içinde o kadar saygın birisi haline gelmiş ki, dini mahkemelere ulaşan meselelerde bir "*rav*" olarak hukuki değerlendirmelerde bulunması istenirmiş; hatta işin daha da şaşırtıcı tarafı, kısa bir süreliğine *ra'is al yahudiya*, yani Mısır'daki bütün Yahudi cemaatinin lideri haline gelmiş ve cemaat ile yönetim arasında özellikle vergiler konusunda aracılık yapmaktan sorumluymuş. Meymun kendisine duyulan güvenden gurur duymuş olabilir, ama bunun nankör bir iş olduğunu ve her iki tarafın nefretini üzerine çekeceğini biliyor olmalıydı, çünkü sadece bir yıl sonra, 1172'de bu görevden ayrılmış. Bir sürü görevi bir arada yürütmesi çok zordu ve zaten hekim, din mahkemesinde hâkim ve otorite olmak ve geceleri Mişna ve başka konulardaki incelemeleri üzerinde çalışmak hem çok zamanını alıyordu hem de, bir hekimin çok iyi bildiği gibi, sağlığını yıpratıyordu. Ama *ra'is* olarak görevlendirilmesi, Meymun'un Müslüman âlemindeki meslektaşlarının ona ne kadar güvendiğini gösterir; öte yandan Meymun da Aristoteles başta olmak üzere, Yunan felsefe

[287] *A.g.e.*, 207.

eserlerinin Müslümanlar tarafından yapılan tercümelerinden çok faydalanırdı.

Ancak bazen, Meymun'un Müslümanlarla bir arada, mecburi olmayan bir kültürel toplulukta yaşadığına dair olası bir rahatlık duygusundan onu koparacak olaylar gerçekleşirdi. 1172'de, bir zamanlar bir Yahudi krallığı olan Yemen'den gelen bir mektup yoluyla, Muvahhidlerin onun yanında hoşgörülü duracağı mesihçi bir asinin Yahudilere uyguladığı korkunç zulmün haberini almış. Meymun bu habere Samuel'in kitabından bir alıntıyla cevap vermiş: "'Her duyanı şaşkına çevirecek' bir haber: dünyanın iki ucundan, doğudan ve batıdan kaynaklanan zulme maruz kalmamıza neden olan büyük talihsizlik karşısında kalbimiz zayıf düşüyor, zihnimiz karışıyor ve beden gücümüz yok oluyor."[288] Yemen'de Yahudiler toplu olarak din değiştirmeye mecbur ediliyordu ve en ufak bir heterodoksluk durumunda –özellikle de belirlenen saatlerde namaz kılmama, içki içme ve buna benzer diğer günahlar işlendiği takdirde– ölüm cezası verilir ve Mehdici asiler tarafından zalim bir coşkuyla uygulanırdı. Bu mektup öyle bir ıstırabı tarif etmiş ve onu o kadar üzmüş ki, Meymun bütün işlerini bir kenara bırakıp aslında zulüm gören Yemenli Yahudilere teselli ve inanç telkin etme amacı taşıyan, ama Yahudiliğin "Nasıralı İsa"nın ve "İsmaili"nin (Hz. Muhammed) birbirine rakip tektanrıcılıklarının iddiasına kıyasla üstünlüğünü küstah bir şekilde yeniden öne süren bir belge olarak çok daha geniş kitlelere ulaşan bir *Mektup* yazmış. Bu uzun yazı, Meymun'un diğer dinlerin Yahudilerin inancının ve Musa'nın yasasının reddedilemez, sade ihtişamı karşısında hissettiği güvensizlik duygusundan kaynaklandığına inandığı Yahudi nefretinin ebedi niteliği konusunda keskin ve güçlü bir inceleme içerir. Hekim Meymun'un bu sefilliğe getirdiği çözüm buydu: çekilen eziyetin açıklaması bu sefer Yahudilerin işlediği günahların cezalandırılmasını

[288] Twersky, 438.

değil, yeni ortaya çıkan ve neredeyse putperest dinler gibi Tanrı'dan başka bir varlığa ibadet edilmesini ve sahte peygamberliklere saygı duyulmasını dayatan tektanrılı dinlerin zalim anlayışsızlığını temel alıyordu. Düşünceliliği, nezaketi ve özenli davranış şeklinden dolayı Eyyübi seçkinlerinin gözdesi olan Meymun (1172 yılına gelindiğinde mükemmel Arapçasıyla onlara bilim ve felsefe dersleri veriyordu) mektubun bir yerinde başkalarına verdiği her alanda ılımlı olma tavsiyesini bir yana bırakarak bütün hiddetiyle çoğunluk kültürüne karşı bir ıstırap ve öfke çığlığı atar. Meymun *Mishneh Torah*'ta "Sadece haklı olarak kızmanızı gerektiren ciddi bir mesele konusunda öfkelenin" diye yazmıştı. Yemen'de olanlar tam olarak böyle bir şeydi ve Meymun, batıdaki Muvahhid baskısını ve doğudaki zulmü düşündüğünde böyle şeylerin Müslüman aleminin herhangi bir yerinde olabileceğini hissetmiş; kendisi gibilerine gösterilen nezaket ve hatta güven, kurumsallaşmış itaat karşılığında bahşedilen, efendilerin dağıttığı bir avuç kültürel kırıntıdan başka bir şey değildi. Müslüman âleminde *Mektup*'un nüshalarını okuyacağını bildiği tüm okurlara, "Unutmayın" diye yazar:

> Tanrı bizi, işlediğimiz sayısız günahtan dolayı, bize acımasızca zulüm uygulayan ve bize karşı çok kötü, aşağılayıcı yasalar çıkaran bu insanların, Arapların ortasına atmıştır ... başka hiçbir ulus bize onlar kadar zarar vermemiş, bizi onlar kadar aşağılamamış ve nefret etmemiştir... Katlanmak zorunda kaldığımız aşağılamalar, yalanlar ve saçmalıklar, insanların katlanabileceğinin ötesindedir... Yeşaya nasıl "Bana vuranlara sırtımı açtım, Yanaklarımı uzattım sakalımı yolanlara" dediyse, biz de yaşlı, genç demeden, bu aşağılamalara katlanmaya alıştırdık kendimizi, ama yine de sürekli olarak feveran etmelerinden kaçınamıyoruz. Biz barışı tercih ediyoruz, ama onlar çatışmayı ve savaşmayı tercih ediyorlar.[289]

[289] *A.g.e.*, 457.

Bir yıl sonra, 1173'te Meymun'un başına Araplardan kaynaklanmayan bir felaket gelmiş ve kardeşi Davut bir iş yolculuğu amacıyla Hint okyanusunu geçerken ölmüş. Meymun, kendisinden on bir yaş küçük olan Davut'u çok severmiş, sekiz yıl sonra bile acısına teselli bulamamış ve Akka'da yazıştığı birisine ondan "oğlum, kardeşim, öğrencim" diye söz etmiş. Davut'un, Talmud konusunda yaşına göre başarılı bir âlim olmasına rağmen, değerli taş ve özellikle inci ticaretini sürdürmesi, Meymun'un Mişna konusundaki incelemeleri başta olmak üzere çalışmalarına devam etmesine izin vermiş. Meymun dini mahkeme hâkimi ve âlim olarak çalışmaları karşılığında cemaatten herhangi bir ödeme kabul etmediği, hatta "ben büyük bir bilgeyim" deyip sonra da "şimdi bana ödeme yapın" diye ekleyenleri horgördüğü için Davut'un ticaretle ilgilenmeyi sürdürmüş olması önemliydi. Meymun, Yahudi bilgelerin eski zamanlardan beri hem gündüz iş sahibi olduğuna –odun kesip su çekmek– hem de geceleri incelemelerini yapmayı başardıklarına inanırdı ve gündüz yürüttüğü hekimlik faaliyetinin çalışmanın asaleti geleneğine uymasıyla gurur duyardı. Dolayısıyla özellikle de Meymun Şabat günü masaya, imkânları dahilinde olabilecek en muhteşem üç tam öğünü koymakta ısrar ettiğinden, iki ailenin de geçinmesi için Davut'un çalışması gerekliydi.

Dolayısıyla Mısır pazarında satılabilecek veya yeniden ihraç edilecek değerli malları almak için Davut'un ara sıra doğuya uzun yolculuklar yapması lazımdı. Meymun da bu girişimlerin tehlikesinden dolayı çok endişelenirmiş. Güzergâhın çöl kısmında acımasız eşkıyalar yavaş hareket eden deve kervanlarına saldırmak için pusu kurardı. Denizde gemilere korsanlar saldırır, yükleri alıp götürür, yolcuları da fidye için rehin alırdı (bu olaylar günümüzde de aynı sularda yer almaya devam etmektedir). Gemilerin kendileri fena şekilde su alırdı ve fırtınalarda batmaya eğilimliydi. Davut'un da muhtemelen bu gibi endişeleri vardı, ama bu yolculuklara

sürekli çıkan Yahudi uzun mesafe tüccarları vardı, Davut da olası tehlikeleri fazla takmaz gibi davranırmış.

Yolculuğun genelde olaysız geçen ilk bölümü Fustat'tan Luxor'a göre biraz daha yukarıda olan Qus'a kadardı ve Nil nehrinde yol alınırdı. Ondan sonra karaya geçilirdi ve çölde zorlu üç hafta boyunca develerle yol alınırdı, vahalar arası mesafeler bitmez görünürdü ve yolcular acımasız güneşten kendilerini mümkün olduğunca korumaya çalışırlardı. Sonuçta kervan Kızıldeniz'deki Aydhab limanına ulaşmış ve Davut ağabeyine gönderdiği bir mektupta (mucizevi bir şekilde günümüze ulaşmıştır) ne kadar yorulduğunu ve kervanın ana kısmının şiddetli bir hırsız saldırısı sonrasında limana ne halde geldiğini görünce dehşete kapıldığını, biraz çivitten başka Mısır'a geri götürecek bir şey olmadığını keşfedince uğradığı hayal kırıklığını anlatmış; dolayısıyla Kızıldeniz'den Hint okyanusuna açılacak bir gemiye binmeye karar verdiğini, Malabar kıyısındaki zengin Yahudi cemaatinden eve geri getirecek doğru dürüst ürünler bulabileceğine inandığını söylemiş. Ağabeyini ve (soğukkanlılığın ve ılımlılığın dünya çapındaki en büyük savunucusu olmasına rağmen) ruh halinin ne kadar inişli çıkışlı olabileceğini bilen Davut, çektiği zorlukları bile anlatırken Musa'nın endişelerini yatıştırmak için elinden geleni yapmış. "Beni çölden kurtaran, denizden de kurtaracaktır." Ama küçük kardeşin içine ağabeyini bir daha göremeyeceği doğmuş olmalı ki, mektubun sonunda tüyler ürpertici bir kadercilik sergilemiş ve "ne olduysa oldu" anlamına gelen "Wa-ma fat fat" şeklindeki eski Arapça deyimi kullanmış.

Davut'un yolculuğun hangi bölümünde kaybolduğu belli değildir; Meymun'un içler acısı mektubu yoluyla bilinen tek şey, boğulduğudur. Meymun'a göre Davut'un yanında, ailenin değerli taşları almak için gerekli neredeyse bütün parası da vardı. Geniş aileyi geçimini sağlayan kişi gittiğine göre Meymun'un artık Davut'un dul karısı ile çocuklarının geçimini sağlaması lazımdı. Ama dünyada en çok sevdiği insanı

kaybedince bir tür travmatik felç geçirmiş ve bir yıldan uzun bir süre boyunca ağır bir enflamasyon, ateş ve zihin karışıklığı ile "perişan bir halde yatmış." Bu, Mısır'ın en büyük hekiminin tedavi edemeyeceği bir hastalıktı. Davut'un elyazısının olduğu bir mektup veya bir belge gördüğü anda yine yıkılıp kalıyordu.

Meymun karanlıktan ıstırap içinde, yavaş yavaş çıktığında iki felaketten dolayı telafi edilemez şekilde değişmişti: Yemen'deki halkına uygulanan zulüm toplu bir felaketti, bireysel felaketi de kardeşinin korkunç kaybıydı. Henüz otuzlu yaşlarının sonlarında olmasına rağmen artık hayatta kalma ve dayanma meselelerini bir an önce ele almak, kendini rahatlık hissine kaptırmadan veya rutin ritüellerin yüzeyselliğine sığınmadan, Yahudi hayatının doğrudan kalbine ulaşmak konusunda şiddetli bir ihtiyaç hissetmiş. Meymun'un yaklaşımının özü şuydu: zor şartlarda hayatta kalmak, alışkanlıklara veya incelemeye tabi tutulmamış geleneklere sadık kalmak değil, akıl yürütmek gerektiriyordu. Tanrı'nın insanlara ve özellikle Yahudi halkına bahşettiği en önemli armağan akıldı. Akıl insanları hayvanlardan ayırt eden şeydi ve kullanılması lazımdı. "Tözden oluşuyor olmamız onun sayesindedir." *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz* eserinde Aristoteles'in bir yorumcusu olan Aphrodisiaslı Alexander'ın tartışma isteğinin üç birincil sebepten kaynaklandığına dair görüşünü destekler: birincisi başkalarına hâkim olma dürtüsüdür; ikincisi söz konusu meselenin çetrefilliğidir; üçüncüsü de çürütülemez bir sonuç elde etmek için uğraşanların cehaletidir. Meymun bu listeye alışkanlıkların boş yükünü ekler ve şiddetli bir eleştiride bulunur: "O sefil vaizler ve tefsirciler, kelimeleri ve kelimelerin tefsirini bilmenin bilim olduğunu sanır ve onlara göre laf kalabalığı ... mükemmelliktir."[290]

Meymun'un reddettiği Talmud'un yöntemi, sohbet tarzındaki tartışmalara, çoğul çelişkilere, ani ama bitmek bilme-

[290] Twersky, 290.

yen konu dışı sapmalara olan sonsuz iştahı, ağzını şapırdata şapırdata ayrıntılardan aldığı zevk, dolaylı yöntemi, bir bilgenin Kitab-ı Mukaddes'in muğlak bir bölümü konusundaki yorumunun ne anlama gelebileceği konusundaki sonu gelmez, çözüme ulaşamaz incelemeleri ve bir o kadar geçerli olabilecek karşıt argümanları değildir. Meymun bu kadar laf kalabalığının bir lüks olduğunu, bu alanla haşır neşir olanlar için bile anlaşılması güç bir oyun ve nihai sonuca ulaşmak için sonu gelmez bir arayış olduğunu ima eder; üstelik bu işler Aramicede, yani gerçek anlamda "İsrailli" olmayan bir dilde yürütülür, bu dili anlayan Yahudilerin sayısı giderek azalmaktadır ve bu dilin gündelik hayatlarında hiçbir anlamı yoktur. Ayrıca bu gibi tartışmalar Yahudilerin manevi hayatına yönelikti, halbuki Meymun daima hem içeriye hem de dışarıya bakmıştı ve iktidarla işi olmuştu, hatta Yahudiliğinin sağlamlığına asla gölge düşürmeden onlara elinden geldiği kadar hizmet etmişti. Meymun dışarıya dönük bu yaklaşımından halkının Kitab-ı Mukaddes sonrası tarihinin tamamında maruz kaldığı kriz halinin üstesinden gelmek için gerekli olan savunma önceliğini ve entelektüel desteği elde ediyordu. Selahattin Eyyübi'nin olumlu yaklaşımına ve kültürlü aydınlarına rağmen, iki tektanrılı gücün Yahudileri sıkıştırdığı dar boğazın daha da daralacağına inanıyordu. Ufkun gitgide karardığı göz önüne alınınca, Yahudilerin ezoterik bilmecelerine giderek çekilmeleri yeterli değildi. Sınandıkları zaman kendilerini savunmak için sırtlarını dönüp sakallarını sıvazlamaktan daha güçlü bir yönteme, yani Tanrı'nın onlara bahşettiği akıllarına başvurmaları gerekecekti. Tevrat'ın, Kitab-ı Mukaddes'in ve Mişna'nın felsefenin yardımıyla yozlaştırılmak yerine güçlenemeyeceğini düşünmek, onları küçümsemek, Tanrı'nın bahşettiği akla hakaret etmek demekti. Gerçi Meymun'un tekrar tekrar söylediği gibi, bazı yasaların akılcı bir incelemeye tabi tutulması imkânsızdı ve onları olduğu gibi kabul etmek lazımdı, ama Tanrı yasaları Musa'ya ve Musa yoluyla Yahudilere verirken etik ve sosyal

akılcılıklarının sadece körü körüne itaat değil, anlayışı temel alan riayet gerektirmesini istemişti.

Meymun hem kendi kariyerinin hem de halkının uzun tarihinin bu belirleyici döneminde Yahudi deneyiminin zirvesindeydi, ona sanki Sina dağının tepesinden bakıyordu. Faaliyetlerinin anlamının tamamıyla bilincindeydi, onları ilahi bir görev olarak görüyordu. "Ben, Sefarad Meymun'un oğlu Musa" hem yasa koyucu Musa hem de Yunan isimli filozof Meymun'du. Hem Yahudilerin refahı için uğraşan İsrailli Musa hem de dünyanın geri kalanının da anlaması ve kabul etmesi gereken evrensel ilkeleri savunan ünlü bilim insanı Meymun'du. Hem bir Yahudiydi hem de insanlığın temsilcisiydi ve açık seçik belagati insanlığın tarihini yansıtırdı. İnancı taşıyacak olan aklın direkleriydi ve bu şekilde inşa edilen bilgelik tapınağı, kurtarıcı mesih tarafından Kudüs'te yenisi inşa edilene kadar ebediyen ayakta duracaktı.

Bu durumda Meymun'un hayatının geri kalan kısmında (1204'te öldüğünde altmışlı yaşlarının sonundaydı) üstlenmesi gereken zorlu görev, ilk olarak gündelik davranışlarda içselleştirilmesi için Tevrat'ta sunulan Yahudi hayatının özüne açıklık kazandırmak ve onu pekiştirmekti; ikincisi, bundan sonra Yahudilerin inancını, hatta varlığını hedef alacak ve muhtemelen şiddet içerecek saldırılara karşı zırh oluşturacak bir argüman dağarcığı oluşturması lazımdı. Meymun *Mişna Tefsiri*'nin ilk kısmına Fes'teyken başlamıştı. O büyük temel taşı Talmud tefsirinin organik gelişimi sonucunda o kadar sık bir şekilde kaplanmıştı ki gözden uzak kalmıştı. Meymun, Mişna'nın yazıldığı geç antikçağ İbranicesini (Kitab-ı Mukaddes İbranicesini veya sinagoglarda, litürjide kullanılan aşırı süslü İbranice değil) kullanarak saf, klasik bir dil, temel hakikatlerin iletilmesi için güçlü ama şeffaf bir araç yaratmak –veya yeniden yaratmak– istemişti. Bunu başarabilmek için Rabbinik görüşlerden ve karşı görüşlerden oluşan devasa karışıklığı ortadan kaldırması, meselenin özüne ulaşmak için uzayıp giden sohbetlerden feragat etme-

si gerekliydi ve bu tasarrufu amacının en üstün ifadesi olan *Mishneh Torah*'ta uyguladı. Bu eser hem asıl Mişna doğrultusunda felsefi bir önerme hem de Yahudilerin hayatlarını nasıl yaşaması gerektiği konusunda pratik bir rehberdi.

Meymun eserinin felsefi girişi olan *Sefer HaMada*'nın (*Bilgi Kitabı*) tartışma yaratacağını biliyor olmalıydı, çünkü bu bölüm kuşaklar dolusu bilgenin sıralandığı bölümün yerini alıyordu, ama temelinde de Yahudi yasasının kökünün Musa'nın Sina dağında Tanrı'nın tezahürüne tanıklık etmesine uzandığına dair çürütülemez bir ifade vardı. Meymun daha sonra Arapça yazdığı ve fazlasıyla Platoncu bir edayla zaten bilgili olan okurlara yönelik olduğunu söylediği (açık uçlu incelemeler cahiller için çeşitli tehlikeler içerir) *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz*'unda, Aristoteles gibi evrenin yaratılmamış sonsuzluğuna inananların tersine Tanrı'nın Yaratılışını ele almıştır. (Meymun aynı zamanda Aristoteles'in otoritesi karşısında sinip onun görüşlerine katılmamayı utanç verici sayanları da eleştirmiş olur.) Meymun'a göre dünyanın maddesi nasıl oluşmuş olursa olsun, birincil bir sebep ve ilk hareket ettirici olmadan dünyanın var olduğunu düşünmek mantıksal açıdan imkânsızdı. Kitab-ı Mukaddes'teki tasvirler bazen tarihsel bazen de alegorik olarak düşünülmeliydi (özellikle Mısır'dan Çıkış). Anlama ve bilgi edinmenin doğası konusundaki incelemelerin inançla çelişmediğini; tam tersine, inancın elzem şartı olduğuna inanan Meymun hem *Mishneh Torah*'nın girişinde hem de *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz*'da, Yahudi hermenötiğinin ilk büyük ustası olduğunu göstermiştir.

Mishneh Torah'ta, asıl Mişna'nın emir ve uygulama kategorileri basitleştirerek açıklanır ve her ne kadar kutsamalara, bayram takvimine, dua zamanlarına, saflık kurallarına, haksızlık meselelerine sadık kalındığı ifade edilirse de, Meymun eserin neredeyse tamamı boyunca kuralların neden akılla desteklenmesi gerektiğine dair örnekler sunar. Bazı bölümler de –örneğin ölçülü olmak ve altın oran konusunda uzun ve

çelişkili bir şekilde hararetli olan argüman– asıl Mişna'da hiç yoktur. Ama Meymun kendini hem kadim bilgeliği muhafaza eden hem de onu çağdaş hayata uyarlayan kişi olarak görür. Ölçüsüzlük konusundaki eleştiri, Fatimi döneminde gelişen Tasavvufdan dolayı çok rağbet gören ve Yahudilik açısından giderek bir tehdit halini alan sofuluğu hedef alır. Meymun, aşırı sofu uygulamaların fanatik öte dünya görüşünün kendine düşkün bir yönü olduğuna inanırdı ve neredeyse Karaimlerin amanvermez düz anlam sevdasından ve ultra-Talmud alimlerinin olağan gelenekselciliğinden nefret ettiği kadar bundan da nefret ederdi. Tanrı ve Musa'ya verdiği yasalar bu dünyayla ve bu dünyada nasıl yaşanması gerektiğiyle ilgiliydi ve her şeyi kapsayan içeriğinin tamamı akla uygundu. Burada konuşan, sağlam akıl sağlığının inancın ve uygulamalarının vazgeçilmez bir unsuru olduğuna inanan Hekim Meymun'du.

Dolayısıyla *Mishneh Torah* davranışsal yönlendirmelerle doludur. Yemek davetinizi reddedeceğini bildiğiniz insanları yemeğe davet etmeyin; yalakalığın iticiliğinden kaçının; birisiyle aynı fikirde olmadığınız zaman o kişiyi asla alenen rezil etmeyin ve aşağılamayın; güzel yemekler yiyin, içecekler için (özellikle Şabat günü), ama kendinizden geçecek derecede tıkınmayın, Malachi kitabında oburluk konusundaki uyarıyı unutmayın: "Dikkat et, yüzüne dışkı süreceğim." Tamam, anlaşıldı. Bir kasaba veya köye yerleşirken aşağıdakilerin mevcudiyetinden emin olun: bir hekim, bir cerrah, bir hamam, bir hela, güvenilir akar su kaynakları, bir okul, bir öğretmen, bir kâtip, dürüst bir hayır işleri hazinedarı ve bir saray ortamı. Dua büyük önem taşır, dolayısıyla kendini vermeden veya bir alışkanlıkmış gibi yapılmamalıdır: örneğin insan sarhoşken veya bir şakaya gülerken veya ağızdan çıkan kelimeler zihindeki iş düşünceleriyle çelişirken dua etmemelidir. Kendi şahsi Tevrat tomarınızı yazın, yazamıyorsanız da bir kâtibi görevlendirin ki başınızdaki ve kolunuzdaki *tefillin* kadar size ait olsun. Şabat'ı hafta içi yediğiniz sıradan öğünlerden farklı bir öğünle onurlandırın: günde üç

defa iki somun ekmek, bol miktarda kaliteli şarap; ama tabii imkânlarınız elverdiği ölçüde. Kocalar, Şabat hazırlıklarına yardımcı olun: alışveriş yapın, temizlik yapın, iyi bir yardımcı olun. Şabat'ın amacı, Tanrının Yaratılıştan sonra yedinci gün dinlendiğini bize hatırlatmaktır, ama Meymun Şabat'ın diğer amacının da Yahudilere eskiden köle olduklarını, ne kadar zaman çalışacaklarını ve ne zaman biraz dinlenmeye vakit bulacaklarını belirleyemediklerini hatırlatmak olduğunu söylerken her zamanki yaklaşımıyla felsefi açıdan endişe verici bir kavram olan yedi günlük Yaratılıştan tarihi Mısır'dan Çıkış'a geçer. Bu düşünceler doğrultusunda işverenlerin de çalışanlarına paralarını zamanında ödemeleri, kesintiye gitmemeleri gereklidir. İş dünyasında etiğin en yüksek düzeyde uygulanması gereklidir. Meymun, şirketler arası açığa satışı da onaylamazdı, çünkü potansiyel bir müşteriye satış yaparken kusurların gizlenmeye çalışılmasından nefret ederdi. Bir şey satın alıp onun parasını hemen ödememek ona göre Tanrı'nın adına saygısızlık etmekle aynı anlama geliyordu, öte yandan parayla caka satılmasından rahatsız olurdu ve çeşitli hayır işleri arasında en kutsal olanının ve Tanrı'yı en memnun edenin yoksullara cömert davranmak olduğuna inanırdı. Zaten hayır işleri yapmayı reddedenlerin, İbranicede korkunç bir iblis için kullanılan adla "Belial" olarak bilinmesi boşuna değildi. Ama –der, sosyal davranış bilimci Meymun, en kibar haliyle– hayır işleri asla kibirle veya sertçe veya kederli bir tavırla yapılmamalı, daima neşeli ve sevimli davranılmalıdır. Yoksullara iş sağlamak önemli bir *mitzvah*'ı yerine getirmek demekti. Tevrat'ın etik bilgeliğini en iyi gösteren şey de muhtemelen, vefat eden bir kişi ve ailesi ne kadar zengin olursa olsun, cenaze töreninde her türlü ihtişamdan kaçınma zorunluluğuydu. Tanrı böyle durumlarda zaten perişan halde olan yoksulların daha da aşağılanmaması için ölülerin sadece basit bir kefenle gömülmesini isterdi, daha doğrusu emretti. Zenginler, yoksullarla aynı şekilde gömülmekten onur duymalıydı.

Hayatı seçin. Şabat kutsal bir gün olsa da, bir hayat kurtarmak gerekiyorsa Şabat'ı ihlal edin ve bazılarının tavsiye ettiği gibi, hastaların tedavisine başlamak için bitmesini beklemeyin. Hiç tereddüt etmeden, çekinmeden tedaviye hemen başlayın. Hayatı seçin. Bir insanı asla kendi tanıklığına dayanarak ölüm cezasına çarptırmayın, en az iki tanığı dinleyin.

Her gün fiziksel ve siyasi dünyaların talepleri arasında kalan Meymun bu açıdan Yahudi düşünce ve yazı âleminde hem sıra dışı hem de tipik biriydi. Selahattin Eyyübi'nin kendisine ve yönetiminde en üst düzeyde olanlara yakın olduğundan siyaseti hem pratik hem de felsefi düzeyde anlardı. (Meymun kralları da sarhoşluk ve şehvet gibi ahlaksızlıklara teslim olmamaları için uyarır, çünkü hem tebaalarının gözünde otoritelerini kaybedecekler, hem de kamusal meselelerin üstesinden gelemeyeceklerdir.) Meymun ayrıca Musa'nın yasalarının kendi aralarında bölünmekle ün salmış İsrailliler için hakiki bir yönetim şekli olduğuna inanır. Ama Meymun *Mishneh Torah*'taki geniş kapsamlı yorumlarının sadece bir *nomos* [yasa], yani yurttaşların yönetimi konusunda bir Yunan rehberi, etik açıdan zengin bir inceleme sayılmasını istemez. Meymun'un amacı daha büyük, hatta en büyük hedeftir, mükemmellik arayışıdır.

Bu, programı adım adım anlattığı *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz*, entelektüel içeriği açısından harikadır, ama sayısız kafa karışıklığını ve tutarsızlığı çözüme kavuşturduğunu iddia ederken, yenilerine de yol açar. Ancak Meymun'un düşünceleri ve onları ifade ettiği nesir şekli o kadar keskin ve bazen o kadar güzeldir ki, okurlar kendilerini kaptırmaktan alamazlar. Özellikle Meymun eserinin Samuel ibn Tibbon adlı genç bir arkadaşı tarafından İbraniceye tercüme edilmesine izin verdikten sonra Yahudi okur sayısı giderek artmıştır. Meymun üç çeşit mükemmelliğin herkesçe bilindiğini yazar. Birincisi ve en beyhude, en bayağı olanı, insanı kendini kandırmaya iteni mal ve mülklerin mükemmelliğidir, hayatın artıklarından başka bir şey değildir. İkincisi, bedensel

mükemmelliğin amacı bünyenin sağlamlığı ve gücü olmalıdır ve çok gerekli bir şeydir (kendi kendinin hastası olduğu zaman dahil olmak üzere, bu durumu çok gözleme fırsatı olmuştur) çünkü insan hastalığın saldırısına uğradığında zihnini daha yüce şeylere çevirmesi zor olur. Ancak bu da dar görüşlü bir mükemmellik arayışıdır, çünkü bütün bedenler zamanın ve Tanrı'nın emri doğrultusunda kaçınılmaz olarak çürür. Üçüncü arayış, eserinde dikkat çektiği üzere Tevrat okumalarında da belirtildiği üzere, daha önemlidir, çünkü hem bireylerin hem de toplumların erdemli bir hayat sürmesini sağlar. Ama bu bile nihai hedef değildir. Tevrat'ın emirleri ve yasakları ne kadar doğru ve uygun, hatta dünyada eşsiz olsa bile, yüzeysel talimatlarının ardında daha derin anlamlar gizlenir ve amaçları müminleri Tanrı'nın doğasına yakınlık şeklindeki tek ve nihai mükemmelliğe götürmektir. Bu, eski bir Aristotelesçi (üstelik Yunan hocasıyla anlaşmazlığa düşen biri) için metafiziksel gibi gelebilir ve gerçekten de öyledir. Meymun, adaşı olan atasının Tanrı'nın özünü tanıması nasıl mümkün olmadıysa ve Tanrı ona yüzünü değil sadece sırtının bir kısmını gösterdiyse, zihnin de Tanrı'nın özüne asla ulaşamayacağı konusunda ısrarcıdır. Musa ve Tevrat'ı inceleyen İsrailliler, Meymun'un "akılcı erdemler" adını verdiği özelliklerin uygulanması yoluyla Tanrı'nın niteliklerini tahmin etmekten öteye gidemezdi. Ama Meymun'a göre bu bile ruhani bir aydınlanma olurdu ve insanları Tanrı'ya çok yaklaştırırdı. Meymun son derece zarif ve güçlü bir yazardı, ama bir şair değildi veya en azından Şmuel ibn Naghrela, Solomon ibn Gabirol, Moşe ibn Ezra ve Yehuda Halevi gibi İbranice şiirin büyük ustalarıyla aynı düzeyde değildi. Ancak içindeki şiirsel eğilim, İsrail'in Tanrı'yla birleşme özleminin apaçık erotik bir şiir halini aldığı Ezgilerin Ezgisi'ni tamamıyla idrak ederdi. İşte bu, diye düşünürdü ve Tanrı'ya yakın olmak isteyenlere Tanrı'yı fiziksel olarak, gece gündüz, her dakikasını sevdiğinin her ayrıntısını saplantılı bir şekilde düşünerek, rengârenk hallerini yakından inceleyerek

geçiren bir sevgili gibi sevmelerini tavsiye ederdi. Bu durumda düşüncenin de, Meymun'un insanlara düşünme gücünü bahşettiği için Tanrı'ya minnettarlık olarak gördüğü, emek ve sabır gerektiren düşüncenin bile kendine göre sınırları vardı. İnsanlar düşünceleri aşamayacaklarını bilseler bile, Meymun'un onlara tavsiyesi düşüncelerini zorlamaya devam etmeleriydi, çünkü belki de Musa'nın yüzünün *şekhina*'nın parıltısıyla ışıldamasını sağlayan türden ilahi bir kutsallığın bir ışınını yakalayabilirlerdi. *Mishneh Torah*'nın gündelik duaları ve ibadeti konu alan bir bölümünün adı *Sefer Ahavah*, yani *Sevgi Kitabı*'ydı.

Ancak Meymun'un bu konudaki duyguları, tamamına erme konusundaki kendi kabiliyetiyle ters orantılıydı. Bunun nedeni isteksizliği değil, zamanının olmamasıydı. Günler ne yazık ki sınırlı sayıda saatten oluşuyordu ve zamanının büyük kısmı ondan aralıksız olarak yardım isteyen insanların ihtiyaçlarıyla uğraşarak geçiyordu. Dolayısıyla bir yandan tıp alanındaki uzmanlığıyla her yerde ün salmış olmasıyla biraz böbürlenirken, ama tıbbı beşeri bir sanat gibi görüp güçlüleri olduğu kadar yoksulları da ücretsiz tedavi ettiğini belli ederken, diğer yandan Samuel ibn Tibbon'a yazdığı ve Kahire *Geniza*'sından muhafaza edilen uzun bir mektupta yakınma konusunda da ne kadar usta olduğunu, tam bir *kvetch* [şikâyet] kralı olduğunu göstermiştir:

> Ben Fustat'a oturuyorum, kral da [Selahattin] Kahire'de yaşıyor ve aramızda dört bin kübit ve iki Şabat sınırı var [bir buçuk kilometreden biraz fazla]. Kralla randevum çok zor bir saatte. Onu her günün başında görmem gerekiyor. O kendini zayıf hissettiğinden veya oğullarından veya cariyelerinden biri hastalandığı zaman Kahire'den ayrılamıyorum ve günün büyük kısmını sarayda geçirmem gerekiyor. Her gün kralın subaylarıyla da ilgilenmem lazım. Subayların biri veya ikisi mutlaka hasta oluyor ve onların tedavisiyle ilgilenmem gerekiyor.
>
> Özetle her sabah Kahire'ye gidiyorum ve herhangi bir aksilik olmazsa öğlen Fustat'a dönüyorum... Oraya aç biilaç varı-

yorum, ama evimin salonları Yahudi olmayan ileri gelen ve mütevazı insanlarla, hâkimlerle ve üst düzey memurlarla, eve tam olarak ne zaman döneceğimi bilen karışık bir kalabalıkla dolu oluyor. Atımdan iniyorum, ellerimi yıkıyorum ve gidip bu insanları biraz beklemeye ikna ediyorum, bu arada hafif bir öğün yemeyi başarıyorum... Sonra da gidip onları tedavi ediyorum ve ihtiyaçları olan reçeteleri yazıyorum. Bazen havanın kararmasından iki saat sonrasına kadar sürekli insanlar gidip geliyor... Bazen o kadar yoruluyorum ki onlarla yatarak konuşmak zorunda kalıyorum... Gece o kadar bitkin oluyorum ki tek kelime söyleyemiyorum.

Bütün bunların sonucunda İsrailliler benimle konuşamıyor, ancak Şabat günü, sabah duasından sonra bana gelebiliyorlar, o zaman da cemaate bir sonraki hafta ne yapılması gerektiği konusunda talimat veriyorum. Öğlene kadar hafif meseleleri inceliyorlar, sonra kendi işlerine gidiyorlar, ama bazıları geri gelip akşam duasına kadar incelemelerine devam ediyor.

Günlük programım böyle işte, ama sana anlattıklarım, burada göreceklerinin sadece bir kısmı, Yüce Tanrım yardımcım olsun.[291]

Meymun abartmıyordu. Mektubunda sözünü etmediği işler arasında meclis yoluyla karşısına çıkan sorular, şikâyetler ve davalar konusunda hüküm vermek de vardı. *Geniza*'da günümüze ulaşanların bazıları çok kısadır, tek kelimeden bile ibaret olanlar var, ama altlarında değerli imzası bulunur. Bu gibi işleri başkalarına devretmesinin de söz konusu olmadığı anlaşılıyor. Böyle meselelerde hüküm vermekten kaçınanlar, diye yazar, bir miktar kibirle, ilahi mevcudiyetin odadan çekilmesine neden olur. Bir de tabii Tevrat ve Mişna konusundaki yorumlarının ve de Selahattin'in yeğeninin iktidarsızlığı gibi (safran karıncaları bulunamıyorsa kan dolaşımını pompalamak için karabiber, bal ve şarap deneyin)

[291] Kraemer, *Maimonides*, 440-1.

çeşitli hastalıklarla ilgili tıbbi öneriler dolusu sayısız kitabın süre gelen düzenlenme işi vardı. Meymun çoğu hastalığa karşı en iyi ilacın şarap olduğuna inanırdı, bu da İslamın şarap tüketimini yasaklamakla ne kadar ahmakça davrandığının bir başka örneğiydi.

Musa kadar bilgili olmanın bedeli de yaşı ilerledikçe giderek artan ve onu zayıflatan, Nebo dağı gibi bir yorgunluktu. Meymun, zamanını alan ve mevcudiyetini gerektiren çeşitli taleplerden dolayı sırf onun huzurunda bulunmak isteyen veya belki de bir soru sormak isteyen birçok insanla görüşmeyi reddedermiş. Ağırlıklı olarak tavuk yemeklerinden ve Mısır stilinde, tarçın ile yağda pişirilen yumurtadan oluşan beslenme rejimi giderek zayıflamaya başlamış. Uykusuzluk çekermiş ve çeşitli ağrılarıyla sancılarına şarap iyi gelmez olmuş. 1200 yılı civarında *Semptomların Nedenleri* adlı kitabını yazarken kendi de kontrolsüz bir şekilde giderek çoğalan semptomlarından dolayı kitaplarını yattığı yerden dikte eder olmuş ve sultana hizmet edemez olmuş. Mısır'ın kendi de çeşitli salgın hastalıklardan ve yüzyılın sonunda maruz kaldığı kıtlıktan dolayı Meymun'un güçten düşmesiyle birlikte gücünü kaybeder gibiydi. Bazen Meymun çalışma, düşünme ve yazmaya zamanının kalmadığını fark ederek ümitsizliğe kapılırmış ve önemsiz işlerle zaman kaybettiği için kendine kızarmış. İki oğlu İbrahim ile Davut üzerindeki yükün bir kısmını alırmış; Davut aileyi geçindirirmiş, İbrahim de kendi çapında bir âlim ve tefsirciymiş, hatta babasının ölümünden sonra cemaatin *rav*'ı tayin edilmiş ve babasının öğretilerini bazen tartışmalı bir şekilde de olsa, sadakatle muhafaza etmiş. İbrahim'in Meymuni reformlarından bazılarının, örneğin Müslümanların yere kapanma ve avuçları göğe kaldırma gibi ibadet âdetlerinin (ki hepsi aslen Yahudi âdetleriydi) benimsenmesinin, direnişle karşılanması doğaldı ve Meymun'un başka kültürlere açık olmasından her zaman kuşku duyanların ona düşmanlığını teyit eder.

Meymun, *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz*'unda hem Tevrat hem de Talmud'daki görünürdeki çelişkilerin ve çözüme kavuşturulamaz gibi duran tutarsızlıkların kendi akıl yürütmeleri sayesinde ortadan kalkacağını kendinden emin bir edayla ilan etmesine rağmen, sıklıkla kendi metodolojisinin nihai olmaktan ne kadar uzak olduğunun farkına varırdı. En çetrefilli sorunları çözmenin yolu yoktu ve her halükârda mantık âlimi ile mümin arasında çözüme kavuşmayan bir gerilim söz konusuydu. Meymun bazen müritlerinin kendisini aştıklarını görürmüş, hatta onun, beden dirildiğinde ruhun ona geri döneceğine inanmadığını iddia ettiklerini öğrenmiş. Böyle bir şeyin söz konusu olmadığını, adının haksız bir şekilde ağza alındığını açıkça belirtmiş. Ama ara sıra yanlış anlaşılmasının onu çok da şaşırtmaması gerekirdi, çünkü İskenderiye'de Philon, Babil'de Saadia tarafından öngörülen, ama kendisi dışında hiç kimse tarafından bu kadar ayrıntılı ve güçlü bir şekilde ifade edilmeyen, Yahudi olmanın yeni bir yolunu mümkün kılmıştı. Bu yol hem dindar hem de akılcı olmanın mümkün olduğunu öngörmekle kalmıyor, sorgulayıcı zihin sürekli faal olmadığı takdirde gerçek anlamda dindar olmanın da imkânsızlığını gösteriyordu. Bu akılcı iyimserlik sayesinde Yahudilik yeniden canlanacak ve güçlenecekti. Sonuçta Meymun'un umduğu şekilde, gıpta edilen ve horgörülen Yahudi halkının bedenen ve zihnen mahkûm olduğu saldırılara dayanmasını sağlayacak gücü gerçekten kazanıp kazanmadığını söylemek zordu; tek kanıtı, mesihin çok özlenen tezahürünün gerçekleşmesiydi. Ama Meymun o takdirde bile, Davut'un soyunun hakiki mesihinin Tanrı veya yarı tanrı değil bir insan olduğunu, o arındırılmış Kudüs'ü yeniden inşa ettikten sonra dünyanın geri kalanının da normal seyrine döneceğini söylemişti. Aslan ve kurt, kuzuyla bir arada olmayacaktı. Ama sonu gelmez, kana susamış yırtıcılıklarından vazgeçmeleri mümkün olabilir miydi acaba?

II. Duman

Parşömen, tirşe ve mürekkebi küle çevirmek biraz zaman alır. Hemen alev alan kâğıdın tersine, hayvanların derisi yok olmaya direnir, buruşup kıvrılırken için için yanarlar ve ancak alt derinin içinde kalmış yağ damlalarını kaybettikten sonra teslim olup küle dönüşürler. Dolayısıyla infaz memurunun Paris'teki üstlerine, bir önceki yıl Paris Üniversitesi'ndeki bir jüri tarafından Hıristiyanlığa hakaret etmekten suçlu bulunan bütün Talmud'ların başarılı bir şekilde yakıldığını haber vermesi iki gün almış. Haziran 1242'de bütün bir gün ve gece boyunca yirmi dört araba dolusu Talmud taş döşeli yollarda sarsılarak ve zıplayarak Grève Meydanı'na ve infaz memuruyla olan randevularına götürülmüştü; 10.000'den fazla el yazması oraya buraya fırlatılmıştı; en değerli ciltler buzağı ceninlerinin rahim tirşesinden, henüz süt renkli olan etli kısmından yapılmıştı. Daha kalın kitapların sayfa sayısı o kadar çoktu ki geceleri kehribar gibi parlarlar ve Paris'in havasını tatlımsı bir hayvan kokusuna bularlardı. Kocaman kitaplar çatırdayan alevlerin üzerine atılırken büyük kalabalıklar toplanmış, olanları izleyip bağrışırlardı. Arada bir Sen nehrinden hafif bir esinti gelirdi ve kenarları kıvrılmış İbranice harflerle dolu alevler kalabalıkların önünde havada dans eder, sonra da ilahi söyleyen keşişlerin başlarına kül halinde yağarlardı.

Tezahürat yapan kalabalığın arasında bir yerlerde, kutsal kitaplara insanlara olduğu kadar saygı duyan bir gelenek doğrultusunda yaşayan, içini dökmek isteyen, yas tutan biri vardı. Eskimiş, zarar görmüş kitaplar bir *geniza*'ya gönderilirdi veya yavaş yavaş, huzurlu bir şekilde çürümelerine izin verilirdi, hatta bazıları resmi bir törenle gömülürdü. Yahudilikte Tanrı'nın kelamı yırtılmaz, paramparça edilmez, yakılmazdı. Bir kitabı ateşe vermenin bir insanı canlı canlı yakmaktan bir farkı yoktu. Talmud'u incelemek için Paris'e gelen ve o anda alevlerin içinde yanıp kül ol-

masını seyreden genç ve dindar öğrenci, Rothenburglu Meir ben Baruch'un endişeli zihninde bu gibi düşünceler geçiyor olmalıydı.[292] Papa IX. Gregorius kitaplara el konmasını, dindarlığıyla ün salan Kral IX. Louis de yakılmalarını emretmişti. Meir'in Fransa'ya gelme nedeni, Raşi'nin Troyes'daki okulundan müritlerin –sözlü yasaların tefsirinde ve değerlendirilmelerinde en çok saygı duyulan "Tosafistler"– hocalarının geniş kapsamlı incelemelerini sürdürmek amacıyla buraya gelmiş olmasıydı. Ama Tosafistler yeni zorluklarla karşı karşıya kalınca, VII. yüzyıldan beri sinagog ayinlerinde okunan veya müzik eşliğinde söylenen *piyyutim* adlı litürjik şiirleri de yazmaya başlamıştı. Birçoğu ağıttı ve Meir ben Baruch da zaman bulur bulmaz bu uzun listeye bir tane daha eklemişti: bu şiir, yüzyıllar önce Yehuda Halevi'nin yazdığı başka bir şiire çok şey borçluydu ve Sina dağındaki ateşlerle Paris'te kitapların kurban edilmesi arasında bir bağ oluşturuyordu:

> Nasıl olur da her şeyi tüketen ilahi ateşle bize verilen sen
>
> Ölümlü bir ateşte yanıp kül oldun, ama yabancı düşmanların
>
> O sıcak kömürlerle kavrulmadılar bile?...
>
> Musa levhaları kırdı, başkası onun çılgınlığını tekrarlayıp
>
> Yasayı alevlerin arasına attı ... çifte cezanın sonu mudur bu?
>
> Mürted bir şehirden alınma ganimet gibi, şehrin meydanında
>
> Yüce Tanrı'dan yağmalananları yaktılar.[293]

İşin daha da kötüsü, insana saçını başını yolduracak şey, bilerek veya bilmeyerek bu felaketi kışkırtanların Yahudilerin kendileri olmasıydı. Bu meselenin asıl savcısı, dininden

---

[292] Susan Einbinder, "Trial by Fire. Burning Jewish Books," *Lectures on Medieval Religion at Trinity University* (Kalamazoo, 2000) içinde, 1 vd.

[293] 'The Dirge of Rabbi Meir von Rothenburg' (çev. John Friedman), John Friedman, Jean Connell Hoff ve Robert Chazan, *The Trial of the Talmud*, Paris 1240 (Toronto, 2012) içinde, 169-70.

dönmüş bir Yahudi olan Nicholas Donin'di; Talmud'a Tanrı'ya hakaretle bağlantılı otuz beş suçlama getirmiş ve kralla papaya sunmuştu. Donin daha önce, "sözlü yasalar"ın otoritesini reddeden ve sadece yazılı Tevrat'ın kurallarına uyan Karaim mezhebine üye olabilirdi. Karaimlerin (çoğunlukla Müslüman âleminde yaşarlardı) Talmud'un hakiki Tevrat Yahudiliğinin uygulanması için bir engel teşkil ettiğine ve Musa'ya Sina dağında hem sözlü hem yazılı yasa verildiğini iddia eden geleneğin sahte olduğuna dair inancı, çağdaş Yahudi uygulamalarını (Rabbinik doktrin temelli, dolayısıyla kötü gözle bakılanlar) ortak kutsal kitaplarından (İsa'nın önceden haber verildiği, dolayısıyla iyi gözle bakılanlar) ayırmak isteyen Hıristiyan teologlar arasında rağbet görüyordu. Ama Karaimler, söz konusu kitabın yakılmasını önerecek veya Papa IX. Gregorius'un IX. Louis'ye mektubunda dediği gibi, bu sahtekârlığı yapanlara "hiçbir cezanın yeterli gelmeyeceğini ve suçlarının karşılığı olamayacağını" düşünecek kadar ileri gitmemişlerdi.[294]

Ancak Hıristiyanları kızdıran Yahudi eserlerinin yetkililer tarafından fiziksel olarak yok edilmese de, dolaşımdan çıkarılması fikri özellikle Güney Fransa'da, Rabbinik karşıtı değil, Rabbinik kesimlerden kaynaklanmıştır, ama tabii hedefleri Talmud değil, Meymun'un radikal, isyankâr eserleriydi. Montpelierli Haham Solomon bar Abraham ve müritleri açısından modern Musa, yazdığı her şey ve özellikle yazma şekli Sina dağındaki tezahür anını feshederken, kendisini orijinal modelin varisi sanması büyük bir arsızlıktı. Meymun, Mişna'yı muhteşem Talmud tefsirlerinin oluşturduğu zengin kılıfından ayırıp sanki sözlü yasanın tamamı ondan ibaretmiş gibi onu yalın çıplaklığı ile sunmaya cüret etmekle Talmud'un Yahudi olmayanların gözünde gereksiz görünmesine yol açmamış mıydı? Ayrıca kutsal metinlere Yunanların

[294] Papa IX. Gregorius'tan Fransa kralına mektup, 20 Haziran 1239, Robert Chazan (ed.) *Church, State and Jew in the Middle Ages* (New York, 1980) içinde.

yabancı akıl yürütme şeklini dahil etmekle saflıklarını tehlikeye atıp onları düşman Sofistlerin hedefi haline getirmemiş miydi? Haham Solomon ile müritlerine göre Meymun'un yaptıklarının Talmud'u alıp putperest bir tapınağa sokmaktan ve onu iyiliğini istemeyenlerin felsefi oyuncağı haline getirmekten bir farkı yoktu. Durum o kadar kötüydü ki, sıradan, cahil, laubali bir *yeşiva* öğrencisi, Haham Gamaliel'le veya Raşi'yle –huzur içinde yatsınlar!- aynı düzeyde biriymiş gibi Haham Aristoteles'ten tam sindirilmemiş lokmalar alıntılıyordu. İyi niyetli Yahudiler bilgelerin bilgi birikimine saygı çerçevesinde kendi aralarında tartışmalar yürütürlerdi, ama Meymun Talmud'u yabancıların kötü niyetli sorgulamalarına açık hale getirmişti. Meymun sözlü yasaya kuvvet verici bir ilaç verdiğini sanıyordu belki, ama, sormamızda bir mahsur yoksa, kim onu Talmud'un başucuna çağırmıştı ki?

Meymun'un sadık müritleri Paris'teki alevlerden dolayı onun bu dar görüşlü, her şeyde kusur arayan eleştirmenlerini suçluyordu. Veronalı Hillel (altmış yıl sonra yazdıklarında) Meymun'un kitaplarının yakılması ile Talmud cehennemi arasında kırk günden kısa bir süre olduğunu iddia etmiştir.[295] Hocalarının eserlerine –özellikle *Bilgi Kitabı* ile *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz* (bu dönemde ibn Tibbon'un İbranice tercümesiyle Fransa'da yaygın olarak dolaşımdaydı)– getirilen ve her yerdeki tüm Yahudiler arasında geçerli olan daimi aforoz karşısında o kadar şaşkına dönmüşlerdi ki, Solomon bar Abraham ve onun gibi düşünenler veya yazanlar konusunda bir *herem*, yani bir karşı yasak yayınlamışlardı. Durum o kadar kötüye gitmişti ki, Kuzey Fransa'da destek arayışındaki Meymun karşıtları Orleans'ta fiziksel saldırıya uğradıklarını iddia ettiler.

Kültür savaşının giderek tırmandığı bu noktada, Meymun karşıtları, Kathar sapkınlarının en güçlü olduğu güneydeki

[295] Verona'lı Hillel ayrıca Paris'te aynı yerde hem Meymun'un kitaplarının hem de Talmud'un yakıldığını söyler, ama bunda yanılır. Meymun'un kitapları yakıldıysa Montpellier'de yakılmış olmalıdır.

sapkınlık avcısı keşişlerden soruşturmalarına Meymun'u da katmalarını istemek gibi aşırı uçta bir adım atmışlar. Meymun'un ateşli savunucularından İbn Hasdai kardeşlerin düşmanlarının yaklaşımına dair sunduğu eleştirel anlatımda Yahudi sapkınlık avcıları keşişlere, Yahudilerin arasında halkı yanlış yola sürükleyen tehlikeli filozoflar varken neden dünyanın diğer ucundaki sapkınlara karşı Haçlı seferleri yürütmekle uğraştıklarını sormuşlar. Aristoteles'in Hıristiyanlar üzerinde de tehlikeli bir etki yarattığını düşünen keşişler bu çağrıya olumlu bakmış olmalılar. Yahudilerin bölünmüş olması, keşişlerin iki taraftan birinin dinini değiştirmesi için fırsat sunuyordu. Meymun'un kitapları yakılmış olsun veya olmasın, öfkeli hahamların hedefinin bu kitapların yok edilmesi olduğuna şüphe yoktur.

Meymun hayatta olsaydı bu talihsiz sonuçtan büyük üzüntü (ve müthiş öfke) duyardı, nitekim vasiyetinin emanetçisi olan oğlu İbrahim'in de tepkisi böyle olmuş. Anlayışsız ve doktrinci gelenekçiler, Hıristiyanlığın saldırılarına karşı felsefenin Yahudiliğe destek vermesine izin vermek yerine, felsefeyi Tanrı'nın yasalarına aykırı ilan etmişlerdi. Aristoteles'in öğretilerine duyulan nefret dalgasını fırsat bilerek Hıristiyanları Yahudiler arası bir tartışmaya dahil etmişler ve onlara Rabbinik Yahudiliğin bütününü dövmeleri için bir sopa vermişlerdi. Meymun'un müritlerine göre yanlış yönlendirilmiş bu fırsatçılık, bütün Yahudileri üzecek sonuçlara yol açacaktı, üstelik Dominikanlar ve Fransiskenler gibi yeni vaiz keşiş toplulukları hızla İbranice öğreniyorlardı ve sözlü yasanın metinlerini kovuşturma amaçlı, derinlemesine inceleme fırsatı bulacaklardı. Daha da kötüsü, Nicholas Donin ile bir zamanlar adı Saul olan, sonra Pablo adını alan Aragonlu bir Yahudi gibi geleneksel Yahudilik ortamında yetişmiş, sonra da din değiştirmiş ilmi uzmanlardan yardım alacaklardı. Bu adamlar, Talmud'a karşı ilan edilen savaşın baş savunucuları olacaktı ve XIII. yüzyıla gelindiğinde Kilisenin de desteğini aldıklarını biliyorlardı. 1215'te düzenle-

nen Dördüncü Lateran Konsilinde, Haçlı seferlerine kendini adamış, birleşik Hıristiyan egemenliğinin militan savunucusu Papa III. Innocentius Yahudilerin "inat"ının bedelini mümkün olduğu kadar ağır ödetmek amacıyla, diğerlerinden ayırt edilmelerini sağlayacak farklı giysiler dayatmakla kalmadı; aynı zamanda Son Günlerin geçişini ve İsa'nın çok özlenen İkinci Gelişini hızlandıracak, saldırgan bir dini propaganda seferberliğine onay verdi.

İbranice metinlere yönelik, içeriden gelen bu yeni düşmanca inceleme, Yahudilerin Hıristiyan toplumundaki yeri konusundaki yaklaşımda meşum bir değişikliğe neden olmuştur. Aziz Augustinus'un, Yahudilerin kendi hatalarının yarattığı sonuçların canlı tanıkları olarak, ritüelleriyle ve gelenekleriyle korunması gerektiğine dair, yüzyıllardır süre gelen yaklaşım Kilise için yönlendirici bir ilke teşkil ederdi. Eski Ahit olmadan Yeni Ahit'in olamayacağı ve Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin İsa'nın hayatıyla ve ölümüyle gerçeğe dönüşen kehanetlerle dolu olduğu kaçınılmaz olarak kabul gören bir meseleydi. Dolayısıyla papalar ve piskoposlar Yahudileri din değiştirmeyi kabul edecekleri ana kadar daima korumayı, hatta desteklemeyi amaçlamış ve onlara zulmedenlere, şiddet uygulayanlara karşı nefretlerini ifade etmişlerdi.

Papalar, krallar ve piskoposlar bu koruma ilkesine sözde bağlı gibi görünmeye devam ediyordu, ama eski zamanlardan kalma o muafiyet XIII. yüzyılda arka plana çekildi ve neredeyse tamamıyla ortadan kalktı. Hıristiyanlar din değiştiren Yahudilerin liderliğinde, Rabbinik Yahudiliğin ne derecede Talmud'un otoritesini temel aldığının farkına vardığı andan itibaren, Yahudilerin Kitab-ı Mukaddes Yahudiliğini arkalarında bırakmakla korunma hakkını kaybettiklerini ve Talmud Yahudiliği şeklinde yepyeni bir din benimsediklerini iddia etmeye başladılar. XII. yüzyılda bile Cluny'deki Sistercian tarikatinin güçlü başkeşişi Muhterem Pierre, Talmud'u asıl Yahudi düşmanı olarak damgalamış, "o korkunç canavarı ininden sürükleyip bütün dünyanın gözü önünde

sergilemek" şeklinde bir tehdit savurmuştur.[296] Militan Hıristiyanlığın teolojik saldırı birlikleri giderek Talmud'u Tevrat'tan ayrı tutmaya ve Talmud'u Tevrat'ın düşmanı olarak görmeye başladılar. Yahudiler Talmud'un amacının Kitab-ı Mukaddes'i aydınlatmak olduğunu savunurken, yeni okurlara göre Kitab-ı Mukaddes'in anlaşılmaz hale getirildiği kesindi. Tanrı'nın yazılı yasayı Musa'ya Sina dağında açıkladığına nasıl şüphe yoksa, Musa'ya benzer bir şekilde ilahi bir "sözlü yasa"nın verildiğine ve gelecek kuşaklar için sonradan yazıya döküldüğüne dair hahamların iddiasının da, kendilerine "bilge" diyenlerin zorbalıklarını meşru kılmak için uydurulmuş bir kandırmaca ve bir masaldan ibaret olduğuna şüphe yoktu. Tevrat'ın tersine Talmud sadece ve sadece, kendilerini Tanrı'ya aracı olarak gösteren sahtekâr insanlar tarafından yaratılmıştı. Üstelik Talmud'u uyduranlar, onu Kitab-ı Mukaddes'ten çok daha uzun yapmaya cüret etmişti! Ayrıca İsa'nın gelişinin anlatıldığı, işlerine gelmeyen kehanetleri de atlamışlar, kendi bilgelerini de Yeşaya, Hezekiel ve Daniel gibi Kitab-ı Mukaddes peygamberlerine üstün sayma küstahlığını göstermişlerdi.

Yahudilerin sapkınca iddiaları, onlarla Hıristiyanlar arasında Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i, Musa'nın Yasaları, Davut'un soyu ve peygamberlerin düşleri gibi konulardaki ortak saygı bağlarının kopmasına neden olmuştu. Yahudilerin dayanıklılığının nedeni nihayet besbelli hale gelmişti. Din-

[296] Javier Rois ve Selma L. Margaretten (çev.), *A Vigilant Society: Jewish Thought and the State in Medieval Spain* (Albany, 2013), 271. Muhterem Pierre, "Yahudilerin Müzmin Aptallığı" adlı yazısında Yahudilerin hayvani özellikleri konusunda direterek şöyle demiştir: "Sizi insan olarak nitelendiremiyorum ... çünkü sizde sönmüş olan, gömülü olan, insanları hayvanlardan ayırt eden ve insanların hayvanlara üstün olmasını sağlayan şey, yani akıldır." *Robert Chazan ve diğerleri, The Trial of the Talmud, Paris, 1240* (Toronto, 2012), 13; Dominique Ionga-Prat (çev. Graham Robert Edwards), *Order and Exclusion: Cluny and Christendom Face Heresy, Judaism and Islam, 1000-1150* (Ithaca, 2002), 275 vd.

lerini gaspeden Talmud'un kölesi olmaları, İsa'nın hayatıyla İsraillilere önceden haber verilenlerin gerçeğe dönüştüğü gibi apaçık bir mesajı neden göremediklerini açıklıyordu. Yahudiler Talmud'daki yalanlardan, hakaretlerden ve dolambaçlı sözlerden dolayı İncil'in hakikatinden uzak kalmışlardı. Hatta Papa Gregorius'un halefi IV. Innocentius'un dediği gibi, Yahudi çocuklarının Kitab-ı Mukaddes'i incelemesi engellenir, Talmud'un ahlakçı tuzağına atılırlarmış. Hahamlar dinlerinin tektanrılı dinlerin en eskisi olduğunu ve Hıristiyanlığın yapay bir yenilik olduğunu iddia ederlermiş, ama aslında sonradan gelişen onların diniydi. Bu durumda Yahudilerin kendi iyiliği için Talmud'un sahtekâr otoritesini yok etmek Hıristiyanların görevi değil miydi?

Paris'te kitapların yakılması böyle olmuştu işte. Papa Gregorius'un, suç kaynağı Talmud'lara el konması emri üzerine IX. Louis'nin başlattığı ve Paris Üniversitesinde, Rektör Eudes de Chateauroux'un liderliğinde toplanan mahkemenin hükmü böyleydi. Her ne kadar (IX. Louis'ye göre) isimsiz bir haham din değiştirmiş bir Yahudiyle meseleyi tartışmak üzere Cluny'ye davet edilip İsa'nın ilahi yönünü inkâr ettiği için yaşlı bir Hıristiyan şövalye ona koltuk değneğiyle vurduysa da, din değiştiren Donin'in Talmud'a karşı ortaya attığı suçlamalara cevap vermek için ilk defa Fransız Yahudilerinin temsilcilerine resmen çağrıda bulunulmuştu. En ciddi suçlar, İsa'ya, Meryem Ana'ya ve kutsal Kiliseye karşı ağır hakaretlerdi. Bu hakaretler, Müminlerin cemaatine İncil'in bu derecede köklü düşmanlarının dahil edilip edilemeyeceğinin sorgulanmasına neden oluyordu. Papa III. Innocentius'un Yahudiliğin korunmasını, Hıristiyanlığa zarar vermemesi şartına bağladığı hatırlatıldı. Halbuki şimdi Talmud temelli Yahudiliğin uygulanmasının Yahudilerin Hıristiyanlığı rencide etmesini ve ona zarar vermesini zorunlu kıldığı, hatta Donin'in iddia ettiği üzere, Yahudileri Hıristiyanları öldürmeye teşvik ettiği anlaşılıyordu. Bu yorumda Talmud'da Meryem Ana ile Kurtarıcıya yöneltilen hakaretlerle

Yahudilerin kutsal resimlere ve özellikle komünyon ekmeğine –komünyon töreninde İsa'nın varlığının fiziksel olarak cisimleştiği ekmekler– saygısızlık ettiklerine dair sayıları giderek artan haberler arasında apaçık bir bağ kuruluyordu. Hıristiyanlar artık doğru dürüst bilgi sahibi olup tehlikenin, yani bastırılması imkânsız bir savaşın patlamak üzere olduğunun farkına vardığına göre, hahamların liderliğindeki Yahudilerin bir anomali olmaktan öte, gerçek anlamda bir tehdit oluşturmaları mümkün değil miydi, bu durumda da korunma hakkını kaybetmeleri gerekmez miydi? Bazılarına göre Yahudiler Sarazenlerden bile daha tehlikeliydi, çünkü bu iğrenç günahları Hıristiyanlığın orta yerinde işliyorlardı.

Böylece 1240'ta Paris'te, 1263'te de Barselona'da Talmud, suçun itiraf ettirilmesi amacıyla Yahudiliğin göstermelik mahkemesine çıkarıldı. Paris mahkemesinde Talmud'un varlığı tehlikeye atılırken, Barselona'da el koymalar veya yakmalar söz konusu olmadı. Ama yine de inançlar arası bir yarış düzenlendi ve Yahudilerin savunucusu Haham Musa İbn Nahman'ın (diğer adıyla Nahmanides) kafasının iyice karışması, bu ahlaki yok oluş karşısında da kitlelerin din değiştireceği umuldu. Gösteriyi Kilise liderleri, Dominikan ve Fransisken tarikatlerinden belli başlı teologlar (İbranice konusunda bilgili olanlar dahil) ve kraliyet ailesinden temsilciler izledi. Yahudi nefretinde oğluna pabuç bırakmayan IX. Louis'nin annesi Kastilyalı Blanca Paris'te mahkemeye katıldı, Barselona'da da Kral Aragonlu I. Jaime'nin kendi hazır bulundu. Mücadelenin nasıl ilerlediğine dair Yahudi ve Hıristiyan, İbranice ve Latince anlatımlar arasında tabii ki çok büyük fark vardı. Hıristiyanların anlatımına göre Paris'te üç hahamdan ikisi, Talmud'un suçlarını ve günahlarını "itiraf ettiler"; İbranice kaynaklara göre de yılmaz ve dahiyane Haham Yehiel ben Josef mücadele ede ede üstünlük sağladı. Barselona mahkemesinin Hıristiyan anlatımına göre din değiştirmiş yobaz Pablo Cristiani Nahman'ı yenilgiye uğratırken, hahamın kendi, *Vikuah*'ını (tartışma veya münazara)

anlatırken kendisine ve Talmud'a yöneltilen tüm suçlamaları nihai olarak savuşturduğunu söyler.[297]

Ama anlatımların bazı ayrıntıları ortaktır. Hem Paris hem de Barselona münazaralarında hahamlar Talmud'un yakın zamanda icat edilmiş bir şey olduğunu reddettiler (ama eskilik derecesini de abarttılar). Hıristiyanlar Talmud'u yüzyıllardır bildiklerine ve kendilerinden şüphelenilmesi imkânsız papalar ile piskoposlar ona itiraz etmediklerine göre, nasıl oluyor da aniden Hıristiyanlık için bu kadar büyük bir tehdit haline gelmişti? Hahamlar, suç delillerinin çoğunun Talmud'un en sıra dışı bölümlerinden alınacağını bildiklerinden, Hıristiyanları, suç unsuru içeren kısımların alındığı *aggadah* bölümlerinin Yahudi okurları için hiçbir şekilde bağlayıcı olmadıklarını temin etmeye çalışıyorlardı. Yehile ile Nahman iki çeşit Talmud yazısı olduğunu sabırla, ama inatla anlatmışlar: bağlayıcı yasa olan *halakha*; Yahudilerin nasıl uygun görüyorlarsa, izleyebilecekleri veya izlemek zorunda olmadıkları *aggadah*'taki yorumlar ve görüşler. İsa'ya veya Meryem Ana'ya yönelik en seçme hakaretler sürekli ikinci gruptan çıkardı. Bakın, demiş Nahman, bunların çoğuna ben de inanmıyorum, inanmama gerek de yok; bunlar tartışma konuları çıksın diye malzemelerden başka bir şey değil. Paris'te Yehiel ben Yosef'in uyguladığı bir başka taktik de, Donin'in seçtiği, en çok hakaret içeren bölümlerin bazılarının gerçekten *aggadah*'ta yer aldığını kabul etmek, ama kime yönelik olduklarını yanlış anladığını iddia etmekti. Ölüler diyarında kaynayan dışkının içinde ayakta durduğu söylenen "İsa," Nasıralı İsa değildi, o olsaydı adı öyle verilirdi, çünkü vaizlerin bol olduğu o dönemde çok sayıda İsa vardı (gerçekten de öyleydi). Donin bu cevabın kurnazlığını hor görünce, Yehiel arsızca Fransa'da kral dışında başka birçok

[297] Hyam Maccoby, *Judaism on Trial: Jewish-Christian Disputations in the Middle Ages* (Portland, Oregon, 1982), eseri Nahman'ın *Vikuah*'sı ve İspanya'nın Tortosa kentinde 1413-1414 arasında yer alan üçüncü münazaranın Yahudi anlatımı dahil zengin belgeler içerir.

Louis olup olmadığını sormuş. Sonra da masum bir edayla, yanlış teşhis meselesini biraz daha abartarak, bir hayat kadını olduğu iması dahil çeşitli hakaretlerin hedefi olan "kadın berberi Meryem"in, hiçbir Yahudi Meryem Ana'yı estetik alanında çalışırmış gibi tasvir etmediğine göre, gerçekten İsa'nın annesi olmasının hiç imkân var mı, diye sormuş. Öte yandan çeşitli lanetlemelerin ve hakaretlerin yağdırıldığı "Yahudi olmayanlar" ile de Hıristiyanlar değil putperestler, yani Yüce Tanrı'ya Kefaret Gününde "öfkeni üzerine dök" diye yakarılan "kâfirler" kastediliyordu.

Bu kritik günlerin hem Yahudi hem de Hıristiyan anlatımlarını niteleyen bu retorik, hayali çatışma, tartışmanın tarafları arasında simetri olduğuna dair yanlış bir izlenim uyandırır. Halbuki taraflar tabii ki eşit değildi. Hahamlar halklarının dinini kurtarmak için mücadele ediyorlardı ve bu işi teologlar, vaizler, aristokratlar, Barselona'da kralın kendi ve sefil, dar görüşlü, küstah ve inatçı Yahudilerin, üstelik daha önce onların kara cahil inancından olan birinin elinden horlanıp aşağılandığına tanık olma beklentisi içindeki bir kalabalığın insanı sindiren huzurunda yapıyorlardı. Paris'teki üç haham birbirinden destek alabilirken Nahman, Barselona'da yalnızdı, güçsüzdü, ama bu dehşet verici zorluk karşısında büyük cesaret örneği vererek boyun eğmemiş.

Meymun gibi Nahman da hem hekim hem de hahamdı ve Katalonya'nın tamamı ile Fransa'nın güneyinde bir mücadele adamından çok bir arabulucu olarak tanınırmış. 1232'de, tüm Yahudilere zarar vereceğine inandığı bir fikir ayrılığı konusunda Meymun'un müritleri ile karşıtlarını uzlaştırmaya çalışmış, ama pek başarılı olamamıştı. Nahman, Meymun'un müritlerinin Haham Solomon bar Abraham ile kitap yakmak isteyen yandaşlarını aforoz etmekte haksız olduğuna inanıyordu. Ama hekim-filozofa karşı olanların Meymun'u yasaları çarpıtıyormuş, hatta dinden dönmeyi teşvik ediyormuş gibi karikatürize etmelerini daha da yanlış buluyordu, çünkü Meymun birçok konuda Talmud'dan bile daha katıy-

dı. Nahman'a göre *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz*, Yahudileri putperestliğe özgü akılcılığa davet etmiyordu; tam tersine, entelektüel açıdan klasik felsefeye uymuş olanları ve felsefi yöntemlerin Yahudi inancının özüyle bağdaştırılmasına ihtiyaç duyanları geri kazanmayı amaçlıyordu. Şaşkınlıkları, Tanrı'nın onlara bahsettiği akıllarını kullanma şekillerinden kaynaklanmıştı ve inanç ile akıl arasındaki sahte ikilemde kapana kısılmışlardı. Meymun'un tek yaptığı, bu ikisinin Yahudiliğin çatısı altında nasıl bir araya getirilebileceğini göstermekti.

Nahman, arabuluculuk çabalarının çok başarılı olmamasına rağmen, Aragon ve Katalonya'nın *juderia*'larında [Yahudi mahallesi] Zaragoza, Huesca ve kendi doğduğu Girona gibi muhteşem kentlerin, lazım olduğu takdirde sığınılsın diye piskoposluk sarayına ve katedrale yakın yerde bulunan yüksek duvarlı sokaklarda ve Albarracin, Fraga ve Montalban gibi çok büyümüş tepe köylerinin evleri beşik çatılı sokaklarında çok sevilirmiş. Nahman'ın dünyevi meselelerde Meymun kadar deneyimli olmadığı sanılırmış, ama gerektiğinde, insanın gözünü korkutan, sıra sıra dizilmiş şövalyelerin ve keşişlerin karşısında bile nasıl cesur davranması gerektiğini pekâlâ bilirmiş. Nahman kendi dramının kahramanı olarak, Meymun'un en ikna edici ve kendine hâkim belagatının benzerini sergilerken, konumunu koruması için kralı kendi tarafına çekmesinin ne kadar önemli olduğunun bilincindeymiş. Müslüman hâkimiyetinde olsun, Hıristiyan hâkimiyetinde olsun, İspanya'da yaşayan tüm Yahudilerin gözlerinin ve kulaklarının onda olduğunu biliyor olmalıydı. Dolayısıyla Kral Jaime'yi kızdırmak yerine onu kendi tarafına çekmeye çalışması son derece önemli olduğundan uzlaştırıcı, hafif bir yaklaşımla, utanıp sıkılmadan kraliyeti hedef almış. Nahman'ın performansı Yahudi komedyenliği gibi bir şeydi: niyeti son derece ciddi, şekli şakacıydı, ama tarihteki en önemli performanstı; üstelik Barselona'da, Temmuz 1240'ın sonuna doğru, dört sıcak gün boyunca, olabilecek en

hasmane izleyici kitlesine sunuldu.

Nahman'a, Hıristiyanlığa hakaret etmediği sürece istediği gibi, özgürce konuşma izni verilmişti. Ama Yeni Ahit'ten bir bölümü açıklamak için alaycı bir hicve başvurduğu zaman dine hakaret etmeye fazlasıyla yaklaşmış. Söze mizahi olarak şöyle başlamış: "Gökyüzü ile Yeryüzünün Yaratıcısının bir Yahudi kadınının rahminde dokuz ay büyümesi, sonra olması gerektiği şekilde doğup büyümesi, hainler tarafından düşmanlarına teslim edilip infaz edilmesi, sonra hayata ve ilk yerine dönmesi biraz tuhaf geliyor... Bir Yahudinin, hatta başka herhangi birinin aklının böyle iddiaları kabul etmesi zordur." Nahman cüretinin bedelini ağır ödeyecekti, ama tüm büyük aktörlerde olduğu üzere, artık onu durdurmaya imkân yoktu. Nahman yine büyük bir pişkinlikle, ne de olsa onun özgürce konuşmasına izin veren krala dönüp şöyle der: "Hayatınız boyunca rahipleri dinlediniz, beyninizi ... doktrinlerle o kadar doldurdular ki artık sizin bir parçanız haline gelmişler ve siz onları alışkanlıktan olduğu gibi kabul ediyorsunuz. Ama onlara ilk yetişkinken rastlayacak olsaydınız onlara inanmanıza imkân olmazdı."[298]

Pablo Cristiani, Yeşaya 53'te Tanrı'nın "acılar adamı"na, Tanrı'nın insanların suçları yüzünden ona "eziyet" edeceğine, "vurulup ezileceğine" dair bir kehanet olduğundan söz ettiğinde, Nahman, bu bölümlerin İsa'ya ima ettiğine inanan insanlar olduğuna şaşırır gibi yapmış, çünkü burada söz konusu olan yaralı, İsrail'in kendisiydi; zaten İsrail'in ne kadar acı çektiğini ancak Tanrı bilir, ama bu, insanı kolektif günahlarından arındırmak için bir kurtarıcının gönderildiğini düşünmekten apayrı bir şeydi. Hatta saygı çerçevesinde şunu da söylemek isterdi: Yahudilikte kolektif günaha, özellikle de "Firavunun günahı nasıl miras kalmadıysa," Âdem'den miras kalmış bir günaha inanılmaz. Dolayısıyla da bir mesihin insanoğlunu kurtarmasını gerektirecek evrensel bir günah

[298] *A.g.e.*.

hali söz konusu değildi. Yahudi mesihi –ki "dinimiz açısından elzem değildir"– gönderildiğinde, Yahudiler açısından tabii ki önemli, ama daha mütevazı bir gündemi olacaktı. Kurtaracağı tek şey Kudüs olacaktı ve Tapınağın yeniden inşa edilmesini sağlayacaktı. Böyle bir mesih ilahi bir yönü olduğunu asla iddia etmezdi, çünkü böyle bir şey, şema duasında günde üç defa söylenen, Tanrı'nın bölünmez ve tek olduğuna dair Yahudiliğin asli bir ilkesinin ihlali anlamına gelirdi. Sonra Nahman arsız, etkileyici bir retorik hareketle yine doğrudan Kral Jaime'ye dönerek, Yahudi mesihinin tamamıyla dünyevi, ölümlü bir kral olacağını, diğer krallar gibi normal bir erkekle bir kadının birleşmesinden doğacağını ve bir çeşit ruhun babalık ettiği mesih gibi değil de, plasenta yoluyla rahme bağlı olacağını anlatmış. Bu durumda mesih, kendisi gibi bir kral da olabilirdi. Nahman, Kral Jaime'nin o anda onun için mesihin Kraldan çok daha önemli olduğunu ima ederek, "Siz bir kralsınız, o da bir kral" demiş.[299] Tarih Kral Jaime'nin bu noktada nasıl gülümsediğini kayıt altına almamıştır.

Ama, diye devam etmiş Nahman, Hıristiyanlara göre İsa'nın mesih olarak kabul görmesi çok önemli, hatta en önemli şey olduğuna göre, o zaman onun kendini feda etmesiyle başlaması gereken evrensel barış döneminin de ne o zaman, ne hemen sonrasında ne de o dönemi izleyen Hıristiyanlığın on iki yüzyılı boyunca planlandığı gibi gerçekleşmediğini de söylemek mümkündür demiş. Hatta tam tersine, "İsa'nın günlerinden bugüne, dünyanın tamamı şiddetle ve yağmalamayla dolu." Sonra, savaşlar acımasız bir şekilde devam ediyor, demiş ve sinsi bir tavırla, savaş ellerinden alınırsa, orada toplanan şövalyelerin ne yapacağını merak ettiğini ilave etmiş. Bütün bu horgörmeler ve aşağılamalar karşısında alınan Pablo Christiani (Nahman ondan sürekli iğneleyici bir ifadeyle "zeki Yahudimiz" diye söz ediyormuş),

[299] *A.g.e.*, 119.

her şeyi tamamıyla fiziksel, yüzeysel terimlerle veya Hıristiyanların dediği gibi "bedensel" ölçmenin Yahudilere özgü bir şey olduğunu cevap vermiş; ama İsa ölüler diyarına inmişti ve cehennem altüst edilmişti; erdemli ölüler kurtarılmış ve dirilmişlerdi ve Kilisenin zaferi İsa'nın gelişinin boşuna olmadığını göstermişti. Gerçekten mi, diye cevap vermiş Nahman. Onun gördüğü kadarıyla Hıristiyanlık, Pablo'nun alıntıladığı bölümde kehaneti yapıldığı şekilde "denizden denize" hiçbir engelle karşılaşmadan tesis edilememişti. Bu durumda Roma Kilisesinin kapsamı eski Roma İmparatorluğuyla mı sınırlı kalmıştı –hatta daha da mı küçüktü? O halde kesin bir sonuca varılamazdı!

Oyun, set ve maç hahamındı bu durumda, tabii kendi yazdığı Vikuah'daki anlatıma inanabilirsek, hem zaten ona pek bir faydası da dokunmamış. Her mahkeme farklı şekilde sonuçlanmış. Fransa'da Talmud'lara el konmuş, sonra da yakılmış. Ama başlangıçta IX. Gregorius gibi hararetle Talmud'a karşı olan yeni Papa IV Innocentius 1247'de geri adım atmış. Talmud olmadan Yahudilerin Kitab-ı Mukaddes'i doğru dürüst kavrayamadığını öğrenince, din değiştirmeleri için de bunun elzem olduğunu düşündüğü için, Talmud'ların Yahudilere iade edilmesi için emir vermiş, ama Hıristiyanlığa sövme veya hakaret niteliğinde olan bölümleri sansürletmiş. Barselona'daki gösteri en başından beri kansız bir boğa güreşi olarak tasarlanmış, baskın çıkan taraf da ahlaki üstünlük kazanacak, ikna gücü pekişecekmiş. Ama gösterinin sahne amiri olan Dominikanlar bu münazara ile sonlanmamasını temin etmişler. Nahman, Şabat günü kralın kendisinin sinagogda vaaz vereceğini haber alınca, hemen sonrasında onun söylediklerini çürütebilmek amacıyla Girona'ya dönüşünü ertelemiş. Ve kendini büyük bir riske atarak amacını yerine getirmiş.

Ama kralın vaazı aslında Papa Gregorius döneminde kanonik yasaları yazan, Vaiz Dominikanların Büyük Ustası Raymond Penaforte için bir tür ön gösteri teşkil ediyordu.

Yahudilerin ve Müslümanların din değiştirmesine büyük önem veren Penaforte, kralı Nahman'ı özgürce konuşmasına izin vermeye teşvik etmiş, ama sonra Nahman'ın özgürlüğünü bu kadar ustalıklı bir şekilde kullandığını görünce telaşa kapılmıştı. Barselona sinagogunda pür dikkat kesilmiş cemaate Şabat günü vereceği vaaz, tartışmayı Pablo Cristiani'den daha mahir bir şekilde yürüteceği için rövanş imkânı sunacaktı. Teslisin aynı zamanda Bir olduğu şeklindeki çelişki konusunda haham tarafından sorgulandığında Penaforte bir taktik hatası yaparak Teslisi şaraba benzetmiş ve şarabın tat, koku ve renk sahibi olduğunu söylemiş. Nahman da tam tersine, şarabın bu üç özelliğinin "rastlantısal" bir şekilde şarapla bağlantılı, apayrı özellikler olduğunu, her biri belirli şartlar altında yok edildiğinde şarabın doğasının ciddi şekilde değişeceğini cevap vermiş. Belli ki birileri şaraptan fayda göreceğini düşünmüştü (hatta şarabın tadına da bakmıştı). O ana kadar surat asmakta olan Pablo Cristiani, belki de kralın huzuruda intikamını almak için bir fırsat yakaladığını sanarak ayağa kalkmış ve Teslisin yine de prenslerin ve meleklerin bile tam anlayamayacağı kadar gizemli bir hakikat olduğunu söylemiş. Nahman, kendinden memnun, şöyle yazar: "Ayağa kalktım ve, 'Bir insanın bilmediği bir şeye inanamayacağı apaçık olduğuna göre melekler de Teslise inanmıyordur' dedim. Pablo'nun arkadaşları onu susturdular."[300]

Ama ne Paris ne de Barselona, bu gösterileri düzenleyenlerin umduğu etkiyi yaratmış. Kitle halinde din değiştirmeler olmamış. Aslında bu münazaralar Yahudilerin rakiplerinin mahkemelerinde harekete geçebileceğini ve kendilerini savunmakta hiç de aciz olmadıklarını göstermiş. Bu da iyi olmuş, çünkü XIII. yüzyıl ortalarından itibaren, papanın emriyle, Yahudiler içinde Tevrat tomarlarının olduğu Ahit Sandığının önünde Hıristiyan vaazlarını dinlemeye, gerekirse

[300] *A.g.e.*, 146.

fiziksel olarak mecbur edilmişler ve aralarında daima Nahman gibi hitabette başarılı ve durdurulamaz savunucular yokmuş. Keşişler Yahudi cemaatinin en kalabalık olduğu Şabat gününü seçmekle kalmayıp, Kefaret Günü, *Pesah* ve *Sukot* gibi yılın en kutsal günlerinde istedikleri anda sinagog kapılarından içeri dalar ve Yahudileri körlüklerinin ne kadar günah olduğu konusunda hararetli nutuklara tabi tutarlarmış. Yahudilerin kutsal alanlarının bu şekilde ihlal edilmesi onlar için korkunç bir travma yaratmış olmalı. Hakaretlerle ve kendi açılarından yalanlarla dolu bir saldırıya maruz kalmanın yarattığı derin duygu hem moral bozucu hem de çok korkutucu olmalıydı. Ama keşişlerin bağırıp çağırmalarına, İncil'in ışığını görenler için kurtuluş vaadi eşlik ederdi. İnsanları sindirmenin yanı sıra onları cesaretlendirmek de lazımdı, çünkü Son Günlere yaklaşıldıkça giderek hızlanan bir tempoyla çalışan keşişler için din değiştirmeler büyük önem taşırdı. (Yahudiler de 5000 yılında kendi mesihlerinin geleceğine inanırdı). Aşırı dindar Hıristiyanlara göre, Kudüs de hâlâ Sarazenlerin elinde olduğu ve yakın zamanda geri alınması zor göründüğü için, haçlı zaferleri ancak sinagoglarda kazanılabilirdi. Nitekim hayal kırıklığına uğramadılar. Amansız kampanyaları giderek yoğunlaştıkça özellikle İspanya'da din değiştirme oranlarının yükseldiğine şüphe yoktur.

Nahman ile Paris mahkemesinin İbranice anlatımlarının yazarların tehlikenin tamamıyla farkındaydı. Hem İbranice öğrenen ve Talmud'la aşina olan keşişlerin hem de eleştirileri için gerekli seçme metinler konusunda onlara yardımcı olacak, din değiştirmiş Yahudilerin sayısı arttıkça tehlike de artıyordu. Tek silahları zekâları olan yalnız Yahudilerin Kilisenin devleriyle mücadele ettiği *Vikuah* gibi Davut-Golyat hikâyelerinin amacı Yahudi okurları cesaretlendirmekti. Hıristiyanların ve din değiştirmiş Yahudilerin onlara yapabileceği en büyük kötülüklerin üstesinden Tanrı'nın yardımıyla gelinecekti. Nahman'ın bütün ironik imalarının, olanları canlı bir şekilde tasvir etmesinin amacı hem okurları eğlendirme

hem de hakkını korumaktı (örneğin Kral Jaime ile kendisinin karşılıklı saygı içinde birbirlerinden ayrıldıkları final bölümü). Sinagogda vaaz verilen günden hemen sonra, Nahman'ın tartışma kabiliyetine hayranlığını zaten ifade etmiş olan kral onu huzuruna çağırtıp kendisine 300 dinar verir ve Girona'ya dönmesini söylemiş ve ona "huzur içinde bir yaşam" dilemiş. "Ben de içimde ona karşı büyük bir sevgiyle oradan ayrıldım."

Ama bütün bunlar gerçek olamayacak kadar iyiydi, zaten gerçek de değildi. Haham ile kral arasında doğmuş olması muhtemel bir sevginin Dominikanların husumetinden etkilenmemesine imkân yoktu. Dominikanlar hahamın Girona'ya dönüp huzurlu bir hayat sürmesine izin vermek yerine, eserinde mahkeme sürecini anlatma şeklinden ve özellikle İsa'nın bir bakireden doğmuş olmasıyla dalga geçtiği bölümlerden dolayı onu mahkemeye vermişler ve ölüm cezasıyla yargılamak istemişler. Kral, Nahman'ın bağımsız bir mahkemede yargılanmasını sağlamış; Nahman da münazarada söylenen, itiraz edilemez sözlere hiçbir şey eklemediğinde ısrar etmiş. Sonuçta *Vikuah* da yakılmış, yazarı da kaybetmeyi hazmedemediği anlaşılan Penaforte başta olmak üzere Dominikanları yatıştırmak için iki yıl sürgüne gönderilmiş. Ancak Nahman'ın cezası aradan fazla zaman geçmeden daimi sürgüne dönüştürülmüş. Bahman sınırı geçip Provence'a yerleşmiş, yetmişli yaşlarındayken de zorlu yolculuğa çıkıp Filistin'e ulaşmış, burada rastladığı iki Yahudi de ona o dönemde Kudüs'te kendilerinden başka Yahudi yaşamadığını söylemiş. Nahman Akka'ya geçmiş, burada bir mürit grubuna hocalık yapmış, 1270'de ölmüş ve Meymun gibi, meçhul ama sürekli tahmin edilmeye çalışılan bir yere gömülmüş. Yahudi mahallesindeki ortaçağdan kalma, mütevazı bir sinagog onun adını, daha doğrusu ölümünden sonra ona verilen ve "rabbi" [haham] unvanı ile İbranice adının başharflerinden oluşan "Ramban" adını taşır (Meymun da Nahman'ın lakabına benzer şekilde "Rambam" olarak bilinir). Rambam okulunda her gün Ortodoks Yahudi çocukları koşuşturma

içindedirler, telaşla hareket eder, sonra birbirlerini susturur, bağrışır ve yerlerinde duramazlar; bu durum Nahman'ın hoşuna giderdi belki, veya belki de gitmezdi, çünkü Nahman kendine hâkim olmaya verdiği önemle tanınırdı.

III. Yahudileri Tasvir Etmek

Zihinler arası mücadele, inançlar arası savaşın prenslerin, piskoposların ve vaizlerin huzurunda yer aldığı sahneydi. Hıristiyan teologlar, Yahudilerin "inadı" ve "körlüğü"ne karşı savaşı zorla değil, ikna gücüyle ve Yahudilerin kendilerinin önem verdiği kitaplar yoluyla kazanabileceklerine gönülden inanırlardı. Yahudiler Kitab-ı Mukaddes'e sadakatin Talmud'a körü körüne bağlanmak değil, ondan vazgeçmek anlamına geldiğini göreceklerdi.

Ama geç ortaçağlarda Yahudilerle Hıristiyanlar arasında yer alanların büyük kısmı bu kadar yüce değildi. Hasımlar arası bu dram daha çok duyuların dibe vurduğu noktada yer alırdı. Doğal tiyatrosu zihin değil, bedendi ve mecrası kelimeler değil imgelerdi. Gücü felsefi değil, içgüdüseldi ve metinlerin ilmi incelemesi korkunç bir ıstırap ve dehşet tiyatrosuyla sonuçlandı. Öne çıkarılan eziyetlerin bir kısmı, yani Yahudilerin İsa'ya yaptıklarının tekrarı olarak, ayinler çerçevesinde Hıristiyanlara yaptıkları söylenenler, hayaliydi. Yahudilerin Hıristiyanlara yaptıkları ise fazlasıyla gerçekti ve toplu katliam içeriyordu.

Hayal gücünde de gerçeklikte de her yer kandı. Hıristiyanlar arasındaki yaygın bir inanışa göre Paskalyadan önceki cuma, İsa çarmıha gerildiği zaman akan kanlara karşılık kefaret olarak Yahudi erkeklerin anüslerinden kan akarmış. Pilatus ellerini yıkarken Matta, İsa ile Yahudiler konusunda "Onun kanının sorumluluğu bizim ve çocuklarımızın üzerinde olsun" dememiş miydi?[301] Pişmanlık kaynaklı bir kanama

[301] *A.g.e.*, 146.

benzeri bir şeyi ilk yaşayan Yahuda İskariot'tu, İsa'ya ihanet ettiği için duyduğu pişmanlıkla kendini bir incir ağacına (bu arada incir ağacı da başka şeylerin yanı sıra çıbanların da sembolüydü) astığı zaman bağırsakları kanlı bir halde vücut boşluğundan patlak vermişti. Ruhu yükselemediğinden Yahuda'nın bedeninden alt delik yoluyla çıkmıştı. Böylece Yahuda'nın bağırsakları özellikle Yahudilerden arındırılmış geç ortaçağ İngiltere'sinde İsa'nın Çilesi konulu tiyatro oyunlarında popüler bir konu haline geldi ve York'un sosis doldurucuları Çile oyunlarının en kritik anında sahte müridin patlayan bedeninden taşması için bol miktarda ince sosis üretirlermiş.[302]

Bir örneğini Thomas de Cantimpré'de görebileceğimiz, Yahudilere Paskalya döneminde patlayıp kanamaya başlayan kanlı bir basur çeşidine eğilimin atfedildiği bir ortaçağ geleneği gelişti. (Hekim Meymun'un bir inceleme yazısının tamamını basur konusuna ayırmış olması bu kuşkuları teyit edici yöndeydi.) Birkaç yüzyıl sonra bu fantezi, Yahudi erkeklerinin düzenli bir şekilde menstrüasyon olduğuna dair daha da tuhaf bir klişeye dönüştü. Geç ortaçağlarda Yahudilerin mustarip olduğu iddia edilen kanlı akıntılar, Yahudilerin sağlıksızlığının grotesk imajını daha da zenginleştirmiştir. XIII. yüzyılda yaşamış tarih yazarı Heisterbachlı Caesarius'un anlattığı bir hikâyede Hıristiyan bir memur bir Yahudi kızına deliler gibi âşık olmuş (ortaçağ hayal gücünde sıklıkla yer alan bir durum), birleşmeleri için tek fırsatları da Yahudi kızın dediğine göre, babasının kendi kıçını temizlemekle uğraşacağı için kızının hareketlerine fazla dikkat edemeyeceği Paskalya öncesi haftaymış. Juvenalis gibi Romalı hiciv yazarlarının sünnetli penis için kullandığı *verpus* şeklindeki Latince müstehcen terim, anüsten gelen akıntıyı tıkamak için kullanılan, arkaya doğru bükülmüş orta par-

[302] "Play of the Saucemakers," *Publications of the Surtees Society* (1911), 155 vd.

mak için, daha sonra da Yahudilerin kendileri için kullanılır olmuş. Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Avrupa'nın Latin kesimlerinde çok kullanılan orta parmak hakareti bu kötü kokulu fanteziden kaynaklanmış olabilir.

Geç ortaçağ hayal gücünün daha hezeyanlı hallerinde Yahudiler doğaya aykırı, vampir yaratıklardı, kanlı lanetlerinden kurtulamamaya mahkûmdular. Anüs kanamasıyla ilgili hikâyelerden Yahudilerin kanaması durdurulamayan açık yaralarıyla ilgili bir mitoloji dolusu hikâyeler türemiş. Amaç, Kuzu'nun insanlığı günahlarından arındıracak kanı ile Yahudi ırkının ebediyen lanetli kirliliğine tanıklık eden anüs kanamasını bir tezat şeklinde karşı karşıya getirmekti. İsa için mükemmel olan (ve saplantılı bir şekilde incelenip görselleştirilen) sünnet, İsa'nın çarmıhın üzerinde kendini feda etmesi sonucu akan kanla gereksiz hale getirilmişti, ama Yahudiler bu uygulamayı bilerek devam ettirdikleri için kan kaybettiklerine inanılırdı. Bu da anemi derecesinde solgun yüzlerini ve iğrenç kokularını açıklıyordu tabii. Gerçi kan iftirasının Yahudi karşıtı şeytanlaştırma repertuarına dahil olması birkaç yüzyıl sonrasını bulacaktı, ama geç ortaçağda Yahudilerin ara sıra, mümkün olduğu kadar yeni katledilmiş, genç ve sulu Hıristiyanlardan ilave kan almak zorunda olduklarına yaygın olarak inanılırdı.

Neyse ki Yahudilerin suçları, hesaba katmadıkları kan dökmeler yoluyla engellenebiliyordu. XIII. yüzyılda İsa'nın çektiği fiziksel ıstırap İncil vaizleri için saplantılı bir merak kaynağı haline geldi. Keşişlerin tavsiye ettiği şekilde İsa'nın hayatını taklit etmek onun çektiği acıları, kırbaçlanmasını, dikenli tacı, Longinus'un mızrağıyla böğründe açılan yarayı sonuna kadar yaşamak demekti. Çilenin araçları olan kırbaç, kıskaç, çiviler, merdiven ve çekiç, çarmıhın bir uzantısı haline geldiler ve her birinin kendine özgü bir pişmanlık uyandırma ve kurtuluş sağlama gücü vardı. İsa'nın Çilesi konulu tablolar kaba ayrıntılarla dolup taşarken, Kurtarıcının bedenine bütün bu eziyetleri uygulayan Yahudilerin imgeleri de

giderek daha korkunç şekilde tasvir edilmeye başlandı. Nedensiz bir şekilde zalim davranan Yahudilerin tasvir edildiği muğlak hikâyeler birer kült haline geldi. Istırap içinde çarmıhı taşıyan İsa'ya alnını ve kırbaçlanmış bedenini silmesi için sirkeye veya "*rotyn wyn*"e [çürümüş şarap] batırılmış bir bez verdiği söylenen Yahudi bu gibi örneklerden biriydi; bir başkası, sinagog okulunda İsa'nın yüzünü tokatlayan Levili hocaydı.[303] Hıristiyanlığın ibadet imgeleri arasında İsa'ya tüküren ve onu yuhalayan Yahudiler, onunla dalga geçen ve onu dürtükleyen Yahudilerin sayısı giderek arttı; bazılarının herkesi tatmin edecek şekilde cezalandırıldığı tasvir edilirdi: bunların arasında cenaze töreninde Meryem Ana'nın bedenine dokunma cüretini gösterip ceza olarak elleriyle kolları mucizevi bir şekilde tabuta yapışan, ancak kollarının kesilmesiyle veya din değiştirmesi sonucunda serbest kalan Yahudi sayılabilir.[304]

Bu Yahudi karşıtı saplantılara bakılırsa, İsa'yı çarmıha gerenlerin kana susamışlığı asla dindirilemezdi. Paskalya zamanı Yahudilerin İsa'nın fiziksel bedenini temsil eden komünyon ekmeği üzerinde Çileyi yeniden canlandırmaktan vazgeçemediklerine yaygın olarak inanılırdı. XIII. yüzyıldan itibaren Avrupa çapında Hıristiyanların hayal gücünün kapıldığı çılgınlık hali doğrultusunda, Yahudiler ne şekilde olursa olsun bir komünyon ekmeği bulmaya çalışır, sonra ona bıçak darbeleriyle ve başka şekillerde parçalayarak saygısızlık ederler, sonra da onu toprağın altına gömerler, kaynatırlar veya bir havanın içinde toz haline getirirler, veya üçünü birden yaparlardı.[305] Keşişlerin Hıristiyanların Yahudilerden fiziksel olarak uzak durması ve özellikle evlerinde süt anne veya hizmetkâr olarak çalışmaktan kaçınması talebi, Yahudilerin etki alanına girenlerin bu saygısızlık eyle-

[303] Anthony Bale, *Feeling Persecuted: Christians, Jews and Images of Violence in the Middle Ages* (Londra, 2012), 46.

[304] *A.g.e.*, 90-2.

[305] Rubin, *Gentile Tales*, *a.g.e.*, 45.

mi için komünyon ekmeği bulmaya ikna edilebileceği veya şantaja uğrayabileceği gibi paranoyak bir kuşku sonucunda daha da ciddiyet kazandı. Böylece Yahudilerin Hıristiyan kadınları mahsus borca soktukları, sonra da çalıntı bir komünyon ekmeği karşılığında borçlarını sildikleri söylenmeye başlanınca Tanrı'ya hakaret suçuna tefecilik suçu da katıldı.

Bu fantezinin Uccello'nun Urbino'daki ve Jaime Serra'nın Katalonya'da, Sigena Manastırı'ndaki gibi sunak panolarında ve vitraylarda görselleştirilen diğer unsurları da bir o kadar zengindi. Yahudiler komünyon ekmeğine bıçakla saldırdığı zaman ekmekten beklenmedik bir şekilde, onları kınar gibi kocaman damlalarla simsiyah bir kan fışkırırmış. Hatta delinmiş komünyon ekmeğinden zarar görmemiş, mükemmel bir beden yükselirmiş ve şaşakalan Yahudiler onun bebek İsa'nın kendisi olduğunu fark ederlermiş. Bu hikâyelerin başka versiyonlarında da Yahudiler zarar verdikleri ekmeği toprağın altına veya başka yerlere gizlerlermiş, ama ekmek mucizevi bir tezahür sonucunda ortaya çıkarmış.

Bütün bu anlatılanlar, en geç bin yıl önce Khrysostomos'un vaazlarıyla başlayan Yahudileri şeytanlaştırma sürecinin bir başka versiyonundan başka bir şey olmayabilirdi. Ama XIII ve XIV. yüzyıllarda ölümcül sonuçları oldu. Özellikle çalkantılı dönemlerde büyük katliamların gerçekleşmesi için komünyon ekmeğine saygısızlık hikâyelerinin ortaya çıkması yeterliydi. XIV. yüzyıl başlarında Floransa'nın en etkili Dominikan vaizi olan Pisalı Giordano da Rivalto Yahudileri komünyon ekmeğini bir havanda toza dönüştürmekle suçlamış, bunun sonucunda birkaç bin Yahudi katledilince de mutlu olmuş, çünkü, "bütün Yahudiler öldürüldü, bölgenin tamamında tek bir Yahudi bulmaya imkân yok. Hepsini öldürebilmemiz mübarek bir olay oldu." 1298'de, "Kral" Rintfleisch olarak bilinen bir şövalye liderliğindeki bir halk ordusu sırf bu dedikodulardan hareket ederek Almanya'nın güneyinde, Frankonya'da 146 cemaate saldırdı ve Yahudi toplumunun tamamını yok etti. Aşağı Frankonya'daki Gamburg'da 130 Yahudi yakılarak

öldürülmüş; Nürnberg'de, Yehiel ben Menahem Hakohen gibi âlim hahamların da dahil olduğu 728 Yahudi bölgenin kalesine sığınmış olmalarına rağmen öldürülmüşler; 840 Yahudi de Würzburg'da öldürülmüş. Bu, Yahudilerin katedrallerin oyma eserlerinde de o kadar insanlık dışı ve şeytanlaştırılmış bir halde temsil edildiği bir kültürdü ki, kırk yıl kadar sonra Rheinland'da ikinci bir katliam dalgasının yayılması şaşırtıcı değildir: "Armleder" ayaklanmalarında, isminden de anlaşılacağı üzere, katliamların büyük kısmı deri işçileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Yahudiler açısından en kaygı verici yönü, Yahudi nefreti temelli bu toplu katliamlara Alman halkının hemen hemen tüm sınıflarının –köylüler, şehirliler ve şövalyeler– katılmış olmasıdır.

Katliamların sıradan olduğu bir çağda bile, annelerinin eteklerine tutunan küçük çocukların boğazını kesmek, bir kültürel ulusun tamamına işkence etmek, sakat bırakmak ve öldürmek, ancak o masum insanlar şeytani bir ahlaksızlığın temsilcileri, salgın hastalık taşıyıcıları ve müzmin çocuk katilleri gibi gösterilirse mümkündür. Yahudiler sürüldükten sonra bile (hatta özellikle ondan dolayı) popüler Hıristiyan kültürü Yahudileri böyle görür hale gelmişti. Yahudi karikatürlerinin, İsa'ya eziyet çektiren ve çocukları kaçıran kanca burunlu, siyah saçlı, pörtlek dudaklı figürlerin kutsal sanatta ve yontma eserlerde görünmeye başlaması da bu döneme rast gelir. Fizyonomilerinin çirkinliği, ahlaki pisliklerinin apaçık işaretiydi. Yahudiler Hıristiyanların bilinçaltında bir tür hayvana, hayvan gibi davranmaya eğilimli bir yaratığa dönüştü: Almanya'da Wittenberg, Regensburg, Bamberg, Magdeburg, Colmar, Strasbourg ve daha birçok yerde, katedrallerin ve kiliselerin yontma süslemeleri arasında, dişi bir domuzun sütünü emen ve dışkısını yemek için ağzını açan Yahudi tiplemesi olan *Judensau*'nun [Yahudi-dişi domuz] ortaya çıkışı buna bağlıdır.

Bu noktada gerçekten olağanüstü bir şey oldu ve Yahudiliğin kalbinde resimler yoluyla karalanmaya kendiliğin-

den bir direniş hareketi çıktı ve görkemli imgeler yaratılmaya başlandı. Sanki Nahman'ın kelimeler yoluyla meydan okumaları insanların zihnine, oradan da kâtiplerin aldığı kararlara ve tezhipçinin becerikli ellerine yansımıştı. Geç antikçağın mozaik sanatından beri ilk defa Yahudi dini uygulamaları ve onları düzenleyen metinler, gözleri eğitmenin yanı sıra onlara zevk vermeye de başladılar. İbranice elyazmalarının tezhipçileri tarafından yaratılan imge bolluğu Kitab-ı Mukaddes'in her bölümünün başındaki süslemeli büyük harflerle sınırlı kalmadı. İşin içine devasa bir hayvan ve kuş koleksiyonu da dahil oldu: kargalar ve kumrular, kartallar ve ördekler, develer ve devekuşları, kediler ve fareler, aslanlar ve filler, yılanlar ve kaplumbağalar ve daha birçokları.[306] Ama bu gelişigüzel bir araya getirilmiş ansiklopedik bir vahşi hayvan koleksiyonu da değildi. Almanların Yahudilerin domuzlarla bir meselesi olduğunu bilmeleri onları fiziksel ortakları yapıyordu madem, Yahudi kâtipler de bu hayvanlaştırma sürecini tersine çeviriyordu. Kitab-ı Mukaddes'in hayvan imgelerinin zenginliğinden ve İspanyol Yahudi şiirinden ilham alarak ve geyiği İsrail'le özdeşleştirdiler: böylece Yahudiler Hıristiyan zulmünün havlayan köpeklerinin kovaladığı dişi ve erkek geyik veya tilkilerden daha hızlı koşan yabantavşanları oldular.[307] Bağlama bağlı olarak, aynı hayvanlar farklı taraflarda da yer alabiliyordu. Nuh'un gemisinden ayrılır ayrılmaz öldürmeye başlayan ilk hayvanlar olarak ün salan kartallar ya yırtıcı kuşlardı ya da etrafı çevrilmiş İsrail'in muhafızlarıydı. Yabani hayvanlar olan aslanlar ya Tanrı tarafından munis kedilere dönüştürülürdü ya da İsrail'in savunucusu, Yakup'un oğlu Yahuda'nın

[306] İbranice metinlerin tezhip örneklerindeki hayvanların en kapsamlı envanteri için bkz. Therese ve Mendel Metzger, *Jewish Life in the Middle Ages: Illuminated Hebrew Manuscripts of the Thirteenth to the Sixteenth Centuries* (New York ve Fribourg, 1982), özellikle 19-37.

[307] Marc Michael Epstein, *Dreams of Subversion in Medieval Jewish Art and Literature* (University Park, PA, 1997), 16-38, 70-95.

kolları olarak tasvir edilirdi. Hıristiyan ikonografisine karşıt olarak geliştirilen bu ikonografide bazen, Hıristiyanlar arasındaki kullanımlarından bağımsız olarak, melez ve hayali yaratıklar da yer alırdı. Sıklıkla başı Meryem Ana'nın kucağında tasvir edilen tek boynuzlu at yeniden Eski Ahit'in *re-em*'ine dönüşür. İbranice elyazmalarında ejderhalar da bolca bulunur ve derileri hemen her zaman yılanlarınki gibi pulludur, kanatları yarasalarınkini veya kuşlarınkini andırır, ağızlarından da agresif bir şekilde alevler çıkar.

Tezhip örneklerinde, Yahudilerin kendilerini temsil etmeye adapte edilmiş bazı hayali hayvanlar da vardı: XIII. yüzyıl sonlarında Aşkenaz Almanya'sında, büyük ihtimalle Mainz'da üretilen tezhipli bir elyazması olan Kuş Kafası *Haggadah* gösterişli grifonlarla doludur. Kuş oldukları sadece gagalı başlarından anlaşılır; onun dışında Yahudiler gibi giyinmişlerdir, hatta başlarında Alman Aşkenazlarının ters huni şeklindeki Yahudi şapkası vardır ve *Pesah*'ın hikâyesini canlandırırlar.[308] Halbuki karşılarındaki Mısırlılar hayvani özelliklere sahip değildirler. Daha da kötüsü, yüzleri tamamıyla hattan yoksundur. Alman dünyasındaki Yahudiler (özellikle İspanya ile İtalya'nın tersine), İkinci Emri dar anlamda "oyma imgeler"in (putperest oyma eserler) değil, "yerin üstünde veya altında mevcut olan varlıkların resimleri"nin yasaklanması olarak yorumlardı. Paris'te Talmud'ların yakılmasının Wormslu Eleazar gibi bir Pietist olan ağıt yazarı Meir von Rothenburg kutsal kitaplarda yer alan resimleri, dikkati ibadetten alacakları için onaylamadığını açıkça belirtmiştir.

Ancak resimlere açtığı savaşı özellikle *Pesah Haggadah*'ı açısından kaybetmiştir. Çünkü bu kitaplar sadece sinagogda değil, Yahudilerin evinde de kullanılırdı, dostlar ve komşular dahil, daha geniş ailenin ortak mülkiyetiydi. Resim açısından

[308] Marc Michael Epstein, *The Medieval Haggadah: Art, Narrative and Religious Imagination* (New Haven ve Londra, 2013), 19-28.

en zengin olanlar varlıklı bir hami tarafından ısmarlanıp bütün bir cemaatin kullanımına sunulabiliyordu. XIII ve XIV. yüzyıllarda Aragon ile Katalonya'da ve özellikle Fransa ile İtalya'da (ama Almanya'nın da bazı bölgelerinde) bu âdet hızla yayılmış ve hamiler de kâtipler de, Kitab-ı Mukaddes'ten karakterleri insan yüzüyle tasvir etme yasağını bir yana bırakarak ve *Pesah*'ın anma eylemine daha anlamlı bir şekilde katılım göstermişler. Tasvir çılgınlığı Haggadah'ın yanı sıra Yahudi takviminin bayram ve oruç günlerinin ritüellerini ve dualarını içeren *mahzorim*'e, her gün ve Şabat günü kullanılan *siddurim* dua kitaplarına, Kitab-ı Mukaddes'in ilk beş kitabının, yani Tevrat'ın her hafta Şabat ayininde okunan *perashot* bölümlerine (her bölümün başında muhteşem süslemeler bulunur), en sonunda da Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin tamamına, hatta felsefe eserlerine kadar ulaşmış: Meymun'un *Mishneh Torah* eserine verilen önem zarif ve muhteşem tezhip örnekleri yoluyla da kendini belli eder.[309]

Ama Yahudilerin kimlik duygularını geri kazanması ve kendilerini Hıristiyanların insanlık dışı muamelelerinden kurtarmaları, *Pesah Haggadah*'ı yoluyla olmuştur. Dolayısıyla tam da din değiştirme seferberliklerine, kentlerde katliamlara ve fanatik paranoyaya en çok maruz kaldıkları dönemde içinde bulundukları duruma kemdi imgeleriyle karşılık vermiş olmaları bir rastlantı değildir. Bu, Yahudilerin bazen hayal etmekte zorlandığı, kelimelerin tek başına yeterli olmadığı o anlardan biriydi. Paskalya'nın ardında yatan kan akıtma suçlamasına, şehit hikâyelerine ve dehşet verici şeytanlaştırma faaliyetlerine en aşikâr, en dramatik ve en cesur şekilde karşılık veriyorlardı. XIV. yüzyıldan kalma olağanüstü bir İspanyol *Haggadah*'ında *Pesah Seder*'inde-

[309] Hıristiyan tezhipçilerin Yahudi hamiler için yaptığı çalışmalar konusunda bkz. Eva Froimovic, "Early Ashkenazic Prayer Books and their Christian Illuminators," Piet van Boxell ve Sabine Arndt (ed.), *Crossing Borders: Hebrew Manuscripts as a Meeting Place of Cultures* (Oxford, 2009) içinde, 45-56.

ki katılımcıları Son Akşam Yemeği geleneği doğrultusunda oturtularak dramatik bir tezat oluşturulmuştur. Bu resim Yahudi bir kâtip veya haminin siparişini yerine getiren Hıristiyan bir tezhipçinin eseri olabileceği gibi, bilinçli bir ikonik karşı saldırının planlı hamlesi de olabilirdi.

İsa'nın hayatı ve Çilesi konulu ibadet imgelerine Musa'nın hayatının ışıl ışıl, parlak ve bazıları çok güzel olan imgeleriyle karşılık verilmiş. Bazen resimli tarih daha da gerilere, Yaratılışa kadar uzanırdı: örneğin Saraybosna *Haggadah*'ında ilahi yaratılışın ışıltısı, derinlikleri aydınlatan bir demet güneş ışınıyla tasvir edilmiştir; başka örneklerde de İbrahim'in oğlunu neredeyse kurban edişine, Yakup'un melekle (tam olarak resmedilmiş) mücadelesine, Yusuf'un Mısır'a gidişine ve Musa'yla ilgili hikâyelerin habercisi olmasına kadar uzanır. Sinagoglarda zorunlu Hıristiyan vaazlarına tabi tutulan Yahudilere bağıra çağıra ilan edilen, kendini feda etme yoluyla kurtuluş fikrine, Sina dağında Tanrı'nın tezahürü, Yasanın verilmesi, Yahudilerin yaratılması ile karşılık verilir. Uzak bir geçmişteki binlerce zulme, Firavun'un kibirinin salgınlarla (özellikle Aragon kaynaklı "Altın" *Haggadah*'da tezhipçilerin kurbağalar, çekirgeler, yabani hayvanlar ve neredeyse karikatür görünümlü bitler çizerken çok eğlendikleri bellidir) yerle bir edildiğine dair ilham verici tarihi kayıtlarla, ayrıntılı bir şekilde karşılık verilir.

Seder gecelerine içkin kurtuluş destanının ebedi bir intikam olduğu duygusu, Kızıldeniz'de boğulan zalim Firavun ile askerleri ortaçağ Avrupa'sının standart giysileriyle tasvir edilerek vurgulanmıştır. Firavun'un başında Fransa krallarınınki veya Alman imparatorununki gibi bir taç, dalgaların arasında kaybolan askerlerin üzerinde de zincirli zırh ve miğferler vardır. Daha da önemlisi, XIV. yüzyıla ait birçok *Haggadot*'ta, Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasında baş, yüz ve beden açısından hiçbir fark yoktur; İspanyol Yahudileri bazen kapüşonlu bir giysi olan *houce* giyer, bazen giymez. Mısır ordusu yok edildiğinde kutlama yapan Meryem

ile İsrailli kadınların resimlerinde Yahudi kadınlar uzuvları uzun, zarif şarkıcılar ve dansçılar olarak tasvir edilmiştir (bir de tef çalgıcısı vardır). Harun ile Yeşu da grotesk karikatürlerinden kurtulup kahramanlar gibi resmedilmiştir. Mısır'da Firavun'un emrinde çalışan İsrailli kölelerin bile yüzleri diğer herkesin yüzüne benzer. Bazen de Yahudi ırgatların eşsiz, kaba hatlı yüzünü andırırlar.

Bu tiplerin birçoğu Hıristiyan ikonografisinden ödünç alınmıştır elbet, ama konu da bu zaten. Çevreleri ne kadar sarılı ve ne kadar saldırı altında olurlarda olsunlar, Yahudiler korkularından sıyrılmışlar, ev sahibi kültürden ihtiyaçları olanını almışlar, hatta kendi sanatçıları henüz yeterince yetenekli değilken ve sayıları azken ev sahibi kültürün en iyi sanatçılarını görevlendirmişler ve eserlerini hiç sorun çekmeden görsel bir yenilemeye tabi tutmuşlardır.

Ve en önemlisi, kendilerini temsil etmişlerdir. Kuş veya hayvan olarak değil (gerçi İsrail'de daima yaban tavşanı ve geyik avına çıkılırdı); kadın, erkek ve çocuklar, *Seder* masası etrafında veya (ama daha nadiren) keşişlerin sindirme çabaları olmadan sinagogun içinde toplanmış babalar, anneler ve çocukları olarak. Birden fazla sinagog içi resminden kadınların arkada olsa da, erkeklerle aynı düzeyde durdukları görülür; bu da ortaçağda ibadet âdetleriyle ilgili varsayımlar açısından bir düzeltme daha teşkil eder. Bu gibi *Seder* sahneleri, Hıristiyanların *Pesah*'ın çocukları öldürmek için bir komplo olduğuna dair korkunç sahnelere olabilecek en anlamlı eleştiriyi teşkil eder. Yahudilerin komünyon ekmeğini bıçakladığı klişelerin tam tersi için, acı otlar olan *maror* (genelde bir enginar olarak resmedilir) ile birlikte *matzot* tabağının masada, sanki anlamının hafızalarda kilitlenmesi için kişilerin başlarına değdirilerek (sonradan kaybolduğu anlaşılan bir Sefarad âdeti) uzatıldığı dokunaklı bir *Seder* sahnesine bakmak yeterli olacaktır.

Haggadah'nın, tezhipçilerin en yeteneklisi olan Aşkenaz Joel ben Simon Feibuş tarafından yapılan XV. yüzyıla ait bir

resminde, giyimleri Yahudi olmayan kadınlardan hiçbir farkı olmayan iki Yahudi kadın, Yahudilerin "*ho lachmah di'anya*," yani "bakın, atalarımız Mısır'dan geldiği zaman yedikleri ıstırap ekmeği budur" derken yapması gereken bir hareketle bir sepet dolusu *matzot*'u beraberce tutar.

Pesah hazırlığının ve yemeğin kendini konu alan sahnelerin çoğu, Hıristiyanların Yahudilere yönelttiği, kendi çocuklarına duygusuzca, insanlık dışı davrandıklarına dair suçlamayı da çürütür: örneğin ilginç bir sahnede muhteşem bir tahtta oturan varlıklı bir Yahudi, kuyruk olmuş, kendi kadar şanslı olmayan çocuklara ve annelerine *matzot* ve *haroset* (meyve, fındık fıstık ve şaraptan yapılan bu macun Mısır'da yapıların inşasında kullanılan harcı simgeler – tatlı tadı, acı tadını dengeler) dağıtarak hayır işlerinde bulunma yükümlülüğünü yerine getirir. Bu resimler baştan başa çocuklarla ve aile sevgisiyle doludur.

Hem Hıristiyanların Yahudi klişelerinden hem de hahamların dayattığı mecburiyetlerin zorluğundan kurtulma anlamına gelen en dokunaklı anlardan bazıları aynı zamanda en sade anlardır: örneğin bir Yahudi, bir kutsama duası veya bir bayram ritüeli için bir tezhip eseri yaratacakken dini emirlerden apayrı, hatta onlarla çelişen bir şeyler yapar gibi görünür. Musa'nın bile dinlendiği günler olmalıydı. Başka bir deyişle Yahudiler kendilerini motive etmek için resimler sipariş ettikleri veya kendileri çizdikleri o zor dönemlerde bile espri yapma yeteneklerini kaybetmemişlerdi. Örneğin bir Alman *mahzor* dua kitabındaki şaraplı kutsama ayini, bir masaya dayanarak arkaya doğru eğilmiş, testinin dibindeki damlaları içmeye çalışan bir adam gibi saygısızlıkta eşi olmayan bir biçimde teslim edilmiştir. Daha da güzeli, *Pesah* hazırlıklarının tasvir edildiği bir resmin kenarında yer alan, tırnaklarını incelemek için parmaklarını büktüğü belli olan, şık giyinmiş genç bir Yahudidir. Bu resmin tezhipçisi ve kâtip, bu resmin kutsal bir kitaptaki mevcudiyetini savunmak için gerektiğinde genç adamın ufak da olsa, tırnak-

larının altındaki mayalı hamur kırıntısından kurtulmaya çalıştığını söyleyebilirlerdi. Ama böyle bir şeye inanacaksanız, *koşer* tek boynuzlu atlara da inanırsınız.

Bütün bunlar, bir kelimeler dini olan Yahudiliğin aniden bir ikonlar kültürüne dönüştüğü anlamına gelmez. Böyle bir şeyi iddia etmek çok yanlış olurdu. Yahudiler Hıristiyan imgelerinin ibadet edenler üzerindeki büyüleyici etkisinin hiç şüphesiz farkındaydılar; bu imgeler hem sunakların üzerinde yüksek yerlere koyulur hem de Hıristiyan âleminin sokaklarında taşınırdı ve Yahudiler halkın bu imgelere saygısını, o dinin putperestliğe özgü niteliklerinden birinin bir kanıtı daha olarak görürlerdi. Yahudilere göre ise resimler kelimelerin hizmetindeydi, dolayısıyla da kitaplarla sınırlıydılar; ancak kitapların sayfaları altınla, mavi ve açık kırmızı, yeşil ve koyu kırmızı gibi parlak renklerle kaplanınca emirleri veya Talmud yorumlarını içeren "kitaplar" olmaktan çıkıyorlardı. Yahudiler, kutsal kelimelerin üstünlüğünü herhangi bir şekilde tehlikeye atmadan, resimlerden zevk almaya karar vermişlerdi. Ve bu tür deneyimlerin sonuncusu değildi bu, ileride de tekrarlanacaktı.

Ama bu durum, ancak kelimelerle resimlerin birbirini tamamladığına inanıldığı sürece mümkündü; daha doğrusu, kelimelerle onları oluşturan harflerin de, Tanrı'nın evreni ve dünyayı harfler yoluyla yarattığını savunan *Sefer Yetzirah*, yani *Yaratılış Kitabı*'nda anlatılan Kabalacı-mistik gelenek doğrultusunda (bunu Tanrı'ya hakaret haline getirmeden), gizli bir düş gücünün olduğuna inanılırdı. Harfler ilk biçimlerdi. Dolayısıyla, gotik sanattan (ve tabii mimariden) ödünç alınan tüm unsurlar bir yana, tamamıyla Yahudiliğe özgü tek tek resim şeklinin, harflerden ve kelimelerden oluşan figürler olmasına şaşırmamamız gerekir. Bazıları çıplak gözle (en azından benim orta yaşlı gözlerimle) görülmeyi zorlaştıracak kadar ufacık olan ve en üstün motor kontrolünün ötesinde bir başarı gibi duran minyatür harflerden oluşan olağanüstü "mikrografi"nin IX. yüzyıla kadar uzandığı sanı-

lır.[310] Pratik bir açıklamaya göre, eşyalarını arabalara doldurup hayatını kurtarmak için sürekli kaçmak zorunda olan bir kültürün, Tevrat kitaplarında zaten taşınabilir haldekini daha da kısaltmak; örneğin Esther kitabının tamamını bir folyo sayfaya, hatta bir tabağa veya bir kâğıt sayfaya sığdırabilmek mantıklı olurdu. Ama Tevrat'ın ve Kitab-ı Mukaddes'in en zengin metinleri *masorah*, yani telaffuz rehberleri gerektiriyordu ve bunların sayfanın kenarına bir yere dahil edilmesi lazımdı, en erken dönem mikrografilerinde de aynen öyle yapılmıştır. Ama XIV. yüzyılda Yahudiler aslanlar ve ejderhalar ve grifonlar ve kartallar ve köpekler ve krallar resmetmeye başladığı zaman başka bir şeylerin söz konusu olduğu belliydi. Bu kıvrılan, sarmal, dans eden biçimlerin, kelime-imgelerden oluşan kurdelelerin arasında Yahudi geleneğinin sürekli değişimden geçen, adapte olan, kendini yenileyen hücresel maddesi bulunur ve bir kez dünyaya salıverildiğinde onları yok etmeyi amaçlayanların elinden daima kaçmayı başaracaktır.

[310] Stanley Ferber, "Micrography: A Jewish Art Form," *Journal of Jewish Art*, 1977, 12-24.

9

SÜRGÜNDEN SÜRÜLME

I. Dünyanın Dört Bir Tarafı

Fransa kralı Bilge Charles, sol kolundaki apsenin akıntısı durup üzeri kabuk tutmaya başlayınca sonunun yaklaştığını anlamış. Kralın fistülünü temizlemek için yıllar önce Prag'dan getirilmiş bilge bir hekim ona yarası kuruyacağı takdirde ölmeden önce işlerine çekidüzen vermesi için iki haftasının olacağını söylemişti. Aynen de öyle olmuştu. Sürekli bakım yapılan vıcık yara, kral İngiliz Plantagenet hanedanının istila ettiği toprakları geri almak için savaş verirken zırhının altında akmaya devam ederek ona güven vermişti. Ama tam da hayatının misyonunu gerçekleştirmiş gibi görünürken, belki de kralın yemeklerini dönem dönem çeşnilendiren arseniğin de katkısıyla gölgeler etrafını daha hızlı sarmaya başlamıştı. Bilgelerin daima düşmanları vardır.

Kral 30 Eylül 1380'de ölüp krallığını on bir yaşındaki oğluna (Deli Charles babasının kazandığı her şeyi birer birer kaybedecekti) bırakmadan önce gerçekten de bilge bir eylemde bulunmuştu: 1375 yılı civarında Aragon Kralı "Tören Sever" Pere'nin sarayına giden elçisine Palma de Mallor-

ca Yahudilerinden (çünkü bu türden işlerle ün salmışlardı) *mappa mundi* [dünya haritası], yani "dünyayı tasvir eden kumaşların"dan birini elde etmesi talimatını vermiş. Sonradan "Katalan Atlası" olarak bilinecek olan büyük eserin, Kasım 1380'de kraliyet kütüphanesindeki diğer 917 esere eklendiği belgelenmiştir; dolayısıyla ölüm döşeğindeki kral, üzerinde dünyanın tamamının –adını volkanik tepeleri arasında havlayan *canes*, yani yabani köpeklerden alan en batıdaki Kanarya adalarından en doğuda, Bay Polo'nun Katay denizinde saydığını iddia ettiği yedi bin adadan oluşan takımadaya veya yerlilerin çiğ balık yiyip deniz suyu içtiği Trapobano sularına kadar– yer aldığı altı çift sayfa tirşe görmemiş olabilir. Üzeri Katalanca metinlerle dolu, rüzgârların altın ve gümüş, kırmızı ve yeşille gösterildiği, burç kuşağının kişilerle temsil edildiği, olağanüstü şeylerle fiziksel yerlerin resmedildiği katlı, boyalı tirşelere Çocuk Kral VI. Charles'ın etrafında dönen her zamanki kurnaz amcalar grubu veya belki de çocuk kralın kendisi bakmış olabilir.[311]

Mayorka atlasları, gemi kaptanlarının kabin masalarının üzerinde açılıp ilk elden raporlarla belirlenen güvenilir ve güvenilmez suların, tehdit oluşturan resiflerin ve sığlıkların, güvenli sığınaklarla tehlikeli boğazların incelenmesi için üretilirdi.[312] Muhteşem Katalan Atlası (günümüzde Bib-

---

[311] 600. yıldönümü onuruna çok güzel tıpkıbasımları yayınlanmıştır: Hans-Christian Freiesleben, *Der Katalanische Weltatlas vom Jahre 1375* (Stuttgart, 1977); Georges Grosjean (ed.), *Mapamundi: der Katalanische Weltatlas vom Jahre 1375* (Zurich, 1977). Ayrıca bkz. Jean-Michel Massing, "Observations and Beliefs: The World of the Catalan Atlas," *1492: Art in the Age of Exploration* (Washington DC, 1992) içinde, 27-33; J. Brian Harley, 'The Map and the Development of Cartography," Harley ve diğerleri, *The History of Cartography*, vol. 1 (Chicago, 1987) içinde; Evelyn Edson, *The World Map, 1300-1492: The Persistence of Tradition and Transformation* (Baltimore, 2007).

[312] *Portolan*'lar [ayrıntılı deniz haritası] konusuna bkz. Tony Campbell, "Portolan Charts from the late 13th Century to 1500," J. B. Harley ve David Woodward (ed.), *The History of Cartography: Cartography*

liothèque Nationale'de görülebilir) kral için bir hediye olarak gerçekleştirilip boyandıysa da, yine de ileri görüşlü olmanın yanı sıra pratik bir objeydi: Çocuk Kral, vasi amcaları ve kraliyet kütüphanecisi, dünyanın etrafında dolaşır gibi bu atlasın etrafında dolaşabilirdi. Bir yıl sonra, 1381'de, Aragon kralının veliahtı Joan "*mappa mundi* ve pusula ustası Jueu'ya [Yahudi]," Aragon ile Fransa arasındaki ittifakı mühürlemesi umuduyla VI. Charles için yeni bir harita siparişi vermiş.

Söz konusu Yahudi, oğlu Jafuda'yla birlikte yıllarını öncekilerden daha da muhteşem ve daha da çok bilgi içeren bir atlas yaparak geçiren Cresques Abraham'dı. Cresques teknik açıdan bir haritacıdan çok bir tezhipçiydi ve bu işin Katalan dilindeki adı *buxoler*'di (İspanyolcada *brujulero*): pusula üretirdi ve suyun içinde yüzen mantar parçalarına takılan manyetik iğnelerin yönleri gösterdiği kutuları boyardı.[313] Bu işler arasındaki ayrım, son zamanlarda bazı araştırmacıların öne sürdüğü kadar açık değildi; veliahtın verdiği sipariş, Cresques ile oğlunun (Kral Pere onlardan "kraliyet ailesinden" şeklinde söz ederek onları onurlandırırdı) sonuçta ortaya çıkan ürünün yaratıcıları ve gerçek anlamda ustaları olarak görüldüğünü gösterir.

Cresques ile Jafuda bu ürünleri tasarlayıp, çizip boyarken, dünyaya meleklerin arasından bakarlarmış. Geniş bir bakışla ve çevik parmaklarıyla, çevresi Ptolemaios'un dediği gibi 180.000 *stadium* veya 38.600 kilometre uzunluğun-

in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean, Vol. 1, Chicago, 1987 içinde; Mayorka bağlantısı konusunda bkz. Felipe Fernandez-Armesto, *Before Columbus: Exploration and Colonization from the Mediterranean to the Atlantic*, 1229-1492 (Philadelphia, 1987), 13-17.

313 Cresques Abraham ile Jafuda konusunda mükemmel bir arşiv temelli internet sitesi için bkz. www.cresquesproject.net: bu sitedeki makalelerden de bkz. Jaume Riera i Sans, "Cresques Abraham, Master of Mappaemundi and Compasses," ve Gabriel Llompart i Moragues, 'Majorcan Jews and Medieval Cartography' (çev. Juan Ceva). Ayrıca bkz. David Abulafia, *A Mediterranean Emporium: The Catalan Kingdom of Majorca* (Cambridge, 1994), 204-8.

da olan yeryüzünün tamamını kapsar; maviye boyadıkları dalgalı denizleri, kıvrımlı kıyıları, çorak veya dikenli otlarla kaplı ıssız alanları, kambur tepeleri, hatta *Irlandia*'nın bataklıklarını, çamurun içinden çıkan öbek öbek otları tasvir ederlermiş. Böylece, elbetteki Tanrı'nın sonsuz maharetine sahip olduklarını iddia etmeden, onun yarattıklarını yeniden üretirlermiş.

Dünyanın tamamını kapsamaya, sürekli dünyayı dolaşan, zalimce kovuldukları yerler dışında dört bir tarafına dağılmış olan Yahudilerden daha uygunu var mıydı? Katay'da, Han'ın korumasında Yahudiler vardı; kavurucu sıcakların olduğu Nubya'da Yahudiler vardı; Hindistan'da, kralın yedi yüz file sahip olmakla böbürlendiği Delhi Krallığında Yahudiler vardı, Malabar kıyısında Yahudiler vardı, Mağrip'te Yahudiler vardı ve Cresques, bir dünya haritasında daha önce görülmemiş bir şekilde, Fes civarına altı köşeli yıldız koymuştu. Bir yüzyıl öncesine ait Ebsdorf ve Hereford haritalarında yeryüzünün en tepesinde oturan İsa, Katalan Atlası'nda hiç yoktu. İsa'nın olmaması o kadar şaşırtıcıdır ki, hayali Uzakdoğuda, Yecüc ile Mecüc civarında bir tahtın üzerinde oturan figürün Cennette İsa olduğunu söyleyenler olmuştur; bazılarına göre de Deccal olan bu figürün, tacından ve sakalından dolayı Davut olması daha muhtemeldir, dolayısıyla elinde tuttuğu bitki de kendi soyu ile Kurtarıcının soyunun diplomatik olarak birleştirilmiş Yahudi-Hıristiyan birleşimidir. Sina dağındaki manastırın olduğu yer hem Azize Katerina'nın ibadet yeri hem de "Musa'nın Yasayı verdiği" yer olarak işaretlenmiştir. Daha da önemlisi, Kızıldeniz'in kuzeybatı kolunu kesen dar, beyaz bir şerit, haritaya eşlik eden metinde (Yahudi olmayanların pek kullanmadığı bir ifadeyle) "İsrail'in Çocuklarının" geçtiği yol olarak tarif edilmiştir.

Cresques ile Jafuda atlasın verileceği kişinin ihtişamına uygun bir ürün yaratmaya özen gösterirmiş. Akdeniz'in ve Avrupa kıyılarının son derece ayrıntılı, sıkıştırılmış topografi ve deniz tasvirinden uzaklaşınca harita her biri kendi

krallıklarına yerleştirilmiş kralların ve kraliçelerin imgeleriyle dolar. En çarpıcı resim Afrikalı "Mussa Melli"dir: burada "Gynia" (Gine) kralı olarak geçerse de Mansa Musa aslında Mali kralı olup XIV. yüzyılda Batı Afrika'nın Senegal'den Nijerya'ya kadar uzanan bölümüne egemendi ve o kadar zengin bir altın ticaretine hâkimdi ki İber yarımadasından hükümdarları bu bölgenin zenginliklerini araştırmak için buraya seferler düzenlerdi. Yeşil, incecik muslin kumaşından bir giysi giymiş, sakallı ve yalınayak "Musa Melli" bir tahtta oturur, başında altın bir taç vardır, elinde de başparmağı ile işaretparmağı arasında güneşi yakalamış gibi, aynı değerli maddeden bir disk tutar. Onun biraz kuzeybatısında soluk yüzlü bir Tuareg koyu renkli çadırların olduğu bir vahada devesini kırbaçlar. Sahra çölünün güneyinde Ekvator bölgesinde animistlerle Müslümanlar, soluk yüzlülerle siyahiler, köle yakalayanlarla köle tacirleri arasında eskiden beri yer alan ihtilaflar o dönemde de, özellikle Arapça konuşan ve çoğu Mağrip'ten ve Atlas dağları bölgesinden gelmiş Mayorkalı Yahudiler arasında bilinirmiş.

Mappa mundi hem yakın geçmiş hem de coğrafya anlamına geldiğinden, Cresques ile Jafuda, genelde at taşımak için kullanılan tek direkli, dörtgen yelkenli *uxer* kadırgasıyla 1346'da Afrika kıyısından güneye doğru yola çıkan Jaume Ferrere'in gemisini de resmetmişler; yolculuğun hedefi efsanevi "Rio d'Oro"nun [Altın Nehir] ağzıydı, çünkü o keşfedildiğinde Avrupalıları altın ülkesinin merkezine taşıyacaktı.[314] Cresques'in haritasında güneybatı rüzgârlarıyla dolan yelkenleri Ferrer'in kadırgasını bir servetle ve belki de Senegal'in veya Gambia'nın nehirleri konusunda bilgilerle yüklü olarak memlekete geri getirecekti. Mayorka'yı yeni fethetmiş olan Aragon kralının, Kanarya adaları konusunda Haçlı hayalleri kurduğu anlatılır; buradan da Müslümanların hâkim

[314] Gabriel Llompart i Moragues, "The identity of Jaume Ferrer the Seafarer," www.cresquesproject.net (çev. Juan Ceva).

olduğu ana kıtaya her zamanki hem vaaz hem kazanç amaçlı seferlerinden birini planlamış olabilir. Ama Ferrer'den bir daha haber alınamamış. Küçük gemisinin yuvarlak kıçından Aragon bayrağı dalgalanır: bu şekilde Fransızlara hava atılıyordu, çünkü bu dönemde Aragon kralları denizlere açılmış; Valencia ile Katalonya'dan Balear adalarına, Sardinya, Korsika ve Sicilya'ya kadar uzanan bir Akdeniz devleti kurmuştu; bu küçük imparatorluk o kadar geniş bir alana yayılmıştı ki, balıkların bile kuyruklarında Aragon'un altın-kırmızı çizgilerinin olduğu söylenirdi.

Cresques ile Jafuda'nın dünyasında hiçbir şey durağan değildir. Metinleri okumak için haritanın kendini sağa sola çevirmek lazımdır. Yeryüzü canlıdır, hayat doludur. İnsanlar hareket halindedir, bir devenin adımları veya Basra Körfezinde bir sandal hızında da olsa, sınırları geçerler. Marco Polo'nun kervanı, Kubilay Han'ın Katay'ının başkenti, çevresi otuz sekiz kilometre uzunluğunda olan, güçlü surlarla çevrili Hanbalık'a giderken Kafkasya platosundan İpek Yolu üzerinde bir yerlerde, dağlarla çevrili "Assia"nın derinliklerine yönelir. Deve gruplarını kervanı koruma amaçlı piyade erleri, onları da başlarında kayıtsız ifadeli bir Tatar'la gülerek sohbet eden sakallı Polo'nun olduğu seyyahlar izler. Gruptan birisi eyerinin üzerinde tedbirsizce uyuklamaktadır, dolayısıyla da Cresques'in belirttiği üzere, gecenin kötü niyetli ruhlarının ziyaretine açık haldedir.

Haritadaki figürler çeşitli yönlere; güneydoğuda Aşağı Tuna bölgesinde *Burgaria* ile *Oumania*'ya, kuzeyde *Polonia*, *Rusia* ve vahşi, kayalık "*Archania*"ya (Orkney adaları) doğru hareket eder: bütün bu yerler yılın yarısında karanlıktadır, diğer yarısında da gece boyunca aydınlıktır. Tezhipçinin eli seyyahlarla birlikte Nil nehrini (yüzyıllar boyunca sanıldığı üzere, Batı Sudan'dan doğmuş gibi gösterilmiştir) izleyerek Hıristiyanlarla "Sarazenler"in (Müslümanlar için kullanılan terim) sürekli savaştığı Etiyopya'nın Nubya bölgesine gider, sonra çıplak adamların inci için daldığı Basra Körfezinden

geçerek doğuya, elmasların dağlara sıçan eti atarak, sonra da gagalarına hem et hem de elmas dolduran, eti gagalarından gırtlaklarına aktarırken de taşları bırakan vahşi kuşları bekleyerek toplandığı topraklara ulaşır.

Hareket halindeki bu insanların yoğun trafiği arasında efsaneler ve gerçekler, titizlikle hazırlanmış anlatımlar ve saplantılı hayaller, yeni keşifler ve eski gelenekler birbirine geçer. Katalan Atlası bu anlamda Talmud *aggadah*'ının haritaya yansımış halidir: dedikodu, bilgi, edinilmiş bilgelik, düşsel çılgınlıklar arasında bir diyalog devam eder, neyin hâkim olduğu belli değildir; birbirinin sözünü kesen bu seslerin yerini burada yön değiştiren rüzgârlar ve dönüp duran pusula alır.

O pusulanın ilk olarak yer verildiği *mappa mundi* de budur: batı okyanusunun davetkâr kenarına boyanmış olan rüzgârgülü, sekiz ana yön dahil toplam otuz iki rüzgâr yönünü verir; manyetik gücü yoktur belki, ama dünyayı değiştirecek iki ana güç olan merak ve hırsın hâkimiyetindedir. Kudüs yine dünyanın merkezindedir, Yahudi zanaatkâr Hıristiyan hamileri için İsa'nın Mezarı'nı da ihtiyatlı bir şekilde, sanki geri alınmamak üzere "Sarazenler"in kontrolü altında değilmiş gibi tasvir etmiş, ama diğer kiliselerle aynı boyutta resmetmiştir. Özellikle etrafı çevrili Granada bölgesi dışında İslamdan geriye hiçbir şeyin kalmadığı İspanya'da, Kudüs'ün ve Kutsal Topraklar'ın yeniden ele geçirilmesi ve Haçlı şövalyelerinin misyonu Hıristiyanlığın hayal gücünde varlığını sürdürüyordu. Ama başka haritalarda Doğu Akdeniz'de bir haç yer alırken, Katalan Atlası'nda yer verilen stilize deseni bazıları, belki de hayal güçlerini biraz fazla çalıştırarak bir *menora* şamdanı görmüştür.

Haritaya her yönden bakılabilir, duruma göre şu veya bu yöne çevrilir. Cresques'in ailesi zihinleri ve Marco Polo'nun zaten oldukça yaratıcı anlatımını yorumladıkları zengin hayal güçleri dışında herhangi bir yolculuğa çıkmış olsunlar veya olmasınlar, bu atlas tam da Palma'daki Yahudilerin ço-

ğunun kendilerine ayrılan mahallede –İspanyolcada sokak anlamına gelen *calle*'den değil de İbranice cemaat anlamına gelen *kahal*'dan türemiş olan *Call*– yaşamak zorunda kaldığı bir dönemde bu tür sınırlamalardan bağımsızlığı temsil eder. Daha da önemlisi, bu atlas onu yaratanın etnografik merakının bir belgesidir, çünkü Cresques'in ilgi alanı Yahudilerle sınırlı değildir (bu, Polo'nun kariyerinden ve hikâyesinden de bellidir) ve Hıristiyanlığın birliği ve İsa'nın İkinci Gelişiyle sonuçlanacak evrensel din değiştirme misyonu gibi Haçlı saplantılarından dikkat çekici derecede yoksundur. Yahudiler buradaydı, oradaydı, her yerdeydi ve çoğu Mayorka'ya XIII. yüzyılda, Hıristiyan istilacılarla birlikte geldiyse de, efendilerinin gözündeki değerleri büyük ölçüde Müslüman düşmanlarla aracılık rollerine bağlıydı. Arapça konuşurlardı ve yazarlardı, Hıristiyan âlemine Arapların astronomi, tıp ve felsefe alanlarındaki bilgilerini getirdiler ve en önemlisi, Kuzey Afrika'daki Mağrip güçleri ve limanları ve Mısır'la ticaret yapmakta ustaydılar. Yahudilerin gemi sahibi olmasına izin verilmiyordu, ama Mayorka'nın bağımsız kralları ve onları izleyen Aragon hükümdarları Hıristiyan gemi sahiplerine Müslüman bölgelerden gelen ve Yahudiler tarafından gönderilmiş yükleri kabul etmeyi emretmişlerdi. Yahudiler Mayorka halkının, her zaman güvenle olmasa da, özgürce yolculuk yapabilecek ve Akdeniz'in dil, din ve âdet sınırlarını aşabilecek tek kesimiydi. Atlasın limanlarla ve denizcilik bilgileriyle yoğun bir şekilde doldurulmuş kıyıları, Yahudilerin daima rekabet konusu olan Ege denizine, hatta Atlantik okyanusunun adalarına kadar ne kadar şok gidip geldiklerini gösterir. Gine'nin uzun, eğimli kıyısının batısında (yerleri tam olarak belirlenmediyse de) davetkâr takımadalar bulunur: Madeira, Kanarya adaları ve isimleriyle hem hayal gücünde hem de haritada kalıcı olmaları amaçlanan diğer adalar: keçilerin adası Caprara; ateş adası Brazil, kargalar adası Corvo.

Mayorka bolluk ve bereket ülkesi olmayabilirdi, ama hem Palma de Mallorca hem de adanın merkezinde Inca ve Si-

neu, kuzeydoğuda Alcudia ve kuzeybatıda Soller, XIV. yüzyılın büyük kısmı boyunca, XIII. yüzyılda Kuzey Afrika'dan ve Hıristiyanlar tarafından yeniden fethedilen İspanya'dan ayrılan bin küsur ailenin çoğu için yeni bir yurt haline gelmişti.[315] Hıristiyan Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu üzere bütün bu yerlerde de Yahudiler genelde kalelere ve kiliselere, bazıları Mayorka kentlerinin tepelik topografisine hâkim olan katedrallere yakın yerlerde yaşarlardı. Bu durum bu kurumlarla Yahudilerin hayatının olasılıkları arasındaki uyum hakkında çok şey anlatır. Kilise ve kraliyet yetkilileri (Mayorka bir süreliğine bağımsız bir monarşiydi, 1343'ten sonra Aragon Krallığının bir eyaleti haline geldi) Yahudileri korumayı taahhüt ederken bir yandan onları dinlerinin ne kadar kör olduğu konusunda ikna etmeye çalışırlardı, ama din değiştirmelerini beklerken de düzenli bir gelir kaynağı teşkil etmelerinden istifade etmeye hazırdılar. Akdeniz sürekli bir savaş halinde olduğundan yetkililerin ara sıra ilave finansmana ihtiyacı olurdu ve Yahudiler de bu işlevi yerine getirirlerdi, aksi takdirde başlarına geleceklerin bilincindeydiler. Hatta bazen (özellikle Mayorka kralları döneminde) talihsiz ayaklanmaların yaşandığı, mal ve mülke, hatta sinagoglara el konduğu olmuştu. Daha sonra her şey toplumsal mütekabiliyet dahilinde yeniden tatlıya bağlanırdı.

Aragon Kralı IV. Pere döneminde Mayorka Yahudileri, başka yerlerde maruz kaldıkları nefret ve fanatizm fırtınalarından kendilerini uzak hissetmekte haklıydılar. Krallık vaiz keşişlerin sinagogları istila edip Yahudileri misyonerlik vaazlarını dinlemeye mecbur etmelerini yasaklamıştı. Yahudilerin ayırt edilmesi için giyimlerinde küçük düşürücü farklar olmaması da büyük ölçüde göz ardı edilirdi. Yahudiler Şabat günü veya bayram günlerinde tutuklanamazdı ve Hıristiyan mahkemelerinde tanıklık yaptıklarında On Emir

[315] Abulafia, 75-99; A. Lionel Isaacs, *The Jews of Majorca* (Londra, 1936).

üzerine yemin etmelerine izin verilirdi. Cemaat büyük ölçüde kendi özerk kurumları doğrultusunda yönetilip yargılanırdı. Mayorka'da kimse Yahudileri Kara Ölümü yaymakla suçlamadı. Strasbourg'da bir paranoya krizi esnasında dokuz yüz Yahudi öldürülmüştü; Toledo'da 1349'da kanlı bir ayaklanma yaşandı.[316] Mayorka'da kimse Yahudileri kuyuları zehirlemekle veya Hıristiyanları yok etmek için mikroplu cüzzamlıları etrafa salmakla suçlamadı. Tam tersine, "kraliyet ailesi" statüsüyle onurlandırılan Cresques Abraham gibi itibarlı Yahudilere Palma'daki yukarı kuyudan su çekme izni, hatta bir Yahudi ritüel hamamında akan su olması için kuyu suyunun bir kısmını hamama doğru çevirme hakkı verildi.

Mayorka'da Yahudi kültürü, Granada ve Cordoba halifeliklerinde olduğu kadar büyük bir enerjiyle ve ustalıkla gelişti. Meymuncularla Meymun karşıtları arasındaki tarışmalar sürdü ve Meymun karşıtları Yunan mantığının analitik mekanizmasına karşı aydınlatıcı bir alternatif olarak Kabala mistisizmine başvurmaya başladılar. Her iki görüşten hahamlar Mayorka'ya gelmek zorunda oldukları için değil, istedikleri için geldiler. Ve aralarında, Kahire'de ve Cordoba'da olduğu gibi, matematik ve astronomi başta olmak üzere Arapça kaynaklar yoluyla öğrenilen bilimlerin sofistike yorumcuları da vardı. Leon Mosconi, Efraim Gerondi ve saray için saatler ve usturlaplar (ve de kuadrantlar ile sekstantlar) yapan Isaac Nifoci gibi yıldızları ölçen hahamlar ve

[316] David Nirenberg, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* (Princeton, 1996), 231 vd, Yahudilere (ve Müslümanlara) yönelik saldırıların nedenleri arasında ender olarak kuyu zehirleme suçlamalarının yer aldığını; vebaya, Yahudilerin Hıristiyanların arasındaki mevcudiyeti dahil, günahların birikiminin yol açtığına inanıldığını savunur. 1351'de Valencia Piskoposu kent konseyine şöyle yazar: "Tanrı veba salgınları göndermek istiyorsa, bunun nedeni [Yahudilerin ve Müslümanların] günahlarıdır." Ancak Barselona, Cervera ve Tarrega'da saldırıların ve cinayetlerin yaşandığı kesindir ve tarih yazarı Joseph Ha-Cohen'e göre Tarrega'da üç yüz Yahudi öldürülmüştür.

hekimler özel bir statüye sahipti (ayrıcalıkları arasında kılıç veya hançer taşıma hakkı vardı ki böyle bir hak XIV. yüzyılda az şey değildi); nerede olurlarsa olsunlar, Yahudi hekimlerin öze bilgilere ve tedavi edici güçlere sahip olduğuna inanmaya devam edilirdi. Hatta sadece Mayorka'da değil, Hıristiyan âleminin tamamında aralarında yaşadıkları Hıristiyan nüfus, bedenlerini Yahudilere tedavi ettirmeyi kabul edenlerle bundan iğrenen ve dehşete kapılan, Yahudilerin katillerden farksız olduğuna ve iksirlerinin Şeytanın salgılarını içerdiğine inananlar şeklinde iki gruba ayrılabilirdi.

Müreffeh veya en azından istikrarlı bir cemaatin göstergelerinden biri, Yahudilerin geçimlerini sağlamalarına izin veren mesleklerin ve mekânlarının çeşitliliğidir. Hayat şartları istikrar kazandıkça Yahudiler kendi istekleriyle Palma'nın güneydoğusunda, küçük bir meydandan Tapınak, Santa Fe ve Calatrava kapılarına doğru yayılan bölgeye yerleştiler. Bu üç kapının varlığı, Yahudilerin gidip gelmekte ne kadar rahat olduklarına işaret eder. *Call* henüz bir getto değildi. Mayorka'daki Calatrava'da –ve Inca ile Soller gibi yerleştikleri başka kentlerde– doğal olarak gümüş ve altın kuyumcuları vardı, ama aynı zamanda safran yetiştiricileri ve tüccarları ve şarap tüccarları vardı (*koşer* et gibi *koşer* şarap da Yahudi olmayanlar arasında büyük rağbet görürdü). Kumaş boyamacıları, ipek ve keten tuhafiyecileri, sabun üreticileri ve kâğıt uzmanlığının büyük ölçüde Yahudilerin elinde olduğu Barselona ile yakın mesafeden dolayı ciltçiler ile kitap satıcıları vardı (Nifoci'nin bir başka uzmanlık alanı): kitaplar hesap defterlerinin yanı sıra, hem İbranice hem Arapça eserleri hem de tercümelerini ve giderek daha büyük değer biçilen tezhipli elyazmalarını içerirdi. Mayorka'da hayat mükemmel değildi belki, ama nerede mükemmel bir hayat yaşanabilirdi ki? Mayorka'da hayat makuldü, Yahudi hayatının döngüsü –*Pesah Seder*'leri, düğünler ve cenaze törenleri, pazar günleri ve oruç günleri– genelde korkmadan yaşanabilirdi. Ara sıra nefret dalgaları yayılsa ve 1373'de

kanlı bir ayaklanmanın yaşandığı Inca'da olduğu gibi bazı kentlerde ve köylerde şiddet tehdidi yaşansa ve uygulansa da, IV. Pere'nin yönetiminde yaşayan Yahudiler bu gibi kızgın saldırılara karşı kendilerine koruma sağlanacağına ve saldırganların cezalandırılacağına inanırdı (nitekim sıklıkla böyle olurdu).

Ancak Cresques ile Jafuda'nın büyük atlası Fransa kralına teslim edildikten on yıl kadar sonra, atlasın üretildiği Mayorka'nın Yahudi cemaati harap haldeydi. Hele 1435 yılında gelindiğinde tamamıyla ortadan kayboldu ve mecburi olarak din değiştiren ve cuma geceleri gizlice mum yakan *xuetas*'lar (bu toplum kökenlerinin Yahudi olduğunu ancak günümüzde keşfetmiştir) arasında ve Şabat'ın arifesinde fırıncılarda gece boyu pişen bol fasulyeli, safranlı *adafina* yahnisindeki eski yemek anılarının kalıntılarında gizlice varlığını sürdürdü. Peki arada ne olmuştu?

1391'in yazında tüm belli başlı Sefarad cemaatleri gibi Mayorka'nın da Yahudilerinin başına gelen felaket bir sesle başlamış. Tarihçiler bazen nedenlerin açıklamasının sadece belirli bireylerin cazibesine indirgenmesine karşı çıkar. İspanya'da olanların Avrupa'nın dört bir tarafında Kilise ve kraliyet gibi yerleşik otoritelere karşı, muhtemelen hıyarcıklı veba salgınları sırasında her üç kişiden birinin ölümünü engelleyememelerine karşı gecikmeli bir tepki olarak kırsal kesimlerde ve şehirlerde ortaya çıkan isyan hareketinin bir parçası olduğu doğrudur. Ama sesler dehşet verici, şiddet yanlısı şeyler söylemeye ve bağırmaya başladığı zaman iktidardakiler o sesleri hayvanların ulumaları olarak görüp göz ardı ettiler; derken o ulumalar iktidardakilerin surlarını ve tahtlarını devirdi ve hınç, kargaşaya, bağırışlar da kitle katliamına dönüştü.

İspanya'da o ses, Sevilla'nın seksen kilometre kadar batısında yer alan Ecija'nın başdiyakonu Ferran Martinez'e aitti. Martinez teolojik bilgi ve entelektüellik açısından zayıf olabilirdi, ama bu eksikliğini belagatinin gaddarlığı ve

hiddetiyle fazlasıyla telafi ediyordu. Zaten Martin'i kırsal kesimin ve kentlerin sıradan sakinleri arasında popüler kılan yönü sofistike olmayan hiddeti ve Daha Üstün Güç adına kraliyet otoritesine meydan okuma konusundaki istekliliğiydi.[317] Nüfusun üçte birinin vebaya kurban gittiği ve vebanın ya gökyüzünden bir ceza ya da Yahudilerin, sapkınların ve cüzzamlıların şeytani birliğinden kaynaklandığına inanan korku dolu bir dünyada insanların Yahudilerin İsa'nın insanları kurtaracak çilesine tanık olarak muhafaza edilmesi gerektiğine dair geleneksel Augustinusçu felsefeyle kaybedecek vakitleri ve ağır ağır ilerleyen din değiştirme sürecini bekleyecek sabırları yoktu. Kutsal Topraklar'da engellenmişlerdi madem, korkuları ve öfkeleri daha yakın, daha çabuk, yeni bir Haçlı seferi gerektiriyordu: hedef Sarazenler olamayacağına göre (İber yarımadasında büyük ölçüde yenilgiye uğramışlardı zaten), neden şeytani Yahudiler olmasın?

Martinez'in 1378'den itibaren daha çok Güney Kastilya'nın kentlerinde vaiz ettiği şey çok basit ve gaddarcaydı: nerede ve nasıl olursa olsun, Yahudilere saldırın. Kilisenin emirleri doğrultusunda sinagoglar, yani "İsa'nın ve Hıristiyanların günde üç defa lanetlendiği" yeni bir "Şeytanın evi"ni inşa etmek yasak olduğuna göre çözüm basitti: Sinagogları hemen yıkmak. Şeytanın inine gidenlere de basit bir seçenek sunulacaktı: Derhal din değiştirme veya ölüm.

Ama Martinez'in Yahudilerin kraliyetin himayesinde kendilerini yönetme ve yargılama hakkını reddetmesine öfkelenen, onları kendi yetkisi altına alma iddiası karşısında da dehşete kapılan kraliyet yetkilileri ona karşı çıktılar. İki kral ve bir naip döneminde Martinez'e bu iddiaları geri çekmesi ve vaazlarında Yahudileri hedef almayı bırakması emredildi. Martinez'in ateş püskürmeleri sonucunda zarar görebilecek

[317] Martinez konusunda bkz. Benzion Netanyahu, *The Origins of the Inquisition in Fifteenth Century Spain* (NY, 1995), cilt 2, 128-48; Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain* (Philadelphia, 1961).

veya yıkılacak sinagoglar ona yeniden inşa ettirilecekti, ama bu boş bir tehditti tabii. Martinez'i sapkın ve asi olarak gören Başpiskopos Barroso'nun olduğu Sevilla başta olmak üzere, Kilisenin birçok piskoposu da bu durum karşısında dehşete kapıldı; ama başkaları, keşişlerin güruhu harekete geçirme gücünden çekiniyordu. Dolayısıyla Yahudilerin kaderi, Hıristiyan dindarlığının resmi ve popüler biçimleri ile kraliyetin şiddete eğilimli güruhun liderlerini sorumlu tutma iradesi ve düzen karşıtı öfkeyi kışkırtma korkusu arasında bir güç gösterisine döndü. Londra'da bir Katalan tüccar topluluğu olduğundan, 1381'de İngiltere kralı II. Richard 'ın Wat Tyler ile rahip John Ball'un elinden zor kurtulduğu bilinirdi. İspanya'da da kenarda bekleyen benzer tipler vardı: ücretlerini alamayan ve kavga çıkarmaya çalışan askerler ve denizciler; birileriyle hesaplaşmak isteyen ve üzerinde haç olan bayraklar sallayan, testosteron yüklü çıraklar; Yahudilere din değiştirtmekle veya onları öldürmekle İsa'nın İkinci Gelişini hızlandırdıklarını hayal eden, çılgına dönmüş keşişler; Yahudilerin hepsinin insafsız tefeciler olduğuna, halkın kanını emdiklerine inanan kentliler ve köylüler. Kentsel otoriteler için mesele, hem halkın kışkırtıcılığına şiddetle direnmek hem de suçluları cezalandırmaktı. İbretlik cezalar uygulandığında, sonuç toplumsal düzen ve itidal açısından cesaret verici değildi. Martinez'in yandaşlarından iki lider kışkırtıcılık suçuyla halkın önünde kırbaçlanınca, emri veren Sevilla Belediye Başkanı, asil Guzman öfkeli halkın elinden zor kurtulmuş. Kral I. Juan 1390'da atından düşüp ölünce ve Kastilya henüz ergenliğe bile adım atmamış oğlu III. Enrique'nin eline geçince bir otorite boşluğu oluştu. Naiplik konseyi, Martinez'in kınanması için papaya bile başvuran, kendi kendini yöneten Yahudi cemaati *aljama*'nın liderlerinin baskısıyla her zamanki bildirilerinde bulundu ve başdiyakon her zamanki gibi onları görmezden geldi. Martinez giderek bir baş belasından bir isyancıya dönüşüyordu ve meydan okumaları cezalandırılmadıkça giderek güçleniyor-

du, çünkü İsa'nın iradesini yerine getiren kişinin –kral veya başpiskoposlar değil– o olduğuna inanılmaya başlanmıştı. 1391'in başına gelindiğinde Martinez'i durdurmaya imkân yoktu, Kastilya kiliselerine bütün sinagogların yok edilmesi için emir veriyordu.

Bütün bu merkezkaç eğilimli şiddetli karmaşa güçlerini bir arada tutan sistem kolaylıkla parçalandı. Mart 1391'de Sevilla'daki Yahudilere yönelik saldırılar bastırıldı ve cezalandırıldı. Ama Haziran ayının ilk haftasında *juderia*'ya (artık Santa Cruz mahallesindeydi) saldırı, Martinez'in ve keşişlerin kışkırttığı, gençlerden oluşan bir kalabalığın kapıları zorlamasıyla başlamış ve kısa sürede kutsal bir savaşa dönüşmüş, ama taraflardan sadece biri silahlıydı. Birkaç gün içinde binlerce Yahudi öldürülmüş (bazı kaynaklara göre dört bin kişi öldürülür, ama bu sayı muhtemelen fazla yüksektir), cesetleri sokaklarda üst üste yığılmış. Martinez'in yıkılması gerektiğini söylediği Sevilla'daki sinagogların çoğu küçüktü ve içinde kimse olup olmadığına bakılmadan yakılıp yıkılmış. En büyük üç sinagogdan ikisi –bir tanesi günümüzde San Bartolomé Kilisesidir– derhal İsa'ya adanmışlar. Kadınlar ve çocuklar saçlarından sürüklenerek çığlık çığlığa vaftiz edilmiş, direnmeye devam edenlerin boğazı kesilmiş. Dehşet içindeki masum bir sürü insan din değiştirmeyi kabul etmiş, hatta din değiştirmek için yalvarmışlar, güzel ve kadim isimlerinin yerine vaftiz annelerinin ve babalarının isimlerini almışlar.

Başka yerlerde Aziz Petrus'un ağına çok büyük balıklar yakalanmış. Burgos'un saygın hahamı ve vergi tahsilatçısı Solomon Halevi, Pablo de Santa Maria adlı ateşli bir Hıristiyan olmuş ve sonradan kılıç veya güruh zoruyla değil de Aziz Thomas Aquinas'ın öğretilerinin felsefi etkisinde kaldığı için din değiştirmeye ikna olduğunu ilan etmiş; böylece şehrin piskoposu olmakla kalmamış, zamanla Kastilya Krallığının başvekili haline de gelmiş. Başlangıçta hocasının din değiştirmesi karşısında şaşkına dönen gözde öğrencisi ve müridi

Joşua Halorki sonradan tiksintisini yenip ateşli rahip Geronimo de Santa Pope olmuş ve papanın hekimliğine kadar yükselmiş. Dinden dönme, eski inançlarından olan insanlara verecekleri zararın sadece başlangıcıydı. Bu gibi insanlar Yahudilere din değiştirmek için en çok uğraşanlar arasında yer almışlar. Halorki/Santa Fe, 1413-14'te Tortosa'da düzenlenen bir münazarada eski meslektaşları olan hahamlara karşı Hıristiyanlığı savunan taraf olmuş (bazı noktalarda Yahudi gizem mektuplarında İsa'nın adının içkin olduğunu göstermek için Kabala konusundaki bilgilerinden yararlanmış) ve bu konuda pek bir kanıt gösteremese de hahamlardan ikisine din değiştirttiğini iddia etmiş. Halevi/Santa Maria kendisiyle birlikte iki erkek kardeşini de vaftiz olmaya ikna etmiş; ayrıca kızıyla dört oğlunu vaftiz ettirmiş, ama onların söz hakkı yokmuş zaten. Yirmi altı yıllık eşi Joanna din değiştirmeyi kabul etmemiş ve Yahudiliğe sadık kalıp ondan ayrılmış. 1410'da Yahudi olarak ölmüş, ama piskopos kocası onu yine de katedraline gömdürmüş ve günümüzde mezarı hâlâ oradadır.

Sonraki aylarda katliam Kastilya Krallığının, Cordoba, Lucena ve Toledo gibi bazıları kadim eğitim ve kültür merkezleri olan hemen her yerindeki Yahudi cemaatlerine yayılmış. Yahudilere saldırıları başlatan işaretler küstah ve dramatik bir hal almış: bazen kilise çanları çalınırmış, bazen de Tortosa'da olduğu gibi bir ozan davul çalarak Yahudilere kutsal su veya ölüm diye bağırırmış.[318] Temmuz ayında dehşet Kastilya'dan artık Aragon'a ait olan Valencia'ya yayılmış, burada 250 kişi ölmüş, buradan Katalonya'ya, Nahman'ın Girona'sına geçmiş, ağustos başlarında da Barselona'ya ulaşmış ve burada kısmen toplu din değiştirme, kısmen de toplu katliam yoluyla Yahudi cemaatinden kimse kalmamış. Meymun karşıtı bir Talmud âlimi olan, Kral Juan'ın da Valen-

[318] Leon Poliakov, *The History of Anti-Semitism: From Mohammed to the Marranos*, cilt 2, çev. Natalie Gerardi, (Philadelphia, 2003) 158-9.

cia'nın gayri resmi hahamı olarak gördüğü ve güvendiği Haham Hasdai ben Abraham Crescas bu katliamın en korkunç döneminde Barselona'da olup savunmasız insanların maruz kaldığı felaketi ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiş: "Felaketimizin masasına zehirli bitkiler ve yavşan otu kondu... Kalede toplanan Yahudilere yaylarla ve mancınıklarla saldırdılar, onları kulede dövüp ezdiler. Aralarında kendi [tek] oğlum, masum bir kuzu olmak üzere birçoğu Tanrı'nın ismini kutsadı; bazıları kendilerini öldürdü, bazıları da kuleden kendini attı ... ama uzuvları daha yarı yola gelmeden zaten kırıktı ... bazıları gelip sokağın ortasında Tanrı'nın ismini kutsadılar [ve kendilerini öldürdüler], diğerleri de din değiştirdi, ama sadece birkaçı bir yerlere sığınabildi ... ve günahlarımızdan dolayı günümüzde Barselona'da İsrailli kimse kalmadı."[319] Crescas'a göre bu durum Valencia'da ve Katalonya'nın tamamında aynen bu şekilde tekrarlandı. Geriye kalan tek yer, bir zamanlar Yahudi mezarlığı olduğu için Montjuic olarak bilinen, turistler için güzel bir parktır. Taşları zarif Barselona şehrinin şu veya bu yapısının inşasında kullanılmış olup her yere dağılmıştır.

Mayorka'da yaşayan hiçbir Yahudi, denizin Kastilya ve Aragon'daki korkunç olayların adalarına ulaşmasını engelleyeceğini düşünmemiştir. Valencia'daki katliamların ve toplu din değiştirmelerin haberi alındığında, *aljama*'nın liderleri, İspanya'daki tüm Yahudilerin yaptığı gibi, kraliyet valisine gidip koruma istemiş. Vali de İspanya'daki diğer valiler gibi elinden geleni yapmış, Yahudileri Palma'daki *Call*'a toplamış, kapıları kapattırmış ve Yahudilerin yerleşim yeri haline gelen buraya Yahudi olmayanların girmesini yasaklamış. Adanın dört bir yanında köylerde yaşayan endişeli Yahudiler katırları, eşekleri ve arabalarının izin verdiği kadar hızlı bir

[319] "Haham Hasdai Crescas 1391'de İspanya'da yer alan katliamları anlatıyor": Franz Kobler (ed.), *Letters of Jews Through the Ages: From Biblical Times to the Middle of the Eighteenth Century*, cilt 1 (New York 1952), 272-5; Baer, *History*, 2, 104-5.

şekilde kentlere sığınmış, birçoğu da hayatta kalmak için tek umutlarının Palma'nın kalesi olduğunu düşünerek buraya gelmişler.[320] Gezgin Yahudi zihninin büyük merkezi, usturlap ve atlas yaratanların, yıldız ölçenlerin ve pusula üreticilerinin cemaati artık korku içindeki kurbanların kampı haline gelmişti; yarı sığınak, yarı hapishaneydi. Cresques Abraham 1387'de, hamisi "Tören Sever" Pere ile aynı yıl ölmüştü, ama oğlu Jafuda, Nifoci ile ve diğer coğrafyacılarla birlikte faaliyet göstermeye devam ediyordu.[321] Kapılar aniden ortaya çıkan ve haçlı bayrakları sallayan yedi bin öfkeli taşralıya karşı kapandığında oradaydılar. Adanın valisi, Antonio Sitjar liderliğindeki eşkıya çetesinin de katıldığı kalabalığı oyalamaya çalışmış, ama bu kadar devasa sayıda insanın üzerinde etkili olamamış ve sonuçta, başka yerlerde olduğu gibi, kendini ancak kurtarabilmiş. Muhafızların sayısı da az olduğundan *Call*'in üç kapısı tehlike arz ediyordu, nitekim kapılardan biri yıkılmış, ondan sonra da gerçek katliam başlamış. İki gün içinde Yahudilerin evlerinin içinde ve kapılarının önünde, sokaklarda en az üç yüz ceset yığılmış ve çoğu kadın ve çocukmuş. Sonra da her zamanki gibi kutsal olana karşı saygısızlık eylemleri gerçekleştirilmiş: sinagoglar ya yok edilmiş ya kiliseye dönüştürülmüş, Tevrat tomarları kirletilmiş ve yırtılmış ve tabii ki bu güruhun çabalarının kutsal kâsesi niteliğindeki borçlanma belgeleri ve sözleşmeleri yok edilmiş.

Kaleye sığınmayı başaranlar arasında yer alan Jafuda Cresques ile Isaac Nifoci, ölmektense vaftiz olmayı seçen yüz kadar kişinin (iki bin kişilik bir cemaatin içinden) arasında yer almış ve haritacı Jafuda vaftiz babasının ardından Jaume Ribes adını almış. Bazen Jafuda olarak anılmaya devam eden

---

320 Isaacs, *The Jews of Majorca*, 79-90.

321 Jafuda ve diğerlerinin 1391'den sonrası için bkz. J. N. Hillgarth, "Majorcan Jews and Conversos as Owners and Artisans of Books," Aharon Mirky, Avraham Grossman ve Yosef Kaplan, *Exile and Diaspora: Studies in the History of the Jewish People Presented to Professor Haim Beinart* (Kudüs, 1991) içinde, 125-30.

Jaume için vaftiz, hem bu dünyada hem de öteki dünyada çeşitli ödüller anlamına gelmiş. Eski çırağı Samuel Corcos (yeni adıyla Mecia de Viladesters) birlikte haritracılığa ve resme devam etmiş ve 1399'da kendisine yine bir kral için muhteşem bir *mappa mundi* siparişi verilmiş. Bir ara Mayorka'dan Barselona ve Saragossa'nin kraliyet saraylarına geçmiş. "Yeni Hıristiyanlar," Eski Hıristiyanların tezhipli İbranice Kitab-ı Mukaddes, Mezmurlar kitabı ve dua kitabı taleplerini karşılamak için en uygun kişilerdi, tezhipli haritalara uyguladıkları süslemeleri bütün bu eserlerde de kullanırlardı. Bu faaliyet sayesinde kâtipler, ciltçiler ve kitapçılar da giderek zenginleşmiş ve "*converso*"lar [din değiştirenler] yeni kimlikleriyle o derece rahatlarmış ki adanın başlıca mimarı olan Guillermo Sagrera'ya kendileri için Nostra Senyora de Gracia Kilisesinin siparişini vermişler. Bu arada Santo Domingo Kilisesinden bir başka grup ise çelişkili bir şekilde "*natione israelitica*"ya [İsrail ulusu] ait olduklarını ilan etmiş. Şiddet dalgası sona erdikten sonra kraliyet yetkilileri Mayorka'da da Aragon'un başka yerlerinde de ayaklanan güruhun liderlerini şiddetli bir şekilde cezalandırmış. Özellikle Kraliçe Violante kraliyet otoritesine bu şekilde meydan okunmasına çok öfkelenmiş. Eşkıya Sitjar ve ayaklanmanın lideri Luis de Bellvivre yakalanıp asılmış. Yağmalanan mülklerin iade edilmesi talep edilmiş, hatta zorla din değiştirenlerin kendi inançlarına dönmesini teşvik eden emirnameler yayımlanmış.

Ancak haritacılar ve kitap ustaları yeni inanca alışıp refaha ererken, cemaatin parçalanmasından sonra bir daha hiç toparlanamayanlar da olmuştur. Inca, Soller, Sineu ve Alcudia Yahudileri tepelerdeki ve deniz kıyısındaki kentlerine bir daha dönememişler. Mayorka'dan ayrılıp adayı Yahudi cemaatlerinden yoksun bırakmaları resmi olarak engellenmeye çalışıldıysa da, büyük çoğunluğu iki tektanrılı dinden hangisinin zulüm riskinin daha düşük olduğu konusunda yine fikir değiştirdiğinden Akdeniz'i geçip Müslüman Kuzey Afrika'ya gitmişler ve Cezayir şehriyle Cresques Abraham'ın

Davut'un altı köşeli yıldızını resmettiği Fes şehrinde iki ayrı cemaat oluşturmuşlar.

Kraliyet ile kentlerin belediye başkanları, yani *alcaldes*'leri Yahudilerin gidişine ne kadar üzülürse üzülsün (ve duygularını ifade etsin), radikalleşen Kilisede birçok kişi inatçı Yahudilerden şu veya bu şekilde kurtulduklarına sevinmiş. Bir diğer yol onları öldürmekti. Peki ama üçüncü yol olan din değiştirme –birçoğunun (Mayorkalı teolog Ramon Llull dahil)[322] savunduğu ve arzuladığı hedef– gerçekten işe yaramış mıydı? Yeni Hıristiyanlar ne dereceye kadar gerçekten Hıristiyandı? Kendi kiliselerinde toplanmaları, hatta kendilerinden "İsrailli" diye söz etmeleri kötüye işaret değil miydi? 1391'deki travmatik olaylardan sonra dökülen kanlar kuruyup ortalık yatışınca İspanya'nın dört bir tarafında şüpheler hızla çoğalmaya başladı. Belki de *converso*'lar vaftizi sadece ölümden kaçabilmek için kabul etmişti ve yüreklerinde, zihinlerinde ve evlerinde eski kör inançlarına ve âdetlerine bağlı kalmışlardı. Daha da kötüsü, ya o gizli Yahudiler samimi olarak din değiştirenleri yoldan çıkarıp, (Hıristiyan paranoyasını çok iyi yansıtan bir deyimle) "kusmuğuna dönen bir köpek gibi" eski dinlerine dönmeye ikna ederlerse?

Militan keşişlerin en ünlüsü Vicente Ferrer'i 1414-15'te Mayorka'ya geliş nedeni de bu gibi korkular ve şüpheler oldu. Tortosa'da, Solomon ibn Verga'nın *Shebet Yehuda*'daki anlatımına göre başlarında hizipçi Papa XIII. Benedict olmak üzere yetmiş tahtta oturan saray mensupları, piskoposlar ve kardinaller dahil neredeyse bin kişilik bir izleyici kitlesinin önünde Yahudiliği hedef alan gösteri amaçlı münazara ve mahkemeden bir yıl sonrasıydı.[323] Bu münazarayı, kendini hakiki bir inanç

[322] Llull ve Yahudiler konusunda bkz. Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism* (Ithaca, 1982), 199-225.

[323] Tortosa münazarasının hem Yahudi (Solomon ibn Verga'nın *Shebet Yehuda* eseri), hem de Hıristiyan anlatımları ve XIII. Benedictus'un Halorki/geronimo'nun hahamları ikan etmekteki başarısızlığına sinirlenmesi konusunda bkz. Maccoby, *Judaism on Trial*, 168-216.

militanı olarak kabul ettirmek için bir fırsat olarak gören papa söze şöyle başlamış: "Sizi dinlerimizden hangisinin hakiki olduğunu kanıtlamanız için çağırtmadım; benim dinimin ve inancımın hakiki olduğu ve sizin Tevrat'ınızın eskiden hakiki olduğu, ama sonra feshedildiği bilinen bir şeydir. Geronimo de Santa Fe Yeşaya kitabından bir alıntıyla, hiddetle başlamış: hahamlar "mantıklı davranmayı" reddederse, "kılıç sizi yiyip bitirecek." Ama Geronimo'nun argümanı, Barselona münazarasını incelemiş herkese tanıdık gelecekti: buna göre insan yapımı Talmud, Tanrı'nın kutsal metinlerdeki otoritesinin yerini zorla, hileyle almış; Kitab-ı Mukaddes'in Mesih İsa'nın kesin kehanetini içerdiğini gizlemişti, vesaire.

İkna mahkemeleri taktik olarak zaten güncelliğini yitirmişti. Zorlama değil de ikna etme amacı taşıdığını iddia eden Ferrer'in yöntemi daha tehditkâr, daha fiziksel ve dramatikti. Ferran Martinez'den daha güzel konuşan ve karizmatik olan Ferrer, kırbaç yemiş sırtında günahların yükünü taşıyan ilahi bir cezalandırıcı gibi, üzerinde giysilerin en kaba saba olanlarıyla çıkıp gelmişti. Ona eşlik eden ve bir ellerinde meşaleler, diğer elleriyle giysileri kan içinde kalana kadar düğümlü deri kırbaçlarla kendilerini kırbaçlayanlardan oluşan tövbekârlar alayı sinagogun kapılarını hızla ardına kadar açmıştı. Başlarında yer alan Ferrer'in bir elinde haç, diğer elinde Tevrat tomarı vardı. Yahudiler bağırış çağırış ve ilahilere rağmen kendi Ahit Sandıklarının önünde ayağa kalkmak zorunda kalmıştı. Her iki cinsiyetten, on iki yaş üstü bütün Yahudilerin bu vaazlarda hazır bulunması zorunlu tutulmuştu. Kendini kırbaçlayan keşişlerin yaklaştığının haberi bile genelde Yahudilerin kentin ardındaki dağlara veya ormanlara kaçmasına neden olurdu.

Ancak bunlar, Ferrer'in Yahudileri sonradan maruz bırakacağı felaketin yanında bir hiçti. 1391'deki katliamlar Sefarad'ı, her biri yaklaşık 100.000 kişilik üç bölüme ayırmıştı: ilk grup ölenlerdi; ikinci grup din değiştirenlerdi; üçüncü grup, karşı karşıya kalacakları zulüm ne olursa olsun Yahudi kalmaya ka-

rar verenlerden oluşuyordu. Bu sayıları göz önünde bulunduran Ferrer, Yahudilerin hem "Yahudileştirip" yeniden günaha sürükleyebilecekleri Yeni Hıristiyanlardan hem de Hıristiyan toplumunun kendinden uzak tutulmasını talep etti. 1413'te Mayorka için büyük bir tecrit emirnamesi yayımlandı. Mahrumiyet yoluyla din değiştirme stratejisinin amacı Yahudilerin gündelik hayatını çok zorlaştırıp onlara huzur getirecek haça sarılmalarını sağlamaktı ve sayısız örnekte aynen öyle oldu. Geçimlerini sağlamalarına izin veren mesleklerin çoğu (özellikle et, şarap ve başka gıdalar ile deri ürünleri, taşlar ve kumaşlar başta olmak üzere Hıristiyanlara satış yapmaları) yasaklanmadıysa da, Hıristiyan mahallelerindeki evlerde bulunamayacaklardı. Bundan sonra hiçbir Yahudinin borç para vermesine, ev sahibi olmasına, avukat veya vergi tahsildarı olmasına, hatta kamusal görevlerde bulunmasına izin verilmeyecekti, çünkü böyle bir durumda Hıristiyanlar bir Yahudinin otoritesine tabi olacaktı. Ayrıca birçok hastayı dehşete düşüren bir uygulamayla Yahudilerin hekimlik veya berberlik-cerrahlık yapması, herhangi bir iksir, kuvvet ilacı veya şurup imal etmesi ve satması yasaklandı. Yahudilerle Hıristiyanlar birbirinden kesinkes ayrılacaktı. En iffetlisinden en ahlaksız olanına hiçbir Hıristiyan kadın gece veya gündüz *juderia*'ya giremeyecek, hiçbir Yahudiyle masum bir şekilde de olsa sohbet edemeyecekti. Eskiden beri söz konusu olan, Yahudi çocuklarına sütannelik yapma âdeti de sona ermişti. Aslında bu uzun yasaklama listesine bakıldığında, o güne kadar hem Mayorka hem de Aragon ve Kastilya'nın her yerinde gayri resmi hayatın, aile hayatının daha önceleri nasıl yaşandığını görmek de mümkündür. Hıristiyanlarla Yahudiler artık bir arada yiyip içemezdi. Yahudilerin Hıristiyan hastaları ziyaret etmesi de, bundan sonra Hıristiyanlara pasta, ekmek, baharatlı yemekler, meyve veya şarap, herhangi bir hediye vermeleri de yasaktı.

Bunlara ilaveten bir de aşağılamalar söz konusuydu tabii. Bir daha kimde Yahudilere "Don" veya "Dona"[324] şeklinde hi-

[324] (İspanyolca) "Bey" ve "bayan" –çn.

tap etmeyecekti. Yahudiler bir daha kırmızı veya başka parlak renkte giysiler veya ipek gibi kaliteli kumaşlardan elbiseler giymeyecek, tüllerle örtünmeyecek, altın veya gümüş takılar takmayacaklardı. Özellikle kadınların giymesine izin verilen tek şey yerlere kadar uzanan, ev yapımı pazen elbiselerdi. Bütün Yahudilerin onları teşhis edecek tekerlek amblemini takması zorunluydu ve erkeklerin sakallarını düzeltmeleri yasaktı. Kimin Yahudi olup kimin olmadığı açıkça belli olmalıydı. Ve tabii Yahudilerin Talmud'un Hıristiyanlığa saldırı olarak yorumlanabilecek kitaplarını okumaları yasaktı.

Vicente Ferrer'in tecrit önerisi Valladolid'de 1412'de yasaya dönüştürüldüyse de, zalim sınırlamalarından çoğunun uygulanması imkânsızdı ve çoğu birkaç yıl sonra dindışı yöneticiler, keşişlerin ve Martinez ile Ferrer gibilerinin hayal ettiği çılgın dünyaya yeniden hâkim olmayı başardığı zaman feshedildi. Ama sonuçta hüsrana uğrayanlar kraliyet valileri, saray mensupları ve krallar oldu. Ferrer'in Mayorka ile Aragon ve Kastilya'nın tamamında yürürlüğe soktuğu büyük tecrit 1480'lerde daha da şiddetli bir şekilde uygulandı ve Yahudilere genelde şehrin ahlaki ve fiziksel açıdan kirli bölgelerinde, kasapların sakatat attığı, tabakhanelerin kokusunun kesif olduğu ve sokakların hayat kadınlarıyla dolu olduğu kesimlerde kendilerine ayrılan mahallelere yerleşmeleri için sadece sekiz gün verildi. Tarih anakronizme kötü gözle bakar ama, krematoryumlar ve kurşuna dizmeler bir yana, Nazi repertuarında olup da burada olmayan bir şey var mıdır?

Ama asıl öldürücü darbe, 1435'te yer alan bir kan iftirası davasıydı, çünkü *Call*'ın kuşatma altındaki cemaatinin moral bozukluğu paniğe dönüştü.[325] Bu seferki tek yenilik, Yahudilerin çarmıha germe parodisinin kurbanının bir Müslüman olduğuydu (ama her zamanki gibi ortalıkta böyle biri yoktu). Mahkemeler kurulmuş, şehirde ve kırsal bölgelerde halk toplanıp bağırıp çağırmış, bir hahama işkence edilmiş,

[325] Isaacs, *The Jews of Majorca*, 110-17.

bu suçu işlediklerini itiraf eden kişilerden dördüne asılarak (eziyetin daha uzun sürmesi için ayaklarından) ve yakılarak öldürülme cezası verilmiş. 1391 yılında olanların tekrarlanacağından korkan *Call* sakinlerinin büyük kısmı Lluch yakınlarında, dağlardaki mağaralara sığınmış, ama burada da eşkıyaların eline düşüp esir alınmış ve Palma'ya geri götürülmüş. Birkaç gün sonra topluca vaftiz olmayı talep etmişler. Bu şartlar altında ölüm cezaları askıya alınmış, Yahudiler de geçit alayı şeklinde katedrale yürütülüp onlara *Te Deum Laudamus* [Tanrım sana övgüler olsun] duası dinletilmiş. Ertesi gün Yasa tomarları başta olmak üzere kutsal kitaplar ve objeler alevlerin arasına atılmış. Geriye kalan tek sinagogun kapısına kilit vurulmuş ve bir Mayorka geleneğine göre Tapınaktan gelmiş olan üç yüz ışıktan oluşan devasa, harika şamdanı alınıp katedrale götürülmüş, zaten günümüzde de halen oradadır.

Ama Yahudilerden geriye kalan tek şey bu değil tabii. 20.000 kadar *xuetas*'ın DNA'sı XV. yüzyılda din değiştirenlerin soyundan geldiklerini gösteren Y kromozomları bulunur. Yahudilerin hikâyesi *xuetas*'ların bedeninde ve giderek geri kazandıkları kültürde yaşamaya devam ediyor.

II. Toledo

"İspanya'daki Kudüs" mü? Bu benzetme, sürgünde kendilerine bir memleket bulabileceğini uman ve buna inanan insanlar tarafından yüzyıllar boyunca birçok yer için yapılmıştır: Cordoba, Granada, hatta Sevilla. Ama Toledo'nun adı bile, İbranicede "kuşaklar" anlamına gelen *toledot* ile neredeyse eşsesli olduğuna göre, iyiye işaret değil miydi?[326] Ye-

[326] Yosef Hayim Yerushalmi, "Exile and expulsion in Jewish history," Benjamin R. Gampel (ed.), *Crisis and Creativity in the Sephardic World 1391-1648* (New York, 1997) içinde, 14. Yerushalmi, "Toledo" için bazen İbranice *tiltul*, yani "gezme" anlamına gelen "Toletula" adının da kullanıldığının sanıldığını söyler.

huda Halevi ile Moşe ibn Ezra orada yaşamış ve şiirlerini orada yazmışlardı (gerçi ikisi de orada pek mutlu olmamıştı). Ama Toledolular, şu şehre, Kral Davut'un başındaki taç gibi tepelerin üzerindeki duruşuna bir bakın hele diyebilirdi.

O Toledo'yu aradığınızda kocaman, taviz vermez katedralin yakınlarındaki turizm enformasyon ofisinden sizi hemen şehrin restore edilmiş iki sinagoguna ve Sefarad Müzesine yönlendirirler. Bademezmesi dükkânlarının yer aldığı, vitrinlerin turistleri Toledo çeliğinden ışıltılı bir et bıçağı, bir pala, bir havaalanında el konacak başka keskin şeyler satın almaya kışkırttığı sokaklardan ilerlersiniz, *koşer* olmadığı kesin olan *jamon iberico y queso*'lu [İber jambonu ve peynir] sandviçlerin satıldığı Café de la Juderia'nın yanından geçersiniz ve nihayet ortaçağ *juderia*'sının dik sokaklarına ulaşırsınız. Ve işte oradadırlar: aralarında yüz metre bile olmayan, Yahudiden yoksun bu kentte ihmalden kurtarılmış ve çokamaçlı işlevlerine geri kazandırılmış kilise ile Calatrava Tarikati Şövalyeleri için hastane, sığınma yeri, kışla ve kuduz kliniği.

Bu yapılar tutarsız, ama kaçınılmaz bir şekilde hâlâ ilk adlarıyla biliniyorlar: bir tanesinin adı zıtların birleşimi şeklinde Sinagoga de Santa Maria la Blanca; ondan daha da muhteşem olanın adı da, Meryem Ana'nın göğe yükselişi anlamında El transito. Her ikisi, farklı şekillerde de olsa, ve her türlü teolojik ve siyasi engele rağmen, tektanrılı dinlerin arasındaki uyumun olasılığını ilan ederler. Bir zamanlar Bet haKnesset Chadashah, yani Yeni Sinagog olarak bilinen Santa Maria la Blanca, XIII. yüzyıl başlarında muhtemelen, Kastilya'nın krallarına hizmet eden Toledolu büyük Yahudi hanedanlarından birine üye olan Yosef ben Meir Şuşan tarafından inşa edildi.[327] Bu kadar apaçık derecede camiye

[327] Jerrilynn D. Dodds, "Mudejar Tradition and the Synagogues of Medieval Spain: Cultural Identity and Cultural Hegemony," Vivian B. Mann, Thomas F. Glick ve Jerrilynn D. Dodds, *Convivencia: Jews, Muslims and Christians in Medieval Spain* (New York, 1992) içinde,

benzeyen başka bir sinagog yoktur: iç mekâna at nalı şeklinde, birbirine paralel kemerler hâkimdir; kemerleri taşıyan sütunların başlıkları, Muvahhidlerden (bölgeye egemen oldukları dönemde genelde sinagogları yıkmışlardı) yayıldığı sanılan sade tarzda çam kozalaklarıyla ve yapraklarla süslüdür. Kemerlerden oluşan bu orman, küçük dairesel pencereler ve tavana asılı, Mağribi tarzda lambalarla aydınlanır. O dönemde inşa edilmiş tüm diğer sinagoglardan çok farklı görünürse de büyük ihtimal değildir. En azından 1900'da bir yangında yok olan Segovia'daki bir sinagog neredeyse aynı tarzda inşa edilmişti, aynı at nalı kemerli koridorları vardı; melez Yahudi-İslam biçimleri, Arap dilinin, biliminin ve edebiyatının etkisini göstermeye devam eden Hıristiyan İspanya'da Yahudi kültürü için tercih edilen bir tarz olabilirdi. XIII. yüzyıl sonları ve XIV. yüzyıl başlarında kuşaklar boyunca kâtiplik yapmış bir ailenin üyesi olan Isral ben Israel gibi Toledolu kâtipler, Kitab-ı Mukaddes'in başı ve sonu için hem koruma hem de süsleme amacıyla, mimarlığın edebiyata yansıması şeklinde, sayfa boyunca açılan ve birbirine dolanan cüce palmiye yapraklarıyla süslü, İslam tarzı "halı sayfalar" yaratıyorlardı.[328]

El Transito'nun kültürel uyumun kalıcılığına tanıklığı daha da şaşırtıcıdır, çünkü zengin alçı süslemelerinin ara-

113-31; Francisco Cantera Burgos, *Sinagogas espanolas* (Madrid, 1985); C. H. Krinsky, *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning* (New York ve Cambridge, 1985); Ana Maria Lopez Alvarez, *Catalogo del Museo Sephardi* (Madrid, 1987); Ana Maria Lopez Alvarez and Santiago Plaza Palomero (ed.), *Juderias y sinagogas de la Sefarad medieval* (Ciudad Real, 2003).

[328] Örneğin kâtiplik yeteneklerini kuşaktan kuşağa aktaran bir ailenin üyesi olan Israel ben Israel tarafından kopya edilmiş, dört ciltlik (günümüzde ciltleri ayrıdır) "Toledo Kitab-ı Mukaddes'i." Gabrielle Sed Rajna, "Hebrew Illuminated Manuscripts from the Iberian Peninsula," Mann ve diğerleri, *Convivencia*, 134-6. Ben Isreal kâtip hanedanının aile ağacı konusunda bkz. Katrin Kogman-Appel, *Jewish Book Art between Islam and Christianity: The Decoration of Hebrew Bibles in Medieval Spain* (Leiden ve Boston, 2004), 61-4.

sında yer alan yazıtlarda Mezmurlar kitabından harika, köşeli Sefarad yazısıyla yazılmış bölümlerin yanı sıra, "barış, mutluluk ve refaha" dualar dahil, Kuran'dan da Arapça alıntılar vardır. Dokuz buçuk metre yüksekliğindeki muhteşem dua salonu üzerinde Müslüman Mudejar zanaatkârlar ve sanatçılar çalışmış olabilir, ama Müslüman kutsal metninden satırları araya gizlice katmış oldukları düşünülemez. Kastilya Kralı Zalim Pedro'nun hazinedarı ve sinagogun hamisi Samuel Halevi Abulafia bu satırları sipariş etmiş olmalıdır, çünkü kendi ismi ve eserleri de aynı duvarlar üzerinde methedilmiştir. Cordoba'da Toledo'nun büyük sinagogunun minyatür bir versiyonu vardır ve orada da Mudejar tarzı, dantelden yıldızlar, *akanthus* yaprakları ve iç içe geçmiş yeşilliklerden oluşan alçı süslemeler vardır. Ve orada da Mezmurlar ve Peygamberler kitaplarından alıntılar yer alır. Ama Cordoba sinagogu daha erken dönemde, Yahudilerin papanın yasaklarını apaçık şekilde ihlal ederek yeni sinagoglar inşa etmelerine keşişlerin yüksek sesli itirazlarının daha büyük duyarlılıkla karşılandığı bir dönemde yaratılmıştır.

Bir sinagog inşa edecekseniz herkesin bundan haberi olsun. Bu, duvarlarda teşekkür plaketleri isteyen modern hayırseverler kadar Samuel Halevi Abulafia için de gerekliydi. Abulafia mükemmel zevkiyle, yapının ihtişamıyla, dövme demirden lambalarıyla ve *bima*'nın, yani okuma kürsüsünün güzelliğiyle böbürlenirdi. O gibi unsurlar çoktan kaybolduysa da yüksek, geniş ve tahayyül edilebilecek en görkemli mekânın ihtişamı ile Mudejar süslemeli ve yazıtlı kadınlar galerisi mükemmel bir şekilde restore edilmiştir. Böyle bir sinagoga gitmek için insanlar giyinip kuşanırdı. Mimarlık tarihçisi Jerrilynn Dodds'un büyük bir ferasetle gördüğü gibi, neredeyse bir saray şapeliydi, Abulafia'nın kendisinin kralın maiyetine girme çabasının görkemli sahnesiydi.[329] Dolayısıyla Abulafia gözden düşmeden hemen önce tamamlanmış ol-

[329] Dodds, "Mudejar Tradition," 128.

ması şaşırtıcı değildir, hatta düşüşünün nedeni bile olmuş olabilir. Üvey kardeşi Enrique ile mücadele eden Kral Pedro (sonuçta Enrique tarafından öldürülecekti), "Yahudilerin kralı" olarak bilinmekten mutlu değildi ve halk sefalet içinde yaşarken Abulafia gibi saray mensubu bankerlerin ölçüsüz ihtişam gösterilerinde bulunduğuna dair suçlamalar karşısında taviz vermeye karar verdi. Abulafia, yeni yaptırdığı sinagogdan dolayı kurban edilmeye en uygun aday olduğundan hemen tutuklanıp infaz edildi. Sinagogun duvarlarında yer alan ve kurban seçileceği asla aklına gelmeyen bir Yahudi tarafından oraya kondurulmuş yazıtlardan birinde kral, "devasa kanatları olan büyük bir kartal" olarak tarif edilmiştir.

Toledo sinagogları yerlerinde kaldılar, ama Hıristiyanların yeniden fetih süreci geriye kalan son kale olan Granada Krallığını ele geçirmek için uğraşırken üstü örtülü şekilde de olsa Yahudilik ile İslam arasındaki benzerliklere işaret etmeleri bir risk teşkil etmeye başladı. Granada'daki Elhamra'yı görmeyi başarmış birileri, El Transito'nun alçı süslemelerinin o sarayvari stilin bir yankısı olduğunu görmekte güçlük çekmezdi. Giderek hasmane bir tutum takınan Hıristiyan yazarlar ve vaizler, VIII. yüzyılda Vizigotların şehrine ihanet ederek onu Arap ordularına teslim edenlerin Yahudiler olduğuna dair eski inanışı yeniden öne sürmeye başladılar. Aslına bakılırsa, Vizigot-Hıristiyan zulmünün şiddeti göz önüne alınınca, Yahudilerin yöneticilerinin değişmesi için faal olarak uğraşmaması delilik olurdu.

Ama Yahudiler nasıl Aragon hâkimiyetindeki Mayorka'da ticaret ve haritacılıkta aracı olarak fayda sağladıysa, Kastilyalılar da Müslüman âleminin matematiğine ve astronomisine (bir dereceye kadar da felsefesine) ulaşmak için Yahudilerin Arapça ile olan aşinalığına ihtiyaç duyardı. Kastilyalıların çıkarı stratejik olduğu kadar entelektüeldi de. XIII. yüzyılın ikinci yarısında, "bilge" olarak bilinen X. Alfonso'nun görece daha müşfik yönetimi altında Yahudi Toledo bilim, felsefe ve şiir alanlarında Arapça ve İbranice

edebiyatın Latinceye ve daha da önemlisi, sonradan kendini "İspanyolca" olarak kabul ettirecek Kastilya'nın yerel diline tercümesi alanında önemli bir merkez haline geldi. Şiirler ve *cantiga* şarkıları yazan Alfonso, her tür bilgelik alanında ustalık kazanmaya istekliydi ve kendinden önceki ve sonraki birçokları gibi, Yahudilerin astroloji, simya ve astronomi gibi ezoterik bilgilere erişebildiği efsanesine inanırdı. Alfonso, kendisinin çokkültürlü *Libros del saber de astronomia* [*Astronomi Bilgeliği Kitabı*] kitabına katkıda bulunan Yahudi tercümanlardan Yehuda ibn Moşe'den taşlar yoluyla göz bağcılığı yapmak başta olmak üzere, büyü konulu İbranice eserleri tercüme etmesini de istemiş. XIII. yüzyıla gelindiğinde Sefarad cemaati Arapçadan ziyade, Ladino adı verilen bir Yahudi-Kastilyaca dilinde konuşmaya ve yazmaya başladı. Ortak bir kültürün tohumları, tarihte daha önce de görüldüğü gibi, şarkılar yoluyla ekilmeye başlanmış olabilir. Bazıları doğrudan Arap müzik dünyasından kaynaklanan bir kıvraklık içeren, El Cid'i öven Ladino dilinde şarkılar ile Fransa, Provence, Katalonya ve Kastilya krallarının, prenseslerinin ve şövalyelerinin romansları, melez mimari kadar bu ortak duyarlılığın kanıtlarıdır. Ancak İspanyol edebiyatının en erken romanslarından bazılarının, kısa süre sonra yok etmeye karar vereceği Yahudi kültürünün eritme potasından doğmuş olması yine de çok ilginçtir.

Kültürel uyum ortamı, X. Alfonso 'nun 1284'teki ölümünden sonra, Yahudi Kitab-ı Mukaddes'lerin halı sayfaları dışında çok uzun ömürlü olamadı. Seçkinlerin zarif zevkinin ardında çirkin önyargılar (ve keşişlerin Hıristiyanlıkta mutabakat için bir kampanya yürütmeye başlamaları) çoğulculuğun hayatta kalmasını önce zorlaştırmaya başladı, sonra da imkânsız kıldı. 1349'da, Yahudilerin Hıristiyanların kökünü kurutmak için Toledo'ya veba salgınını getirdiği dedikodusu kanlı saldırılara yol açtı. 1367'deki ikinci bir şiddet dalgasında *juderia*'da neredeyse bin ev yakıldı. Yahudi toplumu, artık kendileri için bir alışkanlık haline gelen di-

rençleri sayesinde, kaybettiklerini yeniden inşa etmeyi, tamir etmeyi ve tesis etmeyi öğrendi. Cemaat bu ani kâbuslar arasında işlerine, araştırmalarına, çalışmalarına devam etti, yeniden yerleşti, hatta büyük zenginleşti. Başka kentlerden gelen göçmenler Yahudi mahallesi üzerinde o kadar baskı yarattı ki *alkana* adı altında ikinci bir bölge yerleşime açıldı. 1391'deki felaketin arifesinde Toledo'nun bu iki cemaatinde dokuz tane faal sinagog ile beş Kitab-ı Mukaddes ve Talmud araştırma merkezi vardı.

Bütün bunlar Toledo Katedralinin gözünün hemen önünde yer aldığı için Yahudiler keşişlerin hedefi haline geldi. Musa'nın On Emir'in ilk versiyonunu yok edişinin yıldönümü olan Tammuz ayının 17'sindeki oruç gününde Toledo'nun Yahudi bölgesi, Sevilla'daki cemaati yok eden ve sonradan Palma, Barselona ve Yahudilerin İspanya'daki uzun yaşamları boyunca yerleştikleri daha birçok yere yayılacak türden bir güruhun saldırısına uğradı. Sinagogların ve tomarların kutsallığına saygısızlık edildiğini, Tevrat taçları ve *rimmonim*, yani nar süslemeli tokmakların yağmalandığını, evlerin yakıldığını ve çok sayıda insanın öldürüldüğünü; Jacob ibn Albeneh'nin, Toledo'ya özgü İbranice bir ağıt şekli olan *maratiyeh* şeklinde yazdığı yürek parçalayıcı bir ağıt sayesinde biliyoruz. Yok edilen yerlerin ve katledilen insanların listesi çok uzun ve asap bozucudur: *hazan kantor* Saul; haham Isaac ben Judah; bedeni bıçaklarla delik deşik edilen Isaac ben Şuşan; ve en kötüsü, *bakhur* olarak tarif edildiğinden yaşı on iki ila on altı arasında olan, bilinmeyen bir nedenle merhametsizce taşlanan, sokaklarda kaldırım taşlarının üzerinde sürüklenerek bedeni parçalanan, kısmen yakıldıktan sonra nehre atılan ve buradan "yaşlı" anne ve babası tarafından çıkarılan Abraham ben Ophrit. *Sifrei Tora*, yani Yasa tomarları, kemerli Yeni Sinagogdan çıkarılmış ve onlara saygısızlık edildikten sonra iki Ahit Sandığının arasına bir çarmıh saplanmış. (Bazı Sefarad sinagoglarında yeni bir Ahit Sandığı yapıldığında eskisine de yer verilirdi.) Kraliyet anarşi halin-

den normal düzene dönüş sürecinde zararların bir kısmını karşılamış. Ama 1411'de Vicente Ferrer kendini kırbaçlayan ve sağa sola saldıran kendi ordusuyla Toledo'ya geldiğinde Yosef ben Meir Şuşan'ın Yeni Sinagogu nihai olarak Santa Maria la Blanca Kilisesi haline gelmiş. Bu bir anlamda, İsa'nın tüm hakiki savaşçılarının beklediği zafer anıydı: Yahudilerin üçte ikisi ya Toledo çeliğinin ya da vaftiz sularının etkisiyle ortadan kaldırılmış ve geriye sefil körlüklerinde inat eden sadece üçte biri kalmış.

Derken zafer kuşku uyandırmış. Toledo'nun "*converso*"ları kendilerini Kurtarıcıya adamışlar; ayinleri, kelimeleri, kefaretleri benimsemişler, komünyon yapmışlar, istavroz çıkarmışlar, başka bir deyişle yeni inançlarını o derece kabullenmişler ki bu hızlı değişim bazıları tarafından biraz tuhaf karşılanmış. Eski Hıristiyanlar din değiştirenlerin ne kadar kasılarak yürüdüklerini, *juderia*'dan taşınıp Alcazar sarayı yakınlarındaki, evleri taş cepheli, bahçeleri duvarlı, şık Magdalena mahallesine yerleştiklerini gözlemlemişler. Ve artık Kurtarıldıkları için *converso*'ların her şeyi yapma izni vardı: asillerle evlilikler (çünkü asillerin Yahudilerin parasında gözü vardı), eski meslekleri ve krala hizmet ederek onlara hem statü hem de servet getirebilecek her türlü iş. Eski Hıristiyanların din değiştirenleri Kurtarılanlar toplumuna şartsız koşulsuz kabul etme zorunluluğu da bu beklenmedik durumu daha da can sıkıcı hale getirmiş.

Olanlar gerçek olamayacak kadar güzeldi, öyle değil mi? Yeni dinlerine ve haça bu kadar coşkuyla sarılmaları, sonradan görme aristokrasi haline gelmek, eski Hıristiyanları ezmek ve halka daha da katı vergilerle ve kurallarla zulmetmek için değil miydi? Dolayısıyla eski, yani gerçek Hıristiyanlar, din değiştirenlerin inançlarını hararetle benimsemelerinin ardında hâlâ, gizlice tövbe etmemiş Yahudiler olduklarını göstermek için onları gözlemlemeye koyulmuşlar. Bu noktada Yahudi tarihçilerin kendileri de kanıtlardan çok, bu travma sonrası, çok duygulu ve trajik dönemden ne istedikleriyle

bağlantılı olarak farklı gruplara ayrılmışlardır. Sefaradların ve sürgünün büyük İsrailli tarihçisi Yitzhak Baer, *converso*'lar ile Yahudileri temelde aynı halk olarak görmeyi çok istediği için, din değiştirenlerin Hıristiyanlığının elverişli bir numaradan başka bir şey olmadığına dair Engizisyonun görüşünü neredeyse birebir savunur. Ancak o ana kadar dindarlıklarından kuşku duyulamaz, son derece âlim olan hahamların aniden yırtıcı Hıristiyan vaizlere dönüştüğüne inanmak –özellikle dindar Yahudiler için– ne kadar hayret verici ve açıklanamaz bir durum olursa olsun, birçoğuna aynen böyle olmuştur. Pablo de Santa Maria ile Geronimo de Santa Fe ne yazık ki birer fırsatçı değildi. *Converso*'ların ne kadarının yeni inançlarına gerçekten bağlandıklarını hiçbir zaman bilemeyeceğiz tabii. Kaynaklar ister istemez kaybettikleri Yahudiliklerini özleyenler açısından daha zengindir, ayrıca Engizisyon tarafından 1480'lerde ve 1490'larda ortaya çıkarılan kanıtlar ve Yahudi olmaya geri dönebilecekleri ülkelere göç edenlerin anlatımları söz konusudur.

Öte yandan, Yahudi dayanışmasının hayalindeki dine bağlılık ve Engizisyonun abartılı yorumları bir yana, Toledo'da ve başka yerlerde birçok *converso*'un *juderia*'daki eski dindaşlarıyla en azından bağlantıda kalmayı başardığının birçok kanıtı vardır. Magdalena'dan *juderia*'ya yürüyüş mesafesi uzak değildi, hele atla hiç değildi; yemek kokuları, müzik, alışkanlıklar, açık pencerelerden sokağa taşan Ladino dedikodular derken birçok şey *converso*'lara çekici geliyor olmalıydı. *Converso*'ların bazı düşmanları, eskiye dönüş yaptıkları takdirde yemek alışkanlıklarının onları ele vereceğini biliyordu. Tarih yazarı Rahip Andres Bernaldez'in burnu "domuz yağı yerine zeytinyağında kavrulmuş soğan ve sarımsak" kokusu almak için devamlı tetikteydi. Ona göre zeytinyağında ne pişerse pişsin, bu yemekleri yiyen Yahudilerin kendisi gibi, şerdi. Bir *converso*'la aynı masada yediklerini, onlardan gelen yağlı, sarımsaklı kokudan hemen anlarlardı. Bir de *adafina*, veya diğer adıyla *hamim* vardı, yani fasulye,

nohut, sebze ve et yahnisi: Bernaldez bu yemeği tiksindirici bulurdu, ama Şabat günü bu yahniyi sıcak ve soğuk yemeye kimse hayır demezdi. Yahudiler Şabat günü kurallarını ihlal etmemek amacıyla, yemeğin gece boyunca ağır ağır pişmesi için cuma akşamından yemeği bir fırıncıya götürürdü; canı *adafina* isteyen *converso*'lar, onu Hıristiyan bir hizmetkâra taşıtmamaya dikkat etmek zorundaydı.[330] Engizisyonun hafiyelik yaptığı dönemde bir *converso*'un evinin hanımının etin yağını ve sinirlerini kesip attığına (ki bu *kaşrut* beslenme kurallarının öngördüğü bir şey değildi) veya daha da kötüsü, tuzlu suda kanını akıttığına dair anlatılanlar (genelde hizmetkârlar tarafından), Yahudiliğe geri döndüklerine dair en büyük kanıtı teşkil ederdi.

Converso'ların Yahudilikle bağlantılarını sürdürmek için başvurdukları belgelenen yöntemler yemeklerin ötesinde, *juderia*'daki sinagogların bakımı ve *kahal*'ın rutin işlevleri, mezarlıkların, hatta İbranice öğretilen okulların bakımı için bağışlar gibi çok daha önemli alanları kapsardı. Bu bağlantılar her iki yönde söz konusuydu. *Converso*'lara, bağışları karşılığında bayram günleri (örneğin "Santa Esther" adı verilen *Purim*) ve oruç günleri gibi son derece önemli bilgiler verilirdi. 1480'lerde Engizisyonun korkunç muhbir ağıyla, tehditleriyle ve hizmetkârlar ile aile üyelerinin tabi tutulduğu işkencelerle en müsamahasız kontrol dönemi başlamadan önce, evlerde şüphe çekmeden bazı âdetleri uygulama-

[330] Yirmiyahu Yovel, *The Other Within: The Marranos: Split Identity and Emerging Modernity* (Princeton ve Oxford, 2009), 111, 130. Yovel'in müthiş kitabı, XV. yüzyılda *converso*'lar ile Yahudi kalanlar arasındaki ilişkiler konusundaki tartışmalarda büyük ölçüde değişime yol açmışsa da, bu konu en hafif deyimiyle çekişmeli olmaya devam etmektedir. *Converso*'ların Yahudilerle ve Yahudilerin *converso*'larla bağlantılarını sürdürdüğü sayısız pratik yolun ayrıntılı anlatımlarını ona borçluyum, ama Yovel birçok dindar Yahudinin din değiştirenlere ("*anusim*," yani "mecbur edilenler" olarak bilinmelerine rağmen) hissettiği kesin olan tiksintiyi biraz fazla hafife almış olabilir.

nın imkânı vardı. Cuma akşamları mumlar yakılabiliyordu. Zaten XV. yüzyılda mum yakmayan mı vardı? Oruç günlerinde *converso*'ların ağzına yiyecek girmediğini, yani bir şeyin olmadığı konusunda, hele de hizmetkârlar da *converso* ise, kim ne bilebilirdi ki? Evin hanımı ve beyi bayram günlerinde sade bir şekilde de olsa giyinip kuşanıyorlar mıydı? Ama kilise ayinine katılmak için de böyle yapıyor olabilirlerdi. Din kitaplarını –özellikle gündelik dua kitabı *siddur*'u veya *Pesah Haggadah*'ını– *converso* evlerine sokmak daha zordu; Engizisyondan önceki yıllarda çocuklara, hatta bazen yetişkinlere şema gibi temel inanç beyanı niteliğindeki duaların ezberletilmesi için tehlikeli çabalar gösterildiğine dair kanıtlar söz konusudur.

Bu kuşkular zaman içinde tehdit ve işkence ile, su altında havasız bırakılarak, işkence makineleriyle elde edilen itiraflara dönüşmüş ve on binlerce *converso*'nun *auto-da-fé*'lerde, yani "inanç eylemlerine" mahkûm edilmesiyle ve haçı "kabul etmemiş olanlar"ın canlı canlı yakılmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak İspanya'ya özgü Engizisyonun 1480'de resmen faaliyet göstermeye başlamasından önce Yen-Eski nefretinin alevlerini besleyen şey *converso*'ların yeniden kötü yola saptıklarının veya etrafı kandırdıklarının kuşkusundan ziyade, toplumsal ve siyasi açıdan caka satmalarıydı. Bir dizi Kastilya kralının acizliği (IV. Enrique örneğinde gerçek anlamda iktidarsızlığı), "Kastilya Emniyet Sorumlusu" makamını ancak Yahudilerin ve *converso*'ların doğrudan desteğiyle muhafaza etmeyi başaran Alvaro de Luna gibi gözdelerin kurbanı olduklarını akla getiriyordu. Kastilya Yahudilerinin cemaat lideri Abraham de Benveniste'nin Luna'yla dostluğu, krallığın vergi tahsildarı ve gayri resmi hazinedar olarak rolü ve *converso*'ların kendilerine kralın maiyeti ve bürokratik seçkin sınıf içerisinde yer bulmuş olmaları Eski Hıristiyan asillerinin gözünde hakaretten farkı yoktu.

Luna Toledo'yu ziyaret edip şehre özel bir vergi uygulayacağını ilan ettiğinde eskiden Yeni Sinagog olan Santa Maria

la Blanca Kilisesinin çanları çalınarak Luna, Benveniste ve şehirdeki *converso* müttefiklerine karşı silah çağrısında bulunulmuş. Protesto gösterileri hemen başlamış ve Alcazar'ın valisi Pero de Sarmiento hem Toledo'nun sakinlerinden hem de civar köylülerinden derhal destek alan ayaklanmanın lideri olmuş.[331] Güruh, bir tüccar ve noter ailesi olan Cota ailesi gibi en ileri gelen *converso*'ların evlerine saldırmış. Yüzlerce ev yok edilmiş ve *juderia*'ya da saldırılmış. Krala da hakaretler yağdırılmış ve Toledo'da tam anlamıyla bir isyan patlak vermiş. Temmuz ayında, şehir yönetimi hâlâ isyancıların elindeyken, Sarmiento bir "Sürgün Kararı" yayınlamayı görev bilmiş ve kamusal görevlerde bulunan *converso*'ları, derilerinin altında Yahudilerin saf olmayan kanının olduğu (ve daima olacağı) gerekçesiyle uzaklaştırmış. "Sözümona *converso*'ların sapık Yahudi atalarının soyundan geldiğini, rezilliklerinden ve alçaklıklarından dolayı yasalar doğrultusunda Toledo şehrinde herhangi bir kamusal görevde yer almaya veya hakiki Hıristiyanlar üzerinde otorite sahibi olmaya uygun olmadıklarını ilan ediyoruz."[332]

Sarmiento'nun kan saflığı konusundaki bu beyanı Kilisenin vaftiz olan herkese eşit davranılması konusundaki öğretisini ihlal ettiğinden, Papa V. Nicholas, Sürgün Kararını derhal yasaklamış, ama artık olanlar olmuştu ve bir daha kökü kazınamayacak ırk ayrımı ilkesi artık kararlaştırılmıştı ve sonradan görüleceği üzere bir daha feshedilemezdi. 1467'de Toledo'daki *converso* ailelerinin üyelerine ve mülklerine yönelik bir saldırı girişimi daha olmuş, ama *converso*'lar bir

---

331 Norman Roth, 'Anti-Converso Riots of the Fifteenth Century, Pulgar and the Inquisition' (online, academia.edu.), 368 vd; A. Mackay, "Popular Movements and Pogroms in Fifteenth-Century Castile," *Past and Present* 55 (1972), 34.

332 Sürgün Kararının ırkçılık anlamındaki sonuçları konusunda bkz. John Edwards, "The beginning of a scientific theory of race? Spain 1450-1600," Yedida K. Stillman ve Norman A. Stillman (ed.), *From Iberia to Diaspora: Studies in Sephardic History and Culture* (Leiden, Boston ve Cologne, 1999) içinde, 180-3.

önceki ayaklanmadan ders aldıklarından arbalet ile düğümlü ipler dahil, Toledo yapımı müthiş bir cephanelik edinmişler ve savunma birliklerinin başına da Yüzbaşı Ferdinand de Torres'i getirmişlerdi.[333] Bu hazırlık hali ile yıllar boyu "*marrano*" domuzlara (o yıllarda icat edilen aşağılayıcı bir terim) yönelik maruz kalınan hakaretler, silahlı bir grup Toledo Katedralini istila ettiği zaman aşırı tepkiye yol açmış olabilir; katedral içinde başlayan arbedede dört rahip öldürülmüş, bunun sonucunda da kent çapında iç savaş patlak vermiş.

Silahlı istilacıların "Burası bir kilise değil!" şeklindeki sloganının amacı *converso*'lar için Toledo halkı veya rahipleri arasından destek bulmak değildi. Amaç tabii ki kilisenin rakiplerinin politikalarından dolayı hem kurumsal hem de fiziksel anlamda kolonileştirildiğini ifade etmekti. Ama kulağa, Hıristiyan âleminde dini inancın en yoğun şekilde hissedildiği yerlerden biri olan koro bölümünün hayranlık uyandıran ahşap oymaları dahil, bu kutsal mekânın reddedilmesi gibi gelmişti. *Converso*'ların sadakati konusunda zaten duyulan kuşkunun, yanlış hesaplanmış bu savaş narasından daha iyi bir kanıtı olamazdı.

Bu, yerel ölçekte saçma bir arbede değildi artık. Kastilya krallarının mezarlarının olduğu şehirde gerçekleşti ve *converso* seçkin sınıfın müttefikleri ile düşmanları arasındaki bu iç savaşın asıl sebebi, Kastilya'nın ve giderek oluşmakta olan İspanya'nın tarihi kimliğiydi. İktidarsız Kral IV. Enrique, Konstantinopolis'in Osmanlı Türklerinin eline düşmesinden bir yıl sonra tahta çıkmış olmasına rağmen, büyük ihtiyaç duyulan Hıristiyanlık misyonu duygusunu sağlayabilecek birisi değildi. İspanya'nın krallıklarının son Haçlı seferini, hakiki Haçı üstlenmesinin ön koşulu, ülkenin arındırılmasıydı. İsa'nın sancağının Konstantinopolis'in tozlarından kaldırılması için Müslümanlardan, Yahudilerden ve din değiştirmiş numarası yapan neredeyse-Yahudi-

[333] Yovel, *The Other Within*, 145-7.

lerden arındırılmış İspanya'nın göklerinde dalgalanmalıydı. Böylece Yahudi meselesi, kendini en Hıristiyan krallık olarak tanımlamak isteyen İspanya'nın kendi kimliğini oluşturma çabalarının merkezinde yer aldı ve Son Günlerin gelişini hızlandıracak bir sonraki araç haline geldi.

Tarihi açıdan büyük önem taşıyan bu anda halka hitap edenler arasında en etkili olanlardan Alonso de Espina gibilerinin mesajı, birliğin saflıkta yattığı kavramını temel alıyordu.[334] Salamanka Üniversitesinin rektörü olan bu Fransisken keşişin belagati çok güçlüydü ve kendisi kraliyetin günah çıkartma rahiplerinden biriydi; Espina'nın deyimiyle *misera Hispania* [zavallı İspanya], üstleneceği misyona, yani Son Günlerin başlaması ve İsa'nın İkinci Gelişiyle sonuçlanacak savaşa hiçbir şekilde uygun değildi. İblisler önünde engel teşkil ediyordu ve herkesin bildiği üzere Yahudiler de Şeytanla dosttu. Alvaro de Luna'yı ayartıp sonunu getirenler onlardı. Espina iflahı kesilmiş Luna'yla zaman geçirmiş ve hiç şüphesiz felaketine yol açan ihlallerini yüzüne vurmuştu. Hatta bakanı yalnız bırakmamış, infaza götürülürken bile son adımlarında ona eşlik etmişti.

Espina 1461'de yazdığı (ve sonradan Avrupa'nın dört bir yanında yayımlanacak olan) *Fortalitium Fidei*'de [*İnancın Kalesi*] Yahudilerin kuyu zehirlemekten komünyon ekmeklerine saygısızlık etmeye, çocuk kaçırmaktan öldürmeye kadar uzanan tüm şeytani faaliyetlerinin kapsamlı bir antolojisini derledi. Aslında Valladolid'de her zamanki gibi çocuk öldürmekle suçlanmış Yahudileri yok etme girişimlerinde engellerle karşılaşmıştı. Espina'nın Fransiskenlere bağlılığı önemliydi, çünkü bu tarikat Dominikanlara kıyasla daha militan ve daha saldırgan bir yaklaşım benimsiyordu; Espina Kastilya'nın dört bir tarafında ve özellikle cemaatinin ona daha büyük dikkatle kulak verdiği kuzeye yolculuk yaparak vaazlarında mesajını verdi. Söyledikleri oldukça basitti:

[334] *A.g.e.*, 149-51.

Papa III. Callixtus tarafından ortaya atılan yeni Haçlı seferinin gerçekleşmesi için önce krallığın tamamıyla arındırılması gerekliydi: bunun için hem Granada'daki Müslümanların hem de İspanya'nın dört bir tarafındaki Yahudilerin gönderilmesi lazımdı. Yahudiler kaldığı sürece insanların hakiki anlamda din değiştirmesi zordu, çünkü her tarafa yayılmış "Yahudileştiricilerin" kurbanı olacaklardı. Ancak Espina yine de *converso*'lar arasında sahte Hıristiyanları hakiki olanlardan ayırt etmeye yönelik bir Engizisyon kurulması için IV. Enrique'yi teşvik etti. Kral başlangıçta bu fikri benimsedi, Papa II. Pius da bir miktar tereddütten sonra (çünkü Roma dışında bu kadar büyük miktarda otorite bahşetmekten çekiniyordu) 1461'de bu projeye onay verdi, ama sonra kral fikrini değiştirdi.

Dolayısıyla İspanya'nın Yahudileri için ölüm çanlarının bir süredir çaldığı söylenebilir. Ama –beş yüz yıl sonra Almanya'da olacaklara benzer şekilde– eskiden beri bir bölgeye yerleşmiş ve çeşitli zorluklarla düşmanca bağırış çağırışlara alışmış bir Yahudi halkı kulaklarını bu gibi gürültülere kolaylıkla tıkayabilir. Ve İspanya'da ne kadar çok Toledo varsa, Aragon ve Kastilya'da, Yahudilerin yoğun olarak yaşamadığı başka yerler de vardı ve buralarda Espina'nın korkunç sürgün çözümünün çok yakın olduğuna inanmak çok zor olurdu. Tarihi masumiyete sahip bu yerlerden biri de Galiçya'nın kuzey batısındaki La Coruña'ydı.

III. Kimi Ateşle, Kimi Suyla

Genç Isaac de Braga'nın 1476'da siparişinin sonucunu ilk olarak gördüğünde ne hissettiğini zihnimizde canlandırmamız imkânsızdır. Oxford Üniversitesine, Bodleian Kütüphanesine gittiğinizde onun Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin ışıltılı sayfalarının önünde durabilir, şansınız varsa o sayfaları çevirebilirsiniz de, ama yine de Braga'nın bu eseri ilk gördüğü zaman hissetmiş olması gereken inanılmaz heyecanın ya-

nına bile yaklaşamazsınız. La Coruña bir taşra merkeziydi, bir limandı, ama Cadiz veya Lizbon ölçeğinde bir yer değildi. Ancak XV. yüzyılda bir ara, bu durgun yere, 1300 civarında Kâtip Samuel ben Abraham ibn Nathan tarafından yazılmış (kaval kemiğini kırdığını bile bu sayfalara kaydetmiştir), Fransız tezhipçi Joseph Hazarfati tarafından muhteşem şekilde resmedilmiş ve nefis mikrografisi Abraham ibn Gaon adında birisi tarafından yapılmış, "Cervera Kitab-ı Mukaddesi" olarak bilinen harika bir eser ulaşmış. Ya kâtibin deyimiyle "hayranlık uyandıran genç adam" ya da babası, "ruhu Cennet Bahçesinde huzur içinde yatsın, çok sevilen, merhum Solomon de Braga," bir eser siparişinde bulunurken Cervera Kitab-ı Mukaddesi'ni göz önüne almış olmalıdır.[335]

Cervera Kitab-ı Mukaddesi denen cennetten çıkma kitap çok yolculuk yapmış, XIV. yüzyıl sonlarında bir süre Cordoba'da kalmış, sonra La Coruña'ya ulaşmıştı ve belli ki Solomon başta olmak üzere Braga ailesi ona benzer bir esere sahip olmayı arzulamış. Hatta yeni kitabın kâtibi Moses ibn Zabara, Cervera Kitab-ı Mukaddesi'nde de bulunan, âlim David Kimchi'nin *Sefer Mikhlol* adlı, Kitab-ı Mukaddes'in İbranice gramerini konu alan inceleme yazısını da eserine dahil etmeyi uygun görmüş. Ancak o yazı ilgi çekici olmaktan o kadar uzaktı ki, Joseph Hazarfati Cervera Kitab-ı Mukaddesi'ndeki tezhip örneklerini sözdizimi kuralları ve benzerleriyle bağdaştırma iddiasında hiç bulunmadan bu sayfaları en yaratıcı kuş ve hayvan figürleriyle doldurmuş, Braga kitabının tezhipçisi Yosef ibn Hayyim de onu örnek almış. Braga Kitab-ı Mukaddes'in tasarımı birçok açıdan eskilere ait bir çekiciliğe sahip ise bunun nedeni kısmen hamisinin ve kâtibinin gele-

[335] Sed Rajna, "Hebrew Illuminated Manuscripts," 152-3. Bkz. Bezalel Narkiss ve Aliza Cohen-Mushlin'in Kennicott Kitab-ı Mukaddes'inin tıpkıbasımı için yazdığı giriş (Londra, 1985); ayrıca Narkiss, Cohen-Mushlin ve A. Tcherikover, *Hebrew Illuminated Manuscripts in the British Isles: Spanish and Portuguese Manuscripts*, cilt 1 (Kudüs ve Oxford, 1982), 153-9.

neğin dinamizmi konusunda bir şeyler söylemek istemelerinde yatar. Braga Kitab-ı Mukaddes'inin bir felaket öngörüsüyle yaratılmadığını hayal etmek güzel olurdu, ama hem umut hem de korku içeren o dönemin belirsizliklerinin Bragas ailesini, kâtiplerini ve tezhipçilerini Yahudiliğin güzelliğinin ölümsüzlüğünü göstermeye itmiş olması imkânsız değildir.

Her halükârda Yosef ibn Hayyim'in çalışması ne gözle görünür bir önsezi ne de dindar ağırbaşlılığın geleneksel kanonlarıyla sınırlanmıştır. Eseri altın ve gümüş, lapis mavisi ve karanfil kırmızısı gibi yoğun ve parlak renklerle ve canlı, şamatalı bir anlatımla ışıldar. Yunus, Büyük Balığın (İbraniceden kelimesi kelimesine tercümesi böyledir) ağzının içine düşer; sakallı Davut ihtişamlı tahtında oturur; ejderhalar ellerinden gelen kötülükleri yaparlar, sürülerle kedi de düşmanları farelerle savaşırlar.[336] Tezhipçinin eserin sonundaki künye sayfasındaki adı, bazıları oyun kâğıtlarından veya katedrallerdeki pikaresk oyma süslemelerden alınma bir sirk dolusu hayret verici akrobatik figürden oluşur. Ancak kiliselerin girişlerindeki oyma tövbekâr günahkârların tersine, Yosef ibn Hayyim'in çıplak kadın ve erkekleri sayfanın üzerinde sırıtarak, muzip bir edayla kıvrılıp eğilir. Bu Kitab-ı Mukaddes'in yaratılmasında rol alan herkes çok neşeli ve açık görüşlü olmalıydı.

Braga Kitab-ı Mukaddes'inin harika imgelerinin ilham kaynağını teşkil eden dini geleneklerde aynı açık görüşlülük söz konusu olmalıydı. Kitaptaki *menora*, bin yıl önceki Seforis sinagogunun mozaik zemininde olduğu gibi ışıldayan altındandır, ama kitaptaki aslan (hem Kastilya krallarına güvenin hem de Yehuda'nın anısının simgesi) Ahit Sandığının yanında şahlanmak yerine altında yatar. Ancak bazen Tapı-

[336] Hayvan imgelerinin bazılarının siyasi göndermeleri konusunda bkz. Marc Michael Epstein, *Dreams of Subversion in Medieval Jewish Art and Literature* (University Park, 1997), muhtelif yerlerde. Kogman-Appel, *Jewish Book Art*, 214, kedi ve fare motifinin Güney Almanya ikonografisinden kaynaklandığına inanır.

nak mekânı, daha çok Kuran'ın süslemelerine benzeyen biçimlerle çağrıştırılır, hatta Tevrat'ın bazı metinlerini çevreleyen ikiz tomarları İslam mimarisinin at nalı şeklindeki kemerlerle süslenmiştir ve tahayyül edilebilecek en mükemmel sentezi teşkil eder. Benzer şekilde, soyut örüntülerden oluşan halı sayfalar da Yahudi-Arap olduğu bilinen bir geleneğe aittir. Tezhip sanatının ilk döneminde Hıristiyan sanatçılarının uzmanlık alanına giren, ama XV. yüzyıla gelindiğinde Yahudi meslektaşlarının da usta olduğu hayvan kuş ve bitki imgeleri arasında gotik imgeler de bol miktarda bulunur.

İyi ki de böyle olmuş, çünkü hemen sonrasında Hıristiyan sanatçılarla Yahudi kâtipler arasında bu tür işbirlikleri İspanya'nın geçmişinde kalacaktı. 1474'ten beri birleşik İspanya'nın kral ve kraliçesi olan Aragonlu Ferdinand ile Kastilyalı Isabella 1483'te, Dominikan Vicente Ferrer ile Fransisken Alonso de Espina'nın Hıristiyanların zaferi için şart koştuğu, Yahudilerin İspanya'dan silinmesi planını gerçekleştirmeye karar verdi. Yakınlarda Yahudiler olduğu sürece Yeni Hıristiyanların daima Yahudiliğe dönmek isteyeceğine ve Kilisenin inançlarında bu kadar tereddüt eden Hıristiyanların varlığından dolayı korkunç bir tehdit altında olduğuna emin oldukları için Yahudileşme vebasının en çok bulaştığı eyalet olduğuna inanılan Endülüs'ten Yahudilerin tamamıyla sürülmesi kararını aldılar. Kısacası Yahudiler, Cordoba ve Sevilla gibi bin yıldır kök saldıkları şehirlerden kovuldular, parasız ve evsiz kaldılar. Ancak buralar aynı zamanda *convivencia*'nın, yani İslam ve Yahudi kültürlerinin, Arap ve Yahudi felsefelerinin, bilimlerinin ve edebiyatlarının müthiş bir şekilde bir arada üretildiği yerlerdi.

Ama zaten Yahudilerin Hıristiyanların zulmüne uğramasının nedeni kendilerini ayrı tutmaları değildi. Zulüm görmelerinin nedeni; tehlikeli derecede açık olmaları, kültürel göçebelikleri, istenmedik düzeyde yakın olmalarıydı. Hıristiyanlar onları uzak tutmaya karar verene kadar uzak veya ayrı değillerdi.

Ve Hıristiyanlar aynen böyle yaptı. Endülüs'ün dışında da, Ferrer'in 1412-1413'te ilan ettiği önlemlerde ve Toledo Sürgün Kararında öngörülen zalim kurallar, La Coruña dahil olmak üzere tüm Yahudi kentlerine acımasızca uygulanmaya başlandı. Yahudilerin uzun yıllardır yerleştiği ve bazıları sıkıntılı zamanlarda onlara koruma sağlamak amacıyla duvarlarla çevrili mahallelerden neredeyse bir anda –sekiz gün mühlet verilmişti– çıkması istendi. Yetkililer Yahudilere çoğu şehirlerin en yoksul ve sefil kısımlarında, kasti olarak dükkânlarından ve atölyelerinden uzakta yeni ikâmet bölgeleri tahsis etti. Amaç onları iflas ettirerek din değiştirmelerini sağlamak olduğu için Yahudiler, cemaat yapıları dahil olmak üzere, mülklerini ederlerinin çok altında, genelde değerlerinin yüzde 10'u civarında satmaya mecbur edilmişler. Böylece hem satış yaparken hem de yerleşmek zorunda kaldıkları yerlere ödedikleri yüksek paralardan dolayı hakları yenmiş. Bu plan, mimarları için iki amacı gerçekleştiriyordu: mümkün olduğu kadar çok Yahudinin mahvedilip din değiştirmeye zorlanması ve geri kalanların hem Eski hem de Yeni Hıristiyanlardan uzak durmasını dağlamak için çevrelerinin bir güvenlik kordonuyla sarılması. Aslında bu, içe doğru bir sürgündü. Ve tabii ki insanlık dışı bir aşağılamaya dönüştü.

La Coruña'da Isaac de Braga ile Toledo ve Cordoba, Saragossa ve Girona'da yaşayan Yahudiler muhtemelen yeni krallarından böyle bir şey yapmasını beklememişlerdi. Yeni Hıristiyan saray mensuplarının, bankerlerin ve bürokratların devleti devraldıklarına dair düşmanca iddialarla karşı karşıya kalması genelde zayıf kralların döneminde olurdu. Aragon ile Kastilya birleşince ve Ferdinand ile Isabella Luis de Santangel gibi *converso*'lara görünürde iyi davrandığından ve *rab de corte* [saray hahamı] (başhaham Abraham Seneor) gibi her zamanki Yahudi hekimler ve bankerler vergi tahsildarlığıyla görevlendirildiğinden, beklentiler her zamankinden daha iyimserdi. Sürgün ancak fanatiklerin hayalinde görebileceği bir şeydi. Krallık inatla teslim olmayan, kale gibi güçlü

Granada Krallığına karşı bir Haçlı seferi başlatmak üzereyken Yahudilerin parası olmadan ne yapabilirdi ki? Dolayısıyla, Isabella'nın günah çıkartma rahibi Tomas de Torquemada'nın görüşlerinin bilinmesine ve Espina'nın Yahudi çözümüyle korkutucu derecede benzerlik göstermesine rağmen, 1470'lerde kimse krallıktan ayrılmak için acele etmiyordu.

Papa 1478'de İspanya krallarına Engizisyon mahkemeleri oluşturmaları için izin verdiğinde, bu durum din değiştirmemiş Yahudiler arasında korkuya yol açmamıştır, çünkü bu mahkemelerin kapsamına asıl Yahudilerden ziyade kuşku altındaki Hıristiyanlar ve özellikle *converso*'lar giriyordu. Engizisyon mahkemeleri iki yıl sonra Sevilla'da işe koyulduğunda *converso*'lar derhal kitle halinde mahkemenin kapsamı dışındaki uzak kentlere ve köylere göç etmiş. Ama başlangıçta Yahudiler de kendi aralarında bölünmüş olabilirlerdi. Bir kısmı Yahudilikten ayrılan aile üyelerinin, dostların ve eski komşuların yanında olmayı seçerken bir kısmı, hatta çoğu din değiştirenleri affetmemiş, hatta Engizisyon süreci sırasında onları ele vermiştir. Papa IV. Sixtus 'tan izin istediklerinde Ferdinand ve Isabella dahil hiç kimse Engizisyonun ne kadar korkunç ve kendini kalıcı kılan bir yok etme aracı haline geleceğini öngöremezdi.

Engizisyon bir yargı egemenliğiydi, devlet içinde devletti Papa, Kraliyet ve kendi bürokratik düzenlemeleri dışında hiç kimseye karşı sorumluluğu yoktu.[337] Engizisyoncular ve sorgulama mahkemelerinin çalışanlarının yanı sıra, bu dehşet çarklarını yağlayan bürokratik işleri yürütmekten sorumlu

[337] Engizisyonun klasik tarihi için bkz. Henry Charles Lea, *A History of the Inquisition of Spain* (New York, 1906-7); ayrıca bkz. Cecil Roth, *Conversos, Inquisition and the Expulsion of the Jews from Spain* (Madison, WI, 1995); Henry Kamen, *Inquisition and Society in Spain* (Londra, 1985). Modern tarih literatürünün en önemli klasiği ve aynı anda hem müthiş bir araştırma, hem de son derece dokunaklı, edebi bir fars eseri için ise bkz. Haim Beinart, *The Expulsion of the Jews from Spain* (çev. Jeffrey M. Green), (Oxford ve Portland, OR, 2002).

devasa sayıda "tanıdıklar" söz konusuydu. Örneğin işkence uygulamaları dikkatle planlanmış o kadar çok düzenlemeyi temel alırdı ki, bu süreçten sorumlu olanlar tarihin ilk sistematik acı bürokrasisini teşkil etmiştir. Engizisyonun savunma ve korkutma amaçlı kendi minyatür orduları da vardı. Engizisyon Generali Tomas de Torquemada, özellikle bir engizisyoncu Zaragoza Katedralinde bir grup çaresiz *converso* tarafından öldürüldükten sonra, yanında atlı bölüğü olmadan hiçbir yere gitmezdi. Yahudiliğe döndüğünden kuşkulanılanlardan veya daha da kötüsü, Yahudiliğini etkin olarak sürdürenlerden, tövbe etmeyenlerden "tam" itiraf elde etmek için neredeyse sınırsız işkence izni verilmişti. Böylece hafiye devlet tarihe adımını attı: hizmetkârlar, aile üyeleri ve komşular korkutularak muhbir ve casus olmaya mecbur edilirlerdi. Manastırlarda bile keşişler ve rahibeler, komünyon ekmeği havaya kaldırıldığında yere baktıklarından şüphelendikleri, Göklerdeki Babamız veya Selam Sana Meryem dualarını söylerken bocalayanları ve hücrelerine çekildikleri zaman kim bilir neler söyleyen kardeşlerini ihbar ederlerdi. Yirimiyahu Yovel, bu süreçte bir ortaçağ kalıntısı değil de kötü niyetli bir modern kurumun tohumunu görmekte haklıdır.[338] Bu, insanlık dışı yönleri açısından yepyeni bir şeydi.

Engizisyon ayrıca Romalılardan beri görülmemiş bir şekilde, kitlesel eğlence niteliğinde halka açık cezalandırma gösterilerini icat etmiştir. *Auto-da-fé* günleri bayram günleri ilan edilirdi ki azami sayıda insan mahkûmların geçit törenini izleyebilsin; mahkûmlar yalınayak olup tövbe etmeyen ve Kiliseyle barışmayanlara giydirilen *sanbenito* adı verilen huni şapkaları ve şekilsiz cüppeleri giyerlerdi; bu giysiler yükselen alevlerle süslenmiş olurdu, çünkü Engizisyoncuların bu talihsiz insanlara sürekli hatırlattığı üzere, cehennemde sonsuza kadar yanmak yerine bu dünyanın alevleri arasında yanmaları daha iyiydi. Sıklıkla aralarında kral ile

[338] Yovel, *The Other Within*, 162.

kraliçenin de yer aldığı asiller bu karmaşık törenlere katılır, bayramlık atıştırmalıklar yer, koku dayanılmaz hale geldiğinde de burunlarına parfüm keseleri tutarlardı. Bazen sayıları yüzleri bulan sapkınların kemikleri de mezarlarından çıkarılıp onlar da yakılan bedenlere eklendiğinde şehirlerin havası bu iğrenç kokuyla nefes alınmaz hale geliyor olmalıydı.

Bazen Engizisyonun kurbanları genel anlamda "sapkın" olarak nitelendiğinde, sorgulamalardan işkencelere ve kurbanların dehşet verici bir edebi kelam ile seküler devletin cezalandırıcı kollarına "bırakıldığı" söylenen kitlesel cinayetlere kadar uzanan bu korkunç muamelelerin büyük ölçüde bir zamanlar Yahudi olanlara veya hâlâ Yahudi olduklarından şüphelenilenlere yönelik olduğu unutulur. İspanya'daki *auto-da-fé*'lerde canlı canlı yakılanlar arasında Lollardlar veya Katharlar yoktu. Engizisyon mahkemeleri, İspanya'daki Yahudi tarihinin temel, ayrılmaz ve korkunç bir unsurudur. Ve sürüp giden bu trajediler, zalimliği ve ihaneti istismar edip beslemenin yanı sıra, inanılmaz cesaret ve karşılıksız fedakârlık örneklerinin sergilenmesine de neden olmuştur. Sayısız muhbirin yanı sıra, Hıristiyan olmaya devam etmesine rağmen Hıristiyanlıkla "barışmakta" gecikenlere (ve hayatlarıyla aileleri ebediyen mahvolanlara) ve damgalanmış kadınlarla erkeklere Engizisyoncuların tuzaklarından kaçmaları için yardımcı olurken kendini tehlikeye atan ve sonuçta kaçınılmaz bir şekilde kendileri de yakılarak öldürülecek Diego Marchana gibi *converso*'lar da vardı.

Tasfiye sürecinin imalat hattının ardında Torquemada'nın kendininki başta olmak üzere müthiş bir enerji vardı. Engizisyonun elindeki imkânların ne kadar ilkel olduğu göz önüne alınınca dehşet, işkence, yalan ve adli cinayet dalgalarına kurban olanların sayısı, XX. yüzyılın insanları aşağılayan ve öldüren otokratlarını utandırmazdı: o yılın sonuna gelindiğinde sırf Sevilla'da, ayda bir düzenlenen *auto-da-fé*'ler yoluyla yedi yüz kişi öldürülmüştü; daha sonra ölüm makinesi kuzeye, Ciudad Real'e, oradan da Toledo'ya geçmiş,

orada da 1488'de bir günde kırk gibi rekor sayıda canlı bedenle birlikte yüz tane de mezardan çıkarılmış cesedin kemiklerini (ve bir şekilde kaçmayı başaranların suretlerini) tüketmişti.

Ancak Yahudilerin de olanları seyretmiş olması ve bazılarının kendilerini ilgilendirmediğine, kentlerin içinde, giriş ve çıkış için tek kapısı olan bölgelerde tecrit edildiklerine ve eski dindaşlarını "Yahudileştirmeleri" engellendiğine göre artık rahat bırakılacaklarına karar vermiş olması mümkündür. Bu gibi yanılgılar, hâlâ Granada'ya karşı zafer kazanılması için uğraşan ve kral ile kraliçenin nezaketle ve bazen ikiyüzlü bir samimiyetle davrandığı, Abraham Seneor gibi en üst düzeydeki Yahudiler açısından bile geçerli olabilirdi. Seneor, kraldan Yahudileri hedef alan en şiddet yanlısı vaazların yasaklanmasını ve *Pesah* bayramında *matzo* pişirme yasağını feshetmesini talep edecek kadar kendine güveniyordu. Hatta Seneor'un Torquemada'yla bile arası iyiydi ve onun talebi üzerine doğduğu köyde vergi muafiyeti elde etmişti! Ayrıca avukat, haham ve güçlü bir banker olduğu için, kralların ondan vazgeçemeyeceğine inandığı ve sürgün gibi kendilerini de mahvedecek bir eylemde bulunabileceklerini düşünmediği anlaşılıyordu. Ama fazla muhabbet işte böyle hayal kırıklıklarına yol açabilir.

1485'te Seneor'a bir başka ileri gelen olan Haham Isaac Abravanel katıldı; o da Portekiz kralının yanında benzer bir statüye ve göreve sahipken asilzadelerin düzenlediği bir komplo sonucu azledilmiş, can havliyle kaçmak zorunda kalmış ve sınırı geçtikten sonra kral ve kraliçeyle görüşmeyi talep etmiş ve kabul edilmişti.[339] Bu görüşme sonucunda savaşın finanse edilmesine faal olarak yardım etmesi karşılığında Endülüs'te uygulanan sürgünün krallığın tamamına yayılması gibi radikal bir olaydan kaçınabileceğine kalpten

[339] Benzion Netanyahu, *Don Isaac Abravanel: Statesman and Philosopher*, 5. baskı (Ithaca ve Londra, 1998), 26-41.

inandığı anlaşılıyor. O dönemde Ferdinand ile Isabella bile kararlarını tam olarak vermemiş olabilirler.

Ama kraliçenin günah çıkartma rahibi kesin kararını vermişti. Torquemada'ya göre Espina'nın doktrininin bir kolu –din değiştirenlerin tamamıyla arındırılması ve Kiliseyle tersine çevrilemez şekilde bir olmaları– diğer kolu, yani Yahudilerin toptan kovulması gerçekleşmediği takdirde anlamsız kalıyordu. Bu düşüncesi, garip bir şekilde de olsa, Yahudiliğin azmine ve ikna gücüne, devletlerin, güruhların ve vaizlerin onu maruz bıraktığı her şeyi, mecburi sürgünleri, kitapların ve insanların yakılmasını ve atlatma yetisine yönelik sessiz bir iltifattı. Bütün bunlar yok edilse bile, Yahudiliğin kendisi yok edilemezdi: kelimeleri bedenlerden ve parşömenlerden ayrı olarak, zehirli hava zerrecikleri gibi havada uçmaya devam ederdi sanki.[340]

Torquemada bile, ikinci adımın atılması için çok sabırsızlanmasına rağmen, Granada'nın düşüşünü beklemesi gerekebileceğini anlıyordu. İspanyol monarşisi savaşı finanse etmek için, Cenevizliler başta olmak üzere yeni kaynaklar keşfediyor olabilirdi, ama ordu o kadar büyüktü ki ve maliyeti krallığı o kadar zarara uğratıyordu ki, Yahudilerin parayı peşinen ödediği, gayet elverişli vergi tahsildarlığından kurtulmak büyük bir tedbirsizlik gibi duruyordu. Ama 1491 yılının kışına gelindiğinde, Granada'yı kuşatan ordu (artık Hıristiyan âleminin tamamını kapsama girişimi çerçevesinde VII. Henry'nin kayınbiraderi Rivers Kontunun komutasındaki İngiliz askerleri ile Fransız birlikleri de dahildi) 12.000 kişiye ulaşmıştı ve Kral Boabdil, büyük bir utanç içinde teslim olmayı ve İspanya'da İslamın sona erdiğini kabul etmek zorunda kaldı. Granada içinde Engizisyondan kaçmış binlerce Ya-

[340] Sürgün kararının nasıl geliştiği konusunda bkz. Maurice Kriegel, "The making of a decree," *Revue historique* 260 (1978), 49-90; Beinart: *Expulsion*, 5-54, ve "Order of the Expulsion from Spain, Antecedents, Causes and Textual Analysis," Gampel (ed.), *Crisis and Creativity* içinde, 79-95.

hudi ve Müslümanlara sığınınca atalarının inancına dönmüş *converso*'lar da vardı. Boabdil Müslüman tebaanın güvenliği için planlar yapmış, ama bunlar tabii ki artık büyük bir korkuya kapılmış olan Yahudiler açısından geçerli değildi.

İspanya'nın baştan başa Hıristiyanların hâkimiyetinde olmasını sağlayacak bir Haçlı seferini tamamlamanın yanında, Yahudilerin sürülmesi için o kadar yüce olmayan sebepler de vardı. Kralların yanında savaşta yer alan asiller, sürgün fikri için örnek alınan Plantagenet dönemi İngiltere'sinde olduğu üzere, aç gözlü Yahudilere borçlarının iptal edilmesi ihtimali karşısında büyük mutluluk duyacaktı. Krallar da, emlak başta olmak üzere, el koyacakları ve satacakları her şeyin değerinin, Yahudilerin sağladığı vergi gelirlerinin kaybından çok daha yüksek olacağını hesaplamışlardı ve haklıydılar. Hekimlerin, esnafın, güvenilir borç kaynaklarının aniden ortadan kaybolması karşısında endişelenebilecek, böyle alçakça düşüncelere kapılabilecek ürkek, aşağılık bireyler olabilirdi. Onlara da aralarında Yahudilerin sırf var olmasının bile bir suç teşkil etmekle kalmadığını, ölümcül bir tehdit de oluşturduğunu hatırlatmak lazımdı.

Dolayısıyla her zamanki gibi, bir çocuğun kaçırılıp öldürüldüğüne dair bir yalan uydurulmuş, çünkü işin içinde bir cesedin olmaması, suçun işlendiğinin kesinliği açısından bir engel teşkil etmezdi.[341] Benito Garcia adlı, yün yıkamak ve taramakla uğraşan gezgin bir *converso*, üstelik bir hac yolculuğundan dönüşte, Engizisyon tarafından Toledo yakınlarındaki La Guardia'da yakalanmış ve çantasında bulunan, yarısı kemirilmiş, kutsanmış bir komünyon ekmeği, kutsal olana saygısızlık komplosunun kesin kanıtı sayılmış. Geriye bir tek, ondan ve on kadar Yahudi ile *converso*'dan her zamanki yoğun ve verimli yöntemler yoluyla bir itiraf elde etmek kalıyordu. Yahudilerden biri olan Yucef Franco hapishanede Garcia'nın hücresinin üstündeki hücreye konmuş ve

[341] Yovel, *The Other Within*, 179-80.

aralarındaki konuşmaların dinlenebilmesi için tavana bir delik açılmış. Haham kılığında bir keşiş, Franco'yu ziyaret ederek suç işlediğine değil, o suçla suçlandığına dair bir "itiraf" elde etmiş. Bir çocuğun Toledo'nun bir sokağından kaçırıldığına, çarmıha germe numarasıyla işkence edildiğine, sonra da dağlardaki bir mağaraya götürülüp kalbinin kara büyüde kullanmak üzere kesilip çıkarıldığına dair korkunç bir hikâye kurgulanmış. Bu hikâye, halkı öfkeye kışkırtmaya ve hem *converso*'ları hem de Yahudileri aynı kötü niyetli, kanlı komplonun parçaları olarak göstermeye yönelik bütün unsurlara sahipti. Hâlâ bulunmamış olan çocuk "El Niño de La Guardia" [La Guardia'nın çocuğu] lakabıyla bilinir olmuş, hatta o civarlarda günümüzde bile öyle bilinmeye devam eder. Halk arasında öyle büyük kıyamet kopmuş ki, kral ile kraliçe bu karışıklığın korkunç bir yıkıma yol açmadan, düzenli ve verimli bir şekilde kontrol altına alınması için bir sürgün kararının gerekliliğine emin olmuşlar.

Böylece 31 Mart 1492'de, dört yüz yılı aşkın bir süre önce Joseph ibn Naghrela tarafından tasarlanıp inşasına başlanan ve Isabella ile Ferdinand'ın Boabdil'e karşı kazandıkları zaferden sonra aylarca şenlik düzenledikleri sarayda karar alındı. Yayımlanan uzun sürgün kararında Yahudilerin Yeni Hıristiyanların inancını değiştirmeye çalışmaktan vazgeçirmek imkânsız olduğu ve Yeni Hıristiyanlar, Engizisyonun tüm çabalarına rağmen eski inançlarına dönmeye devam ettiği için, Kilisenin birliğinin ve saflığının Yahudilerin varlığına daha fazla müsamaha gösteremeyeceği açıklandı. Ayrıca Yahudiler Hıristiyan dininin ilkelerini aşağılamaya ve istismar etmeye devam ettikleri gibi, La Guardia'daki çocuğun savunmasız bedeninin tabi tutulduğu korkunç işkencelerden de görüldüğü üzere, çok daha kötüsünü de yapma kabiliyetine de sahiptiler. 2 Temmuzdan önce, yani üç ay içinde, krallık sınırları içindeki tüm Yahudilerin gitmiş olması ve krallığın sadık tebaasının Yahudilerin gidişine hiçbir şekilde zarar vermemesi, onları engellememesi gerekiyordu. Yahudiler yanla-

rında altın veya gümüş veya nakit para (zaten başka türlüsü yoktu) veya değerli taş veya dinlerine özgü olanlar dahil, değerli eşya götüremeyecekti. Dolayısıyla Tevrat taçlarına, zırhlarına, tomarların *rimmonim* süslerine, gümüş parmaklara ve tabii ki bütün bunların bir parçası olduğu sinagoglara kraliyet el koyacaktı ve bütün bunlar eritilecekti. Ayrıca Yahudilerin yanlarına at, hatta katır almaları da yasaktı, aksi takdirde ülke çok sayıda şerefli yük hayvanını kaybetmiş olurdu. Yahudilerden yaşlı ve hasta olanların taşınması için arabalar eşeklerle çekilebilirdi. İbranice kitaplarını yanlarına alabilirlerdi, böylece ülke Tanrı'ya hakaretlerle dolu, iğrenç Talmud'dan ve diğerlerinden kurtulmuş olacaktı. Geride bırakılanlar da tomarlarla birlikte yakılacaktı.

Nedense bu emirnamenin halka duyurulması bir ay kadar geciktirilmiş ve bu arada Seneor (Isabella'nın gençlik yıllarında ona bağlılığı sayesinde çeşitli yüksek makamların yanı sıra huzuruna çıkmayı da başarmış) ile Abravanel özellikle Ferdinand'ı kararından vazgeçirmeye çalışmışlar. Merhamete davet ve milli çıkar argümanları işe yaramayınca Abravanel para önermeyi denemiş ve 30.000 düka altını gibi devasa bir miktar önermiş. Halk arasında yaygın olan bir efsaneye göre tam kral tereddüde düşerken Torquemada salona dalmış ve yere bir çarmıh fırlatarak Ferdinand'ı Yahuda'nın otuz gümüş para karşılığında İsa'ya ihanet edişini tekrarlamak üzere olmakla suçlamış ve kınamış. Başka bir efsaneye göre ise amansız bir fanatik olan Isabella, kralın tereddüdünün damarlarında akan Yahudi kandan kaynaklandığını söyleyerek onu kışkırtmaya çalışmış (kralın anne tarafındaki soyunda gerçekten de bir *converso* varmış).

Aslında Ferdinand sürgün konusunda kraliçe ve Engizisyon Başkanı kadar kararlıydı. Nisan sonunda kraliyet tellalları ve habercileri trompetler eşliğinde İspanya'nın büyük şehirlerinde ve kasabalarında emri duyurmak için halkı topladı. Cemaatlerine dayatılan bu ölüm emri karşısında Yahudilerin hissettiği dehşeti, umutsuzluğu, korkuyu ve eziyeti,

ben dahil hiçbir tarihçi yazının incelikli kuralları yoluyla ifade edemez; Yahudilerin "İspanya'daki Kudüs" olarak gördüğü cemaatlerde dilleri Ladino'ya dönüşmüş ve gelişmişti; hahamlar incelemelerini yürütmüş ve yazılarını yazmıştı; litürjik şarkıları ve aşk şarkıları bestelenmiş ve icra edilmişti; hamur yoğrulmuş, tatlılar pişirilmişti; *Purim* ve *Simçat Torah*'ta kutlama yapılmıştı; sünnet törenlerinde şarap içilmiş, damatlar ve gelinler *huppah*'nın altında durmuş ve *ketuba*'yı, yani çiçeklerle süslü Aramice evlilik sözleşmesini imzalamıştı; hekimler her dinden hastalarına iksirler getirmiş, onları rahatlatmıştı; kâtipler ve tezhipçiler insanlığın sonsuz yaratıcı gücüne, Soria'ya, Segovia'ya, Burgos'a, Toledo'ya, Salamanka'ya, Zaragoza'ya, sevgili Girona'ya, Halevi'nin doğduğu Tudela'ya tanıklık eden şeyler üretmişti ... hepsi boşalacaktı ve sürgünde Yahudiler kendilerine yuva edindikleri bu sürgünden de sürülecekti. Ve Yahudiler korkunç ağıtlarında nihai olarak kovulmaları için belirlenen tarihin (çünkü kral büyük bir cömertlikle son günü Temmuz sonuna ertelemişti) Av ayının yedinci günü, yani hem Birinci hem de İkinci Tapınakların yok edilişinin anıldığı büyük oruçtan iki gün öncesi olduğunu ifade ettiler. Şimdi de, Romalılar onlara taş fırlatmak için geri gelmişler gibi, kültürlerinin tapınağı da nihai olarak yıkılıyordu.

Korkunç bir umutsuzluğun yanı sıra bir panik dalgası da yayıldı. İnsanlar evlerini, dükkânlarını, atölyelerini, bahçelerini, bostanlarını, bağlarını, zeytinliklerini; kısacası el konmamış her şeylerini satmak için çılgınca bir çabaya giriştiler. Endülüs sürgünü örneği, Sefaradların merhametten yoksun suistimalden ve fırsatçılıktan başka bir şey beklememeleri konusunda uyarı niteliğinde olmalıydı. Sattıkları mülklerin değerinin yüzde 10'unu alanlar şanslıydı, ama tabii o parayı Navarre'ye veya Portekiz'e veya kendilerini kabul edecek denizaşırı ülkelere giderken sınırlardan geçirmenin yolunu bulmaları gerekiyordu. Bu emirname İspanya'nın hâkimiyeti altındaki Sicilya ve Sardinya gibi yerlerin cemaatle-

ri için de geçerliydi tabii ve buralar artık sığınılacak yerler olmaktan çıkmıştı. Her türlü mahrumiyet ve evsiz kalma tehlikesi karşısında en az 40.000 Yahudi din değiştirip 1391'deki ayaklanmalardan ve katliamlardan sonra Hıristiyan olmayı seçen 100.000 kişiye katılmaya karar vermiş. Aralarında, tarihte ilk defa olmasa da, saray mensubu Yahudilerin en ileri gelenleri de yer almış. Temmuz 1492'de başhaham Abraham Seneor'un kendi oğlu Melamed (hoca!) Meir'le birlikte Guadalupe Manastırında, vaftiz annesi ile babası kral ile kraliçenin huzurunda vaftiz edilmiş ve seksen yaşındaki haham Ferran Perez Colonel adını almış.

Abravanel değişik bir yol seçmiş ve birçok sürgünle doğrudan konuşma imkânı bulan Giritli Khania Başhahamı Elijah Capsali'ye göre Isabella'ya sitem dolu bir mektup yazmış ve Yahudiliğin sonuna yol açacak bu merhametsiz zulüm eylemini alırken sergilediği kibirden dolayı onu kınarken "aslanlar gibi görüşünü savunmuş." Kraliçenin sürgün kararını kendisinin değil, Tanrı'nın verdiğine dair cevabı karşısında da Abravanel ona, sürgün kararları alarak Yahudi tarihine son vereceğini ve bu ulusun Tanrı'larıyla ahitlerini bitireceğini sanan, eski çağlara kadar uzanan birçok imparatorluğu göz önüne alıp almadığını sormuş. O imparatorluklar ortadan kalkarken Yahudiliğin var olmaya devam ettiğini ve mesihin getireceği kefareti görene kadar var olacağını bilmiyor muydu? Ve Yahudilerin çektiklerinin, olanlara dayanma konusunda onları daha da kararlı kıldıklarını, Yasanın kelimelerini ebediyen zihinlerinde ve kalplerinde taşıdıklarını bilmiyor muydu?

Yaz ortalarına gelindikçe ve son gün yaklaştıkça Sefaradlar ellerinden gelen her şekilde limanlara ve sınırlara ulaşmaya çalışmışlar.[342] Emirnameye göre 31 Temmuzdan sonra kral ile kraliçenin topraklarında din değiştirmeden bulunmanın

[342] Yahudilerin hem doğdukları kentleri terk ederken hem de son gün den önce İspanya'dan ayrılırken izledikleri güzergâhlar ve başlarına gelenler konusunda bkz. Beinart, *Expulsion*, muhtelif yerlerde.

cezası ölümdür. Dolayısıyla ülkeden acilen ayrılmak lazımdı. Cadiz'e veya kuzeydoğudaki Navarre veya batıdaki Portekiz sınırına giden yollarda çeşitli tehlikeler olduğundan birçoğu aileleriyle, komşularla ve sinagogdan tanıdıkları insanlarla beraber konvoylar oluşturmuş. Ağır ve hantal arabalara birkaç sandalye, bir sandık dolusu giysi, özellikle deniz yoluyla yolculuk yapılacaksa tencereler ve değerli kutsal kitaplarla dolu çuvallar yüklenmiş, yaşlılarla çocuklar bindirilmiş. Eşekler eşek hızında yürümüş tabii, ama her halükârda İspanya Yahudilerinin büyük kısmı ülkeden yayan ayrılmış. Bu da hem eşkıyalara hem de onları istismar etmeye uygun konumda çeşit çeşit insanların tuzağına düşmelerini kolaylaştırmış; yanlarında getirdikleri birkaç eşya dışında hiçbir şeyleri olmamasına rağmen sınır muhafızlarına (her iki tarafta) rüşvet ödemek zorunda kalmışlar. Limanlara ulaştıklarında ahlaksız kaptanlarla sıkı pazarlıkların yürütülmesi gerekliydi ve Yahudiler gemilere binmeyi beklerken geceleri tarlalarda geçirir, yerel eşkıya çetelerinin hedefi haline gelirlerdi.

Bu görüntüler sıradan hale gelene kadar yerel halk da evlerinden ve tarlalarından gelip yol kenarında sıra haline dizilip İspanya'nın kavurucu yaz sıcağında kıyıya ve Portekiz'le sınıra doğru ilerlemeye çalışan bu uzun kortejleri seyrederlerdi. Ayaklanmalar sırasında Yahudilerin peşini bırakmayan çığlık çığlığa lanetlemelerin ve ölüm çağrılarının tersine, bu sefer halk sessizdi, şaşkınlık içindeydi. Rahip Andres Bernaldez gibi amansız bir Yahudi düşmanı bile, son derece eziyetli bu süreç sırasında birçok Yahudinin sergilediği vakar ve güç karşısında beklenmedik bir şekilde duygulandığını kabul etmiş.

> Yahudiler yollar boyunca ilerlemiş, tarlaları aşmış ... büyük eziyet ve talihsizlik çekmişler, bazıları düşmüş, bazıları ayakta kalmış, bazıları ölmüş, bazıları doğmuş, bazıları da hastalanmış ve hallerine üzülmeyen, gittikleri her yerde onlara vaftiz olmaları için yalvarmaya tek bir Hıristiyan kalmamış; Yahudilerin bazıları, sefalet içinde din değiştirip

kalmaya karar vermiş, ama bunların sayısı çok çok azmış, hahamlar da Yahudileri teşvik etmek için sürekli uğraşmışlar, halka moral vermek için kadınların ve genç kızların şarkı söyleyip tef çalmasını sağlamışlar.[343]

Böylece Sefaradlar kulaklarında harika müzikleri, İspanya'dan ayrılmışlar. Peki ama neden hahamlar özellikle kadınlardan şarkı söylemelerini istemişler? Çünkü bu da tabii ki bir sürgündü, Yahudiler Mısır'da köle olmaktan kurtulduğu zaman Tanrı'nın yaptığı gibi, Tanrı'nın verdiği yeni bir yola çıkış emriydi. Ve *Seder* masasında oturmuş ve tezhipli *Haggadah*'lardan birini görmüş olan tüm kadın, erkek ve çocukların bildiği gibi, İsrailliler Kızıldeniz'i güvenli bir şekilde geçtikten ve Firavunun orduları su altında kaldıktan sonra o yolda Musa'nın kız kardeşi Meryem şarkı söyleyip dans etmişti. Bernaldez müziği ve hahamların, Tanrı'nın bu sefer de mucizeler yaratacağını ve onları kölelikten kurtarıp Vaat Edilen Topraklara götüreceğini dediğini duymuş.

O müzik Selanik'te ve Tunus'ta, İzmir'de ve İstanbul'da, Venedik'te ve Khania'da tekrar tekrar duyulacaktı. Çalmaya daha yeni başlamıştı.

IV. Yeryüzünün Sonu

Kanarya adalarının epey güneyinde, Cresques Abraham'ın Jaume Ferrer'in küçük teknesini büyük bir iyimserlikle Altın Nehrinin ağzına doğru yol alırken tasvir ettiği yerin ötesinde, tehlikeli akıntıların gemileri dönülmez noktalara sürüklediklerini anlatılan Bojador Burnunun da ötesinde, okyanusun orta yerinde, 1470 yılında Portekizli denizciler tarafından keşfedilen ve São Tomé adı verilen, bir kalkan volkandan ibaret büyük bir ada vardır. Hangi enlemde yer aldığının kesin olarak belirlenmesi için, o adaya doğru yol alan geminin kaptanı, Kraliyet Şövalyesi Alvara da Camin

[343] *A.g.e.*, 523-4.

ha'nın, aslen Salamankalı olup artık Lizbon'da yaşayan ve Portekiz monarşisinin imparatorluk iddiası açısından son derece faydalı olan Haham Abraham Zakuto'nun astronomi çizelgelerinden yararlanması gerekirdi. Yanardağ söneli çok uzun zaman olduğundan lav kayalarının üstü gür bit tropik bitki örtüsüyle kaplanmıştı ve Portekizliler bu adaya gelene kadar burada insan yaşamıyordu. Yağmur ormanlarının ve Atlantik okyanusunun kıyısına kadar inen tepelerin üzerinden zeytin renkli ibisler, tropik kuşlar ve çaylaklar uçardı ve orada, kayalarla ormanların arasında, 1494 yılında bir zamanlar Yahudi çocukları olan yüzlerce (bazılarına göre binlerce) insan yaşardı. Birçoğu Müslüman hâkimiyetindeki Granada'da doğmuş ve büyümüştü, Granada İspanyollar tarafından yeniden fethedildiğinde de oradan derhal sürülmüşlerdi. Bir kısmı Kastilya'dan sürülenlere katılmış, Kral II. João'nun daveti üzerine Portekiz sınırını geçmişti. Ama bu davetin de tamamıyla çıkar temelli olduğu ve bazı şartlara bağlı olduğu anlaşılmıştı. Portekiz kralının krallık açısından ekonomik fayda sağlayacağına inanarak seçtiği 630 aile dışında İspanyol Yahudilerinden geriye kalan 80.000 kadar kişi sekiz ay sonra yeniden yola çıkacak ve kısa süreli sığınma ayrıcalığı karşılığında ve Portekiz'den ayrılma hakkını elde edebilmek için büyük miktarlar ödeyecekti.[344]

Aylar süren yolculukları sırasında yasal ve yasa dışı soygunlara maruz kalan bu Yahudilerin büyük kısmı böyle paralar ödeyecek durumda olmadığından II. João onları kendi şahsi köleleri ilan edip, asilzadelerinin ezeli hizipçiliğini armağanlarla yumuşatmak amacıyla, üstleri başları pespaye halde olmalarına rağmen meşhur zihinleri sapasağlam olan bu Yahudi esirleri onlara dağıtmış. Kendine sakladığı

[344] Francois Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims of Portugal: King Manuel I and the end of Religious Tolerance* (1496-7), (Leiden ve Boston, 2007): Sao Tome çocukları konusunda s. 130-1; çocukların yakalanması, anne ve babaları ile diğer yetişkinlerin zorla din değiştirmesi konusunda s. 210-26.

birçoğu arasında, anne babalarından alınıp São Tomé'ye bir koloni oluşturmak için gönderilen çocuklar varmış. Derhal din değiştirip adanın Hıristiyanlaşmasını sağlayacak, ayrıca oraya götürülecek Afrikalı kölelerle üremeleri sağlanarak, yirmi yıl kadar sonra özgürlüklerine kavuşturulacak sadık, dindar, girişimci bir melez nüfus oluşturacaklardı.

Ama tabii hayatta kalırlarsa. Adaya varan ve çeşitli hastalıklardan, açlıktan ve zorluklardan dolayı (ama önceden korku salan, vahşi "*lagarto*" timsahlarından değil) ölmemiş olanları kesin bir şekilde tespit etmek imkânsızdır. XVI. yüzyılda yaşamış bir tarihçiye göre sayıları iki bin kadardı ve bunların sadece altı yüzü hayatta kalıp yetişkinliğe ulaşmıştır, ama onları adaya götüren gemilerin boyutları göz önüne alınınca, çocuklar küçük yaşta ve küçük boyutta olsa da, bu sayı fazlasıyla yüksek görünür. Götürülenler birkaç yüz çocuk olmalıydı; adada kalıp minyatür bir sömürge toplumu kurdukları, şekerkamışı ve dünyanın en iyi çikolatasının yapıldığı kakaoyu ektikleri doğrudur. Ve onlar da, Mayorka'nın *chuetas*'ları gibi, genlerinde kökenlerinin silinmez kromozomlarını taşırlar.

João 1495'te varissiz olarak ölmeden önce, İspanyol komşularına benzer şekilde, krallığındaki Yahudiliği tamamıyla ortadan kaldırma kararı aldı. Ancak Yahudiler doğru düzgün birer Hıristiyana dönüştürüldükten sonra, hırslı Portekiz monarşisi için büyük önem taşıyan iki şey, yani denizcilik bilimi ve evrensel ticaret açısından son derece faydalıydılar. Bu durumda yapılacak şey, dinlerini ortadan kaldırmaktı. Böylece İspanya'da da olduğu üzere, tüm sinagoglar ve *yeşiva*'lar kapatıldı ve Yahudilerin bedenlerinin değil, Portekiz'e o ana kadar hiç aşina olmadığı yeni matbaa sanatını getirmiş olmalarına rağmen, kitaplarının yakılması için emir verildi. 1493'te ülkede kalan Yahudilerden bütün Kitab-ı Mukaddes'lerini, dua kitaplarını, Talmud'larını, tefsir ve felsefe eserlerini, ayrıca *tefillin* kutuları ve kapı dikmeleri için *mezuzot* gibi İbranice kelimeler içeren, ayinlerle bağlantılı tüm

eşyalarını yok edilmeleri için Lizbon'daki Büyük Sinagog'a getirmeleri istendi. Birçoğu için İspanya'dan çıkarmalarına izin verilen, İbranice kitaplarla dolu sandıklar ve çuvallar, kaybettikleri her şeyin, evlerinin, bahçelerinin, dükkânlarının, paralarının ve ülkelerinin tek tesellisiydi. Bu eşyaları şartlar ne olursa olsun, sürgün yolculukları boyunca dere tepe geçerken bile muhafaza etmeyi başarmışlardı. Şimdi de kelimelerin dünyası ellerinden alınıyordu. Haham Abraham Saba, bir Yahudinin "kitaplarını sevdiği" ve onları bırakmak istemediği için deri bir kırbaçla acımasızca dövüldüğüne tanık olmuş. Haham korku içinde kendi en değerli eşyalarını kentin dışına taşıyıp yaşlı bir zeytin ağacının içi oyuk gövdesinin içine saklamış. Kitaplarını çok seven ve onları kurtarmayı başaran Yahudiler arasında yer alan Isaac de Braga, yanında bir kutu içinde keçi derisi kaplı hazinesiyle La Coruña'dan Lizbon'a gitmiş. Eğer kalsaydı veya daha da kötüsü vaftizmi kabul ederek İspanya'ya dönen binlerce başka Yahudi gibi davransaydı, sınırda el konan kitapları yakılacaktı ve dünya tezhipli İbranice kitapların en güzelini kaybedecekti.

Bu olanlar, Portekiz krallarının yeni ve istenmeyen Yahudi nüfusuna yapabileceklerinin en kötüsü değildi. II. João'nun halefi Manuel, selefi gibi, krallığın Yahudilerin gönderilmesinden mi yoksa kalmalarından mı daha çok fayda göreceği konusunda ikilemdeydi, ama her halükârda dinlerinin ortadan kaldırılması gerektiğine inanıyordu. Bu konudaki kararını kraliyet evlilik politikasına bağlı olarak aldığı anlaşılıyor, çünkü Ferdinand ile Isabella, adı yine Isabella olan, dul kalmış kızlarıyla evlenmesi için Yahudilerin sürgünü kararının İber yarımadasının tamamına yayılmasını şart koşmuştu. Aksi takdirde iki ülke arasındaki sınırın geçirgen olmasından dolayı Yahudiler İspanya'ya gizlice geri dönebilirdi. Zaten Portekiz'de sefil bir hayat sürmek zorunda kalan binlerce Yahudi, İspanyol krallarının Kasım 1492'de yayımladığı ilave bir emirnameden istifade ederek vaftizmi kabul edip İspanya'ya dönmeye karar vermişti; bu, memnuniyet verici bir sonuç olabilirdi, ama aynı

zamanda *converso*'ların sadakatinin hakiki olup olmadığına dair zaten var olan endişelere yenilerini katıyordu.

Portekiz'den sürgün için 1497 yılında bir tarih belirlenmiş olmasına rağmen, Manuel mal varlığı kaybı konusunda çok endişelenmeye devam ediyordu. Yahudilerin topluca Hıristiyanlığı kabul etmesini, dolayısıyla da onları kovma ihtiyacına gerek kalmamasını sağlayacak henüz denenmemiş başka bir yol olamazdı. Belki de bu fikri São Tomé'ye gönderilen çocukların kaderinden almıştı. Yahudi ailelerin *Pesah* Bayramı öncesi evlerini mayalı hamurdan arındırdıkları ve hazırlık yaptıkları gece askerler Evora'da ve Portekiz'in diğer şehirlerinde toplanmış olan Yahudilerin evlerini basarak iki yaş ve üzeri tüm çocukları çaresizce yalvaran anne ve babalarının kollarından zorla almışlar. Böylece mayalı hamurun mum ışığında neşeyle aranışı, çocukları aramaya dönüşmüş. Olanların hikâyesini Girit'e gelen *Marrano*'lardan[345] duyan Elijah Capsali, askerlerin "evlerin köşe bucaklarında bile" çocuk ve bebek aradıklarını yazar. İlk *Seder* gecesinde gelip "Yahudilerin hazinelerini ellerinden aldılar. Çocuklar alınıp götürüldü ve onları bir daha gören olmadı."

Telaş içinde binlerce anne-baba Lizbon'a getirilmiş ve onlara belirlenen tarihte gönderilecekleri söylenmiş. Bazıları bu fırsattan yararlanarak çocuklarının serbest bırakılması için yetkililere, hatta krala yalvarmış. Bu sefalete tanık olan, vaftiz olmuş gizli bir Yahudi olan ve *Shebet Yehuda* adlı, bu zulüm dönemini konu alan bir tarih eseri yazan Solomon ibn Verga, altı çocuğunu kaybeden ve Kral Manuel Pazar ayininden sonra kiliseden ayrılırken ona çaresiz bir halde başvuran bir anneden söz eder. "Kadın kraldan merhamet diledi ve kendini atının ayaklarının önüne atarak en küçük çocuğunun kendisine iade edilmesi için yalvardı, ama kral ona kulak asmadı... Kral hizmetkârlarına 'kadını gözümün önünden uzaklaştırın' diye

[345] (İspanyolca) Hıristiyanlığı kabul etmiş görünüp aslında kabul etmemiş Yahudilere verilen isim –çn.

emretti, ama kadın daha da yüksek sesli çığlıklarla yalvarmaya devam etti, hizmetkârlar da onu azarladı, ama kral 'Bırakın onu, yavruları alınan bir dişi köpek gibi olmuş' dedi." Başka bir çoğunun adı, yürek parçalayıcı, sonu gelmez bir envanter gibidir: Isaac de Rua ile karısı Velida'nın elinden alınan sekiz yaşındaki Jacob'a Jorge Lopes adı verilmiş; Şemtob Fidalgo ile karısı Oraboe'nin elinden alınan iki buçuk yaşındaki kızı Reina'ya Gracia, sekiz yaşındaki Abraham'a George adı verilmiş; Jacob Mankhazina'nın dul karısı Estrela'nın elinden alınan dört yaşındaki kızı Cinfana'yı belirsiz bir süre boyunca ayakkabı tamircisi, Hıristiyan bir komşuları evlat edinmiş.

Sürülmek üzere olduklarına ve bir anlamda kurtulacaklarına inanan binlerce Yahudi (tarihçi Damiao de Gois'e göre 20.000, ama bu sayının doğru olması zor) eski bir saraya tıkılıp aşırı kalabalık, havasız ve tuvaletsiz şartlarda bekletilmiş. Manuel'in amacı insanları olabilecek en korkunç hapis şartlarına maruz tutarak ve aileleri parçalayarak onları din değiştirmeye mecbur etmekti, Yahudileri ülkeden ayrılmaya zorlamak değildi. Ara sıra iki üç günlüğüne susuz ve gıdasız bırakılmalarını emrederdi. Toplama kamplarının bu ilk versiyonunda kapana kısılan insanların tek kurtuluş umudu din değiştirme yoluydu. Açlıktan ölmek üzere, hasta Yahudileri muhafızlar içlerinden geldiği gibi döver, ancak bu eğlenceden sıkılınca bırakırlardı. Çok sayıda insan bu muameleler sonucunda ölmüş, hayatta kalmayı başaranlar da saçlarından tutularak vaftiz çeşmesine sürüklenmişler; bazıları zorla Hıristiyanlığı kabul ederken dua şallarına sarılırmış.

Bu kaderden kurtulmayı başaran İspanyol Yahudilerden biri, astronom ve Talmud âlimi Haham Abraham Zakuto'ydu.[346] Yerleşim imkânı olmasa da en azından iyi niyetle karşılanma umuduyla Portekiz'e geçen on binlerce Yahudinin arasında yer alıyordu. Hem o döneme kadar deniz yolculukla-

[346] José Chabás ve Bernard R. Goldstein, "Abraham Zacuto: Supplemental Note for a Biography," *Astronomy in the Iberian Peninsula* (Darby, PA, 2000) içinde, 6-11.

rında kullanılan ahşap aletlere kıyasla daha doğru sonuçlar veren bakır bir usturlap icat ettiği hem de, daha da önemlisi, Salamanka Üniversitesinde ders verdiği dönemde *Ha hibbur ha-gadol* adını verdiği, güneşin, ayın ve gezegenlerin konumlarını o güne kadar görülmemiş bir hassasiyetle ölçen bir takvim geliştirip İbranice yazdığı için zaten tanınan biriydi. Yahudi ilmi böyle bir şeydi ve bu disiplin Kumran'da gökyüzünü gözlemleyenlere kadar uzanıyordu; bu buluşlardan yoksun olan dünyanın geri kalanı da bu kâşiflerden kurtulmaya çalışıyordu. Zakuto'nun kitabı 1481'de Kastilya İspanyolcasına tercüme edilmişti ve II. João'nun hekimi (aynı zamanda astronom) Jose Vizinho eserinin Latince baskısını hazırladığından Zakuto Portekiz'de özel bir şekilde karşılanmıştı. Lizbon'un kuzeyindeki Tomar'da yer alan, Tapınak şövalyelerinin kıvrımlı merdivenleri ve yaratık heykelcikleriyle süslü sütunlarıyla ün salmış devasa manastır-sarayına götürülmüş, çalışmalarını sürdürebilmesi için kendisine burada bir hücre verilmişti. Tomar'da geç ortaçağ döneminden kalma yalnız bir sinagogun günümüze ulaşmış olması, Zakuto'nun varlığıyla açıklanabilir: bu küçücük ama enfes ibadet ve araştırma merkezi, ince direklerin üzerinde yükselen sade bir odadan ibaretti. Zakuto oradayken eserlerinin başına çok önemli bir şey geldi, çünkü hareketli karakterlerle hazırlanmaya başlanan yeni bir İspanyolca baskısı İber yarımadasındaki ilk basılı bilimsel kitaplarından biri olacaktı.

Ancak Zakuto'nun *Gökyüzü Cisimlerinin Hareketinin Yıllık Takvimi*'nin dünyayı değiştirmesi için matbaayı beklemesine gerek yoktu. Colombo, Cadiz'de Yahudileri çeşitli yerlere, korsanlarla karşılaşmalarla, deniz kazalarıyla ve bazen de iltica etmeleriyle sonuçlanacak yolculuklarına götürecek gemilerin ayrılmasını ve yolun açılmasını sabırsızlıkla beklerken Santa Maria gemisinde onun eserini incelemişti. Colombo zihninde o yılın o iki olayını daima bir arada hatırlayacaktı. Zakuto'nun yayımlanan eseri, Isaac Abravanel ile *converso* Luis Santangel'in Colombo'nun Hindistan'a yeni

bir yol bulma umuduyla batıya yolculuğunu savunmaları için ilave bir neden teşkil etmişti. Hint okyanusunun geçerli dili genelde Arapça olduğundan Colombo yanına tam zamanında din değiştirmiş, Arapçayı iyi konuşan mütercim-tercüman Yahudi Luis Torres'i almıştı. Sonuçta Colombo Torres'i Karib ve Taino "Hintlileri"ni anlama ve onlara derdini anlatma gibi bir meşgaleyle baş başa Karayipler'de bırakacaktı. Colombo'nun günlüğü, zihninde kurduğu gizemli, ama bir anlamda derin bir bağlantıyla açılır: "Ekselansları Yahudileri topraklarından gönderdikten sonra, benden gerekli bütün donanımla Hindistan'a doğru yol almam için emri verdi."

Herkes için ana hedef daima Kudüs'tü. Batıya doğru yol olarak Hindistan'a ulaşmak, gerçekleşmesi gereken son Haçlı seferi, hakiki fetih ve Son Günlerin gelişi için atılması gereken adımdı. Peki ama neden doğuyu da denememeli? Vasco de Gama Bojador Burnundan sonra öksüz çocukların adasını geçip, Ümit Burnunu da dönüp Afrika kıyılarından kuzeye çıkmasına izin verecek olan yolculuğuna çıkmadan önce Tomar'da Haham Zakuto ile bir araya gelmiş olması muhtemeldir. Gama bu yolculuğundan muzaffer bir edayla, yanında baharatlar, hayvanlar ve Hindistan'a yerleşmiş Polonyalı bir Yahudiyle döndüğünde Zakuto artık yoktu, ama Gama'nın başarısının kısmen hahamın *Yıllık Takvim*'ini yanına almış olmasına ve bu sayede enlemleri belirleyebilmiş olmasına bağlı olduğuna şüphe yoktu. Büyük kaptan ve Portekiz'in Asya'daki imparatorluğunun kurucusu, haham sayesinde aşağı yukarı nerede olduğunu biliyordu.

Peki ama Abraham Zakuto neredeydi? Halkı neredeydi? Onlara ne olmuştu? Hıristiyanlar arasında yaşama deneyi başarısızlığa uğradığına göre nereye gideceklerdi? Bakır usturlap da gökyüzü takvimi de korsanlara karşı işe yaramazdı ve on binlerce başka dindaşı gibi Zakuto'nun güneye, Müslüman Berberi Devletler dünyasına dönmek için bindiği gemi iki defa korsanların eline geçmiş ve yağmalanmış ve fidye karşılığında serbest kalmış. Sonuçta 1504 civarında

Tunus'a ulaşmış, orada da bambaşka, uzamda değil de zamanda bir yolculuğa çıkmış. *Sefer Yohassin*, yani *Soy Kitabı*, Zakuto'nun bilimiyle kıyas kabul etmez.[347] Zakuto'nun Yahudi olan ve olmayanların olaylarını bir arada sunma saplantısına rağmen gerçek anlamda tarih de değildir. XIX. yüzyılın bilimsel anlayışlı Alman Yahudi tarihçileri bu eseri mit ile hakikati birbirinden ayırt edememiş bir hayal ürünü olarak görüp ciddiye almamıştır, ama aynı şey Herodot hakkında da söylenebilirdi ve eserin özü anlaşılmamış olurdu.

Haham Zakuto'nun soyağacının, bu kitabın okurları için olduğu anlamda tarih olmadığı doğrudur. Ama *Sefer Yohassin*, kavim liderlerinden Zakuto'nun tanımış olabileceği hahamlarla bilgelere kadar sayısız kuşakla bir karşılaşmadır. Tarih değildir, çünkü kronoloji konusundaki saplantısına rağmen, Yahudi geçmişini teşkil eden bütün o insanlarla Yahudiliğin şimdiki zamanında yaşayan insanlar aynı dönemde yaşamış gibidir, ahenksiz bir gümbürtünün içinde bir araya gelip birbirlerini sürekli keserler. Şammai ileri geri konuşur; Haham İşmael, "Git Haham Akiba'ya hata yaptığını söyle" der; birisi Ben Ha-Ha konusunda, "Ben Bag-Bag ile aynı olduğunu duydum, sayısal değerleri aynı, *bet* ile *gimel* beş eder" der; henüz Hanagid [prens] olarak bilinmeyen Şmuel Malaga'daki dükkânında oturmuş baharat satar ve ileride Berberi kralının vekili olacağının farkında değildir; öldükten sonra naaşı Filistin'e götürülen, tabutu eşkıyaların hedefi haline gelen, ama otuz adam tarafından bile yerinden kıpırdatılamadığından Tiberias'taki atalarının yanına gömülmesi mümkün olan Meymun, Arapça bir şeyler yazar. Bu kitabın da sonunda öksüzlerin "denizdeki adalara" götürüldüğü anlatılır.

Zakuto'nun kendisinin, bir gelenekte anlatıldığı üzere İsrail topraklarında ölüp gömüldüğü kesin olarak belli değildir;

---

[347] Abraham Zacuto, *The Book of Lineage or Sefer Yohassin* (çev. ve ed. Israel Shamir), (2005).

kesin olan şey, hayatının sonuna doğru oraya gittiği ve sayfalarında dirilttiği Yahudilerle daha yakın temas içinde olmayı başardığıdır. Kime ait olduğu tam anlamıyla belli olmayanlar dahil, her türlü mezarı görmek ve karşısında eğilmek isterdi: Timnath'ta Yeşu'nun babası Nun; Seforis'te, beş tanesi sağında, beş tanesi solunda olmak üzere beş *Gaon* ile gömülmüş, Mişna'nın prensi ve ustası Yehuda Hanasi; Kafr Yakuk'ta peygamber Habakkuk; Celile'de, Meron'da Hillel ile Şammai.

Sonra da Zakuto, kendi anlatımına göre, Şam'a gitmiş, oradan da iki gün yürüyerek Halep'e ulaşmış, burada Kitab-ı Mukaddes'in kitaplarını yazan, sürgünden dönüp Kudüs'ün yıkık surlarının arasında kamp kurmuş Yahudiler için kelimeleri geri kazandıran Kâtip Ezra'ya ait olduğu söylenen mezar gösterilmiş kendisine. Burada, küflü bir hücrede, Ezra'nın Tevrat tomarını yazarken kullandığı şamdanın üzerinde bir yağ lekesi vardır ve Abraham Zakuto, hayatta kalmaya dair bir mucizeye tanık olduğuna karar verir.

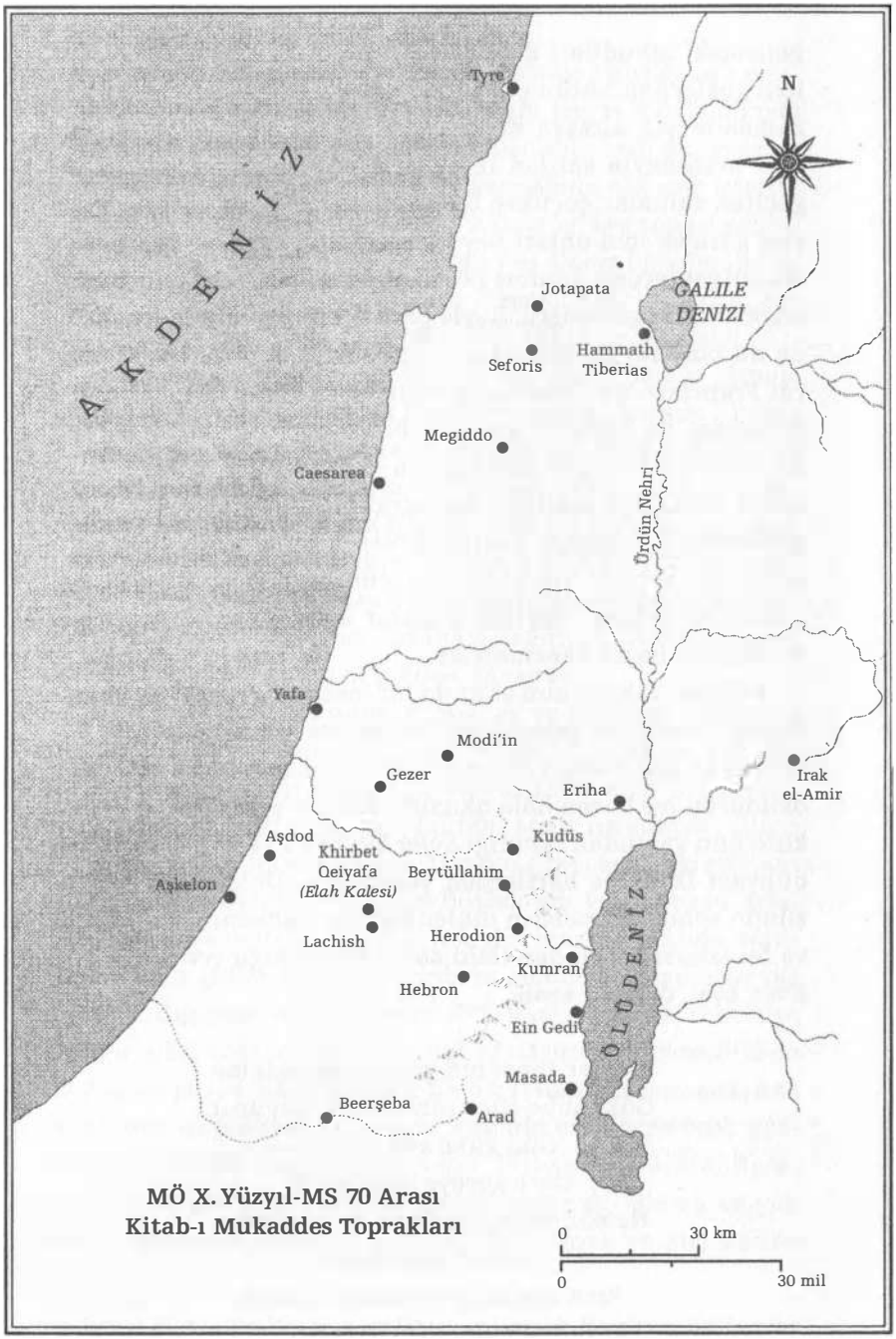
İnsanlar yanlarına onun güneş, ay ve gezegen takvimini alarak bilinen dünyanın en uzak bölgelerine kadar yol alıyordu. Yahudiler bir kez daha yeryüzünün dört bir tarafına dağılmıştı. Peki ama yeryüzünün sonu neredeydi? Onun ötesinde, huzur içinde yatsın, Hasdai Crescas'ın ısrarla savunduğu gibi evreni oluşturan boşluk mu vardı yoksa Aristotelesçi Abravanel'in düşündüğü gibi sonsuz şekilde bölünen, uzayıp giden uzam mı vardı ve gemilerle kervanlar bir geçitten diğerine mi ilerliyordu?[348] Başka birçok Yahudiye olduğu gibi, Zakuto'nun da zihni atalarından devraldıkları ile öngörüleri, sonsuz geçmiş ile haritalandırılmış gökyüzü ve devasa okyanusun arasında önünde açılan gelecek arasında kalıyordu. Yeryüzünün sonu, kelimelerin ulaşabileceği en uzak yer miydi acaba? Onları yakmak, silmek ve yok etmek, İbranice okumayı ortadan kaldırmak ve suç haline

[348] Israel Efros, *The Problem of Space in Jewish Medieval Philosophy* (New York, 1917).

getirmek, Yahudileri döve döve kitaplarını ellerinden almak için gösterilen bütün çabalara rağmen kelimeler uzamda ve zamanda yol almaya devam etti. Bazen köle pazarlarında açık artırmayla satılan insanlarla olduğu üzere, onları ele geçiren zalimler, çocuksu bir merakla ne kadar edebileceklerini görmek için onları hayata salıverdi. Zakuto, Portekiz'de Hıristiyanlardan alınmış böyle bir grup kitabın Fas'ta satışa çıkarıldığını görmüştü. Böyle pazarlar dünyanın diğer ucunda da bulunurdu. Hindistan'a giden filoda Kral Naibi Amiral Francisco de Almeida'ya eşlik eden Portekizli asillerden Francisco de Pinheiro yanında babasının (bir hâkimdi tabii ki) Portekiz'deki bir sinagogdan yağmaladığı, birkaç düka altını edeceğini umduğu bir sandık dolusu İbranice kitap götürmüştü. Pinheiro ganimeti olan kitapları Malabar kıyısında, bir Yahudi topluluğunun uzun zaman önce yerleştiği Cochin'de satmış. Böylece kitaplar karanlıktan kurtarılmış ve yeni bir hayat kazanmışlar.

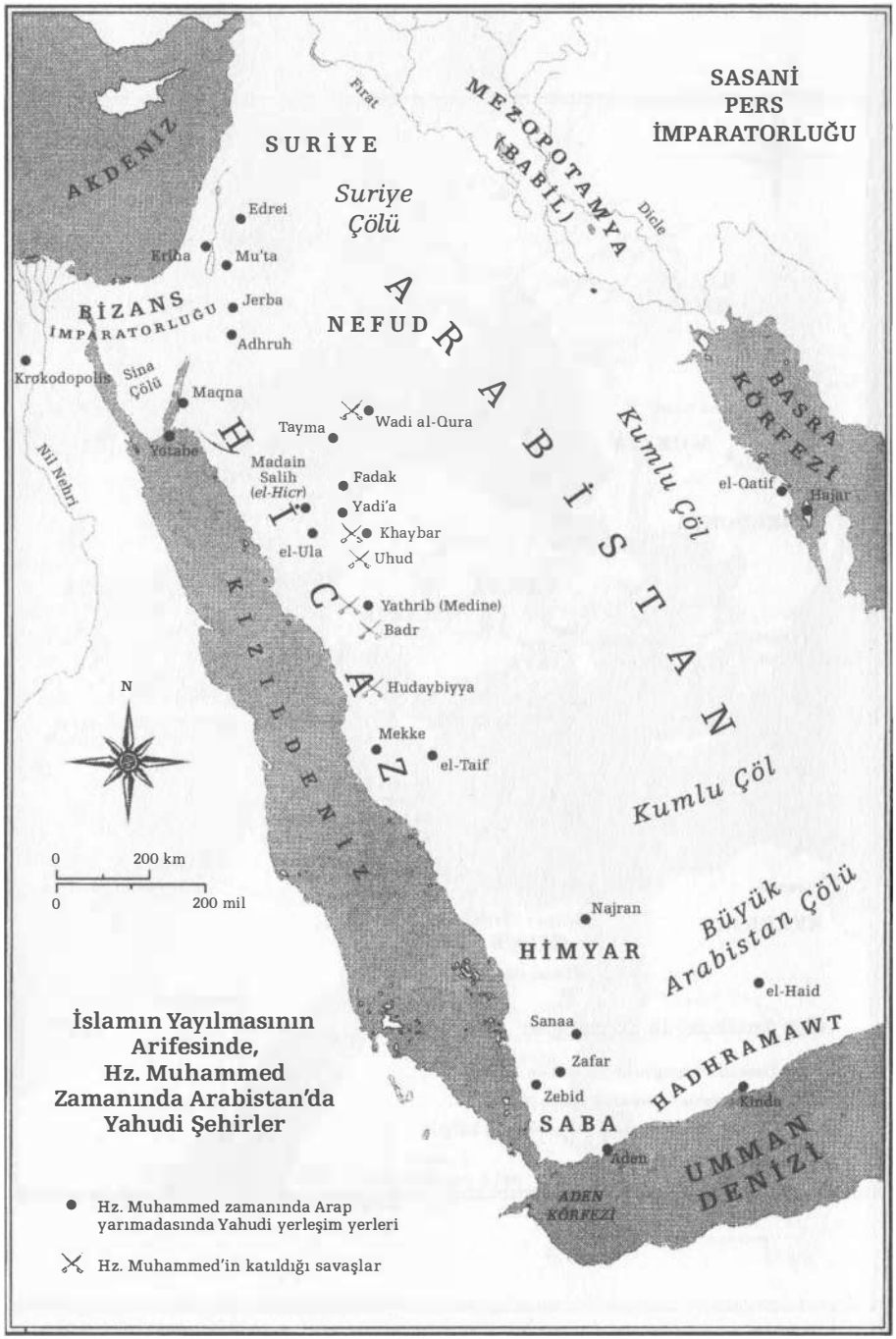
Belki de Zakuto'nun aklında bir mezmur vardı. Sefarad sinagoglarında her Şabat günü ve bayram günlerinde Kral Davut'un on dokuzuncu mezmuru, *Zemirot* ilahileri dâahilinde okunurdu (ve bazen hâlâ okunur). Kabala'ya hayran olan Zakuto'nun yakından tanıdığı *Sefer Yetzirah*'ya göre Yüce Tanrı dünyayı İbranice harflerden yaratmıştı. Dolayısıyla yeryüzünün sonu, kelimelerin dinlendiği, bu dünyanın bedduaları ve feryatları arasından ilahi sesin duyulduğu yer olmalıydı. Evet, evet, öyleydi kesin.

Gökler Tanrı'nın görkemini açıklar,
Gökkubbe ellerinin eserini duyurur.
Gün güne söz söyler,
Gece geceye bilgi verir.
Ne söz geçer orada ne de konuşma,
Sesleri duyulmaz.
Ama sesleri yeryüzünü dolaşır,
Sözleri dünyanın dört bucağına ulaşır.

MÖ X. Yüzyıl-MS 70 Arası
Kitab-ı Mukaddes Toprakları

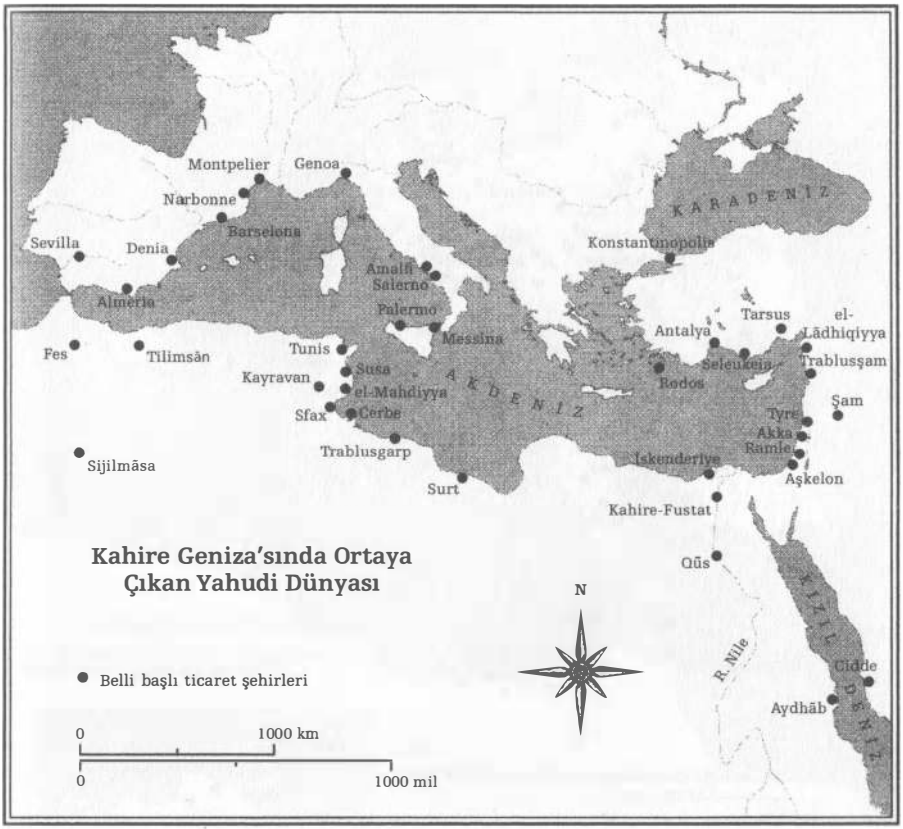

Dnieper Irmağı
Tanais
Don Irmağı
HAZAR DENİZİ
Olbia
Tuna Nehri
KARADENİZ
MOEZYA
Serdica
Trapezus
Amisus
Byzantium
MAKEDONYA
Ancyra
Prusa
FRIGYA
Melitene
Dicle
ASUR
MEZOPOTAMYA
KİLİKYA
Tarsus
Sura
Dura-Europos
Ephesus
Sardis
YUNANİSTAN
Delos
LİKYA
Antioch
R. Euphrates
Rhodes
KIBRIS
Palmyra
Pumbedita
Babylon
Şam
A K D E N İ Z
Sepphoris
Hammath Tiberias
Beit She'an
Kudna
N
Cyrene
Berenice
İskenderiye
Pelusium
KYRENAIA
Kahire / Fustat
MISIR
Fayyum
Herakleopolis
0 300 km
0 300 mil
Nil
KIZIL DENİZ
Geç Antikçağda Sinagoglar
Önemli sinagogları olan kentler
Büyük Yahudi cemaatleri olan kentler
Yahudi yerleşimlerinin yaygın olduğu bölgeler
Elefantin
(MÖ 4. yüzyılda yıkıldı)

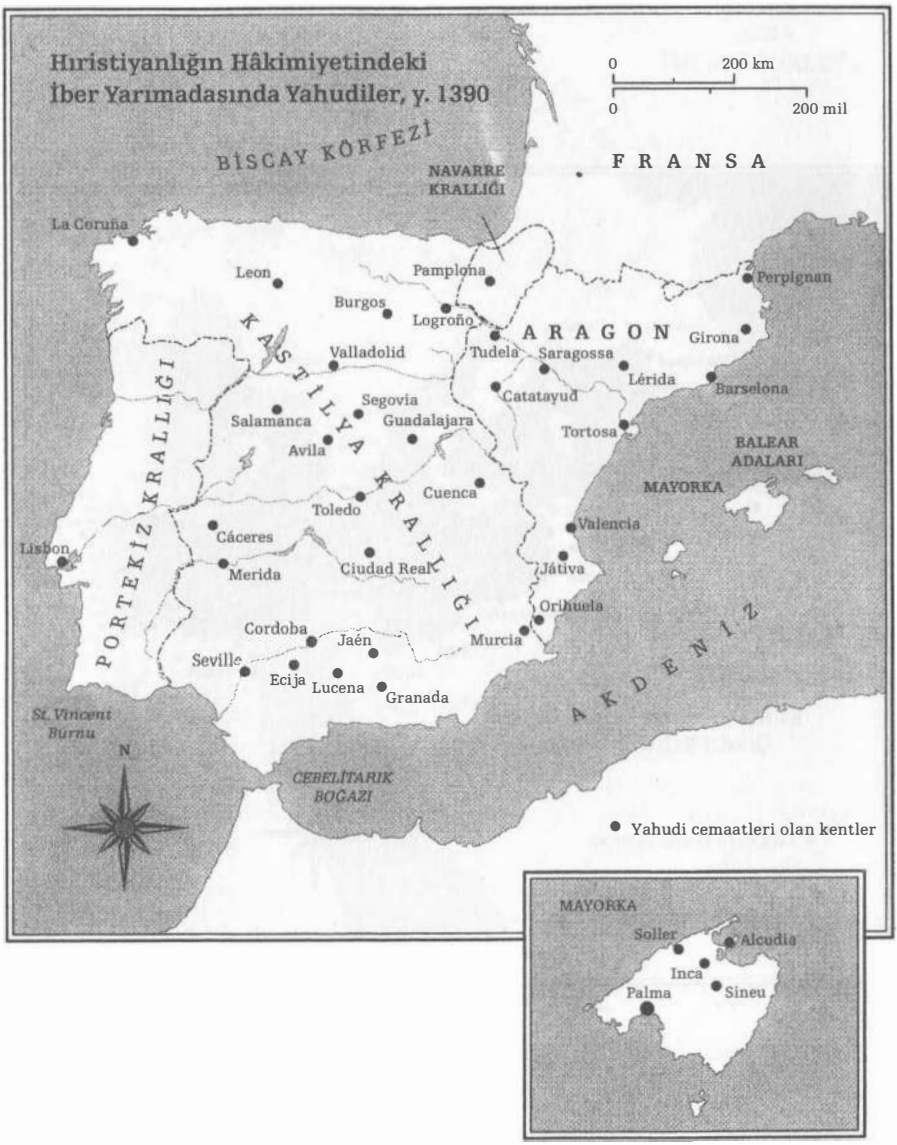

İslamın Yayılmasının Arifesinde, Hz. Muhammed Zamanında Arabistan'da Yahudi Şehirler

- Hz. Muhammed zamanında Arap yarımadasında Yahudi yerleşim yerleri

- Hz. Muhammed'in katıldığı savaşlar

Montpelier
Genoa
Narbonne
Barselona
Sevilla
Denia
Amalfi
Salerno
Almeria
Palermo
Messina
Fes
Tilimsân
Tunis
Susa
Kayravan
el-Mahdiyya
Sfax
Cerbe
Trablusgarp
Sijilmāsa
Surt
KARADENIZ
Konstantinopolis
Tarsus
el-Lādhiqiyya
Antalya
Seleukeia
Trablusşam
Rodos
Şam
Tyre
Akka
Ramle
İskenderiye
Aşkelon
Kahire-Fustat
Qūs
R. Nile
KIZIL DENIZ
Cidde
Aydhāb
Kahire Geniza'sında Ortaya Çıkan Yahudi Dünyası
Belli başlı ticaret şehirleri
N
0
1000 km
0
1000 mil

Hıristiyanlığın Hâkimiyetindeki
İber Yarımadasında Yahudiler, y. 1390
0
200 km
0
200 mil
BİSCAY KÖRFEZİ
NAVARRE KRALLIĞI
FRANSA
La Coruña
Leon
Pamplona
Perpignan
Burgos
Logroño
ARAGON
Girona
Valladolid
Tudela
Saragossa
Lérida
Barselona
KASTİLYA KRALLIĞI
Catatayud
Segovia
Salamanca
Guadalajara
Tortosa
Avila
BALEAR ADALARI
MAYORKA
Cuenca
Toledo
Valencia
Cáceres
Lisbon
Merida
Ciudad Real
Játiva
PORTEKİZ KRALLIĞI
Orihuela
Cordoba
Jaén
Murcia
Seville
Ecija
Lucena
Granada
AKDENİZ
St. Vincent Burnu
N
CEBELİTARIK BOĞAZI
Yahudi cemaatleri olan kentler
MAYORKA
Soller
Alcudia
Inca
Palma
Sineu

KUZEY DENİZİ
LİTVANYA (1495)
N
York
Lincoln
King's Lynn
İNGİLTERE VE GALLER (1290)
Oxford
Norwich
Winchester
Bury St. Edmunds
Londra
Berlin
Köln
Gotha
Rouen
Mainz
Prag
Krakow
Paris
Orleans
Worms
Nuremburg
PORTEKİZ (1497)
Blois
Gamburg
Würzburg
Loches
FRANSA (1306 - 1394)
Viyana
Berne
Budapeşte
Lyon
NAVARRE (1498)
Toulouse
Cenova
KIRIM (1016)
KARADENİZ
İSPANYA (1492)
PROVENCE (1394)
SARDİNYA (1402)
NAPOLİ KRALLIĞI
SİCİLYA (1495)
MALTA (1492)
RODOS (1502)
AKDENİZ
Ortaçağ Hıristiyanlığı Döneminde Katliamlar ve İhraç Edilmeler
1010-1540 arasında farklı dönemlerde Yahudilerin ihraç edildiği Hıristiyanlığın hâkimiyetindeki bazı kentler
1012-1495 arasında Yahudilerin ihraç edildiği Hıristiyan ülkelerin bazıları
0
500 km
0
500 mil

KRONOLOJİ

MÖ

MÖ 1500

MÖ 1200 Tarihi kayıtlarda İsrail'den söz edildiğinin ilk belgesi olan Merneptah Steli yaratılır

MÖ 1000

928 İsrail, İsrail ve Yehuda olmak üzere ikiye ayrılır

y. 870 Kitab-ı Mukaddes dışında Davut'tan söz edilen (bytdwd, yani "Davut'un soyu") ilk yer olan Tel Dan Steli yaratılır

721 Kuzeydeki İsrail Krallığı Asurlular tarafından yok edilir

715-687 Yehuda kralı Hezekiya'nın dönemi

649-609 Yehuda kralı Yoşiya'nın dönemi; Yoşiya birçok reform gerçekleştirir

597 Nabukadnezar Kudüs'ü ilk defa kuşatır ve Yehuda'nın seçkin sınıfını sürgüne gönderir

587 Nabukadnezar liderliğindeki Babilliler Kudüs'ü ve Süleyman'ın Tapınağını yerle bir eder

586 Sıdkiya Kudüs'ü Babillilerden almaya çalışır

588-587 Yehuda'nın bağımsızlığının son yılları

538 Pers kralı Kyros Babil'deki Yahudilerin Kudüs'e dönmesine izin verir

525 II. Kambises Mısır'ı ele geçirir

520-515 İkinci Tapınağın kuruluşu

MÖ 500

445 Nehemya Kudüs'ün surlarını yeniden inşa eder

167-161 Seleukid İmparatorluğuna karşı Makabeler liderliğinde düzenlenen Haşmonayim isyanı

165-137 Haşmonayim hanedanı Yehuda'yı hâkimiyetine alır

134-132 VII. Antiokhos Kudüs'ü kuşatır

74 Herod doğar

63 Romalı general Pompeius Kudüs'e girer

37 Herod Antigonus'u devirerek Herod hanedanını kurar

4 Herod ölür ve krallık üç oğlu arasında bölünür

MS

0

66-73 Yehuda Yahudileri Roma işgaline karşı ayaklanır

70 İkinci Tapınak Romalılar tarafından yok edilir ve Kudüs ele geçirilir

73 Masada Kalesi düşer

115-117 İkinci Yahudi-Roma Savaşı. Kyrene, Kıbrıs, Mezopotamya ve Mısır'daki Yahudiler ayaklanır

132-135 Yehuda'da, İmparator Hadrianus yönetimindeki Roma işgaline karşı İkinci Yahudi İsyanı

138 İmparator Hadrianus ölür ve Yahudilere uygulanan zulüm hafifler

220 Yahudi sözlü geleneklerinin ilk yazılı versiyonu olan Mişna Haham Yehuda Hanasi tarafından derlenir

362–363 İmparator Iulianus, Yahudilerin Kudüs'e dönmesine ve Tapınağı yeniden inşa etmesine izin vereceğine söz verir

363 İmparator Iulianus öldürülür ve Himyar Krallığının Yahudiliğe geçiş planlarından vazgeçilir [IV. yüzyıl sonları]

MS 500

525 Yahudi kontrolündeki Himyar, Hıristiyan Etiyopyalılar olan Aksumluların eline geçer
570 Hz. Muhammed'in doğumu
610-632 Arap yarımadasında İslam'ın yayılması
711 Müslüman orduları İspanya'yı istila eder ve geniş bölgelere yerleşir

MS 1000

1013 Kordoba Süleyman ibn al-Hakam'ın eline geçer
1066 Granada'daki Yahudi toplumunun katledilmesi
1070 Granada önce Fas'tan gelen Murabıtlar, XII. yüzyıl başlarında da Muvahhidler tarafından ele geçirilir
1095 Papa II. Urbanus Kutsal Topraklar'ı kurtarmak için Haçlı Seferi çağrısında bulunur
1096 Rheinland bölgesindeki çeşitli kentlerde yaşayan Yahudi toplulukları katledilir
1099 Haçlılar Kudüs Tapınağını ele geçirir (kısa süreliğine) ve Kudüs Yahudilerini katleder
1187 Selahattin Eyyübi Kudüs'ü fetheder
1190 York kentindeki Yahudiler katledilir
1278-79 İngiltere'de Yahudilerin "para kırpma" ile suçlandığı bir şiddet ve terör dönemi yaşanır. Londra'da 269 Yahudi asılır
1290 I. Edward bütün Yahudilerin İngiltere'den sürülmesi için bir emirname yayınlar
1298 "Kral" Rintfleisch liderliğindeki katliamlar Almanya'nın güneyinde, Frankonya'daki 146 cemaate yayılır
1306 Büyük Sürgün. Yakışıklı Philippe Yahudileri Fransa'dan sürer
1336-38 Armleder katliamları
1338 Rhineland'da yeni bir şiddet dalgası yaşanır
1391 Aragon ve Kastilya bölgelerinde Yahudi karşıtı isyanlar ve katliamlar yaşanır

1394 Fransa kralı X. Louis'nin 1315'te Yahudileri geri çağırmasından sonra, VI. Charles Yahudilerin Fransa'dan sürülmesi için yine bir emirname yayınlar

1467 Toledo conversos'larına (Hıristiyanlığa geçmiş Yahudiler) saldırı girişiminde bulunulur

1478 İspanya'da Yahudilikten Hıristiyanlığa geçenlerin ortodoksluğunu temin etmek için Engizisyon kurulur

1492 Ferdinand Yahudilerin İspanya'dan sürülmesini emreder

1497 Yahudiler Portekiz'den sürülür

Bazı tarihler ve onlarla bağdaştırılan olaylar tartışmalı olmaya devam etmektedir.
Yukarıda verilen tarihler okuru yönlendirme amaçlıdır ve başka yerlerde tartışma konusu olabilir.

KAYNAKÇA

Genel incelemeler: İlmi Yahudi tarihlerin anıtsal olanları arasında eşsiz Salo Baron, *A Social and Religious History of the Jews* (2. baskı, New York, 1952-83) yer alır. Cilt sayısı bundan on yedi eksik olan, ama yine de hafif sıklet sayılamayacak olan Howard Sachar, *The Course of Jewish History* (New York, 1958) arkeolojik açıdan güncelliğini yitirdiyse de okunmayı hak etmeye devam eder. Paul Johnson, *A History of the Jews* (Londra ve New York, 1987), tek ciltlik mükemmel bir giriş teşkil eder. Melvin Konner, *Unsettled: An Anthropology of the Jews* (New York, 1987), dikkat çeken ve olumlu anlamda provokatif bir inceleme kitabıdır, büyük ortaçağ İbranice şiir araştırmacısı Raymond Scheindlin de *A Short History of the Jewish People From Legendary Times to Modern Statehood* (New York, 2000) eserinde gıpta edilecek bir özetleme faaliyeti göstermiştir. Moshe Rosman, *How Jewish is Jewish History* (Portland, OR, 2007), Yahudi tarihyazımının nasıl geliştiğinin harika bir anlatımını sunar. Yahudi tarihine yeni, kültürel açıdan daha kapsayıcı yaklaşım alanında en önemli eser (bu kitabın da çok şey borçlu olduğu) olan David Biale (ed.), *Cultures of the Jews: A New History* (Berkeley ve Los Angeles, 2002), hemen hepsi en iyi anlamda provokatif olan ilmi ve yorum niteliğinde makaleler içeren olağanüstü bir antolojidir. Bu dönem için bir başka eşsiz birincil kaynak derlemesi de Frans Kobler (ed.), *Letters of Jews Through the*

Ages: From Biblical Times to the Middle of the Eighteenth Century, cilt 1 (New York, 1952) kitabıdır.

Elefantin'deki "Yahudi birlikleri" dünyası konusunda: Bezalel Porten, *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Military Colony* (Berkeley, 1968), ve *The Elephantine Papyri: Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change* (Leiden, 1996); Joseph Meleze Modrzejewski, *The Jews of Egypt from Rameses 2 to the Emperor Hadrian* (Philadelphia, 1995); James M. Lindenberger, *Ancient Aramaic and Hebrew Letters* (Atlanta, GA, 2003). Ayrıca bkz. (Porten'in ilmi baskısı ile zıt görüşlere sahipse de) Boulos Ayad Ayad, *The Jewish-Aramean Communities of Ancient Egypt* (Kahire, 1976).

Kitab-ı Mukaddes'in kökenleri ve İsrail dininin evrimi konusunda: İlmi edebiyat, özellikle yazıtların incelendiği epigrafi açısından artık olağanüstü zenginliğe ulaşmıştır. Genel bir okuma için Karen Armstrong, *The Bible: A Biography* (New York, 2007), XIX. yüzyılda başlayan, Kitab-ı Mukaddes'in tarihselleştirici filolojisi anlamına gelen "belgesel hipotez" açısından mükemmel, kolay anlaşılır bir giriş sunmaya devam ediyor. "Tarihi kitaplar" konusunda ayrıntılı incelemeler için bkz. Sara Japhet, *From the Rivers of Babylon to the Highlands of Judah* (Winona Lake, Ind., 2000), ve *The Ideology of the Book of Chronicles* (Winona Lake, Ind., 2009). İsrail dininin Kenan putperestliğinden doğuşu konusunda en klasik eserler, Frank Moore Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic: Essays in the History of the Religion of Israel* (Cambridge, MA, 1973) ve *From Epic to Canon: History and Literature in Ancient Israel* (Baltimore, 1998) kitaplarıdır. Michael Coogan, *The Old Testament: An Historical and Literary Introduction to the Holy Scriptures* (New York ve Londra, 2011); en eski formları konusunda bkz. Steven Weitzman, *Song and Story: The History of a Literary Convention in An*

cient Israel (Bloomington, Ind., 1997). Tektanrıcılığın çoktanrıcılıktan ve henoteizmden (hiyerarşik olarak düzenlenmiş tanrılar) ağır, değişken ve istikrarsız ortaya çıkışı konusunda: John Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan* (Sheffield, 2000); Baruch Halpern, *The First Historians* (San Francisco, 1998); Christopher de Hamel, *The Book: A History of the Bible* (Londra, 2001); Richard S. Hess, *Israelite Religions: An Archaeological and Biblical survey* (Grand Rapids, MI, 2007); Robert S. Kawashima, *Death of the Rhapsode* (Bloomington, Ind., 2004); Christopher Rollston, *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel: Epigraphic Evidence from the Iron Age* (Atlanta, GA, 2010); Ron E. Tappy ve P. Kyle McCarter (ed.), *Literate Culture and Tenth-Century Canaan: The Tel Zayit Abecedary in Context* (Winona Lake, Ind., 2008); Seth Sanders, *The Invention of Hebrew* (Urbana, Ill., 2009); W. M. Schniedewind, *How the Bible Became a Book: The Textualization of Ancient Israel* (Cambridge, 2004); Mark S. Smith, *The Origins of Biblical Monotheism: Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts* (Oxford, 2001); *The Early History of God* (Grand Rapids, MI, 2002); Francesca Stavrokopoulou and John Barton (eds), *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah* (Londra, 2010); Karel van der Toorn, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible* (Cambridge, MA, 2007) ve *The Image and the Book: Iconic Cults, Aniconism, and the Rise of Book Religion* (Leuven, 2006); Susan Niditch, *Oral World and Written Word: Ancient Israelite Literature* (Louisville, KY, 1996).

Kitab-ı Mukaddes döneminin arkeolojisi konusunda: Kazı ve yorum alanlarındaki en son yenilikleri inceleyen, en erken dönem konusunda başarılı, dengeli, ama eleştirel bir giriş için bkz. Amihai Mazar, *The Archaeology of the Land of the Bible: An Introduction (10,000- 586 BCE)* (New York, 1990); ayrıca "minimalist" okulun lideriyle ortak çalışması için bkz. Israel Finkelstein, *The Quest for Historical Israel* (Leiden ve

Boston, 2007); ve Finkelstein'in başka bir çok eseri: örneğin *David and Solomon: In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition* (New York, 2006), ve Neil Asher Silberman ile *The Bible Unearthed: archaeology's new vision of ancient Israel and the origin of its sacred texts* (Londra ve New York, 2001). Başlangıçta "minimalist" olan William G. Dever, bu yaklaşımını terk edip çeşitli coşkulu baştan roum eserlerinde daha esnek bir yaklaşım benimsemiştir; bu değişim konusunda bkz. coşkulu eseri *Historical Biblical Archaeology and the Future: The New Pragmatism* (Londra, 2010); daha önceki yaklaşımı konusunda da bkz. *Sacred Time, Sacred Place: Archaeology and the Religion of Israel* (Winona Lake, Ind., 2002), *Who Were the Early Israelites and Where Did they Come From?* (Grand Rapids, MI, 2003) ve *Did God Have a Wife?* (Grand Rapids, MI, 2005). Yeni çalışmaların kapsandığı bir eser için bkz. Assaf Yasur-Landau, Jennie R. Ebeling ve Laura B. Mazow, *Household Archaeology in Ancient Israel and Beyond* (Leiden and Boston, 2011). Khirbet Qeiyafa'daki önemli kazıların tek kapsamlı anlatımı için bkz. Yosef Garfinkel, *Saar Ganor and Michael Hassel, In the Footsteps of King David* (Tel Aviv, 2012).

Helenistik ve Roma dönemlerinde Yahudiliğin gelişimi ve klasik kültürle ilişkileri konusunda: Yahudiliğin evrimi konusunda modern dönemin en büyük otoritesi Shaye Cohen'in makalelerinden oluşan derlemeler için bkz. *From the Maccabees to the Mishnah* (Philadelphia, 1987) ve *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties* (Berkeley, 1999). Ayrıca bkz. Jacob Neusner, *From Politics to Piety: The Emergence of Pharisaic Judaism* (Englewood Cliffs, NJ, 1973), *A Life of Yohanan ben Zakkai* (Leiden, 1970) ve *First-Century Judaism in Crisis: Yohanan ben Zakkai and the Renaissance of the Torah* (yeni baskı, 2006). Kitab-ı Mukaddes'in kanonik açıdan kapanışı konusundaki en önemli başyapıtlar, James Kugel, *Traditions of the Bible: A guide to*

the Bible as it was at the start of the common era (Cambridge, MA, 1998) ve Michael E. Stone, *Scriptures, Sects, and Visions: A Profile of Judaism from Ezra to the Jewish Revolts* (Philadelphia, 1980) kitaplarıdır. Arkeoloji konusundaki en iyi rehber için bkz. Eric M. Meyers ve Mark A. Chauncey, *Alexander to Constantine: The Archaeology of the Land of the Bible* (New Haven, 2012) ve *Archaeology, the Rabbis and Early Christianity* (Nashville ve Abingdon, 1981). Ayrıca bkz. Elias Bickerman, *The Jews in the Greek Age* (Cambridge, MA, 1988), *The God of the Maccabees: Meaning and Significance in the Revolt of the Maccabees* (Londra, 1979) ve *From Ezra to the Last of the Maccabees* (New York, 1962); Christine Hayes, *The Emergence of Judaism: Classical Traditions in Contemporary Perspective* (Wesport, CT, 2007); Erich S. Gruen'in sayısız eseri, özellikle *Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition* (Berkeley, 1998), *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans* (Cambridge, MA, 2002) ve *Rethinking the Other in Antiquity* (Princeton, 2011); Lee I. Levine, *Judaism and Hellenism in Antiquity: Conflict or Confluence* (Seattle, 1998); Christopher Haas, *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict* (Baltimore, 1997); Peter Schäfer, *Judeophobia: Attitudes Towards Jews in the Ancient World* (Cambridge, MA, 2007) ve *The History of the Jews in the Greco-Roman World* (Londra, 2003); Sara Raup Johnson, *Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity* (Berkeley, 2005); A. Momigliano, *On Pagans, Jews and Christians* (Middletown, CT, 1987); Victor Tcherikoer, *Hellenistic Civilization and the Jews* (Philadelphia, 1959); Joseph Sievers, *The Hasmoneans and their Supporters: From Mattathias to the Death of John Hyrcanus* (Atlanta, GA, 1990); Steven Weitzman, *Surviving Sacrilege: Cultural Persistence in Jewish Antiquity* (Cambridge, MA, 2005); William Buehler, *The Pre-Herodian Civil War and Social Debate: Jewish Society in the Period 76-40 BC* (Basel, 1974); Daniel Harrington, *The Maccabean Revolt: Anatomy of a Biblical*

Revolution (Wilmington, DE, 1988); Martin Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations* (Londra, 2007); Susan Sorek, *The Jews Against Rome* (Londra ve New York, 2008); Shaye Cohen, *Josephus in Celilee and Rome: His vita and development as an historian* (Leiden, 1979); Jonathan Edmundson (ed.) *Flavius Josephus and Flavian Rome* (Oxford, 2005); Frederick Raphael, *A Jew Among Romans: The Life and Legacy of Flavius Josephus* (Londra, 2013).

Ölü Deniz Tomarları konusunda: Klasik bir araştırma için bkz. Geza Vermes, *An Introduction to the Complete Dead Sea Scrolls* (Minneapolis, 2000) ve *The Dead Sea Scrolls: Qumran in Perspective* (Philadelphia, 1981); bu konuda apayrı bir görüş için bkz. Norman Golb, *Who Wrote the Dead Sea Scrolls: The Search for the Secret of Qumran* (New York, 1995); ayrıca bkz. Frank Moore Cross, *The Ancient Library of Qumran* (Minneapolis, 1995); Michael E. Stone, *Ancient Judaism: New Visions and View* (Grand Rapids, MI, 2011); Michael Wise, Martin Abegg ve Edward Cook'un mükemmel eseri *The Dead Sea Scrolls: A New Translation* (San Franciscso, 1996); Peter W. Flint ve James C. VanderKam, *The Dead Sea Scrolls After Fifty Years: A Comprehensive Assessment* (Leiden, 1997). Şehrin kendi konusunda da harika yeni kitaplar vardır: Lee I. Levine, *Jerusalem: Portrait of the City in the Second Temple Period* (Philadelphia, 2002); Simon Goldhill, *Jerusalem: City of Longing* (Cambridge, MA, 2010) ve *The Temple of Jerusalem* (Londra, 2004); ve özellikle Simon Sebag-Montefiore, *Jerusalem: A Biography* (Londra, 2012). Kemik mahfazaları konusunda bkz. Pau Figueras, *Decorated Jewish Ossuaries* (Leiden, 1983); Eric M. Meyers, *Jewish Ossuaries: Reburial and Rebirth, Secondary Burials in their Ancient Near East Setting* (Roma, 1971); Rachel Hachlili, *Jewish Funerary Customs, Practices and Rites in the Second Temple Period* (Leiden, 2005).

Yahudiler ve Erken Dönem Hıristiyanlık: Harika, provokatif okumalar ve yorumlar için bkz. Daniel Boyarin, *Border Lines: The Partition of Judeo-Christianity* (Philadelphia, 2007) ve *A Radical Jew: Paul and the Politics of Identity* (Berkeley, 1994). Yolların ayrımı konusunda en büyük geleneksel otorite, Jacob Neusner'dir: bkz. özellikle *Jews and Christians: The Myth of a Common Tradition* (Binghampton, NY, 2001). Karşıt görüşü konusunda ise bkz. Hyam Maccoby, *The Mythmaker: Paul and the Invention of Christianity* (Londra ve New York, 1987). Ayrıca bkz. Peter Schäfer, *The Jewish Jesus: How Judaism and Christianity Shaped Each Other* (Princeton, 2012). Ebiyonitler ile Yahudi Hıristiyanlar konusunda bkz. Oskar Skarsaune ve Reidar Hvalvik (ed.), *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries* (Peabody, MA, 2007); ayrıca bkz. Geza Vermes, *The Religion of Jesus the Jew* (Londra, 1993). Mişna konusunda bkz. Neusner'in müthiş *The Mishnah: A New Translation* (New Haven, 1988) eserinin önsözü. Rabbinik kültürün kökeni ve gelişimi ile çok çeşitli yorumları konusunda faydalı açıklamalar için bkz. Hyam Maccoby, *Early Rabbinic Writings* (Cambridge, 1988). Talmud'un geçirdiği evrim konusunda bkz. Talya Fishman, *Becoming the People of the Talmud: Oral Torah and Written Tradition* (Philadelphia, 2011), ve tabii ki Charlotte Elisheva Fonrabert ve Martin S. Jaffee (ed.), *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature* (Cambridge, 2007). "Augustinus'un affı konusunda parlak bir çalışma için bkz. Paula Fredericksen, *Augustine and the Jews: A Christian Defense of Jews and Judaism* (New York, 2008). Yahudi dini kurumlarının ve ritüellerinin geçirdiği evrim konusunda anıtsal, elzem bir çalışma için bkz. Lee I. Levine, *The Ancient Synagogue* (New Haven, 2005); Philip A. Harland, *Associations, Synagogues and Congregations* (Augsburg, 2003); ayrıca Baruch Bokser'in son derece etkileyici eseri *The Origins of the Seder: The Passover Rite and Early Rabbinic Judaism* (Berkeley, 1984); Leonard Glick, *Marked in Your Flesh: Circumcision from Ancient Judea to Modern*

America (Oxford, 2005); kurban törenlerinin anlamı konusunda son derece ikna edici bir eser için bkz. David Biale, *Blood and Belief: The Circulation of a Symbol Between Jews and Christians* (Los Angeles ve Berkeley, 2007).

Yahudilik ve İslam: Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (Princeton, 1984), özellikle başlangıç döneminde bu ilişki konusunda nihai ve dengeli bir araştırmadır; aynı yazarın ayrıca bkz. *The Multiple Identities of the Middle East: 2000 Years of History from Christianity to the Present* (Londra, 1998). Ayrıca bkz. S. D. *Goitein, Jews and Arabs: A Concise History* (New York, 1955); Eliyahu Ashtor, *The Jews of Moslem Spain* (Philadelphia, 1992). Bat Ye'Or, *The Dhimmi: Jews and Christians Under Islam* (Rutherford, NJ, 1985), çok daha kötümserdir, ama genel anlamda tamamıyla yanlış değildir. Bu karmaşık ilişkinin birçok yönü konusunda bkz. Michael M. Laskier ve Yaacov Lev, *The Convergence of Judaism and Islam: Religious, Scientific and Cultural Dimensions* (Gainsville, FL, 2011), karşılaştırmalı okumalar için de bkz. Mark Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages* (Princeton, 1994). Yahudiler ve İsalm'ın başlangıcı konusunda en son araştırmaları da göz önüne alan ilmi bir sentez çalışması için bkz. Fred Donner, *Muhammad and the Believers: At the Origin of Islam* (Cambridge, MA, 2010), G. W. Bowersock, *Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam* (Oxford, 2013) ne yazık ki bu kitapta yer verilemeyecek kadar geç yayınlandı, ama dipnotlarında sözü edilen bazı makaleler konusunda bkz. C. Robin ve Paul Yule, *Himyar: Spatantike im Jemen* (Aichwald, Esslingen, 2007) ve özellikle kuşkucu görüşleriyle Iwona Gajdar, *le royaume de Himyar a l'epoque monotheiste* (Paris, 2009) ve Reuben Ahroni, *Yememite Jewry: Origins, Culture and Literature* (Bloomington, Ind., 1986). Kahire'deki *Geniza*'nın keşfi üzerine harika bir anlatım için bkz. Peter Cole ve Adina Hoffmann, *Sacred Trash: The Lost and Found World of the Cairo Geniza*

(Londra ve New York, 2011). Shlomo Dov Goitein araştırma hayatının tamamını *Geniza*'daki devasa hazineyi incelemekle, tercüme etmekle ve yorumlamakla geçirmiştir. Üç ciltlik başyapıtı *A Mediterranean Society* (Berkeley, 1967-93), gayet faydalı bir şekilde ve büyük bir hassasiyetle kısaltılmıştır (Berkeley, 1999) ve bu konu için mükemmel bir giriş teşkil eder. Ayrıca bkz. aynı yazarın diğer eserleri: *Letters of Medieval Jewish Traders* (Princeton, 1974), *From the Land of Sheba: Tales of the Jews of Yemen* (New York 1973) ve *India Traders of the Middle Ages* (Leiden, 2008). Genize'de ortaya çıkarılan dünyanın belirli yönleri konusunda bkz. *Indian Traders*. Goitein'den sonraki araştırmalar konusunda bkz. Stefan C. Reif, *The Cambridge Geniza Collections: Their Content and Significance* (Cambridge, 2002) içindeki makaleler.

Ortaçağ İspanya'sındaki İbranice şiirler konusunda çok güzel ve büyük çeşitlilik gösteren tercümeler söz konusudur ve çoğu mükemmel eleştirel yorumlar ve biyografik bilgiler içerir. Peter Cole, *Dream of the Poem: Hebrew Poetry from Muslim and Christian Spain (950-1492)* (Princeton, 2007) Dunaş ibn Labrat'ın (ve karısının) en erken dönem çalışmalarından sürgünden önce Hıristiyan hâkimiyetindeki İspanya'da üretilen eserlere kadar çok çeşitli çalışmaları içerir ve İbranice şiirin iki dev şairi Solomon ibn Gabirol ile Moshe ibn Ezra'nın eserlerinden çok sayıda seçme şiiri kapsar. Ayrıca bkz. editörlüğünü Raymond Scheindlin'in yaptığı bir derleme: *Wine, Women and Death: Medieval Hebrew Poems on the Good Life* (Philadelphia, 1986). T. Carmi (ed.), *The Penguin Book of Hebrew Verse* (Londra ve New York, 1981) eseri de mükemmel, ama serbest bir şekilde tercüme edilmiş bir derleme içerir. Ross Brann, *Power in the Portrayal: Representations of Jews and Muslims in Eleventh and Twelfth Century Islamic Spain* (Princeton, 2002), bu edebiyattaki kültürler arası etkilerin ve ihtilafların harika bir yorumudur. Şmuel Naghrela (Şmuel Hanagid) konusunda bkz. Hillel Hal-

kin, *Grand Things to Write a Poem On: A Verse Autobiography of Shmuel Hanagid* (Kudüs 1999); farklı bir tercüme stili konusunda bkz. Leon J. Weinberger, *Jewish Prince in Moslem Spain: Selected poems of Samuel ibn Nagrela* (Tuscaloosa, AL, 1973). Halevi konusunda Halkin kısa ama ilham verici, etkileyici bir biyografi yazmıştır: *Yehuda Halevi* (New York, 2010). Hac yolculuğu konusunda çok güzel iki kitap yazılmıştır: Raymond Scheindlin, *The Song of a Distant Dove: Judah Halevi's Pilgrimage* (Oxford, 2008) ve Yosef Yahalom, *Yehuda Halevi: Poetry and Pilgrimage* (Kudüs, 2009). Meymun konusunda mükemmel bir biyografi için bkz. Joel Kraemer, *Moses Maimonides* (New York ve Londra, 2008); ve çok iyi seçilmiş ve ele alınmış bir derleme için bkz. Isadore Twersky, *A Maimonides Reader* (Springfield, NJ, 1972).

Ortaçağ Hıristiyan Avrupa'sı ve Yahudiler: Yahudiliğin bu dönemde geçirdiği evrim için bkz. Ephraim Kanarfogel, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz* (Detroit, 2013); Lawrence Fine (ed.), *Judaism in Practice from the Middle Ages to the Early Modern Period* (Princeton, 2001). Yahudi-Hıristiyan ilişkileri konusunda en üretken yazar olan Robert Chazan, *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe* (Cambridge, 2010) eserinde Yahudi hayatının Latin Hıristiyan Avrupa'sındaki yerinin ve deneyiminin daha dengeli ve daha az trajik bir anlatımını savunurken muhtemelen Joshua Trachtenberg'in Yahudi fobisi konusundaki daha kolay okunan *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and Its Relation to Modern Anti-Semitism* (New Haven, 1944) eserini göz önüne almıştır. Bu olgunun nihai, uzun tarihi konusunda bkz. Robert Wistrich, *The Longest Hatred: Antisemitism and Jewish Identity* (Londra, 1991). Ayrıca bkz. Leonard Glick, *Abraham's Heirs: Jews and Christians in the Middle Ages* (Syracuse, 1999). Daha yeni ve kapsamlı şekilde araştırılmış incelemeler için bkz. Anna Sapir Abulafia, *Christian–Jewish Relations 1000-*

1300 (Londra ve New York, 2011) ve *Christians and Jews in Dispute: Disputational Literature and the Rise of Anti-Judaism in the West 1000-1150* (Aldershot, 1998). Bir başka karşılaştırmalı okuma için bkz. David Nirenberg, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* (Princeton, 1996). Ayrıca bkz. Kenneth Stow, *Popes, Church and Jews in the Middle Ages: Confrontation and Response* (Aldershot ve Burlington, VT, 2007). Kaçınılmaz, trajik bir an konusunda bkz. Chazan'ın *In the Year 1096: The First Crusade and the Jews* (Berkeley, 1996); *God, Humanity, and History: The Hebrew First Crusade Narratives* (Berkeley, 2000); ve *European Jewry in the First Crusade* (Berkeley, 1987) eserleri. Anlatım metinlerini derleyip editörlüğünü yapan Shlomo Eidelberg'dir: *The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades* (Madison, WI, 1977). Hem edebiyatın hem de deneyimin en acı yönleri konusunda bkz. Jeremy Cohen, *Sanctifying the Name of God: Jewish Martyrs and Jewish Memories of the First Crusade* (Philadelphia, 2004); ayrıca bkz. *Living Letters of the Law: The Idea of the Jew in Medieval Christianity* (Berkeley, 1999). Worms konusunda yüzyıllık, etkileyici bir tarih kitabı için bkz. Nils Roehmer, *German City, Jewish Memory: The Story of Worms* (Waltham, MA, 2010). Eleazar ve Pietistler konusunda bkz. Ivan Marcus, *Piety and Society: The Jewish Pietists of Medieval Germany* (Leiden, 1997), Fransa konusunda da bkz. Susan Einbinder'in eserleri ve özellikle *Beautiful Death: Jewish Poetry and Martyrdom in Medieval France* (Princeton, 2002). Ortaçağ İngiltere'si konusunda Cecil Roth, *A History of the Jews of England* (Londra, 1964), değerli bir eserdir, ama en önemli sentez çalışması için bkz. Anthony Julius, *Trials of the Diaspora: A History of Anti-Semitism in England* (Oxford, 2010). Hepsi de moral bozucu olan Yahudi nefreti temelli mitlerin harika anlatımları için bkz. Miri Rubin, *Gentile Tales: The Narrative Assault on Late Medieval Jews* (Philadelphia 1999) ve Anthony Bale, *Feeling Persecu-*

ted: Christians, Jews and Images of Violence in the Middle Ages (Londra, 2010). Edebi klişeler konusunda bkz. Marianne Ara Krummel, *Crafting Jewishness in Medieval England* (New York, 2011). Toplumsal ve ekonomik tarih konusunda bkz. Suzanne Bartlet, *Licoricia of Winchester* (Londra, 2009); Robin Mundill, *England's Jewish Solution: Experiment and Expulsion 1262-1290* (Cambridge, 1998) ve *The King's Jews: Money, Massacre and Exodus in Medieval England* (Londra, 2010). Yahudi kadınların ve ailelerin tarihi konusunda bkz. Elisheva Baumgarrten, *Mothers and Children: Jewish Family Life in Medieval Europe* (Princeton, 2004); Simha Goldin, *Jewish Women in Europe in the Middle Ages: A Quiet Revolution* (Manchester, 2011); Avraham Grossman, *Pious and Rebellious: Jewish Women in Medieval Europe* (Waltham, MA, 2004); Susan Grossman ve Rivka Haut (ed.), *Daughters of the King: Women and the Synagogue: A Survey of History, Halakha and Contemporary Realities* (Philadelphia, 1992); Ivan Marcus, *Rituals of Childhood* (New Haven, 1996).

Yahudi sanatı, mimarisi ve elyazması tezhibi: Bu olağanüstü eserlerin en ilginç yorumlayıcısı için bkz. Marc Michael Epstein, *Dreams of Subversion in Medieval Jewish Art and Literature* (University Park, PA, 1997) ve *The Medieval Haggadah: Art, Narrative and Religious Imagination* (New Haven ve Londra, 2013). Ayrıca bkz. Katrin Kogman-Appel, *Jewish Book Art Between Islam and Christianity: The Decoration of Hebrew Bibles in Medieval Spain* (Leiden ve Boston, 2004) ve son derece aydınlatıcı *A Mahzor from Worms: Art and Religion in a Medieval Jewish Community* (Cambridge, MA, 2012) eseri. Konuya göre düzenlenmiş kapsamlı bir araştırma için bkz. Thérèse ve Mendel Metzger, *Jewish Life in the Middle Ages: Illuminated Hebrew Manuscripts of the Thirteenth to the Sixteenth Centuries* (New York ve Fribourg, 1982). Ayrıca faydalı makaleler için bkz. Piet van Boxell ve Sabine Arndt (ed.), *Crossing Borders: Hebrew Manuscripts*

as a Meeting Place of Cultures (Oxford, 2009) ve Vivian B. Mann, Thomas F. Glick ve Jerillyn Dodds, *Convivencia: Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain* (New York, 1992). Britanya'daki eserlerin katalogu için bkz. Bezalel Narkiss, *Hebrew Illuminated Manuscripts in the British Isles* (Oxford, 1982). Mimarlık konusunda bkz. C. H. Krinsky, *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning* (New York ve Cambridge, 1985).

İspanya'da Münazaralar, Zulüm ve Sürgün: Hıristiyan teolojisinin ve vaazlarının çoğunlukla kaygı verici olan yönü konusunda bkz. Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism* (Ithaca, 1982); Hyam Maccoby, *Judaism on Trial: Jewish–Christian Disputations in the Middle Ages* (Rutherford, NJ ve Londra, 1982); Robert Chazan, *The Trial of the Talmud*, Paris 1240 (Toronto, 2012). Ayrıca bkz. Benzion Netanyahu'nun müthiş ve hâlâ çok önemli eseri *The Origins of the Inquisition in Fifteenth Century Spain* (New York, 1995). İspanya'daki gelişmelerin sonucunun klasik anlatımı için bkz. Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain* (Philadelphia, 1982) ama Cecil Roth, *Conversos, Inquisition and the Expulsion from Spain* (Londra ve Madison, 1995) ve Henry Kamen, *The Spanish Inquisition: An Historical Revision* (New Haven, 1997) eserleri de çok önemlidir. Hem sürgünün arka planının hem de sonrasının kapsamlı bir şekilde araştırılmış, iddialı bir anlatımı için bkz. Yirmiyahu Yovel, *The Other Within: The Marranos – Split Identity and Emerging Modernity* (Princeton ve Oxford, 2003); ayrıca bk. Baer'in öğrencilerinin en başarılısı olan Haim Beinart, *The Expulsion of the Jews from Spain* (çev. Jeffrey M. Green), (Oxford ve Portland, OR, 2002). Portekiz'deki korkunç olayların nasıl geliştiği konusunda müthiş ve dokunaklı bir eser için bkz. François Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims of Portugal: King Manuel I and the End of Religious Tolerance* (Leiden, 2007).

TEŞEKKÜRLER

İki mecrada yer alan bir girişim, böyle projelerde normalde olduğunun iki katı, hatta daha fazla insana borçlu olmak anlamına gelir: bu hikâyeye her açıdan büyük bir nezaketle, bilgece ve cömertçe destek veren BBC Televizyonu'ndaki meslektaşlarıma minnettarım. Projeyi ilk olarak öneren Adam Kemp oldu, sonra Martin Davidson ve BBC2'nin müdürü Janice Hadlow beni diziyle görevlendirdiler ve yapıcı eleştirileriyle yol gösterdiler. Alan Yentob düşünceli bir yaklaşımla belirli bir mesafeden bu projenin tamamlanmasında destek oldu. BBC Worldwide'dan Melissa Green, Suzanna McKenna ve Mark Reynolds projeye inandılar ve her açıdan destek oldular. Televizyon menajerim Rosemary Scoular, Wendy Millyard'ın da yardımıyla, iş tanımını aşan derecede, daima koruyucu meleğim gibi davrandı.

BBC için bu diziyi gerçekleştiren Oxford Films and Television'daki meslektaşlarım, *mensch* şeklindeki şefkatli terime (cinsiyetleri ne olursa olsun) yepyeni bir anlam kazandıran eşsiz bir çetedir: her şeyden önce sevgili dostum ve yaratıcı ortağım Nick Kent olmasaydı böyle bir dizi imkânsız olurdu, tahayyül bile edilemezdi ve ister istemez bütün eziyetlerini ve sevinçlerini, üstelik Yahudilere özgü, abartılı haliyle paylaşmak zorunda kaldı; ferasetli ve ayrıntılı araştırmaları, zarif düzeltileri ve coşkulu desteğiyle bu projenin can damarını teşkil eden Charlotte Sacher için de aynı şeyler geçerli.

Tim Kirby, Dizi Prodüktörü (ve üç programının yönetmeni) görevini analitik bir anlayışla, konuya büyük ilgi duyarak ve özellikle beklenmedik gelişmeler karşısında insan üstü bir azimle yerine getirdi. Ekibin başka birçok üyesine de teşekkür borçluyum: Julia Mair'e özellikle ciddi araştırmaları, çekimler sırasındaki neşesi ve bilgece önerileri, Kate Edwards'a da beş filmin tamamı boyunca bana destek olma gibi zorlu bir görevi başarıyla tamamladığı ve tabii Ukrayna'nın sisli, çökmüş yollarında arabayla giderken I. L. Peretz'in hikâyelerini büyük bir ilgiyle okuma dahil, görevinin gerektirdiklerinden çok daha fazlasını yerine getirdiği için minnettarım. Ayrıca Jeremy Pollard, Ariel Grandoli ile Anthony Burke'den oluşan eşsiz ekibe ve yardımsever denetimlerinden dolayı Jenny Thompson, Annie Lee ile Arianwen Flores'e teşekkür derim. Post-prodüksiyon aşamasında Hannah Cassavetti her zamanki harikalarını yarattı. Sam Baum ile Josh Baum kâtiplerin yazılarını ve animasyonu kendilerini özgü dehayla ele aldılar, bestecimiz Avshalom Caspi ile vokalistimiz Clara Sanabras, bu projede hayati önem taşıyan ortaklarımız olmanın yanı sıra yakın dostlarım haline geldiler.

Temsilcilerim Michael Sissons ve Caroline Michel en baştan itibaren bu çalışmayı ilgi çekici bulacak bir okur kitlesinin olacağına inanıp her zamanki gibi kesintisiz önerileri ve coşkularıyla harikalar yarattılar. Kitap büyüyüp tek ciltlik planın ötesine geçerken işin en zor kısmıyla onlar uğraştılar, Bodley Head'den yayıncım Stuart Williams da kitabı "*Overjew*"[349] saydığı için mazur görülebilir. Beklenmedik bir yayın planına adapte olmanın yollarını buldukları için ona ve Penguin Random House'tan Gail Rebuck'a minnettarım. Bodley Head'de editörüm David Milner, redaktörüm Katherine Fry, Katherine Ailes (birçok açıdan), resim araştırmalarından sorumlu Caroline Wood, prodüksiyon aşamasında sevecenlik-

[349] Bir kelime oyunu: *overjew*, "fazlasıyla Yahudi" olarak tercüme edilebilir, ama onunla eşsesli olan *overdue*, "gecikmiş" demektir –çn.

le davranan ve büyük esneklik gösteren Anna Cowling, son okumaları yapan Sally Sargeant ve Ilsa Yardley ile dizini hazırlayan Douglas Matthews'un kahraman yaklaşımları olmasaydı kitabım gün yüzü göremezdi. Rowena Skelton-Wallace, Natalie Wall ve Kay Peddle da imkânsızı başarmak konusunda kahramanca yardımcı oldular.

Kitab-ı Mukaddes ve antikçağda Yahudilik alanındaki araştırmalarından dolayı Ester Murdakayeva'ya ve kütüphane içinde ve dışında hemen her alanda vazgeçilmez asistanım olan Jennifer Sonntag'a teşekkür etmek isterim. Dekan John Coatsworth, yazı yazmam ve çekimlere katılmam için büyük bir nezaketle Columbia Üniversitesindeki görevlerimden muaf tutulmama izin verdi. İçimde Yahudi tarihi ateşinin canlı kalmasını, çok özlediğim, merhum meslektaşım Yosef Yerushalmi'ye borçluyum; çok güzel ve derin bir tefekkür eseri olan *Zakhor*, tarihyazımı konusundaki düşüncelerimin temelini teşkil eder. Başka birçok araştırmacı, müze sorumlusu, yazar ve dostum da çekimler ve yazı süreci öncesinde ve sırasında bana cömertçe tavsiyelerde bulundular: aralarında özellikle Haham Julia Neuberger, Palestine Exploration Fund'dan [Filistin Keşif Fonu] Felicity Cobbing, İsrail Müzesi Ölü Deniz Tomarları Projesi'nden Micha Bar-Am ve Pnina Shor, Berlin'de Yahudi Tarihi Müzesi'nden Michal Friedlander, Elefantin konusundaki bölümü eleştirel okumaya tabi tutan Profesör Bezalel Porten, Doğu Avrupa'daki değerli mekânlar konusundaki derin bilgilerini ve fotoğraflarını benimle paylaşma nezaketini gösteren Katya Krausova, Beta Israil toplumuyla bağlantı kurmama yardımcı olan Haim Admor ve Etiyopya'dan İsrail'e göçün eşsiz anlatımını sunan harika Aviva Rahimi'yi saymak isterim.

Bütün bunlar, yıllar boyu sürekli yakınmalarıma ve Yahudi tarihi konusunda tam olarak ifade edemediğim fikirlerime alışan birçok değerli dostumun cömert desteği olmadan gerçekleşemezdi. Aralıksız olarak gösterdiği heves, eleştirel zekâ ve bu girişimin önemine derin inancından dolayı Alice

Sherwood'a özellikle minnettarım. Ayrıca Chloe Aridjis, Clemency Burton Hill, Jan Dalley, Lisa Dwan, Celina Fox, Helene Hayman, Julia Hobsbawm, Elena Narozanski, Caterina Pizzigoni, Danny Rubinstein, Robert ve Jill Slotover, Stella Tillyard, Leon Wieseltier ve Robert Wistrich'e çok teşekkür ederim.

Chloe, Mike ve Gabriel bu kitabın yazarının inişleri ve çıkışlarıyla hep başa çıkmasını bilmişlerdir, ama her zamankinden daha da dramatik uç noktalara ulaşan ruh hallerimle ve dizinin çekimi ile post-prodüksiyon aşamasından kaynaklanan uzun yokluklarımla baş etmeyi başardığı ve her zamanki gibi sınırsız sabır, cömertlik ve sevgi gösterdiği için karım Ginny'ye müteşekkirim. Benim Yahudi tarihimin asıl yaratıcıları olan annemle babam artık bu dünyada değiller, ama içimden bir ses bir sonraki dünyada bana bu konuda çok şey anlatacaklarını söylüyor.

İBRANİCE TERİMLER

Aggadah - Yahudi öğretilerinde ve edebiyatında yasal konular dışındaki her şey (masallar, gelenekler, dedikodular, mucizeler, vs.)

Akedah - bağlamak

Aljama (Arapça) - Yahudi cemaati

Amoraim - Öğretmenler, âlimler, bilgeler

Anusim - Zorla din değiştirenler, Yahudilikten vazgeçenler

Aşera (çoğul *aşerot*) - Tapınağın içinde yere saplanan, put görevi gören kazık

Aşkenaz - Orta ve Doğu Avrupa kökenli Yahudiler

Bakhur - On iki ila on altı yaşında erkek çocuk

Bar mitzvah - On üç yaşına basan erkek çocukların ergenliğe geçişi onuruna düzenlenen tören ve çocuklara verilen ad

Bet hamidraş - Sinagog, *yeşiva* veya başka bina içinde yer alan, Tevrat'ın incelendiği oda, medrese

Beth din - özellikle dini konularda hüküm verilen hahamların mahkemesi

Bima veya *bema* - Sinagogda okuma kürsüsü

Brit milah - Sünnet töreni

Converso - XIV ve XV. yüzyıllarda İspanya ve Portekiz'de Katolikliği kabul eden Yahudiler

Çeder - Yahudi çocukların İbranice ve din konusunda eğitim aldıkları okul

Deraş - Vaaz

Elohim - İbranicede "Tanrı"

Gaon - İbranicede "yüce" anlamına gelir ve Yahudi âlimler veya başrahipler için kullanılır

Gemara - Talmud'un ikinci kısmını oluşturan, Mişna konusunda yorumlar

Geniza - Sinagoglarda İbranice kitapların ve kâğıtların saklandığı yer

Getto - Yahudilerin yaşadığı mahalle

Haggadah (çoğul *Haggadot*) - Pesah'ın düzenini içeren, evlerde okunan ayin kitabı

Halakha - Tevrat ve Talmud'u temel alan dini yasalar bütünü

Hametz - Pesah bayramında tüketilmesi yasak olan mayalı ekmek

Hanuka - Makabelerin Seleukidlere karşı ayaklanmasından sonra İkinci Tapınağın yeniden adanması onuruna her yıl aralık ayında düzenlenen sekiz günlük bayram

Hasidim - Aslen "dindarlar" anlamına gelip, XVIII. yüzyılda Doğu Avrupa'da ortaya çıkan Yahudi tarikati için kullanılır

Hazan - Sinagoglarda ayinlerin müzik kısmıyla ilgilenen, koroya ve cemaate şeflik yapan kişi, kantor

Herem - Birinin veya bir şeylerin Yahudi toplumundan ihraç edilmesi, yasak (Arapça "*haram*" teriminin İbranicedeki karşılığı)

Hiddur mitzvah - Emirlerin yüceltilmesi

Holokaustos - Yunancada "yakılmış kurban" anlamına gelir; ondan türemiş olan "holokost" kelimesi II. Dünya Savaşında Naziler tarafından Yahudilere uygulanan soykırım için kullanılır

Huppah - Evlilik örtüsü

Kabala - Yahudilik dahilinde, Tanrı ile evren arasındaki ilişkileri ele alan ezoterik bir düşünce okulu

Kabod - Yahweh'in şanı

Kaşrut - Yahudi dini kuralları doğrultusunda yeme-içme kuralları

Ketuba - Evlilik sözleşmesi, erkeğin kadına karşı sorumluluklarını içerir
Kittim - Yahudilerin Romalılar için kullandığı terim
Kohanim - Rahipler
Korban - Hayvanların kesildiği kurban töreni
Koşer - Kaşrut kuralları doğrultusunda yenilmesi ve kullanılması sakıncalı olmayan gıdalar ve ürünler
Kvetch - İbranicede "şikâyet etme, yakınma"
Mahzor (çoğul: *mahzorim*) - *Roş Haşana* ve *Yom Kippur* törenlerinde kullanılan dua kitabı
Marrano - İspanya'da Hıristiyanlığı kabul etmiş görünüp aslında kabul etmemiş Yahudilere verilen isim (kelime anlamı "domuz"dur)
Masorah - Telaffuz rehberi
Massebah (çoğul: *massebot*) - Kutsal direk, dikili taş
Matzah (çoğul: *matzot*) - Pesah bayramının ana unsuru olan mayasız ekmek
Mazel tov - İbranicede "iyi şanslar"
Menora (çoğul: *menorot*) - Eski zamanlardan beri Yahudiliğin sembolü olan yedi kollu şamdan
Mensch - Düzgün, onurlu bir insan
Mezuzah (çoğul: *mezuzot*) - Yahudilerin evlerinin kapı pervazına astığı, Tevrat'tan belirli mısraları içeren mahfaza
Midraş - Yahudi âlimlerin dini metinlere getirdiği yorumlar
Mikvah - Ritüel temelli arınma için yıkanılan havuz
Mişna - Sözlü Tevrat'ın ilk yazılı versiyonu, hahamlar arası soru-cevaplardan oluşur
Mitzvah - Emir
Mukaddam - Toplum lideri
Nagid - Lider
Nasi - Prens
Nefesh - Ruh, nefs
Olim - Hayvanların yakıldığı kurban töreni
Omayn - Amin
Parokhet - Sinagoglarda Ahit Sandığını örten tül perde

Payetanim - Litürjik şiirler yazan şairler
Pesah - Yahudilerin Mısır esaretinden kurtulması onuruna her yıl nisan ayında kutlanan Hamursuz Bayramı
Peşarim - Tevrat konusunda açıklamalar
Pruta (çoğul *prutot*) - Yohanan Hyrkanus tarafından basılan para
Purim - Pers İmparatorluğunda yaşayan Yahudilerin, kralın danışmanı Haman'ın zulmünden kurtulması onuruna mart ayında kutlanan bayram
Rabban - Sadece Sanhedrin'in başkanı olan patrik için kullanılan unvan
Rav - Hoca, ruhani danışman
Rayyis - Bazen haham görevi de gören seküler cemaat lideri
Rimmonim - Tevrat tomarlarının başında yer alan, bazen nar şeklinde (adı zaten "nar" demektir), bazen küçük ziller içeren gümüş veya altın süsleme
Roş Aşana - Yahudi takvimine göre yılbaşı günü, Tışri ayının birinci gününde kutlanır
Sanhedrin - Her şehirde bulunan, yirmi üç veya yetmiş bir hahamdan oluşan meclis
Seder - Pesah bayramının başında verilen yemek
Sefarad - İspanya ve Portekiz kökenli Yahudiler
Sefer Tora (çoğul: *sifrei*) - Tevrat'ın parşömen üzerine elyazısıyla yazılmış, tomar şeklinde sureti
Serekh - Kural
Siddur (çoğul: *siddurim*) - Dua kitabı
Simçat Tora - Yıllık Tevrat okumalarının bitişinin ve yenilerinin başlangıcının onuruna Tışri ayında düzenlenen bayram
Sukot - Yahudilerin Mısır'dan ayrıldıktan sonra çölü geçerken geceleri kaldıkları çardaklar anısına Tışri ayında kutlanan sekiz günlük bayram
Şekhina - Tanrı'nın ilahi varlığı
Şema - Sabah ve akşam dualarında okunan inanç beyanı
Şul - İbranicede "sinagog" anlamına gelir

Tallit (çoğul: *tallitim*) - dua şalı

Talmud - Sözlü Tevrat'ın yazılı versiyonu olan *Mişna* ile *Mişna*'nın yorumlandığı *Gemara*'dan oluşur; Mişna MS II. yüzyılda, Gemara MS V. yüzyılda yazılmıştır

Tamid - Kurban etlerinin kavrulması

Tefillin - Erkeklerin dua ederken sol kollarına ve başlarına taktıkları, şeritlerle birbirine bağlanan ve Tevrat'tan kelimeler içeren, deriden yapılmış küçük kutular

Tsitsit - erkeklerin giydiği dua şalı *tallit*'in püsküllleri

Yaçad - İbranicede "bir arada" anlamına gelen kelime.

Yad - Tevrat okunurken, Tevrat'a dokunmadan metni izlemek için kullanılan gümüş parmak

Yahudim - Yah/Yahweh'in müritleri, Yahudiler

Yahweh - Tanrı'nın Kitab-ı Mukaddes'teki İbranice adı; YHWH'in okunuşudur, sesli harfleri kesin değildir

Yeşiva - Dini okul

Yom Kippur - Yahudilerin en kutsal günü olan ve büyük kısmı oruç tutarak ve dua edilerek geçirilen Kefaret Günü

Zemirot - Şabat günü ve Yahudi bayramlarında okunan ilahile

DİZİN

Aaron, Lincolnlı 416, 431, 433, 439
Aaron'un Hazinesi 432
Abdurrahman, III. 355, 359, 369
Abraham ben Yiju 351
Abraham, Cresques 508, 515, 523, 524, 559
Abraham Jafuda, (Jaume Ribes) 523
Abraham (Kentli) 435
Abravanel (Haham Isaac) 551
Abravanel, Isaac 551, 565
Absalom 174, 175
Abulafia, Samuel Halevi 532
Adam Kemp 11
Aden 319, 335, 342, 350, 351
Adiabene, Asur 222
Adon Olam (şiir) 306
Aelia Capitolina 233
Aggadah 246, 258, 259, 263, 483, 512
Agrippa 198, 219
Ahab (İsrail Kralı) 110
Ahamenis kralı Kserkses 17
Aharoni, Y. 116
Ahasuerus (Pers Kralı) 250, 420
Ahibi (İskenderiye'de tüccar) 147
Ahikar'ın Kitabı (Pers bilgelik bitabı) 43
Ahit Sandığı 31, 62, 247, 348, 535
Aila (günümüzde Akaba) 317
Akaba bkz. Aila 317
Akabiya ben Mehallel 254
Akhenaten (Firavun) 61
Akiva (Haham) 409, 446
Aklı Karışıklar İçin Kılavuz 462, 465, 468, 473, 477, 485
Albeneh, Jacob ibn 535
Albert, Aachenli 406
Albright, William Foxwell 107, 126
Alexander, Aphrodisiaslı 462
Alexander (Haşmonayim Kralı) 96, 133, 144, 145, 166, 172, 175, 177, 179, 180, 205, 220, 267, 405, 462
Alexander, II. (Papa) 405
Alexander Jannaeus (Haşmonayim Kralı) 166, 172, 175, 177, 179, 180
Alexander, Tiberius Julius 144, 205
Alfonso, VI. (Kastilya Kralı) 384, 385

Alfonso, X. (Bilge), Leon ve Kastilya Kralı 384, 385, 533, 534
Alice (Licoricia'nın hizmetçisi) 440
Ali (Peygamber Muhammed'in damadı) 331
Alix (Blois Kontesi) 401
Almanya 91, 421, 496-500, 543, 545
Almeida, Francisco de 569
Altın Dilli 280, 281, 295
Altın, Haggadah (Aragon) 501
Alypius 298
Alytorus 199, 202
Amalric, I. (Kudüs Kralı) 456
Ambrosius (Milano Piskoposu) 301
Amerika Birleşik Devletleri 150, 494
Ammani, Aharon al 394
Ammon (Vadisi) 154, 155, 167
Amon (Yehuda Kralı) 64, 65
Amoraim (Bilgeler) 305
Ananiya 23, 38, 39, 40, 41
Ananiya bar Azarya 38, 39
Ananiya bar Haggai 39
Ananus bar Ananus (Rahip) 208
Antiokheia 133, 159, 232, 275, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 295, 296, 297, 303, 314, 347, 348, 402
Antiokhos 130, 131, 135, 155, 159, 160, 162, 163, 165, 168-171, 175-179, 200, 221, 285, 402
Antiokhos, III. (Seleukid İmparatoru) 135, 159-162, 177
Antiokhos, IV. (Epiphanes, Seleukid İmparatoru) 130, 135, 155, 160, 162, 168, 170, 171, 175, 176, 179, 200, 221, 285
Antiokhos, VII. (Seleukid İmparatoru) 177
Antiokhos Yahudileri 131
Antipater 176, 183, 185
Antiquitates Judaicae 130, 135, 138, 139, 183, 218, 402
Antoninus, Pius (Roma İmparatoru) 253, 271, 302
Antonius, Marcus 186
Apamea 286
Aphrodisias (Anadolu) 291
Apion (Gramer Âlimi) 143, 145, 148, 220, 221
Apokrif Kitaplar 148, 172
Apollon 278, 285
Apollonius (Maliye bakanı) 154
Apollonius (Seleukid generali) 163
Apries (Firavun) 70
Arabia Judaica 319
Arad 32, 82, 113, 121, 123
Aramice 20, 43, 55, 62, 115, 178, 227, 234, 244, 249, 258, 265, 269, 272, 273, 309, 311, 323, 342, 346, 348, 556
Aramiler 19, 52
Arap Geşem 53, 54
Arbel dağı 203
Aristeas 138-142
Aristobulos (II. Hyrkanos'un kardeşi) 183
Aristobulos, Paneaslı 136
Aristoteles 136, 141, 388, 457, 462, 465, 477, 478
Armleder ayaklanmaları (1338) 497

Arnold, Matthew 129
Artabanus, Hirkanyalı 18
Artakserkses (Pers Kralı) 35, 51, 250, 420
Asenat (Mısırlı genç kız) 144, 167
Asma bint Marwan 328
Astronomi Bilgeliği Kitabı 534
Asurlular 18, 28, 59, 64, 68, 74, 116
Aşağı Celile 156, 157, 196
Aşdod 83
Aşera (Astarte; YWHW'in eşi) 33, 60, 112
Aşkelon 71, 73, 80, 152, 156, 167, 189, 456
Aşkenazlar (Kadınların rolü) 451
Auguste, Philippe 414, 432
Augustinus, Aziz 219, 300, 303, 404, 479, 586
Augustus Caesar (Octavianus) 186, 189, 199
Aurelius, Marcus 242
Auto-da-fé 549
Avanyahu 117
Ayn Musa (Musa kuyusu) 104, 105
Azarya 23, 38, 39
Azekah (Kale) 71, 118

Baal (Fenike tanrısı) 64, 72, 108, 112
Babatha (Edomlu kadın) 234-236
Babil 13, 19, 22, 26-30, 35, 37, 49, 51, 52, 57, 59-61, 68-71, 76, 77, 80, 85, 111, 114, 115, 134, 136, 156, 214, 231, 242, 255, 285, 301, 305, 307-310, 313, 327, 341, 347, 365, 366, 473
Babylas 284
Baddus, prens 374
Baer, Yitzhak 518, 537
Bagazuşta (Elefantin'de bir Hazar) 40
Bakire Çeşmesi 87, 88
Bakkhos 131, 163
Balaam 176
Ball, John 519
Bamberg 497
Banus (Sofu) 202
Barabbas 196
Barkay, Gabriel 114
Bar Kochba 234-237, 253
Baron, Salo 414
Barroso, Pedro Gómez (Sevilla Başpiskoposu) 519
Barry, Sir Charles 95
Barselona 482-485, 488, 489, 515, 516, 521-524, 526, 535
Bartlett, R. H. 103
Baruch, Meir ben (Rothenburglu) 59, 79, 109, 292, 475
Baruh (Yeremya'nın sekreter-kâtibi) 69
Bathenoş (Lamek'in karısı) 229
Batı Anadolu 19, 147
Batı Mağrip 264, 340
Becket, Thomas 431
Bedford, Francis 93
Beebee, Charlotte 21
Beerşeba 111, 121
Belaset (Lincolnlü) 423, 436
Belaset, (Oxfordlu) 430

Belia (Chera'nın gelini) 435
Belial 228, 467
Bellette (Doulcea'nın kızı) 399, 424
Bell, Gertrude 243
Bellvivre, Luis de 524
Belşazzar (Kral) 83
Benedict (Licoricia'nın oğlu) 433, 442
Benedictus, XIII. 525
Benedict (Yorklu) 416
Ben Ezra sinagogu, Fustat, Mısır 332, 335, 343, 347, 348
Beni Abs aşireti 330
Beni Kaynuka aşireti 329
Beni Nadir aşireti 320, 329, 331
Benjamin (Tiberiaslı) 314
Benjamin (Tudelalı) 332, 397
Benveniste, Abraham de 539
Berakha 351
Berekya 23
Berenice, II. (Agrippa'nın kız kardeşi) 219
Bernaldez, Andres 537, 558
Bernard de Clairvaux (Aziz) 414
Bernays, Jacob 136
Besant, Walter 100
Bet Alfa 269, 272
Bet Hamidraş 250, 269, 273, 305, 352
Bet Şean (Skythopolis) 157, 172, 189, 266
Bet Şearim 276, 286, 322
Beythakkerem 53
Bezalel 17, 191, 544
Biale, David 151, 580
Biblical Researches 89, 94
Bilgi Kitabı 465, 477
Birtles (çavuş) 92
Bizans İmparatorluğu 282, 318
Blanca, Santa Maria la 530, 536, 539
Bnei Hazir mezarı 174
Boabdil 552-554
Bonne-Tamir, Batsheva 323
Borium (Mağrip'te) 314
Boss Tweed 21
Braga, Isaac de 543, 547, 562
Braga, Solomon de 544
Breasted, James 243
Bréauté, Fawkes de 436
Britanya 10, 91-93, 96-101, 103, 233, 298
British Museum 22, 50
brit milah 158, 427
Brooklyn Museum 22, 33, 39
Brunel, Isambard Kingdom 95
Bulan, Kazar kralı (Kral Sabriel) 364
Burckhardt, John Lewis: Travels in Syria and the Holy Land 103
Burdett-Coutts, Angela, Barones 99
Bury St Edmunds 419
Büyük İskender 47, 131, 135-137, 140
Byzantium 318, 333

Caesarea, Maritima 97, 187-190, 195-197, 199
Caesarius, Heisterbach 493
Caesar, Julius 185, 186, 198, 199
Caligula, Gaius 198
Callixtus, III. (Papa) 543
Cambridge Üniversitesi 9, 344

Caminha, Alvara da 559
Cantimpré, Thomas de 493
Capsali, Elijah 557, 563
Caracalla (Roma İmparatoru) 253, 302
Carlyle, Thomas 93
Cartaphilus 445
Carter, Howard 241
Cassius Dio 205, 233
Cecil Roth 9, 11, 420, 434, 548
Celile 101, 111, 131, 156, 157, 167, 189, 192, 196, 200-203, 206, 207, 235, 252, 253, 263, 266, 268, 272, 276, 298, 305, 314, 316, 397, 452, 454, 568
Cervera Kitab-ı Mukaddesi 544
Cezayir 524
Charlecote, Thomas 440
Charles Edwin Wilbour 21
Charles IV. (Deli), Fransa Kralı 507, 508
Charles, V. (Bilge), Fransa Kralı 506
Chaucer, Geoffrey 424
Christ College 9, 345
Claudius (Roma İmparatoru) 198, 199, 218
Clera, Winchesterli 430
Clermont, Konsili (1095) 404
Colmar 497
Colonel, Ferran Perez 557
Conder, Claude 101
Constantinus 244, 290, 292, 296
Contra Apionem 194, 215, 218, 220-225
Cordoba 357-359, 363-369, 372, 381, 385-387, 390, 448, 454, 515, 521, 529, 532, 544-547
Crespin, Benedict (Londralı) 433
Cresques, Jafuda 523
Cumanus 200

Çadır Tapınağı 62, 105
çametz 36

Daniel 56, 83, 138, 171, 209, 256-289, 304, 337, 421, 480, 584
Darius 51, 250
Da'ud, İbrahim 27, 100, 111, 159, 170, 171, 229, 248, 270, 279, 280, 288, 326, 327, 373, 402, 412, 472, 478, 501
David (Oxfordlu) 433, 439
Davut (İsrail Kralı) 50, 52, 58, 65, 67, 70-73, 76, 79, 80, 84, 107, 110, 111, 115-118, 120, 122, 124, 152, 153, 165, 172, 176, 178, 180, 226, 234, 244, 248, 249, 251, 266, 301, 308, 376, 400, 452-455, 460-462, 472, 473, 480, 490, 509, 525, 530, 545, 569
Debora'nın Şarkısı 73
Delaya 23
Demetrios Nikator 285
Demetrios (Numerolog) 143
Demetrios (Phaleronlu) 139
Devler kitabı 228
Devonshire, William Cavendish (7. Dükü) 95
Dhu Nuwas 323, 324
Diana 278
Dicle 26, 308
Diodorus Siculus 233

Dionysos Villası 267, 268
Disraeli 11, 92
Dodds, Jerrilynn 532
Doğu Akdeniz 131, 191, 392, 512
Dominikan tarikatı 482, 496, 546
Donin, Nicholas 476, 478
Dor 156, 175
Dorotheus 133, 146, 147
Dositheos (Drimylos'un oğlu) 144
Doulcea, Eleazar bar (Yehuda'nın karısı) 399, 424- 428, 430, 436
Draper, Simon 153, 154, 171-174, 179, 206, 207, 215, 233, 234, 237, 254, 255, 303, 344, 433, 441, 442, 502
Drimylos 144
Drusus (Tiberius'un oğlu) 198
Dunaş ben Labrat 365, 369, 386
Dura-Europos 242-245, 249, 252

Ebiri, Ebu İshak el 73, 229, 248, 268, 270, 274, 327, 379, 402
Ebiyonitler 287, 288, 291
Ebsdorf 509
Ebu Afak 328
Ebu Bekir 332
Ebu Zikri 338
Ecclasiasticus 344, 345
Edomlular 38, 51, 167, 178, 188, 208
Edward I. (İngiltere Kralı) 39, 89, 94, 99, 102-106, 227, 275, 434, 438, 439, 440- 443
Edwin Wilbour 21, 22, 33
Efraim, Bonnlu 400
Ein Keiloheinu (şiir) 306
Elah Kalesi bkz. Khirbet Qeiyafa 120
Eldad, Danlı 357
Eleanor, Kastilyalı (I. Edward'ın karısı) 443
Eleanor, Provencelı (III. Henry'nin karısı) 443
Eleazar bar Jehudah (Haham-parfümcü) 424
Eleazar bar Nathan (Haham) 409
Eleazar bar Ya'ir 409, 418
Eleazar'ın iskenderiye'ye davet edilmesi 141
Eleazar (Kudüs başrahibi) 140
Eleazar, Wormslu 499
Elefantin 17, 19, 21-25, 29-39, 41-48, 52, 60, 68, 72, 132, 136, 145-148, 168, 249, 250, 581, 595
El Elyon 133
Elhamra, Granada 380, 533
Eliezer 209, 258
Eliot, George 11
Eliyahu Jacob 86-88, 136, 187, 210, 245, 255, 274, 289, 410, 413, 427, 535, 564
Elohim 74, 112, 598
Elyakim 69, 70
Elyakin (Yehuda Kralı) 52, 70
Elyaşib ben Eşyahu 82
Elymas (Yahudi büyücü) 281
Emicho, Flonheimlı 406
Endülüs 355, 358-361, 365, 367, 374, 381-385, 448, 449, 456, 546, 547, 551, 556

Engilbert (Trier piskoposu) 407
Engizisyon 537, 543, 548-550, 553, 555
Enrique, III. (Kastilya Kralı) 519
Enrique, IV. (Kastilya Kralı) 539, 541, 543
Ephesus 253
Epiphanius, Salamisli 287
Epispasm 158
Eriha 176, 189
Erken Dönem Yahudiliği Ansiklopedisi 153
Esau 306
Espina, Alonso de; Fortalitum Fidei 542, 543, 546, 548, 552
Esseniler (Tarikat) 230
Esther kitabı 505
Esther (Kraliçe) 130
Eşyahu 82
Etiyopya 19, 90, 227, 323, 324, 392, 511, 595
Eudes de Chateauroux 481
Eupolemus 177
Eyyübi hanedanı (Mısır) 457
Eyyübi, Selahattin 453, 457, 459, 463, 468
Ezra (Kâtip) 568
Ezra, Moşe ibn 375, 382, 384, 469, 530
Ezra'nın kitabı 38, 53, 61
Ezra, Yehuda ibn (Halevi'nin torunu) 382
Ezra, Yitzhak ibn 393, 396, 518, 537

Fadak 320
Fadil, al-Qadi al- 456, 457
Farisiler 166, 178-183, 188, 192, 193, 195, 209, 279, 287
Farsça 244
Fas 350, 365, 381, 382, 448, 449, 569
Fatimi halifeleri 337, 340, 456, 466
Fayyum bölgesi (Mısır) 131, 132, 146
Feibuş, Joel ben Simon 502
Fenike 33, 64, 78, 82, 110, 111, 152, 163, 170, 189, 195
Fenike-Kenan 82
Ferdinand, Aragonlu (İspanya Kralı) 90, 541, 546-548, 552, 554, 555, 562
Ferrere, Jaume 510
Ferrer, Vicente 525, 528, 536, 546
Ferruziel, Şlomo ibn 384
Ferruziel, Yosef ibn 384
Fes 449, 454, 456, 464, 509, 525
Fırat 26, 29, 68, 242, 243, 301, 308
Fidalgo, Şemtob 564
Filistin 9, 10, 25, 28, 32, 35-38, 44, 64, 70, 82, 87, 91, 93, 95, 96-103, 107-113, 118, 121, 135, 137, 146, 149, 185, 189, 195, 199, 207, 233, 242, 250-253, 263, 264, 273, 277, 287, 299, 305, 306, 313, 319-323, 333, 335, 350, 355, 391, 394, 404, 448, 452-457, 491, 567
Finkelstein, Israel 109, 110, 582
Firavun 25, 27, 68, 144, 501, 502
Flaccus (Mısır'ın Romalı valisi) 220
Flamanlar 443

Franco, Yucef 553
Fransa 243, 404, 413, 415, 417, 421, 432, 443, 475-477, 483, 484, 488, 500, 501, 506, 508, 517, 534, 590
Fransisken tarikati 482, 542, 546
Freud, Martha 136
Fulvia 222
Fustat 306, 332, 335-338, 340-350, 352, 355, 394, 395, 456, 457, 461, 470

Gabbai, Şlomo ibn 393, 396
Gabirol, Solomon ibn 469
Galatlar 197
Galil, Gershon 122
Galla (Theodosios'un karısı) 282
Gallus, Castus (Roma Eş, İmparatoru) 268
Gamaliel, II. (Haham) 258
Gamaliel, Rabban 246, 254
Gamaliel, VI. (Haham) 302
Gama, Vasco de 566
Ganor, Saar 118, 119, 583
Gaon, Abraham ibn 544
Garcia, Benito 553
Garfinkel, Yossi 118-124, 126
Gath 118, 121
Gazze 152, 156, 167, 189
Gedaliya (evin üstündeki) 23, 117, 397
Ge'ez dili 227
Geldern, Simon von 344
Gemara (yorumlar) 305, 309
Gemarya 23, 35, 36
Gemaryahu (Şafan'ın oğlu) 117
Geniza, bkz. Kahire Geniza'sı 332, 335-348, 350, 353, 354, 361, 363, 364, 393, 397, 400, 470, 471
Gentilla 437
Gerondi, Efraim 515
Gerşom ben Judah, Mainzlı: The Light of Exile 428
Gessius Florus 199
Geşem (arap) 53, 54
Gezer 81, 116, 121
Gibson, Margaret 344
Gihon pınarı, Siloam 84, 92
Girona 485, 488, 491, 521, 547, 556
Glainville, Ranulph de 417
Gois, Damiao de 564
Goitein, S. D. 335-338, 343, 587
Golb, Norman 227, 230
Golyat 118, 244, 251, 490
Granada, bkz. İspanya 369, 370, 373-379, 383, 512, 515, 529, 533, 543, 548, 551, 552, 560
Gregorius, IX. (Papa) 413, 475, 476, 481, 488
Gregorius, VII. (Papa) 413
Grove, George 95, 96, 98-100
Guardia, La 553, 554
Guzman (Sevilla belediye başkanı) 519
Güney Carolina 11
güvercin yarışları 340
Gynia (Gine) 510

Habakkuk 227, 568
Habbus (Naghrela'nın hamisi) 374
Hacer 327
Hachlili, Rachel 175, 264, 585

Hadrianus (Roma İmparatoru) 37, 233, 235, 252, 253, 297, 313, 315, 409, 446
Haggadah 35, 80, 245, 499, 500-502, 539, 559, 591, 598
Haggadot 501
Haggaisler 33
Haham 146, 153, 209, 233, 234, 246, 247, 251, 255, 258, 261, 263, 266, 273, 311, 400, 409, 411, 424, 426-428, 446-451, 454, 476, 477, 482, 484, 491, 522, 551, 554, 560, 562, 564, 566, 567
Hakim Biemruillah (Halife) 340
Hakohen, Yehiel ben Menahem 497
Halevi, Solomon bkz. Santa Maria, Pablo de 520
Halevi, Yehuda; Kuzari 362, 371, 375, 381, 383, 384, 386, 391, 393, 396, 397, 452, 453, 469, 475, 529, 589
Halikarnas mozolesi, Rodos 174
Halorki, Joanna 521
Halorki, Joşua bkz. Santa Fe, Geronimo de 521
Haman 130, 149, 250, 303, 414, 420, 600
Hamath Savaşı (MÖ 605) 69
Hammam-Lif (veya Naro), Tunus 264-266, 277
Hammath Tiberas 269, 272
Hananiya 35, 36, 43, 45, 147, 394, 409
Hananiya, (Haham) 409
Hananiya, Şmuel ibn 394
Hanasi, Yehuda 267, 454, 568
Hannah (Doulcea'nın kızı) 399, 424, 426
Hanok ben Moşe 369
Hanuka (bayramı) 149, 165-168, 176, 182, 184, 364, 394
Harem ül-Şerif bkz. Tapınak Dağı 89-91, 455
Harmon 149
Harold (Gloucesterli çocuk) 422
Harun 153, 165, 191, 270, 364, 502
Hasdai ibn Şaprut 356, 359, 369, 374, 386, 456
Hasdai, Menahem 356-362, 365-369, 374, 385, 386, 456, 478, 522, 568
Hassidiler 166
Hassun, Aşkelonlu 354
Haşavyahu, Mazad 136
Haşmonayim 98, 114, 133, 135, 156, 160, 165, 166, 168, 170, 173-184, 188-190, 197, 202, 215, 234, 254, 285, 286, 323
Hayber savaşı 320, 329-333
Hayyim, Yosef ibn 544, 545
Hazael (Arami Kralı) 115
Hazar 43, 157, 356-358, 362, 363, 365, 386, 389
Hazar denizi 157
Hazarfati, Joseph 544
Hazarlar 19, 37, 52, 341, 362
Hazm, İbn 373
Hazor 110, 111, 116
Hegra 319
Heine, Heinrich 344
Heinrich IV. (Alman İmparatoru) 412, 413

Heinrich V. (Alman İmparatoru) 413
Hekataios, Abderalı 152
hekhalot edebiyatı 307
Helena (Adiabene Kraliçesi) 222
Helenistik 49, 115, 119, 133, 155, 156, 160, 165, 166, 173-175, 242, 276
Helenizm, bkz. Yunanlar 131, 136, 144, 170, 175
Heliodorus 160
Helios (Güneş Tanrısı) 271, 272
Hengstenberg, Ernst Wilhelm 103
Henry III. (İngiltere Kralı) 423, 432, 434, 436, 437, 439-442
Henry II. (İngiltere Kralı) 431, 432
Henry IV. (İngiltere Kralı) 98
Hephaistias, Egypt 145
Herakleides 133
Herakleios (Bizans İmparatoru) 314, 315, 364
Herakleopolis (Mısır) 132, 145, 146
Hereford 509
Hermon (dağı) 100, 159, 167
Herod 98, 176
Herodiana, Pax 195, 198
Herodion 197
Herodotos 24, 25, 29, 129, 203, 567
Herr Conrad Schick 88
Hezekiel 18, 30, 35, 63, 75, 134, 250, 480
Hezekiya (Yehuda Kralı) 28-30, 32, 64, 65, 70, 74, 84, 88, 89, 97, 109, 113-116, 190, 364
Hıristiyan 87, 97, 242, 244, 249, 275-277, 281-291, 293, 294, 296, 298, 299, 302-304, 307, 308, 316, 317, 318, 321, 323, 324, 333, 334, 338, 347, 356, 358, 360, 363, 390, 399, 400-404, 407, 411, 413, 414, 419-422, 428, 430, 436, 438, 440, 442, 444, 445, 448, 454, 456, 476, 479, 481-485, 489, 492, 493, 496, 497, 498-504, 509, 512-516, 519, 520, 525, 527, 531, 533, 537-541, 542, 546, 547, 550, 552, 554-558, 564
Hiddur mitzvah 191, 192, 598
Hieronymus (Aziz) 299, 300
Hilkiya 66, 67
Hillel (Âlim) 187, 206, 209, 254, 255, 298, 312, 313, 371, 477, 568
Hillel, II. (Patrik) 298
Himyar Krallığı 320-325, 328, 330, 332
Hirra al Yahudiya 328
Hiyya (Haham) 312
Hollanda 11
Holland, F. W. (Rahip) 102
Hopkins, Clark 241-247
Hosea (Elefantinli) 47
Hoşayahu 71, 80
Hugh (Lincolnlu çocuk) 423, 424
Huyey bin Ahtab 331
Hüsrev, II. (Sasani Kralı) 314
Hyrkanos, II. (Haşmonayim Kralı) 183, 185, 186
Hyrkanos (Tobiya'nın torunu) 155

Hyrkanos, Yohanan 167, 172, 176, 177, 180, 186

Iason, Kyreneli 167, 168
Inca, Mayorka 513, 516, 517, 524
Innocentius, III. (Papa) 435, 479, 481
Innocentius IV. (Papa) 481, 488
Iona (Philippa'nın annesi) 146
Ioudaikon 132, 143, 148, 302
Irak el-Amir bkz. Kasr el-abd 155
Isaac bar David 411
Isaac ibn Şhaprut 358
Isabella 546
Ishak (Diocaesarealı) 268
Islah (Elefantinli) 17, 19-25, 29-39, 41-48, 52, 60, 68, 72, 132, 136, 145-148, 168, 249, 250
Itureanlar 167, 178, 188
Iulianus 296- 300
Iustinianus 303, 304, 318
Iustinos, I. (İmparator) 324
Iustinus Martyr 251, 287, 293
Iuvenalis 218, 219

İbn Abbas 322
İbn Hazm 373
İbranice 12, 13, 17-20, 43, 48, 49, 55, 56, 61, 62, 68, 71, 73, 77, 79, 81-85, 88, 95, 112-115, 122, 127, 131, 133, 148, 150, 156, 166, 167, 227, 237, 244-246, 258, 260, 269, 272, 276, 287-299, 305, 322, 325, 331, 341-348, 352, 358, 363-371, 381, 384-386, 388, 392, 397, 403, 423, 425, 426, 435, 464, 467, 469, 474, 477-479, 482, 490, 491, 498, 499, 513, 516, 524, 529, 534, 535, 538, 544, 555, 561-565, 568, 569
İkinci Tapınak 20, 226, 274
ikonografi, bkz. imgeler 244, 499, 502
İlyas 110
imgeler 176, 237, 263, 268, 269, 498, 499, 504, 546
İnançlar ve Düşünceler 365
İncil 91, 181, 244, 274, 279, 283, 287, 289-291, 295, 403, 481, 490, 494
İngiltere 98, 99, 415, 416, 419-423, 430-433, 442-445, 493, 519, 553, 590
İsabella 546, 547, 548, 552, 554, 555, 557, 562
İsa, Nasıralı 18, 191, 196, 234, 279, 458, 483
İshak (İbrahim'in oğlu) 268
İskenderiye 131, 133, 134, 139-149, 153, 175, 189, 190, 199, 220, 232, 282, 301, 304, 340, 347, 352, 393, 396, 397, 473
İskenderiye'deki Yahudiler 340
İslam 265, 319, 321, 323, 325, 326, 331-335, 341, 346-350, 367, 373-375, 383, 387, 406, 428, 449-451, 472, 512, 531, 533, 546, 552, 587
İsmail 327
İspanya 12, 335, 340, 350, 356, 360, 362, 373, 385, 391, 421, 428, 443, 448, 483, 485, 490, 499, 512, 514, 517, 519, 522,

525, 529, 531, 535, 539, 541-543, 546, 548, 550, 552, 553, 555-562
İspanya'da Arap uygarlığı 335
İsrail 10, 18, 19, 23, 27, 28, 55, 57, 59-64, 67, 73, 74, 82, 102, 106, 109, 110, 111, 115-118, 123, 124, 125, 127, 131, 141, 166, 170, 172, 173, 178, 229, 230, 234, 237, 289, 312, 313, 360, 363, 367, 368, 388, 451, 452, 455, 468, 469, 471, 486, 498, 502, 509, 524, 559, 567
İtalya 335, 340, 403, 499, 500
İtil 357, 362, 364, 365
İzebel (Fenikeli) 67, 110
İzzet Paşa 91

Jacob ben Nissim ibn Şahim 255
Jaddua (Kudüs başrahibi) 138
Jaime I. (Aragonlu Kral) 482, 485, 487, 491, 496
James (Kral) 63
Jannaeus 166, 172, 175-180
Jason (Başrahip) 155
Jedanya bar Gemarya 33
Jehohanan (Başrahip) 46
Jehohen 39
Jehoişima 38, 40, 41
Jeroboam, II. (İsrail Kralı) 117
Jewish Chronicle 98
Jezanya 23, 41, 42
Jezreel 156, 196, 253, 269
João, II. (Kral) 560, 562, 565
Johannes (Rahip) 282
Johann (Piskopos) 407
Joinville 401
Josce (Yorklu) 416, 418
Josephus, Flavius 27, 130, 135-139, 149, 153- 155, 159, 177, 178, 183-185, 192-196, 199-218, 220-225, 232, 233, 402, 403, 409, 418
Jotapata 201, 203, 205, 210, 217
Journal of Sacred Literature and Biblical Record 96, 97
Juan I. (Kral) 519
Judah ben Ilai (Haham) 146
Judah, Isaac ben (Haham) 535
Judaico, De Bello 200, 204, 206, 208, 211, 214, 216-218, 402
Judanes (Babatha'nın kocası) 235, 236
Judensau 497
Juliana (Lifli) 265
Juna ben Nathan 308
Juvenalis 493

Ka'b al Ahbar 322
Kâbil 405, 445
kahinan 320
Kahire Geniza'sı, Fustat 12, 22, 103, 132, 306, 332, 335, 337, 339, 340-346, 352, 361, 363, 386, 393, 394, 396, 397, 400, 470, 515, 581, 587
Kaiafas (Rahip) 191
Kalbeb (Aksum Kralı) 323, 324
Kalde, (Mezopotamya) 27, 100
Kambises (Kyros'un oğlu) 24, 30, 31, 46
kan iftirası 528
Karadeniz 157, 356
Karaimler 347, 476
Kara Ölüm 515

Karima (Smsar Al-Wuhşa) 354
Karkamış Savaşı (MÖ 605) 69
Kasr El-Abd 155
Katalan Atlası 507, 509, 512
Katerina, Azize 104, 509
Kenanlılar 74, 111
Kerkeosiris 145
Ketef Hinnom 114, 115, 127, 131
Khirbet Qeiyafa 118-126
Khirbet Qeiyafa (günümüzde Elah Kalesi) 118-126
Khnum 25, 31, 45, 46
Khristos 251
Khrysostomos 280-286, 292-297, 301, 303, 402, 496
Kıbrıs 88, 133, 189
Kızıldeniz 104, 109, 317, 318, 319, 350, 461, 501, 509, 559
Kidron 52, 92, 174, 454
Kilise Babaları 298, 299
Kimchi, David 544
King's Lynn 417
Kislev 33, 168
Kitab-ı Mukaddes 9-12, 18, 19, 23, 26-29, 31-33, 37, 49-53, 58, 59, 62-64, 71-83, 85-90, 93-102, 104, 107-127, 134, 139, 142, 143, 144, 148, 151, 153, 167, 168, 172, 180-182, 191, 192, 211, 213, 226, 228, 229, 230, 231, 237, 247, 248, 250, 251, 256, 258, 259, 266, 269, 270, 271, 287, 288, 290, 299, 300, 304, 306, 326, 343, 345, 347, 351, 360, 365, 366-368, 376, 377, 386, 402, 406, 418, 421, 463-465, 479-481, 488, 492, 498, 500, 505, 524, 526, 531, 534, 535, 543, 544, 545, 561, 568
Kitchener, Herbert 101
Kleopatra (Mısır kraliçesi) 216
kohanim 128
Kol-Hoze 54
Konstantinopolis 284, 296, 356, 357, 358, 541
Konstantinus 356
Konstantios, II. (İmparator) 321
Korinthos 253, 287
Koromandel 350
Kral Yoşiya 13, 19, 114
Krokodopolis 133, 145
Kudüs 18, 27-36, 41- 54, 58, 59, 61, 64, 65, 66, 69-74, 81, 86, 88-94, 96-98, 100, 101, 107, 110-112, 114, 116-118, 120-124, 126, 130, 133, 135, 137, 139, 140, 141, 145, 148-164, 166, 168, 172, 174, 175, 177, 183, 189-193, 196-198, 201, 205-214, 216, 217, 222, 226, 227, 230, 233-237, 245, 247, 248, 250, 253, 256, 262, 264, 272, 274, 279, 285, 286, 288, 296-298, 304, 307, 314-317, 322, 326-328, 332, 336, 355, 360, 371, 386, 390, 392, 397, 398, 404, 409, 410, 413, 425, 443, 452, 454-456, 464, 473, 487, 490, 491, 512, 523, 529, 544, 556, 566, 568
Kuntillet Ajrud 80, 81, 112
kurban edilen hayvanlar 45, 47, 48, 137
Kureyşler 329, 330
Kutsal Topraklar 92-100, 103, 123, 390-394, 404, 512, 518

Kuzey İsrail Krallığı 18
Kübbet-üs-Sahra 91
kynodesme 157
Kyrenaia 131, 133
Kyrenaika 189, 232
Kyros 27, 30, 50, 51, 75, 213, 250

La Coruña 543, 544, 547, 562
Laçiş (orman) 71, 80
Ladino 534, 537, 556, 616
Lamek 229
Lange 9, 306
Langton (Başpiskopos) 436
Lateran Konsili, II. 432, 435, 479
Latince 244, 258, 299, 417, 482, 493, 565
Lenliler 142, 257
Leontopolis 145
Levili Asafoğulları 50
Levililer 32, 55, 83, 121, 147, 151, 313, 447
Lewis, Agnew 344
Liabanus 284
Libya 131, 233
Licoricia, Winchesterli 399, 430, 433-442
Lidya 133
Lincoln 421, 423, 424, 431, 437
Llull, Ramon 525
Louis, I. 484
Louis, IX. 475, 476, 481, 482
Louis, VII. 401, 413, 414
Lucena (Endülüs) 383
Lucius Verus 242
Luna, Alvaro de 539, 542
Lübnan 101
Lysimakhos 161

Ma'adana (II. Jeroboam'ın kızı) 117
Macdonald, James 102, 106
Macedonius 284
Maecenas (Duralı) 249
Magdeburg 497
Magna Carta 11, 434
Magnesia Savaşı 160
Mahseya bar Jezanya 23, 33, 41
Mainz 409
Makabeler, Birinci 130, 161, 163, 165, 167, 168, 170-174, 177, 178
Makabeler, İkinci 130, 131, 135, 158, 164, 167-169, 402, 410
Makabe, Yahuda 166, 171, 177
Malabar 350, 351, 461, 509, 569
Malebisse, Richard 419
Malkiya 23, 54
Manasse (Kral) 293, 402
Manetho 27, 143, 148, 221
Mankhazina, Jacob ve Estrea 564
Marcellinus, Ammianus 298
Marchana, Diego 550
Maria, Pablo de Santa 520, 537
Markheşvan 33
Martialis 219, 225
Martinez, Ferran 517-520, 526, 528
masorah 505
Maspero, Gaston 21
massebot 113, 125, 599
Mastema 229
Matityahu, Yosef ben 202, 214, 215
Matrona (Sinagog) 280, 285
Matta (Aziz) 279, 287, 492

Mattatias (baba) 170-173, 184
Mattatiyas (Rahip) 165
matzo 36, 291, 303, 422, 551
Mauzya 45
Maximus, Magnus 301
Mayorka 507, 508, 510, 513-517, 522, 524-529, 533, 561
Mazar, Benjamin 126
Mea Şearim 91
Medine 325, 327-333
Megara 156
Megiddo 69, 109-111
Mekke 325, 328, 329
melekler 144, 160, 228, 363, 387, 489
Memphis 19, 20, 29, 35
Menahem 355-361, 365-368, 386, 497
Menaşe (Kral) 32, 64, 65, 67, 74, 76, 364
Menelaus 155, 160, 161
Mercurius 278
merkavah 272
Merneptah (Firavun) 27
Meryem Ana 249, 403, 421-423, 433, 436, 481, 483, 484, 495, 499, 530
Meşullam 39, 40, 41
Mezmurlar kitabı 122, 152, 187, 227, 439, 524, 532
Mezopotamya 19, 26-28, 57, 68, 76, 110, 117, 150, 243, 251, 252, 286, 308, 319, 333, 342
mezuzah 62, 140
Mısır 17-39, 42-48, 59, 61, 64, 66, 69, 70, 72, 73, 76, 85, 96, 97, 100, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 110, 117, 122, 132-137, 140, 143, 145, 148-150, 160, 162, 164, 167, 168, 177, 178, 186, 191, 199, 216, 219, 220, 232, 233, 237, 244-246, 267, 274, 284, 292, 302, 307, 319, 333, 335, 336, 344, 346, 361, 391, 393, 395, 396, 454-457, 460-462, 465, 467, 472, 501-503, 513, 559
Mısırlılar 36, 37, 79, 108, 111, 237, 499
Mısırlı Yahudiler 33, 35, 37, 132, 142, 148, 168, 220, 342
Mibtahya 23, 33, 42, 43
Migdol 19, 20, 30
Mikail (Başmelek) 228
Miryam bat Tançum 403
Miryam (Judanes'in karısı) 236
Miryam (Musa'nın ablası) 249
Misgav, Haggai 122
Mishneh Torah (Mişra Tevrat) 447, 452, 459, 465, 466, 468, 470, 500
Misis 286
Mişna 36, 62, 139, 158, 182, 187, 246, 247, 254-270, 273, 304, 305, 309, 311, 313, 353, 428, 447, 454, 457, 460, 463-466, 471, 476, 568
Mithras 243, 251
Moab Dağı 82, 85, 124, 167, 176, 319
Moablar 79
Modrzejewski, Joseph 149
Monah (Amrw'ın kızı) 320
Montefiore ailesi 96, 98
Montefiore, Sir Moses 96
Mopsuestia 286

Moriah 270
Mosconi, Leon 515
Moses, Bristollü 433
Moşe (Şair) 383
Muhammed, Hz. 315, 317, 320, 322, 324-332, 363, 458
Mulk, ibn Sana al- 456
Murabıtlar 381, 385, 448
Muriel (Oxfordlu David'in karısı) 434, 437, 438, 440
Murphy, C. M. 243
Musa Dağı 11, 18, 23, 28, 32, 55-58, 65-67, 72, 75, 79, 83, 97, 100-108, 129, 134, 136, 143, 159, 164, 165, 170, 172, 224, 229, 247-250, 252, 254, 270, 288-290, 294, 297, 326, 335, 345, 346, 363, 389, 427, 446-448, 458, 461-470, 472, 475, 476, 480, 482, 501, 503, 509, 510, 535, 559
Musa ibn Meymun 345, 346, 389, 446-448
Muvahhidler 381, 385, 448
Müslüman 105, 315, 320-323, 326, 329, 331, 333-337, 340-342, 348, 356, 358, 363, 367, 369, 373, 374, 379-381, 390, 428, 429, 446, 456, 457, 459, 476, 485, 513, 524, 528, 532, 533, 553, 560, 566

Nabukadnezar 27, 29, 49, 51, 59, 60, 70, 421
Naghrela 376, 377, 378
Naghrela, Joseph ibn 554
Naghrela, Şmuel ibn 369-378, 380, 381, 469
Naghrela, Yehosef ibn 378, 380
Nahal Hever 236
Nahman ben Yaakov 311
Nahman ibn Musa (Nahmanides) 482-492, 498, 521
Nahman, Pablo Cristiani 482, 486, 488
Natanael, Halfon ibn 394
Natan (Peygamber) 301
Nazareth 314
Necef 32, 82, 100, 113, 117, 167, 319, 323
Necran 324, 330
Nehardea 305, 308
Nehemya (Vali) 35, 48-57, 59, 60, 64, 87, 89, 164, 165, 227, 314
Neko, II. (Firavun) 68
Neron 199, 200, 205, 222
Nicaea Konsili (MS 325) 292
Nicholas de Lange 9, 306
Nicholas V. (Papa) 540
Nifoci, Isaac 515, 523
Nikanor (General) 171, 176
Nil nehri 18, 19, 21, 24-26, 42, 59, 104, 131, 144, 248, 342
Nil vadisi 26
Nissan 33, 36, 93, 266
Nissim, Nahray ben 337
Nittai, Arbelit 254
Normandiya-Angevin 415
Nostra Senyora de Gracia (klise) 524
Nubya 19, 24, 25, 29, 509, 511
Nuh 131, 229, 286, 291, 304, 498

Obadiya, Bertinorolu 332
Octavianus 186
Omayn 128

Omri (Kral) 110
On Emir 65, 106, 131, 514, 535
Onias (Başrahip) 154
Onias, III. 155, 159
Ophrit, Abraham ben 535
Osea 17, 19, 20, 279
Osea, Arthur (Yazarın babası) 20, 279
Oseney Manastırı 434
ossilegium 175, 210
Ostia 218, 277
Ovadiya (Hazar Kralı) 363
Oxford 22, 57, 112, 120, 158, 214, 245, 321, 345, 397, 416, 418, 420, 434, 436, 438, 440, 500, 538, 543, 544, 548, 592
Oz, Amos 9

Ölü Deniz Kumran Tomarları 115, 131, 226, 230, 272, 326
Ömer I. (Halife) 322-333
Ömer II. (Halife) 333

Pablo Christiani 487
Palestine Exploration Fund 51, 100, 595
Palmer, Edward 102, 105, 106
Palmer, H. S. 102
Palmer, Johannes Ferdinand 90
Palmyra 243, 252, 312, 329
Panaion Savaşı (MÖ 200) 159
Papirüs 37
Paregri 274
Paris 11, 21, 22, 149, 435, 444, 474, 475, 477, 480-484, 489, 490, 499
Parokhet 126, 599
Paskalya 35, 290, 292, 419, 422, 493, 495, 500
Pathros 19, 29, 30, 59
Pavlus 181, 257, 259, 275, 281, 283, 284, 288, 289, 290, 292, 293, 300
Pedro IV. (Kastilya Kralı) 532, 533
Pegasus 278
Pelagia 283
Pelalya 23
Pelopsos, Peroklos (Perikles) 246
Penaforte, Raymond 488
Peni, Carlo 103
Pentefres 144
Pere IV. (Aragon Kralı) 506, 508, 514, 517, 523
Perikles bkz. Pelopsos 203, 246
Persler 19, 37, 243, 247, 308, 315
Pesah 19, 34-36, 45, 66, 80, 168, 200, 216, 245, 270, 290-292, 303, 309, 310, 364, 396, 418-420, 422, 490, 499, 500-503, 516, 539, 551, 563
Peterborough Katedrali 431
Peton 132
Petrie, Charles Flinders 21, 107
Petronius 198, 218
Petrus 275, 288, 289, 520
Peu (Mibtahya'nın kocası) 42
Peytevin 438
Philadelphos, II. (Ptolemaios) 139
Philippa 146, 147
Philon (filozof) 144, 157, 198, 205, 220, 365, 389, 402, 473
Philostorgios (Kilise tarihçisi) 321
Philoxenes 132
Phineas ya da (Pinehas) 170

Pierre (Muhterem) 414, 479, 480
Pierre (münzevi) 404
Pilatus, Pontius 401
Pilti 39, 40, 41
Pinheiro, Francisco de 569
Pius, II. (Papa) 543
piyyutim 305, 307, 314, 345, 386, 475
Platon 129, 136, 142, 224, 388
Platoncular 222
Plinius (Yaşlı) 193
politeuma 132, 133, 146, 285
Polo, Marco 511, 512
Polybius 160
Pompeius (General) 182
Poppaea 199, 202
Portekiz 551, 556, 558, 560-566, 569, 592, 597, 600
Poti-Far 144
Poulceline 400, 401, 430, 440
Prokopios (tarihçi) 317
proseukhe 133, 134
Psamtik I. (Firavun) 25
Ptolemaios 135, 139, 141, 143-146, 149, 152, 185, 220, 508
Ptolemaios II. 135, 139, 143, 144
Ptolemaios III. 140, 141, 145, 146
Ptolemaios IV. Philopator 149
Ptolemais (daha sonra Akka) 156, 167, 189, 195, 196, 246
Pumbedita 305, 308, 311, 347
Purim 149, 250, 303, 414, 420, 538, 556, 600
putperestlik 112, 246, 291, 299, 451
Pythagoras 136

Qillir (Şair) 306, 345
Quinn, James ve Alexander 96

Rachel Hanım (Mainzlı) 410
Raha ovası 106
Rahipler ve rahiplik 164, 599
Ralph (eyerci) 441
Ramat Rahel 116
Ra (Mısır Tanrısı) 26
Ramses II. 27, 107
Ras Sufsafeh 105
Raşi (Troyeslı) bkz. Solomon ben Isaac 406, 425, 438, 475, 477
Rava (Talmud alimi) 311
Rav Yahuda 309
Regensburg 497
Reland, Adriaan 103
religio licita 253, 299, 303
Reyhane (Hz. Muhammed'in karısı) 329, 331
Rheinland (Yahudi katliamı) 403, 404, 417, 421, 497
Ribes, Jaume (bkz. Abraham, Jafuda) 523
Richard (Cornwall Dükü) 424
Richard, Devizesli (Tarihçi) 416, 417, 423
Richard, I. (Aslan Yürekli) 415, 417, 433, 434
Richard, II. (Kral) 519
Richard of Devizes 416, 417
Rintfleisch (Kral) 496
Rivalto, Pisalı Giordano da 496
Rivers (Richard Woodville, 3. Kont) 552
Robert, Buryli 422
Robinson, Edward 89, 92, 94, 99, 103
Rodos 133, 156, 174, 189

Roma 77, 132, 135, 144, 145, 147, 160, 163, 171, 176, 177, 183-186, 189-192, 196-202, 204-207, 209, 211, 214-216, 218, 222, 223, 232, 234-236, 241-244, 248, 250, 251, 253, 260, 267, 268, 271, 274, 276, 277, 282, 290, 296, 298, 299, 301-304, 306, 310, 314, 318, 320, 360, 449, 457, 488, 543
Rostoftzeff, Michael 244
Rothenburg, Meir von 475, 499
Rothschild 9, 98
Rua, Isaac ve Velida de 564
Rubin, Miri 421, 590
Ruthard, Piskopos 408

Saadia Gaon 365-367, 473
Saalibi: İlginç ve Eğlenceli Bilgiler Kitabı'nda 341
Saar Ganor 118, 119
Sabbathaios 145
Saccarium Aaronis 432
Sadukiler 178, 191
Sagrera, Guillermo 524
Salim bin Umeyr 328
Samice-Arapça 244
Samiriye 28, 46, 55, 59, 60, 78, 82, 117, 167, 175, 189
Samson ben Tzadok 426, 427
Samson, Solomon bar 409, 410, 412
Samuel 437
Samuel (Bristollü) 249, 251
Samuel (Duralı) 308, 423
Samuel kitabı (Davut'un Ağıdı) 73, 120, 458
Samuel (tarih) 524, 544
Samw'ayal ibn Adiya 323
Sanballat, Horonlu 53, 54
San Bartolomé Kilisesi 520
sanbenito 549
Sanders, Seth 79, 582
Sanhedrin 254, 267
Sanherib (Asur Kralı) 28, 29, 84
Santa Fe, Geronimo de (daha önce Joşua Halorki) 521
Santa Maria, Pablo de (eskiden Sololan Halevi) 520, 521, 530, 536, 537, 539, 565
Santangel, Isabella Luis de 547
São Tomé 559, 561, 563
Saragossa 524, 547
Sara (İbrahim'in karısı) 49, 73, 137, 229, 270, 355, 581, 584
Saraybosna Haggadah'ı 501
Sardes 133
Sardinya 511, 556
sarhoşluk 224, 468
Sarit (Kölnlü) 399, 412
Sarmiento, Pero de 540
Saruk, Menahem ibn 355, 358, 386
Sasaniler 242, 250, 282
Saul (İsrail Kralı) 178
Saul (Toledo kantor'u) 73
Savaş Tomarı (Kumran) 231
Sayce, Archibald 88
Schechter, Solomon 343-345, 363
Schedia (Mısır) 145
Schick, Conrad 88-91, 101
Scott, David 94
Seder 34-36, 292, 310, 500-502, 516, 559, 563
Sefaradlar (İspanya'dan ayrılışları) 537, 556

Sefer Ahavah 470
Sefer Hasidim 426
Sefer Tora 127, 215
Sefer Yetzirah 504, 569
Sefer Yohassin 567
Seforis 189, 202, 263, 266-274, 277, 314, 348, 454, 545, 568
Seleukid 130, 135, 149, 155, 159-162, 165, 166, 171, 179, 242
Seleukos, IV. 160
Seleukos (Makedonyalı) 284
Semptomların Nedenleri 472
Seneca 219, 222, 225
Seneor, Abraham 547, 551, 557
Seneor, Melamed 557
Septuagint 132, 139, 146, 227, 304
Serbal Dağı 104
Serek hayachad 194
Seuthes 146
Severus (Roma İmparatoru) 253
Sevilla 376, 383, 391, 517, 519, 520, 529, 535, 546, 548, 550
Sharpe, Samuel 103
Sıdkiya 70
sicarius (katil) 196
Sicilya 335, 340, 349, 511, 556
Sifrei Tora (bkz. Sefer Tora) 535
Sigena Manastırı 496
Siloam 52, 84, 87, 97, 114, 121
Silva (General) 216
Simon (Adil) 153, 154, 254, 255
Simon bar Giora 206, 215
Simon bar Kochba 234
Simon bar Kosiba 233
Simon Stylites 303
Sina (Dağı) 106
Sinagog Adonis Tapınağı 251
Sinagog, Büyük 134, 146, 562
Sinagoglar 32, 101, 145, 152, 188, 249, 252, 253, 263-268, 274, 286, 302, 303, 305, 348, 364, 388, 407, 518, 519, 523, 532, 561
Sina Rölöve projesi 106
Sippora 159, 427
Sitjar, Antonio 523
Sixtus IV. (Papa) 548
Skopas 159
Skythopolis 157, 172, 189, 195, 266
Slater, John 88
Smith, Eli (rahip) 88, 89, 95, 99, 103, 112, 345
Smith, William Robertson 345
Sokoh 118
Solomon bar Abraham (Haham) 476, 477, 484
Solomon bar Samson 409-412
Solomon ben Isaac, Reb (Raşi) 406
Sparta 133, 171
Speyer 404, 407
Spinoza, Baruch 59
Spittler, C. F. 90
Stanley, Arthur (Westminster Başrahibi) 93, 95, 96, 98, 102, 104, 105, 107, 505
St Benet Kilisesi 423
Stephenson, Robert 95
Stern, Efraim 116
Stoacılar 224
Strabon 25, 157
Strasbourg 328, 497, 515
Sukot Bayramı 179, 237, 272, 394

Sura 305, 308, 347, 365
Suriye 70, 96, 101, 103, 135, 167, 185, 195, 197, 232, 233, 241-243, 251, 280, 286, 297, 299, 301, 303, 329, 333, 335, 342, 350
Süleyman, (Kral) 28, 29, 32, 50, 67, 76, 79, 80, 82, 109, 110, 124, 126, 152, 153, 172, 178, 180, 187, 213, 226, 247, 271, 362, 397, 455
Süveyş kanalı 10, 109
Sweetman (veya Sweteman) 439, 440
Syene 24, 25, 46
Syrus, Ephrem 297, 303

Şa'arayim 120, 123
Şabat 34, 130, 138, 145, 152, 163, 166, 194, 213, 220, 226, 234, 253, 256, 260, 261, 266, 271, 275, 288, 312, 313, 340, 353, 357, 364, 367, 368, 418, 425, 460, 466-468, 470, 471, 488-490, 500, 514, 517, 538, 569, 601
Şafan 66
Şahrbaraz, (General) 314
Şallun 54
Şalomit (Zerubbabel'in kızı) 117
Şammai 187, 206, 209, 255, 312, 567, 568
Şapur I. (Sasani-Pers Kralı) 242
Şawar (Mısır Veziri) 456
Şefela 70, 81, 118, 122, 123, 152
şekhina 390, 429, 470
Şelamzion (Judanes'in kızı) 236
Şelomam 17, 19, 20, 21
şema 131, 287, 305, 314, 426, 487, 539
Şemaya 23, 34, 47
Şerira (Pumbeditalı) 255
şiir okuma 327
Şmwl, Hegra Prensi 319
Şuşan, Isaac ben 535
Şuşan, Yosef ben Meir 530, 536

Tacitus 96, 205, 219, 221, 222, 223, 225
Tahpanhes 19, 29, 35
Talas (muharebesi MS 751) 341
tallit (dua şalı) 447
Talmud 36, 37, 58, 131, 133, 139, 146, 158, 182, 187, 209, 231, 245, 246, 251-256, 263, 269, 270, 272, 273, 305, 307-314, 320, 326, 333, 341, 343, 346, 347, 351, 358, 365, 366, 389, 413, 418, 428, 448, 450, 452, 460, 462, 464, 466, 473-484, 488-492, 499, 504, 512, 521, 526, 528, 535, 555, 561, 564
Tamet 38, 39, 40, 42
Tamid 150, 151, 260, 601
tanrılar 113, 582
Tapemet 38
Tapınak 20, 32, 40, 45-47, 50, 61, 65, 82, 83, 87, 89, 97, 112, 113, 124, 138, 145, 151-154, 159, 160, 163, 174, 178, 184, 185, 189, 190, 210, 226, 231, 232, 237, 255, 256, 259, 260-262, 274, 287, 290, 313-316, 320, 376, 390, 398, 454, 455, 516, 545, 565
Tapınak Dağı Harem ül-Şerif 87, 89, 97

Tarihler kitabı 65
Tasa (Hananiya'nın kızı) 147
Tasavvuf 466
Taşbetz 427
Tayma (Hicaz) 319, 320, 332
Te Deum Laudamus 529
tefecilik 224, 405, 496
tefillin (kutular) 62, 140, 389, 426, 561
Tekoalılar 54
Tel Aviv 34, 118, 191, 272
Tel Dan 115
Tel Zayit 80, 81, 121, 122
Temmurah 246
Teslis 489
Tesniye 26, 32, 34, 37, 42, 57, 65-68, 74, 75, 83, 104, 107, 115, 121, 142, 227, 245, 246, 257, 447
Tevrat 28, 31, 32, 36, 42, 43, 58, 60, 62-65, 83, 114, 115, 127, 130, 132, 133, 136, 139, 140, 143, 146, 147, 150, 152, 156, 160, 163, 166, 167, 169, 171, 178-182, 187, 188, 191, 193, 209, 215, 224, 227, 231, 236, 246, 247, 253-, 257, 259, 262, 265, 268, 269, 271-275, 279, 281, 287-292, 300, 304, 305, 310, 311, 314, 322, 326, 327, 347, 348, 358, 364-366, 379, 389, 409, 413, 426, 446-451, 455, 457, 463-467, 469, 471, 473, 476, 480, 489, 500, 505, 523, 526, 535, 546, 555, 568
tezhip (elyazmaları) 245, 345, 389, 498, 500, 503, 544
Thames nehri 11, 444
Thebes 44, 145
Thecla 284
Theodosios II. (Roma İmparatoru) 302
Theodosios I. (Roma İmparatoru) 300
Theodotos (archisynagogos) 274
Theophrastos (Eresuslu) 136, 137
Theriacum 359
Thibaut, Blois Kontu 400, 401
Thomas of Norwich 422
Thompson, William 95, 98
Thukydides 203, 211
tılsımlar; ayrıca bkz. tefillin 62
Tiban, (Kral) 321
Tibbon, Samuel ibn 468, 470
Tiberias 189, 266, 272, 314, 320, 322, 397, 454, 567
Timotheos 300
Tiran (bkz. Yotabe) 317
Tişa b'Ab 182
Tişri 33, 55
Titus (Roma İmparatoru) 126, 184, 201, 204-206, 209, 211-214, 218-220, 232-234, 360
Tobit (apokrif kitap) 227
Tobiya 154-156, 163
Tobiya hanedanı 155, 156
Todros (Haham David) 400
Toledo, Luna 539
tomarlar 114, 115, 215, 227
Torquemada, Tomas de 548, 549
Torres, Colombo 565, 566
Torres, Ferdinand de 541
Tosafistler 475
Tov, Yom (Joigny'li âlim) 418
Trier 407
Trikomia (Mısır) 145

Trypho 251, 287, 293
Tubias 154
Tyler II. (Richard'ın Wat) 519
Tyler, Wat 519

Umm Thana 352
Urania (Wormslü) 426
Urbanus, II. (Papa) 404, 406
Ur (Kalde) 27
Urya 23

Ürdün 82, 92, 100, 111, 154, 155, 161, 162, 167, 212, 235, 304

Vaat Edilmiş Topraklar 178
Vadi Hadhramaut 328
Vadi Kura 332
Vaftizci Yuhanna 259
Vaiz kitabı 134
Valladolid 528, 542
Varro, Marcus Terentius 222
Venüs 278
Verga, Solomon ibn 525, 563
Vermes, Geza 194, 230
Vespasianus 184, 201, 203-207, 209, 210, 213-215, 218, 253
Victoria 92-96, 98, 99, 105, 109, 118, 119, 126
Vidranga 46
Vigna Randanini 276, 277
Vikuah 482, 483, 488, 490, 491
Viladesters, Mecia de 524
Villa Torlonia 276
Violante, (Kraliçe) 524
Viyana (Uluslararası fuar 1873) 91, 297, 343
Vizinho, Jose 565
Vulgata 299

Warren, Charles (Yüzbaşı) 91, 101
Wellhausen, Julius 74
Whitty, John Irwine 96-98
Whyl 40
William I. (Fatih, İngiltere Kralı) 415
William, Malmesburylu 421
William, Newburghlu 415, 418
William, Norwichli 422
Wilson, Charles 101
Wittenberg 497
Woolwich 101
Worms 399, 404, 407, 408, 413, 418, 424, 426, 590, 591
Wuhşa, Al (Simsar) 354, 355
Wyatt (Doğa bilimci) 102

Yadin, Yigal 107, 126
Yafa 12, 96, 167, 172, 189, 195, 196
Yahud 50
Yahuda 166, 171-173, 177, 252, 254, 263, 274, 302, 309, 399, 412, 493, 498, 555
Yahuda İskariot 493
Yahuda Levili 399, 412
Yahuda Makabe 166, 171, 177
Yahuda Prens 263, 274, 302
Yahudi 9-13, 18, 20-23, 26-30, 32-37, 39, 43-49, 53-58, 60, 63, 67, 68, 70-72, 75-78, 83, 85, 90, 94, 95, 98, 100, 102, 108, 111-117, 126, 127, 129-150, 153-167, 170-183, 186-191, 194-215, 217-228, 230-233, 235, 237, 241, 244-257, 259-295, 297-304, 306-311,

313-338, 340-351, 354-367, 369, 370, 372-374, 376, 378-384, 386-390, 392, 397, 400-425, 428-442, 444-458, 460-462, 464, 465, 468, 471-474, 476-505, 508-510, 512-531, 533-538, 540, 542, 543, 546-548, 550, 551, 553-569, 580
Yahudilerin kovulması 422
Yahudiyya 368
Yahweh 18, 32, 33, 60, 61, 64, 66, 67, 74, 79, 82, 83, 112, 113, 271
Yahya, Gedaliya ibn 397
Yakoubis 133
Yakup, Adil 73, 79, 143, 153, 176, 234, 288, 289, 451, 498, 501
Yannai (Şair) 306, 345
Yaratılış Kitabı 504
Yason 133, 159, 174
Yauş Bey 71, 80
Yavneli Yohanan ben Zakkai 254
Yazdegir II. (Kral) 308
Yazdegir, I. (Kral) 308
Yedanya 23, 35, 36, 42, 45, 46, 47
Yehiel ben Josef (Haham) 482
Yehoahaz, (Yehuda Kralı) 69
Yehoiakim 308
Yehoşua 133
Yehuda 19, 25, 26, 28, 29, 33, 35, 37, 38, 41, 45, 46, 48-52, 54, 55, 58-61, 64-66, 68-71, 74, 78, 79, 80, 82, 84, 87, 88, 92, 96, 108, 110-112, 115-118, 121, 122, 131, 140, 148, 152, 154-157, 162, 165-167, 174, 179, 180, 183, 186, 189, 192, 233-235, 252, 253, 267, 285, 315, 362, 371, 375, 381, 383, 384, 386, 390-397, 399, 437, 452-454, 469, 475, 525, 530, 534, 545, 563, 568
Yehuda Birliği 19
Yehuda Krallığı 19
Yehuda Seforisli 192
Yekutiel, Moses ben 407
Yemen 319, 321, 323, 332, 451, 458, 459, 462
Yeremya 18, 25, 28-30, 35, 59, 69, 70, 113, 117, 180, 213
Yeruşalmi, Yosef Hayim 211
Yesrib bkz. Medine 320, 325, 326, 327, 329
Yeşaya kitabı 455, 526
Yeşaya (Peygamber) 28, 33, 64, 75, 113, 122, 193, 210, 227, 455, 459, 480, 486, 526
yeşiva akademileri 62, 273, 341, 345, 351, 354, 383, 454, 477, 561, 597
Yeşua (Yohanan ben Zakkai'nin oğlu) 209
Yeşu (Başrahip) 50, 73, 74, 107, 110, 118, 134, 141, 227, 254, 344, 502, 568
YHWH 18, 19, 23, 24, 27, 30-34, 37, 38, 45-48, 50, 52, 58-60, 62-65, 68-72, 74-76, 80, 83, 84, 111-113, 115, 136, 138, 140, 150, 159, 226, 248, 270, 272, 601
Yigdal (şiir) 306
Yisak bar Hanina 322
Yohanan ben Zakkai 209, 210, 215, 235, 253, 254, 583
Yohanan, Gischalalı 195, 206, 211

Yom Kippur Savaşı 1973 10, 109, 354, 599, 601
Yom Tov, Joigny 418
Yonatan (Ahibi'nin iş ortağı) 147
Yonatan (Haham) 167, 171
Yonatan (Haşmonayim Kralı) 135
Yonatan (Saul'un oğlu: ölümü) 73, 312
Yonatan (Yahuda Makabe'nin kardeşi) 73, 171, 173
York (Yahudi katliamı 1190) 416, 418
Yose ben Yose 306, 307
Yose b Yoezer (Seredahlı) 255
Yose b Yohanan 259
Yosef (Haham Meymun ben, Meymun'un babası) 448, 449
Yosef (Hazar Kralı) 356, 357, 359, 362, 363
Yosef (Kaiafas'ın oğlu) 155, 191
Yosef (Menahem'in Kralı) 359
Yoşiya (Yehuda Kralı) 13, 19, 30, 32, 63- 70, 74, 82, 99, 113, 114, 116, 128, 136, 327
Yotabe (Gününüzde Tiran) 317, 318, 319
Yovel, Yirmiyahu 538, 592
Yudit kitabı 227
Yuhanna (İncil yazarı) 279
Yunanca 68, 132, 133, 140, 157, 167, 175, 192, 227, 258, 269, 272, 273, 276, 281, 282, 285, 304, 364
Yunanlar 18, 19, 129, 135-138, 150, 161, 172, 176, 195, 196, 197, 224, 242, 244, 281, 359
Yunus 12, 79, 99, 392, 454, 545
Yusuf 73, 143, 144, 167, 287, 451, 501
Yusuf, Ebu Yakup 451
Yusuf ile Asenat (hikâye) 144, 167

Zabara, Moses ibn 544
Zadok 153, 154, 165, 171
Zafar 321, 322
Zakhor 211
Zakkur (Meşullam'ın oğlu) 41
Zakuto 560, 565-569
Zakuto, Abraham 560, 564, 566, 568
Zamaris 285
Zekeriya 23, 174
Zelotlar 120, 195, 201, 206, 208, 209, 216, 230
Zemirot 569
Zenon 146, 154, 155
Zerdüşt 307
Zerdüştçülük 228, 308, 326
Zerubbabel 50, 117, 189
Zeus (Yunan Tanrısı) 136, 139, 251
Zipporah (Wormslü) 399

"Coşku dolu bir ustalık gösterisi."
– Simon Sebag Montefiore

"Schama olayları ve anekdotları öyle coşkuyla iç içe geçiriyor ki, neredeyse gözünüzün önünde canlanıyorlar."–*Observer*

"Schama'nın kitabı, bazı roman veya oyun yazarlarının ayrıntılar için yağmalayacakları bir mikro tarihler geçidi." –*The New Yorker*

"Schama'nın kitabı çok kapsayıcı; okuru Amsterdam'ın kalabalık pazarlarında, Topkapı Sarayının mutfaklarında, Londra'nın Doğu Yakasının soğuk kenar mahallelerinde ve Berlin ile Budapeşte'nin büyük metropol sinagoglarının gösterişli haşmetinde dolaştırıyor." –*Guardian*

"Okuru içine çeken üslubuyla yazar kronolojik olarak ilerliyor ve Yahudi deneyimini önemli dini figürlerinin ötesinde ortaya çıkaran büyüleyici kişisel hikâyelere uzanıyor." –*Kirkus Reviews*

"Kesintisiz bir biçimde ilerleyen olaylar o kadar büyüleyici anlatılmış ki, kitabın kalınlığını fark edemiyorsunuz bile." –*Church Times*

ALFA
alfakitap
alfakitap
alfakitap
www.alfakitap.com
9 786051 719481
TARİH

